

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

ALAPÍTVÁ: 1904-BEN

106.

ÉVFOLYAM

2010.

1. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
ARGUMENTUM KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

Technikai szerkesztők:
FARKAS TAMÁS, SZENTGYÖRGYI RUDOLF

Szerkesztőbizottság:
**BÉKÉSI IMRE, HONTI LÁSZLÓ, KIEFER FERENC,
KISS JENŐ, NYOMÁRKAY ISTVÁN, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SIPTÁR PÉTER, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Nemzetközi tanácsadó testület:
**ELŻBIETA ARTOWICZ (PL), DANILO GHENO (I),
RIHO GRÜNTAL (FIN), VALENTYIN GUSZEV (RU),
PÉNTEK JÁNOS (RO), SUSAN GAL (USA),
EBERHARD WINKLER (D)**

TARTALOM

<i>Szathmári István: Kazinczy és nyelvtudományunk</i>	1
<i>Péntek János: Változatok és változások a mai magyar nyelvben</i>	14
<i>Kertész András: Miért érdemes a nyelvésznek reggelente felkelni az ágyból?</i> Avagy: Chomsky „forradalmi” és a generatív nyelvészet historiográfiája	24
<i>Andor József: Strukturális magyar nyelvtan 4. A szótár szerkezete</i>	35
<i>Horváth László: A magyar sakknelv történetéből</i>	59
 K i s e b b k ö z l e m é n y e k. <i>Hegedűs Attila: Mi a legvalószínűbb? Kísérlet a</i> <i>-vall/-vel</i> rag eredetének meghatározására. – <i>Mózes Huba: Egy klasszicista</i> <i>epigramma arányossági és hangzásvizonyai</i>	78
S z ó - é s s z ó l á s m a g y a r á z a t o k. <i>A. Molnár Ferenc: Párhuzamos szótör-</i> <i>téneti és frazeológiai vizsgálatok az Ómagyar Mária-síralomhoz és Szenci</i> <i>Molnár Albert szövegeihez</i>	84
S z e m l e. <i>Tátrai Szilárd: Gábor Tolcsvai Nagy, A cognitive theory of style. –</i> <i>Dőryné Zábrádi Orsolya: Paul de Lacy (ed.), The Cambridge handbook of</i> <i>phonology. – Pléh Csaba: Szemerkényi Ágnes, Szólások és közmondások. –</i> <i>Pusztai Ferenc: Szabó József, A népi szemléletmód tükröződése nyelvjárásaink</i> <i>szókészletében</i>	90
T á r s a s á g i ü g y e k. <i>Juhász Dezső: A Magyar Nyelvtudományi Társaság 105. köz-</i> <i>gyűlése. – Máta Mária: Búcsú H. Bottyánfy Évától. – Szabó József: Velcsov</i> <i>Mártonné 80 éves. – Juhász Dezső: Sebestyén Árpád 80 éves. – Kiss Jenő:</i> <i>Keszler Borbála 70 éves</i>	105
N y e l v t ö r t é n e t i a d a t o k. <i>N. Fodor János: Északkelet-magyarországi sze-</i> <i>mélynevek a kései ómagyar korból</i>	121
L e v é l s z e k r é n y. <i>A szerkesztőség írja. – Benkő Loránd írja</i>	125

Kazinczy és nyelvtudományunk*

1. Kazinczy 1810-ben egyik levelében többek között ezt írta Berzeviczy Gergelynek: „Nemesebb és hasznosabb foglalatosság nem lehet, mint a hazai nyelvet a legfőbb tökéletességre vinni.” (Kazinczy művei 2: 296.) Ha meggondoljuk, hogy kik szentelték teljes életüket ennek a foglalatosságnak, akkor a kétszázötven évvel ezelőtt született Kazinczy minden bizonnyal a legelsőik között lesz. Nem kevesebbre, mint a stílus és egyáltalán az ízlés megújítására vállalkozott, miközben végigvezényelte és győzelemre vitte az ezek alapját jelentő nyelvnek a kibővítéséért, újjáteremtéséért vívott harcot, és Széphalmot, az általa elkeresztelt, akkor abaúji kis falut az ország kulturális központjává tette...

A Kazinczy-év vége felé közeledünk. Az év folyamán több színvonalas tudományos ülésnek voltunk a tanúi, amelyeken a Kazinczy-életművel kapcsolatban eddigi elfogadott megállapítások megkérdőjeleztek, illetve részben vagy teljesen új szempontok is felmerültek, mint például a nyelvújítással szemben a stílusújítás hangsúlyozása, Kazinczy szerepe az irodalmi nyelvi egység megteremtésében, Kazinczynak a nyelvi sokszínűségekre való törekvése és így tovább. Ha ehhez még hozzáveszem, hogy SZAUDER JÓZSEF 1960-as nagy tanulmányában (SZAUDER 1960: VII–CXXVII) modern módon mérlegre tette Kazinczy teljes életpályáját; hogy BENKŐ LORÁND külön alapos dolgozatot szentelt Kazinczy nyelvszemléletének (BENKŐ 1982); és hogy CSETRI LAJOS – számomra ugyan részben vitatható következtetésekkel – monográfiában mutatta be Kazinczy nyelv- és irodalomszemléletét (CSETRI 1990), idevéve RUZSICZKY ÉVA, BÍRÓ FERENC, FRIED ISTVÁN, DEBRECZENI ATTILA, TOLCSVAI NAGY GÁBOR, MARGÓCSY ISTVÁN és mások idevágó újabb munkáit, bizony nehéz helyzetbe kerültem, amikor témát kellett választanom erre a közgyűlési előadásra.

Arra az elhatározásra jutottam, hogy „Kazinczy és nyelvtudományunk” című előadásomban Kazinczyt mint a magyar nyelvtudomány képviselőjét mutatom be, sorra véve, hogy mit eredményezett a stílusújítás keretében a nyelvújítás, hogy Kazinczy mit tett az irodalmi nyelvi egység megteremtéséért, és nem utolsósorban, hogy hogyan vitte tovább az egyes diszciplínákat, a hangtántól a helyesíráson, a grammatikán, a stilisztikán át a nyelvtörténetig. Mert igaz ugyan, hogy Kazinczy nem volt nyelvtudós a szó eredeti értelmében, de a nagyobb cél érdekében nagyon is volt

---

* Előadásként elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2009. évi közgyűlésén, december 9-én.

szava a nyelvi-stilisztikai jelenségekhez, ahogy BENKŐ LORÁND utalt rá említett tanulmányában: Kazinczy munkásságát „a nyelvtudomány is teljes joggal vállalhatja magának” (BENKŐ 1982: 48). Ezenkívül állást kívánok foglalni előadásomban olyan kérdésekben, amelyek szerintem nem reálisan merülnek fel vagy éppen elmentmondásosak, vagy esetleg fel sem merülnek, pedig szükség lenne rájuk. Erre csupán egyetlen példát említek. Főként az értelmiségi közvéleményben és iskolai körökben Kazinczy szinte csak a nyelvújítás megtestesítőjeként szerepel, és egyéb tevékenységéről szó sem igen esik (hasonlóan CSETRI 1990: 11). Ezzel szemben a nyelvújítás páratlan gazdagsága, jelentősége, nyelvi eszközrendszere nem tárgyalatik. (Ez utóbbi egyébként – ismereteim szerint – a Kazinczy-év folyamán sem igen került szóba.)

Előadásom tehát tudománytörténeti és egy kissé összefoglaló jellegű lesz.

Hogy vállalt feladatomnak eleget tehessek, szinte teljesen újraolvastam Kazinczy lírai és prózai munkáit, levelezéséből „csak” a SZAUDER MÁRIA gondozásában és jegyzeteivel 1979-ben a Szépirodalmi Kiadónál megjelent, több mint kilencszáz oldalas válogatást (Kazinczy művei 2.) tanulmányoztam, továbbá a Kazinczy munkásságával foglalkozó monográfiákat, dolgozatokat, és lehetőség szerint meghallgattam az ez évi előadásokat. (Megjegyzem még, hogy a címbeli *nyelvtudomány* szót szélesebb értelemben használom, vagyis magába foglalja a leíró nyelvtan diszciplínáin kívül a stilisztikát, a retorikát, a nyelvművelést, a fordítás nyelvi kérdéseit és a nyelvtörténetet is, valamint természetesen az általános nyelvészet egyes problémáit. A vizsgálatot egyébként lehetővé is teszi az a tény, hogy a nyelvtudomány, különösen az utóbbi negyedszázad alatt – éppen a nyelvelmélet, a modern szemantika, a szövegten, a szociolingvisztika, a kommunikációtan, a pragmatika, a kognitív szemlélet stb. révén – nagyot lépett előre.)

2. Lássuk először, mi minden vitte Kazinczyt a nyelvtudomány felé. Első helyen kell említenem nyitott, a világ dolgai iránt még idősebb korában is érdeklődő, továbbá mindig újat, jobbat akaró, ugyanakkor minden küzdelemben kitartó és lényegében állandóan bizakodó egyéniségét. És mindjárt tegyük hozzá, hogy azért számára a világ dolgai között a legelőkelőbb helyet mégis a nyelv, az irodalom, a szépirodalom foglalta el, az író, az olvasó és a mű felől felvetődő számos kérdésével. Az olvasást, az irodalmat egyébként megszerette már a szülői házban, ahol kora gyermekkorában bibliát, bibliai történeteket olvastak, zsoltárokat énekeltek. Mindez aztán csak szélesedett a pataki iskolában. Ez utóbbit így idézi vissza a „Pályám emlékezeté”-ben: „És mégis Patak, minden foglalkozások mellett, mely fiakat nevele, már akkor is! Mert a tanulás inkább függ a tanuló szorgalmától, mint a tanítóétól: mert Pataknak húszezer kötetnyi bibliothecája van, s a könyvek a tanulók szobáikba is kiadattak.” (Kazinczy művei 2: 231–2.) Ilyenformán már ifjú korában szinte élt-halt az olvasásért. „Nekem egy nagy bajom van – írja 1813-ban Kölcseynek (Kazinczy művei 2: 399) –; nem marad időm annyit olvasni, amennyit olvasni óhajtanék...” Említhetjük aztán a több nyelvre kiterjedő idegennyelv-tanulást, a görög, a latin, a német, a francia, az angol, az olasz irodalom megismerését, majd az ezekből mintegy kinövő fordításokat, amelyekkel meg akarta indítani az igazi, pezsgő irodalmi életet és elindítani a nyelvújítást. Ki kell emelnünk továbbá különösen

a fordítás közben kialakult azon eljárását, hogy ezeket a munkáit mindig továbbcsiszolva újra kiadta. Az utóbbi törekvései még közelebb vitték annak a felismeréséhez, hogy a stílus átfogó és még oly aprónak látszó megoldásai egyaránt fontosak, a mű hatását meghatározzák, nem beszélve nyelvújító szerepükről. De a fordítások után folytathatjuk a sort az eredeti verses és prózai művek alkotásával, az irodalmi kritika megindításával, a folyóirat-szerkesztéssel, élő és elhunyt író- és költőtársak munkáinak a meghatározott elvekre épülő kiadásával, a nyelvújítási harc végigvezénylésével, az irodalomszervezéssel (amelyről egyébként az eddig megjelent huszonhárom vaskos kötetnyi levél páratlan módon tanúskodik). Ide vehetjük aztán a nyelv- és irodalomtörténeti bűvárkodását, a színjátszás körüli buzgólkodását, más művészetek (rajz, festészet, zene stb.) iránti vonzódását (l. pl. BARSÍ 1999) és így tovább. A teljes kultúrát tartotta szem előtt. Ezek mind-mind arra ösztönözték, hogy munkálkodása közben a nyelv és stílus dolgaival foglalkozzék, és hogy számára fontosnak látszó elveket – a tudományos rendszerezés teljes igénye nélkül – többször megfogalmazzon. Világirodalmi tájékozottsága szintén páratlan volt, de ismerte a külföldi, elsősorban német és francia nyelvészeti, stilisztikai, esztétikai szakmunkákat is, sokban követte például Adelung grammatikáját és stilisztikáját, valamint Herder elgondolásait.

3. Első kérdés: hogyan látta Kazinczy a nyelv lényegét, és röviden szólva milyen nyelvi eszményt alakított ki: Mindez a felvilágosodás eszméitől is indíthatva kezdettől fogva különösen érdekelte. Erre sarkallták egyébként korán elkezdett és a nyelvújítás szolgálatába állított fordításai is. Ezért tanulmányozta Jenisch, Klopstock, Wieland, Adelung, Herder és Goethe műveit. Világosan kell látnunk, hogy Kazinczy valójában a szépirodalom felől közelített a nyelvhez (l. pl. BÍRÓ 2008: 87). Már az Orpheus Bévezetésében 1789-ben ezt írta: „Második tárgyam a nyelv tökéletesítése, hová leginkább a poézis tartozik” (Kazinczy művei 1: 706). Korán kimondja többször is, hogy nem a szokás szentesíti a nyelvi jelenségeket, hanem az írók, az irodalom: „Új nyelvet a sokaság teremte – írja 1810 körül a Báróczi-életrajzban (Kazinczy művei 1: 794) –: a már készet... nem a nép, nem a szokás, hanem a jobb írók viszik azon tökélet felé, ahová az felhághat, s az újonnan teremtett vagy származtatott szónak elfogadására mindig hajlandónak fogja magát mutatni a nép, *ha az multhatatlanul szükséges és széphangzású lészen*”. Ugyanitt tovább megy Kazinczy: a nyelv általános feladatát (műszóval: a nyelvi leképezés módját) is megállapítja: „A nyelv dolgában nem a szokás a fő törvény, hanem a nyelv ideálja, hogy a nyelv az legyen, aminek lennie illik: *hív, kész és tetsző magyarázója mindannak, amit a lélek gondol és érez*” (Kazinczy művei 1: 790). A nyelv ideálján (máskor a nyelv gényuszának említi) azt érti – mint egy 1818-as levelében kitér rá –, hogy a nyelv „szébb, világosabb, bővebb etc. etc. legyen”, és Wieland meghatározására hivatkozva így fogalmazza meg: „az a mód, ahogyan egy nemzet szól vagy szólhat” (Kazinczy művei 2: 540–1). És több helyen utal arra, hogy az irodalom nyelvét az ízlésnek, a szépségnek kell irányítania. (Részletesebben l. MARGÓCSY 2005: 124–6.) Kazinczy gyakran kiállt továbbá a neologizálás fontossága mellett: „Herder azt mondja, nem tudom hol, – írja az 1810-es, Arankának szóló levelében (Kazinczy művei 2: 290–1) –, hogy amely nemzet *szóval* nem bír, az a dolgot sem

bírhhatja. Pázmány és Káldi minden bizonnyal szép magyar nyelven írtak. Ismeri-e nyelvünket, aki tagadni meri, hogy ők neológizáltak?... Neológizálás nélkül fordíthatjuk-e Marmontelt és Rochefoucauld-t?” – Már a stílus és a stilisztika felé mutat, hogy – vélhetőleg Adelung hatására – hangsúlyozza a többszínűség lényeges voltát (Adelungnál: Vieltönigkeit; l. pl. a Báróczi-életrajzbeli megjegyzését: Kazinczy művei 1: 792). – Éppen a nyelv sokszínűségét féltve, kezdetben szinte ellene volt a nyelvi egységnek (l. RUZSICZKY 1963: 49–50), de már 1805-ben ezt írja Puczy Emilnek: „Minden nemzetnek van egy bizonyos Schriftsprach-ja, 's a' jobb Írók az ellen véteni nem mernek” (idézi BENKŐ 1982: 39). És ettől fogva Kazinczy igen fontos szerepet tölt be az egységes magyar irodalmi nyelv létrehozásában (l. BÍRÓ 2008: 86–8).

Kazinczynak a nyelv lényegi kérdéseiről vallott felfogása alapján szólnunk kell egy kissé részletesebben a következőkről: a) A nyelvújítás, illetve összefüggése a stílusújítással; b) Kazinczynak az irodalmi nyelv kialakításában betöltött szerepe; c) Kazinczy stilisztikai nézetei; d) Az egyes diszciplínákkal kapcsolatos megállapításai.

4. A nyelvújítás. – SZABÓ T. ATTILA 1975-ben így határozta meg a magyar nyelvújítás lényegét: „A XVIII. század utolsó negyedében kezdődő és nagyjából egy századig tartó mozgalom, amelynek kitűzött és szerencsésen meg is valósuló célja: nyelvünknek új szavakkal, szókapcsolatokkal, fordulatokkal, új stilisztikai lehetőségekkel való nagymérvű gazdagítása, fejlesztése volt” (SZABÓ T. 1981: 5). Ugyanebben a tanulmányban még hozzátette: „A nyelvújítás megvetette alapját a modern magyar irodalmi nyelvnek, és így előkészítette Vörösmarty – Móricz nyelvi remeklését” (i. m. 8). TOLCSVAI NAGY GÁBOR meg 2007-es dolgozatában így nyilatkozott róla: „A nyelvújítás folyamata nem tekinthető pusztán nyelvbővítésnek: e történeti korban egyaránt fontos volt a magyar nyelv irodalmi változatának (a sztenderdnek) a rögzítése, teljesítményének növelése, az így létrejövő minta kiterjesztése” (TOLCSVAI NAGY 2007: 44). Ezúttal nincs lehetőségünk, hogy részleteiben áttekintsük a nyelvújítás történetét, benne Kazinczy és mások szerepét, csupán két, ma is időszerű kérdésére térünk ki.

Az egyik, hogy a nyelvújítás valóban nemcsak nyelvbővítés volt, hanem stílusújítás is. (A sztenderd alakításában betöltött szerepéről a következő pontban szölok.) Hogy a nyelvújítás stílusújítás is volt, arról már az eddig mondottak is meggyőzhettek mindenkit. Kazinczy egyik 1815-ös levelében, amikor Szentmiklóssy Alajos sokallta az új szavakat, így célzott a stílus fontosságára: „Sok lehet, csak-hogy az író tudjon vele bánni és annyi csínt adjon az írásnak, amelyben ez előfordul, hogy az olvasó feledje, hogy új szót hall” (Kazinczy művei 2: 450). FRIED ISTVÁN szerint „a nyelvújítás része egy szélesebb körű elgondolásnak, összefüggésben a stílus- és ízlésváltással, de összefüggésben egy irodalom/művészetszemlélettel, amely több szállal fűződik az antikvitáshoz, de amely a jelen irodalmát, művészetét hiszi a megítélés mércéjének” (FRIED 2009: 69). Egyébként a „Tövises és virágok” kötet 43 epigrammájából csak 2 foglalkozik a nyelvújítás kérdésével, a többi vers esztétikai tárgyú (l. SZAUDER 1960: LXXXVI–LXXXVII). Annnyira a stílus, illetve az egységesítés javára billen a mérleg, hogy BÍRÓ FERENC egyenesen az általános-

sabb jelentésű *neológia* szót javasolja a *nyelvújítás* megnevezése helyett (BÍRÓ 2008: 87).

A másik kérdés: a nyelvújítás eszközrendszere. A nyelvújítás bármennyire nemcsak nyelvbővítés, az új szavak, kifejezések, fordulatok mégiscsak fontosak, mert hisz a stílus és az irodalmi nyelv, a sztenderd éppen ezek felhasználásával jön létre, RUZSICZKY ÉVA rövid rámutatásában: „a stílusújításnak nyelvújítás a feltétele” (RUZSICZKY 1963: 40).

Annak ellenére, hogy a mi nyelvújításunk nem meríthetett az elődök és a rokonok nyelvéből, mint ahogy a francia a latinból, a román a franciából, a cseh, a lengyel, a bolgár, az orosz az óegyházi szlávból, illetve a bolgár még az oroszból, viszont a finnekhez hasonlóan meg tudott újulni belső erejéből, saját eszközeinek és lehetőségeinek a felhasználásával. A mi nyelvújítóink az elavult szavak felújításától, a tájszavaknak a köznyelvbe való beemelésétől a szóképzésen, az összetételen át a határozószók, ragos igék továbbképzéséig mintegy húszféle eljárást alkalmaztak új elemek létrehozására (I. TOLNAI 1929: 204–13). De Kazinczy is az „Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél” című kiváló írásában mintegy felsorolja – a problémáikkal együtt – a nyelvújítás megoldásmódjait (Kazinczy művei 1: 822–34).

A mi nyelvújításunk továbbá megalapozta a szaknyelveket is, mégpedig úgy, hogy egy-egy kiemelkedő tudós szakember vállalta magára az illető szaknyelv megalapozásának az irányítását (ásványtan: Benkő Ferenc, filozófia: Benyák Bernát, orvostudomány: Bugát Pál, növénytan: Diószegi Sámuel és Fazekas Mihály, matematika: Dugonics András, kémia: Kovács Mihály, gazdaságtudomány: Pethe Ferenc, irodalomtudomány: Pápay Sámuel, nyelvtudomány: Révai Miklós, haditudományok: Szekér Joachim). Csodálkozhatunk-e hát azon, hogy a Nyelvújítási Szótár két kötete – Tolnai Vilmos megállapítása szerint (TOLNAI 1929: 214) – tízezer új szót tartalmaz. Ezek egy része nyilván nem maradt meg, de így is több ezerre tehető a nyelvújítási elemek száma. Így érthető aztán, hogy RUZSICZKY ÉVA egy másfél hasábos újságcikkben 51 nyelvújítási szót talált (RUZSICZKY 1959: 117), és hogy napjainkban el sem tudnánk képzelni nyelvünket olyan nyelvújítási szavak nélkül, mint *állam, bizottság, cím, dísz, emelet, folyóirat, gyár, kérvény, könyvtár, regény, szabály, tanár* és így tovább.

Talán érdemes még megjegyeznünk, hogy az 1920-as évek vége felé Kemál Atatürk török köztársasági elnök magyar nyelvészeket hívott Törökországba, hogy az ottani nyelvújítást (a török nyelv modernizálását) segítsék megvalósítani a korábbi magyar nyelvújításhoz hasonló módon.

Vajon mit bizonyít mindez? Röviden nyelvünknek akkori kreatív voltát. Mit jelent közelebbről a kreativitás, a nyelv élő, alkotó, kreatív jellege? Azt, hogy a mindenkori kommunikációs szükségletnek megfelelően képes gyarapodni, sőt megújulni. Más szóval: viszonylag könnyedén hoz létre a legkülönbözőbb módon új elemeket: szavakat, kifejezéseket, jelentéseket, nyelvtani eszközöket, szerkesztésmódokat, stilisztikai megoldásokat, és megvan benne az elvont fogalmak kifejezésének képessége. (Vö. KÁROLY 1978–1979; NAGY L. – PÉNTEK 2000.) Hadd jegyezzem meg: azt hiszem, a kreatív jelleg – szerencsénkre – mai nyelvünkre is jellemző. MINYA KÁROLY „Mai magyar nyelvújítás” című munkájában háromezer,

1989 és 2000 között keletkezett új szót tárgyal (MINYA 2003), de ezt igazolják a mai reklámok, szójátékok, az elferdített szólások és közmondások, valamint Juhász Ferenc költészetének, továbbá a posztmodern irodalmi műveknek igen változatos nyelvi-stilisztikai megoldásai. Minden bizonnyal erre utal TOLCSVAI NAGY GÁBOR „Az új irodalom – amint újraír(at)ja a nyelvtant?” című tanulmányában: „A magyar nyelvközösség az elmúlt évtizedekben nyelvi teljesítménynek ritkán látható gazdagságát mutatta a nyelvi variabilitás, a nyelvi potenciál sokféle megvalósításával” (TOLCSVAI NAGY 2008: 26; l. még UŐ 2009: 2).

5. Az irodalmi nyelv (sztenderd). – A Kazinczy irányította nyelvújítás – mint láttuk – elsősorban a nyelvi korszerűsítést szolgálta, a következő kérdés tehát: mi történt az irodalmi nyelvi egység megteremtését illetően?

A részletes tárgyalást ezúttal is elhagyva, három fontos kérdését kell megemlítenünk.

Először arra utalok, hogy BÍRÓ FERENC – megfelelő bizonyítás után – nemrégiben erre a megállapításra jutott: „a nyelvi egységért alighanem Kazinczy tette a magyar nyelv történetében a legtöbbet” (BÍRÓ 2008: 87). Én csak egy hivatkozást közlök: Kazinczy 1811-ben többek között ezt írta Szentgyörgyi Józsefnek: „az én törvényem az, hogy aki magyarul ír, annak a’ magyar Schriftsprache-ban és nem valamelyik provinciáiban kell írni” (KazLev. 8: 456). Máskor – a „könyvek nyelv-é”-nek is nevezve – mind saját műveiben, mind szerkesztői munkáiban, mind kritikáiban és levélbeli tanácsaiban szigorúan ezt az egységet tartotta szem előtt.

A következő kérdés a sokszínű nyelv és a nyelvi egység látszólagos ellentmondása. Vizsgálódásaim szerint RUZSICZKY ÉVA írta le először 1963-ban, a nyelvújítás szókinsét tanulmányozva, hogy „Kazinczy eszménye egyfelől a sokrétű, változatokban gazdag nyelv, másfelől a nagyon szembeötlő nyelvjárásiasságoktól mentes irodalmi (és köz-) nyelv volt” (RUZSICZKY 1963: 421). Ezt erősítették meg később BENKŐ LORÁND (1982), CSETRI LAJOS (1990), mostanában meg BÍRÓ FERENC (2008, 2009) és TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2007, 2009) kutatásai, az egység szükségét kitágítva minden irányba.

A harmadik kérdés az intellektualizáltság problémája. PAUL GARVIN a Prágai Nyelvészköre hivatkozva az irodalmi nyelv egyik lényeges sajátosságának tekinti az ún. intellektualizáltságot: ez a sajátosság „a nyelvnek azt a tulajdonságát jelenti, hogy az mind pontosabb és árnyaltabb kifejező eszközöket hoz létre, különösen a modern élet színterein, azaz a tudomány és technika, a közigazgatás és a politika, a felsőoktatás, a kortárs kultúra stb. szférájában” (GARVIN 1998: 82). Ez természetesen a nyelvi rendszer minden szintjén megjelenik, de legnyilvánvalóbban a szókészletben és a szintaxisban. Kazinczy munkásságával kapcsolatban e tulajdonság jelentkezésére már láttunk példákat, és még utalunk rájuk az egyes diszciplínák tárgyalásakor is.

6. A stilisztika. – A nyelvi eszközöknek a stíluson keresztül való szemlélete, a stilisztika lényegesen nagyobb szerepet töltött be Kazinczy munkásságában (l. RUZSICZKY ÉVA, CSETRI LAJOS, TOLCSVAI NAGY GÁBOR idevágó, idézett munkáit), mint ahogy ezt korábban sokan gondolták és gondolják. A legutóbbi Nyelvőr-

számban jelent meg „Kazinczy stilisztikai nézeteiről – még egyszer” című dolgozatom (SZATHMÁRI 2009), az ebben leírtakat nem ismétlem meg. Hangsúlyozom viszont, hogy bár Kazinczy összefüggő stilisztikát nem írt, a XX. század elején Charles Bally által megalapozott (l. SZATHMÁRI 1996) és máig ható funkcionális stilisztikának (l. SZATHMÁRI 2005) szinte minden lényeges jelensége és sajátága – kimondva vagy kimondatlanul, csak a szemlélet síkján – ott van az írásaiban. Kezdjük azzal, hogy a „szép” középpontba állítását Kazinczy minden bizonnyal Adelungtól vette át (ADELUNG 1785: 28) – ahogy Révai is (l. RÉVAI 1805/1973: 9). A stilisztikai alap Kazinczynál az adekvátság, vagyis a gondolatok és érzések pontos kifejezése (l. előbb is, a 3. pontban). Aztán Kazinczy sokat ad a nyelvi-stilisztikai elemek stílusértékére (pl. provincializmusok a Himfyben, Kazinczy művei 1: 743), ott szerepelnek továbbá gyakran a stílusnemek vagy stíluszintek, vagy stílusfajták (értsd mai műszóval: stílusrétegek, pl. Kazinczy művei 1: 827), a stílusirányzatok (l. pl. Kazinczy művei 2: 358), bizonyos korstílusok vagy stílusirányzatok (a klasszicizmus, ill. a fentebb stíl) és műfajok (szonett, episztoła, recenzió, irodalmi levél, pl. Kazinczy művei 1: 804–813), az egyéni stílus (Kazinczy művei 1: 787), a szinonimák és az említett sokszínűség (l. BENKŐ 1982: 44, RUZSICZKY 1963: 39) és így tovább.

Nem csodálkozhatunk tehát, hogy RUZSICZKY ÉVA már 1963-ban így összegez a nyelvújítási szavakat vizsgáló művében: „Egyes konkrét problémákkal kapcsolatos [...] elvi megjegyzéseiben Kazinczy voltaképpen elsőként alkotott egy már csaknem modernnek mondható magyar stilisztikát, mégpedig úgy, hogy követte a legjobb klasszikus hagyományokat, de egyszersmind az egykorú európai színvonalat is elérte. Így szerepét a magyar stilisztika történetében is igen jelentősnek tekinthetjük.” (RUZSICZKY 1963: 421; vö. CSETRI 1990: 90–1.)

7. A nyelv művelés. – A nyelv művelés – egy kissé a stilisztikához hasonlóan – átfogja Kazinczy teljes nyelvi-irodalmi munkásságát, hisz mindent nyelvünk magasabb szintre emelése érdekében tett. Nagy igazság, hogy a nyelv művelés társadalmilag és így történetileg meghatározott tevékenység. A XVIII. század második és a XIX. század első felében – tehát Kazinczy korában – valójában a nyelv kiműveléséről beszélhetünk. Ez – röviden – a nyelv használati szabályainak számbavételét, teljes leírását, valamint az irodalmi nyelv kialakítását, korszerűvé tételét és ezeknek az elterjesztését jelenti. (Vö. KISS 2009: 3–5.) Kazinczy és kora nyelv művelésének példaértékű összefoglalása az „Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél” című Kazinczy-tanulmány. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy MELICH JÁNOS – a NyÚSz.-ra hivatkozva – ezt állapítja meg: „Révaitól való ez az összetétel: nyelv művelés”, majd így folytatja: „Nagy szükség volt e szóra a XVIII. század második felében. Az írók egymás közt élőszóval, könyveikben pedig pennával folyton arról vitatkoznak, hogyan kellene a magyar nyelvet kipallérozni: finomítani, bővíteni, egységessé tenni”; MELICH 1908: 6.)

Mindamellet Kazinczy képviselte a – mondhatnánk – szűkebb értelemben vett nyelv művelést is. Ezt ilyesféleképpen határozhatjuk meg: az alkalmazott nyelvtudománynak az az ága, amely elsősorban az új nyelvi jelenségeket teszi mérlegre (főleg az irodalmi nyelv szemszögéből), segíti továbbá az anyanyelv kifejezőbbé tételét, és mintegy közvetíti a nyelvtudomány új eredményeit. (Vö. KENESEI 2004.)

Ez utóbbi nyelv művelésre egy példát idézek. Ezt írta Kazinczy többek között Berzeviczy Gergelynek 1810-ben: „A magyar nyelvben nincs semmi alkalmatlanabb, mint az, hogy az újabb idők, vastagnak vélvén a Régiek *kelmedjeket* és *kendjeket*, mely annyi volt, mint a németek *Ste*-je és a franciák *Vous*-jok, s kevesellvén a *Magát*, mely ezeket alkalmasint kinyomhatná, az arisztokratikus az *Úr* s az *Asszony*, vagy mivel az pusztá, a *Tekintetes* és *Méltóságos* sat. címekeket kapták fel” (Kazinczy művei 2: 294).

8. A g r a m m a t i k a . – Lássuk immár az egyes diszciplinákat, bár meg kell jegyeznem, hogy az „Európai nyelv művelés” című újabb összeállítás szerint a nyelv művelés több országban, például az oroszoknál is önálló diszciplína volt (BALÁZS–DEDE szerk. 2008: 257), és emlékezetem szerint az ELTE magyar szakán szintén szerepelt korábban ilyen formában.

GARVIN említi „A nyelvi sztenderdizáció” című dolgozatában, hogy a sztenderdnek fontos követelménye a kodifikáció, és a kodifikációs dokumentumok között az első helyet a nyelvtan foglalja el (GARVIN 1998: 89–90). Ami most már Kazinczyt illeti, elfogadhatjuk BÍRÓ FERENC megállapítását, hogy tudniillik „nem tartozott a kor zseniális grammatikusai közé, de bizonyos értelemben ő is lángelméje volt a grammatikának” (BÍRÓ 2008: 87).

Kazinczy már fogsága előtt érdeklődött a grammatika kérdései iránt. Fontosságát felismerte, de – mint már korábban utaltunk rá – az esztétikai értéknek, az ízlésnek, a szépségnek, illetőleg az íróknak elsőbbséget biztosított vele szemben. „szabad eltávozni a Grammaticától, de nem szabad Grammatikai törvényt nem ismerni” – írta gr. Dessewffy Józsefnek 1816. ápr. 15-én (KazLev. 14: 134). Hangsúlyozza továbbá a „Pályám emlékezeté”-ben, hogy „a nyelvet nem a grammatikus, nem a lexikográfus viszi előre, hanem az író” (Kazinczy művei 1: 353). Kazinczy lényegében Révainak történeti szemléletén alapuló nyelvtani felfogását fogadta el (l. részletesebben BÍRÓ 2009: 3–4). Egyébként két ízben is szándékában volt a grammatikairás. 1803–1804 táján Grammatikai Jegyzések címen akarta új szavait, szintaxisbeli újításait, sajátos ortográfiáját megmagyarázni. Később meg egy teljes magyar nyelvkönyvfélét s benne „aesthetikai” magyar grammatika megírását tervezte (l. a Lónyai Gábornak szóló 1823. júl. 6-i levelét: Kazinczy művei 2: 611–3). Sajnos azonban valószínűleg egyik terve sem vált valóra, mert velük kapcsolatos feljegyzések is alig maradtak fenn. (Vö. BENKŐ 1982: 36–7; CSETRI 1990: 57; FRIED 2008: 55–7; MARGÓCSY 2005: 123–5.)

Kazinczy recenzióiban, leveleiben, egyéb megnyilatkozásaiban gyakran foglalkozik olyan alaktani és mondattani kérdésekkel, amelyek főként stilisztikai vagy nyelvhelyességi szempontból vitathatók voltak. (L. pl. Recenzió a Himfy szerelmei-ről: Kazinczy művei 1: 733–47; Fáy András bírálata levelben: Kazinczy művei 2: 207–9; aztán levél Berzeviczy Gergelynek: Kazinczy művei 2: 294–6; levél gr. Dessewffy Józsefnek: Kazinczy művei 2: 312–6; – l. még RUZSICZKY 1963: 95–8, 1956: 280, 1959: 115–6.)

Kazinczynak a grammatika területén kifejtett munkásságát így összegezhetjük: a) szigorúan megkövetelte a grammatikai szabályok ismeretét és alkalmazását minden írótól, költőtől, értelmiségitől; – b) sokat tett az irodalmi nyelv grammatikai

részlegének az egységesítéséért; – c) tekintélyével és gyakorlatával – BENKŐ LORÁND szavaival – mintegy szétsugározta a grammatika szabályait.

9. A szó- és kifejezőkészlet. – Az ezzel foglalkozó diszciplínát már jócskán érintettük a nyelvújítás és a kreativitás tárgyalása során. Ezúttal Kazinczy egyéb idevágó érdemeire kívánok rámutatni.

GARVIN fontos kodifikációs dokumentumként jelöli meg a szótárakat, a szó- és kifejezőkészletet is. Kazinczy műveiben, kritikáiban, leveleiben sokat tett a szó- és kifejezőkészlet gyarapításáért, az új elemek elterjesztéséért és kodifikációjáért. Természetesen – mint jeleztük – pártolta a neologizálást, benne a szóújítást: „minél kevesebb új szó, új frázis jő be beszédünkbe – írja 1811-ben Döbrentei Gábornak (KazLev. 8: 465) –, annál hátrább maradunk a tudományban és a szépmesterségekben”. Szóújításait, ilyen jellegű kritikáit azonban mindig a józan mérséklet, az ízlés jellemezte (l. pl. a Báróczy stílusáról írottakat: Kazinczy művei 1: 787–96; l. továbbá i. m. 2: 178–81, 454–7; Kazinczy 1813: XXII, XXXIV; valamint RUZSICZKY 1963, 1956; SZAUDER 1960: XCVIII–XCIX; BENKŐ 1982: 29–38).

Kazinczy megpróbálkozott szógyűjtemény-szerkesztéssel is, három ízben. BENKŐ LORÁND ismertette őket (BENKŐ 1982: 37–38), de azt is megjegyzi, hogy ezek „viszonylag kis terjedelműek és bizonyos mértékben ad hoc jellegűek voltak”.

Új dolognak számít viszont, hogy TOLCSVAI NAGY GÁBOR „Kazinczy nyelv-értelmezésének funkcionális alapjai” című előadásában kitért a nyelvújítási szóalkotás szemantikai jellemzőire. Idézem az idevágó részt: „a nyelvújítás szóalkotási része valójában csak részben volt morfofonológiai újítás, részben fogalomképzés volt legtöbb módozatában, például a szóképzésben, a nyelvjárási szavak jelentésbővítésében, a tükörfordításokban. A megismerés, a kategorizáció jóval nagyobb szerepet játszott a nyelvújításban, mint azt korábbi leírások vélték. [...] Az új fogalmi és nyelvi jelölő hálózatok kiépítése során külön jelentős volt az elvontság nagymértékű megjelenése.” (TOLCSVAI NAGY 2009: 3.)

Egyébként természetesen Kazinczy maga is részt vett a nyelvújításban. TOLNAI VILMOS – csak mintegy mutatóban – több mint száz, Kazinczy által alkotott új elemet sorol fel, kilencféle eljárásmodot képviselve (TOLNAI 1929: 148–9).

10. Hangtan és zeneiség. – Fonetikával, hangtannal Kazinczy külön nem foglalkozott, sokkal inkább a nyelvi elemek hangzásával, a zeneiséggel, különösen ha nyelvünk idevágó sajátosságáról vagy verselésről volt szó.

Hogy a zenét mennyire kedvelte, azt már említettem. Utalok még egy 1809-es levélrészletre: „A muzsika a lelket emeli. Mely bölcs volt a görögök nevelése, kiknél műzsikát tudni s homéért érzni oly szükség volt, mint nálunk tudni a deák grammatika törvényeit.” (Kazinczy művei 2: 276.)

Nyelvünket egyébként így jellemezte Kazinczy a „Tübingai pályamű”-ben: „[a magyarok] nyelve zengő, muzsikája, tánca lelkesült” (Kazinczy művei 1: 748). Ezért követelte meg a széphanzást az új szavaktól (l. Kazinczy művei 1: 794), a szonettektől (i. m. 810; l. még Kazinczy javításait egyik saját versén: i. m. 812–3) és a rímeléستől is (i. m. 808, 809). Természetesen hangzásbeli változatosságra szintén törekedett (l. RUZSICZKY 1963: 27–8).

Bár ritkán, egyes hangokra is kitért. Ezt írta például Szonett című tanulmányában: „azon kell lennünk, hogy a konzonánsok számában az *nk*, *rt*, *rs*, *sr*, *s* a csattogó *cs* és *cz* és *s* vagy *ss* hangja minél ritkábban forduljanak elő, a vokálisokéban pedig az *u* és *o*, melyek akcentussal még szenvedhetetlenebbek. – Mely édesen zengene p.o. az a szonett, melynek mindenik sora így zengene: *Szelíd leány, elbájolá fülem*. Ellenben, mely vadúl zengene az, melyben *voks*, *sors*, *görcs*, *homlokoktól*, *állhatatlanságának*, *örömtökből* állanának.” (Kazinczy művei 1: 810.) Kipellengérezte aztán Varjas Jánosnak csupa *e*-vel és *é*-vel szerkesztett versét (l. BENKŐ 1982: 26). Megjegyzem, világosan – és büszkén – látta, illetve állapította meg, hogy a mi nyelvünk képes a klasszikus időmértékes verselésre.

11. Ortográfia és ortoépia. – Kazinczy igen fontosnak tartotta a helyesírást. 1817-ben ez áll a gr. Dessewffy Józsefnek szóló levélben: „Az írás a szemhez szól, s szükség ugyan, hogy a hangzással ellenkezésben ne legyen, de az is szükség, hogy kimutassa, mi honnan és hogy lesz, mert az segíti az értést” (Kazinczy művei 2: 539). Ebből is kihangzik azonban, hogy ortográfia és ortoépia valójában összetartozik. A már említett, tervbe vett magyar nyelvkönyv szerint Kazinczy valóban együtt kívánta volna tanítani a két diszciplínát (l. a Lónyai Gábornak 1823-ban írt levelet: Kazinczy művei 2: 611–3; l. még BENKŐ utalását: 1982: 36). Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy – mint a „Nyelvi tervezés” című könyv ír nyelvi sztenderdizálást tárgyaló szerzője is hangsúlyozza – a nyelvnek a legkönynyebben sztenderdizálható részlege a helyesírás (l. O’BAVILL 1998: 168).

Így érthető, hogy Kazinczy már fogsága előtt állást foglalt a heves helyesírási vitában: jó érzékkel a Révai képviselte jottista álláspontot vitte diadalra. Ha ehhez hozzávesszük, hogy az akkori normának is megfelelő helyesírást terjesztette, és hogy a helyesírásban – beleértve az interpunkciót is – nagy gondosságot követelt, akkor természetessé válik a megállapítás: ezekkel a diszciplínákkal is előbbre vitte a nyelvtudományt, és segítette az irodalmi nyelv megszilárdulását. Egyébként idevágó hibák miatt valósággal durván megdorgálta például Fáy Andrást (l. 1808. jún. 21-én kelt levelét: Kazinczy művei 2: 233–4).

12. Nyelvjárástan (dialektológia). – Kazinczynak a nyelvjárással kapcsolatos nézetét, megállapításait tárgyalhattuk volna az irodalmi nyelv, illetve a stilisztika keretében is. Fontossága azonban így talán nagyobb hangsúlyt kap. Kazinczy világosan érzékelte, hogy irodalmi nyelvünk alapja az északkeleti területeken beszélt nyelvjárás lett, illetve hogy kisebb mértékben ötvöződéssé jelleget, azaz bizonyos elemeket felvett más nyelvjárásokból is.

Induljunk ki abból, hogy Kazinczyt mint filológust a nyelvjárások szintén érdekelték, becsülte is őket. VIII. erdélyi levelében például két nyomtatott oldalt szentelt erdélyi tájszavak, kifejezések, szólások, nyelvtani formák felsorolásának és értelmezésének, megemlítve a „füleit csapdosó”, Báróczyra is jellemző erdélyi éneklő beszédet (SZAUDER 1960: 360–2). Aztán 1811-ben ezt írta Berzsényinek: „A’ maga Dialectusát az országnak egyik része szint úgy jónak nézheti, mint a’ másik a’ magáét”. Azonban folytatás is van: „De az Író nyelve nem a’ Dunai, nem a’ Tiszai, hanem a’ magyar Schriftsprache” (KazLev. 8: 361). Keményen tiltakozott tehát az

irodalmi nyelvben mind a dunántúli, mind a tiszántúli, mind az erdélyi és más nyelvjárási jelenségek ellen.

Természetesen a nyelvjárási eredetű provincializmusokat sem tűrte a szépirodalmi szövegekben. Ezt olvashatjuk például a Himfy-recenzióban: „Auch kommen [...] niedrige Ausdrücke wie *czepeli* vor, die die Schriftsprache nicht leidet und nicht leiden soll” (Annalen der Literatur und Kunst. Wien, 1809: 135; idézi RUZSICZKY 1963: 90). Mindamellett stíluselemként felhasználja őket. Báróczival kapcsolatban például ezt írja: „megtartottam erdélyi dialektjét” (SZAUDER 1960: 192). FRIED ISTVÁN meg arra utal, hogy Kazinczy bőségesen kihasználta a tájszavak kínálta lehetőségeket, nemcsak Molière-nek „népi” környezetben lejátszódó vígjátékaiban, hanem az Egmont-fordításban is (FRIED 2009: 152; l. még RUZSICZKY 1963: 83–98, 395–421).

13. Nyelvtörténet. – Kazinczy a neologizálást nagyon pártolta, de nyelvi-stilisztikai vizsgálódásaiban alapnak, kiindulópontnak Révai történeti nyelvtanát tekintette. Aztán felettébb érdekelt a nyelvünknek és más nyelveknek a története és valójában minden jelenségnek a kialakulása. Továbbá igazi filológus volt (l. BENKŐ 1982: 38), aki az adatokra, tényekre támaszkodott, és aki valamennyi felmerült kérdésnek igyekezett a végére járni – ilyenformán beleszólt a nyelvtörténetnek mint diszciplínának az alakulásába is.

Mindenekelőtt nagyon vonzódott a régi nyelvhez és irodalomhoz. A XXI. erdélyi levél szerint, amikor a kanonok a gyulafehérvári levéltárt mutatta meg neki, így kiáltott fel: „Mily gyönyörű nyelv mind a kettőben¹, és kivált halabori Bertalanál [...] Az ily munkák kincsek s arany és gyémántbányái poétáinknak” (l. SZAUDER 1960: 402–3). A „Tübingai pályamunká”-ban 1808-ban össze is foglalja röviden a magyar nyelv és irodalom történetét, kitérve a végén a korabeli prózaírókra és költőkre is (l. HEINRICH 1916: 148–77; l. még BENKŐ 1982: 11–2). „Az Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél” méltán híres munkájában szintén áttekinti nyelvünk és irodalmunk alakulását, főleg a neológia érvényesülése szempontjából (Kazinczy művei 1: 816–34). Ismeretes aztán, hogy 1808-ban a Magyar Régiségek és Ritkaságok című sorozatban megjelenteti Sylvester grammatikáját és Dévai Bíró Mátyás Orthographiáját (sajnos a sorozatot nem tudta folytatni). (L. még BENKŐ 1982: 16, FRIED 2009: 150, BÍRÓ 2009: 3–4.) Egyébként jól ismerte a régi magyar nyelvtanokat is. Az egyik levelében írja továbbá, hogy a pataki gyűjtemény számára lemásolt két „kódexecskét”, megjegyezvén, hogy „rongyos mappa volt”. Leveliben gyakran szól egyes szavak eredetéről, jelentésbeli alakulásáról. Megírja aztán a szonett történetét (Kazinczy művei 1: 804–13), „A magyar verselés négy nemeiről”, illetve „A kolozsvári játékszín története” című tanulmányt (Kazinczy művei 1: 800–4, 723–5), és még folytathatnám a sort. De történeti jellegű a Báróczi-életrajz, a „Pályám emlékezete”, a „Fogságom naplója” és az „Erdélyi levelek” is, és sok hasonló vonatkozása van a több mint hatezer levélnek.

¹ A másik egyébként Pápai Pál zsoltára volt 1539-ből.

14. Végezetül: mikről lehetett, illetve kellett volna még beszélnem: Kazinczy fordítási elveiről, a műfajokkal (szonett, episztola, recenzió, irodalmi levél) kapcsolatos tevékenységéről, levelezéséről, sajátos gördülékeny és vonzó stílusáról. Itt azonban befejezem már így is hosszúra nyúlt előadásomat. Mégpedig azzal, hogy az ízlés, a szépség Kazinczyját vigyük magunkkal mai, értékvesztett világunkba.

Kulcsszók: nyelvi eszmény, nyelvi sokszínűség, nyelvi adekvátság, nyelvi sztenderd, nyelvújítás, funkcionális stilisztika, Kazinczy nyelvszemlélete, Kazinczy nyelvtudományi nézetei.

A hivatkozott irodalom

- ADELUNG, J. CHR. 1785. Der deutsche Styl 1–3. Berlin.
- BALÁZS GÉZA – DEDE ÉVA szerk. 2008. Európai nyelvmuvelés. Inter Kht., Bp.
- BARSI ERNŐ 1999. Kazinczy Ferenc és a zene. In: Széphalom. A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve 18. Sátoraljaújhely. 179–94.
- BENKŐ LORÁND 1982. Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében. NytudÉrt. 113. Akadémiai Kiadó, Bp.
- BÍRÓ FERENC 2008. Kazinczy Ferenc szerepe a nyelvkérdés történetében. In: Széphalom. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve. 18. 83–8.
- BÍRÓ FERENC 2009. A neológus a grammatikák között. Sajtó alatt.
- CSETRI LAJOS 1990. Egység vagy különbözőség. Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában. Akadémiai Kiadó, Bp.
- FRIED ISTVÁN 2008. „Aki napjait a szépnek szentelé...”. Fejezetek Kazinczy Ferenc pályaképéből és utókora emlékezetéből. Kazinczy Ferenc Társaság, Sátoraljaújhely–Szeged.
- GARVIN, PAUL 1998. A nyelvi sztenderdizáció. In: TOLCSVAI NAGY 1998: 87–99.
- HEINRICH GUSZTÁV 1916. Kazinczy Ferenc Tübingai pályaműve a magyar nyelvről 1808. Magyar Tudományos Akadémia, Bp.
- KÁROLY SÁNDOR 1978–1979. A nyelvi produktivitás jelentősége. Néprajz és Nyelvtudomány 22–23: 5–22.
- KAZINCZY FERENC 1813. Újhelyi Dayka Gábor versei. Öszveszedte 's kiadta barátja, Kazinczy Ferenc. Pesten, Trattner Mátyástól.
- KazLev. = Kazinczy Ferenc levelezése. Közzéteszi VÁCZY JÁNOS. 1890-től. MTA, Bp.
- Kazinczy művei 1979. 1. Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok. 2. Levelek. A válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek SZAUDER MÁRIA munkája. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp.
- KENESEI ISTVÁN 2004. A nyelvelmélettől a nyelvmuvelésig. In: GRÉTSY LÁSZLÓ szerk., 25 év anyanyelvünk szolgálatában. Akadémiai Kiadó, Bp. 7–25.
- KISS JENŐ 2009. Kazinczy, az Akadémia és a magyar nyelv ügye. Magyar Nyelv 257–62.
- MARGÓCSY ISTVÁN 2005. A magyar nyelv jelenléte a 18. századi iskoláztatásban. In: BÍRÓ FERENC szerk., Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből. Argumentum Kiadó, Bp. 71–151.
- MELICH JÁNOS 1908. Révai Miklós nyelvtudománya. MTA-kiadás, Bp.
- MINYA KÁROLY 2003. Mai magyar nyelvújítás. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- NAGY L. JÁNOS – PÉNTEK JÁNOS 2000. A kreatív nyelvhasználat és az iskola. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.

- O'BAVILL, DÓNALL P. 1998. Nyelvi tervezés Írorszáiban: az ír nyelv sztenderdizálása. In: TOLCSVAI NAGY 1998: 161–76.
- RÉVAI MIKLÓS 1805/1973. A magyar szép toll. Közzéteszi ÉDER ZOLTÁN. Akadémiai Kiadó, Bp.
- RUZSICZKY ÉVA 1956. Hozzászólás Balázs Jánosnak A stílus kérdései c. előadásához. In: KNEZSA ISTVÁN szerk., Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet. Akadémiai Kiadó, Bp. 278–81.
- RUZSICZKY ÉVA 1959. Kazinczy Ferenc. In: LŐRINCZE LAJOS szerk., Iskolai nyelvművelő. Tankönyvkiadó, Bp. 111–7.
- RUZSICZKY ÉVA 1963. Irodalmi nyelvi szókincsünk a nyelvújítás korában. Akadémiai Kiadó, Bp.
- SZABÓ T. ATTILA 1981. Nyelv és irodalom. Válogatott tanulmányok, cikkek 5. Bukarest.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 1996. A funkcionális stilisztika megalapozása. In: SZATHMÁRI ISTVÁN szerk., Hol tart ma a stilisztika? (Stíluselméleti tanulmányok) Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 2005. A magyar stilisztika a kezdetektől a XX. század végéig. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 2009. Kazinczy stilisztikai nézeteiről – még egyszer. Magyar Nyelvőr 150–5.
- SZAUER JÓZSEF 1960. Kazinczy Ferenc válogatott művei 1. Válogatta, a bevezetést írta SZAUER JÓZSEF. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk. 1998. Nyelvi tervezés. Universitas Kiadó, Bp.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2007. A nyelvi és irodalmi ízlésvita nagy, nyilvános szakasza. In: SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY főszerk., A magyar irodalom története. Gondolat Kiadó, Bp. 2: 40–56.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2008. Az irodalom – amint újraír(at)ja a nyelvtant? Trefort-kert 2/1: 24–6.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2009. A különbözőség egysége. Kazinczy nyelvértelmezésének funkcionális alapjai. Magyar Nyelv 263–70.
- TOLNAI VILMOS 1929. A nyelvújítás. A nyelvújítás elmélete és története. MTA-kiadás, Bp.

SZATHMÁRI ISTVÁN

Kazinczy and Hungarian linguistics

This paper is based on a comprehensive historiographic talk pointing out that although Ferenc Kazinczy (1759–1831) was not a scholar of linguistics in the strict sense, he had quite a lot to say about linguistic/stylistic issues, serving the larger aim of the language reform; hence, it is not unfounded to regard him as a representative of the linguistics of his time. The speaker first summarised the reasons that had turned Kazinczy's attention towards linguistics. Then he presented Kazinczy's linguistic ideals, with special emphasis on the point that, in Kazinczy's view, literary language – and language use in general – should be directed by taste and a sense of beauty. Next, the speaker listed what Kazinczy had done for the language reform, for the unity of Standard Hungarian, what characterised his views on stylistics, and how he had promoted the individual subdisciplines like grammar and lexicon, phonology and euphony, orthography and orthoepy, dialectology and historical

linguistics. The speaker then went on to highlight, under the umbrella term of creativity, the rich array of tools that the language reform had put to use. As far as stylistics is concerned, Kazinczy had laid emphasis on the importance of polyphony (Viel­­tönig­­keit) and adequacy. In general, he can be seen as a forerunner of functional stylistics to be founded later by Charles Bally. Kazinczy also clearly saw the codifying function of orthography, and highly appreciated historical linguistics and historical studies in general.

Keywords: linguistic ideals, linguistic polyphony, linguistic adequacy, standard, language reform, functional stylistics, Kazinczy's view of language, Kazinczy's views in linguistics.

ISTVÁN SZATHMÁRI

Változatok és változások a mai magyar nyelvben*

1. Ezt az esztendő, 2009-et, azért tekintjük, azért tekinthetjük a Magyar nyelv évének, mert erre az évre esik a magyar nyelv és művelődés történetének több jeles évfordulója, kiemelten Kazinczy Ferenc születésé is. Magam nemrég egy irodalmi folyóiratban tekintetem át az idei évfordulók szempontjából az elmúlt közel ötszáz évet Sylvester János Grammatikájának 470. évétől Benedek Elek születésének és az Erdélyi Múzeum-Egyesület létrejöttének 150 éves évfordulójáig (PÉNTÉK 2009). Ebben az áttekintésben, némi erdélyi elfogultsággal, helyet kapott Apáczai Csere János (halálának van 350 éves évfordulója), Árva Bethlen Kata (Kazinczy születése évében 250 éve halt meg) és a hozzá tartozó Bod Péter, Kőrösi Csoma Sándor (225 éve született). Az a megtisztelő felkérés, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság közgyűlésén a magyar nyelv mai állapotáról tartsak előadást, arra döb­­bentett rá, hogy ennek az óhatatlanul múltba, nyelvtörténetibe forduló jelenkornak is évfordulója van. Húsz éves évfordulója van annak, hogy a magyar nyelv egészéről beszélhetünk, a magyar nyelv egészét vizsgálhatjuk, hogy a szakmai közösség is együtt lehet. És noha ennek megítéléséhez időbeli távlatra lesz szükség, kétségtelen, hogy a nyelvi változások dinamikája is jóval erőteljesebb volt ebben az időszakban, mint a korábbi évtizedekben, és az is kétségtelen, hogy tetten érhető benne „a nyelvtörténet jövőbe irányuló fejlődésvonala” (FÜLEI-SZÁNTÓ 1987: 135), azaz a korábbi tendenciák folytatása, némelyek fölgyorsulása, mások lassulása. Ennek a dinamikus változásnak egyik lényeges mozzanatát talán úgy lehetne leírni, hogy a magyar nyelvközösség ebben az időben kommunikációs közösséggé is vált, kiszabadult korábbi elszigeteltségéből, elválasztó határai közül. Ennek a közös, gyakorlatilag mindenkit elérő magyar kommunikációnak fontos része a technikai jellegű tömegkommunikáció, a világháló és egyéb digitális eszközök elterjedése, a beszélők mobilitása, mozgása, a baráti és intézményes kapcsolatok, a szakmai, tudományos kapcsolatok és együttműködés. Néha az embernek az az érzése, hogy túlságosan is gyakran használjuk a *határ* szót, gyakran és néha indokolatlanul hivatkozunk rá, és nem vesszük észre, hogy a mentális *határ* erősebben

---

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 105. közgyűlésén 2009. december 9-én.

van meg bennünk, a gondolkodásunkban, esetleg szakmai véleményünkben is, mint a valóságban.

A nyelv és szakma dinamikáját az is jelzi, hogy szinte áttekinthetetlenül gazdag az ebben az időben megjelent, témánkra vonatkozó szakirodalom. Ha megszálott bibliográfus volnék, és jóval több idő állna rendelkezésemre, akkor sem vállalkozhatnék még a 2000 utáni publikációk áttekintésére sem. Más-más szemléltető, de mind igen színvonalas leírások, grammatikák jelentek meg a magyar nyelv rendszeréről (KESZLER szerk. 2000; KIEFER 2003, ebben: KONTRA 2003; KIEFER szerk. 2006; KÁDÁR 2007), 2003-ban látott napvilágot egy jóval korábbi országos szociolingvisztikai felmérés eredményeinek elemző bemutatása (KONTRA szerk. 2003). 1998 és 2000 között jelent meg önálló kötetekben három külső régió nyelvi helyzetének monografikus bemutatása egy közös Kárpát-medencei vizsgálat adatai alapján (CSERNICSKÓ 1998; GÖNCZ 1999; LANSTYÁK 2000). Ugyanabban az évben, 2004-ben jelent meg É. KISS KATALIN könyve (Anyanyelvünk állapotáról) és BALÁZS GÉZA szerkesztésében, két kötetben „A magyar nyelvi kultúra jelene és jövője” című tanulmánygyűjtemény. 2008-ban közös akadémiai kiadványban közölt fontos tanulmányt CSERNICSKÓ ISTVÁN, LANSTYÁK ISTVÁN, PÉNTEK JÁNOS és SZILÁGYI N. SÁNDOR (FEDINEC szerk. 2008), ebben az évben pedig a Magyar Tudományban KISS JENŐ a tudományos nyelvek helyzetéről (KISS 2009)

A megjelent publikációkra általában (de nem kizárólag) az jellemző, hogy részben a tematikai megoszlásból vagy a kutatás jellegéből adódóan külön-külön közelítenek a külső régiók nyelvváltozataihoz vagy csak a magyarországihoz, és ebből akár az a téves következtetés is adódhat, hogy a magyarországi magyar nyelvváltozatnak lehet csak igazán a (belső) állapotáról írni, a külsőknek pedig csak a „külső” állapotáról, azaz a helyzetéről. Ez nyilván téves következtetés volna, mert a magyar nyelv rendszerének a leírása természetesen az egész nyelvre vonatkozik (vagy arra kellene vonatkoznia), a magyar nyelv helyzete, külső állapota pedig – eltérő jelenségeivel és folyamataival – szintén vizsgálható egységes keretben.

2. A Kárpát-medencei magyar nyelvi közösség egy, a legutóbbi, 2001–2002-es népszámlálásokat összegező, az MTA Földrajztudományi Kutatóintézetében 2006-ban megjelent kiadvány szerint 12 millió magyar anyanyelvű beszélőt számlál, 300 ezerrel többet, mint magyar nemzetiségűt (KOC SIS és mtsai. 2006). (További egymillióra becsülhető azok száma, akik a Kárpát-medencén kívül élnek.) A Kárpát-medencében még mindig a magyar a legtöbbször által beszélt nyelv: 40,8%. A 12 millió magyar anyanyelvű beszélő 79,5%-a Magyarországon él, további 12% (1 431 000) él Erdélyben, 4,6% (573 ezer) Szlovákiában, 2,4% (284 ezer) a Vajdaságban, 1,3% (159 ezer) Kárpátalján, 0,1% (11 ezer) Pannon-Horvátországban, 0,05% (6 500) Muravidéken és szintén 0,05% Órvidéken. Magyar anyanyelvűek alkotják Magyarország népességének 93,6%-át, az erdélyiek 20%-át, a szlovákiaiak 11%-át, Kárpátalja népességének 12,7%-át, a vajdaságiak 14%-át, Pannon-Horvátország népességének 0,4%-át, a muravidékiek 8%-át, az órvidékiek 2,5%-át (i. m. 30–1; utóbbi adatokat a 6. táblázat adatai alapján magam számítottam ki). Ezekből az adatokból látni lehet a széttöredezettséget

államiság tekintetében és a jelentős aránytalanságokat. Az erdélyi magyar anyanyelvűek, akik a történelem folyamán is külön nagy régiót alkottak, sőt külön államiságban éltek, két és félszer annyian vannak, mint a szlovákiaiak, ötször annyian, mint a vajdaságiak, kilencszer annyian, mint a kárpátaljaiak, a három kisrégió pedig 0,1%-nyi vagy annál is kevesebb Kárpát-medencei szinten.

3. É. KISS KATALIN néhány jól ismert, a szakirodalomban eltérő megítélésű hangtani, alaktani és mondattani változó vizsgálat alapján a már említett könyvében arra a megnyugtató következtetésre jutott nyelvünk állapotára nézve, hogy „Semmilyen jel sem mutat a nyelv szerkezetének romlására” (É. KISS 2004: 72). Ezek a változások velejárói a nyelvtan állandó mozgásának. A „Kétnyelvűség a Kárpát-medencében” című kutatás keretében körültekintően kiválasztott adatközlőkkel végzett felmérés is azt mutatta, hogy a magyar nyelvi változók egy része egyetemes jellegű (pl. a *nákolás*), és vannak közöttük olyanok is, amelyek releváns eltérésű megoszlást mutatnak kétnyelvű területen. Ilyeneket bőven találunk mindhárom régiómonográfiában, valamint „A magyar nyelv kézikönyve” KONTRA MIKLÓS által írt fejezetében és SZILÁGYI N. SÁNDOR 2008-ban publikált tanulmányában. Ide tartoznak olyan változók, amelyek szintetikus – analitikus párák, és ez utóbbiak gyakoribbak (lehetnek) kétnyelvű környezetben (*tagdíj – tagsági díj, labdázik – labdát játszik*); hasonlóképpen azok, amelyek foglalkozásnevek esetében a nemre való utalást is tartalmazzák; a többes számú alakok (esetleges) nagyobb gyakorisága más nyelvek környezetében, kétnyelvű beszélők nyelvhasználatában stb. Legváltozatosabbak a lexikális változók, és érthetően ezek mutatják a leghatározottabb elkülönülést az újabbkori államnyelvi átvételek miatt.

Néha valószínűleg csak a peremrégiók (vagy csak az erdélyiek) konzervatívabb nyelvhasználata és a közelebbi nyelvjárási háttér okozza, hogy ott nagyobb gyakoriságú például az ikes igelakok használata, a tárgyas feltételes *-nők/-nők*, szintén a kiterjedtebb nyelvjárási háttérrel függ össze a *suksökölés, szukszükölés*, megőrződik például az *egyelőre* és az *egyenlőre* kettőssége a magyarországgal szemben, hogy archaikus igealakokat őriz a nyelvjárás (és a kétnyelvű környezet), hogy a szoros kommunikációs kapcsolatok ellenére nehezebben terjednek a peremrégiók felé a magyarországi nyelvi divatok (pl. *az egy dolog, hogy...; nem igazán; a magasságában* mint új divatú névutó stb.), az általános tegeződés, a durvább, vulgárisabb stílus. Vizsgálat nélkül nem mindig könnyű eligazodni újabb és újabb változók megoszlásán: biztosra vehető, hogy kontaktusváltozó a *sok egészséget! a jó egészséget!*-hez viszonyítva, hogy magyarországi a *tegye föl a kezét! az emelje föl a kezét!*-hez viszonyítva. Ezek a változók és a belőlük kibontakozó változatosság természetesnek tekinthető. „A művelt köznyelvi normával ütköző alakok nem »romlottak« vagy helytelenek, hanem olyan változatok, melyek a nyelvnek csupán valamely regionális vagy társadalmi változatában: valamely nyelvjárásban vagy valamely társadalmi réteg nyelvében nyertek polgárjogot” (É. KISS 2004: 72). Ez a megállapítás a kontaktusváltozók jelentős részére is érvényes.

4. A magyar, mint minden más nyelve is a világnak, folyamatosan érintkezett más nyelvekkel, kapcsolatba került velük, őrzi a történeti nyelvi kapcsolatok gazdagító, megtermékenyítő lenyomatait. Mindig voltak tehát más nyelvekkel érintkező felületei a magyar nyelvnek. Hosszú idő óta közvetlenül ez a szomszédos nyelveket jelenti: a román, a szerb, a horvát, a szlovén, a német (nemcsak helyi nyelvként), a szlovák és az ukrán (bizonyára az orosz és a ruszint is), helyi diaszpóra nyelvként a roma nyelvet (és a beást), jelenlegi, nem területi érintkezésben az angol mint világnyelvet. Az érintkező nyelvek beszélőinek kisebb-nagyobb csoportjai az országhatár belső oldalán, Magyarországon is élnek. Ezek a határt is átfedő kétnyelvű peremrégiók kontaktus zónák. Természetes körülmények között a nyelvi és a kulturális kapcsolatok zónái, az eltérő államiság és nemzeti ideológiák körülményei között azonban ütköző zónák, feszültségzónák is, egyik oldalon a nyelvi térvésztes (regresszió), másik oldalon a nyelvi térnyerés, térhódítás (expanszió) zónái.

Az egész régióknak és az utódállamoknak általánosan, magyar szempontból különösen kedvezőtlen XX. századbeli népmozgalmi folyamatait, amelyekkel a nyelvi folyamatok szorosan összefüggnek, jól dokumentálja az idevonatkozó szakirodalom: a migrációs és a természetes apadást, a népesség előregedését, a nyelvhatár szűkülését és a magyar közösségek szórványosodását, a korábbi felekezeti arányok szintén kedvezőtlen változását, a gazdasági jellegű térvészteszt, az iskolázottsági szint csökkenését stb. (KOC SIS és mtsai. 2006; CSERNICSKÓ 1998; GÖNCZ 1999; LANSTYÁK 2000; PÉNTEK 1999).

Ezekről a folyamatokról lehet úgy gondolkodni, hogy semmi közük sincs magához a nyelvhez, és úgy is, hogy ezek a centrumtól, Budapesttől, Magyarországtól vagy akár személyesen tőlünk nagyon távol zajlanak. A nyelv mindenkor állapotát mégsem lehet úgy tekinteni, hogy az teljesen független volna a nyelvhasználatától és a nyelv beszélőitől. Így mindhárom szinten, amelyen a térvészteszt végbemegy, okként vagy okzatként a nyelv, a nyelvhasználat is szerepel, és egyik sem olyan, hogy leszűkíthető volna „csak” a külső régiókra. Az első a humán szint: a demográfiai veszteség, amelynek van biológiai és migrációs komponense, de nem csekély mértékben van szerepe benne a nyelvcsere, az asszimilációnak. A biológiai reprodukció negatív mutatói mindenki számára jól ismertek. A migráció, az elvándorlás lehet befele irányuló is (a peremrégiókból az anyaországba), és lehet „kivándorlás” a magyar nyelvterületről (ez általános jelenség). A keleti külső régiókból az elvándorlás és a kivándorlás nem csupán gazdasági érdekből történhetik, hanem az intolerancia, a „megfélemlített anyanyelvhasználat” légköre miatt is. Statisztikailag kevésbé ragadható meg, térbeli kiterjedtségében és arányaiban mégis kimutatható a magyar népesség folyamatos nyelvcsereje és asszimilációja. Ennek nyelvkörnyezeti és attitűdbeli hátterét erdélyi vonatkozásban SZILÁGYI N. SÁNDOR elemezte részletesen (SZILÁGYI N. 2005).

A térvészteszt földrajzi szintjén folyamatos a nyelvi határ szűkülése, a nyelvhatáron belül a szórványosodás, szórványközösségek megszűnése, egyre nehezebbé válik a nyelvmegtartás a nagyvárosi lakótelepek szórvényaiban, a peremek maradványszigetein vagy a peremen kívül, a moldvai magyarok körében (erről részlete-

sebben l. PÉNTEK 2005). Leginkább ezekben a nyelvi környezetekben zajlanak a nyelvcsere csendes folyamatai, személyes vagy családi drámái. Mind a helyi, mind a nagy régiók közösségeiben az apadás és a szétszóródás következményeként számolni kell a beszélők olyan kritikus szintre csökkenő „tömegével” és arányával, amely kilátástalanná teszi a nyelvmegtartást, tárgytalanná az igényes nyelvi kultúra óhaját.

Szellemi és kommunikációs síkon tévesztésnek tekinthető a nyelvi funkciók sérülése, szűkülése, az, hogy a magyar nyelvnek az anyanyelvű beszélők szempontjából alapvető szerepeit kényszerítő okokból vagy más megfontolásból a környező államnyelvek vagy a világnyelv veszi át.

5. A korábbi évszázadoknak a nyelvi egységesülés irányába ható folyamatai és törekvései után, a XX. században a peremrégióknak más-más államiságba való kerülésével szétfejlődés indult el. Nem maga a nyelvi környezet változott meg egyik napról a másikra, hanem a magyar nyelv jogi státusa, bekövetkezett az államhatárok okozta elszigeteltség, amely már önmagában is szétfejlődést indíthat el, és megszűntek azok az alapvető oktatási, művelődési és tudományos intézmények, amelyek szintén feltételei a nyelv teljes szerepkörű használatának és áthagyományozásának. Ehhez járult aztán folyamatosan a demográfiai és a nyelvi környezet változása minden régióban. Nyelvileg mindezek következménye a korábbinál jóval intenzívebb államnyelvi hatás és a kétnyelvűsödés. A nyelvjárási régiók mellett, amelyeket szintén szétvágtak az államhatárok, az új határokhoz igazodó kontaktusváltozatok is kialakultak. Ezeknek olyan jellemzőik vannak a nyelvi változók szintjén, amelyek egyszerre földrajziak, nyelvkörnyezeti és társadalmiak.

Az elmúlt két évtizedben ezeknek a kontaktusváltozatoknak a megítélése körül folyt a legtöbb, gyakran indulatoktól fűtött vita. Nem volt egységes, és ma sem egységes ezeknek a változatoknak a megnevezése sem (magam leginkább a *kisebbségi nyelvváltozat*-ot használom), a szétfejlődés mértékének megítélése (mennyire teszi ez kérdésessé most vagy a jövőben a magyar nyelv egységét), és legkevésbé az, hogy miképpen kell ehhez viszonyulnia a nyelvművelésnek és a nyelvi tervezésnek. Különösen ez utóbbi osztja meg még ma is a szakmát. Néha úgy tűnhet, az egyik oldalon állnak azok a nyelvészek, főleg maguk is kisebbségiek, akik kutatóként és e nyelvváltozatok használóiként a magyar nyelv és a köznyelvi norma egysége ellen érvelnek, a másik oldalon pedig azok, akik az évszázadok során megteremtett nyelvi egység és a művelt köznyelv normájának a védelmezői. Mindenféle szakmai vitában – azon kívül, hogy elvárható a kölcsönös jóhiszeműség és tisztelet – az lehet a célravezető, ha miután felismertük a tényeket, el is ismerjük őket. Magam nem hiszek az „ideológiamentesség” ideológiájában, előítéletektől és emócióktól sem tudjuk mindig távol tartani magunkat, óvakodnunk kellene viszont az olyan szakmai „szenvédélytől”, amely éppen egymás megértését és az együttműködést nehezíti meg vagy teszi lehetetlenné.

A tények, a kutatások adatai azt igazolták, hogy a magyar nyelv megőrizte viszonylagos szerves egységét: „Szerencsére a magyar nyelv állami változatainak szétfejlődése csekély mértékű, a magyar *standard* állami változatai közötti eltérések csak egy-két szakregiszterben számottevőek” (LANSTYÁK

2000: 229); „a magyar nyelv egységének megbomlásától való félelemnek nincs, és még nagyon hosszú ideig nem is lesz semmi alapja” (SZILÁGYI N. 2008: 107). Nem arról van tehát szó, hogy bármilyen valószínűsége volna nagyobb történeti távlatban annak, hogy a magyar nyelv több nyelvvé osztódjék. A nyelv megtartásában, a beszélőknek a nyelvhez való ragaszkodásában nagyon sokat jelent saját nyelvváltozatuk presztízse, az a tudat, az az érzés, hogy az ő nyelvváltozatuk is része az egységes és közös magyar nyelvnek. Ez egyaránt vonatkozik azokra, akik a külső régiókban az ottani kontaktusváltozat, regionális köznyelv beszélői, és azokra is, akik a nyelvterület bármelyik részén a helyi nyelvjárást beszélik. A kisebbségi beszélők számára szimbolikusan is fölértékelődik az anyanyelv, azonosság tudatuknak legfontosabb eleme, és ehhez föltétlenül társulnia kell a nyelvi otthonosság érzésének és tudatának is. Ezt a célt szolgálja a Termini Kutatóhálózat határtalanítási programja (I. LANSTYÁK 2008; a kutatóállomások létrejöttéről, működésének első időszakáról I. CSERNICSKÓ–PAPP–PÉNTEK–SZABÓMIHÁLY 2005; az ezt követő időszakról: PÉNTEK 2008b). A viszonylagos egység fenntartásának van egy fontos feltétele, és ezt SZILÁGYI N. SÁNDOR így fogalmazta meg: „A mostani nyelvtörténeti korszakban [...] a magyar nyelv egységét csakis úgy lehet fenntartani, ha tudomásul vesszük, hogy magyarul beszélni többféleképpen is lehet, és ez így van rendjén. Ez nem azt jelenti, hogy már nem érvényes a »csak egy magyar nyelv van« tétele. De csak akkor maradhat az, ha úgy fogjuk fel, hogy ezen az egy magyar nyelven az emberek különbözőképpen beszélnek, helyzetüknek megfelelően” (SZILÁGYI N. 2008: 115).

Vannak jelzések, amelyek arra figyelmeztetnek, hogy a nyelvi szétfejlődésnek nemcsak a nagy régiókat érintő tünetei vannak. PUSZTAI FERENC hívta föl a figyelmet arra, hogy a nyelv belső változatai is távolodnak egymástól: a standard és a szubstandard változatok általában, a szaknyelvek és a köznyelv különösképpen: „Az idetartozó nyelvi tények és tendenciák részben a posztmodern irányzat (vagy inkább irányzatok) alkotásaiban, részben a szaknyelvek, különösen az informatika, a számítástechnika körében mutatkoznak meg” (PUSZTAI 1999: 95). Ez is olyan felismerés, amelynek ösztönöznie és befolyásolnia kell mind a nyelvi korszerűsítést, mind általában a belső konvergenciát.

6. Az elmúlt időszakban végzett vizsgálatok, felmérések nem a kisebbségi változatok vesztes szétfejlődését igazolták tehát, hanem sokkal inkább a leépülésre, a funkcionális tévesztésre hívták föl a figyelmet. Mindez elsősorban a magyar nyelv jogilag alárendelt státusának a következménye. Ez az alárendeltség többek között azzal jár, hogy explicit vagy implicit jogi szabályozással korlátozzák a nyelv használatát. Az, hogy a korlátozás miatt a nyelv fontos színterekről és funkciókból szorul ki, és adja át a helyét a domináns államnyelvnek, az azokhoz a funkciókhoz kapcsolódó nyelvi regiszterek leépülését eredményezi. A leépülésnek az is alapvető oka, hogy „Magyarországon kívül egyik országban sincs teljes körű és minden szintű anyanyelvű oktatás, ez az intézmény nem biztosítja teljesen a magyar szakkifejezések elsajátításának lehetőségét, sem a különböző szakmák, sem a tudományok terén” (SZILÁGYI N. 2008: 114). A jogi korlátozásnak nyelvi korlátozottság, nyelvi hiány lesz a követ-

kezménye. Ez a nyelvi hiány egyébként a legfőbb oka a lexikális átvételeknek is. „Ami a kisebbségi helyzetben élő kétnyelvű beszélőkre, sőt magára az általuk használt anyanyelvre nézve valóban veszélyt jelent, az a kisebbségi helyzetből fakadó, sokszor a többségi hatalom nyelvviszasszorító, lingvicista politikája által is gerjesztett nagyfokú *nyelvi* hiány, ill. ennek szélsőséges változata, a nyelvcserehelyzetben jelentkező *nyelvléépülés*” (LANSTYÁK 2000: 229). Ez a hiányzó vagy csak töredékesen meglévő szint pedig éppen a közéleti-szakmai szint. É. KISS KATALIN 2004-ben jelezte: „Fennáll a veszély, hogy amikor a törvényi lehetőségek majd tágabbra nyitják az anyanyelvhasználat körét, a magyarság a megfelelő nyelvváltozatok nem-ismerete miatt nem fog tudni élni a lehetőségekkel” (2004: 124). Közben a nyelvi jogok köre Erdélyben például kétségtelenül bővült, látványos intézményszerűsítés is végbement az oktatás, a szakmai és tudományos élet területén, és most valóban ott tartunk, hogy a nyelvi korlátozottság az akadály például az anyanyelvű szakoktatásnak, a magyar nyelv hivatali használatának, némely szakokon a színvonalas felsőfokú oktatásnak stb. Ezek a közösség egészére kiterjedő közigazgatási és szaknyelvi hiányok csak tudatos nyelvi tervezéssel orvosolhatók (ilyen célú korpustervezés folyik egyébként most mindegyik külső régióban).

A nyelvek belső piacán a kisebbségi nyelvek már közel száz éve egyenlőtlen versenyben vannak az államnyelvekkel, és ennek következményeivel kell szembe-sülniük a kisebbségi közösségeknek. Ehhez járul most az, hogy a nyelvek piaca is nemzetközivé vált, globalizálódott. Ezen a piacon a magyar nyelv egészének kell bizonyítania versenyképességét, teljesítőképességét. A magyar nyelvnek megvan ez a teljesítőképessége. Ezt viszont, mint KISS JENŐ írja a Magyar Tudományban megjelent tanulmányában, a magyar nyelvközösség csak úgy tudja megőrizni, „Ha saját belső piacán megtartja, biztosítja teljes körű használatát azzal, hogy tagjai a társadalmi élet minden szintjén és színterén használják” (KISS 2009: 69). A közösség tudós tagjairól van szó elsősorban, akik a tudományos versenyben a világnyelv használóiként kétnyelvűek. Ezen a szinten mindnyájunknak szól a figyelmeztetés: „A kétnyelvű közösségek is addig őrzik meg eredeti nyelvüket, amíg az [...] értéktulajdonítás miatt értelmét látják nyelvük használatának. Ha az értelmiségben ez nincs meg az anyanyelvvel szemben, akkor csökken az anyanyelvi tudományművelés esélye, s ha az nincs, akkor a nyelv megfosztódik fontos tekintélyt adó lehetőségétől, versenyképességének nélkülözhetetlen feltételétől” (2009: 72). KISS JENŐ az értelmiségi elit felelősségére figyelmeztet. Ebben a körben is különös felelősségük van a nyelvészeknek, intézményként pedig az Akadémiának, amelynek kezdeti feladata az volt, hogy összekapcsolja a nyelvet, a nemzetet és a tudományokat. Most az a feladata, hogy egyben tartsa őket.

7. Noha vannak, akik ezt kétségbe vonják, tagadhatatlan, hogy a nyelv nem csupán kommunikációs eszköz, nem csupán technika, és így az értéke sem szűkíthető le a piaci, azaz használati értékére. Minden nyelvnek vannak többlet-értékei, de ezek az értékek elsősorban vagy kizárólag az anyanyelvhez kapcsolódnak, az anyanyelvi beszélő számára fontosak. Ilyen többletérték a kulturális érték, amely az adott nyelven megőrzött és a mai élő kultúrával, irodalommal kapcsolódik össze, ilyen lehet a hitélet

anyanyelvisége, az egyházak anyanyelvhasználata. A külső régiók magyar anyanyelvű közösségeiben legfontosabb azonban az a szimbolikus érték, amely abból fakad, hogy önazonosságuknak legfontosabb tényezője éppen a magyar nyelv. Ennek a nyelv szempontjából kedvező attitűdnek a kialakulásában, a nyelv szimbolikus felmagasztolásában bizonyára egyaránt szerepe van a XX. századi folyamatos alárendeltségnek és veszélyeztetettséggnek, de a történelmi tapasztalatnak és mítosznak is, s főleg annak a nyilvánvaló ténynek, hogy nincs is más közös jellemzője az együvé tartozásnak. A vizsgálatok szerint az anyaországiak jóval közömbösebb identitásában kisebb szerepe van a nyelvnek (l. KOCIS és mtsai. 2006: 30–1), mint a kisebbségek védekező identitásában, de a tények alapján az is nyilvánvaló, hogy a szimbolikus érték a külső régiókban sincs teljesen összhangban azokkal a pragmatikus döntésekkel, amelyek a nyelv-választásban az államnyelvet részesítik előnyben. A tannyelv-választás az egyik ilyen releváns próbája az anyanyelv igazi értékelésének, és a statisztikai adatok szerint egyre többen választják az államnyelvet az oktatás nyelveként, a kétnyelvűségben is erősítve ezzel a másodnyelv fölényét.

Nem hanyagolható el az a használati értéken messze túlmutató többletérték, nyelvi minta sem, amelyet a szépirodalom, a színház, az egyházi nyelvhasználat hordoz és közvetít. A Kárpát-medencében is érvényes természetesen az a világjelenség, hogy az olvasás, a könyv iránti igény háttérbe szorult, a színháznak is megváltozott a helyzete, csökkent a szerepük az átalakuló világban. Személyes vagy közösségi elszigeteltségben azonban éppen a könyv jelentheti a nyelvvel való bensőséges kapcsolatot, a nyelv gyakorlását, a nyelvi tudás naponkénti felfrissítését. Egy olvasásszociológiai felmérés megállapítása szerint *„A kisebbségi helyzet az ízlés terén is erősen felértékeli a kulturális tradíciók, a klasszikus irodalmi értékek szerepét”* (GEREBEN 1999: 209); *„az esztétikailag értékesebb ízléskategóriák aránya – minden régió esetén – szórvány-szituációban magasabb”* (1999: 211; kiemelés az eredetiben). Ez a helyzet minden tekintetben biztató, hiszen éppen a szórványokban a legfontosabb az a folyamatos nyelvi inspiráció, minta és bátorítás, amelyet a szépirodalom képvisel. Ahhoz azonban, hogy az irodalomnak bármilyen hatása legyen, fontos a nyelvismeret, az írni-olvasni tudás, a nyelvvesztés generációs folyamatában azonban ez a feltétel gyakran hiányzik. Nem hanyagolható el az a szerep sem, amelyet az élő irodalom alkotói jelenlétükkel, műveikkel, véleményükkel betöltenek. Az íróknak, költőknek nagy tekintélyük van, és viszonylag általánosnak tekinthető az az írói attitűd is, amely a nyelvre nemcsak úgy tekint, mint anyagra, amelyből a vers vagy a prózai mű – KÁNYÁDI SÁNDOR szavával: mint szobor – kikerekedik, hanem mint az alkotást ösztönző ihletforrásra, közös éltető és megtartó elemre.

8. A jelen és a jövő szempontjából is fontos és biztató, hogy a részben folytatódo kedvezőtlen folyamatok ellenére a magyar nyelv megőrizte egységét, kölcsönös érthetőségét. Ma is vannak természetesen társadalmi és táji változatai, vannak műveltségi, használati és stílári szintjei, szaknyelvi regiszterei, amelyek mind hozzátartoznak gazdagságához, funkcionális teljességéhez. Fontosak a hagyományba visszanyúló és a regionális nyelvi tartalékok, a nagy nyelvi tömbök megléte a külső régiókban is, az erdélyi és a többi régiónak a magyar irodalom egészét gazdagító

irodalmi értékei. Az elmúlt két évtizedben a külső régiókban is jelentős mértékben gyarapodtak a nyelvhasználat alkalmi és színterei: a létrejött magyar intézmények a közéleti, az intellektuális, a szakmai nyelvhasználat lehetőségeit teremtették meg, a média erősítette mind a belső, mind a nemzeti kapcsolatokat. A magyar nyelv közös, művelt változatai gyakorlatilag mindenki számára elérhetőkké váltak.

Kulcsszók: egyetemes változók, kontaktusváltozók, kontaktusváltozatok, természetes változatosság, nyelvi regresszió (térvesztés), szétfejlődés, nyelvéleépülés, használati érték, szimbolikus érték, többletérték.

A hivatkozott irodalom

- BALÁZS GÉZA szerk. 2004. A magyar nyelvi kultúra jelene és jövője I–II. MTA Társadalomkutató Központ, Bp.
- CSERNICKÓ ISTVÁN 1998. A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján). Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely, Bp.
- CSERNICKÓ ISTVÁN 2008. Nyelv és azonosságtudat összefüggései a kárpátaljai magyar közösségben. In: FEDINEC szerk. 2008: 153–72.
- CSERNICKÓ ISTVÁN – PAPP GYÖRGY – PÉNTÉK JÁNOS – SZABÓMIHÁLY GIZELLA 2005. A szomszédos országok magyarnyelvi kutatóállomásairól. Magyar Nyelv 105–13.
- É. KISS KATALIN 2004. Anyanyelvünk állapotáról. Osiris Kiadó, Bp.
- FEDINEC CSILLA szerk. 2008. Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban. Magyar Tudományos Akadémia Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság, Bp.
- FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE 1987. Dinamikus nyelvművelés. Magyar Nyelvőr 129–37.
- GEREBEN FERENC 1999. Identitás, kultúra, kisebbség. Felmérés a közép-európai magyar népesség körében. Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely, Bp.
- GÖNCZ LAJOS 1999. A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban). Osiris Kiadó – Forum Könyvkiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely, Bp.–Újvidék.
- KÁDÁR EDIT 2007. Alaktan és szófajtan. Egyetemi Műhely Kiadó, Bolyai Társaság, Kolozsvár.
- KESZLER BORBÁLA szerk. 2000. Magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- KIEFER FERENC szerk. 2003. A magyar nyelv kézikönyve. Akadémiai Kiadó, Bp.
- KIEFER FERENC főszerk. 2006. Magyar nyelv. Akadémiai Kiadó, Bp.
- KISS JENŐ 2009. A tudományos nyelvek, az anyanyelv és az értelmiségi elit. Magyar Tudomány 170: 67–74.
- KOCSIS KÁROLY – BOTTLIK JÓZSEF – TÁTRAI PATRIK 2006. Etnikai térfolyamatok a Kárpát-medence határainkon túli régiókban (1989–2002). Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutatóintézet, Bp.
- KONTRA MIKLÓS 2003. A határon túli magyar nyelvváltozatok. In: KIEFER szerk. 2003: 301–21.
- KONTRA MIKLÓS szerk. 2003. Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon. Osiris Kiadó, Bp.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2000. A magyar nyelv Szlovákiában. Osiris Kiadó – Kalligram Könyvkiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely, Bp.–Pozsony.

- LANSTYÁK ISTVÁN 2008. A magyar szókészlet szétfejlődése 1918 után. In: FEDINEC szerk. 2008: 118–35.
- PÉNTEK JÁNOS 1999. A megmaradás esélyei. Anyanyelvű oktatás, magyarságtudomány, egyetem Erdélyben. A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, Bp.
- PÉNTEK JÁNOS 2005. Magyar nyelv- és nyelvjárásszigetek Romániában. Magyar Nyelv 406–13.
- PÉNTEK JÁNOS 2008a. A magyar nyelv erdélyi helyzete és perspektívái. In: FEDINEC szerk. 2008: 136–52.
- PÉNTEK JÁNOS 2008b. Termini: magyar nyelvészeti kutatóállomások hálózata a Kárpát-medencében. Kisebbségkutatás 17: 699–722.
- PÉNTEK JÁNOS 2009. Évfordulók a Magyar nyelv évében. Magyar Napló 10: 27–31.
- PUSZTAI FERENC 1999. Magyarul és magyarul. In: GLATZ FERENC szerk., A magyar nyelv az informatika korában. Magyar Tudományos Akadémia, Bp. 91–8.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR 2005. Asszimilációs folyamatok a romániai magyarság körében. In: PÉNTEK JÁNOS – BENŐ ATTILA szerk., Nyelvi jogi környezet és nyelvhasználat. A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai 2. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, Kolozsvár. 24–94.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR 2008. A magyar nyelv a Magyarországgal szomszédos országokban. In: FEDINEC szerk. 2008: 105–17.

PÉNTEK JÁNOS

Variability and change in Present-day Hungarian

The interaction of language varieties and linguistic registers, as well as language change itself, have definitely become more dynamic in the past two decades. The most important ingredient of those developments is the fact that communication in Hungarian had ceased to have to surmount obstacles in covering the whole of the Hungarian linguistic community of the Carpathian Basin, amounting to 12 million speakers. Contact varieties, that is, the varieties of Hungarian used by the two and a half million native Hungarian speakers living outside the borders of Hungary, are a natural consequence of being used in a bilingual environment. These bilingual peripheral regions, covering both sides of the borders concerned, are zones of linguistic and cultural contact, but also zones of conflict: zones of linguistic regression on the one hand, and zones of linguistic expansion on the other. In such a situation, linguistic research finds divergence at the level of variables, and functional attrition at the level of language varieties. Divergence is not as pronounced as to cast doubts on the relative unity of Hungarian; but the attrition of important registers of language use reduces the pragmatic/communicative value of the given language in the given community to a significant extent.

Keywords: universal variables, contact variables, contact varieties, natural variability, linguistic regression, divergence, language attrition, pragmatic value, symbolic value, value added.

JÁNOS PÉNTEK

Miért érdemes a nyelvésznek reggelente felkelni az ágyból?

Avagy: Chomsky „forradalmai” és a generatív nyelvészet historiográfiája*

B) Az „Aspects of the Theory of Syntax” (CHOMSKY 1965.): tudományos forradalom, ideológia vagy elhibázott metodológia és a személyiségek harca? – 1. Kuhn forradalom. – NEWMAYER (1986b), KOERNER (1989, 2002, 2004), MURRAY (1980, 1994) és HARRIS (1993a) megállapításaiból az következik ugyan, hogy a „Syntactic Structures” megjelenése nem váltott ki kuhn tudományos forradalmat a nyelvészetben, de nem következik, hogy a generatív nyelvészet fejlődésének későbbi fázisai ne lehettek volna forradalmiak. Már a hetvenes években felvetődött, hogy inkább az „Aspects” viseli magán a forradalmiság jegyeit, semmint a „Syntactic Structures”. A tétel tehát a következő:

- (10) A nyelvtudományban az „Aspects of the Theory of Syntax” váltott ki tudományos forradalmat és vezetett új paradigma kialakulásához.

E tétel mellett MCCAWLEY (1976: 4–5) három tényezőre hivatkozva érvel. Először, a hatvanas évek közepére a generatív transzformációs grammatika követőinek száma elenyésző kisebbségből meghatározó nagyságrendűre nőtt. Másodszor, a generatív transzformációs grammatika egy létrejöttékor avantgárdnak tekinthető amerikai mozgalomból intézményesült és uralkodóvá vált. Harmadszor, a generativista publikációk jellege jelentősen megváltozott. Míg az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején elsősorban a neo-bloomfieldianusok elleni polémia vezérelte őket, addig az „Aspects” hatására a szisztematikus, konstruktív kutatómunka került középpontjukba. MCCAWLEY szerint az első két tényező a tudományos forradalomra utal, a harmadik pedig a kuhn normáltudományos periódus kezdetét jelzi.

KOERNER (1989: 133–4, 2004: 44–5) MCCAWLEY fejtegetéseivel egyetértve foglal állást (10) mellett, kiemelve, hogy megítélése szerint mindenekelőtt az „Aspects” tartalmának következő összetevői támasztják alá forradalmi jellegét. Először, az „Aspects”-ben helyet kapott a szemantika is („Az Aspects előhozta a szemantikát rejtékhelyéről”, l. MCCAWLEY 1976: 6). Másodszor, az Aspects szisztematikussága meghaladta a „Syntactic Structures”-ét és ezzel viszonylag jól átláthatóvá váltak azok az eredmények, amelyeket az elmélet alkalmazásával el lehetett érni. Harmadszor, az elmélet lehetővé tette a szintaktikai univerzálék vizsgálatát.

Összegezve:

- (MP10) A generatív nyelvészet historiográfiájának alapfogalma a ’tudományos forradalom’ és ’paradigma’ az „Aspects”-re vonatkoztatva, központi hipotézise (10) és eszköze KUHN 1984 [1970].

---

* Második közlemény. Az első l. MNy. 2009: 385–401.

2. *Ideológia*. – A generatív szemantikai mozgalom forrása az „Aspects” mélyszerkezet-fogalmának kétféle értelmezése volt. Mivel ennek megfelelően a generatív szemantikusok fellépése közvetlenül az „Aspects” megjelenéséhez kapcsolódott, itt térünk ki röviden a JAMES MCCAWLEY, GEORGE LAKOFF, PAUL POSTAL, valamint JOHN ROBERT ROSS nevével fémjelzett generatív szemantikai csoportosulás és a CHOMSKYhoz kötődő interpretatív szemantikusok közötti ellentét historiográfiájának szemléltetésére. Az interpretatív és a generatív szemantikusok közötti háborút HARRIS (1993a, 1993b, 1993c), MURRAY (1994), SEUREN (1996, 1998) és HUCK–GOLDSMITH (1995) hasonlóképpen ítéli meg; felfogásukat az utóbbi példáján mutatjuk be.

A NEUMEYER (1980, 1986a) hatására általánosan elfogadottá vált, „hivatalos” – a chomskyánus csoport érdekét szolgáló, tankönyvekben is propagált (pl. RIEMSDIJK–WILLIAMS 1986) – értékelés egyenes vonalú fejlődésként jellemzi a „Syntactic Structures” megjelenésétől napjainkig tartó folyamatot. E nézet szerint a generatív szemantika empirikus és elméleti hiányosságai miatt joggal vérzett el a nála progresszívabb interpretatív szemantikával szemben.

HUCK–GOLDSMITH (1995) – csakúgy, mint HARRIS, MURRAY és SEUREN – elveti ezt a sommás „elfogadott nézetet” („received view”). A szerzők a következő kérdést vetik fel: Ha – a „hivatalos” álláspontnak megfelelően – a generatív szemantika azért tűnt el a nyelvtudomány-történet süllyesztőjében, mert állításait a CHOMSKY köré csoportosuló interpretatív szemantika képviselői megcáfolták, akkor miért lehetséges az, hogy ugyanezen állítások beépültek a generatív nyelvészet későbbi fejlődési stádiumaiba? E kérdésre a következő választ adják (HUCK–GOLDSMITH 1995: 7, 92–3):

- (11) a) Az a közfelfogást befolyásoló közismert nézet, hogy a generatív szemantika állításait a CHOMSKY-féle interpretatív szemantika megcáfolta, tudományosan megalapozatlan és alapvetően ideológiai okokkal magyarázható.
- b) A generatív szemantika hanyatlásának oka nem elméleti és empirikus hiányosságaiban, hanem személyi és társadalmi tényezőkben, valamint az utóbbiakkal összefüggésben alkalmazott retorikai stratégiákban rejlik.

A szerzők historiográfiai eszközként LAKATOS 1970-t választják. Úgy vélik, hogy a LAKATOS-féle „tudományos kutatási programok” historiográfiai keretében nem lehetséges olyan világos empirikus alapot találni, amelyre vonatkoztatva igazolható lenne az interpretatív szemantika fölénye a generatív szemantikával szemben. Következésképpen az interpretatív szemantika győzelmének nincs fogalmi, empirikus, teoretikus – egyszóval: tudományos – oka (HUCK–GOLDSMITH 1995: 6–7, 91–5). Először is a generatív szemantika ellen felhozott érvek – tartalmukat tekintve – nem elég erősek a cáfolathoz. Másodszor, a kétféle irányzat állításai valójában kompatibilisek egymással. A szerzők az argumentációnak kiemelt figyelmet szentelnek, mivel „a tudományos érvelés a tudományos élet döntő fontosságú része” (HUCK–GOLDSMITH 1995: viii). Ergo, a generatív szemantika elhalása nem

függött össze állításai tudományos értékével, hanem egyéb – ideológiai, argumentatív és retorikai – tényezőkkel magyarázható. Következésképpen megkapjuk (11)-et. Összefoglalva:

(MP11) A generatív nyelvészet historiográfiájának alapfogalma az 'ideológia', a 'retorika' és az 'érvelés' mint az „Aspects” nyomán kibontakozó generatív szemantikai és interpretatív szemantikai irányzat közötti döntést meghatározó tényezők, központi hipotézise (11) és eszköze LAKATOS 1970.

3. Kutatói személyiség és hibás tudománymódszertan.
– A generatív szemantikai mozgalom fellépésének és bukásának a generatív szemantikusok szemszögéből való magyarázatát LAKOFF 1989. példáján mutatjuk be. (A csoport egyéb tagjainak visszaemlékezéseihez l. MCCAWLEY 1980. és HUCK–GOLDSMITH 1995. terjedelmes függelékét). ROBIN LAKOFF fő tétele így foglalható össze:

(12) Az „Aspects”-ben gyökerező interpretatív szemantika és a generatív szemantika tartalmi különbségei
a) a természettudományos módszer eltérő megítéléséből és
b) a személyiségek eltérő jellegéből származnak.

Ami (12a)-t illeti, ROBIN LAKOFF az „Aspects” mélystruktúra-fogalma nyomán kirobbant háború egyik okát CHOMSKY azon – szerinte alapvetően elhibázott és a nyelvtudomány fejlődésére károsan ható – törekvésében látja, hogy a természettudományok formális módszereit kényszerítse rá a nyelvtudományra. LAKOFF – csakúgy, mint JÄGER (1993a, 1993b; l. a 2. D) 2. szakaszt) – kártékonynak és a nyelvtudomány lényegétől idegennek tartja a természettudományos minták reflektálatlan követésének kívánalmát. Például úgy véli, hogy a nem-formális elméletek erőszakos kirekesztése pusztán azért, mert formális eszközökkel nem kezelhető összefüggések feltárására vállalkoznak, „a legveszélyesebb módon tudományellenes: hasonló az egyház azon határozatához, amely szerint GALILEI állításai pusztán azért eretnekek, mert ellentétben álltak az akkor elfogadott ismeretekkel” (i. m. 956, 5. lábjegyzet; kiemelés: K. A). E megállapításával összhangban és szöges ellentétben a kuhniánus felfogás vulgarizált nyelvtudományi alkalmazásával, elutasítja a CHOMSKY-csoport kirekesztő szemléletét. A nyelvészeti elméleteknek az adatok sajátosságaival összefüggő sokféleségét, a különböző szemléletmódok egyidejű fennállását a nyelvtudományban olyan értéknek tartja, amely hozzájárul a vizsgálat tárgyának teljesebb, pontosabb megismeréséhez: „Századunk nagy részében a nyelvet a 'természettudomány' prokrusztész-ágyába próbáltuk kényszeríteni, az eredmény pedig az a káosz és viszály lett, amelyet tapasztalunk. Ha tudományágunk természettudomány, akkor azt kell feltételeznünk, hogy egyetlen paradigma vezet el az igazsághoz, és számunkra az lenne a jó, ha az a sajátunk lenne. Azonban annak lehetetlenége, hogy a tudományágon belül mindenkit egyetlen paradigma elfogadására készítsünk és eljussunk a kuhni normál tudományig, azt

szemlélteti, hogy helytelenül ítéltük meg a dolgokat. [...] minden nyelvész vagy minden elméleti perspektíva másképp látja a nyelvi valóságot és mindegyikük – noha mint tudományos elméletek nem egyeztethetők össze egymással – hozzájárul valamivel tudásunkhoz. De többé nem várhatjuk el, hogy a perspektívák egyetlen elméletté álljanak össze: be kell érünk eltérő, ugyanakkor egyaránt érvényes álláspontokkal” (i. m. 985–6, kiemelés: K. A.; l. még a nyelvészet pluralizmusához mint deziderátumhoz HARRIS 1993b: 432).

(12b)-vel összefüggésben LAKOFF az ötvenes évek végének és a hatvanas évek elejének generativista csoportját vallásos metaforák alkalmazásával vakhítú szektaként jellemzi, amelynek tagjait összekovácsolta a közös ellenség ellen indított háború („us against the world”, LAKOFF 1989: 963). A közösség összetartása akkor bomlott meg, amikor a neo-bloomfieldianusok elleni háborút megnyerték, és már nem volt ki ellen harcolni, ezért felszínre került a csoporton belüli eltérő személyiségek közötti ellentét. A generatív szemantika és a CHOMSKY-féle irányzat közötti háborúskodás kirobbanásának másik oka ROBIN LAKOFF szerint ezért az, hogy két személyiségtípus volt jelen (i. m. 944–6). Az egyik a formálisan, diszkrét fogalmakban gondolkodó, a másik a humanista szellemű és műveltségű személyiség. A személyiségek eltérő voltából adódó és egyre élesebben kibontakozó kétféle elméleti habitus szorosan összefüggött a csoportok szerkezetével is. Míg a formális gondolkodás autokratikus, hierarchikus szerveződést igényel, a humanista személyiség elfogadja az egyenlőséget és a gondolatok pluralizmusát. LAKOFF szemléletesen illusztrálja azt a parancsuralmi rendszert, amelyet CHOMSKY maga körül kialakított és azt a fokozódó ellenszenvet, amely végül oda vezetett, hogy a generatív szemantikusok nem csupán CHOMSKY nézeteit, hanem személyiségét is egyre inkább elutasítva egyszer csak „CHOMSKYt már nem bálványnak látták, hanem sátánivá lényegült át, az Ellenséggé vált” (i. m. 970).

Az „Aspects” mélystruktúra fogalmának eltérő értelmezése nyomán kialakult két csoport ellentéte tehát „nem olyan, elméleten belüli konfliktus volt, amely a kuhni paradigmaváltásnak megfelelően oldható fel” (i. m. 946). Következésképpen az „Aspects” nem tekinthető forradalminak, a generatív szemantika pedig nem volt ellenforradalom – egyszerűen arról van szó, hogy sem a generatív nyelvészet „Aspects” előtti, sem utáni története nem értelmezhető a kuhni terminológia alapján.

ROBIN LAKOFF válaszát a (P)-ben feltett kérdésre a következőképpen rekonstruáljuk:

(MP12) A generatív nyelvészet historiográfiájának alapfogalma a 'természettudományos módszer' és a 'személyiség' mint az elmélet tartalmának meghatározói az „Aspects”-re vonatkoztatva, központi hipotézise (12) és eszköze a tudományelméleti reflexióval kiegészített memoár.

C) Halle 1959 és CHOMSKY–HALLE 1968 mint kuhni forradalmi művek. – MURRAY (1994: 238) alternatívaként felveti a következő hipotézist:

- (13) A generatív fonológia váltott ki tudományos forradalmat.

HYMES–FOUGHT (1981. [1975.]), MURRAY (1994.), HARRIS (1993a) és KOERNER (1989.) az előző szakaszokban ismertetett érvelése többek között egyaránt azt állítja, hogy a „Syntactic Structures” mint ZELLIG S. HARRIS munkásságának közvetlen folytatása és szintaktikai kiterjesztése nem hozott lényeges intellektuális újításokat, és ezért nem is váltott ki ellenállást a neo-bloomfieldianusokból. MURRAY (1994: 238) forrásaira hivatkozva arra következtet, hogy nem a szintaxis elmélete váltotta ki a neo-bloomfieldianusok ellenállását, hanem a fonemika elvetése, és az 1950-es és 60-as évek harcai nem a szintaxis, hanem a fonológia körül kulmináltak. MURRAY szerint a fonemika kizárása a nyelvészetből sokkal provokatívabb lépés volt, mint bármi, amit CHOMSKY a szintaxisról vagy a behaviorizmus és a mentalizmus közti ellentétéről mondhatott volna (i. m.; ugyanezt állítja HARRIS 1993a: 59–61). Hivatkozik ARCHIBALD HILL más összefüggésekben is sokat idézett, híres visszaemlékezésére, amelyben leírja, hogy mindaddig szépen megfért a transzformációs generatív nyelvészekkel, amíg kedvesét, a fonémát („my darling, the phoneme”; HILL 1980: 75) is meg nem támadták. MURRAY konklúziója az, hogy amennyiben ez az értelmezés helyes és amennyiben elfogadnánk KUHN elméletét, akkor sokkal inkább HALLE 1959.-et, valamint CHOMSKY–HALLE 1968.-at kellene forradalmi műveknek tekinteni, semmint a „Syntactic Structures”-t vagy az „Aspects”-et (MURRAY 1994: 238–9). Összefoglalva:

- (MP13) Ha a generatív nyelvészet historiográfiájának alapfogalmaként a ’tudományos forradalom’ és a ’paradigma’ fogalmát fogadnánk el KUHN elméletének keretében a generatív fonológiára vonatkoztatva, akkor központi hipotézise (13) lenne.

D) A Kormányzás és Kötés Elmélete (CHOMSKY 1981): kuhni forradalom vagy a nyelvtudomány hanyatlása és a nyelv eróziója? – 1. Kuhni forradalom. – Noha MURRAY (1994: 244, 20. lábjegyzet; 246, 22. lábjegyzet) és KOERNER (2004: 51) szerint CHOMSKY maga nem használta a „forradalom” szót saját elméleteinek jellemzésére, egyéb megfogalmazásaiból levonható az a következtetés, hogy a Kormányzás és Kötés (CHOMSKY 1981) – későbbi elnevezéssel Elvek és Paraméterek (CHOMSKY–LASNIK 1993) – Elméletét forradalminak tartja. Egyfelől ugyanis a „Syntactic Structures” kuhni forradalmisága melletti érvelést (l. a 2. A) 1. szakaszt) sajátos megvilágításba helyezi, hogy egy 1979-ben RINY HUYBREGTSnek és HENK VAN RIEMSDIJKnak adott interjúban Chomsky határozottan elutasítja azt az állítást, amely szerint a generatív nyelvészet történetének első 25 éve kuhni forradalomnak tekinthető, mivel Kuhn felfogásával „durván visszaélnék” (CHOMSKY 2004: 66). Majd így folytatja: „Tehát úgy vélem, hogy Kuhn fogalmai nem igazán érvényesek azon tudományterületeken kívül, amelyeken valóban jelentős intellektuális fejlődés játszódik le. [...] nem gondolom, hogy a nyelvészetben bármi-féle intellektuális forradalom ment volna végbe” (uo.). Másfelől viszont CHOMSKY (2002a: 95) a generatív nyelvészet korábbi változataihoz

képest a kopernikuszi fordulatra emlékeztető megfogalmazással jellemzi a Kormányzás és Kötés elméletét. GREWENDORFnak adott interjújában arra a kérdésre, hogy a generatív nyelvészet mely stádiumát tekinti forradalminak, egyértelműen megnevezi az Elvek és Paraméterek Elméletét (GREWENDORF 1995: 219–22).

Követőinek egészen friss publikációiban is szerepel az Elvek és Paraméterek Elméletének forradalmi minősítése. Eközben a 'forradalom' fogalmát nem explikálják, de hallgatólagosan KUHN forradalom-fogalmát fogadják el eleve adottként. Jellemző példaként idézzük GREWENDORF (2007: 370) kijelentését, aki szerint a Kormányzás és Kötés elmélete „számos kifinomult és forradalmi felfedezéshez vezetett”. A tételt a következőképpen rögzítjük:

- (14) A Kormányzás és Kötés Elmélete váltott ki tudományos forradalmat.

(14) indoklása (l. pl. CHOMSKY 1991: 23–4) közismerten az, hogy az elmélet a) az egyes nyelvek szintaktikai sajátosságait univerzális elvekkel összekapcsolt szabad paraméterek lekötésével magyarázza, és így kezelni tudja mind az ember nyelvi képességének általános törvényszerűségeit, mind az egyedi nyelvek szintaktikai szerkezetének különbségeit; b) a grammatika moduláris felépítése révén az egyes kifejezések sajátosságait nem szerkezet-specifikus szabályokból, hanem a grammatika különböző, relatíve autonóm részrendszereihez tartozó általános törvényszerűségek interakciójából vezeti le; és c) megoldotta a nyelvelsajátítás logikai problémáját.

Tehát:

- (MP14) A generatív nyelvészet historiográfiájának alapfogalma a 'tudományos forradalom' és 'paradigma' a Kormányzás és Kötés Elméletére vonatkoztatva, központi hipotézise (14) és látens módon előfeltételezett elmélete KUHN 1984 [1970].

(MP14)-et azonban nem a fenti hivatkozások teszik historiográfiai szempontból igazán érdekessé, hanem az a vita, amelyet LAPPIN et al. (2000a) váltott ki a „Natural Language and Linguistic Theory” című folyóiratban, és amely a Minimalista Programhoz viszonyítva veti fel a Kormányzás és Kötés Elméletének forradalmiságát. Ezért lényegét a minimalizmus tárgyalásakor, a 2. E) 4. szakaszban foglaljuk össze.

2. A nyelvtudomány hanyatlása és tárgyának eróziója. – 1993-ban és 1994-ben kielezett hangvételű vitára került sor a „Zeitschrift für Sprachwissenschaft”-ban. JÄGER (1993a) vitaindítójának fő céltáblája CHOMSKY-nak a Kormányzás és Kötés Elméletében kicsúcsosodó kognitivizmusa:

- (15) A Kormányzás és Kötés Elméletének dominánssá válása a nyelvtudomány hanyatlását és tárgyának erózióját eredményezte.

JÄGER első érve (15) mellett az, hogy a generatív nyelvészet dominánssá válása a természettudományok módszereihez való szolgai alkalmazkodás következménye (l. ehhez más összefüggésben a 2. B) 3. szakaszt is). A nyelvtudomány története

folyamán véleménye szerint minden korszakban ugyanazt az eljárást alkalmazta, amely abban áll, hogy a természettudományok mindenkori fejlettségi szintjének megfelelő módszertani irányelveket és elméletsemákat importálva definiálja újra vizsgálatának tárgyát, a nyelvet. Ennek során a természettudományok éppen aktuális állapotát önmaga számára követendő mintaként és az érettség végső szintjének eléréseként mutatja be. A természettudományok kihívására a generatív nyelvészet is az „agresszorral” való azonosulással reagált és átvette azt az elméletfelfogást, amely a legelőremutatóbbnak látszott számára, és ez a kognitívizmus volt (JÄGER 1993a: 92). Ugyanakkor JÄGER szerint a nyelvtudomány valódi tárgyát a társadalmi és történelmi környezetének komplex összefüggésrendszerében meghagyott ember kommunikációját vizsgáló hermeneutikai-funkcionalista hagyomány ragadhatja meg. Ezért a CHOMSKY-féle elméletek szélsőséges szcientizmusa, amely a hermeneutikai-funkcionalista hagyományhoz tartozó nyelvtudományt kiszorította, a nyelvtudomány hanyatlásához vezet.

Másodszor, JÄGER paradoxnak tartja, hogy míg egyfelől a kognitív tudomány saját állítása szerint jelentős előrelépéseket tett a nyelv különböző szintjeinek elemzésében, addig másfelől a nyelvtudomány elvesztette uralmát saját kutatási tárgyának, a nyelvnek a meghatározásában (JÄGER 1993a: 90). Az agresszornak nevezett természettudományos módszertanhoz való szolgai alkalmazkodás következményeként „a CHOMSKY-elméletek története a nyelvnek mint a nyelvtudomány tárgyának az eróziójáról szól” (JÄGER 1993a: 79; kiemelés: K. A.). E történet folyamán a megismerés tárgya olyannyira leszűkült, hogy a nyelvtudomány már diszciplináris identitásának megőrzésére sem képes (i. m.).

Harmadszor, AARSLEFF (1970)-hez, KOERNER (1989)-hez és másokhoz hasonlóan JÄGER is azt állítja, hogy a generativisták – meghamisítva – újraírják a nyelvtudomány történetét. A tudománytörténetből kizárólag a szcientista nézeteket emelik ki, megszépítve őket és elkendőzve hibáikat. Ezzel párhuzamosan eltorzítják vagy egyszerűen letagadják a hermeneutikai-funkcionalista hagyományba tartozó elméletek azon progresszív elemeit, amelyek nélkül a modern nyelvtudomány nem jöhetett volna létre.

JÄGER szélsőséges állításaira BIERWISCH (1993) és GREWENDORF (1993) reagált – ugyancsak szélsőséges (*ad hominem* és szalmabáb) érveléssel (vö. SCHNELLE 1994) védelmezve a Kormányzás és Kötés Elméletének forradalmi voltát, egy-szersmind pellengérré állítva a hermeneutikai-funkcionalista hagyomány tudománytalanságát. (JÄGER 1993b viszontválasza vitaindítójához képest nem tartalmazott új érveket.)

JÄGER megoldási javaslata (P)-re:

(MP15) A generatív nyelvészet historiográfiájának alapfogalma az 'erózió' a Kormányzás és Kötés Elméletére vonatkoztatva, központi hipotézise (15) és eszköze a hermeneutikai-funkcionalista hagyományhoz való viszonyítás.

E) A Minimalista Program (CHOMSKY 1995c): forradalom a forradalomban, hamis tudomány, LAKATOS-féle kutatási

program vagy tekintélyelvűség? – 1. Forradalom a forradalomban. – Mint a generatív nyelvészet minden stádiuma, a minimalizmus is éles viták kereszttüzebe került és megosztotta a szakmai közvéleményt. Az egyik szélsőség szerint „a Minimalista Program valóban forradalom a forradalomban” (PIATELLI-PALMARINI 1998: xxii). Tehát:

- (16) A Minimalista Program forradalom a generatív nyelvészet egészének forradalmiságán belül.

(16)-ot mindenekeelőtt a minimalizmus következő sajátosságai indokolják (PIATELLI-PALMARINI 1998; BOECKX 2006 stb.): a) a grammatika vezérelvei az ökonómia, a virtuális fogalmi szükségszerűség, a tökéletesség és a szimmetria; b) az elemző és magyarázó apparátus radikális egyszerűsítése; c) a grammatika biológiai alapokra helyezése; d) a GALILEI-féle tudomány eszményének első megvalósulása a nyelvészetben; e) mivel nem kidolgozott elmélet, hanem csak program, lehetővé teszi olyan alternatív problémamegoldások mérlegelését is, amelyeket egy kiforrott elmélet nem enged meg.

PIATELLI-PALMARINI (16) melletti érvelése feltűnően euforikus: a minimalizmus „a legjobb úton halad afelé, hogy teljesen kifejlett természettudománnyá váljon, a fejlett tudományos kutatás komoly ígéretét hordozva magában, amelynek idealizációi, absztrakciói és dedukciói végül majd mélységükben és kifinomultságukban elérik a modern tudomány legfejlettebb területeit. A generatív grammatika már elindult a természettudománnyá válás útján, mégpedig annak alapján, amilyen állapotban most van, és nem azért, amivé egyszer a jövőben válhat” (PIATELLI-PALMARINI 1998: xxv; kiemelés: K. A.).

Nem világos, hogy PIATELLI-PALMARINI milyen historiográfiai keretben és milyen értelemben használja a ’forradalom a forradalomban’ fogalmát, az azonban kétségtelen, hogy – mint JOSEPH (1995: 380) más összefüggésben hangsúlyozza – a folyamatos forradalmiság nem értelmezhető a kuhni kategóriák szerint.

A megoldási javaslat (P2)-re:

- (MP16) A generatív nyelvészet historiográfiájának alapfogalma a ’forradalom a forradalomban’ a Minimalista Programra vonatkoztatva és központi hipotézise (16).

2. LAKATOS-féle kutatási program. – BOECKX (2006) a következő tétel mellett érvel:

- (17) A Minimalista Program Lakatos-féle kutatási program.

BOECKX érvelésének lényege az, hogy a minimalizmus alapvető tulajdonságai megegyeznek a lakatosi ’tudományos kutatási programok’ sajátosságaival (LAKATOS 1970). Ugyanis az ilyen típusú kutatási programok nem falszifikálhatók vagy verifikálhatók, hanem csupán pozitív vagy negatív heurisztikákhoz kapcsolódnak

(BOECKX 2006: 7, 89–91). Nem lezárt, érett elméletek, hanem folyamatosan változnak és hosszú érési folyamaton keresztül fejlődnek (i. m. 6, 91–3). Továbbá különböző változataik mindegyikében elfogadott magból és az azt változatról változatra eltérően kiegészítő egyéb összetevőkből állnak, ez pedig összhangban van a minimalizmuson belüli eltérő irányzatok kialakulásával és egyidejű fennállásával (i. m. 88). BOECKX álláspontjának kritikai elemzéséhez l. KERTÉSZ megj. e.

BOECKX tehát az alábbi megoldást nyújtja (P)-re.

(MP17) A generatív nyelvészet historiográfiájának alapfogalma a 'kutatói program' a minimalizmusra vonatkoztatva, központi hipotézise (17) és elmélete LAKATOS 1970.

3. *Hamis tudomány.* – A minimalizmus más értékelések szerint az elmentéte annak, amit PIATELLI-PALMARINI állított (SEARLE 2002a; POSTAL 2003; PULLUM 1996; SEUREN 2004). Ezt a felfogást SEUREN (2004) példáján szemléltetjük, amely összegzi az érveket. A tétel a következő:

(18) A Minimalista Program hamis tudomány.

SEUREN úgy véli, hogy a Minimalista Program nem a megkoronázása, hanem sokkal inkább a lerombolása annak a fejlődésnek, amelyet CHOMSKY korai munkásságával elindított (SEUREN 2004: 3). Sőt, „CHOMSKY »A Minimalista Program« című könyve a hamis tudomány [spurious science] szomorú példája, mivel nem tesz eleget olyan alapvető tudományos kritériumoknak, mint az adatok tisztelete, az egyértelmű fogalmazás, a falszifikálhatóság, valamint, egy másik szinten, a jó modor követelményének sem” (SEUREN 2004: 4; kiemelés: K. A.)

SEUREN a minimalizmus historiográfiai megítéléséhez tudományelméleti szempontot használ fel (SEUREN 2004: 8–10). POPPER (1997 [1959])-re hivatkozva megállapítja egyrészt azt a közismert tényt, hogy az analitikus tudományelmélet szerint a tudományos racionalitásnak vannak általánosan elfogadott, a józan észben gyökerező ismérvei. Másrészt tisztában van azzal, hogy ezt a tudományképet az újabb, relativizmusba hajló posztkuhniánus tudományelméleti irányzatok megintgatták, azt állítva, hogy a tudományos megismerés tartalmát alapvetően időben változó és közösségfüggő társadalmi összefüggések – csoportok mindenkori szerkezete, érdekei, céljai – határozzák meg. E két tudományelméleti felfogás között a középutat választva SEUREN nem tagadja a társadalmi tényezők szerepét, ugyanakkor úgy véli, hogy a tudományos értékeknek van egy univerzális magja. Ez utóbbi határozza meg a racionalitás azon kritériumait, amelyek alapján eldönthető, hogy mit tekintünk „jó” tudománynak és értékes szellemi teljesítménynek. E kritériumok a következők: világos kifejezőmód; a releváns adatok iránti alázat; az adatokból levont következtetések tudomásul vétele, bármit állítsanak is azok; a „legjobb”, azaz azon elmélet elfogadása, amely több adatot kisebb apparátussal magyaráz, mint ismert riválisai (SEUREN 2004: 10). A Minimalista Program e kritériumoknak nem tesz eleget, ergo kimondható a (18)-ban feltüntetett tétel. SEUREN könyvének kritikájához l. GROHMANN (2005), TEN HACKEN (2006).

A (P)-re nyújtott megoldás a következő:

- (MP18) A generatív nyelvészet historiográfiájának alapfogalma a 'hamis tudomány' a Minimalista Programra vonatkoztatva, központi hipotézise (18), eszköze pedig a racionalitás általános kritériumait előfeltételező tudományelméleti felfogás.

Itt említjük meg, hogy SEARLE – aki a 2. A) 1. szakaszban hivatkozott, „The New York Review of Books” hasábjain 1972-ben megjelent híres írásában a generatív nyelvészet akkori stádiumának kuhni értelemben vett forradalmiságát deklarálta – ugyanezen kiadványban harminc évvel később a forradalmat sikertelennek minősíti (SEARLE 2002a). L. CHOMSKY (2002b) és BROMBERGER (2002) válaszát, valamint SEARLE viszontválaszeit is (SEARLE 2002b, 2002c).

4. T e k i n t é l y e l v ű s é g . – A 2. D) 1. szakaszban említettük, hogy LAPPIN, LEVINE és JOHNSON írása – mely a KUHN-parafrázisnak szánt, ironikus „The Structure of Unscientific Revolutions” címet viseli – éles vitát váltott ki a következő tétellel:

- (19) a) A generatív nyelvészet fejlődése a Kormányzás és Kötés Elméletével bezárólag joggal nevezhető forradalminak, ugyanakkor a minimalizmus az utóbbihoz képest visszalépés.
b) A Minimalista Program fenntartását nem tudományos jelentősége, hanem kizárólag a generativista közösség tekintélyelvű szerveződése motiválja.

(19a) mellett érvelve vitaindítójukban csakúgy, mint a válaszokra adott viszontválaszaikban (LAPPIN–LEVINE–JOHNSON 2000a, 2000b, 2001) a szerzők azt hangsúlyozzák különféle megfogalmazásokban, hogy egyetértenek a generatív nyelvészetnek az ötvenes évek végétől kezdődő és a Kormányzás és Kötés Elméletében kicsúcsosodó forradalmiságával, ugyanakkor nem találnak racionális magyarázatot arra a tényre, hogy e forradalmi változás progresszivitását a minimalizmus kritikátlan elfogadása megtörte. Megvizsgálva a 2. E) 1. szakasz a) pontjában említett minimalista kulcskategóriákat – mindenekelőtt a tökéletesség fogalmát –, arra a következtetésre jutnak, hogy a minimalizmus szilárd empirikus alap helyett homályos metaforára épül (LAPPIN–LEVINE–JOHNSON 2000a: 666). A 2. E) 1. szakaszban említett b) ponttal ellentétben azt mutatják be, hogy a minimalizmus technikai apparátusából pontosan azok a kategóriák kerültek ki, amelyek az Elvek és Paraméterek Elméletét oly sikeressé és világszerte elterjedté tették (LAPPIN–LEVINE–JOHNSON 2000a: 668–9). A c) ponttal kapcsolatban URIAGEREKA (1998) példáján – melyet a minimalizmus propagandisztikus céllal publikált apológiájának tekintenek – azt szemléltetik, hogy „még megközelítőleg hihető összefüggést sem sikerül kimutatni a MP [Minimalista Program] és a természettudományok fogalmai és metodológiája között” (LAPPIN–LEVINE–JOHNSON 2000a: 667–8; kiemelés: K. A.; l. még ehhez LEVINE 2002 is). A d) ponttal szemben úgy vélik, hogy szó sincs a GALILEI-féle tudomány eszményének tökéletes megvalósítá-

sáról, hanem „a szcientizmus talajtalan aurája” mindössze annak a megalapozatlan állításnak a legitimációját szolgálja, hogy a minimalista szintaxis eljutott a precizitásnak és empirikus teljességnek a kémiával és a fizikával összehasonlítható szintjére (LAPPIN–LEVINE–JOHNSON 2000a: 667). Végül, szerintük annak hangsúlyozása, hogy „csak” programról van szó (l. a 2. E) 1. szakasz e) pontját), amelytől eleve nem várhatók el olyan szigorú eredmények, mint egy elmélettől, a hibából kíván erényt kovácsolni. A szerzők kétségbe vonják ugyanis azt az állítást is, hogy a minimalizmus nem elmélet, hanem csupán program, mert a Kormányzás és Kötés Elméletéről a Minimalista Programra való váltás lényeges elméleti változással járt (LAPPIN–LEVINE–JOHNSON 2000b: 902).

Ami (19b)-t illeti, a szerzők „misztikusnak” tartják azt a tényt, hogy a generativisták azon hada, amely korábban lelkesen és sikeresen alkalmazta a Kormányzás és Kötés Elméletét, egyik napról a másikra feladta azt és kiállt egy jóval kidolgozottabb, tudomány módszertanilag és empirikusan egyaránt megalapozatlan, új tudományos eredményekkel nem járó program mellett. Erthetetlennek tartják azt, hogy „igen nagy számú kutató kizárólag CHOMSKY személyes autoritása alapján veti el az egyik elméletet és fogad el egy másikat, anélkül, hogy CHOMSKY feltevéseit olyan kritikus értékelésnek tenné ki, amelyet normális körülmények között más szerzőtől származó elméleti újításokra alkalmaznának” (i. m. 669; kiemelés: K. A.). Ebből pedig az következik, hogy a generatív nyelvészetben a racionális érvelésnek nincs jelentősége (i. m. 670), helyette a csoporthoz való tartozás jelenti az állásfoglalások mozgatórugóját. Ehhez azt kell hozzáfűznünk, hogy „a tekintélyre hivatkozás” az arisztotelészi alapokon nyugvó klasszikus érvelésemélet szerint a legsúlyosabb érvelési hibák (fallacies) egyike.

Végző konklúzióként a szerzők kétségbe vonják a Minimalista Program tudományos voltát (vö. LAPPIN–LEVINE–JOHNSON 2000a: 670, 2000b: 878, 2001: 916), mivel „nem ismerünk olyan komoly tudományágat, amelyben az elméleti paradigmák ilyen könnyed és kritikátlan módon jutnának széles körű elfogadottsághoz” (2000a: 670; ezen álláspont tömör rekonstrukciójához l. még PIATELLI-PALMARINI 2000: 859). Álláspontjuk SEUREN-énél is sarkítottabb: míg SEUREN azt állítja, hogy a Minimalista Program hamis tudomány, addig LAPPIN és társai szerint még csak nem is tudomány – hanem, mint vitaindítójuk címe is jelzi, „tudománytalan forradalom”.

LAPPIN, LEVINE és JOHNSON vitaindító írását heves reakció követte. Polarizálódtak a minimalizmus melletti és az azzal szembeni, ezzel párhuzamosan pedig egyfelől a minimalizmus forradalmiságát, másfelől a Kormányzás és Kötés Elméletének forradalmiságát állító álláspontok.

(P) megoldása így rekonstruálható:

(MP19) A generatív nyelvészet historiográfiájának alapfogalma a 'tekintélyelvűség' a Minimalista Programra vonatkoztatva és központi hipotézise (19).

(Folytatjuk.)

KERTÉSZ ANDRÁS

Strukturális magyar nyelvtan 4. A szótár szerkezete

Szerk. KIEFER FERENC. Akadémiai Kiadó, Bp., 2008. 943 lap

1. Jelen kötet az MTA Nyelvtudományi Intézetéből koordinált monumentális vállalkozás, a mai magyar nyelv grammatikájának a leíró adekvátság követelményeinek megfelelő feldolgozása témájában a nyelvtan szótárkomponensének kutatásáról ad számot. A rövid terjedelmű szerkesztői bevezetőben a 'szótár' (másképpen: 'lexikon') fogalmának ismertetése alapján arra számíthat az olvasó, hogy a kötet tanulmányai tárgyalni fogják az ún. mentális szótár jellegét, szerkezetét, a körébe tartozó nyelvi komponensek esettanulmányok formájában megvalósuló felmérése és tárgyalása révén. Az ún. leíró és magyarázó adekvátságnak megfelelő, ilyen igényű tanulmánykötet belső koherenciáját az adhatja meg, ha az abban szereplő, releváns tematikájú komponenseket bemutató fejezetek a leírás módszertanát tekintve egységesek; nem, vagy pedig csak csekély módon modellfüggő megállapításokat tartalmaznak. KIEFER FERENC bevezetőjéből az ennek a célnak a megvalósítására való törekvés világosan kitűnik. Az egyes komponenseket helyenként könyvnyi hosszúságban tárgyaló fejezetek a generatív jellegű nyelvelmélet keretében, ahhoz funkcionálisan szorosan kötődő (ill. köthető), vagy vele párhuzamosan fejlesztett modellek keretében készültek, s a kifejezetten jelentéselméleti bázissal rendelkezők is szervesen kötődnek (ill. köthetők) hozzájuk. A tanulmányok a 'lexikonnak' elsősorban a szavak és mondatok szintjén megvalósuló reprezentációját elemzik. A generatív nyelvelmélethez való határozottabb kötődésből fakadóan erősebb hangsúly helyeződik a jelentés és a mondatban interfész viszonyának tárgyalására – az ilyen irányú összefüggőseket számos tanulmány elemzi – de szerepet kap a 'szótár' és a nyelvi reprezentáció egyéb szintjeinek (így a morfofonológiának), a pragmatika dependens kapcsolódási rendszerének tárgyalása is a kötet fejezeteiben.

AITCHISON nézete szerint a mentális lexikon a szójelentések mentális tárolása lexikális hálók formájában, a szemantikai mezők fogalmának megfelelő tematikus egységekbe szervezeten. Nézete szerint a tárolás kettős módon, a szóalakokra és a hordozott jelentéstartalmakra vonatkozóan valósul meg, és integráns részét képezi a szavak létrehozását biztosító grammatikai eszköztár (AITCHISON 2003: 247). Felfogása mind a formációt, mind a tárolást, valamint a hozzáférést illetően a modularitás elvét követi, hasonlóan JACKENDOFFnak az ún. reprezentációs modularitásra vonatkozó nézeteihez (ANDOR 2001: 8–9). Az átjárhatóság (interfész jelleg) az egyes modulok között az egyes hálózatokban biztosított. AITCHISON szerint az adott nyelv struktúrája meghatározza a mentális lexikon szerkezetét is. Ennek konkrét megvalósulását azonban kutatási eredményeinkkel ezideig még nem sikerült pontosan feltérképezni. Tulajdonképpen az sem bizonyított még, hogy valóban meghatározó-e egy adott nyelv strukturális felépítettsége a mentális lexikon strukturáltságának módjára, esetleg nem fordított-e a helyzet. AITCHISON (2003), ALTMANN (1997), PUSTEJOVSKY (1995) és mások kutatásai nyomán mindenesetre bizonyosnak látszik, hogy a szavak elsősorban szemantikai kategóriák alapján szerveződnek a mentális lexikonban. Annak megismerése, hogy az adott nyelvben megvalósuló reprezentá-

ciójuk és mentális tárolásuk módja között a szemantikai síkon túl pontosan milyen összefüggések léteznek a formális reprezentáció és a funkcionalitás síkján, további alapos kutatómunkát igényel. A „Strukturális magyar nyelvtan” lexikonnal foglalkozó 4. kötete mindenesetre számos olyan tanulmányt tartalmaz, amelyek ezt a viszonyrendszert, a nyelvi reprezentáció különféle szintű komponensei közti együttműködést, az ún. interfész viszonyt illetik. A mentális szótár és a reprezentáció közti viszonyokat, összefüggéseket pedig a kísérleti pszicholingvisztika eszközeivel mutatja be egy különálló fejezet PLÉH CSABA, LUKÁCS ÁGNES és KAS BENCE tollából, mintegy átfogva az egész kötet anyagát. Lássuk akkor hát a vaskos tanulmánykötet fejezeteit egyenként.

2. Az első négy fejezet az argumentumok státusának, az argumentumszerkezet tanulmányozásával a lexikon kutatásának szintaktocentrikus irányú megközelítését sejteti, vagy legalábbis a lexikon, a szemantika és a pragmatika interfész jellegét helyezi súlyozottan a vizsgálat középpontjába. Közülük az első, BIBOK KÁROLY tanulmánya a szintaktikai alternáció és a vonzatkeret viszonyával foglalkozik. A fejezetben a szerző először áttekinti a lexikai szabályokon alapuló és a konstrukcionista nézeteket, majd saját elemzés bemutatásával olyan lexikai konstrukciós megközelítést javasol, amelyben az igék különféle vonzatkereteinek sajátosságai alulspecifikált jelentésábrázolások révén egy közös jelentésséma formájában ragadhatók meg. Bár a különféle alternációs típusok áttekintése gazdagon illusztrált példákkal, a bemutatás mégsem teljesen hibátlan. A 27. lapon a tárgyi szintaktikai argumentum elhagyhatóságának bemutatásakor a szerző kivételként tünteti fel a *tesz* igét – (19a) *A mama levest tesz az asztalra* vs. (19b) **A mama tesz az asztalra* –, pedig az alternáció helyes mondatokat eredményezhet olyan példákban, mint

- (1) a) *Papa fát tesz a tűzre.*
 b) *Papa tesz a tűzre.*

BIBOK helyesen emeli ki, hogy el kell különíteni a tárgyatlan igét a tárgyas ige tárgyatlan használatától, mert csak így azonosíthatók funkcionálisan az implicit argumentumot tartalmazó igék. Ahogy az alternációk megvalósulását vagy a rájuk vonatkozó megszorításokat felmérő úttörő munkák (pl. LEVIN 1993) esetében is ajánlható lett volna, így BIBOK kutatásaiban is nélkülözhetetlen a ma már könnyen végrehajtható korpuszalapú vizsgálat. Csak ennek igénybe vételével biztosítható a gazdag példaanyagra épülő adatok, megállapítások validitása.

Az alternációk típusainak bemutatásakor a szintaktikai alternációt illetően nem világos a hivatkozás arra, hogy az alternáló két szerkezet jelentésben lehet „szinonim, vagy előre jelezhető módon különbözik egymástól” (24). A szinonímia megítélését, azonosítását illetően ugyanis számos, egymástól természetében és hatókörében igencsak eltérő nézetet, típust ismer a szakirodalom. Jó lett volna tisztán azonosítani a jelen esetre vonatkozó releváns típust.

A lexikai szabályokat feltételező megközelítést vizsgáló fejezetrészen a szerző a tárgyalt alternációkra vonatkozóan szemantikai alapú osztályokat tekint át. Célszerű lenne az egyes osztályokon belüli példaanyag koncepuális kereteknek (l. pl.

FILLMORE 1982) megfelelő feldolgozása is, hogy teljesebb képet kapjunk az adott jelentéskomponensek szituatív szóródásáról (pl. *szór* – *magot/festéket*). BIBOK a tárgyalt igei szinonim csoport tagjainak alternáló/nem-alternáló vizsgálata során egyaránt figyelembe veszi az igezőtől nélküli, valamint az igezőtől igezőket. Megjegyezzük, hogy ezzel a fent említett szemantikai alapú osztályozásának keretei radikálisan bővíthetők lennének. Az osztályok megállapításakor a szerző mégis csupán az igezőtől nélküli igealakokra támaszkodott (30–1).

A konstrukciós megközelítés tárgyalása során PUSTEJOVSKY generatív lexikon elméletének (1995) nyomán felvetődik az együttes kompozíció (*co-composition*) szerepe. Helytálló, hogy ezt követően a szerző a szavak jelentéstartalmának konstrukciós alapú tárgyalását argumentumszerkezetük elemeinek konceptuális alapú kerettartalmakkal való jelöltségéből, illetve adottságából vezeti le, hivatkozva FILLMORE-nak, LANGACKER-nek, illetve LAKOFF-nak a téma szempontjából releváns modelljeire. BIBOK elemzésének alaposságát mutatja az, hogy érvelése során, példaelemzéseiben folyamatosan ütközteti az általa tárgyalt háromféle megközelítés koncepcióját, rámutatva előnyeikre és hátrányaikra. Különösen szemléletesen mutatkozik ez meg az intranszitiv cselekvés-mozgás konstrukcionális elemzése során, a tárgyalt *áll* ige [+statikus] vs. [+dinamikus] jegyváltása következtében kifejezett direkcionális értelmezése során. Itt is célszerű lett volna összevetni az igezőtől nélküli ige konstrukciós megjelenési formáit (*áll* vs. *áll vmire* – 36) az igezőtől igezővel (*rááll [vmire]*).

BIBOK az igei alternációk leírására végül egy olyan megközelítést javasol, amely elegyíti a konstrukciós grammatika és a keretszemantika által kínált megoldásokat, és egy gazdagabb, általánosabb, alulspecifikált lexikai (lexikai pragmatikai) jelentésre épül. Ezt az eljárást lexikai-konstrukciós megközelítésnek nevezi. Eszerint egy adott ige akkor fordulhat elő alternáló szerkezetekben, ha általános lexikai jelentése összeegyeztethető az alternációk jelentésével (41). Ez a felfogás viszont azt hordozza magában, hogy az alternációk egymástól eltérő jelentéseket fejeznek ki, ami felveti fentebb említett lehetséges szinonimitásuk elfogadhatóságát. Az eltérő konstrukciós megjelenítés alapját a szerző nézete szerint a különböző kontextusokban való használat képezi, ami egyértelműen lexikális pragmatikai felfogást tükröz. Eszerint a különféle alternációs reprezentációk nem vezethetők le egymásból, egyenrangúak egymással (41–2). Helyes a szerzőnek az az eljárása példaelemzéseiben, hogy az adott ige különféle szintaktikai realizációit kerettudás alapú jegy-komponensek mentén értelmezi, a keretismereti tényezőket elfogadhatósági kritériumokként kezeli az argumentumokra vonatkozó szelekciós megszorításokkal együtt. A tárgyalt alternációkban módszeresen azonosítja a kérdéses ige alulspecifikált jelentését, bemutatja specifikus lexikai, valamint konstrukcionális jelentésüket. A vágást kifejező ige szinonim csoportjából hiányolom a prototípus *vág* igtől az ige jegyspecifikuma alapján távolabb eső *zúz* és *tör* ige említését, a csoporthoz való tartozásuk tárgyalását. Nézetem szerint a jelentéses komponensek érintkezés és eltéréseit, valamint a használatbeli különbségeket ugyancsak a háttérismereteket képező (CLARK 1996) keret-, háttér- és forgatókönyvbéli ismeretek befolyásolják, így például az, hogy az ige 'érintett' ('patients') argumentumai típusosan eltérnek egymástól, a 'nem egészzé válást' kifejező cselekvés célja adott formára, vagy nem adott formára történő le- vagy szétbontás-e. Ilyen tényezők nem

kaptak helyet a 63–5. lapon olvasható elemzésben, pedig szerepük nyilvánvaló, ha szinonimitásuk fokát vizsgálva áttekintjük a (22) alatt szereplő, a szerző megállapítása szerint alulspecifikált jelentéssel rendelkező igéket.

A tanulmányt a könyv csaknem valamennyi fejezetéhez hasonlóan szisztematikus összefoglaló zárja. BIBOK tanulmányának összefoglalója kitér mind az elméleti eredményekre, mind pedig az alternációk típusaira. A 13. fejezet kivételével ezt követően minden egyes fejezet – az olvasó számára praktikus és didaktikus megfontolásból – a szakirodalmi hivatkozások tárgyalásával zárul.

3. A kötet második, NÉMETH T. ENIKŐ tollából származó tanulmánya az implicit, azaz lexikailag nem kifejezett, szintaktikailag hiányzó, alanyi és tárgyi igei argumentumok előfordulásának, lexikai-szemantikai jellemzőinek azonosításával foglalkozik. Tematikáját illetően a kötetben jól illeszkedik az előző fejezethez. A szerző mindjárt a fejezet elején hangsúlyozza, hogy ezeknek az argumentumoknak a tárgyalásakor nem szabad egybemosni a szemantikai jellegű argumentum és a szintaktikai vonzat fogalmát. A tanulmány elején áttekinti a vonatkozó szakirodalmi nézeteket, modelleket, amelyek a szintaxis, a szemantika, illetve a nyelvészeti pragmatika különféle típusú és mértékű együttműködését konstataálták. Ezek közül, úgy tűnik, szimpatizál a relevancia pragmatikai indíttatású, valamint a funkcionális grammatika (a SIMON DIK névével fémjelzett Amsterdami Iskola, valamint a DIK tanítványai által újabban kifejlesztett ún. funkcionális diskurzus grammatika) megközelítésével, mely modellek szerint alapvetően lexikai szemantikai és pragmatikai feltételek miatt maradhat lexikálisan kifejezetlenül egy adott argumentum. Helytállóan jegyzi meg szintén a fejezet elején, hogy az implicit argumentumok értelmezése felveti ezeknek a viszonyát a legújabb nyelvészeti pragmatikai kutatások témái közt egyre nagyobb hangsúlyt kapó ún. nem-artikulált konstituensekhez (*unarticulated constituents* – l. RECANATI 2004, BORG 2004), de ezt a viszonyt mégsem tisztázza a fejezet elemzéseiben (73, 94). A tanulmány kiemelten tárgyalja a világtudás és a szószemantika kapcsolatát az implicit argumentumok realizációjában.

Ezt követően NÉMETH T. tipológiai igényű példabemutatót tart az implicit argumentumok előfordulásáról a magyarban, helytállóan azonosítva a típusokat, valamint a szelekciós és kontextuális megkötéseket. Kimutatja, hogy a magyar igék implicit argumentumokkal való előfordulása nem kötött az azonosított három típust illetően; leggyakoribb az előfordulása az olyan igéknek, amelyek az azonosított mindhárom típus szerint (77) megengedik implicit argumentumuk lexikális megjelenítését. Példaelemzéseiben helyes módon támaszkodik az enciklopédikus és prototipikus ismeretek, jegyek szerepére, amelyek a lexikális egységek egymás közti viszonyát, kollokációs potenciálját (*salience*) lehetővé teszik. Felhívja a figyelmet arra, hogy ennek foka anyanyelvű informánsok tesztelése révén mérhető. Ilyen mérések által kimutatható, hogy az implicit argumentumok jelenléte (és felismerhetősége) az igék több lexikai és kontextuális jegyének interakciójából (interfészeléséből) adódik. Azonosításukat, értelmezésüket csak komplex, lexikai, grammatikai és pragmatikai együttes vizsgálat teheti lehetővé. Az igék participiánsai kifejeződésének és konstrukcionális argumentumszerepének összefüggését taglaló érvelés és vizsgálat mélységét és kivitelezését illetően is jól kapcsolódik BIBOK

KÁROLYnak az igei alternációk kifejeződését elemző vizsgálatához; a két tanulmány jól kiegészíti egymást. NÉMETH T. lexikális szemantikai-pragmatikai megközelítést nyújt az ún. szemantikai koherencia elve és az ún. megfelelési elv összefüggésének tárgyalása révén, míg BIBOK munkája szemantikai-szintaktikai orientáltságú keretben tárgyalja az alternáló konstrukciókat. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy NÉMETH T. ENIKŐnek a felszínen ki nem fejezett argumentumok azonosítását célzó példasoraiban találunk „kakuktktojást”. Így a mozgást kifejező igék ki nem mondott konstituenseinek tárgyalásakor (94) – a releváns szakirodalom nyomán – a szerző kifejezetlen lokális argumentumot tételez fel a ’mozgásban létet’ jelentő igéknél (pl. *úszik, fut, szalad*, stb.), meglepetésemre a *táncol* esetében is. A megközelítésében korábban körülírt faktorok alapján nem reprezentált lokális argumentummal néztem szerint dominánsan a [+irányulás], [+duratív] jegyű verbálisok rendelkeznek, a *táncol* ige viszont igekötő nélkül dominánsan nem értelmezhető irányulást kifejezőnek, így nem tartozik az adott csoportba. Hozzá „értett” lokális nem tekinthető argumentum státusúnak. A szintén idesorolt *lebeg* státusa érdekes: ugyan esetében is irreleváns a direkcionalitás kifejeződése, [+duratív] jegye viszont kétségtelen, erős. Megjegyzem azt is, hogy igekötős formája kontextuális megszorítások nélkül anyanyelvű beszélők számára nem természetes. NÉMETH T. példasorában nem szerepel a *libeg* verbális, amely a *táncol*-hoz hasonlóan típusos értelmezés szerint nem irányulást kifejező, igekötős változata (*odalibeg*) viszont az, [+duratív], ugyanakkor funkcionálisan aktív [+mód] jegye alapján az anyanyelvű intuíció szerint implicit, lexikálisan típusosan meg nem jelenített mód funkciójú argumentummal rendelkezik.

A tanulmány második felében NÉMETH T. részletes elemzéssel tekinti át az alanyi és tárgyi implicit argumentumokat a magyarban. Előbbiek gyakori előfordulásának okát meglátása szerint a magyar *pro*-ejtő sajátosságában kell keresnünk (96). A ma már elektronikus is hozzáférhető „Magyar értelmező kéziszótár”-ból és a Magyar Nemzeti Szövegtár korpuszából a szerző által nyert adatok alapján megállapítható, hogy az implicit alanyi argumentumok legnagyobb arányban két tematikai csoportban, a természeti jelenségek és a különféle foglalkozásokat kifejező igék körében kereshetők. A kifejezetlenül maradt alanyi argumentumok a releváns keretalapú háttérinformációk alapján, valamint szelekciós megszorítások mentén azonosíthatók. Láthatóan szintén fontos tényezőt képez strukturáltságuk prototípusosságának jellege (106). A szerző elemzései felszínre hozzák, hogy a releváns igék nem tekinthetők alanytalanoknak, mivel „rendelkeznek alanyi vonzatként megjeleníthető argumentumhellyel a lexikai-szemantikai reprezentációjukban” (100–1), ennek betöltöttségére is felhoz releváns példákat. Az argumentációnak értékes részét képezi a lexikális-szemantikai és az enciklopédikus ismeretek egymástól eltérő vagy párhuzamosan megmutatkozó relevanciájának kimutatása az értelmezésben. A tárgyi implicit argumentumok körében markánsan megnyilvánuló tematikai korlátozottság NÉMETH T. példaelemzései alapján nem látható. A konceptuális alapú keret- és háttérismereteknek, valamint a tárgyi argumentumra és magára az ígére vonatkozó lexikális bázisú és szelekciós megszorításoknak azonban fontos a szerepük az értelmezésben és az elfogadhatóság megítélésében.

A tanulmány szakirodalmi hivatkozásai helytállóak, a ki nem mondott konstituensekre vonatkozóan azonban hiányolom JOHN PERRY munkáját (1998), aki a nyelvfilozófiai bázisú szakirodalomban először vetette fel ezt a problémakört.

4. A harmadik fejezet MALECZKI MÁRTA tanulmánya a határozatlan argumentumokról. A releváns terminológiai kérdések tisztázása során a fejezet elején a szerző kiemeli az ige meghatározó voltát vonzatai, argumentumai jellegére vonatkozóan. Ez a felfogás BRASSAI óta közismert. Az ige vonzáskörébe tartozik argumentumai tematikus szerepeinek kiosztása, szelekciós megszorításoknak való megfeleltetése, morfológiai jelöltségük kifejezése, valamint funkcionálásuk biztosítása hagyományos szintaktikai pozíciókban (130). Tanulmányában MALECZKI ezeken a nézete szerint lexikális igei funkciókon kívüli, szemantikai alapú tulajdonságokat vizsgál, így a magyarra tipológiailag jellemző determináns nélküli argumentumok előfordulásának sajátosságait, valamint a határozottsági korlátozás körén belül a határozatlan argumentumok specifikus és nem specifikus interpretációjának státusát. Példák bemutatásán keresztül megállapítja, hogy pusztá, azaz determináns nélküli, köznévi argumentumot nem minden ige képes felvenni (vö. *macskát kerget* vs. **macskát utál* – 132–3). Markánsan megfogalmazott kutatói kérdéseket követő vizsgálattal (mind az ige, mind pedig a pusztá köznevek lexikális és egyéb sajátosságait kiderítendő) kísérli megállapítani az ilyen argumentumok felvehetőségének feltételeit. Az igéket a VENDLER (1967) által megállapított és körülírt eseményszerkezeti osztályozást alapul véve vizsgálja adott tematikai (pl. érzelmet, tudást, állapotot stb. kifejezők) csoportokban. A vizsgálat alapos, mégis megjegyzést teszek egy perspektíváját érintő tényről: az igék nem argumentumot vesznek fel, hanem az argumentumkeretük által megkívánt, különféle jegyeiknek alapján (l. ANDOR 1998) alkalmas (*salient*) szavakat. A 136. lapon (12–16') alatt olvasható példaanyag elemzése során a szerzőnek tárgyalnia kellett volna a (14') és (16') példákban megadott helyviszonyt megjelenítő kifejezések funkcióját ahhoz, hogy értelmezhető, vagy legalábbis tisztán megállapítható legyen mondatpárjaik, (14) és (16) elfogadhatóságának státusa. Hiányolom a vizsgálatból az anyanyelvi informánsok megítélésének teszteredményeit, valamint az ezekkel párhuzamos, korpuszból nyert adatok kontrollvizsgálatát. Ennek hiányában nem látom a (17)-ben megfogalmazott megállapítás megbízhatóságát.

A létezés kifejező, azaz intranszitiv predikátumok csoportját vizsgálva MALECZKI megállapítja, hogy határozatlan alanyi funkciójú argumentumok előfordulása esetükben, akár közvetlenül az ige előtti, akár az azt követő pozícióban természetes, de a mondatok értelmezése, illetve értelmezhetősége függ a mondat prozódiai sajátosságaitól. Ennek az igecsoportnak a vizsgálata is hangsúlyozottan demonstrálja a lexikon és a szintaxis interfész viszonyát. Az igecsoporthoz tartozó igékkel képzett mondatokban ki nem mondott határozói funkciójú konstituensek jelenléte érzékelhető, ennek (az előző fejezet tematikájához szorosan kötődő kérdéskörnek) tárgyalásával azonban nem foglalkozik a tanulmány szerzője. A fejezet következő részében a tárgyaz igei szerkezetek telikus/atelikus értelmezését vizsgálja VENDLER klasszifikációja nyomán az egyes igei jelentéscsoportokban, kimutatva a csoportok igeinek kompatibilitását pusztá köznévi argumentumokkal és szabad határozós

szerkezetekkel. Ezt követően, az ítéletek kategorikus és thetikus típusának elkülönítésekor ismét felvetődik a logikailag odaérthető, de a felszínen gyakran nem reprezentált konstituensek kérdése (154–5), de státusa megint csak kielemezetlen marad. Egyes példák (29” és 57”, de a 19 és 22 esetében is) kommunikatív tartalmának értelmezésekor felvetődik beszédaktusos funkciójuk típusa is, de ez a vizsgálati aspektus szintén kiaknázatlan lehetőség marad csupán.

A fejezet utolsó szakaszában a szerző a határozottsági korlátozás vizsgálatával foglalkozik. Először összeveti a ’határozott’/’határozatlan’ oppozíciót a ’specifikus’/nem-specifikus’ oppozícióval, kimutatva utóbbi jegypár markánsabb szerepét az argumentumokra vonatkozó specifikusságot illető korlátozás megvalósulásában. A nem-specifikusan kifejezett alanyi és tárgyi argumentumok elfogadhatóságát, szerepük értelmezhetőségét különféle típusú igék társaságában elemzi azzal a céllal, hogy kimutassa: elsősorban szintaktikai, szemantikai, esetleg lexikális eredetű megszorítással állunk-e szemben, vagy pedig az ilyen megkötések kombinációjával van dolgunk. Példaelemzése alapján megállapítható, hogy a követelmény valóban komplex jellegű: lexikális szemantikai, mondatsemantikai, pragmatikai és szintaktikai tényezők egymással együttműködve, azaz a releváns nyelvi komponensek interfész jellegű funkcionálása révén befolyásolják megvalósulását, tanulmányozása a mondat határait meghaladva a diskurzus szintjének vizsgálatával lehetséges.

5. A szintén szintaktikai kérdések által vezérelt negyedik fejezetben CSIRMAZ ANIKÓ az igei argumentumszerkezettel, az argumentumok és az igék közti kapcsolattal, az argumentumok megjelenési formáinak vizsgálatával foglalkozik. Tematikájában szorosan kötődik az első és második fejezetként szereplő BIBOK KÁROLY és NÉMETH T. ENIKŐ által írt tanulmányhoz, csak hogy CSIRMAZ munkájában markánsabban kifejezett a szintaktocentrizmus, amit az elméleti háttérként szereplő generatív kormányzás és kötés modellje, a minimalizmus szemlélete is tükröz.

A szerző az igéknek három csoportját különbözteti meg: a lexikai, a segéd- és a könnyű igéket tipizálja. Utóbbi státusa, leírása és azonosítása a bőséges, nem kifejezetten generatív szemléletű szakirodalommal összevetve kérdéses, mivel az ott könnyű igékként tipizált komplex igei lexikális egységek másak, mint a CSIRMAZ (4) számú példáiban szereplők (l. pl. JESPERSEN 1931, CATTELL 1984, ALLERTON 2002, SMITH 2009). Az ún. könnyű igék általában lexikális tartalmukat tekintve neutralizálódott, grammatikalizálódott igék, amelyek leggyakoribb előfordulásukban tárgyasak, nominális argumentumokkal együtt szerepelnek analitikus szerkezetekben (pl. *sétát tesz, fürdőt vesz, pihenőt tart*), bár delexikalizálódásuk foka eltérő lehet, amennyiben grammatikalizációjuk folyamata még nem fejeződött be (pl. *ütést mér, csókot ad, segítséget nyújt*). Az adott nyelvben, így a magyarban is gyakori teljes lexikális párjuk megléte (pl. *sétál, [meg]fürdik, [meg]pihen, [meg]üt, [meg]csókol, [meg]segít*). A fentiek miatt célszerű lett volna az ún. könnyű igékre vonatkozó generatív és nem generatív, hanem például strukturális, funkcionális, legfőképpen pedig kognitivisták szemléletű felfogásokat összevetni.

A predikátum és az argumentum, valamint a lexikon viszonyának leírása nem egészen tiszta. A szerző a 190. lapon a következőket deklarálja: „Minden predikátumnak meghatározott, a lexikonban rögzített számú argumentuma van”. Nézetem

szerint a mondatok predikátumainak valóban léteznek argumentumai, s ezek lexikális összefüggésben vannak a predikátumokat funkcionálisan betöltő szavak, szó-szerkezetek tartalmával. A predikátum viszont mondat szintű funkció, nem a lexikon hatáskörében funkcionál, így azt állítani, hogy neki lennének argumentumai a lexikonban, tisztázatlan funkcionális összefüggéseket feltételez a lexikon és a mondat szintjén. A funkcionális zavart ezt követően tisztázza a szerző a predikátum funkciót teljesítő lexikális egységek és a tartalmi vonzaskörükbe tartozó egyéb lexikális-funkcionális egységek közötti kapcsolatot kifejező argumentumszerkezet felvázolásával, az argumentumszerkezet egységeire kiosztott tematikus szerepek tárgyalásával. Ezek specifikációjában azonban szintén a szintezést illető problémával találja szembe magát az olvasó: a 194. lapon tételezett tematikus szerepek utolsó tétele, a Propozíció nem tekinthető tematikus szerepnek, a mellékmondat tematikus funkciójára a Téma szerep illik rá (STAROSTA funkcionális lexikalista esetgrammatikájának [1988] kategorizációjában az ún. Érintett, azaz Patiens szerep). Itt jegyzem meg azt is, hogy az argumentumonként teljesített egy tematikus szerep elvét, az ún. tematikus kritériumot a szerző által hivatkozott szakirodalomnál jóval korábban, szintén az amerikai STANLEY STAROSTA azonosította és írta le esetgrammatikájában (1978). A tematikus szerepek jellemzéséből hiányolom a mátrix-jegy alapú leírás alkalmazását, mellyel bemutatható lenne egyes, a (14) alatt szereplő típusok hasonlósága, komponenseik közös volta. Így például az aktivitás potenciál tekintetében vizsgálni kellene (kellett volna) az Ágens, az ún. Okozó és a Természeti erő közti közös jegyeket, összevetve ezek szerepét és kihatását a (17) alatt taglalt tematikus hierarchiára, mely hierarchia, főleg ha azt a nyelvekre nézve univerzálisnak vesszük, fontos tényezője a nyelvi reprezentációnak. Mátrix-jegy alapú leírását, a jegyek relevanciájának tesztelését már NILSEN korai esetgrammatikai munkái alapján megismerheti az érdeklődő kutató (1972). A jelen tanulmány végén adott szakirodalmi támaszpontok erre vonatkozóan kevésnek bizonyulnak.

A fejezet második szakaszában CSIRMAZ az argumentumok szintaktikai megjelenési formáit tárgyalja, rámutatva ebben a tematikus szerepek hierarchiájának, valamint a tematikus kritériumnak a szerepére a tradicionális mondattani pozíciók, így például az alany funkciójának betöltésében vagy a mondat tematizációs alapú megjelenítésében. Ugyancsak a tematikus kritérium teljesítése kapcsán vizsgálja a szintaktikailag meg nem jelenített és a fonológiai tartalmasan reprezentált argumentumok konstrukcionális megjelenítését. A vizsgálatban kiemelt szerepet kap az eseti megjelenítés kérdése, különösen az alany- és tárgyesettel jelölt argumentumok funkcionális tartalmi értelmezése. Az ezzel kapcsolatos argumentáció a példaelemzésekén keresztül érdekes és releváns tényeket tár fel a lexikális szemantika és a szintaktikai reprezentáció összefonódásáról, ugyanakkor nem történik említés az ugyancsak releváns enciklopédikus világismereti tényezők szerepéről az értelmezésben szerkezetileg analóg, de lexikálisan egymástól eltérő konstrukciók esetében (pl. az *almát eszik* vs. *vizet iszik* példák kimérő értelmezésének/értelmezhetőségének vizsgálatakor).

A fejezet végén a szerző egyes szintaktikai szerkezetek, így a személytelen és a kvázi passzív konstrukciók, a visszaható és kölcsönös igei, valamint a műveltető szerkezetek vizsgálatával foglalkozik. A megközelítés módja helyes: a szerző az

egyes ige típusok alapján vizsgálja az adott szerkezetek elfogadhatóságának kritériumait. Vizsgált példaanyaga bőséges, de célszerű lett volna az elfogadhatóságot empirikus módon, anyanyelvű informánsok tesztelésével ellenőrizni. Ennek hiányában történhetett meg az, hogy egy-egy példa megítélése az elfogadhatóság szempontjából kétséges (pl. a (62b) példát – *A kés le van esve* – CSIRMAZ megítélésével ellentétben az általam megkérdezett alanyok zöme helytelennek tartja). Ebből következően felülvizsgálatot igényel az ún. unakkuzatív igékkel létrehozott kvázi-passzív szerkezetek megítélése. A tanulmány legutolsó pontja az argumentumok és a szabad határozók funkcionális szétválasztásával foglalkozik. A szerző megállapításai nem haladják meg azokat az ismérveket, amelyeket KOMLÓSY már 1992-t megelőzően megállapított.

6. Az ötödik tanulmány szerzői, GYURIS BEÁTA és KIEFER FERENC az igék eseményszerkezetét, illetve aspektuális jellegét meghatározó sajátságok leírásával foglalkoznak. Ezek kapcsán sor kerül az igék ilyen szempontú osztályozására, valamint a jelentésüket befolyásoló különféle jellegű és státusú szemantikai természetű információk számbavételére és egymásra hatásuk kimutatására. A tanulmány az aspektus tekintetében csupán az igék folyamatos és befejezett aktualitását vizsgálja.

Tanulmányukat a szerzők annak bemutatásával kezdik, hogy a magyarban lexikálisan milyen típusú nyelvi entitások képesek eseményeket nyelviileg kifejezni, s hogyan teszik ezt. Ezt követően DAVIDSON (1980) nyomán ismertetik az eseményszemantika alapelveit, vonatkoztatva ezeket az eseményeket kifejező mondatok jelentésének értelmezésére, majd bemutatják az alapmodell kiterjesztését olyan formában, hogy alaptételként minden típusú predikátum jelentésrepresentációjában helyet kell kapnia egy (folyamat, állapot, vagy esemény típusú) eseményargumentumnak. A davidsoni modell egy másik irányú kiterjesztésének bemutatásán keresztül megkülönböztetik az ún. individuum szintű predikátumokat az ún. helyzetkép szintűektől, rámutatva az ezeket megjelenítő mondatok bővítményszerkezete közti különbségekre. Ezután szemléletes példaelemzésekkel mutatnak rá az igék eseményszerkezetének komplexitására, bizonyos szintaktikai bővítményekkel való kompatibilitására, s ennek mondatrepresentációbeli következményeire, mégpedig a többértelműség lehetőségének kifejeződésére, annak értelmi feloldására, valamint az adott ige által vezérelt alternációk összefüggéseire. Az elemzésekben kiemelt státust kap az időmódosítókkal való kompatibilitás vizsgálata az eseményszerkezet belső összetevői funkcionálásának megértése céljából. A szerzők leírják, hogy a magyarban a mondataspektust nem egyedül az ige aspektuális jellege, hanem mondatbeli környezetének sajátosságai is meghatározzák. Ez a jelleg tipológiai értékű, más nyelvekben az ige lexikai tulajdonságai meghatározóak a mondataspektusra. Vizsgálatukban a szerzők az igekötős igéket különálló szótári egységként kezelik, melyek aspektuális sajátságai kompozicionálisan kapcsolódó összetevőikből adódnak. A következőkben GYURIS és KIEFER a VENDLER-féle aspektuális alapú igeosztályozás alapján, valamint PUSTEJOVSKY-nak (1995) és ENGELBERG-nek (2000) az igék eseményszerkezetének komplexitását tárgyaló modelljeit felhasználva elemzik az igék egyes, kiválasztott időmódosítókkal való kompatibilitását a magyarban. A feje-

zetet a megállapított igeosztályok és eseményszerkezetük, valamint aspektualitásuk jellegét összegző táblázatos rendszerezés zárja.

7. A következő fejezet az alapvetően a lexikális szemantika tárgykörébe tartozó rendszeres igei poliszémiát vizsgálja, szerzője LADÁNYI MÁRIA. Tanulmányának elején a Magyar Nemzeti Szövegtárból (MNSzt.) nyert statisztikai adatok alapján kimutatja, hogy bár az igeek gyakorisági aránya messze elmarad a főnevekéétől, ugyanakkor a jelentésük komplexitása jelentős mértékben meghaladja utóbbiakét. LADÁNYI tanulmánya a magyar igei jelentéseket illető jelentésintegráció új keretekben végrehajtott elemzésével foglalkozik. Bemutatja az igeek jelentés alapú átosztályozódását, azonosítva az ebben a folyamatban résztvevő jelentésmozzanatok szerepét, az átosztályozódás összefüggéseit az ige köré rendeződő alternációkkal.

A tanulmány első része áttekinti a rendszeres igei poliszémia általános kritériumrendszerét, rámutatva az igeek poliszém viselkedésében az egyidejűleg több osztályba tartozás lehetőségére, ennek mentén lexikai tartalmuk, eseménystruktúrájuk, szintaktikai alternációjuk összefüggéseire, a lexikalizációk kialakulására. A szerző helytállóan emeli ki a kompozicionális és nem-kompozicionális alapú szerkezetek jelentésbeli elkülönítésének jelentőségét, a komplex igei szerkezetek literális és nem-literális értelmezését (értelmezhetőségét), a hozzájuk kapcsolódó szelekciós megszorítások szerepével együtt. Ugyancsak fontos kérdés az ún. közeli szinonimacsoportok tagjaira vonatkozó mátrix-jegy alapú kontrasztvizsgálatok és az ilyen csoportok tagjait érintő poliszémia összevetése, valamint a rendszeres poliszémia produktivitásának vizsgálata. Ezeknek a kérdéseknek a megvitatása közvetlenül kapcsolódik a kötet korábbi tanulmányainak tematikájához, mintegy belső koherenciát adva ezzel a lexikon tanulmányozásában a lexikális szemantikai és szintaktikai együttműködés, interfész viszony vizsgálata számára.

Fontos vizsgálati megközelítést jelent a magyar igeek poliszémiájának leírásában annak (KIEFER és GYURIS tanulmányához hasonló) deklarálása, hogy az ige-kötő nélküli és az ige-kötős igeeket külön lexikális egységként kell kezelni a szótár-komponensben, mivel az ige-kötők többségükben akcióminőséget és egyúttal lexikai jelentést is adnak igeiknek. Ennélfogva az ige-kötő nélküli és ige-kötős igei reprezentációk, valamint utóbbiak különböző ige-kötős változatai nem tekinthetők a poliszémia eseteinek (281). Ezt követően a szerző alapos elemzéssel tételesen bemutatja és rendszerezi a rendszeres igei poliszémia szintaktikai alternációval kísért és anélküli típusait. Helyesen mutat rá arra, hogy az egyes típusokba tartozást a morfológiai, illetve szemantikai tartalom mellett enciklopédikus, vagyis világismereti tényezők is befolyásolják. Mindegyik típus azonosításakor tételesen áttekinti a típusra jellemző szintaktikai alternációkat, szemantikai jegyeket, jellemzi az adott típus produktivitását. Esetenként összeveti az adott típust más nyelvek (így pl. az orosz) adataival, sajnálatosan azonban nem konkrét példákat összehasonlítva (pl. 288–9, 295). Az egyes alternációk vizsgálata mellett megadott típusos szemantikai összefüggések keresésekor véleményem szerint hasznos lenne felhasználni a LANGACKER kognitív grammatikájában leírt ún. aktív zóna vagy profilba állítás (*profiled relationship*) fogalmát (l. ANDOR 2005: 27, LANGACKER 1987: 272–3) a szabatosabb értelmezés céljából (pl. a **kibontja a papírt* vs. *kibontja a papírt az ajándékon*

vs. *kibontja az ajándékot* példák közti értelmezésbeli kérdések megvitatásakor [295–6], mely esetek argumentumai között az *ajándék*, nem pedig a *papír* tekintendő perspektívába helyezettnek).

A dolgozat befejező szakaszában LADÁNYI esettanulmányt mutat be az egyik azonosított csoport, a hangadást kifejező igék rendszeres poliszémijáról. Vizsgálata összevető: összehasonlíttja az angolban és a magyarban a hangadást, valamint a mozgásminőséget kifejező igéket. Azért éppen ezt a két csoportot, mert meglátása szerint a két csoport szintaktikai viselkedésében párhuzamok láthatók. Míg az angolban a kérdéses osztályokba tartozó igék alapjelentéséből a jelentésváltozás mentén levezethető jelentés irányjelölő haladó mozgást fejez ki rezultatív funkciójú argumentum megjelenésével, addig a magyarban a hangadást kifejező igék csak ritkán fordulnak elő ilyen funkciójú argumentummal, szerkezetesen azonban kifejezik a haladó mozgást. Magas gyakoriságú az ilyen tartalom kifejezésében az igekötős igék előfordulása. A szerző által az elemzésben bemutatott gazdag példaanyag helyességére vonatkozóan megállapított megszorítások mellett az elemzésben figyelembe kellene venni a beszélők háttértudásának részét képező konceptuális keretismereteket, mivel ezekkel releváns módon megállapítható a (7)-ben szereplő több példa (7h, 7k) elfogadhatatlansága, vagy az elfogadhatóság viszonylagos volta (7d jobb, mint 7c) (308). A szerző helyesen mutat rá a magyarra a hangadás lexikális kifejezésében jellemző perifrasztikus szerkezetek (pl. *zörögve bezárul*) gyakori használatára. Kimutatja, hogy a magyarban a domináns jelentéskomponens a mozgó dolog végállapotának mint az ágens cselekvése következményének kifejezése, amihez képest a mozgás módjának kifejezése nem profilozott (312), valamint azt, hogy a *tovább-* és a *végig-* igekötők szereplése hangadást kifejező igékkel diagnosztikus a kérdéses igék mozgásiigei jelentésében. A bemutatott elemzések tipológiai relevanciájú nyelvi tényekre mutatnak rá, aminek részletesebb bemutatása azonban további összevető kutatásokat igényel.

8. LACZKÓ TIBOR könyv hosszúságú fejezete (terjedelme 180 lap) a relációs főnevekkel foglalkozik, azaz azokkal a nominális szerkezetekkel, amelyekben a főnév mellett elvárt, hogy megjelenjen egy vagy több bővítmény (igen sok esetben a birtokos), és amennyiben a szerkezet ilyent nem tartalmaz, akkor az szituációs háttérismeretek alapján odaértendő. A fejezet célja a szerkezet szemantikai és morfoszintaktikai (argumentumszerkezet szintű) reprezentációs követelményeinek bemutatása és elemzése. A tanulmány szerzője mindjárt a dolgozat elején szemantikailag és szintaktikailag egyaránt körülhatárolja dolgozatának tárgyát, azaz a relációs főneveket, alapvető jellemzőjüként megnevezve a fogalmi keret és az argumentumszerkezet meglétét, előbbi kötelezően, utóbbit opcionálisan. A nem relációs, hanem közönséges főnevek ilyen jellegű járulékokkal nem rendelkeznek. A relációs főnevek öt típusát azonosítja a fejezet elején található 7.1. számú táblázatban.

A tanulmány elméleti hátterül a generatív, de nemtranszformációs lexikai-funkcionális grammatika (LFG) szolgál, amelyről első megfogalmazása óta közismert, hogy kiemelt szerepet nyer benne a lexikon, a lexikális információ státusa. A relációs főneveknek ebben az elméleti keretben történő vizsgálata LACZKÓ megfogalmazása szerint generatív lexikalista esettanulmánynak tekinthető. A fejezet

első szakaszában a szerző felvázolja, majd részletesen bemutatja ezt a háttérmodellt. Lényeges különbség az LFG és más generatív modellek között, hogy itt nemcsak a szintaxis komponensben, hanem a lexikonban is helyet kapnak grammatikai funkciók az argumentumokhoz kapcsolt jegyek formájában. Minden egyes jól formált mondathoz az LFG-ben két, egymással kommunikáló szintaktikai szerkezet kapcsolódik, mégpedig az ún. összetevős szerkezet (amely a mondatok felszíni reprezentációját mutatja meg) és egy funkcionális szerkezet, amely az előző szerkezet funkcionális információit és annak jelentésszerű értelmezését kódolja. A szerző hangsúlyozza, hogy az LFG reprezentációs, nem pedig derivációs jellegű, mint a generatív modell chomskyánus főiránya, azaz a mondatreprezentáció két szerkezeti szintjét nem egymás outputjából derivációk sorozata útján származtatjuk, hanem azok párhuzamosan rendelték egy adott mondathoz, kapcsolódásukat kölcsönös leképezési elvek biztosítják (333). Az LFG nemtranszformációs jellege abban áll, hogy a kiinduló predikátum argumentumait illető grammatikai funkciók megváltozásáért felelős morfoszintaktikai folyamatokat lexikai jellegűnek tekintik (335). LACZKÓ azt is kiemeli, hogy az LFG ún. unifikációs nyelvtani modell, azaz az „összetevős szerkezetben esetleg különböző helyeken (akár többszörösen is) kódolt információkat a funkcionális szerkezet képes unifikálni, vagyis egyesíteni” (338). A modell működését illusztráló példabemutatásaiban a szerző erős morfológiai specifikációval adja meg a szókomponensek grammatikai funkció-jellemzőit, kiemelten szemlélve az egyes szókategóriák (így pl. a melléknév) argumentumhordozó státusát. Az argumentumokra vonatkozóan ez a modell is hierarchikus alapú rendeződést feltételez. Ennek megfelelően a hozzájuk rendelt grammatikai funkciók is funkcionális hierarchiát követnek. Ezeken a szabályszerűségeken kívül példabemutatásokon keresztül ismerteti a mondatok megjelenítését befolyásoló négy ún. jólformáltsági feltételt (teljesség, koherencia, kölcsönösen egyértelmű megfelelés – azaz argumentumonként egy grammatikai funkció jelölhető ki –, alanyfelvétel). A példabemutatások során a szerző tételesen áttekinti, hogy az egyes igecsoportokon belül az argumentumszerkezetben hogyan történik meg a grammatikai funkciók kiosztása. Végül a háttérmodell működésének részletes bemutatását a lexikális egységekben reprezentált információtartalom szintenkénti leképeződésének folyamatleírása (a fogalmi kerettől az argumentumszerkezet tételein keresztül a vonzatkereketekig), valamint a fogalmi keret belső tételeit képező releváns rendszerek ismertetése zárja. Utóbbiban helyet kapnak olyan lexikálisan kódolt világismereti (az ún. enciklopédikus tudást képező) tényezők, amelyek relevanciáját az adott példaelemzések során azonban LACZKÓ nem elemezte. Így például a

(2) a) *Tegnap este *bort/*furmintot borozgattunk.* (LACZKÓ [51], 355)

példában mindkét tárgyi argumentuma mellett helytelennek minősíti a mondatot. Véleményem és informánsaim szerint a (2a)-ban a *furmintot* tárgy szerepeltetése legfeljebb kérdéses (kérdőjellel jelezhető), de semmi esetre sem egyértelműen helytelen. Vegyük ugyanakkor a következő példát:

(2) b) *Tegnap este *borral/furminttal borozgattunk.*

Ebben a példában pedig a *furminttal* alak kifogástalan mondatot ad. Hasonló példákat bőven találhatunk. Így a *(meg)vajaz* helyes, míg a **(meg)margarinoz* anyanyelvű alanyok által helytelennek minősül, s ugyancsak elfogadhatatlan a **vajjal/ *lekvárral/ *margarinnal megvajaz* szerkezetes példásor is, szintén háttérismereti tényezők (CLARK 1996) befolyásának következtében. Az ilyen mondatok elfogadhatóságának minősítése mindenestre anyanyelvű informánsokkal történő tesztelést igényel.

A predikátumok fogalmi keretében szereplő argumentumok kivetítődnek az argumentumszerkezetben. Az LFG keretein belül referenciális jelölő fogalmi kereti bővítménynek nevezik az olyan belső szemantikai tartalmú argumentumokat, amelyek leképezése az ige argumentumkeretében nem történik meg.

LACZKÓ tanulmányának következő részében a magyar birtokviszony megjelölését és funkcióját tárgyalja. Hangsúlyozza, hogy a magyar ebben a tekintetben a fejjelölő nyelvi típusba tartozik, morfológiai paradigmarendszerében a birtokviszony kódolása egyszeres. Ennek a megállapításnak tipológiai relevanciája van, mivel vele szemben léteznek kettős, többes kódolású, bővítményjelölő nyelvek is. A fejezetben használt morfológiai elemzés típusát tekintve LACZKÓ kiemeli, hogy az LFG az ún. 'szó és paradigma' (*word and paradigm*) megközelítést alkalmazza, melynek lényge az, hogy „azt vizsgálja, hogy egy adott paradigma helyeit milyen (összetételű) szóalakok töltik ki” (373). Tanulmányában a birtokviszony elemzésének új módját mutatja be. Megközelítésében a birtokviszonyt predikatív viszonyoknak fogja fel, melynek predikátuma a Poss. Ennek argumentumszerkezetében az egyedüli argumentum a (BIRT) grammatikai funkciót kapja. Fogalmi keretében viszont a viszonyt kifejező két entitás van jelen, melyek közül csupán az egyik képeződik le argumentumra az argumentumszerkezetben. A Poss predikátum és a főnévi fej egyesülését illetően a LACZKÓ által kínált LFG megoldás újdonságát az jelenti, hogy benne „egy argumentumszerkezet nélküli főnévből konverzióval egy egyargumentumú főnévi predikátumot hoz létre egy lexikai redundanciaszabály”. Az eredményezett főnévi predikátum emelő, nyitott státusú, mely a reprezentáció során a nyitottságának megfelelő (XKOMP) grammatikai funkciót kapja. A főnévi predikátum a leírás szerint „kioszt egy extra, nemthematikus (BIRT) funkciót is, amelyet funkcionálisan azonosítunk az (XKOMP) kifejezetlen (BIRT) argumentumával” (379). Azaz közönséges, argumentumszerkezet nélküli nőmen a lexikonban konverzió esik át, melynek révén argumentumszerkezetes, azaz relációs főnév válik belőle. LACZKÓ ennek folyamatát személetesen be is mutatja (380–3). Argumentumszerkezetes főnevek esetében pedig a konverzió azonossági törölő predikátumot hoz létre (387).

LACZKÓ megemlíti, hogy az LFG kutatói között nem alakult ki egyetértés arra vonatkozóan, hogy a (BIRT) funkció szemantikailag korlátozatlan, vagy (az oblikvusi vonzatokhoz hasonlóan) korlátozott-e. Szerzőnk az előbbi felfogást követi, azt az érvet hozva fel, hogy az elemzésében szerepet játszó kontrollviszonyok csak olyan szerkezetekben működhetnek, amelyek komponensei szemantikailag korlátozatlan funkciójúak.

A továbbiakban a tanulmány azzal foglalkozik, hogy a fenti eljárások hogyan terjeszthetők ki azokra a főnevekre, amelyek eredendően relációsak. Először az *-ás/-és*, majd pedig az *-ó* képzős, örökölt argumentumszerkezettel rendelkező relációs főneveket tárgyalja a szerző, rámutatva a két szerkezet tartalmi-referenciális

hasonlóságaira és különbségeire, majd pedig a komplex eseményeket kifejező *-ás/-és* képzős nomenek esetében rámutat inherensen jelenlevő, de a felszínen opcionálisan kifejezett határozói argumentumok jelenlétére, konverzió folytán a deverbális főnév akciómínőségének megváltozására, határozói argumentum lexikális megjelenítésének hiánya esetén elliptikus mondatértelmezés bekövetkeztére (142b, l. 407–8). A fejezettrészt a birtokviszonnyal kifejezett mód értelmű implicit argumentum érdekes kimutatása zárja, amelynek szemantikai és/vagy pragmatikai státusa további elemző munkát igényel.

Ezt követően, a fejezet mintegy középpontjaként LACZKÓ az argumentumszerkezettel inherensen rendelkező főnevek vizsgálata keretében, a tipológiai relevancia kimutatásának igényével elemzi az elidegeníthetetlen birtoklás kifejeződését a különböző nyelvekben, áttekintve mindazokat a főnévi szemantikai osztályokat, amelyekben ez a viszony megmutatkozik. Kiemeli, hogy az elidegeníthetetlenség szemantikai viszonyának grammatikalizálódása a különféle nyelvekben eltérő fokú és típusú. Valamennyi típusra vonatkozóan (így a magyarban is) megállapítható a birtokszó relációs, bővítménykeretes volta. Az ezzel kapcsolatos szerkezetes alternálódó kifejezésekre vonatkozó lexikális szemantikai természetű megszorításokat érdekes példaelemzések során tárja fel a szerző. Ugyancsak feltárja a fogalmi keret szintjén adódó szemantikai-pragmatikai eredetű többértelműség, illetve értelmezhetőség kérdéseit, vonatkoztatva ezt a kérdéses lexikális egységek argumentumokként, azaz argumentumszerkezetben való funkcionálására (432). Mindezekből világosan látható, hogy a birtokviszony vizsgálata felszínre hozza a nyelv morfológiai, szintaktikai, szemantikai és pragmatikai komponensének, azaz a grammatikai és a szemantiko-pragmatikai kompetencia interfész alapú működését. A fejezettrész a relációs, bővítménykerettel, de argumentumszerkezettel nem rendelkező főneveket illető birtokos szerkezetek vizsgálatával zárul, rámutatva az azonos szerkezeti megjelenítés mögötti információtartalom különféle értelmezési lehetőségeinek lexikális szemantikai, valamint pragmatikai jellegű gyökereire.

Az utolsó alfejezetben LACZKÓ összefoglalóan áttekinti a tanulmányban bemutatott lexikai leképezési modellt. A vaskos fejezetet alapos, minden fontos részletre kitérő összefoglalás, ezt követően példásan rendszerezett és tárgyalt, bőséges szakirodalmi hivatkozások zárják.

9. A könyv nyolcadik fejezete a szerkesztő, KIEFER FERENC tanulmánya a melléknévek szótári ábrázolásáról. A fejezet elején a szerző tételesen áttekinti a melléknévek tulajdonságait a magyarban, összehasonlítva az angolban megnyilvánuló funkcióikkal. Nyelvünk sajátosságaként emeli ki, hogy a magyarban vannak olyan melléknévek, amelyek csak attributív funkciót teljesítenek, olyanok azonban nincsenek, amelyek csupán predikatívak. A vonzatosak mindkét funkcióban szerepelhetnek. Kimutatja, hogy az egyes melléknévi jelentéscsoportokhoz tartozó tagok attributív funkciójú jelentésének értelmezése függhet jelzett szavuk lexikális jelentésétől (pl. *jó* és *szép*), míg egyes lexikális mezőkhöz tartozó csoportok ilyen elemeinek (pl. *színnevek*) jelentése kollokációikban lexikálisan kötött. Megjegyzem, hogy előbbieik tartalmának szemantikailag lazább kódoltsága teret adhat gradációik és kollokációs kapcsolataik jellegének lexikális-pragmatikai bázisú vizsgálatának.

Ugyanakkor KIEFER felhívja a figyelmet arra, hogy az értékelő és dimenzionális melléznevek attributív és predikatív használatában erős kollokációs és értelmezési megszorításokat tapasztalhatunk.

A fejezet következő részében a szerző implikációs eszközöket alkalmazva osztályozza a mellézneveket és írja le viselkedésüket. Az első megállapított osztályba az abszolút melléznevek és alosztályaik tartoznak. Ezek csoportjainak tagjai általában egyedi jelentéseket fejeznek ki, s nem fokozhatók, vagy ha mégis, akkor az az adott jelentés tartományán belül történik (511). A másik osztályt a relatív melléznevek képezik, amelyek fokozhatók. Az osztályon belül két alosztályt, a dimenzionális és az evaluatív melléznevek csoportját különbözteti meg. Véleményem szerint érdekes empirikus alapú vizsgálatot képezne az egyes jelentések mentén besorolható közeli szinonim jelentéseket reprezentáló kifejezések közti gradációs eltéréseknek, a szinonim csoportba tartozás lexikális szemantikai alapjainak, valamint a használatuk alapját képező fogalmi keretismereti tényezőknek elemzése, az esetlegesen megmutatókozó ún. szemantikai prozódia megnyilvánulásának módjaival együtt (ANDOR 2003, MORLEY–PARTINGTON 2009). Ugyanilyen vizsgálatot igényelnek a KIEFER által rendhagyóknak nevezett harmadik melléknévi csoport tagjai is, amelyek tartalmáról kimutatja, hogy az implikációs elemzéssel nem értelmezhető helytállóan. A klasszifikációt követően a dimenzionális típusú melléznevekre vonatkozó összehasonlító szerkezetek és polaritás vizsgálatai is ebbe az irányba mutatnak. A fejezetet a képzett melléznevek morfológiai szerkezetének tárgyalása zárja.

10. A grammatika 9. fejezete BÁNRÉTI ZOLTÁN tollából a mellérendelő kötőszók szótári tulajdonságait elemzi. Dolgozatának mindjárt az elején hangsúlyozza a szerző, hogy a mellérendelő kötőszók jelentése mellett lexikai tulajdonságaik közé tartoznak alapvető szintaktikai tulajdonságok is, így az, hogy fejeként viselkednek adott kategóriájú bővítményeknek, s hogy alapvető jelentéses összefüggés áll fenn a kötőszók és a hozzájuk kapcsolódó tagmondatok jelentése között. Alulspecifikáltság és szerkezetes kompozicionális jellemzi ezt a viszonyt, ugyanakkor a mellérendelő kötőszók az összetett mondatban kötött helyűek, nem mozgathatók a második tagmondatdal együtt, mivel nem szerves részei annak. A mellérendelő kötőszók két csoportját különíti el: az ún. jegy-összeegyeztető kötőszókat, amelyek főnévi összetevők közötti összekötő elemek, de akár tagmondatok közötti kapcsolatot is létesíthetnek, és tulajdonképpen tetszőleges számú elemmel gyakorolják funkciójukat, valamint a predikatív funkcionális tagokat koordináló ún. jegy-kiosztókat, amelyek bináris jellegűek. Utóbbiak „implikatív relációkat jelölnek, befolyásolják a tagmondatok időviszonyait és a tagmondatok prozódiai tulajdonságait is” (540, 562–4).

Ezt követően BÁNRÉTI részletesen elemzi a kötőszavas mellérendelések helyesen formáltságát adó szintaktikai feltételeket. A szimmetrikus jegyek mellett kimutatja a szerkezet aszimmetrikus szintaktikai jegyeit és prozódiai jellegű sajátosságait, tisztázza a nyílt és a rejtett kötőszók státusát mind szerkezetes, mind pedig tagmondatok közötti mellérendelés esetén.

A következő részben a szerző az alanyi funkciójú kötőszavas mellérendelés helyességét vizsgálja a morfológiai személy- és számjegyes egyeztetés tekintetében.

Az 555. lapon (41) alatt szereplő példákkal láttatja (bár nem mondja ki világosan) a többség interpretációjának (véleményem szerint) pragmatikai alapú opcionálisát. Ezután az előzőekhez hasonlóan a mellérendelt tárgyak egyeztetésének feltételeit vizsgálja. Összegezve a megfigyeléseket kimondható, hogy a jegy-egyeztetés nagymértékben függ a koordinált szerkezet szintaktikai funkciójától és egyéb, például a határozottság vs. határozatlanság jegyeinek relevanciájától. Meg kell jegyezni, hogy BÁNRÉTI számos példáját helytelenül minősíti: így (51) sorozatában (b)-t, (d)-t, (e)-t, (f)-et, (52)-ben pedig (b)-t és (c)-t megcsillagozza, pedig ezek a példák a magam és informánsaim anyanyelvi intuíciói alapján mind helyesek, könnyű megfelelő kontextuális keretet találni interpretációjukhoz. Bár a szerző hivatkozik anyanyelvűekkel történt tesztelésre (560), ezek adatait nem közli. Véleményem szerint ilyen nyelvi tények feltárásakor feltétlenül körültekintően összeállított tesztelést kell minél több alannal lefolytatni, s célszerű az ezekből nyert adatokat korpuszból (MNSzt.) nyert adatokkal összevetni.

Visszatérve a bináris típusú kötőszókra, a szerző elemzi a kötőszó nyílt és implikált formájának eseteit teljes és elliptikus mondatokban. Az implikált, a felszíni kifejeződés szintjén elhagyható típus eseteit a szintaktikai elemzésen túl célszerű lenne pragmatikai síkon is megvizsgálni. Ezt követően szintén szintaktikai vizsgálattal teszteli mindkét mellérendelő kötőszó típus mondatbeli pozíciójának elfogadhatóságát.

A tanulmány következő része a kötőszók jelentését tárgyalja. Megállapítja, hogy jelentése nem a jegy-összeegyeztető (ún. n-áris) kötőszóknak van, hanem az általuk összekapcsolt szerkezeteknek, tagmondatoknak, amit a pragmatika, mégpedig a grice-i maximák alapján célszerű elemezni. A bináris kötőszók jelentése pedig konvencionális implikációs eszközökkel állapítható meg. Ezeket alkalmazva a szerző a bináris kötőszók osztályozásának lehetőségeit tárgyalja, vizsgálva a tagjaik közti szinonim és parafrázálhatósági kapcsolatokat, valamint az implikálódás fokát. A fejezet a mellérendelő szerkezetek szimmetrikus és aszimmetrikus jellegének elemzésével zárul.

11. A tizedik fejezetben KENESEI ISTVÁN a funkcionális kategóriákat (FK-k) megjelenítő viszonzyszavak státusával foglalkozik. Mindjárt a fejezet elején kiemeli, hogy ezek a strukturális nyelvtenban nagyobb jelentőséget kapnak, mint a tradicionális leíró grammatikában, mivel ezek képezik a mondat, a szintaktikai szerkezetek vázát, a lexikális jelentéssel bíró kifejezések melléjük rendelődnek. Hogy ez a viszony a kategóriák rangját tekintve valóban ilyen-e, annak bizonyítása meghaladja a jelen kritikai áttekintés (és meg kell jegyezni, KENESEI tanulmányának is a) kereteit. Érdekes lenne tételesen áttekinteni, hogy a szerző által alább tipizált FK-k három típusába tartozó egyes tételek egységesen viselkednek, vagy eltérő potenciállal rendelkezve látják-e el „mondatváz teremtő” funkciójukat, és célszerű lenne tipológiai tekintetben is vizsgálni a magyarra vonatkozóan megállapított helyzetüket. Jelen kötetben KENESEI fejezete csupán a szószintű FK-kat tárgyalja.

Fejezete elején a szerző meghatározza, hogy mi a szótár feladata egy strukturális orientáltságú nyelvtenban, milyen típusú elemeknek kell abban helyet kapniuk. Körülhatárolja a szó mentális lexikonbeli státusát és morfológiai, fonológiai pro-

dukciós jellemzőit. Morfológiailag definiálja és funkcionálisan elkülöníti egymástól a független szó státusát képező ún. minimális szabad formát és a kötött formát képező ún. függőszó fogalmát. A szó alatti elemek tekintetében meghatározza az ún. félszó fogalmát és elkülöníti ezeket a mellérendelési próbának eleget nem tevő elemektől, azaz a toldalékoktól. A szófajiság funkcionális meghatározásában kimutatja a morfológia és a szintaxis interfész viszonyát a lexikonnal való összefüggésükben. Körülhatárolja a nyitott (a primér lexikális jelentéssel rendelkező) és a zárt szóosztályok (funkciós vagy viszonyszók) fogalmát, strukturális nyelvtanbeli státusukat. Kifejti, hogy szemben a grammatikai funkciószavakkal, a lexikális jelentéssel töltött szavak alapvető funkcionális és strukturális jellemzője autoszemantikus jellegéből fakadóan az, hogy tematikus szerepekkel ruházzák fel a hatókörükbe tartozó vonzatokat, strukturális tekintetben jelöltté téve azokat. Az FK-k ezzel a potenciállal nem rendelkeznek. A fejezetrész végén KENESEI markánsan megfogalmazza a szói és mondatrészi státus eltéréseit: vonzata nem a mondatrésznek, hanem a szónak lehet. Ezután tételelesen kivetíti a lexikális kategóriák és az FK-k jegyeit, láthatóvá téve az eltéréseket, megfogalmazva a rájuk vonatkozó ún. láthatósági feltételeket: „az FK vagy (a) fonetikai formával bíró látható elem, vagy (b) nem látható elem, amely más elemek sorrendjét módosítja, vagy (c) nem látható elem, amely más elemek alakját módosítja” (613). Egy nyelv szótárkomponensének mind a három elemtípust tartalmaznia kell, állítja a szerző. Jelen fejezetben azonban csupán a „testes”, szószintű formákkal foglalkozik.

A szószintű funkcionális kategóriák három csoportját vizsgálja részletesebben. Először a segédigéket, amelyek kanonikus FK-k, szó méretűek, nem osztanak ki tematikus szerepeket. Tizenhárom jegyük felsorolása után tételelesen elemzés alá veti valamennyit. Kimutatja, hogy léteznek olyan szavak, amelyek viselkedésük bizonyos vonatkozásában hasonlítanak a segédigékhez, ugyanakkor tematikus szerepeket megkövetelő vonzaskörük van. Az ilyen lexikális egységeket „beférkőző” igéknek tartja (pl. *akar*, *mer*) (618). Másodikként a névelők funkcionális viselkedését vizsgálja. Azért, hogy tisztább képet nyerhessünk a főnév előtti jelzőt megelőző határozott névelő státusáról, célszerű lenne az ilyen szerkezeteket megvizsgálni a LANGACKER kognitív grammatikájában leírt profilba állítás keretei között (1987: 272–3). A jelző nélküli névelőzött tulajdonnévi szerkezetek kérdése valóban további kutatást igényel. Harmadikként a tagadószók alapvetően szintaktikai viselkedését vizsgálja a szerző, megállapítva ezek fej státusát a magyarban. A fejezetrészt a kérdő függőszó -e, a mondatbevezető funkciót ellátó kötőszók, végül pedig a különálló státusú funkcionális kategóriákként számon tartott *is* és *csak* egységek jelentésének, de legfőképpen szintaktikai viselkedésének vizsgálata zárja.

12. A tizenegyedik fejezetben GYURIS BEÁTA az ún. diskurzuspartikulák (DP-k) formai és jelentéses viselkedésének leírásával foglalkozik. A tanulmány elején a szerző összefoglalja vizsgálata tárgyának jellemzői jegyeit: nem tagadhatók, nem válaszolnak kérdésre, egymással nem koordinálhatók, nem alkotnak összetevőt más kifejezésekkel, nem toldalékolhatók, mondattani helyük a fókusz, a tagadószó előtti vagy az ige utáni pozíció. Jelentés tekintetében „nem befolyásolják az őket tartalmazó mondat deskriptív vagy propozicionális tartalmát” (639). Funkcionális jelentésük

attitűdjelölő, az expresszív tartalom közvetítői. Kifejezhetnek hozzáállást, értékelést, beszédaktusváltást. GYURIS megjegyzi, hogy azonosításukra a szakirodalom számos terminust használ. Célszerű lenne, ha azok, akik modális partikuláknak nevezik őket, hozzátennék azt is, hogy pragmatikaiak.

A fejezet következő részében a szerző alapos áttekintést és kritikát ad a szakirodalomban meglévő, egymástól igencsak eltérő nézetekről a diskurzuspartikulák jelentésének leírása és értelmezése tekintetében. Érvelése alapján jól látható, hogy ennek a kérdésnek a tisztázása érdekében alapvető szükség van a partikulák pragmatikai funkciójának a beszédaktus-elmélet keretei között történő azonosítására, szórendi és strukturális variabilitásuk kontextus alapú együttes vizsgálata mellett, lehetőleg korpuszból nyert adatokra támaszkodva. GYURIS helyesen emeli ki a DP-k alapvető funkcióit a mondatra (jobban mondva a megnyilatkozásra) vonatkozóan: a) információkapocs létesítése a diskurzus eddigi tartalma és a kérdéses propozicionális tartalom között; b) kontextuálisan indokolt beszédaktusváltás, illetve -változás kódolásának és dekódolásának elősegítése. Funkcióikat leginkább a szóbeli regiszterekben fejtik ki. Nem a megnyilatkozás (nem szerencsés módon GYURIS ehelyett a téma pragmatikai relevanciája miatt helyesebb terminus helyett mindenütt a *mondat* terminust használja) deskriptív tartalmához, hanem csupán az expresszív tartalomhoz járulnak hozzá.

A továbbiakban a szerző a DP-k kontextusjelölő funkcióját vizsgálva GRICE (1975) együttműködési elvének és STALNAKERnek a propozíciók igazságáról szóló tanai alapján (1978), valamint ZEEVAT nézetére (2006) támaszkodva a közös információk halmazának keretében értelmezi a DP-k szerepét. A közös háttérismerek szerepét tekintve célszerű lett volna CLARK (1986) nyomán is vizsgálatokat folytatnia. Érdekes a partikulákhoz kapcsolódó szemantikai prozódia, pozitív és negatív polaritás, valamint a protokoll alapú vizsgálat kérdésének az előfeltevések mentén történő felvetése. Ezt követően konkrét DP-k kontextusjelölő funkciójának elemző vizsgálatával folytatódik a fejezet, amelyben felvetődik beszédaktust jelző szerepük, különböző mondatfajtákban való előfordulásuk megfigyelése és értelmezése. Az egymással szinonim viszonyban álló partikulák ilyen irányú funkcionális vizsgálatát véleményem szerint ki kellene egészíteni szinonimitásuk természetének és fokának gradációs tesztelésével.

A fejezet utolsó szakasza annak elemzésével foglalkozik, hogy egyes DP-k milyen módon módosítják (illetve, nézetem szerint, változtatják meg) az egyes mondatfajták által kifejezett beszédaktusokat. A tömör összefoglalást a nyitva maradt kérdések áttekintése zárja. A tanulmány értékes munka a szótár, a szemantika és a lexikális pragmatika, valamint a szintaxis komplex összefüggéseiről.

13. A tizenkettedik fejezet a morfofonológia és a lexikon összefüggéseivel, interfész viszonyával foglalkozik, szerzői REBRUS PÉTER és TÖRKENCZY MIKLÓS. Tanulmányuk elején a szerzők megfogalmazzák kutatói kérdésüket: a lexikon szerepét vizsgálják az egyazon tövű vagy toldalékkal rendelkező szóalakok morfofonológiai szabályszerűségeiben. Ezzel kapcsolatban vizsgálják a lexikonban helyet kapó elemek készletét és formai reprezentációját, valamint a lexikon strukturáltságának természetét. Bevezetésükben áttekintik a generatív autoszegmentális és lexi-

kális megközelítéseket és elhatárolódnak tőlük, velük szemben az optimalitáselmélet megközelítését támogatják. Vizsgálják a csonkításból adódó alak és a mögöttes fő kapcsolatát, a szuppletív – nem szuppletív allomorfia kérdéseit, a jegyekkel történő fonológiai jellemzés és egyéb leírási módszerek, így például a szintekbe sorolás, valamint az optimalitás-elméletben a megszorítások mentén történő leírás viszonyait. Kimutatják, hogy a generatív megközelítésekben a csoportok, és így a lexikon strukturáltsága nem nagy. Az optimalitás modelljének megjelenése előtt ezek a megközelítések szűkítő jellegűek, nem pedig paradigmápariák voltak. Szerzők kiemelik, hogy a paradigmán belül az alakok antiallomorfok, paradigmatisz kont-rasztot jelenítenek meg (szóalakokként különböznek egymástól). Kimutatják továbbá, hogy a paradigma érv mellett szól a fonológiailag motivált defektivitás is. Értelmezésükben „egy paradigma akkor defektív, ha szisztematikusan hiányoznak belőle bizonyos szóalakok” (688), ilyen például a magyarban a *csuklik* ige.

A szerzők hangsúlyozzák, hogy elemzésükben nem tételeznek fel mögöttes alakokat, hanem a szóalakok felszíni reprezentációját vizsgálják, ami feltételezésük szerint nem redundanciamentes. Elemzésükben a lexikont erősen strukturálnak tartják, a tárolt szóalakok több szempontú csoportot alkotnak a paradigma fogalmának laza értelmezésében. Tő- és toldalékpáridigmákat különböztetnek meg. A szóalakokat egyrészt a paradigmatisz uniformitás, másrészt a paradigmatisz kontraszt jellemzi. A fejezetben szerzők elsősorban a paradigmatisz uniformitás meglétét vizsgálják: a valamely szempontból hasonló alakok halmazát egy páridigmán belül alparadigmaként azonosítják. Ezek alapján páridigmaosztályokat állapítanak meg. A morfológiai mintázatok erősségének kutatása mellett vizsgálják a produktivitás fokát és a gyakoriságot.

A következő, hosszabb terjedelmű alfejezetben REBRUS és TÖRKENCZY a páridigmán belüli szóalakok, elemek hasonlóságának kérdésével foglalkozik. Definíciójuk szerint a páridigma „ugyanazon lexémához vagy ugyanazon morfoszintaktikai értékhez tartozó alakok sorozata” (691). Tő- és toldalékpáridigmára történő osztályozásuk kriteériuma mellett szívesen olvastam volna e viszonyok kapcsolatáról a lexikográfiában alapkategóriaként használt 'lemma' fogalmával. Ugyanakkor érdekes és a lexikológusok, lexikális szemantikusok számára megfontolandó az ún. morfológiai vagy morfofonológiai alapú szinonímia (az azonos lexikai funkcióhoz tartozó több formai reprezentáció) fogalmának leírása, valamint a homofónia és a paradigmatisz hiány (defektivitás) értelmezése (692–3). A szóalakok morfológiai hasonlóságát a szerzők felfogásában a morfofonológiai elemzés során mindig funkcionális és formai jegyeik együttes vizsgálatával kell megállapítani, számba véve az alakok szintaktikai és morfoszintaktikai mintázatait is. A szerzők hipotézisükre építve ezeknek a síkoknak az interakciója alapján az alakok szisztematisz kapcsolatát, azok jellegét és típusát vizsgálják, tárgyalva, hogy részpáridigmán belül az egymásra ható komponenseket milyen módon (pl. hierarchiában) tárolja a lexikon. Ennek keretében rámutatnak mintaképzési sémák kialakulására, megláttatva, hogy egy hasonlóság erőssége annál nagyobb mértékű, minél nagyobb az adott alak funkcionális és formai leírásában az azonos rész. A gyakorisági mutatók vizsgálatában különválasztva mutatnak rá a típusgyakoriság és a használati gyakoriság tényeire. Kimutatják, hogy a gyakoriság hatással van a funkcionális tulajdonságok egymásba

épülésére – a variabilitásra és a regularizálódásra, s hogy egyes alakok több alparadigmába is tartozhatnak.

A következő alfejezetben a névszói paradigmátípusokat, az alapalakok és a dependens alakok viszonyát és viselkedését elemzik a szerzők, majd pedig a szóalakok hangalakjának és a lexikon szerveződésének fonotaktikai vizsgálatát mutatják be. Rámutatnak arra, hogy a hangalakok csoportokat képezve funkcionálnak, s hogy a fonotaktikai mintázatok erőssége függ a típusgyakoriságtól. A paradigmán belüli szóalakok összehasonlítása révén megállapítják az adott paradigma általánosított egyedi sémáját, valamint az egyes paradigmaosztályok általános sémáját, ki-mutatva a lexikonban tárolt elemek erős és gyenge mintázatait. Az, hogy egy adott séma mennyire erős, a tövek számától és a típusgyakoriságtól függ. A nyitott séma nagyon erős, bevonzza a neki hangalakilag megfelelő szavakat. A sémák lehetnek definitívek, átfedők, de lehetnek részlegesen átfedők is. A szerzők megadják a magyarra jellemző tőparadigma-osztályok CV szerkezetét, tanulmányozzák a stabil VC – alternáló VC/CC, valamint a defektív CC – stabil CC – alternáló VC/CC átfedéseket. Mivel a bemutatott példasorokban az elfogadhatóság minősítése vitatható (pl. (59) *medret* vs. *medert*), ezért javaslom ezek anyanyelvű informánsokkal történő tesztelését, illetve kontrollként korpuszadatokkal való összevetését. A vizsgálat érdekes részét képezi a sémán kívül esés faktorainak feltárása. A tanulmány végén szerzők szemléletes függelékben tekintik át a magyar főnévi paradigmátípusokat, valamint a paradigmaosztályok közti átfedéseket.

14. A kézikönyv végén függelékként további két tanulmányt olvashatunk. Első a szótár pszicholingvisztikájával, a mentális lexikkal foglalkozik, szerzői PLÉH CSABA és munkatársai: LUKÁCS ÁGNES és KAS BENCE. Ez a tanulmány témájánál fogva akár a szakkönyv elején, közvetlenül a szerkesztői bevezető után is helyet kaphatott volna.

A fejezet elején szerzők ismertetik a mentális szótárra vonatkozó klasszikus nyelvészeti és pszichológiai nézeteket. Ezt követően áttekintik a szavak kutatásának alapvető pszichológiai vizsgálati módszereit, különös tekintettel a mentális szótárra, így annak szerveződésére, a szavakhoz való hozzáférésre, a szemantikai kapcsolatok feltárására, a szókincs felmérésére. A fejezet központi részét a szótárhoz való hozzáférés tényezőinek bemutató elemzése képezi. A szerzők ismertetik a lexikális előhívást befolyásoló tényezőket, az ezeket mérő kísérleti eljárásokat, így a ZIPF nyelvstatisztikai vizsgálatai nyomán a pszicholingvisztikában uralkodó, szógyakoriságot mérő felismerési eljárásokat, szódöntési tesztelési módszereket, az értelmezés folyamatának nyomon követését. Kimutatható, hogy a lexikális döntési idő a magyarban is függ a szógyakorisági mutatóktól, s hogy az értelmezés gyakorisága befolyásolja az egyértelműsítést (807). Az újabb keletű felmérésekben teret kapott az előfordulási gyakorisági (*token frequency*) és a típusgyakorisági (*type frequency*) mutatók összevetése. A szerzők jogos kritikával illetik az elsősorban az írott nyelvi bázisú korpuszvizsgálatok adatainak validitását. Hivatkoznak egyéb tényezőkre, így az életkori hatások szerepére a szóelsajátításban és használatban. Tipikus, hogy előbb sajátítjuk el a nyelvben nagyobb gyakorisággal előforduló szavakat, mint

a ritkébbakat. A nyelvbotlások jellemző módon kategóriatartóak. A szófelismerés tesztelésében érezhető a különféle alapú szomszédsági viszonyok hatása.

PLÉH és munkatársai bemutatják a nyelv mentális tárolását kutató és elemző legfontosabb kognitív tudományi modelleket, így a modularitás, az interakcionizmus, valamint a konnekcionizmus modelljeit. A különféle nézeteket valló vitákban a mentális lexikon központi szerepet játszik. Ugyan véglegesnek tekinthető eredményekkel a mentális szótár reprezentációjára vonatkozóan a kutatók nem rendelkeznek, az bizonyosnak látszik, hogy a lexikális kifejezések jelentése és alakja elkülönülten tárolódik. A nézetek két fő pólusát a modularitás és a konnekcionizmus képezi: előbbi hierarchikusan építkező szótári viszonyokat feltételez a mentális lexikonban, utóbbi viszont „a szavakat egy címkézetlen, pusztán együtt előforduláson alapuló hálózat formájában képezi le” (819). A szerzők meghatározó jelentőségűnek tartják LEVELT (1989) kétrétegű beszédprodukciós lexikális reprezentációs modelljét, amelyben az egyik szintet a lemma jelentéses és grammatikai információjának tárolása és elérése képezi, a másikat pedig az ehhez tartozó fonológiai forma. A két szint közti interaktivitást LEVELT és munkatársai számos kísérlettel bizonyították. Nézetem szerint a két szint kommunikációjához jelentősen hozzájárul (pl. a nyelvbotlások előfordulásakor) az ún. háttérismereteket reprezentáló releváns konceptuális sémák aktiválódása.

Fejezetük harmadik szakaszában a szerzők a kurrens neurolingvisztikai szakirodalom forrásaira hivatkozva tárgyalják a mentális lexikon asszociatív és hierarchikus szervezettségére utaló tényeket. Kár, hogy adatok részletező elemzésére a fejezet keretei között nem kerül sor, csupán adatközlést láthatunk. Pedig a LENGYEL ZSOLT „Magyar verbális asszociációk” című szótárából a 13.10. táblázatba kiemelt adatok (832) fogalmi sémák alapján történő elemzése érdekes eredményeket tudna nyújtani. Ugyanebben a keretben hasznos kutatást képezne a 828–9. lapokon tárgyalt hívószavas kísérletek szótári tételeinek értelmezése, valamint a szemantikai mezőkre specifikus leképezés eredményeinek vizsgálata.

A tanulmány utolsó alfejezete a szavak elsajátításával foglalkozik az életkori szakaszok és a nyelvek számát illető sajátságok kimutatásával.

A fejezet megjelenítésének technikáját tekintve megjegyzem, hogy ez az egyetlen tanulmánya a kézikönyvnek, amelyben a szakirodalmi hivatkozások nem a fejezet végén összefoglalva, hanem közvetlenül a tárgyalt tétel után, azaz a hagyományos módszert követve szerepelnek. Annak ellenére, hogy az összefoglaló jellegű megjelenítést az olvasó számára didaktikusnak tartom, megjegyzem, hogy a közvetlen hivatkozások elmaradása a szöveg belsejében több fejezetben zavaró hiányt kelt. Hasznosabbnak tartom a vegyes megoldást ebben a kérdésben.

15. A kötet utolsó fejezete a lexikon kutatása és a nyelvtechnológia viszonyával foglalkozik, szerzői GÁBOR KATA, HÉJA ENIKŐ, KUTI JUDIT, NAGY VIKTOR és VÁRADI TAMÁS, nyelvtechnológusok. Bemutatják, hogy a számítógépes nyelvészet és az elméleti nyelvészet felfogása a lexikonra vonatkozóan, vizsgálati profiljukból fakadóan, eltérő. Míg utóbbi kutatói introspektív módon dolgoznak, a nyelvi adatokat legfőképpen a nyelvet használók nyelvérzéke alapján értékelik, addig a számítógépes nyelvészet eleve, totalisztikus értelemben adatorientált kutatási terület,

profiljából következően fontos számára az adatok reprezentativitása és validitása, valamint az alkalmazás aspektusai. Ugyanakkor, a nyelvi tudás szerkezete a nyelvtechnológia felfogásában sokban hasonlít a nyelvelméletéhez, a nyelvi szintek szerepének azonosításában igen sok a párhuzam. Így, a szótár mindkettőben az alapegységekként funkcionáló lexémák és releváns jegyeik tárháza. A szótár komponens alapegysége a nyelvtechnológiai alkalmazásban is túlléphet az ún. helyesírási szón, komplex, szerkezetes lexikális egységeket is vizsgálunk. A szerzők kiemelik, hogy a lexikon megépítése és onnan az adatok automatikus kinyerésének biztosítása a nyelvtechnológia egyik központi területét képezi.

A lexikon státusát tisztázó bevezetőt követően GÁBOR és munkatársai röviden áttekintik a különféle nyelvelméleti keretekre épülő modellek nyelvelemző programjait, kiemelten kezelve a szemantikailag determinált lexikonok, így a Princetonban fejlesztett WordNet és variánsai, valamint a Berkeleyben fejlesztett FrameNet projektumát.

Ezt követően rátérnek fejezetük központi témájára, az igei vonzatkeret vizsgálatának aspektusaira a számítógépes lexikonban. Rámutatnak arra, hogy a nyelvtechnológia egyik legfontosabb feladata hatékony jelentésegértelműsítő programok létrehozása és ezek alkalmazása (pl. a gépi fordításban, elektronikus szótárak, hierarchikusan szerkesztett számítógépes lexikonok fejlesztésében). Az ilyen projektumok részeként jelenik meg olyan lexikonok fejlesztése, amelyek enumeratív alapúak vagy generatívak. Előbbi explicit formában kifejezett jelentéssémákat azonosít szinonimahalmazok, különféle hierarchikus szemantikai viszonyok mentén, és vizsgálja a körükbe tartozó egységek közti jelentéses távolságot is (ilyen a WordNet); míg utóbbi olyan szemantikai alapú adatbázist fejleszt, amely azonosított jegymátrix alapján tükrözi az adott nyelvben használt kifejezések szemantikai és szintaktikai jellegét. Utóbbi modelljeiben jelentéskomponenseik alapján eseménysémákba rendeződnek az igék.

A magyar nyelvre vonatkozóan a szerzők fontosnak tartják a lexikai adatbázis alapján történő igei vonzatkeret-lexikonok létrehozását, amelyek a vonzatkeretek megbízható tesztelhetőségét biztosítják, a releváns információ automatikus kinyerésével nagyméretű, szintaktikailag annotált korpuszból, a vizsgált kifejezésekre vonatkozó szelekciós sajátságok megállapítása mellett. Ezután bemutatják a 2001 és 2004 között az MTA Nyelvtudományi Intézetének Korpusznyelvészeti Osztályán készített magyar egynyelvű lexikai adatbázist, amely létrehozásának kiindulópontja az igei argumentumszerkezet kódolása volt, kiinduló szókincse pedig a Magyar Nemzeti Szövegtár 20 000 leggyakoribb szava (868–9). Mivel a magyar nyelvre vonatkozóan megfelelő vonzateszt nem állt rendelkezésre, ezért az igei vonzatok megállapításában a projektum munkatársai az ún. kompozicionalitási kritériumot alkalmazták: az ígéhez jelentésesen nem-kompozicionális módon kapcsolódó forma-jelentés párokat alkotó elemeket azonosították vonzatként. Ezek „megjelenése az ígével együtt nem jósolható meg pusztán szintaktikai szabályokkal” (876). A 2800 leggyakoribb magyar ige vonzatkeretét állapították meg ilyen módon. Fontos megkülönböztetni a vonzatokat a kollokációktól. Utóbbiak „azok a szerkezetek, melyekben egy ige és vonzata együtt nem kompozicionális, mindkét elem lexikális

jelentésétől független jelentést vesz föl” (875). A szerzők az ezt követő részben részletes elemzést mutatnak be a magyar vonzatok egyes típusairól.

A tanulmány utolsó szakaszában GÁBOR és munkatársai részleteiben bemutatják a WordNet relációs (szinonim készleteket megállapító és azokat lexikális hálókból tároló) lexikális szemantikai adatbázis alapkoncepcióját és szerkezetét, a benne tárolt információk strukturálásának alapelveit. A fejezetrész az amerikai Princeton Egyetemen létrehozott projektum európai nyelvekre, köztük a magyarra vonatkozóan kialakított változatainak rövid bemutatásával zárul.

16. Összegzésképpen elmondható, hogy a kötet valamennyi tanulmánya rendkívül alapos, mélyreható elemző munka alapján mutatja be a nyelv szótári komponense tárgykörébe tartozó adott témát. A benne közölt tanulmányok egytől egyig igen magas színvonalon végzett kutatómunkára alapozottak, esettanulmánynak tekinthetők. Jelen kritikai tanulmány szerzője bátran mondhatja ki, hogy a kézikönyvet előkészítő és tanulmányainak profilja tekintetében hozzá szorosan kapcsolódó, „Igék, főnevek, melléknevek. Előtanulmányok a mentális szótár szerkezetéről” című, korábban megjelent kötetben (KIEFER 2003) kívül a jelen, monumentális terjedelmű kézikönyv tekinthető olyan alapmunkának, amely átfogó módon, rendszernyelvészeti igényrel vizsgálja a magyar nyelv szótári komponensének szerkezetét, szerepét és illeszkedését a grammatika más komponenseihez. A könyv méltó zárókötet a „Strukturális magyar nyelvtan” akadémiai projektum keretében megjelent négy kötetnek. Alapvető forrásmunkát képez a magyar grammatika szótári komponensét kutató elméleti szakemberek számára, de legalább olyan értékes forrás a nyelvtudomány, ezen belül a magyar nyelvészet gyakorlati színterein foglalkoztatott tanárok, egyetemi hallgatók számára is.

Kulcsszók: argumentumszerkezet, eseményszerkezet, interfész viszony, kompozicionális, konstrukcionális, lexikon, mentális szótár, poliszémia.

A hivatkozott irodalom

- AITCHISON, JEAN 2003. Words in the Mind. An Introduction to the Mental Lexicon. Blackwell, Oxford.
- ALLERTON, DAVID 2002. Stretched Verb Constructions in English. Routledge, London.
- ALTMANN, JERRY 1997. The Ascent of Babel. Oxford University Press, Oxford.
- ANDOR JÓZSEF 1998. A komplex lexikálisjegy-analízis és a mormota esete. In: PLÉH CSABA – GYÓRI MIKLÓS szerk., A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása. Pólya Kiadó, Bp.
- ANDOR JÓZSEF 2001. On the Architecture of the Language Faculty. An Interview with Ray Jackendoff. Studies in Linguistics 5: 5–19.
- ANDOR JÓZSEF 2003. Functional Studies in the Polarity and Gradation of Amplifier Adjectives and Adverbs in English. In: JÓZSEF ANDOR – JÓZSEF HORVÁTH – MARIANNE NIKOLOV szerk., Studies in English Theoretical and Applied Linguistics. Lingua Franca Csoport, Pécs. 43–59.
- ANDOR JÓZSEF 2005. Kognitív grammatika: A tudomány jelenlegi állása és kapcsolódó kérdések: Interjú Ronald Langackerrel. In: KERTÉSZ ANDRÁS – PELYVÁS PÉTER szerk.,

- Általános Nyelvészeti Tanulmányok 21. Tanulmányok a kognitív szemantika köréből. Akadémiai Kiadó, Bp. 13–42.
- BORG, EMMA 2004. *Minimal Semantics*. Oxford University Press, Oxford.
- CATTELL, RAY 1984. *Composite Predicates in English*. Syntax and Semantics 17. Academic Press, New York.
- CLARK, HERBERT H. 1996. *Using Language*. Cambridge, Cambridge University Press.
- DAVIDSON, DONALD 1980. *Essays on Actions and Events*. Oxford University Press, Oxford.
- ENGELBERG, STEFAN 2000. *Verben, Ereignisse und das Lexikon*. Niemeyer, Tübingen.
- FILLMORE, CHARLES J. 1982. *Frame Semantics*. In: Linguistic Society of Korea szerk., *Linguistics in the Morning Calm*. Hanshin, Seoul. 111–37.
- GRICE, H. PAUL 1975. *Logic and Conversation*. In: PETER COLE – JERRY L. MORGAN szerk., *Syntax and Semantics 3. Speech Acts*. Academic Press, New York. 41–58.
- JESPERSEN, OTTO 1931. *A Modern English Grammar*. Vol. 6. Syntax. Carl Winter, Heidelberg.
- KIEFER FERENC 2003. *Igék, főnevek, melléknevek. Előtanulmányok a mentális szótár szerkezetéről*. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- KOMLÓSY ANDRÁS 1992. *Régenek és vonzatok*. In: KIEFER FERENC szerk., *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Bp. 299–527.
- LANGACKER, RONALD W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar Vol. 1*. Stanford University Press, Stanford, CA.
- LEVELT, WILLEM J. M. 1989. *Speaking: From Intention to Articulation*. The MIT Press, Cambridge, MA.
- LEVIN, BETH 1993. *English Verb Classes and Alternations*. The University of Chicago Press, Chicago.
- MORLEY, JOHN – PARTINGTON, ALAN 2009. *A few Frequently Asked Questions about semantic – or evaluative – prosody*. *International Journal of Corpus Linguistics* 14/2: 139–58.
- NILSEN, DON L. F. 1972. *Toward a Semantic Specification of Deep Case*. Mouton, The Hague.
- PERRY, JOHN 1998. *Indexicals, Contexts and Unarticulated Constituents*. In: *Proceedings of the 1995 CSLI – Amsterdam Logic, Language and Computation Conference*. CSLI Publications, Stanford.
- PUSTEJOVSKY, JAMES 1995. *The Generative Lexicon*. The MIT Press, Cambridge, MA.
- RECANATI, FRANCOIS 2004. *Literal Meaning*. Cambridge University Press, Cambridge.
- SMITH, ADAM 2009. *Light verbs in Australian, New Zealand and British English*. In: PAM PETERS – PETER COLLINS – ADAM SMITH szerk., *Comparative Studies in Australian and New Zealand English*. Benjamins, Amsterdam. 139–55.
- STALNAKER, ROBERT 1978. *Assertion*. In: PETER COLE szerk., *Syntax and Semantics 9. Pragmatics*. Academic Press, New York. 315–32.
- STAROSTA, STANLEY 1978. *The One Per Sent Solution*. In: WERNER ABRAHAM szerk., *Valence, Semantic Case and Grammatical Relations*. Benjamins, Amsterdam. 459–576.
- STAROSTA, STANLEY 1988. *The Case for Lexicase*. Pinter Publishers, London.
- VENDLER, ZENO 1967. *Linguistics in Philosophy*. Cornell University Press, Ithaca.
- ZEEVAT, HENK 2006. *A Dynamic Approach to Discourse Particles*. In: KERSTIN FISCHER szerk., *Approaches to Discourse Particles*. Elsevier Science, Oxford. 133–48.

**Review article on Ferenc Kiefer (ed.),
Strukturális magyar nyelvtan 4. A szótár szerkezete
[A structural grammar of Hungarian. Vol. 4. The structure of the lexicon]**

Volume 4 of the book series published on the structural grammar of the Hungarian language provides an in-depth analysis of the structure of its lexicon component. In the twelve case studies distinguished scholars researching a given subcomponent of the lexicon describe and provide a comprehensive analysis of their domain of study, outlining with adequate precision – satisfying the requirements of descriptive as well as explanatory adequacy – its nature and scope as well as its possible interfacing with other components of grammar. In the appendix, another two studies give a thorough account of relevant psychological and psycholinguistic research on the mental lexicon and related research in language technology. This review article, presented with critical remarks expressed where necessary, provides a detailed analysis of the approaches described in each chapter.

Keywords: argument structure, event structure, interface, compositionality, constructional, lexicon, mental lexicon, polysemy.

JÓZSEF ANDOR

A magyar sakknyelv történetéből*

1. A magyar sakknyelvről szóló szakirodalomnak az a része, amelyben a nyelvészeti nézőpont a domináns, még jóindulattal sem mondható gazdagnak, véleményem szerint tehát érdemes megkísérelni e hiány enyhítését. S hogy ezt miért éppen most teszem, annak az oka egy szép jubileum: 250 évvel ezelőtt, azaz 1758-ban jelent meg Budán, Landerer Ferenc Leopold nyomtatásában, „Sách, avagy királyos játéknak szabott rend-tartási” címmel az első magyar sakk-könyv (= Sách).

Tanulmányom (sakktörténeti bevezetőjét követően) két főbb részből áll. Az első a negyed évezredes sakk-könyv bemutatása: felfedezését, külső formáját, tartalmát és nyelvezetét; szorosabb értelemben vett nyelvészeti vizsgálatában a nyelvi szintek szerint haladva, a hangjelöléstől, helyesírástól kezdve a hang- és alaktani jellemzésen és a szófajokat érintő egy-két megfigyelésen át néhány szintagma- és mondattani jelenségig, a szövegtípust és a nyelvjárási vonásokat is érintő megjegyzésekkel. A második rész pedig – el nem szakadva az első sakk-könyvtől, de az időben visszafelé és előre is tekintve – a sakkszókinsz néhány fontos elemének történetével foglalkozik.

2. Az évforduló tiszteletére, valamint a Sách értékelésének és a magyar sakkterminológia formálódásának háttérül illőnek és hasznosnak tartom, hogy felvilántsak néhány részletet a magyar sakkozás történetéből. Nem a méltán világhírű magyar versenysakkozás eredményeiről lesz itt szó, hanem olyanoknak a nevét szeretném megemlíteni, akik ugyan elsősorban másfajta tevékenységük

---

* Előadásként (rövidítve) elhangzott Budapesten, az MTA Nyelvtudományi Intézetében 2008. június 10-én.

révén váltak híressé, de életükben a sakk is fontos szerepet játszott. Ehhez a szemléhez a legfőbb forrásom a magyar sakktörténeti szintézis 1. kötete (= MSakktört. 1.).

Mai ismereteink szerint a sakkjáték Indiában keletkezett; onnan és Perziából indult el világhódító útjára, feltehetőleg a VII. században. Európába főleg arab közvetítéssel került. Annak a megállapításához, hogy a magyarság hol, mikor és kiktől tanulta meg, sem a régészet, sem más tudomány nem szolgál kétségtelen bizonyítékkal, de nagyon is lehetséges, hogy a kereskedelmi kapcsolatok révén perzsák, illetve arabok voltak az első tanítómesterek. A vándorlások során talán a keleti szlávok is segíthették azt, hogy a sakk ismertebbé és kedveltebbé váljék a magyarok körében. A honfoglalást követően, az Árpád-korban és a későbbi évszázadokban pedig a dinasztikus, kereskedelmi és kulturális kapcsolatoknak köszönhetően megújuló hullámokban érték a magyarságot olyan hatások, amelyek igen kedveztek a sakkjáték befogadásának és elterjedésének. Ezekről a hatásokról a XIII. század előttről még nincsenek írásos bizonyítékaink, a kései Árpád-kortól az első magyar sakk-könyv megjelenéséig haladva azonban már igazolhatóan kiemelést érdemel a magyar sakkozást előmozdító spanyol, olasz és német befolyás. Azt is érdemes és érdekes megfigyelni, hogyan lett a szó szoros értelmében egyre népszerűbb: először a királyi udvarban, majd a főnemesek körében, később pedig – a Sách születésének idején, azaz a XVIII. század közepén már bizonyosan – a köznemesek és a polgárok között is. Félreértés ne essék: ezt nem magából a könyvből tudjuk; a Sách (C3a–C4a) „minden úri rendet illő” játékként emlegeti a sakkot, de nem tudhatjuk, hogy ezen milyen széles réteget ért. Van viszont közvetett bizonyítékfélnk arra, hogy a sakk már a XVI. században sem lehetett csupán keveseknek a szórakozása: Bornemisza Péter szükségesnek tartotta, hogy egyik prédikációjában (1584: Bornemisza 547b) a tékozlás formáit felsorolva a pénzben való sakkozást is megemlítsse.

Attérve most már a sakkkal is foglalkozó nevezetes személyiségek megígért listájára, a sort természetesen azzal a kérdéssel kell kezdenem: ki volt az első olyan magyar sakkozó ('sakkot játszó személy'), akit név szerint is ismerünk? A dicsőség a MSakktört. szerint (GELENCZEI 1975: 26–7) egy hölgyé: II. András magyar király unokájáé, Aragóniai Jolántáé. Ő Jakab aragóniai uralkodónak és András király (szintén Jolánta nevű) lányának a házasságából született, és Bölcs Alfonz kasztíliai királynak lett a felesége. A király nevéhez fűződő Alfonz-kódex (1283) egyik képcskéje – ha hihetünk a MSakktört. állításának (GELENCZEI 1975: 27), amelynek helyességében szóbeli közlése szerint BOTTLIK IVÁN sakktörténész kételkedik – a bölcs uralkodót és magyar származású feleségét ábrázolja sakkozás közben. (Nagyon is érdemes hozzátenni: Alfonz király kódexe, pontosabban annak egy része tekinthető az első könyvnek az egyetemes sakktörténetben! Igaz, vannak olyan arab sakk-kéziratok, amelyek régebbiek nála, de ezek nem könyv formájúak.) Jolánta volt tehát (ha igaz...) az első ismert magyar, de nem magyarországi sakkjátékos.

Az első ismert magyarországi, de nem magyar sakkjátékos szintén királyné: Hunyadi Mátyás felesége, Beatrix. Nemcsak Bonfini munkájából, hanem Heltai Gáspár krónikájából is megtudhatjuk, hogy „Gyakorta meg hadià Mátyás Király, Hogy Beatrix Királyné áßßony oks táblás vitez iátékot iátzodozna Lásßlo Királyal”

[ti. sakkozzon a cseh királlyal] (1575: Heltai 155b). (Beatrix sakkozásáról l. BOTTLIK 2008a.)

A magyarországi magyarok közül az első ismert sakkozó (a Nádasdy-levelezés tanúsága szerint nem is akármilyen: l. GELENCZEI 1975: 37–9) egy XVI. századi dunántúli főúr, Batthyány Ferenc.

A XVII. századból az író-költő és hadvezér Zrínyi Miklós neve érdemel kiemelés. „Vitéz hadnagy” című munkájában olyan találóan hasonlítja a vitézséget, azaz a hadvezéri tudományt a sakkhöz, hogy azzal kétségtelen bizonyítékát adja annak, hogy lelkes és hozzáértő játékos volt: „hasznoló a vitézség a skakjátékhoz: szemesnek kell lenni az embernek és gondosnak, minden gyalogra, minden lovasra, minden bástyára és minden egyéb fára minduntalan szorgalmatos gondot kell viselni. De mégsem elég ez; valamint az maga fájára ember visel gondot, szintén úgy kell az ellenségére és minden gyalognak s minden legalábbvaló fának igyekezetit penetrálni és általjárni kellek, egyébiránt bizonyára egy rossz gyalog a királynak skakmattot fog adni, azaz úgy megszorítja, hogy ki nem tud helyéből menni, hanem ott vesz” (1650–1653: Zrínyi 1: 565).

Ami a Zrínyi korát követő időket, a XVII–XVIII. századot illeti, II. Rákóczi Ferenc fejedelemről is tudjuk, hogy mind ifjúként, mind a száműzetésben sakkozott. A XVIII. század második felében a híres-hírhedt hősnek és kalandornak, Benyovszky Móricnak az életében kapott fontos szerepet a sakk. Kamcsatkai száműzetésében jelentős tételekben küzdött meg különféle rendű-rangú ellenfelekkel, s ez is hozzájárult ahhoz, hogy egy hajóval megszökhesse kényszerű lakhelyéről.

Ugyanebben az időben Európában (a következő században pedig Amerikában is) hatalmas reklámozója volt a játéknak egy zseniális bűvésztrükk, Kempelen Farkas „sakkautomatája”. Bár talán némi túlzással, de nem alaptalan büszkeséggel írta róla ROZSNYAY MÁTYÁS a Vasárnapi Újság sakkrovatát előkészítő cikkében: „E század elején Kempelen hazánk fia vonta magára egy önkészítette, győzhetetlen sakkönmozgony által a sakkvilág figyelmét, melylyel Európa legnagyobb mestereit is legyőzte” (ROZSNYAY 1859: 308).

A XVIII. és XIX. század fordulóján Csokonai Vitéz Mihály is tett a magyar sakkterminológiát érintő javaslatot (l. később, a *huszár*-ral kapcsolatban).

A XIX. századi politikusok és hadvezérek között is akadtak nagy hívei a sakknak: például Széchenyi István és Kossuth Lajos, illetőleg Görgey Artúr és Klapka György. Mindnyájan szenvedélyes játékosok voltak, s úgy hírlírik, erősek is, de a sakkozás csupán magánéletüknek volt fontos része. Van azonban a kortársaik között egy kiemelkedő zeneszerző, aki szervezőként, közösségi szerepvállalással is előrevitte a versenysakkozásnak és általában a magyar sakkozásnak az ügyét: Erkel Ferenc alelnöke, majd elnöke volt a Pesti Sakk-körnek; ő maga nem volt aktív versenyző, de barátságos partikban méltó ellenfele volt a nemzetközi porondon szép sikerrel helytálló Szén Józsefnek is, nagyszerű játszmák maradtak fenn tőle.

A XX. századi politikusok közül csak egy nevet említek: nemzedéktársaim és az idősebbek jól emlékezhetnek rá, milyen lelkes támogatója volt a sakknak Kádár János. A század írói, költői között több szenvedélyes játékost is találunk: például Karinthy Frigyes, Nagy Lajost és József Attilát. – Sakknovellája nemcsak Stefan Zweignek van (bár világhírűvé az vált; = Zweig), hanem 1905-ben Kosztolányi

Dezső is alkotott ilyen témájú és műfajú remeket; hadd idézzek belőle egy olyan részletet, amely vérbeli sakkjátékosra vall, s egyben ízelítő a kor sakknyelvhasználatából: „Kezem a *sakkdeszkán* járt, de nem tudtam, mit csinálok. [...] A *bástyák* keményen állottak, a *futók* serényen vigyáztak, a *lovak* mintha fülüket hegyezték volna: minden *báb* a diadalmas gondolkozás s a szikrázó ész egy-egy epopeiája volt” (Kosztolányi 21). – Az ezredfordulón pedig Temesi Ferenc komponált regényt egy nevezetes sakkjátszma ihletésére (adatait l. az irodalomjegyzékben).

Már a XXI. században született meg Dragomán György sok-sok nyelvre lefordított regénye, „A fehér király”. Igaz, a mű egészében a sakknak nincs kiemelt szerepe, de címében és egyik fontos fejezetében (Dragomán 153–75) azt kap.

3. Visszatekintve az iménti szemlére megállapíthatjuk, hogy a z első magyar sakk-könyv, a S á c h az időrendben Rákóczi és Benyovszky között helyezkedik el. Szerzőjét és a kiadás példányszámát nem ismerjük. A köztudatban az él, hogy ma csupán egyetlen ismert példánya van, s ezt az Országos Széchényi Könyvtár őrzi. Előadásomhoz hozzászólva azonban BOTTLIK IVÁN saktörténész felhívta a figyelmet arra, hogy tudomása szerint még további három példány létezik, két hónappal később pedig a jeles évfordulóról megemlékezve írásban is közölte bűvárkodásának eredményeit (BOTTLIK 2008b).

Természetesen azt sem lehet megállapítani, hány olvasója volt a könyvnek. Az viszont igen valószínűnek tűnik, hogy széles körben nem lehetett ismert. Ha az lett volna, akkor legalább a híre hagyományozódik, és aligha fordulhatott volna elő az, hogy 1859-ben a Vasárnapi Újság sakkrovatát előkészítő cikkeikben ROZSNYAY MÁTYÁS és CSERESNYÉS ISTVÁN (a leendő rovatvezető) nem emlékeznek meg róla; nyilvánvalóan hírből sem ismerték. Igaz, a könyv megjelenése óta akkorra már száz év telt el, de CSERESNYÉS ismeretségi körében minden bizonnyal akadtak volna olyan idős saktársak, akik legalább hallottak egy hajdan népszerű könyvről. (Szándékos elhallgatásról szó sem lehet: ROZSNYAY és CSERESNYÉS írásai kétségtelenül tanúsítják a hagyományok iránti tiszteletüket.) – Sajnos, ezzel a kérdéssel kapcsolatban az egyébként kiváló Magyar saktörténet téves információt tartalmaz: „A szerző [CSERESNYÉS] utal arra, hogy a száz évvel korábban megjelent első magyar sakk-könyv, a »Sach« már feledésbe merült” (BARCZA 1975: 138). Valójában azonban a CSERESNYÉS-cikkben ilyen utalás nincs. Helyesen írja a S á c h r ó l F Ö L D I JÓZSEF a saktörténeti szintézisnél korábban készült bölcsészdoktori értekezésében, hogy „Rozsnyai [!], Cseresnyés [...] sehol nem említik létezését” (FÖLDI 1968: 338).

A legkorábbi tudósítást a S á c h r ó l valójában MAKOVETZ GYULA, az első magyar sakkfolyóiratnak, a Budapesti Sakkszemlének a szerkesztője tette közzé lapja III. évfolyamában, 1891-ben, azaz 133 évvel a könyv megjelenése után, „Egy magyar sakk-könyv a mult századból” címmel. Felfedezésének örömét szinte csodálkozását is érzékeltetve osztja meg olvasóival: „Ez a cím bizonyára sokak előtt hihetetlenül hangzik. Magyar sakkirodalom a 18-ik században! Ezt bizony bajos elképzelni. Magam sem hinném, hogy ha kezemben nem volna egy kis 39 lapra terjedő könyvecske [...] A könyv a nemzeti muzeum tulajdonát képezi s valódi ritkaság a maga nemében” (MAKOVETZ 1891: 90). A S á c h o t röviden, de velősen ismertetve MAKOVETZ kiemel egy-két olyan furcsa szabályt, amelyekről más könyv-

ből nincs tudomása, ugyanakkor bizonyos sakkjátésszók körében tapasztalt példát a gyakorlati alkalmazásukra. Ezzel óvatosan, inkább kimondatlanul, mint kimondva, sejteti annak a lehetőségét, hogy ez az egy vagy két furcsaság talán a Sächra vezethető vissza. MAKOVETZ írását tárgyalva FÖLDI (338) még visszafogottabban, „sovány, labilis bizonyíték”-ként említi ezt a részletet. Az óvatosságot teljesen jogosnak tartom: szerintem érdemes számolni azzal a lehetőséggel, hogy a furcsa szabályok alkalmazása nem a Säch nyomán terjedt el, hanem szájhagyomány útján, nemzedékről nemzedékre szálló, amolyan „házi” szokásoknak a maradványa, amelyekből a Säch írója is meríthetett.

A könyv születésének 200 éves évfordulójáról BOTTLIK IVÁN emlékezett meg a Magyar Sakkélet VIII. évfolyamában (1958: 184). Írásában számunkra az a legfontosabb, hogy valószínűsíti: a Säch eredeti, magyar alkotás, nem fordítás. A szövegnek van kifejezetten magyar vonatkozású részlete (bár – ezt én teszem hozzá – az éppenséggel egy fordításba is betoldható); de meggyőzőbb érve is van BOTTLIK-nak az eredetiség mellett: a Säch „a szabályok leírásában [...] sajátosan keveri a kor több irányzatát, amelyek a gyakorlatban, a helyi szokásokban találkozhattak így, de együttesen és azonos módon egyik könyv-elődben sem találhatók” (i. h.). BOTTLIK cikkéből is lesűrhető a következtetés, és magam is úgy vélem, hogy a Säch szerzője két forrástípusból dolgozott: egyrészt idegen nyelvű (kortárs vagy akár régebbi, nyilván leginkább német) sakk-könyvekre támaszkodva, másrészt arra a szájhagyományra és mindennapi gyakorlatra építve, amelyet családi, baráti, ismerősi körben sajátíthatott el. Nem tudjuk, ki volt ő, de könyvét közelebbről megvizsgálva talán róla is megtudhatunk valamicskét.

A S á c h kis (A/6-os) méretű, címlapját követően 37 szövegoldalból álló könyvecske. Nyomása nincs jelentősen elhalványulva, ma is jól olvasható. – A lapszámozás nagybetűkkel és melléjük írt arab számmal történik, például: A4 vagy B2. Az 5-nél nagyobb számokat azonban a könyv nem írja ki, és nem különbözteti meg (sehol) a lapok két oldalát. Mivel az adatok idézésekor a hiányzó lapszámokra is szükség van, az oldalak megkülönböztetése pedig hasznos, a forrásjelzésekben a lapszámokat „A5b”, „B7a” stb. típusúra igazítottam át.

Műfaját, szövegének típusát tekintve ez a munka a szabálykönyv és a kezdőknek szóló tankönyv közötti átmenetnek nevezhető. Először általánosságban szól a sakkjáték természetéről és céljáról, majd röviden bemutatja az egymással küzdő két hadsereg tagjait. Ezután következik a táblának és a bábok alapállásának ismertetése, továbbá néhány általános és etikai szabály a lépésekre és a figurák ütésére vonatkozólag. A könyv a legrészletesebben (körülbelül 25 lapon) a bábok menetmódjával és az ebből fakadó tulajdonságaikkal foglalkozik, beleértve olyan sajátos lépésfajtákat és kulcsmozzanatokat is, mint például a sáncolás, a sakkadás és a matt. Az utolsó két-három oldalon zárszót olvashatunk, amelyben a szerző fellép az anyagi haszonszerzésre irányuló játék ellen, és ennél is nagyobb súllyal emeli ki a sakknak az ifjúság nevelésében kiaknázható jótékony hatását.

A könyvben tárgyalt szabályok taglalására ebben a tanulmányban nincs sem lehetőség, sem szükség, ezért csupán egy-két általános megjegyzést szeretnék tenni róluk és ismertetésük módjáról. – Ha a Säch szabályrendszerét összevetjük a ma érvényben lévővel, akkor a rengeteg azonosság mellett néhány meglepő eltérést is

tapasztalhatunk. Ahhoz azonban nem férhet kétség, hogy a XVIII. századi „királyos játék” és a mai sakk a lényegét tekintve ugyanaz. (Ugyanúgy, ahogy például a futball a döntetlen esetén bevezetett tizenegyesrúgások kora előtt is futball volt, és az maradt alkalmazásuk óta is.) – A Sách a játékszabályokat igen részletesen, sokszor a szükségesnél körülményesebben, szinte kínos pontossággal ismerteti. A tanulás megkönnyítésére a szerző egy ábrát is szerepeltet, amely a sakktáblát, a mezők számozását és a tiszteknek az alapállásbeli elhelyezkedését mutatja be (A3a); a számozás a mai olvasónak idegen (jobbról indulva 1-től 64-ig terjed), a korban azonban ez a megoldás nem példátlan. Az ábrán kívül egy vers is segíteni kívánja annak a megjegyzését, hogyan kell a játszma kezdetekor a két hadat elhelyezni: „A’ fekete mezőn fejr Király állyon, / Másik a fejrre ellenibe fzállyon. // Fejr Király jobján fejr mező légyen, / Fejr mezőre-is tornya telepedgyen” (A4b). – Nem vitás, hogy ha a tanulni vágyó nem riadt vissza a néhol nehézkes stílustól, akkor azzal a tudattal ülhetett sakkasztalhoz, hogy a szabályok ismeretével nem lesz gondja. Ha viszont arra volt kíváncsi, hogyan vezesse eredményesen a figurákat, akkor csak itt-ott csillapíthatta tudásszomját, a Sách ugyanis csupán egy-két helyen, alkalmilag ad konkrét tanácsot arra nézve, hogyan célszerű sakkozni. Nem tudhatjuk, hogy a szerző szándékán vagy más körülményeken múlt-e, mi kerüljön bele a könyvbe, és mi ne. Mindenesetre önmagában nem anakronisztikus a felvetés, hogy a mű másmilyen is lehetett volna, hiszen Európában már a XV–XVI. században is léteztek olyan sakk-könyvek, amelyek játszmnákat, feladványokat, megnyitás- vagy végjáték-elméleti fejtegetéseket is tartalmaztak.

A vázlatos tartalmi ismertetés után most már rátérhetek a Sách nyelvhasználatának bemutatására. A nyelvi szintek szerint haladok, de arról, hogy a mű teljes nyelvi-nyelvhasználati rendszerét részletesen elemezzem, természetesen szó sem lehet. Céлом nem lehet más, mint a jellegzetes vonásoknak és néhány különleges részletnek a kiemelése. – A bemutatandó jelenségek között természetesen bőven akadnak olyanok, amelyeknek a tárgyalására több nyelvi szinttel kapcsolatban is lehetőség nyílna. Az ilyeneket azon a helyen hozom szóba, amelyet saját szempontjukból és a rendszer egészét tekintve is a legfontosabbnak tartok.

A) **Helyesírás.** – A mássalhangzók közül az [s] hang jelölőjeként mind az *s*, mind a *f* gyakran fordul elő. A [c] jelölője következetesen a *cz*. A [dzs] nem tűnik fel; jóformán a [zs] sem, l. mégis: *Páfit* (A2b). – A magánhangzók közül a palatális labiálisok jele az *ő*, illetőleg az *ű*, tekintet nélkül a hosszúságra.

A hasonulások közül akad példa a képzéshely szerintinek a jelölésére: *külőmb-ség* (C3b); érdemes azonban megjegyezni, hogy a Sách ennek a szónak a tövében egyébként is *m*-et használ: *külőmős* (A7b). – A *v* teljes hasonulásának a tükröztetése rövid mássalhangzó írásával párosul (ha feltételezzük, hogy az ilyen szóalakokban nem archaikus, *v* nélküli ragforma őrződött meg): *toronyal* (B2a), *Királyal* (B6a), *Hadnagyá* (A7a), *tífztel* ’tiszttel’ (C1a). – Az összeolvadások jelölésében a Sách a kiejtés elvét követi (egy kis anakronizmussal mondva: „ipszilonista”). A *t* és a *j* találkozásakor (nem csupán a fonetikai helyzet függvényében) váltakoztatja a *ty*-t és a *ty*-t: *Tíftye* (A2a), *akaratyán* (A7b), *mutattyá* (A3a). A *d* és a *j* összeolvadását következetesen a *dgy* kapcsolat jelöli: *telepedgyen* (A4b). Az *l* + *j* *lly*-ben realizálódik: *állyon* (A2b). Az *n* + *j* a *megy* ige 3. személyű felszólító alakjában jelentkezik,

ny és nny váltakozásával: *menyen* (B3b), *által-mennyen* (A8b). Megemlítek egy példát a nem palatalizációs, hanem affrikációs összeolvadásra is: *jáczókban* (B8a). – A könyv jelöli a hosszú mássalhangzónak a mássalhangzó előtti rövidülését: *jobra* (B2a).

A Sách nemcsak a mondatot kezdi nagybetűvel, hanem gyakran azzal ír fontosnak tartott vagy terminusként használt szavakat is: „Ezen *Játék Királyosnak* neveztetik” (A2a), *Hadnagya* (A2b).

A korabeli nyomtatványokhoz hasonlóan erre a műre is jellemző a kötőjelezés; például az igekötőké: *meg-nem gátolhattya* (A7a), *foglallya-el* (A3b); a felsőfokjelé: *leg-térefjebb* (C1b); különféle viszony- és segédszóké: *szám-ferint-való* (A3a), *Királynénak-is* (A2b); valamint összetett szavak elemeinek határán: *rend-tartási* (címlap).

Az aposztróf használata szintén beleillik a korabeli képbe: *a' Fejér* (A2a), *a' mellyikkel* (A6b), *e' mellet* 'emellett' (A4a); de találunk (bár ritkán) ilyen megoldást is: *az hatalom* (B6b).

A központosítás részletes vizsgálata helyett itt csak annyit szeretnék megjegyezni, hogy a könyv a ponton és a vesszőn kívül a kettőspontot és a pontosvesszőt is alkalmazza. A tipográfiai képről pedig csak annyit, hogy (kiemelésre, valamint a fejezetek címében) gyakori a dőlt szedés.

B) H a n g t a n . – A má s s a l h a n g z ó k körében (a közép- és az újmagyar kor sok nyomtatványához hasonlóan) igen gyakori az *ly* geminációja. Sokszor jelentkezik szóvégen is, hangzóközi helyzetben is, sőt mássalhangzó előtt szintén felbukkan, bár ott nyilván inkább a többi helyzet analógiájára, illetve írássajátossággént, mint a valódi ejtés tükrözőjeként: *melly* (A2b), *olly* (B1b); *mellyet* (A2b); *mellybűl* (B3b). Az idézett, jellegzetes névmási példák mellett a kettőződés fogalomszavakban is megtörténik: *akadályára* (A5b), *fullyát* (A6b). – Legalább ennyire szembevetendő, nyelvjárási szempontból pedig karakterisztikusabb is az *s*-nek (mint képzőnek vagy képzők elemének) a szóbelseji geminációja: *lova^sával* (B3a), *igye^sneffén* (B2a); *nyere^sség* (A2b), *jára^sffa* (B4b). Különösen feltűnő a hosszú ejtés akkor, ha egy szószerkezetnek több tagjában is jelentkezik: „a fejér Királyné *nyiloffa talpa^ssár*” (B3a), „*alkalmato^sffabbak*, és *ha^sffno^sffabbak*” (B2a). Még a nyúlás elmaradásának példája is egy nyúlás szomszédságában figyelhető meg: „*leg-erő^sjebb*, és *leg-hatalma^sffabb*” (B6b). – Itt-ott egyéb mássalhangzók kettőzésére is van példa: *kőzzűl* (A6b), *éppen 'épen'* (C1a).

A felsorolt esetekkel ellentétben a mássalhangzó nem ritkán rövidebb a mai köznyelvinél. Igaz, ez néha nem is áll éles ellentétben a mai normaszzerű ejtéssel: *ál 'áll (ige)'* (A2b), „*le-nem fá^sllyíták*” (A2b); többnyire azonban igen: *hordozák* 'hordozzák' (A6b), *állá^sfokor* 'állásukkor' (B4a), *e' mellet* 'emellett' (A4a), *melette^slévő* (C1b).

Egy-két szórványosabb jelenség a mássalhangzók köréből: – zöngésülés: *jádzó* 'játsoz' (B7a); – palatalizáció geminációval: *előbbennyi* 'előbb(en)i' (B4a); – kiesés a magánhangzó pótlónyúlásával: *ódalra* (B5a).

A m a g á n h a n g z ó k körében igen jellemző az *o*-nak az *l* előtti nyúlása: *ódaloffán* (B2a), *nyólcz* (A8a), *vólt* (B6b), *utólsó* (B7b). Lehetséges azonban, hogy az *ó* + *l* betűkapcsolat hátterében valójában az *ódal* típusú kiejtés áll (vö. BENKŐ

1957: 95). – Az *ó* nemcsak *l* előtt jelentkezik az *o* helyén, hanem egyébként is, mind hangsúlyos szótagban: *nóha* (B1b), mind hangsúlytalanban: *váltóztatásával* (B5b). Az első szótagot illetően nyilván a hangsúly hatásával van dolgunk, a hangsúlytalanban feltehetőleg valamiféle analógiával. – Az *o* nyúlásán kívül hangsúlyos helyzetben az *u* hangé is megfigyelhető: *túdós* (A2b), *csúdálkozásra* (B8a), *munkálkodáfi* (C3b). Az *i* helyén pedig mind hangsúlyos, mind későbbi szótagban találunk *i*-t, bár nem tudom, hogy a kiejtés hű tükrözőjeként-e, vagy inkább a szerző hangjelölési bizonytalanságának a jeleként: *fiintén* (B3b), *tekintve* (B2a). – Megesik a magánhangzó és a mássalhangzó szokásosabb alakjai közötti időtartamcsere: *fullyát* (A6b). A rövid és a hosszú magánhangzó közötti váltakozás sem példátlan, akár ugyanazon a lapon is tapasztalható: *uttal* ~ *úttal* (B1b).

A magánhangzókat tekintve természetesen nemcsak időtartamuknak a vizsgálata vihet közelebb a szöveg lokalizációjához, hanem a későbbi-mai sztenderdtől való minőségi eltérésüké is. – A SÁCHBAN, ha nem is nagy arányban, jelen van az *i*-zés (néha *i*-vel): *kínferítettnek* (A6b), *intizte* (A8a); *kintelenítettik* (B7b). Talán még ritkább, de nem hiányzik az *i* helyetti *é*-zés sem: *hértelen* (C3b), *megént* (B3b). Van némi *o*-zás, de nem következetesen: *Nyiloffa* (A2b), de vö. uo.: *Talpassfa*. Az *a*-zás szórványos: *nyilófakat* (B4a). Az *ö*-zés hangsúlyos helyzetben van meg, de csupán egy-két lexémában: *bócsület* (B7a), *sörény* 'serény' (B4b).

Az illeszkedés érdekességgel nem szolgál, körében talán csak egyetlen adat érdemel említést, de az sem szokatlan: *Királynénak* (A2b).

C) A l a k t a n . – A tövekkel kapcsolatban csak az mondható feltűnőnek, hogy a kétnyíltszótagos tendencia néha nem érvényesül: *végeződni* (A2a), *fzegeleteffen* (B4b).

Az igeképzők közül az *-ul* magánhangzója következetesen hosszú: *fel-fzabádulna* (C2a). Az *-ít*-é viszont váltakozó hosszúságú: *örvendíti* (B8a), *tágítanak* (B2a) ~ *tágítanak* (B4a). – A műfajhoz és a személytelen stílushoz illően sok a szenvedő ige. A képző gyakran, bár nem mindig, *tt*-vel írva szerepel: *el-gyalultattnak* (C3b); *neveztettnak* (A2b), de uo.: *neveztetnek*. A múlt időben pedig egy mondat két adatában különleges megoldást találhatunk: „a’ miként [a mezők] nyólcz részre felosztva *mondatattak*, és e’ le-raifolt táblán *mutatattak*” (A8a). – A személytelen stílus eszközeként mediopasszív ige, illetőleg a szenvedő és mediopasszív képző halmozása is felbukkan: *el-ütődik* (A6b), ill. *tétetődik* (B2b).

Az ikés igeragozásban a *-hat* képző jelenlétekor váltakozás tapasztalható: *ugorhatik* (B2b) ~ „*se által nem ugorhat rajta*” (C1b). Ha kivételesen is, megesik, hogy iktelen ige kap ikés végződést: „*el-lehefsék ütni*” (A6a).

A birtokos személyjelezésben az E/3. személyben ritka a ma szokatlannak tűnő forma, l. mégis: *bajnokjátúl* (B1b). – A T/3. személyben a magánhangzó egy fokkal nyíltabb a ma szokásosnál: *álláfok* (B1a), *kőzőttók* (B1b). Egyébként ebben a személyben találhatunk még ilyen megoldásokat is: *életjeket* (A6b); *Mezők rendin* 'sorain' (A8a).

A *honnan?* típusú kérdésekre felelő határozók ragjai: *-búl/-bűl*, *-rűl/-rül*, *-tűl/-tül*; a palatális változatok hosszúságára természetesen csak a velárisakéból következtethetünk. Elativus: *ugrásábúl* (B2a), *abbúl* (B4b); *vezérlésbűl* (A2b), *mellybűl* (B3b).

Delativus: *Hadnagyruól* (B6b); *feketérül* (B2b). Ablativus: *bajnokjátúl* (B1b); „a’ más *féltúl*” ’a másik féltől’ (C2b).

A morfémaak sorrendjét tekintve az *előbbennyi* ’előbbeni, ti. az előzőleg felsorolt’ (B4a) alak mondható érdekesnek; az effélék (határozórag + -i képző) a következő században váltak divatossá (vö. pl. HORVÁTH 2003: 765).

D) S z ó t a n . – Ehhez a nyelvi szinthez a szófajtan, a szókészlettan és az etimológia, valamint a jelentés tan tartozik.

a) A s z ó f a j o k köréből jellegzetes az E/3. személyes névmásnak és a főnévi mutató névmásoknak a redundáns, raghalmozásos tárgyesete: *ötet* (A5a); *aztat* (A4b), *eztet* (B1a). Az utóbbiak mássalhangzója hasonul a -val/-vel raghoz: *avval* (A5a), *evvel* (C4a).

A *nézve* névutó kapcsolódását a *való* segédigenév is szolgálja: *arra-való nézve* ’amiatt’ (B7b).

b) A s z ó k é s z l e t és annak eredete szempontjából, valamint a j e l e n t é s e k e t illetően természetesen a sakkterminológia a legfontosabb, de ezt (mint már jeleztem) külön, kiemelten tárgyalom. A mostani szakaszban nem szakszavakat mutatok be, hanem olyan elemeket, amelyeket a mai sztenderd szókészletéhez viszonyítva a jelentésbeli és a valódi tájszavakhoz hasonlóan mondhatunk: „Az *útó* hatalmok [ti. a nyilosoké, azaz futóké] pedig az egész ellenség hada-béli bajnokjaira *el-fzolgál*” [’kiterjed’] (B5a); „[A lovas] egy *tapadáft* se mehet” [’tapodtat’] (B6a); „ha [a talpas, azaz gyalog] a’ fejer mezőn ál, a’ *fzeglet* első fejer mezőre út, ha feketén ál, a’ *fzeglet* fekete mezőre” [’ferdén eső’] (A8a); „Az *úté*kek ereje pedig érheti minden tífztet, sőt *őnmőn* a’ Királyt-is” [’magát’] (A7b); *mihánt* ’mihelyt’ (B1b).

E) S z i n t a g m a t a n . – A S áchban igéken és névszókön kívül igenevek is betöltenek állítmányi (vagy olyanféle) szerepet. Találhatunk benne állítmányszerű főnévi igenévet (a funkcióhoz és megnevezéséhez vö. HORVÁTH 2003: 433): „hanem gyakorta háromnak-is veftzet [’sakkot’] *adhatni*” (B2b). Akad folyamatos melléknévi igenévvel kifejezett állítmány is: „Az lovas járása az ő ugrásábúl *álló*” (B2a). Határozói igenévi állítmány szintén előfordul: „Igy ezen játéknak csak akkor vagy on igaz meg-nyeréjse, mikor az egyik fél veftzet *mondván* a’ Királynak, a’ Király *pedig* abbúl je őnként ki-nem mentheti magát, hogy más ollyas veftzetbe [!] ne lépjen, je más tífztye, vagy talpaffa által fel-nem fjabadúlhat” (C2b); a példában voltaképpen a *pedig* kötőszó betoldása kölcsönöz állítmányi funkciót az igenévnek (a jelenséget l. pl.: VELCSOVNÉ 1981: 311; HORVÁTH 1991: 43–4).

A határozói igenévnék néha saját, azaz a mondatétől különböző alanya van. Ez mind a *lévén*, mind más igenév mellett megfigyelhető: „hogy mindezekbúl je másnak valami *fellyebbsége*, vagy el-titkolt *fortély*a nem *lévén* egyedül a’ tudós vezérlésbúl állyon a’ nyerefség” (A2b); „a’ többi négy rendek, és azokon-való mezőket foglallya-el az egymás ellenibe álló két Had, *esvén* kinek-kinek a’ maga le-telepedésére tizenhat *mező*” (A3b).

A határozottságbeli egyeztetésben csak egy helyen tűnik fel egy furcsa, de kívívó szabálytalanságnak nem mondható megoldás: „Az *úté*kek ereje pedig *érheti minden tífztet*” (A7b).

Mai szemmel nézve a vonzatok néhány meglepetéssel szolgálnak. – Feltűnő például az, hogy az *illő*-höz kapcsolódva nem allativusi határozót, hanem tárgyat

találunk: „hólott a’ tudománya olly méltó, és minden *Úri-rendet ill’*” (C3a). – Igen valószínű, hogy a latin nominativus praedicativus analógiájára születtek a következő szerkezetek: „melly részek *Mező-kővek neveztetnek*” (A2b); „a’ Király, és torony között lévő mezők *fabadok, és üreffeik találtafsanak*” (B1a); „hogy a’ nélkül [a tudatlan] azok *tárfaságok méltatlannak tejzi magát*” [ti. ’társaságára’] (C3a). – Érdekes, szokatlan az alanymellőzés egy ’volt szó’ jelentésű visszautalásban: „A’ költőzést (mellyről előbb *mondattott*) ki-vévén az ő járása csak egy lépés” (B8b).

A határozószói szerkezetek egyikében a megszokott formához képest „morfémavándorlásnak” lehetünk tanúi: *egyfezernél többé* ’egynél többször’ (B1a).

Ha a mennyiségjelző határozott számnév, a jelzett szó általában egyes számban áll utána, de nem mindig: *nyólcz réfre* (A8a), *tizenhat mező* (A3b); de: „azon *három talpa-fók*” (B1a). Határozatlan számnév után viszont a többes számú egyeztetés adathozható: *fók darabosági* (C3b); ugyanígy a *többi* jelző után: *többi tíftek* (B4a), *a’ többi négy rendek* (A3b).

A birtokos szerkezetben előfordul a jelző hátravetése: „Az *útéfe a’ torony-nak*” (A8b).

Ha többes számú a birtokos jelző vagy a birtokos részeshatározó, akkor a következő formáit láthatjuk az egyeztetésnek: *Bajnokok járáfíhoz* (A3b); „A’ *tífteknek* pedig szám és rend-szerint-való *helyhezteté-fék ez*” (A4a). Egy különleges példában, amelyben birtokos szerkezetek lánc szerepel, a birtokszó személyjele nem a saját birtokosának egyes számához igazodik, hanem a birtokosszó többes számú birtokos jelzőjéhez: „Ez olly külöms *jutalmok a’ talpa-fók vitézségének*” (A7b).

A kizáró ellentétes szintagmában (vagy tagmondatkapcsolatban) a viszonyjelölője a *nem* – *hanem* kötőszói szerkezet: „[A lovas] ugrik pedig jobbra, balra, előre, hátra, és *nem* azon a’ renden, a’ mellyen áll igyeneffen, *hanem* oldaloffan” (B2a).

A szerző egyszer-kétszer megtakarította az első mellérendelt szerkezettag ragját (a jelenséghez vö. pl. HORVÁTH 2003: 671, 768): „a’ többi négy *rendek*, és azokon-való *mezőket* foglallya-el az egymás ellenibe álló két Had” (A3b). (Hacsak nem elírással van dolgunk...)

F) M o n d a t t a n . – A szöveg típusából, műfajából következően nem okoz meglepetést a felkiáltó és az óhajtó mondatok hiánya. Az ismeretek átadásához a szerző kérdéseket sem hív segítségül.

A mondatok makroszerkezetének és szórendjének vizsgálatára nem kerítettem sort. Olvasás közben velük kapcsolatban semmin sem akadt meg a szemem, de természetesen nem zárom ki annak a lehetőségét, hogy beható elemzésük érdekes jelenségeket tárhatna fel.

A tagadás köréből a *sem* helyetti *is* – *nem* kapcsolat példáját szeretném bemutatni: „Se a’ Talpas, Je akár minémű Tífzt, sőt önnön maga a’ Király-*is* egy mezőnél többet maga állásával el-*nem* foghat” (A3b).

Az összetett mondatokkal kapcsolatban itt csak azt jegyzem meg, hogy az ellentétesen hozzátoldó kapcsolatos mellérendelés jelölője a *nemcsak* – *hanem... is* együttes: „[A talpasok] azért *nem csak* hadakoznak, *hanem* [szolgálnak-*is*” (A6b).

G) Ö s s z e g z é s . – A könyv bemutatása előtt hangot adtam annak a reménynek, hogy a vizsgálat segítségével talán a szerzőről is megtudhatunk valamicskét. „Valamicskét” tényleg megtudhattunk róla: keveset, de a semminél többet. Az

elemzés alapján szeretnék egy-egy óvatos felvetést megkockáztatni társadalmi helyzetéről és nyelvi életrajzáról.

a) Könyve alapján a szerző művelt embernek tűnik, de talán nem volt különösebben gyakorlott tollforgató, még kevésbé nyelvész. Lehetséges azonban az is, hogy stílusának görcsössége abból adódik, hogy magyar nyelven úttörő munkát kellett végeznie. Feltűnő, hogy mennyire kiemeli a sakk nevelő, jellemformáló hatását. Mindezek alapján lehetségesnek tartom, hogy a szerző nevelő volt egy főúri családnál. Ez persze pusztán találgatásnak is mondható, de valószínűbb hipotézis egyelőre aligha fogalmazható meg.

b) Hol születhetett a szerző, illetve melyik vidék kaphatta a legnagyobb szerepet nyelvi életrajzában? BENKŐ LORÁND (1957), IMRE SAMU (1971) és JUHÁSZ DEZSŐ (2001) munkáinak segítségével megpróbáltam lokalizálni a Sách nyelvjárását. Módszertani szempontból figyelembe vettem BENKŐ két fontos megállapítását (i. m. 43, ill. 45): 1. A XVIII. században a nyomdász már nem nyúl bele annyira a szövegbe, mint korábban; 2. A XVII–XIX. századi helyzetre (persze körültekintéssel) szabad és célszerű következtetni a mai nyelvjárási képből.

A Sách hang- és alaktani jellemzőinek listázásakor kiemeltem a szóbelseji *s* geminációját és a *-búl*, *-rúl*, *-túl* raghármast. Ezek a Dunántúlra irányítják a figyelmünket. Ha ott olyan területet keresünk, ahol e jelenségek mellett van *í*-zés, de az nem nagyon erős, és ahol némi hangsúlyos *ő*-zés is tapasztalható, továbbá jelen van a *mihánt* 'mihelyt' lexéma (l. ÚMTsz. 3: 1265), akkor arra a következtetésre juthatunk, hogy a Sách szerzője talán a Kisalföld szülötte, vagy nyelvi életrajzában ez a terület juthatott valamiképpen kitüntetett szerephez. Azt persze hozzá kell tenni, hogy a Sách nyelvének nem minden eleme támogatja ezt a feltételezést, nemigen illik bele a képbe például a magánhangzók első szótagbeli megnyúlása. Mindezt mérlegre téve mégis úgy vélem, hogy a kisalföldi lokalizáció óvatos hipotézisként mindenképpen szóba jöhet.

4. Mindössze két olyan munkáról van tudomásom, amely a magyar sakkterminológia kérdéskörével a nyelvészet nézőpontjából foglalkozik.

Az első FÖLDI JÓZSEF bölcsészdoktori disszertációja 1968-ból. A 404 lapból álló értekezés kéziratban maradt. Vegyes a véleményem róla: a hatalmas mennyiségű adat feltárása tiszteletet parancsoló teljesítmény, és a sakknyelv iránt érdeklődők számára a dolgozatot megkerülhetetlen forrássá teszi; ugyanakkor az értekezés a szerkesztét, formáját, szakszerűségét tekintve sok kívánnivalót hagy maga után, őszintén szólva érezhető rajta, hogy szerzője inkább sakkozó, mint nyelvész.

A másik írás CSÖNKICS TÜNDE tanulmánya 1986-ból. Onomasziológiai és etimológiai indíttatású: azzal foglalkozik, hogyan alakult ki az ismertebb európai nyelvekben és a magyarban a sakfigurák elnevezése. Mind nyelvészeti, mind művelődéstörténeti szempontból értékes munka, de néhány részletében pontosításra szorul.

A magyar sakknyelv történetének kutatásában természetesen nélkülözhetetlen forrás a TESz. és az EWUng. – Csalódást okoz viszont BÁNHIDI ZOLTÁN sportnyelvtörténeti értekezése és a benne található szótár (1971): a sakkcímszavak bőségét persze hiba volna követelni tőle, de úgy gondolom, hogy a címszóválasztás következetlenségét, néhol pedig az indokolatlanul kései adatolást joggal nehezmé-

nyezem. (Nincs például *király*, *vezér* és *futó*; *gyalog* csak furcsa, felemás módon van; *bástya* és *huszár* van, de a kelleténél későbből adatolva.)

FÖLDI (1968) és CSOKICS (1986.) munkáit, valamint a történeti-etimológiai szótárakat tanulmányozva azt tapasztalhatjuk, hogy az első magyar sakk-könyv megjelenése előtti időszakból csak kis számban és elszórtan adatolhatók a sakkszókincs elemei. Lényeges kivétel csupán az írásom sakk-történeti szakaszában közölt Zrínyi-idézet. Hét sakkszót találhatunk benne: *sakkjáték*, *sakk-matt*; *fa* 'sakkfigura': *bástya*, *gyalog*, *király*, *lovas*.

Maga a SÁCH FÖLDI JÓZSEF véleménye szerint körülbelül 40 fontos sakkszót tartalmaz (1968: 336). Ezzel a becsléssel nagyjából egyet is érthetünk. – Előadásomra készülve természetesen hamar beláttam, hogy még az írott változatban sem térhetek ki ezek mindegyikére. Úgy döntöttem, hogy az elemzést a játék két kulcsfogalmára és a bábok elnevezéseire szűkítem; továbbá szót ejtek arról is, hogyan jelenik meg a 'lépés' fogalma a SÁCHban; végül érdekességképpen felsorolom még a könyv néhány szakaszát. Ezekben a témakörökben sem tudok a teljességre törekedni; például a bábok elnevezései közül sem hozom szóba az összes olyat, amelyről a szakirodalomnak tudomása van, csupán a szerintem fontosabbakat és érdekesebbeket.

Szemlélnem az adatok bemutatásán és a szakirodalomban meglévő eredmények összegzésén túl az is a célja, hogy egyes pontokon kiegészítse és kiigazítsa az ott olvasható megállapításokat, beleértve a TESZ.-belieket és az EWÜNG.-éit is. – Az etimológiai minősítéseket az EWÜNG. alapján, de természetesen magyarul adom meg. A két etimológiai szótár rövidítéseit sem a szövegben, sem tanulmányom végén nem oldom fel; csupán annyit szeretnék még itt megjegyezni, hogy a szokásos „NSZ.” rövidítéssel nem egyedül a nagyszótári cédulaanyagot jelölöm, hanem a <http://www.nytud.hu/hhc> címen elérhető nagyszótári elektronikus korpuszt is.

1. Nézzük először a játék két kulcsfogalmát: a 's a k k' -ot és a 'm a t t' -ot!

A *sakk* vándorszó. Elsőként 'sakkjáték; sakk-készlet' jelentésben bukkan fel (1490: OKLSZ.: TESZ. → EWÜNG.); ez van meg a SÁCH címlapján is. Voltaképpen már egy 1405 körüli adat is ide tartozhat: „[aleatio] c[um] tab[u]la: *agaſah*” (SchlSjz. 2077.: TESZ. → EWÜNG.), de nem tudjuk, hogy ez a sakkot jelöli-e, annak valamilyen változatát vagy esetleg egy más táblás játékot; itt csak utalok egy szellemes ötletre, BLAHÓ GYÖRGY (2008) megfejtési kísérletére. A 'sakkadás' jelentést a TESZ. és annak nyomán az EWÜNG. a NSZ. cédulaanyagából, 1794-ből adatolja; kár, hiszen az már az első magyar sakk-könyvben, a SÁCHban, azaz 1758-ban feltűnik: „[Az átváltozott gyalog] ellensége Királyának vesztet avagy *Sáchot* mondhat” (A7b). – Láthattuk, hogy a *sakkjáték* szóösszetétellel már Zrínyi (1: 565) is él. A sakk-történeti áttekintésben szóba hoztam a Heltai-féle *ostáblás vitézjáték* szin-tagmát (1575: Heltai 155b), a *királyos játék* szerkezet pedig a SÁCH címlapján található. – Érdekes, később meg nem gyökeresedő terminusa a SÁCH szerzőjének a *veszt* 'sakkadás (de más báb megtámadása is)' (A7b stb.) származékszó (<: *vész* ige); a könyvben igen gyakori.

A *matt* jelölőjeként a *sakk-matt* vándorszó már Zrínyinél (1: 565) szerepel. Tőle idézi a TESZ. és annak nyomán az EWÜNG. A SÁCHban (C3a) szintén megta-

láljuk. – Maga a *hatt* nemzetközi szó. Csak a XIX. század közepe óta mutatható ki a jelenléte (1843: NSz.: TESz. → EWUng.).

2. A *bábok* neveit két csoportra oszthatjuk aszerint, hogy megegyezik-e egymással a versenyzők és nem versenyzők (mai) szóhasználat: a király, a bástya és a futó esetében igen; a vezér, a huszár és a gyalog esetében nem.

'*király*'. – A *király* szó déli szláv, valószínűleg szerbhorvát eredetű. A magyarban a nyelvtörténeti adatok tanúsága szerint mindig ez jelölte a legfontosabb sakkfigurát. Ebben a jelentésben első felbukkanási helye a közölt Zrínyi-citátum (1: 565), onnan idézi a TESz. és annak nyomán az EWUng. A Sáchban természetesen szintén ez van meg (A2b).

'*bástya*'. – A *bástya* az olaszból, pontosabban annak északi dialektusából került a magyarba. A sakkfigurára vonatkozó jelentést a TESz., sőt azt követve az EWUng. is egy XIX. század közepi nagyszótári adatból (1855: NSz.) vonja el. Ez, sajnos, súlyos hiba, hiszen a bábnak ez a megnevezése már Zrínyinél (1: 565) megtalálható, azaz kétszáz évvel korábban. Meglepő, hogy a Zrínyi-adatról CSÖRNYÉS ISTVÁN 1859-es cikkéből hozza, holott egyébként ismeri FÖLDI értekezését, amelyben (1968: 218), helyesen, Zrínyi a forrás. – Viszonylag elterjedt neve volt még ennek a figurának a német (felnémet) eredetű *torony*, és visszaszorulása ellenére máig sem tűnt el a nyelvhasználatból. A szónak a 'sakkbeli bástya' jelentését a TESz. és annak nyomán az EWUng. a XVIII. század végéről, a nagyszótári cédulaanyagból közli (1787: NSz.); helytelenül, hiszen ennek a figurának már a Sáchban is ez a neve (A2b).

'*futó*'. – Ezt a figurát Zrínyi nem említi, így először a Sáchban kerül szóba. Itt *nyilos*, vagyis *nyilas* a neve (A2b). Hogy ennek a képzett szónak a keletkezésében számolunk-e szófajváltással és jelentéstapadással, az szemlélet kérdése; a részletezés talán érdekes volna, de messzire vezetne, ezért mellőzöm. – A *báb* uralkodó megnevezése, a melléknév igenév főnevesülésével létrejött *futó* minden bizonnyal a német *Läufer* mintájára született. Az EWUng. a nagyszótári cédulaanyagból adatozza (1818: NSz.); érdekes, hogy a TESz. semmiféle *futó*-t nem vesz fel, azaz ezt a származékot a sakktól függetlenül is negligálja. – A figura másik elterjedt elnevezése a *futár*. Ennek a származékszónak sem a TESz., sem az EWUng. nem közli a sakkbeli jelentését. Először CSÖRNYÉS ISTVÁN terminológiai cikkéből adatolható (1859: 594). Figyelmet érdemel, hogy CSÖRNYÉS nyelvészeti érveléssel ajánlja a *futár*-t a *futó*-val szemben, mivel „tisztább főnév, mint amaz” (i. h.). Ma a *futár* az írott sajtóban és a versenysakkozók körében használatos, de ott is ritkább a *futó*-nál, és a versenyzők is éreznek benne némi hivataloskodó ízt. – A *futó* (és persze német mintája) olyan elnevezés, amely nem fegyvernemre utal, hanem egyszerűen a *báb* menetmódja alapján keletkezett. A Sáchban viszont a figura elnevezése szerint (*nyilos*) egy fegyvernemnek a képviselője. Érdekes, hogy a XIX. században a könyvecske ismerete nélkül tűnt fel a szinonim *íjász* származékszó (1860: FÖLDI 1968: 250); úgy látszik, a szóbeliségben régi hagyománya lehetett a futó efféle megnevezésének. – Ha nem is ilyen tökéletes szinonimaként, lényegében ugyanilyen fegyvernemi elnevezés (és szintén származékszó) a XX. századi *lövész* (1940: uo.). Ennek alkalmazásához már hozzájárulhatott mintaként a Sách. Más

szempontból (ti. a játszmák lejegyzésére gondolva) pedig ez az elnevezés azért látszott előnyösnek, mert kezdőbetűje megegyezik a német *Läufer*-ével; mégsem sikerült dominánssá válnia.

'vezér'. – A legerősebb figurának a nevét (a futóéhoz hasonlóan) a Zrínyi-idézet nem tartalmazza, így első írásbeli megnevezője a Sách. Két szót is használ a jelölésére, mindkettő összetett: az egyik a *hadnagy* (A2b), a másik a *királyné* (uo.). A szerző mindkét elnevezéssel többször él, de voksát a *hadnagy* mellett teszi le: „Ebben az játékban, minthogy valóban hadakozáft példáz, helye f e b b e n a' Magyaroknál, ezen leg-erősebb, és leg-hatalmaffabb tífztnek nevezeti *hadnagynak*, mint *Királynénak*” (B6b). A *királyné* nem címszó a TESz.-ben és az EWUng.-ban; a *hadnagy* viszont az, de a két szótár a sakknyelvi alkalmazásáról nem tud. – A *királyné* valamikor átadta a helyét a *királynő*-nek; ma általában így hívják ezt a bábót mindazok, akik nem versenysakkozók. Azt, hogy a váltás mikor következett be, egyelőre nem sikerült megállapítanom; FÖLDI értekezése (1968: 331) sem könnyítette meg a dolgomat, ugyanis összemosza a két szót. A *királynő* sakknyelvi alkalmazásának első adatára eddig egy Nagy Lajos-novellában bukkantam rá a nagyszótári korpusz segítségével: „különben ő bármikor hajlandó odaadni a *királynőjét* egy futárért és egy lóért” (1932/1933: NSz.); csakhogy ez nekem túlságosan késeinek tűnik... – A XVIII. század végén, kétségtelenül német mintára, a báb neveként a *dáma* is megjelent (1787: FÖLDI 1968: 331). A TESz. nem közli ezt a jelentést, az EWUng. viszont tulajdonképpen igen, a FÖLDIével azonos adatot hozva a NSz.-ből. – A sakkújságokban és a versenysakkozásban a figura neve a finnugor töből származó *vezér* lett. A TESz., sajnos, még nem közli ennek a címszónak a sakkbeli jelentését. Az EWUng. javítja ezt a hibát: CSONKICS TÜNDE cikéből (1986: 433) idézve végső soron CSERESNYÉS írásából (1859: 594) hozza a sakknyelvi jelentést; kár, hogy a locusban véletlenül a „Nyr.” [= Magyar Nyelvőr] rövidítést szerepelteti a „MNy.” [= Magyar Nyelv] helyett. Tanulságos bizonyossága a megfelelő terminológiáért folytatott küzdelemnek, hogy CSERESNYÉS (a Sách ismerete nélkül!) lényegében úgy érvel a *királyné* ellen és a *vezér* mellett, ahogyan azt korábban magának a Sáchnak a szerzője tette a *hadnagy* pártján: „De a kérdés, mit is keresne olly harcztéren, minőnek jelképe a sakkjáték, a királyné? S a ki ezen sakk-alak fontosságát, bátor és mindenfelé kiható mozdulatait ismeri, nem látja-e be első pillanatra, hogy ez alak valóban a harcz lelkét, a *vezért* [az ő kiemelése!], személyesíti? Ez az ő megillető neve; ezt adjuk meg neki a magyarban, hol reá igen alkalmas szavunk van” (CSERESNYÉS 1859: 594). – Mivel természetesen a Sách *hadnagy* szava is azt fejezi ki, hogy a figura a had vezére, ma a versenysakkozók olyan terminust használnak, amely szemléletében a Sáchnak is örököse.

'huszár'. – Ezt a figurát először a Zrínyi-idézet (1: 565) nevezi meg: *lovas-ként*, vagyis (ha úgy tetszik, szófajváltáson átment) származékszóval. Ugyanígy hívja a Sách is (A2b). – Híres komikus eposzában, a Dorottyában Csokonai egy tánc lépés megjelenítéséhez hozza szóba ezt a bábót és mozgását: „Illyen menést téfszen a' *Springer* a' Sakkban, / Mikor harmadfelet ugrik a' likakban” (1799/1804: NSz.). Az idézett helyhez kapcsolódó jegyzetében CSOKONAI hozzáfűzi: „*Springer* német szó, magyarul *ugrás* [!, helyesen: *ugró* – H. L.], egyik tiszt a sakkjátékban. – A községnél a neve *kutya*, nem jobb és csinosabb neve volna-é *lovas* vagy *huszár*,

mint franciául is *chevalier*?” (I. CSONKICS 1986: 437). – A *kutya*, amely valószínűleg származékszó, FÖLDI szerint (1968: 259) úgy lett a figura neve, hogy az egyes sakk-készletekben durván faragott és megkopott lófejet kutyanak nézték; ebben egyet is érthetünk vele. Nem lehet viszont megállapítani azt, hogy ez a népi elnevezés valójában mennyire lehetett elterjedve. – Láthattuk, hogy a CSOKONAI ajánlotta *lovas* már az ő koránál jóval előbb megvolt a sakknyelvben. A másik javaslatot viszont tényleg az ő újításaként tartjuk számon: a szerbhorvát eredetű *huszár*-nak a sakkfigurát jelölő alkalmazását a CSOKONAI-jegyzetből idézi mindkét etimológiai szótár (1799/1804: TESz. = 1802 k./: EWUng.). (Mindkét évszám a Dorottya-jegyzetet képviseli; eltérésük a Csokonai-kutatásnak olyan vitakérdéséből adódik, amelynek a taglalása messzire vezetne, és számunkra most nem is lényeges.) – A Dorottya-jegyzethez kapcsolódva érdemes megjegyezni, hogy a német *Springer* magyarítására más kísérlet is történt: Szemere Pálnak Kazinczy Ferenchez írt, 1810. december 27-én kelt levelében tünt fel az *ugri* (KazLev. 8: 239), de ez nem gyökeresedett meg. (Értekezésében FÖLDI – 1968: 260–1 – tévesen szerepelteti Kazinczyt a levél írójaként, hiszen ő valójában a címzett.) – A *huszár*-ral kapcsolatban természetesen ki kellett emelnem CSOKONAI szerepét. De ahogy nem szabad róla megfeledkezni, túlértékelése is hiba: azt, hogy a sakkirodalomban és a versenyzők beszédében ez a szó vált uralkodóvá, nem CSOKONAI alapozta meg, hanem CSERESNYÉS ISTVÁN terminológiai cikke (1859: 594). Figyelmet érdemel, hogyan teszi meg a Dorottya-jegyzetet nem ismerve CSERESNYÉS a maga javaslatát, amely részint egybecseng amazzal: „Rendesen »lovas«-nak, »lovag«-nak mondják a közéletben, de nekünk a lovas katona kifejezésére olly gyönyörű ősi szavunk van, melyet az egész világ ismer s elfogadott, nem látjuk át, miért ne használjuk itt a »huszárt?«” (i. h.). CSOKONAI szerepének eltúlzását azért hoztam szóba, mert CSONKICS TÜNDE (1986: 437), félreértve FÖLDI JÓZSEF-et (1968: 341), a CSERESNYÉStől való részletet is CSOKONAINak tulajdonítja. – A CSERESNYÉS (1859: 594) említette *lovag* származékszó a *lovas*-nál feltehetőleg kevésbé volt elterjedve. – A nem versenyzők szóhasználatában az ugor eredetű *ló* vált a figura domináns elnevezésévé. A TESz. a szónak ezt a jelentését 1851-ből, FÖLDI kéziratára utalva közli. Sajnos, az EWUng. itt nem követi elődje példáját, hanem CSONKICStól (1986: 437), de az ő cikkét félreértve idézi a jelentést: 1651-ből, vagyis voltaképpen a nevezetes Zrínyi-citátum alapján, csak hogy ott nem *ló* szerepel, hanem (ahogy CSONKICS helyesen írja) *lovas*. – Megemlítem még a *csikó* származékszót; ennek a sakkbeli 'huszár' jelentését 1896-ből, FÖLDI értekezéséből (1968: 260) tudom idézni. Megfigyelésem szerint, amelyben persze tévedhetek, ezt a szót leginkább olyanok alkalmazzák, akik mind a versenyzőktől, mind a játékhoz nem értőktől el kívánnak határolódni, például a parkbeli sakkozók.

' g y a l o g '. – A *gyalog* szó finnugor töből jött létre, és magyar képzőt tartalmaz. Sakkbábra vonatkozó jelentését a TESz. még 1918-ból, a NSz. cédulája alapján hozta. Ezt a hibát az EWUng. CSONKICS TÜNDE cikkének (1986: 437) köszönhetően javította ki: 1650-es datálással, végső soron a nevezetes Zrínyi-idézet (1: 565) alapján közli a jelentést. – A SÁCHban a báb jelölője a származékszó szófajváltásával keletkezett *talpas* (A2b); ez az akkor még nem is olyan távoli kuruc idöket idézi. A könyvben a tisztekkel szembeállítva (nem is egészen terminusként) előfordul

az összetett *közkaton*a szó is (A2a). – A szláv eredetű *paraszt* kétségtelenül a német *Bauer* mintájára vette fel a 'gyalog' jelentést (1818: NSz.: TESz. → EWUng.). A nem versenyzők körében ez lett a báb domináns elnevezése, a sakkirodalomban és a versenyzők között viszont a *gyalog*. Nem kis része lehetett ebben CSERESNYÉS (1859: 594) tanulságos érvelésének: „Rendesen »paraszt«-nak mondatik, de ennek nincs értelme. Mit keresne a paraszt a háboruban? Ki szántana, vetne, ha a paraszt is harcolna? Harcol biz az, de akkor beáll katonának s lesz belőle – *gyalog* [az ő kiemelése]” (i. h.). – Szerepel a CSERESNYÉS-cikkben (uo.) lehetséges elnevezésként a valószínűleg szóhasadással létrejött *baka*, valamint a *fika* származékszó is. Az utóbbinak a 'gyalog' jelentése a két etimológiai szótárban is megvan, de jóval későbből (1912: Nyr. 41: 194: TESz. → EWUng.). – Az imént említettekkel szinte azonos időből adatható a figura megnevezőjeként a *csatár* származék (1860: l. FÖLDI 1968: 253). Mind a XIX., mind a XX. században történt kísérlet az elterjesztésre, különösebb eredmény nélkül.

A bábok elnevezéseinek tárgyalását hadd egészítsem ki még azzal, hogy a *gyalog*-gal szembeállítva a többi figura összefoglaló nevévé a szláv eredetű *tiszt* vált. A szónak ezt a jelentését az etimológiai szótárak a XIX. század végéről adatolják (1897: PallLex.: TESz. → EWUng.). Kár, hiszen az már a SÁCHBAN megvan (A2a). A könyvecske egyébként megemlíti még a déli szláv eredetű *vitéz* elnevezést is (A2b), de maga sem használja.

3. Hogyan szerepel a 'lépés' jelentés a SÁCHBAN? A teljesség igénye nélkül, röviden szeretnék erről szólni, a fogalom legfontosabb kifejezőinek kiemelésével.

A legérdekesebbnek a *járás* használatát tartom. A mai beszélők számára nomen actionisként ez a szó egyértelműen [+ folyamatos] jegyű. Ez a jegy a SÁCHTÓL sem idegen, hiszen a *járás* jelent benne 'mozgás'-t: „[A lovasok] a' többi tífztek *járáfinak* helyt tágítanak” (B4a), illetőleg 'menetmód'-ot: „Ezen talpafok *járásában* külöms tekintetű az-is, hogy [...]” (A7a). Számomra az a meglepő, hogy a könyvben a *járás* 'lépés'-t is jelent, a folyamatosság jegye nélkül: „A' nyilos a' hadnagyal negyedik *járásra* az ellenség Királyját elfoghatya” (B5a).

A 'lépés' kifejezője még magán a *lépés*-en (B8b) kívül a *menés*, a *mozdítás*, valamint a *húzás*, amely nagy valószínűséggel a német *Zug* mintájára keletkezett: „hogy azon *menés* leg-ottan sértő ne légyen” (B1b); „ámbár véletlenül-is esnék a' más feltűl az ollyas *mozdítás*” (C2b); „A' lovakok hetedik, és nyólczadik *húzásra* az ellenségnek mind hadnagyát, mind a' tornyát el-nyerhetik” (B3a).

4. A terminológiai áttekintést azzal zárom, hogy felsorolok még néhány szakszót a SÁCHBÓL, nem betűhűen idézve őket.

A két had jelzője a *fejér* és a *szerecsen* (A2a), de az utóbbi helyén a *fekete* is előfordul (B3a). A figurák összefoglaló neve a *bajnok* (A2b). A hadszíntér, vagyis a sakktábla *harcoló pázsit* (A2b) és *tábla* (A3a). A sor neve a *rend* (A3b), a mezőé maga a *mező* vagy a *mezőkő* (A2b). A sáncolása a *költözés* (B1a). Jellegzetes kifejezés, talán a könyv szerzőjének találmanya az 'ütésmód; ütőkör' jelentésű *ütőhatalom* (A6b).

5. Véleményem szerint a magyar sakknyelv története és jelene az itt bemutatottnál jóval szélesebb körű és alaposabb vizsgálatot érdemelne, akár önálló könyv

formájában is. A terminológiáról készült már ugyan effajta szintézis, FÖLDI JÓZSEF értekezése (1968), de egyrészt kéziratban maradt, másrészt sok pontján és egészében is javításra, átdolgozásra, frissítésre szorulna.

A legfőbb feladat természetesen a sakkterminológiának és történetének a tüzetes feltárása volna. Gondos mérlegelésre vár, hogy a szótárszerű vagy másféle feldolgozásmód volna-e a megfelelőbb. A szótörténeti-etimológiai és jelentéstani szempontokkal együtt célszerű lenne szociolingvisztikai és dialektológiai vonatkozásokra is tekintettel lenni. – A jelentéstannal kapcsolatban hadd említsek példaképpen egy onomasziológiai elemet. Nyilvánvaló, hogy a sakk hadijáték, de az már koronként változó lehet, hogy ez a tény mekkora hangsúlyt kapott a nyelvhasználatban. A Sách például a játék ilyen természetét nagyon erősen kiemeli.

A terminológián kívül érdemes lenne foglalkozni a sakknyelvnek és történetének más területeivel is: a helyesírással, a hangtannal, a grammatikával. Hasznos és szükséges volna a szövegtípusok szerinti elemzés, hogy össze lehessen vetni a rövid híreknek, a részletesebb versenybeszámolóknak, az interjúknak és a játszmaelemzéseknek a nyelvhasználatát.

Mindeddig a gyakorlati sakkozás nyelvéről beszéltem. Vannak azonban a sakknak más területei is a gyakorlati játéktól részben különböző terminológiával. Egyrészt a versenyszabályokra és az őket tartalmazó könyvekre gondolok; bár igaz, hogy ezek elég szorosan kötődnek a gyakorlati sakkozáshoz. Másrészt van a sakknak egy sajátosabb, öntörvényűbb régiója is: a feladványszerzés és -fejtése. Alapos megfontolást igényel annak az eldöntése, terjedjen-e ki a kutatás és az elemzés ezekre a területekre is. És ott van még például a levelezési és az internetes sakkozás is...

A terminológiával kapcsolatban utaltam már a szociolingvisztikai szempontokra. Nyilvánvaló, hogy a történeti szaknyelvvizsgálatnak tekintettel kell lennie az írásbeliség és a beszélt nyelv kettősségére. A sakknyelvet és használatát vizsgálva (ezzel a kettősséggel összefüggésben is) különösen fontos a versenyzők és a nem versenyzők körének az elkülönítése, az utóbbin belül pedig természetesen a sakkot játszóké és nem játszóké. Mindehhez például ilyen kérdések is kapcsolódnak: Volt-e különbség a kávéházi és a parkbeli sakkozók nyelvhasználatában? Mennyire voltak ezek homogén vagy heterogén csoportok? Vannak-e ma nyomai a kávéházi sakkozásnak? Erősek-e a szóhasználati különbségek a parkbeli sakkozók körében a dialektológia szempontjából? – Itt vallom be, hogy a bábok elnevezéseiről szólva a tendenciák jelzésére néhol sarkítva fogalmaztam; lehetséges, hogy a versenyzők és nem versenyzők szóhasználatában meglévő különbségek kevésbé élesek az ott érzékeltetetteknél.

A sakknyelv és azon belül a terminológia történeti vizsgálatában az írásbeliség és a szóbeliség kettősségével összefonódva kiemelt figyelmet érdemel a tudatosság és a spontaneitás szembenállása is. A Sách szerzőjének számára a terminusok megválasztása és szükség esetén létrehozása valószínűleg még általában egyet jelentett azzal a feladattal és céllal, hogy aktuális mondanivalóját sikerüljön megfelelő formába öntenie; igaz, láthattuk, hogy van egy-két metanyelvi megjegyzése is. A rendszerszerű sakkterminológia létrehozásának programjával csak száz évvel később, a Vasárnapi Újság sakkrovatát előkészítve lépett fel ROZSNYAY MÁTYÁS és CSE-RESNYÉS ISTVÁN. ROZSNYAY nevéhez fűződik a második magyar nyelvű sakk-

könyv is, 1860-ból. (Kettőjük életútjáról és munkásságáról l. BOTTLIK–KÁRPÁTI 1987, ill. BOTTLIK 1991.)

A sakkterminológia történetével és jelenével kapcsolatban az is figyelmet érdemel, hogy néhány eleme a sportnyelv más területére, illetőleg a köznyelvbe is bekerült. Itt csak adatolás nélkül, ízelítőül említek egy-két példát: nem is egy labdajáték mérkőzéseinek közvetítéseiben hallhatjuk, hogy *sakk-matt a védelem*; a mindennapi beszélt nyelvből és a publicisztikából pedig jól ismert kifejezés a *sakkban tart* és a *patthelyzet*.

6. Mint a bevezetőben már jeleztem, előadásom megtartására és közzétételére főként az első magyar sakk-könyv jubileuma ösztönzött. Nem is egy vonatkozásban bíráltam a Sächot, és azt sem hallgattam el, hogy a magyar sakkozásra és a sakknyelv későbbi formálódására nem volt nagy hatással. Régi volta és elsősége azonban mind sakkdokumentumként, mind nyelvemlékként becsessé teszi. Nemcsak a sakkbárátok figyelmét szeretném felhívni rá, hanem a magyar nyelv és művelődés története iránt érdeklődőket is.

Kulcsszók: sakknyelv története, magyar sakkterminológia, első magyar sakk-könyv (1758), első magyar sakkfolyóirat (1889), sakksfigurák elnevezése.

A hivatkozott irodalom

- BÁNHIDI ZOLTÁN 1971. A magyar sportnyelv története és jelene. Sportnyelvtörténeti szótár-al. Nyelvészeti Tanulmányok 16. Akadémiai Kiadó, Bp.
- BARCZA GEDEON 1975. Az abszolutizmus éveiben. In: MSakktört 1: 93–146.
- BENKŐ LORÁND 1957. Magyar nyelvjárástörténet. Tankönyvkiadó, Bp.
- BLAHÓ GYÖRGY 2008. Agasakk. Magyar Nyelv 469–70.
- Bornemisza = Bornemisza Péter: Prédikációk, egész esztendő által minden vasárnapra rendeltetett evangéliumból. Detrekő, 1584.
- BOTTLIK IVÁN 1958. Kétszáz éves az első magyar sakk-könyv. Magyar Sakkélet 184.
- BOTTLIK IVÁN 1991. Sakkirodalmunk úttörője. Rozsnyay Mátyás. Sakkélet 173–4.
- BOTTLIK IVÁN 2008a. Mit tudunk Beatrix királyné sakkozásáról? Magyar Sakkvilág 6/2: 24–5.
- BOTTLIK IVÁN 2008b. 250 éves az első magyar sakk-könyv. Magyar Sakkvilág 6/8: 25.
- BOTTLIK IVÁN – KÁRPÁTI ZOLTÁN 1987. Százötven éve született Cseresnyés István. Sakkélet 294–5.
- CSERESNYÉS ISTVÁN 1859. A sakkjáték magyar műszavai. Vasárnapi Újság 593–4.
- CSONKICS TÜNDE 1986. A sakksfigurák elnevezésének eredetéhez. Magyar Nyelv 431–7.
- Dragomán = Dragomán György: A fehér király. Magvető, Bp., 2005.
- EWUng. = BENKŐ, LORÁND Hrsg., Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen 1–3. Akadémiai Kiadó, Bp., 1993–1997.
- FÖLDI JÓZSEF 1968. A magyar sakkszókincs eredete és kialakulása. Bölcsészdoktori disszertáció. Kézirat.
- GELENCZEI EMIL 1975. A sakkozás útja Indiától Európáig; A legrégebb magyar sakkemlékek; Az új sakk elterjedése Magyarországon. In: MSakktört. 1: 9–53.

- Heltai = Heltai Gáspár: Krónika az magyaroknak dolgairól. Kolozsvár, 1575. Faksimile: VARJAS BÉLA (szöveggond.), Akadémiai Kiadó, Bp., 1973.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 1991. Három vázlatos szinkrón metszet határozói igeneveink történetéből. Nyelvtudományi Értekezések 133. Akadémiai Kiadó, Bp.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 2003. Szó szerkezet-történet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó, Bp., 2003. 234–50, 430–82, 663–73, 757–69, 831–7.
- IMRE SAMU 1971. A mai magyar nyelvjárások rendszere. Akadémiai Kiadó, Bp.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2001. A nyelvjárási régiók. In: KISS JENŐ szerk., Magyar dialektológia. Osiris Kiadó, Bp., 2001. 262–316.
- KazLev. 8 = Kazinczy Ferenc levelezése 8. 1810–1811. Kiad.: VÁCZY JÁNOS. MTA, Bp., 1898.
- Kosztolányi = Kosztolányi Dezső: Sakk-matt. Egy házitanító naplója. [1905.] In: Kosztolányi Dezső összes novellái 1–2. Szöveggond. és jegyz.: RÉZ PÁL. Osiris Kiadó, Bp., 2007. 1: 18–22.
- MAKOVETZ GYULA 1891. Egy magyar sakk-könyv a múlt századból. Budapesti Sakkszemle 90–1.
- MSakktört. 1. = BARCZA GEDEON szerk., Magyar saktörténet 1. A legrégebb történeti emlékektől az első magyarországi nemzetközi mesterversenyig. Sport, Bp., 1975.
- NSz. = A magyar nyelv nagyszótárának kéziratos cédulaanyaga és elektronikus korpusza. ROZSNYAY MÁTYÁS 1859. A sakkjáték. Vasárnapi Újság 307–8.
- Sách = Sách, avagy királyos játéknak szabott rend-tartási. Landerer, Buda, 1758.
- Temesi = Temesi Ferenc: Királyáldozat. Magyar Könyvklub, Bp., 2000.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk., A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–4. Akadémiai Kiadó, Bp., 1967–1984.
- ÚMTsz. 3. = B. LÖRINCZY ÉVA főszerk., Új magyar tájszótár 3. K–M. Akadémiai Kiadó, Bp., 1992.
- VELCSOV MÁRTONNÉ 1981. A határozói igeneveknek egy sajátos szerepe nyelvmemlékeinkben. Magyar Nyelv 308–15.
- Zrínyi = Zrínyi Miklós: Vitéz hadnagy. Centuriák 7. [1650–1653.] In: Zrínyi Miklós összes művei 1–2. Szépirodalmi, Bp., 1958. 1: 565–6.
- Zweig = Stefan Zweig: Sakknovella. [1942.] Ford.: Fónagy Iván. A Magyar Sakkvilág kiadása, 2005.

HORVÁTH LÁSZLÓ

From the history of Hungarian chess terms

This paper is an extended version of a talk given by the author on 10 June 2008 in the Research Institute for Linguistics of the Hungarian Academy of Sciences. Given that the linguistic literature on Hungarian chess terms is by no means copious, one of the author's aims is to alleviate that scarcity. His other aim is to commemorate the 250th anniversary of the publication of the first Hungarian chess book. After an introduction sketching the history of the game, the paper has two major sections. The first is a presentation of the chess book, a quarter of a millennium old, including the story of its discovery, its shape, contents, and language; the linguistic description proceeds level by level from orthography to syntax, also

including issues of genre and dialect affiliation. The second section, on the other hand, discusses the history of certain important items of the Hungarian chess terminology. By way of a conclusion, the author lists a system of criteria that he thinks should be enforced in a more detailed and thorough examination of the Hungarian terminology of chess.

Keywords: the history of chess terms, Hungarian chess terminology, first Hungarian chess book (1758), first Hungarian chess journal (1889), the terminology of chess-pieces.

LÁSZLÓ HORVÁTH

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Mi a legvalószínűbb?

Kísérlet a *-val/-vel* rag eredetének meghatározására*

A *-val/-vel* (továbbiakban *-VEL*) rag eredetének magyarázatait három típusba sorolhatjuk.

1. Az első típusba az az elmélet tartozik, amely alapján MÉSZÖLY GEDEON (1933) kísérelte meg a *-VEL* eredetét magyarázni. Ezt az alakulásmódot KOROMPAY KLÁRA „primer ragok alaki és funkcionális módosulása”-ként jellemzi (1991: 296), SÁROSI ZSÓFIA pedig „primer ragok hasadásának” nevezi (2005: 171–2, 370). Eme elmélet keretében MÉSZÖLY nézete szerint a magyar *-VEL* a vogul *-l*-lel rokon és azonos eredetű. Számos példában, ahol a magyar *-VEL*-t használ, ott a vogul az *-l* raggal él (1933: 59). Az olyan példák, mint *ebbel*, *kézzel*, *nyíllal* stb. csak abban különböznek a vogul megfelelőktől, hogy bennük a hangzóközi mássalhangzó a magyarban megkettőződött a hangzóközi helyzet miatt. Az olyan példák, mint *lóval*, *szóval* (vö. KTSz. *scovol*), ahol a *v* a szótó része, szintén az *-l* eredetiségét mutatják (60–1). Az ÓMS. *sirolmol* adatában, a KTSz. *fial usve* adatában is a szótóhöz csupán egy *-l* járul (61–2). A *fial* mintájára alakulhatott az ÓMS. *buol* szava is, ahol a *buo* a szótó (egy eredetibb *buo*-ból), s ehhez járul a puszta *-l* rag (63). Eredetibb volt tehát az *-l*, és a *v* megjelenése a hiátustöltéssel magyarázható (64–5). MÉSZÖLY nézetét (az időközben „felfedezett” β ismeretében; vö. PETROVOCI 1956.) BENKŐ LORÁND utasítja el végérvényesen (1980: 226–7): a hiátusos formák lehettek β -t kiejtett formák is (ide vö. még SZABÓ T. 1960.), továbbá a személyragozás lehetősége és egyes nyelvjárásokban az illeszkedés hiánya a rag önálló szói eredetét bizonyítja.

2. Más típusú változással, mégpedig funkcióváltással magyarázza a rag eredetét FOKOS DÁVID (1937). Az, hogy egy bizonyos jelentésű (funkciójú) toldalékmorfémából más toldalékmorféma válik, szintén lehetséges. Egy nagy ívű tanulmányban maga FOKOS hoz erre példát, névmások grammatikálizálódásával magyarázva elemi határozóragok kialakulását (1956.). FOKOS a határozói igenév régi és mai nyelvjárási *-VEL* képzőjéből vezeti le a *-VEL* ragot. A jelentésbeli eltolódást és az eredetileg igenévképzőnek raggá válását FOKOS nomenverbumokon keresztül próbálja valószínűsíteni: *lesvel* 'lesve' és 'lessel', *lepvel* 'lep-

* Köszönöm írásom lektorának, Korompay Klárának az első változathoz fűzött értékes észrevételeit.

ve' és 'lepellet', *esvel* 'esve' és 'esövel' (1937: 203). A rag eredeti magas hangrendűségének kialakulását FOKOS a nyelvemlékes kor előtti időre utalja (204), személyragozását pedig analogikusnak tartja (205, 208). Ezzel azonban valójában megkerüli a kérdés megválaszolását, a felhozott analógiák (pl. *és*) ugyanis nem meggyőzőek (TESz.). Eme két hiányosság a magyarázat hitelét erősen lerontja, emellett RÉDEI KÁROLY szerint a magyarázatnak jelentéstani hiányossága is van: „nehezen képzelhető el instrumentalis-comitativusragnak határozói igenéből való kifejlődése” (1977: 204).

3. Az önálló szóból való magyarázatok közül először HUNFALVY PÁLét említjük. Ő a magyar *-VEL* „viszonyítóban” a finn *veli* 'fiútestvér' szót ismeri fel. Megjegyzi, hogy a lapp *gujm* '*-VEL*' is egy 'társ' jelentésű szóból származik (1866: 208). Ezt az eredeztetést fogadja el RÉDEI KÁROLY (1977). A magyarázat hangtanilag teljesen elfogadható, RÉDEI a jelentéstani egyeztetést is meggyőzően igazolja. Alaktanilag nyitva hagyja a kérdést: az adott többől rag nélkül is, ragos (**velel*) alakból is (haplológiával) kialakulhatott a határozórag. RÉDEI leginkább valószínűnek a ragtalan alakból való kialakulást tartja, erre a folyamatra a magyarból felhozott példái (*-képp*, *-kor*) viszont a magyar nyelvtörténet kései időszakában jellemzőek (a *-kor* kései ómagyar kori, KOROMPAY 1992: 365–6; a *-képp* pedig csak az újmagyar kortól jelentkezik, ZAICZ 2006.). A magyarázat nehézsége csupán annyi, hogy a rag töveként meghatározott szó csak a finnben és a lappban található meg. RÉDEI szerint ez a területi elhatároltság nem lehet akadály a egyeztetésnek, több szó is hasonló megfelelést mutat (*bújik*, *ének*, *evez* stb.), HONTI LÁSZLÓ viszont e tény miatt kétségesnek érzi RÉDEI magyarázatát, bár – ugyan kisebb valószínűséggel, de – megemlítenédőnek (azaz számításba veendőnek) tartja (2007: 76).

A magyar nyelvtörténeti irodalomban széles körűen elfogadottá SZINNYEI JÓZSEF magyarázata vált (MSzFE., TESz., EWUng., KISS–PUSZTAI 2003). SZINNYEI egy 'erő' jelentésű szóból magyarázza a ragot. Az alapszó több finnugor nyelvből is adatolható (pl. fi. *väki*, vog. *βāy*), az ehhez járuló comitativusi-instrumentálisi *-l* rag azonos az ősi ablativusi raggal; a jelentésfejlődés: 'valaminek az erejével' → 'valaminek a segítségével' (instrum.) → 'valamivel együtt' (comit.) (1900: 230, vö. még 1927: 134). A SZINNYEI által felhozott 'erő' jelentésű szavakban egy szó belseji **-k* tehető fel, ennek spirantizálódása, majd vokalizálódása pedig hosszú magánhangzót eredményez. A magyar *-VEL* azonban általában rövid magánhangzójú. Erre mutatott rá FOKOS (1937: 197), majd az ő nyomán RÉDEI, aki a BécsiK. írásmódjára hivatkozva kijelenti: „A magyarban az eredeti magánhangzó rövid nyílt *e* volt (vö. BécsiK.)”, majd ez alapján elutasítja SZINNYEI magyarázatát. Jelentéstaniilag RÉDEI kétségesnek tartja a SZINNYEItől feltett jelentésfejlődést is, mivel azt nem lehet a rokon nyelvek köréből jelentéstani párhuzamokkal megtámogatni (1977: 203). Ez össze-cseng MÉSZÖLY megállapításával. Szerinte SZINNYEI magyarázatának gyengéje, „dass in jenen fiugr. sprachen, in denen die entsprechung des fi. *väki* vorkommt, sich daraus kein instrum.-komit.-suffix entwickelt hat, im ungarischen aber, wo sich ein suffix mit solcher bedeutung aus der entsprechung des *väki* entwickelt haben soll, keine spur dieses entsprechenden wortes zu finden ist” (1933: 56). E véleményt megerősíti HONTI is: az obi-ugor nyelvekben sincs annak nyoma, hogy az 'erő' jelentésű *wāy*, illetőleg *wōy* névutóvá fejlődött volna (2007: 76). A SZINNYEI magyarázatában meglevő hangtani problematikát HEGEDŰS ATTILA (2006: 459) próbálta áthidalni azzal, hogy XVI. századi, spontán keletkezésű szövegek (magánlevelek) a személyragozott alakokban hosszú hangot adnak (*vélek* 'velük'), s ez lehet az eredetibb megőrződése (sőt kódexes példák is vannak a hosszabb alakokra; vö.

FOKOS 1937: 205). Szintén a SZINNYEI-magyarázat hangtani fenntarthatóságának védelmében szólott hozzá a vitához JUHÁSZ DEZSŐ (2006: 460–3): az ősmagyar **βeyl* spiránsa „nyom nélkül” is eltűnhet (példái: TA. *itu*, *Disznajó*, *Sajó*, *tehet*, *itat* stb.).

Az önálló szói eredetű magyarázatok közül az utolsó egy ’fél, oldal’ jelentésű alapszót feltételez. SIMONYI ZSIGMOND volt az, aki ezt a nézetet először felvetette (TMNy. 694): a ragot a cseremiszt *vel* ’latus, pars, regio’ szóból magyarázza, a szó végéről eltűnt ablativus-raggal. E magyarázatot újíttja fel BERCZKI GÁBOR (2001), aki egy PU **pälä* ’halb, Hälfte, Seite’ alakból magyarázza a magyar határozóragot. A szó származékai számos rokon nyelvben elterjedtek ’testvér, hitves, felebarát, rokon’ jelentéssel, igen gyakran vált belőlük névutó (általában primer esetraggal, de anélkül is), a jelentésátalakulást pedig azzal magyarázza, hogy e névutóknak számos nyelvben fejlődött ki ’-nál/-nél’ funkciója, amelyből a komitativusi használat egyenes folytatás lehetett, (s ebből később az instrumentális jelentés is kialakulhatott). Magyarázatát BERCZKI hangtanilag problémátlanak tartja: a névutó kezdő *p*-hangja a raggá váláskor intervokális helyzetbe került, ezért (*w* >) *v* lett belőle. Alaktanilag: a rag végéről hiányzó primer határozórag pedig, ha egyáltalán létezett valamikor, „nyomtalanul elenyészett” (209).

BERCZKI magyarázatát hangtanilag JUHÁSZ DEZSŐ vonta kétségbe: „miért nem *felem*, *feled*, *fele* stb., tehát *f*-es szókezdetű a névmási határozószói paradigma, amely általában jól őrzi az eredeti szókezdetet?” (2006: 463). E kérdésben HONTI megelégszik BERCZKI fentebb idézett véleményével, sőt megfejei azzal, hogy „a kérdéses szóalak már névutóként is intervokális helyzetben volt és ekként már viszonylag erősen kapcsolódott a szerkezet főtagjához, tehát a **p* > **w* változás feltétele mindenképpen fennállt már agglutinálódása előtt is, és a **w* kombinatorikus variáns megszilárdulását a raggá váló elembe az agglutináció biztosította” (2007: 73).

E kérdésben azonban súlyos kronológiai problémával szembesülünk. Köztudott dolog, hogy a névutók raggá válása hosszú folyamat eredménye, melynek részét képezi a névutótest zsugorodása, az egybe- és különírás (mely a nyelvi átalakulás jelzője), a hangrendi illeszkedés megléte, illetőleg hiánya (vö. KOROMPAY 1991: 290). Azt találjuk, hogy még ómagyar kori szövegekben és szövegekben is előfordulnak átmeneti formák (TA. *utu rea*, HB. *paradisumben*, *nugulmabeli*, ÓMS. *buabelevl*). A testes határozóragok elődnévutóinak agglutinálódását tehát nem tehetjük korábbra, mint az ősmagyar kor második felére, illetőleg az ómagyar kor elejére. A *-VEL* a legkorábban raggá váló névutók közé tartozik, de e folyamat kezdetét sem tehetjük az ősmagyar kor második felénél korábbra (KOROMPAY 1991: 291). E korszakban azonban már nem hatott az a hangváltozási tendencia, amely a szó belseji *-p-* ből *-w-* t hoz létre. Ezt kiválóan mutatják azok az ótörök jövevényszók, amelyekben az átvett magyarban megőrződött az átadóban meglévő intervokális *-p-*: *csepű*, *csipa*, *kapu*, *seper*, *gyapjú*, *köpű*, *gyopár*, *koporsó* (EWUng.). Az ősmagyar kor első felében viszont, amelyben a BERCZKI és HONTI által említett hangváltozás végbement, nem tarthatjuk valószínűnek, hogy egy *p-* kezdetű szabad határozó (ez volt a névutó előzménye) oly mértékben önállótlan, hangsúlytalan lenne, hogy kezdő hangja mintegy szó belseji hangként lenne felfogható. Vagyis, ha *p-* t feltételezünk a szó elején, érvényesnek tekinthetjük JUHÁSZ DEZSŐ kérdését: miért nem *f* a későbbi szókezdő változat? Továbbá, ha elfogadjuk a **pälä* esetében az intervokális helyzetet és az ebből következő *w-* t, joggal tehetjük fel a kérdést: miért nem lett a *-tól/-től* kezdő hangjából *z*? Vagyis: hasonló eredetű ragok hangváltozása

nem igazolja HONTI feltételezését, sőt inkább ellentmond neki. Hangtanilag tekintve tehát: nem indulhatunk ki egy *p*- kezdetű szóból, csak egy *v*- (*w*-) kezdetűből.

Idézett írásomban leginkább alakítani szempontból vitattam BERECKZI magyarázatát. Alapul az a magyar nyelvtörténeti felfogás szolgált, amelyre hivatkoztam, és amelyet HONTI is idéz a történeti nyelvtanból (ZSILINSZKY 1991: 442): a korai magyar névutók tipikus morfémaszerkezete: *tő* + *határozórag*, (illetve *tő* + *birtokos személyjel* + *határozórag* [443] – ezt HONTI nem idézi). Kérdéseim tehát ezek voltak. 1. Létrejöhet-e primer rag nélkül névutó a magyarban, illetőleg a rokon nyelvekben? 2. Elenyészhet-e nyomtalanul a primer rag? Az első kérdésre azt a választ adtam, hogy a magyarban nem jöhet létre primer határozórag nélküli névutó, és ha a mai alakban nincs is meg, a személyragozás előhossa. BERECKZI rokon nyelvi példái alapján sem láttam bizonyítottnak a primer rag nélküli névutó létrejöttét (ebből következik, hogy a *-VEL* végén is primer ragnak kell lennie). A második kérdésre az volt a válaszom, hogy az elenyészés csak látszólagos, a személyragozás előhossa az eltűnt ragot (*hozzám*), illetve a testes rag jelentése a *-RA* és a *-BE* esetén lativusi, ami csak azzal magyarázható, hogy a szöveg raggá zsugorodása után a végső magánhangzóban a primer határozórag őrződött meg (2006: 459–60).

HONTI, idézve ZSILINSZKYt (a névutói morfémaszerkezet *tő* + *rag*), hozzáteszi: „A legtöbb névutóra nézve ez igaz is lehet, de ettől nyilván lehettek eltérések is, amint az osztják sugallhatja. Anyanyelvünk legközelebbi rokonai azt mutatják, hogy névutóként bizony alapalkú, esetrag nélküli főnevek is szolgálhatnak, sőt a magyarban is vannak ilyen esetek (l. alább)” (2007: 74). HONTI ezek után két kérdést fogalmaz meg (melyek részben fedik az előbbi bekezdésben általam megfogalmazott kérdéseket): „1. Névutói eredetű ragjaink vajon mindig megőrizték a még névutói előzményükhöz csatlakozott eredeti esetragjukat? 2. A személyes névmási paradigmasort kiegészítő, birtokos személyjellel ellátott névutók (vagy ha jobban tetszik: határozószók) morfológiai szerkezete biztos támpontot nyújt-e a névutó eredeti szerkezetének megítéléséhez?” (75).

BERECKZI a primer rag nyom nélküli elenyészésének bizonyítékául a *-RA* és a *-BE* ragokat idézte (2001: 209). Én megpróbáltam bemutatni, hogy e példák nem igazolják feltétlenül BERECKZI állítását. HONTI ezért válaszként a *-kor*, *-szor/-szér/ször*, *-ban/-ben* és *-ért* ragokat hozza: e ragokban eltűnt, illetőleg eltűnőben van a primer rag. Ámde ezek nem alkalmasak a „nyomtalanul elenyészés” bizonyítására: miként a szerző is megjegyzi (2007: 76), a két első jelentése folytán nem alkalmas a személyjelezésre, a harmadik és a negyedik pedig személyjelezéskor visszakapja az élő nyelvhasználat által lekoptatott primer határozóragokat.

HONTI bemutatja, hogy az osztjákban vannak „esetragjukat vesztett vagy eleve esetrag nélküli névutók” (2007: 75). Ez a tény véleménye szerint igazolja, hogy a *-VEL* névutói előzményében is lehetett egy később megszűnt primer rag, vagy talán nem is volt ott soha ilyesmi. Egy rokon nyelv adatait semmiképpen sem szabad figyelmen kívül hagyni. Ugyanakkor viszont nem felejtethjük el, hogy az osztjákokról a legkorábbi beszámolók sem nyúlnak vissza 300 évnél korábbra (vö. ZSIRAI 1937/1994: 201–3). Perdöntök tehát e kérdésben nem lehetnek az osztják adatok, már csak azért sem, mert BERECKZInek a **pälä*-ből alakult rokon nyelvi névutós példái (eltekintve néhány vitatottan értelmezhető mordvin adattól) mind primer határozóragosak (2001: 208–9). Ha azonban egy **pälä-l* alakból indulnánk ki, a rag feltételezett zsugorodása a magyarban (haplológia) megőrizheti az egykori *-l* primer ragot, tehát nem kellene fenntartani a kérdéses „ragelenyésző” álláspontot.

Igazat kell adnunk viszont HONTinak abban a kérdésben (2007: 75), hogy egykori primer ragok esetenként úgy elhomályosulhattak, hogy egy adott szinkronia beszélőinek nyelvérzéke nem ismeri fel a ragot, és ezért újból, más helyen alkalmazza (ez az eljárás rokon a magyar névutók szekunder ragozásával, vö. *fölébe, elébe*).

Végül is melyik magyarázat a legvalószínűbb? Állítsuk sorba a három javaslatot hangtani, alaktani, jelentéstani, tipológiai és térbeli lehetőséget figyelembe vevő szempontok alapján.

1. SZINNYEI (*βäyl): hangtanilag: kétséges, alaktanilag: kifogástalan, jelentéstanilag: elfogadhatatlan (instrumentalisból feltételezi a comitativust); tipológiai és területi elterjedés tekintetében: elfogadhatatlan (nincs rokon nyelvi igazolása).

2. BEREZKI (*pälä): hangtanilag elfogadhatatlannak tűnik, alaktanilag nem meggyőző (bár egy *pälä-l alak „szabálytalan zsugorodás”-a [vö. BÁRCZI 1982: 51] létrehozhatta a mai végződést), jelentéstanilag kifogástalan (a comitativus elsőbbsége érvényesül az instrumentalis szemben), tipológiai és területi elterjedtség tekintetében (van-e hasonló alakulásmód a nyelvcsaládban, igazolják-e a rokon nyelvek az adott szóból alakult névutó meglétét): kifogástalan.

3. RÉDEI (*velel): hangtanilag kifogástalan, alaktanilag meggyőző (*vele-l* „zsugorodása”), jelentéstanilag kifogástalan, tipológiai és területi elterjedés tekintetében: ha nem is kifogástalan minden szempontból, mégis inkább meggyőző, mint nem.

A válasz számomra egyértelmű: RÉDEI KÁROLY javaslata hagyja a legkevesebb kétséget, az ő magyarázata a leginkább valószínű.

A hivatkozott irodalom

- BÁRCZI GÉZA 1982. A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése. Akadémiai Kiadó, Bp.
 BENKŐ LORÁND 1980. Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei. Akadémiai Kiadó, Bp.
 BEREZKI GÁBOR 2001. A *-val/-vel* rag eredete. Magyar Nyelv 206–9.
 FOKOS DÁVID 1937. A *-val, -vel* rag eredetének kérdéséhez. Népünk és Nyelvünk 9: 197–208.
 FOKOS DÁVID 1956. A névragozás történetéből. Nyelvtudományi Közlemények 58: 61–95.
 HEGEDŰS ATTILA 2006. A *-val/-vel* rag eredetéhez. Magyar Nyelv 459–60.
 HONTI LÁSZLÓ 2007. Hozzájárulás a *-val/-vel* rag eredetéhez. Magyar Nyelv 73–7.
 HUNFALVY PÁL 1866. A lapp nyelv. Nyelvtudományi Közlemények. 5: 286–425.
 JUHÁSZ DEZSŐ 2006. Megjegyzések a *-val/-vel* rag eredetvitájához. Magyar Nyelv 460–3.
 KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk. 2003. Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó, Bp.
 KOROMPAY KLÁRA 1991. A névszóragozás. In: BENKŐ LORÁND főszerk., A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. kötet. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Bp. 284–318.
 KOROMPAY KLÁRA 1992. A névszóragozás. In: BENKŐ LORÁND főszerk., A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. kötet. A kései ómagyar kor. 355–411.
 MÉSZÖLY, GEDEON 1933. Der gemeinsame ursprung der instrum.-komit.-suffixe ung. *-val, -vel, wog. -l* und ostj. *-at*. FUF 21: 56–73.
 PETROVICI, EMIL 1956. Egy magyar hangtani sajátosság tükröződése a román nyelv magyar kölcsönszavaiban. Magyar Nyelv 6–26.
 RÉDEI KÁROLY 1977. Szófejtések. 159. A magyar *-vell/-val* ’mit’ esetrag eredete. Nyelvtudományi Közlemények 79: 202–5.
 SÁROSI ZSÓFIA 2005. Morfématörténet In: KISS–PUSZTAI szerk. 2005: 129–172, 352–371.
 SZABÓ T. ATTILA 1960. A magyar bilabiális *v* nyelvelmékes jelölésének, illetőleg jelöletlenségének kérdéséhez. Magyar Nyelv 56: 31–43.

- SZINNYEI JÓZSEF 1900. A *-vel* rag eredete. Nyelvtudományi Közlemények 30: 230.
- SZINNYEI JÓZSEF 1927. Magyar nyelvhasználat. [Hetedik kiadás.] Kókai Lajos kiadása, Bp.
- ZAICZ GÁBOR főszerk. 2006. Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- ZSILINSZKY ÉVA 1991. A névutók. In: BENKŐ LORÁND főszerk., A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. kötet. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Bp. 442–60.
- ZSIRAI MIKLÓS 1937/1994. Finnugor rokonságunk. MTA/Trezor Kiadó, Bp.

HEGEDŰS ATTILA

Egy klasszicista epigramma arányossági és hangzásviszonyai

Kazinczy Ferenc „A nagy titok” című epigrammája egyetlen disztichonból áll. A disztichon mindkét sorát spondaikus indítás lassítja, a folytatásban pedig nemcsak a második, hanem az első sort is két daktilus teszi pergőbbé:

Jót s jól! Ebben áll a nagy titok. Ezt ha nem érted,
Szánts és vess, s hagyjad másnak az áldozatot.

A fenti epigramma hangzásviszonyait sorainak belső tagolása is alakítja. Mindkét sor arany metszéses (MÓZES 2005). A tizen négy szótagból álló hexameter 9/5, a tizenkét szótagból álló pentameter 5/7 arányban tagolódik (a 7/5 arányú tagolás ugyanis megbontaná a sor daktilikus rendjét). Ha a hexameterből alcímként kiemeljük az esztétikai tételt megfogalmazó első két szótagot, a sor maradék részének tagolása 7/5 arányúvá alakulna:

Jót s jól!
Ebben áll a nagy titok.
Ezt ha nem érted,
szánts és vess, s hagyjad
másnak az áldozatot.

Az eredmény: tökéletesen szimmetrikus négysoros, amely mintha a japán költészetből ismert 5 és 7 szótagos sorokból épülne.

A rövidebb sorok arany metszéssel szintén tagolhatók, mégpedig 4/3, 2/3, 3/2 és 3/4 arányban:

Jót s jól!
Ebben áll a
nagy titok.
Ezt ha
nem érted,
szánts és vess,
s hagyjad
másnak az
áldozatot.

A nyolcsorossá alakított költeményben, amely szintén tökéletesen szimmetrikus felépítésű, jobban megfigyelhetők a sajátos hangzásviszonyok, például az, hogy az *ebben* és az *ezt* anaforikus visszautalás magánhangzós, az ironikus felhangú *nagy* jelző és a *nem* tagadószó pedig mássalhangzós alliterációban cseng egybe (KABÁN–MÓZES 2008: 72).

A négy soros „változatban” arra is felfigyelhetünk, hogy az első és a negyedik sor vége – a klasszikus disztichon hangzásigényének ellentmondva – zárt szótagos előrímmel induló, összevont asszonánconban felel egymásnak: *áll a nagy titok – áldozatot* (KABÁN–MÓZES 2008: 72–3; MÓZES 2008: 519).

A nyolcsoros „változat” sor alapú negatív és pozitív arany metszése (3/5, illetve 5/3) a már említett *nem* tagadószóra és a *hagyard* felszólításra irányítja a figyelmet. A disztichon eredeti hangzásrendjében a versláb nyomatóképtelen részére eső szó-, illetve szólamkezdő súlyvesztését mindkét esetben ún. dallamcsúcs pótolja (LÁSZLÓ 1961: 25–7, 43). A két dallamcsúcs pedig a *Jót s jó!*-ban megfogalmazott esztétikai tétel indoklásának két lényeges mozzanatát emeli ki: *ezt ha nem érted – hagyard másnak az áldozatot*.

A hivatkozott irodalom

- KABÁN ANNAMÁRIA – MÓZES HUBA 2008. Alliteráció [K. A. – M. H. szignóval]. In: Alakzatlexikon. Főszerk. SZATHMÁRI ISTVÁN. Tinta Könyvkiadó, Bp. 71–4.
- LÁSZLÓ ZSIGMOND 1961. Ritmus és dallam. A magyar vers és ének prozódíája. Zeneműkiadó, Bp.
- MÓZES HUBA 2005. Az arany metszés mint versszerkezeti alakzat. In: Uő: Itt flóta, okarína. A rim mint versszerkezeti alakzat. Bíbor Kiadó, Miskolc. 36–8.
- MÓZES HUBA 2008. Rim [M. H. szignóval]. In: Alakzatlexikon. Főszerk. SZATHMÁRI ISTVÁN. Tinta Könyvkiadó, Bp. 505–22.

MÓZES HUBA

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Párhuzamos szótörténeti és frazeológiai vizsgálatok az Ómagyar Mária-siralomhoz és Szenci Molnár Albert szövegeihez* 1. Az ÓMS. egyik vitatott szerkezete a *buabeleul kyniuhhad*. Szűz Mária mondja a kereszt alatt Jézusnak: „syrou aniaith thekunched | buabeleul kyniuhhad” (nem a leírás, hanem a vers szerinti sorbeosztást követtem). Mint ismeretes, a *buabeleul kyniuhhad*-ot legalábbis a legutóbbi időkhöz általában ’bújából kinyútsad, azaz kivonjad’-nak értelmezték (l. pl. BENKŐ 1980: passim, irodalommal; VIZKELETY 1986: 37, irodalommal). Korábban magam is így tettem (l. pl. A. MOLNÁR 1994: 82). Ezt az értelmezést legrészletesebben MÉSZÖLY GEDEON (1944: 55–7) indokolta meg. A *kinyuuhad*-nak olvasott szót a *kinyútsad* korábbi alakjának veszi, s a *nyújt* igének – a *nyúzzal* való joggal feltett etimológiai összefüggése alapján (vö. TESz.; EWUng.) –, az eredeti igetőnek egy ’húz’ jelentését következteti ki, majd az ÓMS. *kyniuhhad* szavát a WinkIK. és a vele rokon NádK. passiója egy mondatával veti össze, WinkIK. 214: „O eggetlen egh

* Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár 91. Készült az OTKA (K 69093) támogatásával. – Az idézett forrásoknak a szakirodalomban közismert rövidítéseit „A hivatkozott irodalom” listájába nem veszem be, s egy-két más, a szövegben egyértelműen jelölt adat forrásjelzését sem.

edes fiam ne akary engömeth el hadny Avagh hww (olv. húzz) utannad te hoziad hogh halyak veled őzwe megh”. A NádK. 273-ban pedig, mint írja, „Vong auag huz (olv. vongy avagy húzz) vtannad te hoziad, hog haliac veled őzue megh” áll. A ’kinyújt’-ból a ’kihúz’-on át tehát el lehet jutnia a ’kivon’-ig. S „Máriának a búból való ’kinyújtása’, kihúzása, kivonása az ÓMS. szerint az volna, ha ő is meghalhatna egyetlenegy fiával [...] A ’búabelül kinyúhhad’ tehát alakilag = ’bújából kinyútsad’, jelentésileg = ’bújából kivonjad” (MÉSZÖLY 1944: 57). A *bú* jelentése itt ’fájdalom’ (vö. ÓMS.: *buturuth*; Temesvári Pelbárt 1499/1982: 113: „így Máriát, az ő ártatlan édesanyját is megölték a *fájdalomnak* szívébe szúrt törével”; s a kódexek ’gladius doloris’ jelentésű számos hasonló kifejezését, pl. KrizaK. 29: „az tvrnek faýdalmaert”; stb.; l. MÉSZÖLY 1944: 26–7; A. MOLNÁR 2005: 89–90).

Magam nemrég szintén tárgyaltam az ÓMS. említett szerkezetét (A. MOLNÁR: 2003: 68–71, 2005: 97–102), s arra az eredményre jutottam, hogy a *kyniuhhad* íráshiba *kyniuhhed* helyett, ami egy *kinyűjxed* ’könnyítsd’ szót takar. A szakirodalmat tanulmányozva láttam és be is mutattam, hogy ezt a lehetőséget előttem már NÉGYESY LÁSZLÓ (1927: 378) és MARTINKÓ ANDRÁS (1988: 145–7) is fölvetette, s MARTINKÓ hasonló jelentésű szöveghe-lyekre említett is nemegy, főleg külföldi példát. Fejtegetéseikben azonban – inkább a NÉGYESYÉben – hibák is vannak (ő pl. esetlegesen még a *kinyű* igét is számba veszi, MARTINKÓ pedig a *beleul*-t nem a *-ból* előzményének, hanem a *belől* névutó megfelelőjének tartja). S még több, párhuzamos magyar példa is jó lett volna véleményük alátámasztására. A szakiroda-lom nyilván ezért nem fogadta el ezt (l. pl. MÉSZÖLY 1944: 55–6; JAKAB 1991: 55–7), külön szóvá téve, hogy a feltett másolási hiba „stílustörténeti szempontból lehetetlen, mert ’búból könnyíteni’ nincsen sem a régi nyelvben, sem a maiban, éppúgy nincsen, mint ’búból kinyűni’ sincsen” (MÉSZÖLY 1944: 56).

A *kyniuhhad* szó ’könnyítsd’ értelmezését a következőkben korábbi munkáimra is támaszkodva okolom meg, új és nyomós adatokat ugyancsak hozva. MÉSZÖLY és mások véleményére térve – noha MÉSZÖLY GEDEONT, nem egyedül, legkorábbi szövegemlékeink kiváló kutatójának tartom – azt kell megállapítani, hogy az általa feltett jelentésféjlődés-láncolat bizonytalan. S hozzáfűzhetjük, hogy jó stílustörténeti párhuzammal ő sem tud szolgál-ni, a *búból kinyűjt*-ra egyetlen példát sem hoz, és én sem ismerek ilyet. Ezenkívül az ÓMS.-ban a *buabeleul kyniuhhad* a keresztre feszítés kezdetén fordul elő, amikor Mária azt kéri Jézustól, tekintsen rá, s ezzel enyhítse a fájdalmát. Azzal, hogy rátekin, őt nem is von-hatná ki a fájdalmából, azt nem szüntethetné meg, csak némileg enyhíthetné. A „Planctus”-ban is a megfelelő helyen ez áll: „Matrem flentem respice | Conferens solatium” (magyarul: Síró anyát tekintsd | Hozva [neki] vigasztalást), l. MÉSZÖLY 1956: 114–5; VIZKELETY 1986: 18, 21. MÉSZÖLY viszont ezt a szerkezetet a WinklK. és a NádK. egy olyan részével kap-csolja össze, amely a passió végén áll. Ezeknek az ÓMS.-ban a „Tuled ualmun [!] | de num ualallal | hul yg kynzaáll | fyom halallal”, illetve az „owog halal kynaal | anyath eges fyaal | egembelu ullyetuk” részek felelnének meg. Azt is bemutattam, hogy a *könnyít* szó korai adatainak a többsége az első szótagban *i*-vel hangzik (l. alább is) – és ez a forma látszik az eredetinek –, az *i*-t pedig itt az ÓMS. *y*-nal jelöli, a szót tehát – NÉGYESY-től és MARTINKÓ-tól eltérően – *kinyűjxed*-nek olvasom. Az *ny* intervokális helyzetben majd később nyúlik meg (l. TESZ.; EWUng.). Az *i*-s alakok számát még toldjuk meg D. BARTHA KATALIN (1970: 304, 434) egy cikkének említésével is, amelyben a *könnyű* szónak és származékainak az első szótagban *i*-vel hangzó (s váltakozva rövid vagy hosszú szóközépi mássalhangzót mutató) alakjaira ő tizennégy példát hoz, és utána stb.-t tesz, a nem *i*-vel hangzókra pedig

ötöt: NagyszK. 31: *kynnieb*, 33: *kynien*, 45: *kynniebb*, 58: *könien*, 103: *künűsegőt*; stb. Az utolsó szótagban a feltett *a* (ɔ: e) íráshibát a rím szintén indokolja (vö. *tekunched*), s tudjuk, az ÓMS.-ban számos íráshiba van. Igaz, az ÓMS.-ban és a régi magyar költészetben van példa arra, hogy a rímben a megfelelő magánhangzók a nyelv vízszintes mozgása szerint eltérnek (vö. ÓMS. *fyodumtul* : *urumētuul*, *kynzathul* : *werethul*; MÉSZÖLY 1956: 247–50), de ez ritka, az ÓMS.-ban is a rím általában „szabályos”: *urodū* : *fyodum*, *arad* : *farad*, *hullothya* : *olelothya*, *mezuul* : *wyzeul*, stb. Az *e* → *a* íráshiba paleográfai szintén lehetséges: NádK. 703: *anńanak* (a második *a* *e*-ből van javítva); CornK. 149v: *paldaya* [ɔ: *peldaya*; l. fakszimile]; DomK. 100; NagyszK. 93: *kerezta* [ɔ: *kerezte*] *volna*; NádK. 242; GömK. 53; HorvK. 261; KeszthK. 181: *ȳarasyĳm* (A szó első *a*-ja *e*-ből javított betű); KazK. 45, 150; stb. (vö. még A. MOLNÁR 2005: 98).

A 'kinyújtásd' értelmezés ellen szól még az is, hogy ekkor a *ki* igekötővel még csak igen feltételesen számolhatunk, egybeírt alakkal pedig aligha. Már MARTINKÓ megjegyezte, hogy „az egész Ómagyar Mária-siralomban egyetlen kétségtelen igekötő sincs!” (1988: 145). Persze, azért ezt éppenséggel nem lehetne kizárni, mert a HB.-ben már van egy igekötő (igaz, külön írva és még lativus raggal: *migé* 'meg'), s a JókK.-ben a *ki*-re is van több példa, köztük egybeírtak is (l. JAKAB 2002: 181–5). A szakirodalom – a 'kinyújtásd' értelmezéssel számolva – a *kyniuhhad*-ban GRAGGERTől (1923: 10) kezdve mindmáig általában a *ki* igekötő első előfordulását látja (? látta). J. SOLTÉSZ (1959: 87) például azt mondja, hogy „A *kyniuhhad* adatot bizvást elfogadhatjuk a *ki* igekötő első előfordulásának. NÉGYESY maga sem szánta ellenvetését ötletnél többnek.” Hasonló álláspontot képviselt legutóbb D. MÁTAI MÁRIA (2003: 412) is. Azon azonban el kell gondolkodnunk, hogy még kódexekben is a *ki* igekötős szavak messze legnagyobb részében az igekötő külön van írva, például az NySz.-ban a *kinyújt* ige mindegyik adatban, a későbbiekben is így szerepel: JókK. 140: „Az madarak kezdec *ky nywyttany* nyakokat”; BécsiK. 65: „Az ő zokasabol a kirali aran ístapöt *ki noyta*”; „Kár: Bibl. I. 162: „*Ki nyuytott* karral”; ACSereEnc: Enc 248b: „A bányászat kemény *ki* ásott dolog, mely kalapátsal *ki nyujthatik*” (vö. még: A. MOLNÁR 2005: 101). S az „Erdélyi magyar szótörténeti tár”-ban (SzT.) a legkorábbi adatok ugyancsak külön vannak írva, vö. pl.: 1585: „a' kariat hogy *ki Niútotta* es labatis”; 1612/1613: „*ki niuta* az labat”; 1625: „melj vasakat... az *ki niutásatol* adtam... d. 20”; 1664: „*kinyújtván* öfelsége hatalmas karját az megszabadulásunkra”; 1703: „vas *kinyújtó* nagy verő”; 1776: „*Ki nyujta* az ajton egy czedulát”. BENKŐ (1980: 269, s vö. még 265, 273) is nyilván érezte az ÓMS.-beli *kyniuhhad*-ban az igekötő problematikus voltát, amikor ezt írta: „az ÓMS. *kyniuhhad* adatában az igekötővé válás folyamata alkalmasint az egybeírás ellenére sem ment még teljesen végbe”.

S mindezek után forduljunk a stílustörténeti érvhez. Korábban nagyszámú példát hoztam arra, hogy betegséggel, fájdalommal, búsulással stb. kapcsolatban gyakran használták a (meg)könnyebbít vagy a (meg)könnyít szót: SermDom. II. 228: „quae dolores seu passionnes eorum (martyrum) alleviabat [*kinebetȳ vot*]”; WinkIK. 334: „Fyadath fedezyed folyo vereeth törölied Farrattsagaath *kynȳbehed*”; DöbrK. 243: „Eg nemes fa · minden közöt · azt eg hyseges kereszt [...] Haȳ agait te magas fa · *konihed* hevzot ereket”; DomK. 170: „mert ez betegsegebevl maydan *meg kevnȳbedel*”; 1594. e.: „Szent Isten, *könnȳts meg*” (Balassi: „Bizonnal esmérem rajtam nagy haragod...”); 1651: „De halljuk még egyszer vezérek tanácsát, | *Könnyebbítsék* mégis szívem *busulását*” (Zrínyi: Szigeti veszedelem 13/36); 1662: „Itt uram, az pestis igen kezdde regnálni... szánná meg Isten s engedne valaha *könnyebbülést*

nyomoruságinkból”; 1667: „de Husztnak most kezéhez bocsátásával nem hogy *búsulást könnyíténé*, sőt szaporítaná, nekem úgy tetszik”; 1712: „Az Himlőből *megh könnyebbedel*” (SzT.); stb. (l. A. MOLNÁR 2003: 70–1; 2005: 99–100). S ezeket az adatokat és más idézett társaikat még bőven lehet újabbakkal szaporítani. Most elsősorban Szenci Molnár Albert műveiből hozok hasonlókat: „Vigasztalj minket, és adj *könnyebbséget*,” (90. zsoltár, 8. vers; a Szenci Molnár-zsoltárokat – mivel szövegükben az idézett helyeken nincs módosítás – a magyarországi ref. énekeskönyvből idézem, címe: „Énekeskönyv magyar reformátusok használatára”); 1621: „Engedgy vigasztalajt, *konnyebbüléft*, bekeséges türeft és megbabaduláft minden nyomorultaknak”; „Es *könnyebbíts meg* és gyógyíts meg ez mi gyermekünket az ő nagy betegségeből”; „Enis azért tégdet hijlac moftá fegitsegül, és kérlec, engedgy *könnyebbséget* kegyelmész eñké” (Imádságos könyveczke 217, 332, 339). S még további példák másoktól: PéldK. 47: „terdeet, es erze ev magat *meg kevényebvltnek*. Ezeknek vtanna fel serkene almabol igen chodalkozyk vala azon hog hol volna ev. Es hog *kevényeben* volna. Monda ez beteg” (a MargL. egy része vagy egy ahhoz kapcsolódó tanúvallomás tévedésből a PéldK.-be másolva); CAL. 53: *alleuatio* – *Meg könnyítés, bánat könnyebbitése*; 594: *leuatio* – *Meg könnyebbités, vigaktalás* [!]; 1682: „*könnyebbedvén* betegsegeből” (SzT.); 1763: „ollj modot keresni melyel ebbéli *bujában könnyöbbiténé* terhet”; „Mi az, ami igen nehéz, s mégsem terheli azt, aki hordozza? Az a tudomány és a jó mesterség; amely terhére nincsen annak, akinél vagyon, hanem *könnyebbiti* sok bajaiban” (Bod 1768/1987: 163); „*Könnyíteni* mások sorsán, baján, szenvedésén” (CZF.).

Végül emlékezzünk vissza, MÉSZÖLY azt is kifogásolta, hogy NÉGYESY a *búból könnyít*-re nem hozott példát, s ez nem is fordul elő sem a régiségben, sem később. JAKAB (1991: 56–7) pedig MARTINKÓVAL vitázva azzal szintén érvelt, hogy a *könnyít*-nek nincs *-ból, -ből* ragoz vonzata, sőt általában belső helyhatározó ragoz sem. Egyrészt megjegyzendő azonban, hogy Balassi Bálint „Szép magyar komédiájá”-ban – ha nem is *-ból* ragoz vonzattal – a *bú* és a *könnyebbit* egy szerkezetben vagy egymásra vonatkoztatva megtalálható: [Credulus.] „Nincs azért immár semmi reménségem, kivel csak tengethessem s hitegsem is keseredett lelkemet, sőt *búm könnyebbségére* csak hízkeladni sem tudok immár semminémő gondolattal magamnak (Actus I. Scena I.); „Julia. Bizon szánom veszett, nyavalyádót, s bánom, hogy az igaz szerelem miatt vallasz ennyi sok *bút*, s bánom azt is, szívem szerint, hogy ha akarnám is, nem segíthetlek, s nem *könnyebbíthetek* semmivel” (Actus III. Scena I.). Igaz, e példák egy világi, szerelmi tárgyú drámából valók, de tudjuk, hogy a vallásos és a szerelmi költészet frazeológiája között van rokonság, Balassi esetében is (l. pl. A. MOLNÁR 2008: 60–1). Másrészt a vonzatok, mint ismeretes, a nyelv története folyamán változhatnak; vö. akár csak az ÓMS.-ban: *búval* ('bútól') *fárad*, *vizül* ('vízként, mint a víz') *hull*, *halállal* ('halálra') *kínozt*; stb., s a *megkönnyebbit*-nek egyébként is idézhetünk belső helyhatározós *-ból, -ből*, valamint *-ban, -ben* ragoz határozóval alkotott szerkezeit (l. fentebb; ill. A. MOLNÁR 2005: 100). Ha tehát (régén) mondhatták azt, hogy *betegségből, nyomoruságból, búsulásból, búból megkönnyebbedik, megkönnyebbül, megkönnyebbit, könnyít*, bizony nyál mondhatták azt is, hogy *búból* 'fájdalomból' *(meg)könnyebbit, (meg)könnyít*. És ismételtelen emlékezzünk rá, hogy a *búból kinyújt*-ra nincs egyetlen adatunk sem, s például az NySz.-ban, az SzT.-ban vagy a Gl.-ban a *búból, fájdalomból kihúz*-ra vagy *kivon*-ra sem.

2. Az ÓMS. frazeológiáját is vizsgálva a „Scemem kunuel arad” mondattal szintén foglalkoztam (A. MOLNÁR 2005: 101–2; 2008: 59–61), megjegyezve, hogy a könny, főleg

a keresztre feszített Jézust sirató Szűz Mária könnye folyásának áradáshoz való hasonlítása a korai keresztény egyházi nyelvhasználat egyik toposza, ami aztán a világi irodalomban, a szerelmi költészetben más összefüggésben szintén elterjedt. A hozott számos példához ez esetben is lehet továbbiakat fűzni: „Ugyanezt írja Anzelm: Ó, Szűz Mária, dicsőséges Aszszonyság! Mit mondjak, a könnyeknek milyen forrása fakadt szemérmes szemedből, amikor azt láttad, hogy egyetlen ártatlan fiadat előtted ostorozzák, sújtják, szaggatják kegyetlenül” (Temesvári Pelbárt 1499/1982: 113); VirgK. 59: „nagy kwny hullatasba el arada”; „Sötétül keblem, 's könny árad szememből” (Ónody Péter: Lant, vagy a debreceni r. collegium nevendékei által írt némely versek gyűjteménye. Debrecen, 1832. 43; l. még ue.: Történeti korpusz: <http://www.nytud.hu/hhc/>); stb. Az imában, a fohászkodásban egyébként az ókorban és a középkorban a sírásnak nagyobb is volt a szerepe, ami nyomokban máig megmaradt (BALOGH 1926.; BORZSÁK 1974/1996: 350–2; ERDÉLYI ZSUZSANNA 2001: 105–11), s ebben a könnynek is kiemelt szerepe lehetett: „A szenvedéssel való azonosulás és az egész igazi »könyves« bánat szakrális jelképévé vált könny, amint láttuk a középkor szent költészetében, a Máriasiralom-műfajban nyert fokozatos jelentőséget éppen a jézusi szenvedést is tükröztető, tehát kettős funkciót betöltő szerepe miatt: az anya szenvedésén keresztül érzékelteti a Fiú szenvedését” (ERDÉLYI 2001: 111). A témához l. még: NAGY 2000.

Figyelemre méltó ide vonható adat Szenci Molnár Albert zoltárparafrázis-fordításából a 22. zsoltár 7. versszaka is: „Az ő szájukat én reám tátván, Mint ragadozó, sívó oroszlán, Agyarkodnak, hogy engem torkukban befalhassanak. *Könnyhullatásim, mint a vizek, folynak*, Én csontjaim helyükből kimozdulnak, Szívem, mint viasz, olvad, béliem fájnak Sebek miatt”. A Bibliában ugyanis itt a következő szöveg van, lásd például: Vulgata, Zsolt. 22(21): 15: „*sicut aqua effusus sum* | et dispersa sunt universa ossa mea | factum est cor meum tamquam cera liquescens in medio ventris mei”; DöbrK. 44: „*En ki ötletem · ment viz · es el ozlatanak minden tetemeim Ol' lon en zivem ment la' g viaz · en hasamnak közepin*”; VizsolyiBibl. (1590.), Zsolt. 22/14: „*Mint a víz vgyan ki öntettem*, és minden én czontaim el oßlattattanac, az én ßiuem mint a vijaß el oluadott az én belß tagaim között”; KáldiBibl. (1626.), Zsolt. 21(22)/15: „*Mint a' víz ki-öntettem*: és minden chontyaim elhányattattac | Mint a' meg-olvadott viazfz lött a ßzivem a' testemnek közepin”; ÚjKatFord. (1973.), Zsolt. 22(21)/15: „*Olyan vagyok, mint a kiöntött víz. | Csontjaimat szétszedték, szívem, mint a viasz, | szétfolyt bensőmben.*”; ÚjProtFord. (1975.), Zsolt. 22/15: „*Szétfolytam, mint a víz, | kificamodtak csontjaim. | Szívem megolvadt bennem, mint a viasz*”. Szenci Molnár zoltárparafrázis-fordítása szempontunkból itt azért érdemel külön figyelmet, mert nem azt a hasonlatot tükrözi, amely a megfelelő bibliai helyen van, hanem egy másikat, amely toposz a (régi) egyházi nyelvben (a könnynek a szemből vízként, pataként való folyása, áradása). S amely, mint bemutattam (A. MOLNÁR 2008: 59–60), szintén bibliai gyökerű, megvan a Jeremiás 8/23-ban, a régebbi számozás szerint 9/1-ben (erre utal a 199. úgynevezett pécsi egyetemi beszéd, s egy megfelelője a SermDom.-ban is); illetve a Zsoltárokból (amire Temesvári Pelbárt Stellariuma, ill. a TihK. szintén utal) ugyancsak idézhető, l. pl. 119/136: „*vizeknek folyáfi bármaznac az én ßemeimből azoc miatt kic az te törvényedet nē őrizic meg.*” (VizsolyiBibl.); „*Szememből könnyek patakja árad*, mivel sokan nem tartják meg törvényedet.” (ÚjKatFord.); „*Könny patazkiz szememből*, azok miatt, akik nem tartják meg törvényedet.” (ÚjProtFord). S itt a Szenci Molnár-parafrázis is hüen követi a bibliai szöveget, 119/68: „*Könnyhullatásom szememből azértan, Mint patak ömlik*, mert, hogy a népek Becsületet nem tesznek törvényednek”. A 22. zsoltár parafrázisába ez a kép bizo-

nyára azért kerülhetett be, mert jóval ismertebb volt, mint ami ott a Bibliában szerepel. Ez esetünkben elsősorban Ambrosius Lobwasserre vonatkozik, akinek a zsoltárparafrázis-szövegét Szenci Molnár fordította, de reá is, mert az átültetést nem módosította, noha az eredeti bibliai szöveget, a Vizsolyi Bibliáét is jól ismerte. Lobwasser szövege itt a következő: „*Die threnen mich wie wasserrinnend machen | Meine gelenck mir gar zur dehner krachen*” (A. Lobwasser: Der Psalter deß Königlichen Propheten Dauids. Leipzig, 1576.; új. kiad. Zürich–New York, 2004). A vizsgált esetben tehát az egyházi frazeológia terén – a zsidó és a keresztény kultúrkör messze időbeli és térbeli kötődéseivel – így kapcsolódhat össze az ÓMS. és egy Szenci Molnár Albert fordította zsoltár.

3. Az ÓMS. *kyniuhhad* szavának ’könnyítsed’-ként való értelmezése (az olvasat pedig *kinyűhxed*), valamint Szenci Molnár Albert 22. zsoltára 7. versében a „Könnyhullatásim, mint a vizek, folynak” – a bibliai szövegtől eltérő – hasonlatnak a kommentálása arra mutat rá, mennyire hasznos, ha a nyelvtörténeti szövegvizsgálatot is több oldalról tudjuk végezni, s abba a stílustörténeti módszert szintén bevonhatjuk. Így a szövegahagyományozódás módját is differenciáltabban látjuk, határait pedig szélesíthetjük.

A hivatkozott irodalom

- BALOGH JÓZSEF 1926. Hangos könyörgés – síró fohász. – Néhány adalék az ókeresztény ima történetéhez. *Ethnographia* 37: 190–2.
- BARTHA KATALIN 1970. A labiális-illabiális tendencia állapota a Nagyszombati Kódex nyelvjárásában. *Magyar Nyelv* 300–12, 429–43.
- BENKŐ LORÁND 1980. Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Bod Péter 1768/1987. Szent Hilárius vagy szívet vidámító, elmét élesítő, kegyességre serkentő rövid kérdésekbe és feleletekbe foglalt dolgok... most ez harmad úttal feles bővítésekkel kibocsátattak B[od] P[éter] által. H. n., 1768. A szöveget gondozta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta HARGITTAY EMIL. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp.
- BORZSÁK ISTVÁN 1974/1996. Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát exemplumainak antik vonatkozásai. In: Uő, *Dragma. Válogatott tanulmányok*. Teleos Kiadó, Bp. 351–62.
- ERDÉLYI ZSUZSANNA 2001. Szűz Mária a történeti, későközépkori imádságokban. In: BARNA GÁBOR szerk., *Boldogasszony. Szűz Mária tisztelete Magyarországon és Közép-Európában*. Néprajzi Tanszék, Szeged. 102–26.
- Gl. = Régi magyarországi glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára. Szerk. BERRÁR JOLÁN – KÁROLY SÁNDOR. Akadémiai Kiadó. Bp., 1984.
- GRAGGER RÓBERT 1923. Ómagyar Máriasíralom. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 19. Bp.
- JAKAB LÁSZLÓ 1991. Ómagyar szövegek íráshibát föltételező értelmezései. *Folia Uralica Debreceniensia* 2: 55–61.
- JAKAB LÁSZLÓ 2002. A Jókai-kódex mint nyelvi emlék. *DE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen*.
- MARTINKÓ ANDRÁS 1988. Az Ómagyar Mária-síralom hazai és európai tükrében (Bevezetés és vázlat). *Irodalomtörténeti Füzetek* 117. Akadémiai Kiadó, Bp.
- D. MÁTAI MÁRIA 2003. Aza ómagyar kor. Az igeekötők. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Bp. 411–5.
- MÉSZÖLY GEDEON 1944. Az Ó-magyar Mária-síralom nyelvtörténeti és stílustörténeti magyarázata. Universitas Francisco-Josephina, Kolozsvár.
- MÉSZÖLY GEDEON 1956. Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. Tankönyvkiadó, Bp.

- A. MOLNÁR FERENC 1994. Lehet-e íráshibát feltenni a Halotti Beszéd *feje* szavában? *Folia Uralica Debreceniensia* 3: 79–83.
- A. MOLNÁR FERENC 2003. Az Ómagyar Mária-siralom olvasata és értelmezése. In: A. MOLNÁR FERENC – M. NAGY ILONA szerk., *Tanulmányok a magyar egyházi nyelv története köréből*. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. Debrecen.
- A. MOLNÁR FERENC 2005. A legkorábbi magyar szövegelemek (Olvasat, értelmezés, magyarázatok, frazeológia). A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kara, Klasszika-filológiai Tanszék, Debrecen.
- A. MOLNÁR FERENC 2008. Újabb adatok legkorábbi szövegelemeink tanulmányozásához. *Magyar Nyelvőr* 53–63.
- NAGY, PIROSKA 2000. *Le don des larmes au Moyen Âge*. Albin Michel, Paris.
- NÉGYESY LÁSZLÓ 1927. Igazításpróbák az Ómagyar Mária-siralom olvasásához. *Magyar Nyelv* 373–9.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1959. Az ősi magyar igeekötők (*meg, el, ki, be, fel, le*). Akadémiai Kiadó, Bp.
- Temesvári Pelbárt 1499/1982. Nagypéntek. *Pomerium de Sanctis. Pars hyemalis*. 69. beszéd. Ford. VIDA TIVADAR. In: Temesvári Pelbárt válogatott írásai. Vál., a kísérő tanulmányt írta, a jegyzeteket összeáll. V. KOVÁCS SÁNDOR. Európa Könyvkiadó – Helikon Kiadó, Bp.
- VIZKELETY ANDRÁS 1986. „Világ világa, Virágnak virága...” [Ómagyar Mária-siralom]. Európa Könyvkiadó, Bp.

A. MOLNÁR FERENC

SZEMLE

Gábor Tolcsvai Nagy, *A cognitive theory of style*

Metalinguistica 17. Peter Lang, Frankfurt am Main, 2005. 162 lap

1. Habár a stílus a nyelvészet számára hagyományosan nem központi problémaként jelenik meg, nagyon úgy tűnik, a nyelv működésének leírása mégsem nélkülözheti a nyelvi megformálással kapcsolatos kérdések megfogalmazását és azok megválaszolását. TOLCSVAI NAGY GÁBOR könyve a stílussal kapcsolatos lényegi problémákat a funkcionális kognitív nyelvészet nézőpontjából mutatja be. Elsősorban LANGACKER grammatikaelméletére támaszkodva olyan stíluselméleti modellt felvázolására tesz kísérletet, amely a nyelvi megismerésből kiindulva a maga komplexitásában képes megragadni a nyelvi stílus jelenségét, illetőleg működését.

2. A könyv első, bevezető fejezete (Grounding the notion of style [A stílus fogalmának megalapozása]) a funkcionális kognitív kiindulópontú stílusmagyarázat tudományelméleti, illetve tudománytörténeti kontextusát, valamint alapvető nyelvelméleti háttérfeltevéseit teszi explicitté.

Elsőként – SANDIG (1986) nyomán – a megformálással kapcsolatos naiv ítéletek, a népi kategorizáció fontosságára, kognitív nyelvészeti relevanciájára hívja fel a figyelmet. Ezt követően tér rá a stílussal kapcsolatos tudományos reflexiók rövid bemutatására. Az antikvitásig visszanyúló vázlatos történeti áttekintés jellemzője, hogy nem annyira a megszokottnak mondható retorikai, hanem inkább a hermeneutikai kiindulópontot alkalmazza. Mindez a későbbiekben vázolt stíluselméleti modell egyik alapvető sajátosságát előlegezi.

A stílus fogalmának ugyanis olyan értelmezését adja, amely határozottan épít a filozófiai (és irodalomtudományi) hermeneutika, valamint a kognitív (és funkcionális) nyelvészet közös nyelvelméleti háttérfeltevéseire. Ezzel összefüggésben pedig olyan értelmezői modellt dolgoz ki, amely egységes keretben teszi leírhatóvá a hétköznapi és a szépirodalmi diskurzusok stilisztikai jellemzőit.

A XX. század nyelvészetéről szólva kiemeli, hogy a tartalmat és a formát élesen szétválasztó, a stílust az autonómnak tekintett nyelvtanhoz képest meghatározó, strukturalista gyökerű stílusmodellekkel szemben azok a stílusértelmezések jelentenek alternatívát, amelyek a funkcionális grammatikai, a szociolingvisztikai és antropológiai, a szövegtani, valamint a pragmatikai kutatások eredményeire, lényegi belátásaira alapozva a stílust nem díszítőelemek rögzített rendszereként, hanem a diskurzusok jelentéssel teli dinamikus összetevőjeként jelenítik meg. Mindez előre jelzi TOLCSVAI NAGY GÁBOR kognitív stíluselméleti modelljének másik alapvető sajátosságát. A stílus olyan komplex értelmezésére válik, amely egységes keretben tudja bemutatni a stílus működésének grammatikai, szociokulturális és textuális aspektusait, valamint a pragmatikai vonatkozásokat.

Miután a kognitív stíluselmélet általános keretét – elsősorban LANGACKER (1987, 1991a, 1991b, 1999) és LAKOFF (1987) nyomán – felrajzolta, a bevezető fejezet ismerteti a modell alapfeltevéseit. A stílus problémáját a langackeri grammatikaelmélet egyik kulcsfogalmából, a nyelvi variabilitásból kiindulva értelmezi. A kognitív nyelvészet ugyanis kiemelt jelentőséget tulajdonít annak, hogy a világgal kapcsolatos tapasztalatokat – a specifikusságtól, a hatókörtől (scope), a perspektívától stb. függően – különbözőképpen lehet megkonstruálni. Ám – ahogy azt a kötet konkrét példákkal szemlélteti is – a konstruálások közötti különbségeknek nincs feltétlenül stilisztikai vonatkozása. A stílus a megformálásbeli különbségeken alapul: akkor válik felismerhetővé, azaz jelöltté, amikor az adott nyelvi konstrukció megformálása előtérbe kerül, mégpedig más megformálásbeli lehetőségek viszonylatában. TOLCSVAI NAGY stílusmodelljének tehát a variabilitás mellett az előtérbe kerülés (foregrounding) a másik alapvető kognitív nyelvészeti kulcsfogalma. Ez egyúttal az is jelenti, hogy a modell elkerüli az eltérésre alapozó stilisztikák csapdáját. A különböző nyelvi szimbólumok stilisztikai funkcióját ugyanis nem egy elvont, voltaképpen meghatározatlan grammatikai normarendszerhez képest értelmezi. Az adott nyelvi kifejezések stilisztikai funkcióját – egy használat alapú modell kidolgozását megcélózva – a mindenkor diskurzusban, az éppen aktivált stílusmintához mint orientáló mintához viszonyítva tartja leírhatóknak.

A bevezető fejezetből az is világossá válik, hogy e kognitív stíluselmélet a stílus komplex jelenségét három, egymást kiegészítő, sőt egymást kölcsönösen feltételező aspektusból közelíti meg. Vizsgálat tárgyává teszi tehát: 1. a nyelvi stilisztikai potenciálját, vagyis azt, hogy a nyelvi kifejezéseknek mint szimbolikus struktúráknak a megformálása hogyan kerülhet előtérbe; 2. a stílus szociokulturális változóit, vagyis azt, hogy a megformáltság hogyan kerülhet előtérbe a szociokulturális tényezők vonatkozásában; 3. a szöveg stilisztikai struktúráját, vagyis azt, hogy a szimbolikus struktúrák megformálása hogyan kerülhet előtérbe a szövegek feldolgozása során.

A stílus e három aspektusának vizsgálatát, amelyről a bevezetőt követő három fejezetben esik részletesen szó, az alábbi szempontok következetes érvényesítésével tartja megvalósíthatónak: a) a nyelvi kifejezések egységstátuszának mértéke; b) a konceptualizáció,

a konstruálás és a szimbolikus komplexitás viszonya; c) a konvencionalitás mértéke; d) a típus és megvalósulás viszonya.

A fentiek alapján megállapítható, hogy a modellben kiemelt hangsúlyt kap a stílus vizsgálatának kognitív szemantikai megalapozása. A középpontban ugyanis az a kérdés áll, hogy a nyelvi szimbólumok előtérbe kerülő megformáltsága milyen szerepet kap a jelentésképzés folyamatában. A három aspektus megkülönböztetésével és összekapcsolásával a szerző nem kimerítő magyarázatot kíván adni, hanem a stílus működésének lényegi összetevőit kívánja feltárni. Ezt támasztja alá az is, hogy a három, elsődlegesen szemantikai szempontokat érvényesítő fejezetet egy alapvetően pragmatikai kérdésfeltevésekkel jellemezhető fejezet követi, amely a stílus működését a nyelvi interakciók dinamikus folyamatából kiindulva értelmezi újra. Mindez természetesen következik a funkcionális kognitív nyelvészet használatalapú felfogásából, amely nem húz éles határt szemantika és pragmatika között, sőt a kettő szintézisére törekszik.

3. A határozott kognitív grammatikai háttér következtében nem meglepő, hogy a nyelvi kifejezések stilisztikai funkciójára, illetve jelöltségére összpontosító második fejezet (*The stylistic potential of language* [A nyelv stilisztikai potenciálja]) mind közül a legterjedelmesebb. Ám természetesen ez a terjedelem sem teszi lehetővé, hogy a nyelvi potenciál a maga teljességében kerüljön bemutatásra. E fejezetet egyfelől az jellemzi, hogy a nyelvi kifejezések szemantikai struktúrájából indul ki, vagyis azok stilisztikai lehetőségeit elsődlegesen a szemantikai oldalról közelíti meg, a fonológiai oldalban rejlő lehetőségeket (pl. ritmus, rímelés) inkább csak megemlíti. Másfelől a vizsgált jelenségek körét is leszűkíti, de mindezt anélkül teszi, hogy az esetlegesség veszélye fenyegetné. Olyan tartományokat emel ki, amelyek egyfelől alapvető tanulságokkal szolgálnak, másfelől megalapozzák az egyéb tartományok vizsgálatát.

A fejezet tárgyalja a lexikon két legalapvetőbbnek tartott kategóriájában, a főnévben és az igében rejlő stilisztikai potenciált. A szemantikai jellemzők számba vétele után a főnév és az ige stilisztikai előtérbe kerülésének lehetőségei elsősorban a korábban felsorolt szempontok (egység státusz, komplexitás, konvencionalitás, típus és megvalósulás) alapján kerülnek bemutatásra. Az elméleti belátásokat konkrét szövegelemzések szemléltetik. James Joyce két művének, a „*Dubliners*”-nek (Dublini emberek) és az „*Ulysses*”-nek elemzésre kiválasztott részletei jól mutatják azokat az – egymással akár kontrasztba is állítható – stilisztikai lehetőségeket, amelyek a két alapvető lexikai kategóriához kötődnek. E fejezet foglalkozik továbbá a kompozitumszerkezetek, a tagmondatok és mondatok stilisztikai funkciójával is. Amellett, hogy – a funkcionális kognitív kiindulópontnak megfelelően – kellő hangsúlyt kap a lexikon és a nyelvtan kontinuum jellege, arról is szó esik, ami a főnevekhez és az igékhez képest megkülönbözteti a kompozitumszerkezetek, tagmondatok és mondatok stilisztikai működését. Utóbbiak esetében ugyanis azt is kiemeli a szerző, hogy a teljes egység státusz, a nagyfokú konvencionalitás és elsáncoltság nem jelent feltétlenül kevesebb stilisztikai potenciált.

A nyelv stilisztikai potenciáljával összefüggésben esik szó a metaforákról és az alakzatokról, amelyek a stilisztikai hagyományban mint *par excellence* stíluseszközök jelennek meg. A stílus eszközként értelmező hagyománnyal szakító, lényegre törő kognitív szemantikai alapozást követően a figyelem a metaforikus nyelvi kifejezések stilisztikai előtérbe kerülésének feltételeire összpontosul. Ennek keretében a szerző rámutat a hétköznapi és

a szépirodalmi metaforák megkülönböztetésének nehézségeire, s a LAKOFF és TURNER (1989) nyomán ismertté vált négy eljárásnak (kiterjesztés, kidolgozás, kritikus kérdés, komponálás) nem annyira a poétikai, hanem sokkal inkább a stilisztikai relevanciáját emeli ki. Az alakzatokról szólva pedig a retorikai hagyomány négy átalakító eljárásának (*adiectio*, *detractio*, *transmutatio*, *immutatio*) kognitív szemantikai hátterére világít rá, amellyel egyúttal az alakzatok beható vizsgálatának kognitív nyelvészeti perspektíváit is felvillantja. A korábbiakhoz hasonlóan mindezt számos megvilágító erejű példával szemlélteti. A két hagyományos stilisztikai problémát tárgyaló alfejezet között kap helyet a *blending*, vagyis a dinamikus fogalmi integráció stilisztikai vonatkozásainak a bemutatása. A szerző egyfelől a Joyce „*Finnigans Wake*” című művének *chaosmos* lexemáján, másfelől Virginia Wolf „*The Waves*” (Hullámok) című regényének három olyan részletén mutatja be a *blendingben* rejlő nagyfokú stilisztikai potenciált, ahol a *hullám* jelenik meg az egyik bemeneti tartományként.

4. A nyelv stilisztikai potenciáljának áttekintése után, a harmadik fejezetben (The socio-cultural factors of style [A stílus szociokulturális változói]) a stílus komplex vizsgálatának egy másik lényeges aspektusa, a stilisztikai előtérbe kerülés szociokulturális feltételrendszere kerül a középpontba. E második aspektus vizsgálata azért is megkerülhetetlen, mert a szociokulturális tényezők alapvető szerepet játszanak a stilisztikai potenciál episztemikus lehorgonyzásában (*grounding*). E fejezet sem törekszik teljességre: a kognitív tartományként értett szociokulturális tényezők közül csak a legfontosabbakat sorolja fel, s egyáltalán nem tartja kizártnak a sor bővíthetőségét.

A fejezet öt szociokulturális változót tárgyal: 1. az attitűd tartományát, amely a beszélőnek tulajdonított megformálásbeli magatartást mutatja, és azt a választékos, közömbös, bizalmas, durva altartományokkal jellemzett skálán helyezi el; – 2. a helyzet tartományát, amely a beszélőnek és a hallgatónak az egymáshoz való viszonyát mutatja a megformálásban, és azt a formális, közömbös, informális altartományokkal jellemzett skálán helyezi el; – 3. az érték tartományát, amely a hallgató által felismert megformálásbeli értéktulajdonítást az értéktelítő, közömbös, értékmegvonó skálán mutatja; – 4. az idő tartományát, amely valamely szöveg stílusát és a benne lévő nyelvi kifejezések stilisztikai jelöltségét az időhöz viszonyítja a régies, közömbös, újszerű skálán; – 5. és végül a nyelvváltozatok tartományát, amelyben az intézményesített (sztemberd, irodalmi) és a hagyományozott (regionális, városi, szleng stb.) nyelvváltozatokhoz való tartozás jelenik meg stílusösszetevőként.

A csak vázlatosan ismertetett szociokulturális változók szisztematikus rendjéből, amelynek részletesebb kifejtése TOLCSVAI NAGYNÁL (1996) olvasható, kissé kilóg az utolsóként említett változó, amely a nyelvváltozatok – már a prágai iskola által is vizsgált – stilisztikai szerepének funkcionális kognitív kiindulópontú újrafogalmazását hordozza magában. A nyelvváltozatok tartományának elkülönülését mutatja, hogy a többivel szemben itt hiányzik a közömbös (neutrális) altartomány, amely lényegében az aktivált stílusmintához viszonyítva a leginkább elvárható nyelvi megoldásokat öleli fel. A maradék négy változó közül a legösszetettebb talán az elsőként említett attitűd, hiszen a hozzá kapcsolódó altartományok alkotnak legkevesbé homológ sort. A durva (vulgáris) altartomány kapcsán például felvethetőnek tűnik a stíluserejű és stílushibák klasszikus tanára épülő preskriptív stílusminősítések problémája. A bizalmas (familiáris) altartománynak az informális altartománnyal való összevetése pedig az attitűd és a helyzet változója közötti kapcsolatra kérdezhet

rá. Továbbá: a választékos altartománynak elképzelhető akár olyan értelmezése is, amely azt a két ún. protodiskurzus, a spontaneitással, szóbeliséggel és dialogikussággal jellemezhető társalgás, valamint a tervezettség, írásbeliséggel és monologikussággal jellemezhető (irodalmi vagy eminens) szöveg közül az utóbbira jellemző stílusmintákkal hozza összefüggésbe (vö. TOLCSVAI NAGY 2008). Ekkor a választékosnak nem a vulgáris, hanem esetleg a „laza” lehetne az ellentétpárja, amely a prototipikus társalgások stílusmintáit hozhatja működésbe.

A fejezet részletesen tárgyalja a szociokulturális változók tipikus együttállásait, amelyre szemléltető példaként a *policeman* 'rendőr' és a *cop* 'zsaru' szimonimapárt, valamint a tegező és nem tegező paradigmákat hozza. Emellett egy empirikus kutatás eredményeivel is alátámasztja a szociokulturális változók szerepéről és a tipikus együttállásaikról mondottakat. A megkérdezettek két, ugyanarról az eseményről tudósító (magyar nyelvű) hír egyes nyelvi kifejezéseit értékelték a szociokulturális változók mentén. E vizsgálat fontos hozadéka az is, hogy jelentős lépéseket tesz azoknak a módszertani kérdéseknek a tisztázása felé, amelyek a stílus szociokulturális aspektusának vizsgálatakor felvetődnek.

5. A stílus komplex vizsgálatának harmadik aspektusa, amely a szöveg stilisztikai struktúrájára összpontosít, a negyedik fejezetben (Style and text [Stílus és szöveg]) kap részletező kifejtést. A stílus kimondottan szövegközpontú megközelítése azért különösen hangsúlyos ebben a modellben, mert ahogy a nyelv stilisztikai potenciálja is mindig az adott szövegben, az adott szöveg konceptuális szerkezetében aktiválódik, úgy a stílus szociokulturális tényezői is mindig az adott szövegben érvényesülnek. Meg kell azonban jegyezni, hogy ebben a fejezetben – a kognitív szemantikai kiindulópontból következően – inkább a szöveg „belső” nyelvi szerveződése kerül előtérbe, a „külső” viszonyrendszer – az interakció dinamikus folyamatával összefüggésben – a következő fejezetben kap hangsúlyosabb helyet.

Miután – mintegy alapozásul – a szöveg kognitív nyelvészeti megközelítésének lényeges szempontjait ismertette, a fejezet rátér a szöveg stilisztikai struktúrájának leírására. Kiemeli, hogy a befogadó a stílussal – mint a szöveg alapvető összetevőjével – három szinten találkozhat: a) a szöveg fizikai megjelenésének észlelésekor; b) a szöveg stilisztikai elemeinek a on-line feldolgozásakor; c) valamint a szöveg megszilárdult (konszolidált) stilisztikai struktúrájának feldolgozásakor.

Mindazonáltal – a kognitív grammatikai kiindulópontú kérdésfeltevésnek megfelelően – a fejezet leginkább a másodikként említett problémát emeli ki. A stíluselemek, vagyis a szövegben stilisztikai funkciót kapó nyelvi kifejezések on-line feldolgozásával foglalkozik a legrészletesebben. Ennek kapcsán két meghatározó műveletről beszél: a kombinációról és az interakcióról. Előbbivel a stilisztikai elemek lineáris elrendeződését és az ennek során kialakuló stilisztikai mintázatokat, utóbbival pedig a nyelvi kifejezések szövegen belüli stilisztikai relációit, illetve növekvő vagy éppen csökkenő stilisztikai relevanciájukat magyarázza.

A stilisztikai struktúra szerveződéséről szólva a szerző rávilágít a hétköznapi és a szép-irodalmi szövegek egy olyan különbségére is, amely stilisztikai megközelíthetőségüket nézve igencsak lényegesnek mondható. Amellett hoz fel meggyőző érveket, hogy amíg a hétköznapi szituációkban megjelenő szövegek esetében inkább a szociokulturális tényezőknek van meghatározó szerepe, addig a szépirodalmi szövegekben e tényezők már sokkal

közvetettebben érvényesülnek, és a nyelvi potenciál válik dominánssá bennük. Mindezt – hasonlóan a korábbi fejezetekhez – konkrét szövegpéldák elemzése támasztja alá. A szövegek stilisztikai struktúrájának feldolgozásához kapcsolódó elméleti belátásokat három példaelemzés is szemlélteti, mégpedig öt szöveggel. Módszertani szempontból is indokolható, hogy itt szintén előkerül a korábban már elemzett két hírszöveg, továbbá Joyce korábban ugyancsak vizsgált két prózai szövege, a „Dubliners” (Dublini emberek) és az „Ulysses”. Újdonságként pedig egy eddig nem tárgyalt lírai szöveg kerül terítékre: T. S. Elliot „The Love Song of J. Alfred Prufrock” (J. Alfred Prufrock szerelmes éneke) című verse.

6. A stílus összetettségét a hármassá mátrix felvázolásával modelláló fejezetek a stílust elsősorban szemantikai szempontból, a szimbolikus struktúrára összpontosítva közelítették meg. Így a figyelem elsősorban a különböző nyelvi kifejezések stilisztikai jelöltségére, valamint az alkalmazásba vételükkel együtt járó stilisztikai tudatosságra irányult. Ötödikként viszont olyan fejezet (Style in the verbal interaction [Stílus a nyelvi interakcióban]) következik, amely a korábban mondottaknak a nyelvi interakcióból kiinduló, pragmatikai szempontú újraértelmezését teszi lehetővé. Mégpedig oly módon, hogy a stílus kognitív megközelítést két további – egymással szintén összefüggő – szemponttal egészíti ki. Az egyik annak a dinamizmusnak a kiemelését jelenti, amely a nyelvi interakciókkal együtt járó, a stílust is magában foglaló jelentésképzés sajátja. A másik annak a tudásnak tulajdonít alapvető jelentőséget, amellyel a diskurzusok résztvevői rendelkeznek a nyelvi megformálást illetően.

A nyelvi interakció általános jellemzésén belül, a stílus vizsgálatát közvetlenül előkészítve a szerző – ROBINSON (1997) nyomán – kiemeli, hogy a különböző nyelvi interakciók sémái: a) a megértett világra történő reagálás általánosított módjai; b) probabilisztikus funkciókkal rendelkeznek; c) prototípushatásokat mutatnak; d) kognitív referenciapontként működnek.

Mindez nem véletlen, hiszen e fejezet egyik alapfogalma a stilisztikai sémaként értett stílusminta. A stilisztikai sémák mint orientáló minták – amellet, hogy a korábban tárgyalt három mátrixot illetően voltaképpen azok tipikus együttállásaiént nyernek értelmezést – kontextusérzékenységgel és probabilisztikussággal jellemezhető prototípuselvű kategóriaként jelennek meg. A fejezet példaként a hír műfajához kapcsolódó stilisztikai séma jellemzőit részletezi. Ezt követően pedig a stílusminták egymáshoz való viszonyával, s ezzel összefüggésben a résztvevőknek a különböző stílusmintákkal kapcsolatos – egymáséit nem feltétlenül fedő – tudásával foglalkozik a fejezet.

E fejezetben nagy hangsúlyt kap, hogy a stilisztikai funkciók nem előre adottak, hanem alapvetően függnnek a résztvevők éppen zajló nyelvi tevékenységétől. Mindez két újabb lényeges stilisztikai fogalom tárgyalását teszi szükségessé. A fejezet egyfelől körüljárja a stílustulajdonítás (style attribution) fogalmát, amely a stílusminták aktiválásához és a stíluselemek feldolgozásához kötődik, másfelől a stílushatás fogalmát, amely a stílustulajdonítás következtében fellépő értelmi és érzelmi következményeket jelöli. A résztvevők konstruktív hozzájárulásának hangsúlyozása továbbá azt is lehetővé teszi, hogy a szépirodalmi szövegek stílusának értelmezésébe hatékonyan beépüljenek az irodalmi hermeneutika és a befogadásesztétika eredményei.

Összegzésül megállapítható, hogy TOLCSVAI NAGY GÁBOR könyve tömör lényeglátással és szisztematikus következetességgel mutatja be a funkcionális kognitív stilisztika alap-

vető elméleti kérdéseit. Mindeközben olyan modellt vázol fel, amely egyrészt az elméleti és módszertani problémák továbbgondolására, másrészt további kiterjedt empirikus kutatásra ösztönöznek.

A hivatkozott irodalom

- LAKOFF, GEORGE 1987. *Women, fire and dangerous things*. The University of Chicago Press, Chicago–London.
- LAKOFF, GEORGE – TURNER, MARK 1989. *More than cool reason: a field guide to poetic metaphor*. The University of Chicago Press, Chicago–London.
- LANGACKER, RONALD W. 1987. *Foundations of cognitive grammar*. Vol. 1. *Theoretical prerequisites*. Stanford University Press, Stanford.
- LANGACKER, RONALD W. 1991a. *Foundations of cognitive grammar*. Vol. 2. *Descriptive application*. Stanford University Press, Stanford.
- LANGACKER, RONALD W. 1991b. *Concept, imagine, symbol: the cognitive basis of grammar*. Mouton de Gruyter, Berlin–New York.
- LANGACKER, RONALD W. 1999. *Grammar and conceptualization*. Mouton de Gruyter, Berlin–New York.
- ROBINSON, EDWARD A. 1997. *The cognitive foundations of pragmatic principles: implications for theories of linguistic and cognitive representation*. In: NUYTS, JAN – ERIC PEDERSON eds., *Language and conceptualization*. Cambridge University Press, Cambridge. 253–71.
- SANDIG, BARBARA 1986. *Stilistik der deutschen Sprache*. Walter de Gruyter, Berlin – New York.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 1996. *A magyar nyelv stilisztikája*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- TOLCSVAI NAGY, GÁBOR 2008. *Toward a cognitive discourse typology*. In: GÁBOR TOLCSVAI NAGY ed., *Function and genres*. *Metalinguistica* 20. Peter Lang, Frankfurt am Main. 27–58.

TÁTRAI SZILÁRD

The Cambridge handbook of phonology

Ed. PAUL DE LACY. Cambridge University Press, Cambridge, 2007. 708 lap

Fonológiával manapság, sőt az utóbbi néhány évtizedben világszerte nem kevés könyv foglalkozik. Még átfogó kézikönyv is létezett e témában, hiszen a fonológia kutatói számára a „handbook of phonology” mindezidáig az 1995-ös, JOHN GOLDSMITH által szerkesztett, Blackwell kiadású „*The Handbook of Phonological Theory*” című kézikönyvet jelentette. Joggal felvetődhet tehát a kérdés, hogy van-e létjogosultsága ennek a viszonylag új keletű kézikönyvnek.

A már említett „*The Handbook of Phonological Theory*” megjelenése óta eltelt több mint tíz év alatt azonban jelentősen megváltozott a fonológiaelmélet, illetve fejlődtek, átalakultak a kutatási irányzatok. Amiben egyértelműen újít a „*The Cambridge Handbook of Phonology*”, az az, hogy a jelenleg egyik legnépszerűbb és legmodernebb fonológiai irányzatra, vagyis az optimalitáselméletre (Optimality Theory: OT) koncentrálna. A szerkesztő, PAUL DE LACY által megfogalmazott egyik cél éppen ez: betölteni a fonológiában a több mint egy évtizedes űrt, összegezni a manapság legfrissebb, legmodernebb kutatási irányvonalakat és bemutatni őket az optimalitáselmélet tükrében. A másik ok, amit még a kézi-

könyv megírásaként DE LACY megjelöl, az 1990-es évekhez viszonyított felfogásbeli különbség. A formalista szemlélet mára egyre inkább a funkcionalista felfogás felé mozdult: a fonológiai elméletekben egyre nagyobb jelentőséget tulajdonítanak a fonetikának: az artikulációs hatásoknak és az elemzés gazdaságosságának.

Mivel a kézikönyv huszonhét fős szerzői gárdával büszkélkedhet, azt gondolhatnánk, hogy sérült az egység, nehéz lehetett úgy megszerkeszteni a könyvet, hogy az összefüggő egészet alkosson. Ám DE LACY és a többi szerző nem is az egységre törekedtek elsősorban, hiszen nem tankönyvnek készült a kézikönyv. Nincs központi témája, sőt olyan fejezete sem, ami előfeltétele lenne más fejezetek megértésének, tehát nem feltétlenül kell az elejétől kezdeni és végigolvasni.

Ennek ellenére mégsem kaotikus a szerkezete, egyrészt egységbe foglalja korunk legnépszerűbb fonológiai irányzata, az optimalitáselmélet; másrészt pedig őt, jól elkülöníthető részre tagolódik a kézikönyv, amelyek további alfejezetekre bomlanak.

Bevezetesként a szerkesztő írásával indul, amelynek a címe: „Themes in Phonology”. PAUL DE LACY egy remek áttekintést nyújt nemcsak az optimalitáselmületről, hanem annak jelenkori fejlődéséről, illetve az ezzel kapcsolatos szakirodalmakról is. Azok számára, akiknek csak kevés vagy vázlatos ismeretük van az optimalitáselmületről, szinte nélkülözhetetlen ez a fejezet, hiszen segít megérteni a következőket, illetve elhelyezi őket egy tágabb összefüggésben. DE LACY rámutat arra is, hogy számos különböző kutatási irányzat létezik még az optimalitáselmületen belül is, tehát ez nem nevezhető egységes kutatási területnek, irányzatnak.

Ezután következik a tulajdonképpeni első rész, melynek címe „Conceptual Issues”, amely hat fejezetre oszlik. Az első kettő, ALAN PRINCE „The pursuit of theory” és MATTHEW GORDON „Functionalism in phonology” című írása két irányzatot, a formalizmust és a funkcionalizmust mutatja be. A funkcionalizmus a formalizmussal szemben jóval nagyobb hangsúlyt fektet a fonetikával való kapcsolatra, és vizsgálja az artikulációs és perceptuális hatásokat is az optimalitáselmélet keretében.

Az első rész következő fejezete KEREN RICE írása „Markedness in phonology” címmel. A szerző először arra világít rá, hogy miként definiálhatjuk, illetve használhatjuk a jelöltség fogalmát a fonológiában, illetve milyen szerepet játszik a jelöltség, mit tekinthetünk eredendően jelöltnak a fonológiai rendszerben. RICE azt is vizsgálja, hogy a jelöltség univerzális tényező-e a nyelvekben vagy nyelvspecifikus jelenség, vagy akár mindkét megközelítés igaz lehet-e rá. A fejezet érdekessége, hogy a szerző más alapokra helyezi a jelöltség fogalmát, mint a kézikönyv szerkesztője, DE LACY a 2006-os könyvében (PAUL DE LACY, *Markedness: Reduction and preservation in phonology*. Cambridge, 2006).

JOHN J. MCCARTHY „Derivation and the levels of representation” című fejezete azt a hagyományos generatív fonológiai felfogást vizsgálja, miszerint létezik egy mögöttes és egy felszíni ábrázolás, és a közöttük lévő utat nevezzük levezetésnek. A mögöttes és a felszíni alak a reprezentáció szintjei, ám köztük még számos szint létezik. De vajon hány szint van, és milyen szintek ezek? Ezekre a kérdésekre keresi MCCARTHY a választ.

A reprezentáció kérdései a következő fejezetben is folytatódnak. JOHN HARRIS „Representation” című munkája egy történeti áttekintéssel kezdődik: a szegmentumok és szupraszegmentumok reprezentálásának módjait mutatja be, kezdve a lineáris reprezentációtól (SPE) a nem-lineáris modellekig (pl. autoszegmentális fonológia). A szegmentumok és a prozódiai szerkezet reprezentációját a szerző külön kezeli. Az előbbin belül azt tárgyalja,

hogy a megkülönböztető jegyek két- vagy egyértékűek-e. A prozódiai szerkezeten belül pedig elsősorban a szótag reprezentálásával foglalkozik.

Az első részen belül az utolsó DONCA STERIADE „Contrast” című fejezete. A szerző új megvilágításba helyezi a hagyományos kontraszt fogalmát. Mögöttes és felszíni kontrasztokat mutat be, és összehasonlítja a korai generatív fonológia, a lexikális fonológia és az optimalitáselmélet felfogását.

A második rész a „Prosody” címet viseli, amely öt alfejezetre bomlik. Az első DRAGA ZEC írása „The syllable” címmel. A szerző először a szótag létét bizonyítja. Ezután rátér a szótag lineáris, majd pedig a hierarchikus szerkezetének vizsgálatára az OT keretein belül. Végül a szonoritással foglalkozik, és meghatározza a szonoritási küszöb fogalmát.

RENÉ KAGER „Feet and metrical stress” című fejezete először meghatározza, mi a hangsúly, és milyenek a „hangsúlyos nyelvek”. Ezután a hangsúly univerzális, vagyis minden nyelvben létező sajátosságait mutatja be, úgy mint kulminatívítás és ritmus. A hangsúly formális reprezentációjaker bemutat különféle verslábakat, majd pedig azt tárgyalja, hogyan viselkednek, illetve hogyan elemezhetők ezek a verslábak az optimalitáselmélet keretében.

MOIRA YIP „Tone” című fejezete a hanglejtés, tonalitás természetével foglalkozik. Meghatározza, mit tekintünk tonális nyelvnek. Bemutatja a tonális jegyeket, majd ezek autoszegmentális reprezentációját. Ezen kívül a tonalitást tárgyalja az optimalitáselmélet keretein belül is. Munkájában főként bantu és kínai nyelvi példákat mutat be.

CARLOS GUSSENHOVEN „Intonation” című fejezete erősen kapcsolódik az előző fejezethez, hiszen szintén a tonalitással foglalkozik, bár GUSSENHOVEN főként az intonáció dallami aspektusainak reprezentációjára koncentrált. Tárgyalja a négy leggyakoribb hanglejtési tendenciát: köztük a késleltetést (declination) és csúcscsúszást (peak delay), valamint történeti áttekintést is nyújt az intonáció korai reprezentációjától egészen az autoszegmentális fonológia terjedéséig, illetve az optimalitáselméletig.

A „Prosody” című rész utolsó fejezete PAUL DE LACY összefoglaló írása „The interaction of tone, sonority, and prosodic structure” címmel. Azt mutatja be, hogy az előző fejezetekben tárgyalt szuprasegmentális tényezők nem különálló jelenségek, hanem hatnak egymásra. A szonoritás és a hanglejtés interakcióját egy új-guineai nyelv, a takia példáján keresztül mutatja be, ahol megfigyelhető az ún. szonoritás által vezérelt hangsúly.

A harmadik rész címe: „Segmental phenomena”, amely négy fejezetet tartalmaz. Az első T. A. HALL munkája „Segmental features” címmel. A szerző a fonológiai jegyekkel foglalkozik. Elsőként a létjogosultságukat bizonyítja, majd pedig egy alapvető jegygeometriai modellt feltételezve három nagy csoportra osztva mutatja be a különféle fonológiai jegyeket: laringális, mód- és helyjegyek. A fejezet egyike azoknak, amelyek nem tartalmaznak optimalitáselméleti elemzéseket.

ERIC BAKOVIĆ „Local assimilation and constraint interaction” című fejezete egy – szinte minden nyelvben meglévő – jelenséggel foglalkozik, a helyhasonlással. Ez két szomszédos hang esetében figyelhető meg: az egyik úgy hat a másikra, hogy az vele képzési hely tekintetében azonossá válik. Ezt a jelenséget (beleértve a blokkolását is) tekinti át a szerző az optimalitáselmélet keretében.

DIANA ARCHANGELI és DOUGLAS PULLEYBLANK „Harmony” című tanulmánya a harmonia jelenségét vizsgálja. Ez abban különbözik a hasonlástól, hogy a harmonizáló elemeknek nem feltétlenül kell szomszédosnak lenniük egymással. A szerzők azt vizsgálják,

hogy mely jegyek és milyen módon képesek harmonizálni az egyes nyelvekben. A fejezet nagyszerű összefoglalása a harmónia jelenségének optimalitáselméleti keretek között.

A harmadik rész utolsó fejezete, JOHN D. ALDERETE és STEFAN A. FRISCH munkája a „Dissimilation in grammar and the lexicon” címet viseli. A disszimiláció azt jelenti, hogy két hasonló szerkezetű hang nem állhat egymás mellett, vagyis elkerüli egymást a lexikonban. A két szerző ezt a jelenséget mutatja be – rendkívül sok példán keresztül szemléltetve – különféle elméleti keretekben (autoszegmentális fonológia, optimalitáselmélet).

A negyedik rész az „Internal interfaces” címet viseli, és ugyancsak négy fejezetet tartalmaz. Az első JOHN KINGSTON írása „The phonetics-phonology interface” címmel. A régebbi nyelvészeti kutatásokban a fonetikat teljesen kizárták a fonológiai reprezentációkból, a két területet elkülönítve kezelték. KINGSTON azonban azt állítja, hogy a fonetika segíti a fonológiát, mégpedig három relációban is: segít meghatározni a megkülönböztető jegyeket, megmagyarázza a fonológiai szerkezeteket és a hangváltozásokat, és végül a fonetika biztosítja a fonológiai reprezentációk kivitelezését. E három terület köré csoportosul az egész fejezet.

HUBERT TRUCKENBRODT „The syntax-phonology interface” című tanulmánya a fonológiai szerkezet és a szintaktikai frázisszerkezet egymásra hatását, összefüggéseit vizsgálja, vagyis azt, hogy a frázisstruktúra a fonológiai reprezentáció mely elemeit és hogyan befolyásolja. Főként angol, német és holland nyelvű példákat vizsgál az optimalitáselmélet keretei között.

ADAM USSISHKIN „Morpheme position” című írásának központi gondolata, hogy miként befolyásolja a fonológia a morféma elhelyezkedését. A szerző az affixumokkal foglalkozik, amelyek többnyire pre- vagy szuffixum pozícióban jelennek meg. Ám léteznek infixumok is, amelyek nem az elejére, nem is a végére, hanem a morféma közepébe ágyazódnak be. USSISHKIN tagalog és ulwa nyelvi példákkal szemlélteti és igazolja, hogy az optimalitáselmélet keretein belül az infixumok is pre- vagy szuffixumnak tekinthetők.

A negyedik rész utolsó fejezete, SUSANNE URBANCZYK „Reduplication” című tanulmánya MCCARTHY és PRINCE 1995-ös „Korrespondenciaelméletét” (Correspondence Theory, 1995) követi. A reduplikáció egy szóalakítási folyamat, amelyben a szó vagy frázis egy részét vagy az egészet megkettőzzük. URBANCZYK a kettőzés fonológiai aspektusait vizsgálja optimalitáselméleti keretben.

Az utolsó, ötödik rész az „External interfaces” címet viseli, és öt fejezetet tartalmaz. Az első RICARDO BERMÚDEZ-OTERO írása „Diachronic phonology” címmel. A szerző a történeti hangváltozások természetét mutatja be előbb a generatív, majd pedig a funkcionalista fonológia szemszögéből.

Kapcsolódik hozzá ARTO ANTTILA „Variation and optionality” című fejezete, amelyben a szerző a történeti változásokat a szavak különféle kiejtési formáinak előfeltételeként szemléli. A diakrón változások okait kutatja, amelyek belsők (nyelven belüliek) és külsők (nyelven kívüliek) egyaránt lehetnek. A fonológiai változások három fő jelenkori megközelítést tárja elénk, természetesen mindegyik feltételezi az optimalitáselméletet.

PAULA FIKKERT „Acquiring phonology” című írása azt vizsgálja, hogy miként sajátítja el a gyermek a nyelvet, azon belül is a fonológiai reprezentációkat, illetve a teljes fonológiai rendszert. Kiválóan mutatja be az eddig e területen végzett kutatások álláspontjait, a klasszikus generatív fonológiától kezdve egészen az optimalitáselméletig. A szerző arra is rávilágít, hogy a különböző anyanyelvű gyerekek nem feltétlenül ugyanolyan lépésekben sajátítják el nyelvük fonológiáját.

BRUCE TESAR „Learnability” című fejezete szintén az anyanyelv-elsajátítással foglalkozik. A váz itt is az optimalitáselmélet, a szerző pedig összefoglalja a nyelvtanulási algoritmusokat, illetve a sorba rendezendő univerzális korlátokat az optimalitáselmélet keretében.

A kézikönyv utolsó fejezete BARBARA BERHARDT és JOSEPH PAUL STEMBERGER munkája „Phonological impairment in children and adults” címmel. A fejezet különlegessége, hogy ez az egyetlen írás a kézikönyvben, amely nem a „normális” beszéddel foglalkozik. Nem-típus, vagyis valamilyen módon sérült gyermekek, illetve felnőttek fonológiai fejlődését mutatja be rendkívül alaposan és rendszerezetten.

A „The Cambridge Handbook of Phonology” nagyon alaposan és gondosan megszerkesztett kézikönyv. Bár mind az öt fő rész a fonológia más-más területére fókuszál, és a különféle fejezetek a fonológiai problémakörök széles tárházát kínálják számunkra, az egyes tanulmányok között mégis találhatunk oda-vissza utalásokat és számos összefüggést is. Az összes fejezet jegyzetekkel, gazdag szakirodalmi ajánlással zárul, s a legtöbb végén konklúziót, összefoglalást is olvashatunk. A kötet legvégén pedig részletes tárgy- és névmutató, valamint irodalomjegyzék áll a rendelkezésünkre, segítve a további kutatómunkát.

Jól tematizált, nagyszabású mű – jó tipográfiával és könnyen átlátható szerkezettel –, amely valóban betölti azt az űrt a fonológiában, amelynek a betöltésére vállalkozott. Ami mégis hiányérzetet kelthet az olvasókban, az az, hogy egyetlen fejezete sem koncentrálna specifikusan az egyes nyelvek vagy nyelvcsaládok fonológiájára, jobbára csak univerzális kérdéseket érint.

Rendkívül átfogó képet kapunk azonban a mai modern fonológiai elméletekről, irányzatokról, részletesen betekinthezünk az optimalitáselmélet világába, és akár ihletet is meríthetünk belőle a jövőbeni kutatásainkhoz. Széles olvasóközönségnek készült: az egyetemi hallgatóktól kezdve egészen a fonológiában már jártas kutatókig, mindenki nagy haszonnal forgathatja ezt a tudományos igényű kézikönyvet.

DÖRYNÉ ZÁBRÁDI ORSÓLYA

Szemerikényi Ágnes, Szólások és közmondások

Osiris Kiadó, Budapest, 2009. 1461 lap

A mai világban egyszerre fontos és kockázatos feladat szólástárat készíteni. Mindig is fontos volt, mint a magyar múlt is mutatja, hiszen a lexikától felfelé menet a nyelvtanig a szólások képezik a legfontosabb pihenő szigeteket a nyelv rögzült és nyitott elemei között. Más értelemben pedig a szólások a gyorsan változó, nyitott lexikai rendszer és a viszonylag konzervatív nyelvtan között is átmenetet alkotnak. Ma az teszi különösen aktuálissá vizsgálatukat, hogy az utóbbi két évtizedben társadalmi és technikai okokból is igencsak változik a nyelv. A kockázatot éppen a technika és technológia adja. Igen sok új, internetesen hozzáférhető elektronikus segédlet létezik, s a hagyományos papír alapú tárnak ennek közegében kell megtalálnia helyét. Ez a helytállás nem metafora, s a feladat valóban nem csekély. Ma, 2009. november 21-én 46.000 (!) weboldal jelenik meg a *közmondások*, 9 millió (!) a *proverbs* kifejezésre.

A könyv öröm az olvasóknak, s öröm a tudományok művelőinek is. O. NAGY GÁBOR egykori referenciamunkáit egy nemzedékkel követve az utóbbi évtizedben szerencsésen napvilágot látott számos hasonló gyűjtemény. Ezek részletes összevetése maga is filológus munka lesz. Az ismertetett könyv erénye, hogy átfogó, egyszerre szép, olvasható, s filológiailag teljes munka a magyar szólásokról. SZEMERKÉNYI ÁGNES bátran szembenéz a kockázatokkal. Az elektronikát fölényesen kezeli, látja annak lehetőségeit a rendszerezésre s szerkesztésre, s a gépeket virtuóz kézzel alkalmazva készíti a művet, az eredmény mégis egy XXI. századi papír alapú szólástár lesz az olvasó számára. A vezérszavak mentén szemantikai rendet kapunk, nem feledkezve meg a papírkönyvet használók örök segítőjéről, a futóindexről sem.

A szócikkek a felkészült filológus gondosságát dicsérik. Szerkezetük áttekinthető, ha egy másfél ezer oldalas kötetről mondani lehetne ilyesmit, egyenesen szellős. Jó lapozgatni a könyvet, a szöveg simogattatja magát. A szólást a jelentés s a műfaj megadása követi, majd a szócikk súlyától megkívánt filológia. Előfordulása szólástárakban, a klasszikus szépirodalomban. Ez lehet egy sor (pl. *fölfelé húz*), de lehet akár egy hasáb is (*madarat tolláról, embert barátjáról*). Végül stilisztikai és történeti értelmezést kap az olvasó.

Ebben az utóbbi szócikkreszben SZEMERKÉNYI ÁGNES egyszerre bizonyul finom érzékű folkloristának s alapos filológusnak. Számos esetben – például a *Deákné vászna* szócikkben – a bevett értelmezést szelíden, de határozottan helyre teszi. Itt például megtudjuk, hogy a szólás eredete egy XVI. századi humoros vers, a lusta asszony (egy deák felesége) becsapásáról, hogy szövésre kényszerítésék.

Ha lehet a recensens telhetetlen, a gazdag filológiából egyetlen dolgot hiányolok. Az esetenkénti latin megfelelők megadását, melyek azért igen fontosak voltak a magyar közbeszédben.

A szólások és közmondások nemcsak a nyelvésznek fontosak. Két szempontból alapvetők a kultúrával foglalkozó többi kutató számára is. A mai nyelvészet és nyelvpszichológia egyik alapkérdése a szó szerinti és a képes beszéd viszonya. Egyik végen ott állnak a teljesen szikár szó szerinti tábor képviselői, mint CHOMSKY. A másik véglet GEORGE LAKOFF (G. LAKOFF – M. JOHNSON, *Metaphors we live by*. University of Chicago Press, Chicago, 2003. 2. kiadás), illetőleg nálunk KÖVECSES ZOLTÁN (*A metafora*. Typotex Kiadó, Bp., 2006), akik valójában minden nyelvi teljesítményt metaforikusnak értelmeznek, számukra a kiindulás is a metafora. Szó szerinti nyelv nincs is, hiszen éppen az egyetemes metafora biztosítja, hogy minden helyzetre illeszteni tudjuk mondatainkat. A kompromisszumos tábor képviselői, RAY JACKENDOFF (*Language, consciousness, culture*. Cambridge, MIT Press, 2007) és STEVEN PINKER (*Hogyan működik az elme? Osiris, Bp., 2002*) szerint viszont a nem áttetsző jelentések sajátos határesetek. A nyelv egészében a csúnya, szigorú dekompozíció, a szólásokban viszont a tárolás és feldolgozás a jellemző.

A szólástár két tekintetben is hasznos az e viták világában élő pszichológusok számára. Forrás ahhoz, hogy gazdag anyagot állítsanak össze kísérleteikhez. Ugyanakkor állandó figyelmeztetés is a nyelv komplexitására, célzás, mely a nyelvben érvényesülő utalásrendszerek szervezési kerete. A szólások világa emlékeztet arra, hogy a nyelv sosem tekinthető egy elemeket mozgó szabályrendszernek, hanem az egész emberi életszemléletet érintő kifejezései is vannak.

A pszichológus számára fontos a szólások „életbölcsség” oldala is. A mai pszichológia nem lenézi, hanem értelmezi azt a naiv (éppenséggel népinek is nevezhető), köznap

pszichológiát, mellyel élve próbálunk eligazodni mindennapjaink emberi kavalkádjában. Bár nem vagyunk naivak, tudjuk, hogy *nem mind arany, ami fénylik*, mégis maga ez az életbölcesség adja azt a keretet, melyben mai elemzőbb „tudományos” emberismeretünket el tudjuk helyezni.

SZEMERKÉNYI ÁGNES modern gyűjteménye elengedhetetlen forrás mindkét területen. Az élő nyelv megismerésének s a népi kultúra emberszemléletének is gazdag s jól feldolgozott tárházát adja, mely a nyelv művészei mellett a nyelv mesterei számára is sok meglepetést s szinte érzéki örömet tartogat.

Csak remélhetjük, hogy abban a versenyben, amit az elektronikus közegek teremtenek a papír alapú fillosszal, időben kapcsol a kiadó, s elektronikus változatot is készít. SZEMERKÉNYI munkáján egy életmű cédlulázásainak hihetetlen gondosságát, adatellenőrzését s az egyben összeálló rendszert látjuk. Jó lenne, ha ez kereshetővé válna, s akkor a nyelvészetben és folklorisztikán túl lévő kutatók például azt is megnézhetik, hogy milyen sokszor emlegetjük szólásainkban az ördögöt, de akár azt is, hogy milyen gyakori az emlegetett népi pszichológiában az egymást kompenzáló események vagy a személyi vonzalmakban az ellentétek hangsúlya.

PLÉH CSABA

Szabó József, A népi szemléletmód tükröződése nyelvjárásaink szókészletében

SzTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 2007. 184 lap

Megjelenése óta több szempontból foglalkoztat engem is SZABÓ JÓZSEF könyve. Érdeklődésemet nemcsak a címben megjelölt, önmagában is többretegű téma tartotta és tartja elevenen, hanem az a kérdéskör is, amely a feldolgozás egészét kitágítja: a köznyelv és a nyelvjárások változó viszonyának jelenlegi és várható állapota. Feszesebben megfogalmazva: a változó köznyelv és a változó nyelvjárások változó viszonyának leírása, értelmezése. A szerző már évtizedekkel korábban, a nyelvjárási monográfiákra vonatkozó javaslatában is kulcsszónak tekintette a változás kategóriáját (KISS JENŐ és saját feldolgozásaira utalva): „A [nyelvjárási] monográfia szókészleti vizsgálódásainak középpontjában – elképzelésem szerint – a szóban forgó nyelvjárás szókincsének bizonyos szempontú elemzése állhatna, mégpedig oly módon, hogy a köznyelvtől eltérő sajátos vonások megrajzolása volna a cél. Ezt el lehetne érni például a belső keletkezésű szavak feltárásával, továbbá egyes esetekben a nyelvjárás szókészletét ért idegen nyelvi hatások (jövevényszavak, idegen szavak) vizsgálatával [...]. Ezenkívül a szókincsterén is eredménnyel kecsegtet a változásvizsgálat [!].” (A nyelvjárási monográfiák néhány elvi-módszertani kérdéséről. In: KISS JENŐ – SZÜTS LÁSZLÓ szerk., A magyar nyelv rétegződése. Akadémiai Kiadó, Bp., 1988. 907).

SZABÓ JÓZSEF mostani munkájában a nyelvjárások képi szemléletmódját választotta elemzése tárgyául, tizennégy tájszótár példatára alapján. A fentebb idézett sorokból is kitetszik, hogy a szerző alapvető kíváncsornak tekinti a nyelvjárási szókincs „bizonyos szempontú” (azaz bármilyen szempontú) vizsgálatában a „köznyelvtől eltérő sajátos vonások” megrajzolását. Nem filológiai, bibliográfiai szempontból vethető fel ezért a tájszótárak

mellett egy-egy köznyelvi szótárral való következetes, mintegy szempontként érvényesülő szembesítés hiánya. E tekintetben ugyanis csak töredékes kép rajzolódik ki a kötetben. Egyrészt a feldolgozott szótárak olykor a köznyelvre is utalnak, másrészt egy-egy példacsoportnál a szerző is utal ilyen összefüggésekre. Például: A *ló-* előtag „az utótagban megnevezett fogalomnak a szokásosnál nagyobb voltát fejezi ki. Egy részük a köz- és a szaknyelvben is előfordul (például *lóbab*, *lóbogár*, *lódarázs*, *lóperje* stb.)” (71). Ellenpéldák csoportjának tekintendő azonban, hogy a nyelvjárási szótárakból többszörösen dokumentált szavakból a Magyar értelmező kéziszótár második, átdolgozott kiadásában minősítés nélküli köznyelvi szóként szerepel például a *bivalyerős*, a *cigánymeggy*, a *halvérű*, a *kecskeszakáll*, a *lúdtalpú*, a *vérpiros*; illetve szóhangulati minősítéssel a *(tréfás) kákabélű* és a *(durva) seggdugasz*. Ezen kívül a Kéziszótárban jó néhány *nép* minősítésű szó is megtalálható SZABÓ JÓZSEF adattárából, így a *bőregér*, az *egyszálbélű*, a *kecskecsöcsű*, a *ládafia* vagy a *vászoncseléd*.

A köznyelvi és a nyelvjárási szavak szembesítésének követelménye természetesen közös gondja a köznyelvi és a nyelvjárási lexikográfiának. „Arra a kérdésre, hogy egy nyelvjárási szó tájiszó-e, vagy sem, csak akkor tudunk válaszolni, ha pontosan tudjuk, mely szavak a köznyelvek. Ezt azonban nem minden esetben tudjuk”. Nem utolsósorban azért – folytatja HEGEDŰS ATTILA –, mert „a szókészlet gyors változása miatt lehetetlen szinkrón szempontból abszolút hitelességgel és adekvát módon minősíteni a köznyelvi szókészlet egészét” (A nyelvjárási szókészlet és vizsgálata. In: KISS JENŐ szerk., Magyar dialektológia. Osiris Kiadó, Bp., 2001. 379).

A köznyelv szerepére különösen azért terelődik a figyelmünk, mert a szerző olykor markánsan megfogalmazott tételekkel rögzíti a köznyelv – nyelvjárás viszonytal kapcsolatos álláspontját. „Igaz ugyan,” – írja összegző fejezetében – „hogy a népi szemléletmódot tükröző szókészleti elemek számában is elég nagy eltérések tapasztalhatók az egyes vidékek és települések között, az mégis könnyebben, egyértelműbben megállapítható, hogy nyelvjárásainkban sokkal több ilyen lexémát, kifejezést találunk, mint a köznyelvben” (121). Majd később: „Ami a köznyelvben is meglévő szemléletes szavakat, kifejezéseket illeti, ezeknek nagy része alighanem tájnyelvi eredetű. Hogy a különféle nyelvekben, azok nyelvjárásaiban és normatív változataiban (köz- és irodalmi nyelvben), sőt egyes nyelvmélekekben milyen gyakoriságú a képszerű szókészleti elemeknek az előfordulása, annak elemzése minden bizonnyal érdekes és tanulságos lenne. Erre azonban – tudtommal legalábbis – részletes vizsgálatok eddig még nem irányultak” (123). Tennivaló valóban bőven van, azaz (keserűbben mondva) van bőven. Néhány megjegyzést azonban már most is tehetünk. Mindenekelőtt fontos megkülönböztetnünk a képi szemléletmódú *e r e d e t* és a képi motíváltság *e l e v e n s é g é t*. A nyelvjárás, s ekként a „tájnyelvi eredet” ráadásul merőben mást jelent a nyelvtörténet korai és későbbi szakaszaiban. Ezzel kapcsolatban különösen fontos KEMÉNY GÁBOR figyelmeztetése is: „A köznyelvi képeket nehezebben vesszük észre, mint a költőieket, talán mert állandóan szemünk előtt vannak: naponta találkozhatunk velük akár az élőbeszédben, akár a nyomtatott vagy a hallható-látható sajtónak a nyelvhasználatában és a saját beszédünkben is” (Nyelvi mozaik. Válogatás négy évtized nyelvművelő írásaiból. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2007. 92).

SZABÓ JÓZSEF nyelvi jelenünk markáns, de kritikus jelenségeként tárgyalja a nyelvjárásokba (is) besodródó szleng elemeknek a nyelvi státusát és távlatát. Véleményem szerint azonban eleve enyhítette volna a szlenggel kapcsolatos álláspontjának élességét, ha a szlengnek éppen a képi szemléletességre törekvő alapvonását mérlegelése részévé tette volna. Már

csak témája szempontjából is. Az a megállapítás pedig, miszerint az egyes tájegységek „szemléletes szókincse is szürkül, lassan a feledés homályába merül, s alig kerül be napjaink szépirodalmába is. Helyét a szlengesedés, az egyre nagyobb mértékben terjedő idegen szavak, jellegtelen, szintelen nyelvi klisék kezdik elfoglalni, nem is szólva a durva kifejezésekről” (8), más álláspontokkal ütközik (vö. HEGEDŰS ATTILA: i. h. 388–9). A szerző idézett véleménye ezért azt a megválaszolandó kérdést veti fel, hogy a forrásaként szolgáló tájszótárakkal átvitelt tekintélyes időtávon (1935-től 2004-ig) belül lezajlott-e vagy sem egyfajta szemléleti „szürkülés”.

A szlengnek minősíthető elemeknek a nyelvjárásokra tett hatása éppúgy erősödik, ahogy minden nyelvváltozatban, ekként a beszélt és írott köznyelvben is dokumentálható. A szleng – nyelvjárás kapcsolat erősödő folyamatára már korábbi adatokat is idézhetünk, akár a TESz.-ből is. (Ott természetesen még nem éltek a *szleng* szakszóval.) Íme néhány példa a szócikkek végéről: *finesz* a.: „Argó jellegű szó, de előfordul a familiárisan bizalmas köznyelvben és a nyelvjárásokban is”; *firnisz* 'kence' a.: „A köznyelv alacsonyabb stílusrétegeiben használatos, de a nyelvjárásokban is elterjedt”; *simfel* a.: „A nyelvterület nagy részén élő nyelvjárási és alacsony stílus szintű városi nyelvi szó”. Közismert nyelvjárási [!] eredetű a *zsaru*. A TESz. szakszava szerint *argó*, a ÉKsz.²-ben már (köznyelvi) *bizalmas*. Az etimológiai szótár ezt írja: „Az argóba a nyelvjárásokból került, mint pl. *gugyi*, *ricsaj*, *tüttü* stb.”. Újabb nyelvjárás → szleng irányú változás példája a *csápol*: 'csapkod, hadonászik' (ÚMTsz.) → '(kül. rockkoncerten a zene ritmusára) feltartott karral integet, karjait lengeti' (KÖVECSÉS ZOLTÁN, Magyar szlengszótár. Akadémiai Kiadó, Bp., 2009).

Szleng és nyelvjárás viszonyának mérlegeléséhez MÉSZÖLY MIKLÓS egy tanulságos esszével járult hozzá (Nyelvünk szűzre megy? In: MÉSZÖLY MIKLÓS, Érintések. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1980. 29–46). Írásában közzétett egy majdnem háromszáz szavas szójegyzéket, rövid értelmezésekkel. A lista végén ezt a kérdést tette fel az olvasóknak: „el tudnák-e fogadni ezeket a szavakat, kifejezéseket a mindennapos argó szóhasználatukban?”. Tudniillik – leplezi le magát – ez a szógyűjtemény „nem magángyűjtésű argó szótár, hanem rögtönzött tallózás Szinnyi Tájszótára-ból” (43). Ez a kigyűjtés természetesen számos kérdés feltételére alkalmas. Van-e köztük szlengből ismerős, van-e köztük bizalmas köznyelvi, s főként melyiket érezzük szlengesnek? Miért? És így tovább. Ezúttal azonban mellőznöm kell a további részletezést, mert a szándékom bizonyára világos. MÉSZÖLY remek példájával természetesen arra kívántam irányítani a közfigyelmet, hogy szleng és nyelvjárás viszonyában nemcsak az lehet jó kérdés (azaz munkahipotézis), hogy mi a különbség köztük, hanem az is, hogy van-e, s miként köztük hasonlóság. S ha van, miért? (MÉSZÖLY egyébként megfogalmazta a maga válaszát.)

Aligha kétséges, hogy hosszú bizonytalankodás után a közeljövőben minden magyar szótárban általános lesz a *szleng* minősítés. Ám az is valószínű, hogy kisebb-nagyobb tarkaságra még számíthatunk. Úgy tűnik, hogy a legkorrektebb megoldás az lehetne, ha a *szleng* mellé rendre társulna egy-egy kiegészítő minősítés. A köznyelvhez közelebb álló *bizalmas*-nál lazább, fesztelenebb nyelvváltozat megjelölője lehet ugyanis a *szleng*, de mindenképpen gyűjtőkategória tartalommal. Például: *szleng*, *durva* vagy *szleng*, *tréfás* stb.

A lexikai minősítések bővítésére a nyelvjárási szótárírásban is szükség van. A nyelvjárási frazeológiáról szólva előbb SZATHMÁRI ISTVÁN (Gondolatok a magyar frazeológiai kutatásokról. MNy. 1966: 511), majd KISS JENŐ (A nyelvjárási frazeológiai egységek vizsgálatáról. In: KISS JENŐ – SZÜTS LÁSZLÓ szerk., A magyar nyelv rétegződése. Akadémiai

Kiadó, Bp., 1988. 562) hiányolta és sürgette a stílusminősítések felvételét a korszerű nyelvjárási leírásokban. SZATHMÁRI tömör listát állított össze: „Mindenesetre föltétlen jelezni kell: 1. a szólás milyen nyelvi rétegből jött: táji, argó stb.; 2. mikori keletkezésű, illetőleg használatának időbeli vonatkozásai: elavult, új stb.; 3. érzelmi, hangulati értéke: tréfás, túlzó stb.; 4. milyen stílusrétegben, stílusárnyalatban, helyzetben élnek vele tipikusan: irodalmi, sajtó, gyermeknyelvi stb.)”. Ennek a feladatnak a megvalósítása természetesen ugyancsak közös ügye a nyelvjárási és a köznyelvi lexikográfiának, azaz nemcsak a regionális szótárakról lehet például megállapítani, hogy a „stílusminősítéseket tekintve sem egységesek” (HEGEDŰS ATTILA: i. h. 2006). Kétségtelen azonban, hogy a nyelvjárási szótárakban (ahogy a szlengszótárakban vagy az idegen szavak szótáraiban is) az értelmező szótárakhoz hasonlóan árnyaltabbá, pontosabbá kell tenni a minősítéseket. Az ÚMTsz.-ben például csak négy minősítés található: (*gúny*) 'gúnyos(an)', (*rosszalló*) 'rosszalló, pejoratív kifejezésként', (*szépitő*) 'szépitő, eufemisztikus kifejezésként' és (*tréf*) 'tréfás(an)'. A különböző nyelvváltozatok, nyelvi rétegek viszonyának hiteles vizsgálatához a lexikográfia csak egy összehangolt minősítési rendszerrel adhat érdemleges segítséget.

SZABÓ JÓZSEF élő kérdésekre adja meg kendőzetlenül válaszait, válaszaival és kérdéseivel pedig egyaránt állásfoglalásra készíttet, s ezzel messzebbre tekintve is munkára, közös munkára ösztönöz bennünket.

PUSZTAI FERENC

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 105. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 2009. december 9-én az ELTE BTK Múzeum körúti tanácstermében tartotta meg 105. közgyűlését.

1. Kiss Jenő elnök üdvözölte a megjelenteket, és bejelentette, hogy A magyar nyelv éve és Kazinczy Ferenc születésének 250. évfordulója alkalmából két ünnepi közgyűlési előadást tűztünk napirendre. Első előadóként felkérte Szathmári István egyetemi tanárt, hogy „Kazinczy és nyelvtudományunk” címmel tartsa meg előadását. Ennek elhangzása után másik előadónk, Péntek János professzor következett „Változatok és változások a mai magyar nyelvben” című előadásával.¹

2. Az előadások elhangzása után Juhász Dezső főtitkár terjesztette elő jelentését a Társaság 2009. évi működéséről.

Tisztelt Közgyűlés! A Magyar Nyelvtudományi Társaság 105. évének munkájáról a következőkben számolhatok be.

1. Az idén is három választmányi ülésünk volt: egy tavasszal, kettő ősszel.

a) A tavaszi ülésünket május 19-én tartottuk. Fő napirendi pontjaink az őszi programok előkészítése és a kiadványügyek voltak. A szakosztályok és tagozatok vezetői, illetve

¹ L. jelen számunk első két tanulmányát.

titkárai beszámoltak őszi rendezvényeik terveiről. Bejelentettem, hogy A magyar nyelv éve alkalmából az ehhez kapcsolódó rendezvények támogatásához lehetőség van pályázatok benyújtására a Balassi Intézetnél. A Társaság egy tudományos ülésszakra tervezi pályázat benyújtását. A rendezvény terveit részletesebben a Magyaritanári Tagozat elnöke, Antalné Szabó Ágnes vázolta.

A kiadványügyekről Farkas Tamás titkár és jómagam tájékoztattuk a választmányt, beszámolv a Magyar Nyelv, valamint az Anyanyelv-pedagógia (internetes) folyóirat idei első, a Névtani Értesítő 2008-as (30.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai következő számának megjelenéséről (KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY, A magyar nyelv magyarázata. Hungaria illustrata. Ford. C. VLADÁR ZSUZSA)². A Társaság pályázati közreműködésével jelent meg a Magyar Névtani Dolgozatok három száma (201. JANITSEK JENŐ, A háromszéki Székföld jelenkori és történeti hely- és családnevei; 202. FARKAS TAMÁS – ZÁNTÓ EDINA, A háromszéki Kilyén és Szotyor család- és helynevei; 203. BÖLCSKEI ANDREA – HAVAS PÉTER – SLÍZ MARIANN, A háromszéki Angyalos és Kökös család- és helynevei) és a Tinta Kiadó több kiadványa (SZATHMÁRI ISTVÁN főszerk., Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve; KESZLER BORBÁLA – TÁTRAI SZILÁRD szerk., Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban; BAŇCZEROWSKI JANUSZ, A világ nyelvi képe; NYOMÁRKAY ISTVÁN, Mura menti horvát tájszótár). A nyitrai Konstantin Egyetemen közösen jelentettük meg BAUKO JÁNOS doktori disszertációját, melynek címe: „Ragadványnév-vizsgálatok kétnyelvű környezetben”.

b) Az első őszi választmányi ülésünket november 10-én tartottuk. Ennek főbb napirendi pontjai a díjakra és a megemlékezésekre javaslatot tevő bizottságok kiküldése, a tagfelvétel és a tagdíjak, valamint a kiadványügyek voltak. – Társaságunk elnöke azt javasolta, hogy a Pais-díj kivételével, amelyet Zala megye Közgyűlése támogatásával szoktunk kiadni, A magyar nyelv éve alkalmából minden emlékéremre és díjra tegyünk majd javaslatot. Mivel azonban a díjak folyószámláin elhelyezett összegek az eltelt évtizedekben jelképpé váltak, illetve a kamatok még a folyószámlák öfenntartását sem tették lehetővé, csupán emlékérmeket és emléklapokat fogunk átnyújtani, pénzjutalmak nélkül. A választmány a javaslattal egyetértett, és támogatta az egyes bizottságok tagjaira tett elnöki javaslatokat is.

A következő napirendi pontban vázoltam a Társaság nehéz anyagi helyzetét, rámutatva arra, hogy a gazdasági világválság, a beszűkült pályázati lehetőségek és a stagnáló tagdíjfizetés miatt csökkent az éves bevétel. Különösen érzékenyen érinti a költségvetésünket az, hogy a Magyar Tudományos Akadémia 350 ezer forinttal csökkentette az idei támogatásunkat. A hiány felszámolására a következő javaslatokat tettem:

Társaságunk vezetősége és akadémikus tagjai tegyenek erőfeszítéseket az MTA I. Osztályához (költségvetéssileg) tartozó Nyelvtudományi Társaság akadémiai támogatásának szinten tartására. – A hagyományos tagdíjak mellé, a l t e r n a t í v a k é n t vezessük be a XX. század bizonyos időszakában már létező pártolói tagdíjat. Ennek mértéke tetszőleges összeg, de legalább évi tízezer forint lenne. Elismerésünk, köszönetünk jeléül a Társaság folyóirata vállalja a pártfogói névsor közzétételét. – Az elnök és a főtítkár, akik az ELTE Bölcsészettudományi Karának vezető oktatói, kezdeményezzék a dékánál a Társaság irodabérleti díjának csökkentését.

² A sorozatszám kijelölésébe sajnálatos technikai hiba csúszott: az előző kötet (Nyelv, területiség, társadalom. 2007.) megegyezően 228-as számot kapott.

A választmány a javaslatokat egyhangúlag támogatta, illetőleg néhány hozzászóló lehetőségét látott még bizonyos szolgáltatások nyújtásában (pl. szakmai továbbképzés), valamint a kiadványértékesítés fellendítésében.

Ha az erőfeszítéseink sikerrel járnak, van esély arra, hogy a Társaság költségvetése egyensúlyban maradjon. További súlyos gondot jelent azonban, hogy szinte az összes pályázat utófinanszírozóvá alakult a támogatók részéről, azaz minden költséget előre ki kell fizetnünk, és az elszámolás lezárulása után átlagosan fél, egy évvel jutunk hozzá a befektetett pénzünkhöz. Szervezetünknek jelenleg is több százezer forint kintlévősége van. A legnagyobb baj mégis az, hogy nonprofit szervezet lévén, minimális tőkével rendelkezünk új pályázatok elindításához. A megváltozott pénzügyi helyzet szinte kilátástalanná teszi a korábban virágzó pályázati tevékenységünket. – Jó hír viszont a sok kedvezőtlen fejlemény mellett, hogy Dezső Tamás dékán úr, benyújtott kérvényünk nyomán, a jövő évtől jelentősen csökkentette az irodabérleti díjat, méltányolván a Társaságnak az ELTE Bölcsészettudományi Kara tudományos életében betöltött szellemi műhely szerepét.

Harmadik napirendi pontként a kiadványügyek kapcsán Farkas Tamás titkár számolt be arról, hogy megjelent a Magyar Nyelv második és harmadik száma, szerkesztés alatt van a Névtani Értesítő idei számának anyaga; nyomdakésznek tekinthető a 2007. őszi névváltoztatási konferencia kötete.

c) Az idei harmadik választmányi ülésünk, amelyet december 3-án tartottunk, hagyományosan a közgyűlés előkészítésének jegyében zajlott. A közgyűlés helyszínéről, a felkért előadók személyéről és az előadások témájáról elnökünk tájékoztatta a megjelenteket. A decemberi választmányi ülésünkön elfogadtuk az emlékérmek és emléklapok odaítélésére kiküldött bizottságok javaslatait. A kitüntetetteket elnökünk köszönti majd. A megemlékezési bizottság nevében Zsilinszky Éva elnök tett javaslatot a jövő évi köszöntők és köszöntőik személyére.

Az újabb kiadványokról titkárunk számolt be. Megjelent a Gondolat Kiadóval közös kiadásban a tavalyi névváltoztatási konferencia anyagán alapuló tanulmánykötet. A könyvet FARKAS TAMÁS és KOZMA ISTVÁN szerkesztette, címe: „A családnév-változtatások története időben, térben, társadalomban”. A másik kiadványt, a Régi Magyar Kódexek sorozatban megjelent Tihanyi Kódexet KOVÁCS ZSUZSA rendezte sajtó alá. A kötetet röviden Zsilinszky Éva mutatta be a választmányi tagoknak. – A választmányi ülést követő napokban jelent meg a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 229. számaként a „Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet” című konferenciakötet KOROMPAY KLÁRA, TERBE ERIKA, C. VLADÁR ZSUZSA, ZSILINSZKY ÉVA szerkesztésében, illetőleg a 230. szám TSÉTSI JÁNOS XVIII. századi művének, az „Observationes orthographico-grammaticae” című grammatikai és helyesírási segédletének faksimilekiadása és fordítása C. VLADÁR ZSUZSÁTÓL. Nyomdakésznek tekinthető a FARKAS TAMÁS szerkesztésében készült kiadvány, a KÁZMÉR MIKLÓS történeti családnévszótárából összeállított „Régi magyar családnévek névvégmutató szótára”, amely még 2009-es dátummal, közelesen megjelenik Társaságunknak és az ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézetének közös kiadásában.

2. A tavaszi és őszi f e l o l v a s ó ü l é s e i n k száma Budapesten összesen 16 volt. Ebből kilencet a Magyar Nyelvi Szakosztály rendezett, hármat az Általános Nyelvészeti Szakosztály, kettőt-kettőt a Finnugor és az Idegen Nyelvi Szakosztály. Az előadók időrendben a következők voltak: Gulya János, Vékás Domokos – Vargha Fruzsina Sára, Erb Mária – Brenner Koloman, Markó Alexandra, Pátrovics Péter, Csontos Nóra, Dér Csilla Ilona,

Szeverényi Sándor, Hátori Ágnes, Sipos Mária, Zelliger Erzsébet, Rebrus Péter, Szentgyörgyi Rudolf, Giampaolo Salvi, Ralf-Peter Ritter, Slíz Mariann.

Tavaszi és őszi szakmai programunkat színesítette egy-egy kerekasztal-beszélgetés is. A tavalyelőtt kezdett sorozat bevált: sikerült ismét érdekes témákat találni és elismert szakembereket felkérni. Május hetedikén a téma „A fókusz leírási lehetőségei a magyarban”, november 3-án a „Tendenciák a magyar keresztnévadásban” volt. Az első kerekasztalt az Általános Nyelvészeti, a másodikat a Magyar Nyelvi Szakosztály rendezte.

Az idei felolvasó üléseken köszöntöttük a hetvenéves Keszler Borbálát és a nyolcvanadik életévét betöltött Sebestyén Árpádot (az utóbbit Debrecenben és Budapesten is). Egerben köszöntötték a kollégák és tagtársak a hetvenéves Raisz Rózst. Szegedi csoportunk nevében Nagy L. János köszöntötte a nyolcvanéves Velcsov Mártonnét. A nyolcvanéves Kovács Dánielt és Ábrahám Imrét, a helyi nyelvi hagyományok kiváló gyűjtőit és közléteveit, a Csűry-díj birtokosait ez úton köszöntjük sok tisztelettel. Jó egészséget és további munkakedvet kívánunk minden jubiláló tagtársunknak!

3. Vidéki csoportjainktól változó terjedelmű és változatos tartalmú jelentéseket kaptam felolvasó ülésekről, tanácskozásokról, ünnepi rendezvényekről stb. A debreceni csoport a tavaszi és őszi félévben öt-öt előadást tartott. Az előadók időrendben: Györffy Erzsébet, Nyirkos István, Reszegi Katalin, Fehér Krisztina, Boros Katalin, Csűry István, Kecskés Judit, Kornyané Szoboszlai Ágnes, Szikszainé Nagy Irma, Tóth Valéria. Az Eszterházy Károly Főiskola Bölcsészettudományi Kara, Magyar Nyelvészeti Tanszéke, valamint Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszéke és a Társaság Heves megyei csoportja november 18-án „A tankönyvek nyelvről – nyelvészszemmel” címmel konferenciát rendezett a magyar tudomány ünnepe alkalmából. A konferencián a következő tagtársaink tartottak előadást: Zimányi Árpád, Eöry Vilma, Domonkosi Ágnes, Kalcsó Gyula, B. Fejes Katalin. A Heves megyei csoport februárban felolvasó ülést is tartott, ahol Kalcsó Gyula volt az előadó. A szombathelyi csoport két helyi rendezvényt szervezett a Nyugat-magyarországi Egyetemmel közösen, ahol Pap Éva és Vörös Ferenc tartottak előadást. Az alkalmat a Kalevala napja és a Magyar tudomány napja szolgáltatták. A Pécsi Tudományegyetem munkatársai folyamatosan tartanak nyelvművelő fórumot és közönségszolgálatot egyetemi hallgatók és az érdeklődő közönség számára, illetőleg augusztusban részt vettek egy helyi rendezésű nemzetközi PhD-konferencia (nyári egyetem) megszervezésében, ahol a nyelvészeti szekciót Kassai Ilona vezette. A szekció elsődleges tematikája szerint a magyar nyelv helyének időszerű kérdéseit tárgyalta a nyelvpolitika, a kontrasztív nyelvészet és a fordításkritika szempontjából.

A speciális névtani találkozók közé sorolhatjuk a június 2–5-én immár ötödik alkalommal megtartott helynévtörténeti szemináriumot is, amelyet a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke szokott megszervezni. A helyszín és a társrendező ezúttal a vasvári múzeum volt. Az előadásokat a hagyományoknak megfelelően a Helynévtörténeti tanulmányok soron következő kötete tartalmazza majd.

4. Társaságunk egy tavaszi és két őszi budapesti rendezvény megszervezésében is szerepet vállalt, társrendezői minőségben.

2009. május 30-án került sor az ELTE Bölcsészettudományi Karán a Simonyi Zsigmond helyesírási verseny 12. Kárpát-medencei döntőjére. A versenyt a Társaság Magyar-tanári Tagozata az ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézetének támogatásával rendezte a határon túli és a magyarországi tíz-tizennégy éves diákok számára. A környező

országokból érkező résztvevők száma meghaladta a kétszázat. A versenyhez szakmai előadások is csatlakoztak a kísérő tanárok számára.

November 28-án ismét az ELTE adott otthont a Társaság Magyartanári Tagozata, az ELTE BTK Szakmódszertani Központja, valamint az ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete által rendezett őszi konferenciának. A korábbi, évente megrendezett szakmai napok helyére ettől az évtől egy kétevente sorra kerülő, Vályi Andrásról elnevezett anyanyelv-pedagógiai konferencia lépett. (Vályi András a pesti egyetem első magyar nyelv- és irodalomtudományi professzora volt a XVIII. század végén; ő írta az első anyanyelv-oktatási célú, módszertaninak is tekinthető segédkönyvet.) A jelentős számú résztvevővel folyó előadássorozat több helyszínen zajlott. A plenáris előadások után hét szekcióban 34 előadás hangzott el, a központi téma a nyelvi sokszínűség oktatása volt. A rendezők értékelték a korábban meghirdetett ötletpályázatot is. A rendezvényt Társaságunkon, valamint az Oktatási Minisztériumon kívül főleg könyvkiadók szponzorálták. A szakmai programokat tankönyv- és eszközbemutatók egészítették ki.

November 11-én „A magyar irodalmi névadás 75 éve” címmel nyelvészek és irodalomrok részvételével szakmai tanácskozást tartottunk. A helyszín és a társrendező a Petőfi Irodalmi Múzeum volt. A szervezés áldozatos munkáját Vitányi Borbála tagtársunknak köszönjük.

5. S a j á t k i a d v á n y a i n k között első helyen szoktunk szólni a Társaság folyóiratáról, a Magyar Nyelvről. A lap a szűkös pályázati lehetőségek és korlátozott mértékű akadémiai támogatás mellett változatlan terjedelemben, időben jelenik meg. A decemberi szám korrektúramunkálatai most zajlanak. Bízunk abban, hogy a hagyományos papírkiadás mellett az internetes megjelenés egyre szélesebb olvasókör számára teszi hozzáférhetővé a folyóiratot.

A Névtani Értesítő a 31. számát készül megjelentetni, az Anyanyelv-pedagógia internetes folyóirat a második évfolyamába lépett, megjelenése folyamatos. Mindkét kiadvány a súlyosbodó pénzügyi feltételek ellenére változatos tartalommal, magas színvonalon képviseli a szakterületét.

A nehéz anyagi helyzet, a mélyülő gazdasági válság a könyvkiadásunkra is komoly terhet ró. Már több éve csak olyan kiadványok megjelentetését vállaljuk, amelyeknek a nyomdaköltségét a szerkesztő már valahonnan – főleg pályázati keretből – előteremtette. Így jelenhetett meg az idén az MNyTK. sorozat 230. kötete C. VLADÁR ZSUZSA munkájaként, Zsilinszky Éva szerkesztői közreműködésével, folytatva a korábban megkezdett régi magyar nyelvtanok kiadási sorozatát. – A kiadványok kapcsán említem meg, hogy Társaságunk könyvadományokkal szokta támogatni a határon túli hungarológiai műhelyeket és kutatókat, valamint néhány egyetem és intézmény nyelvészeti könyvtárát. Örömmel járulunk hozzá könyv- és folyóirat-adományokkal az anyanyelvi versenyek díjazásához is (pl. helyesírási vagy szónokverseny, Egyetemi Anyanyelvi Napok, ELTE).

Mind a pályázatok lebonyolításában, mind pedig a Társaság pénzügyi és adminisztrációs ügyeinek vitelében nélkülözhetetlen szerepet játszik Bakonyiné Tóth Gabriella szervezőtitkárunk, akinek a nehéz anyagi és pályázati feltételek közepette is helyt kell állnia. Köszönjük odaadó munkáját.

7. Néhány szó a tagfelvételtől. Örömmel jelenthetem, hogy mindhárom választmányi ülésen vettünk föl új tagokat. A Társaság taglétszáma ennek következtében 33 fővel emelkedett.

Elhunyt tagtársaink közül név szerint is megemlítem Kázmér Miklós nyugalmazott egyetemi docenst, valamint Bachát László és Rónai Béla főiskolai tanárokat, a magyar nyelvtudomány, dialektológia és névtan elismert kutatóit, és Bottyánfy Évát, a nyelvtörténet és nyelvoktatás tanárát. Emléküket tisztelettel és kegyelettel megőrizzük.

8. E helyütt is szeretném felhívni a figyelmet társasági honlapunkra (www.mnyt.hu), ahol igyekszünk mindig friss információkkal szolgálni. Működik a honlapja folyóiratainknak és tagozatainknak is.

Beszámolóm végén kívánok minden tagtársunknak kellemes ünnepeket, azt követően pedig jó munkát, sok sikert és örömeiben gazdag új esztendőt! Kérem jelentésem elfogadását.

3. A közgyűlés a főtitkári jelentést elfogadta. Ezután Gerstner Károly olvasta fel a pénztárosi jelentést. A Társaság 2009. évi pénzforgalma a következőképpen alakult:

Bevételek:	3.252.201 Ft
2008. évi maradvány:	17.824 Ft
MTA-támogatás:	906.000 Ft
SZJA 1% felajánlásából:	309.877 Ft
Tagdíj:	596.000 Ft
Kiadvány-értékesítés:	234.500 Ft
Szponzori támogatás:	200.000 Ft
Őszi szakmai nap szervezése:	188.000 Ft
Egyéb (pályázatok stb.):	800.000 Ft
Kiadások:	3.232.450 Ft (előlegezés nélkül)
Személyi kiadások:	1.526.000 Ft
Főfoglalkozású bére (br. 70 E Ft):	840.000 Ft
Szerkesztői, egyéb díjak:	686.000 Ft
Kifizetéseket terhelő járulékok:	388.540 Ft
Készletbeszerzés:	127.255 Ft
Egyéb dologi kiadás:	1.190.655 Ft
Bérleti díj:	414.000 Ft
Postaköltség:	97.775 Ft
Banki költség:	324.200 Ft
Egyéb (tárhelyköltség, javítás)	354.680 Ft

A Társaság szerény mértékű (mintegy 20 ezer Ft-os) többlettel zárta a 2009-es évet, miközben az akadémiai támogatás 414.000 Ft-tal, a szponzori támogatás 200.000 Ft-tal csökkent. Ugyanakkor a szervezőtitkárunk bére változatlan maradt. Az SZJA 1%-os felajánlásából származó összeg is csökkent, a tagdíjakból befolyt pénz viszont – a tagdíjemelések következtében – nőtt. A legnagyobb terhet a Társaságra pillanatnyilag a magas irodabérleti díj és a még futó OTKA-pályázatok előfinanszírozása jelenti. A megelőlegezett pályázati pénzeknek az OTKA-tól való visszanyerése gyakran egy éves késéssel történik, miközben új forrás innen már nem várható. Az irodabérleti díjat a jövő évtől lesz módunkban csökkenteni.

4. A pénztárosi jelentés elfogadását követően Gerstner Károly felolvasta a Számvizsgáló Bizottság jelentését. A Bizottság a Társaság iratait, elszámolásait, bizonylatait átnézte és azokat rendben levőnek találta.

5. Kiss Jenő elnök megköszönte a beszámolókat. Az emlékérmek és díjak átadásához érkezve elmondta, hogy idén a Kazinczy-évfordulóra és a Magyar nyelv évére való tekintettel a Társaság négy emlékérmet és három emléklapot ítél oda a kiküldött bizottságok javaslata alapján. Ezeket méltató szavak kíséretében adta át a kitüntetetteknek: a Révai-emlékérmet Szathmári István, a Bárczi-emlékérmet Keszler Borbála, a Kosztolányi-emléklapot Péter Mihály, a Gombocz-emlékérmet Markó Alexandra, a Csűry-emlékérmet Sajtos József, a Zsirai-emléklapot Sipos Mária vehette át. A Fokos-emléklap kitüntetettje, Mészáros Edit nem volt jelen a közgyűlésen, neki később adják át az elismerést.

A közgyűlés végén a Társaság elnöke gratulált a díjazottaknak, majd ő is kellemes ünnepeket, boldog új esztendőt kívánva a rendezvényt bezárta.

Összeállította: JUHÁSZ DEZSŐ

Búcsú H. Bottyánfy Évától*

Horváth Károlyné Bottyánfy Évától az ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszékének, a Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézetének, valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak a nevében búcsúszom.

Kedves Éva! Kedves Éva néni! Az őt szerető kollégák, tanítványok leginkább így szólították. Kedvesség, anyai és kollegiális szeretet sugárzott belőle az utolsó pillanatig. Ahogy szellemi frissességét is mindvégig megőrizte. A sok testi fájdalom mellett a tudomány és a világ iránti érdeklődése is haláláig megmaradt.

88 évet élt, sok és sokféle nehézség közepette. 1921-es születése után végigélte a Délvidék keserves éveit, az oda-visszacsatolásokat, a szerb partizánokkal való szembenézést nehéz időszakát. Békéscsabán született, aztán Újvidékre, majd a fővárosba került, a Budapesti Pázmány Péter Egyetem magyar–angol tanári szakára.

1948-ban nevezték ki az Eötvös Lorándra átkeresztelt egyetemre tanársegédnek, ettől kezdve 1978-as nyugdíjba vonulásáig az egyetemen tanított. Adjunktusként ment nyugdíjba. Még a háború előtt az egyetemen ismerkedett meg Horváth Károly finnugrista nyelvessel, akivel összeházasodtak. Három gyerekük született, de Éva igen hamar egyedül maradt: férje 1952-ben meghalt. Így a három kicsi gyermek összes gondja rá hárult. Életének újabb nehéz szakasza következett: vinni tovább egyedül a családi életet, annyi jövedelemhez jutni, hogy egyedül felnevelhesse három gyermekét.

Külföldiek magyar nyelvre tanításával is foglalkozott. Különösen sok kínai tanítványa volt, akik Kínába is meghívták, és akik később, a betegség idején is látogatták, tartották benne a lelket. (Később három olyan kínai nagykövet is szolgált Budapesten, akiket nagyrészt ő tanított meg szinte tökéletesen magyarul.)

---

* Elhangzott temetésén, 2009. október 13-án, a budapesti Farkasréti temetőben.

Az egyetemi évek alatt a nappalis csoportok mellett nagy óraszámban tanított esti és levelező tagozatos hallgatókat. Nagyon szerette őket, és sokat segített nekik. Ezt a szeretetet a hallgatók is viszonzták. Sőt, olyan csoportjai is voltak, amelyek rajongtak érte, évtizedek elteltével is tartották vele a kapcsolatot. Ha mentem hozzá látogatóba, nemegyszer láttam olyan csokor virágot, amelyet ezek a – már felnőtt – hallgatói vittek. Aztán megható dolgokat mesélt róluk.

Az 50-es évek elején egy ideig az akkori Köznevelési Minisztérium is foglalkoztatta: az általános és középiskolai nyelvtan tantárgy „gondozása” volt a feladata.

Az eredményes oktató munka mellett a kutatásból is kivette a részét. Kutatóként a magyar nyelv története foglalkoztatta: főleg középkori nyelvemlékeink, kódexeink nyelvi sajátosságai. De közben a betegség is egyre inkább erőt vett rajta, így tudása viszonylag kevés publikációban öltött testet. Súlyos csapások is érték: két gyermekét elvesztette.

A nyelvtörténeti témakörök közül főleg a jelentés tan foglalkoztatta: tanulmányt írt például a *gyűlöl*, *fedd* és *bocsát* ige, valamint a mozgást kifejező igék szinonimikájáról korai bibliafordításainkban. – Ennyi évvel később is szép szakmai és emberi emlék a „Bevezetés az egyetemi nyelvészeti tanulmányokba” című jegyzet írása, amelyben együtt dolgozhattunk vele (1976).

Életének fő műve az Apor-kódex töredékeinek elemzése. Más kódexrészletekkel összevetve igyekezett a hiányzó részeket rekonstruálni. Azt hiszem, ez a munka megérdemli a folytatást, a befejezést, ha (főleg a fiatalok közül) valaki rászánná magát a folytatásra.

A megmaradt szellemi frissesség mellett a látása nagyon megromlott, és a sok ízületi gyulladás a toll fogását, az írást is egyre inkább megnehezítette. Ennek ellenére nem hagyta abba a munkát. Saját teendői mellett például elvállalta, hogy lektorként elolvassa a Laskai Sorokról szóló írásomat. Tanácsait ezúton is köszönöm.

Kedves Éva! Kedves Éva néni! Nagyon fogsz hiányozni mindnyájunknak: a derűd, az emberséged, a kedvességed. Nyugodj békében!

MÁTAI MÁRIA

Velcsov Mártonné 80 éves

Sok igazság van abban, amit a „Ki-ki a maga szerencsájének kovácsa” közmondással szoktunk tömören kifejezni. Jövőnket ugyanis magunk is formáljuk, befolyásolhatjuk. Emellett azonban az is szinte mindennapos tapasztalat, hogy sorsunk alakulásában nemegyszer a szerencsének, a véletlennek is meghatározó szerepe lehet.

Mindez azzal kapcsolatban merült föl bennem, hogy éppen ötven esztendeje annak, hogy a Szegedi Tudományegyetemnek hallgatója lettem, és szerencsémnek köszönhetően a Magyar Nyelvészeti Tanszéken olyan kiváló tanárokat ismerhettem meg, akik életpályámra igen nagy hatással voltak, szakterületem megválasztásában fontos szerepet játszottak. Az akkori tanszék oktatói közül elsősorban Nyíri Antal, Rácz Endre és Velcsov Mártonné tanári és tudósi példaadását emelem ki. Főképpen az ő előadásai és szemináriumai keltették föl a magyar nyelvészet iránti érdeklődésemet. A hasonló korú hallgatótársaim közül így voltak ezzel mások is (pl. Kollányi Teréz, M. Korchmáros Valéria, Végh József Mihály), akik az 1960–70-es években a tanszék oktatói lettek. Ez a nyelvészet iránti vonzalom többünkben

mindinkább meghatározóvá, egyre erősebbé vált. Adódó alkalommal érdeklődéssel vettünk részt a tanszék szervezte, különböző témájú felolvasó üléseken és a magyar nyelvészeti diákkör munkájában. Gyakran megfordultunk a tanszéki könyvtárban is, ahol időnként találkoztunk tanárainkkal is, akiktől például egy-egy szemináriumra való fölkészüléshez vagy referátumunk megtartásához segítséget kaphattunk. Az akkori tanszéki oktatók és a diákok kapcsolata – a maihoz képest jóval kisebb hallgatói és oktatói létszám miatt is – személyesebb, szorosabb volt, mint napjainkban.

Régi fölismerés, hogy a különböző hagyományok kialakítása és nemzedékről nemzedékre történő megőrzése a kisebb-nagyobb közösségek és az egyes ember életében nagyon fontos. Ez nemcsak a különböző népekre, nemzetekre, tájegységekre és településekre lehet jellemző, hanem például az egy-egy szakterületen hasonló célokért együttműködő munkahelyi közösségekre és a legkisebb egysége, a családra is. Így például egy-egy tanszéki kisközösség kutatási területeinek kialakításában a kiemelkedő személyiségeknek mindenkor meghatározó szerepe volt és bizonyára a jövőben is az lesz. Ilyen iskolateremtő nyelvész volt például Mészöly Gedeon, akinek nyelvtörténeti kutatásaihoz és oktatómunkájához elsősorban Nyíri Antal és Velcsov Mártonné kapcsolódott. A Mészöly-iskolára több elméleti-módszertani sajátosság is jellemző volt. Így például nyelvtörténeti elemzésekben, magyarázatokban és szófejtésekben más tudománysszakok (főképpen a finnugor nyelvészet, nyelvjárástan, néprajz, ritkábban az irodalomtörténet) eredményeinek felhasználása is igen lényeges, elengedhetetlen elméleti-módszertani alapelvnek számított. Abban, hogy tanszékünk már az 1950-es évektől kezdve országosan elismert tudományos műhellyé válhatott, Mészöly Gedeon és Nyíri Antal mellett a 80. születésnapját ünneplő Velcsov Mártonné is fontos szerepet játszott. Életművében ugyanis a nyelvtörténeti kutatás meghatározó helyet foglalt el, és figyelemre méltóan eredményes volt a maga választotta témakörökben és a tanszéken közösen végzett munkálatokban egyaránt.

Velcsov Mártonné 1929. augusztus 2-án született Szegeden. Középiskolai tanulmányait szülővárosában végezte, a Szegedi Tudományegyetemnek pedig 1947-ben lett hallgatója magyar–német szakon, majd amikor a német szakot megszüntették, a magyar mellé a latint választotta. Döntése, amint az későbbiekben nyilvánvalóvá vált, elsősorban nyelvtörténeti kutatásai szempontjából igen hasznosnak, szerencsésnek bizonyult. Egyetemi tanulmányainak befejezése után rövid ideig Kecskeméten, Kiskunhalason és Szegeden középiskolai tanárként tevékenykedett, 1953-ban lett a Magyar Nyelvészeti Tanszék oktatója, és 1986-ig, nyugdíjba vonulásáig diáknemzedékek egész sorát oktatta, nevelte anyanyelvünk minél alaposabb megismerésére, megbecsülésére és szeretetére.

Szerény, csendes, de határozott egyéniségével könnyen és jól beilleszkedett a tanszékben folyó oktató-kutatómunkába, és hamarosan olyan tudományos témakört is talált, amelynek kimunkálásában kamatoztatni tudta kiváló szakmai fölkészültségét, körültekintő alaposágát és idegen nyelvi ismereteit is. Egyetemi doktori disszertációját 1959-ben, kandidátusi értekezését pedig 1971-ben védte meg, mindkettőt igen szép eredménnyel. Kandidátusi dolgozata könyvként „Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben” címmel 1974-ben jelent meg.

Ez a munkája elsősorban nyelvtörténeti szempontból hézagpótló, becses értékű kiadvány, ezenkívül a finnugor nyelvészet, a nyelvjárástan, a művelődéstörténet és a néprajz kutatói is haszonnal forgathatják. Vizsgálódásaihoz több tudományágat is érintő szakirodalmat használt föl. Elismerésre méltó, hogy a témakörbe tartozó idegen (főképpen német)

nyelven publikált kutatások eredményeit, megállapításait is alkotó módon hasznosította. Rendkívül gazdag, jól kiválasztott példaanyag alapján azt is kimutatta, hogy a különböző mértékmegnevezéseknek a hasonlítás és szemléletességen alapuló módja nemcsak a régi magyar nyelvben (így pl. a kódexekben) fordul elő, hanem a mindennapi beszédben és a népmesékben is. Kutatásai fényt derítettek arra is, hogy nyelvjárásaink még szinte napjainkig őrzik a konkrét gondolkodásnak (például a tájszavakban megmaradt) nyomait, sőt a hasonlatokra épülő mértékmegjelölések a legközelebbi rokonnyelvünkben, a manysiban is nagy számban megvannak. A különböző mértéknevek vizsgálatához alapvetően három fő forrást használt föl, mégpedig nyelvtörténeti adattárakat, szépirodalmi műveket és tájszótárakat. Igen szerteágazó gyűjtőmunkát és jól áttekinthető feldolgozást végzett. Mindkét feladatát követésre méltó filológiai alapossággal, mintaszerűen teljesítette. Az egyes mértéknevek kidolgozása remekbe szabott önálló tanulmánynak tekinthető. Tárgyalásmódjuk, elemzésük következetes, világos: a címszók után meghatározott sorrendben a jelentéstörténetük, származékaik, a velük alakult állandósult szókapcsolatok következnek, végül a szócikket a mértéknév etimológiája zárja. Erre a dolgozatra is – miként a többi írásra is – megbízható, hiteles adatokra épített, logikus gondolatmenet, kristálytisza stílus jellemző. Új eredményeket felmutató munkája nagy nyeresége a nyelvtörténeti kutatásoknak.

Sok és értékes cikke, tanulmánya mellett megemlíteném azt a tevékenységét is, amelyet Nyíri Antal professzor úr vezetésével egy tanszéki kutatócsoportban fejtett ki, s amelynek az eredménye 1971-ben „A Müncheneri Kódex 1466-ból” című kiadvány lett, majd ezt 1993-ban „A Müncheneri Kódex magyar–latin szótára” című kötet követte. Mindkét kiadvány méltán váltott ki elismerést szakmai körökben.

Velcsov Mártonné nyelvtörténeti kutatásai mellett a leíró szempontú vizsgálódásaiban is jelentős eredményeket ért el. Így például sok-sok magyar szakos hallgató szerzett s szerzhet még napjainkban is alapvető ismereteket a Mai magyar nyelv című egyetemi tankönyvből, amelynek alaktani és szófajteni fejezetét ő írta. És nemcsak kutatóként, oktatóként, hanem nevelőként is elismerésre és követésre méltó tevékenységet fejtett ki. Munkáját minden területen következetesség, alapos tudás, kiváló szakmai fölkészültség jellemezte. Személyes példaadásával pedig munkára, igényességre, pontosságra nevelte tanítványait. Munkahelyi, szakmai feladatait példamutatóan tudta egyeztetni otthoni, családi teendőivel, gondolkodását és tetteit ugyanis mindenkor a szeretet és a megértés jellemezte, s ma is az vezérli.

Összegezve csak megismételni, hangsúlyozni tudom: Velcsov Mártonné tanári és kutatói tevékenysége egyaránt mintaadó, követésre méltó, s olyan értékeket felmutató volt, amilyenre napjainkban kevés példát találunk. Biztos vagyok benne, hogy előadásai, szemináriumai mindmáig nemcsak számomra, hanem tanítványai közül nagyon sokaknak feleltethetlenség, maradandó értékűek. Akik hallgatói közül tanárok lettünk, a tőle kapott ismeretekből oktatói-kutatói tevékenységünkben sokat meríthettünk s mindaddig meríthetünk is még, amíg sorsunk módot ad munkánk folytatására. Örülök annak, hogy tanítványa, később pedig hosszabb ideig kollégája is lehettem. Nyíri Antal, Deme László és Velcsov Mártonné tanszékvezetői időszakából egyetlen olyan emlékem sincs, amikor valami vagy valaki miatt – akárcsak rövid időre is – rossz hangulat jellemezte volna munkahelyi közösségünket. Ezt is a sorsom nagy ajándékának érzem. Valószínűnek tartom, hogy akkoriban a többi kollégám is így lehetett ezzel. Tanszékvezetői tevékenysége munkahelyi közösségünk életében (az enyémben biztosan) korszakhatárt jelentett. Az 1980-as évek első felében az ő irányítása ugyanis szellemében és módszerében töretlen, méltó folytatása volt a Nyíri Antal és Deme

László nevéhez kötődő, emberiességet sugárzó, munkára ösztönző, alkotói légkört teremtő és tanszékünk oktatóit jó közösséggé formáló korábbi időszaknak.

Kerek születésnapja alkalmából nemcsak a magam, hanem mindazok nevében, akik kollégaként vagy tanárként ismerik és tisztelik, őszinte szívből kívánok neki jó egészséget, töretlen munkakedvet és még nagyon sok esztendő t szeretett családjá körében.

SZABÓ JÓZSEF

Sebestyén Árpád 80 éves*

Tisztelt Kollégák! Kedves Megjelentek! Sebestyén Árpád kerekén nyolcvan éve, 1929. december 8-án született a Szatmár megyei Gacsályban. A gazdag életműnek a hetvenedik évig ívelő szakaszáról kitűnő, részletes értékelést adott a debreceni kolléga, pályatárs, Nyirkos István a jubileumra összeállított emlékkönyv bevezetőjében (Sebestyén Árpád hetvenéves: Magyar Nyelvjárások 37. 1999: 7–15). Ugyanitt Hlavacska Edit precíz bibliográfiája is megtalálható az ünnepelt tudományos és publicisztikai munkásságáról (17–40). Társaságunk 1999. november 23-i ülésén köszöntötte a hetvenéves Sebestyén Árpádot, a köszöntőt ismét Nyirkos István professzor úr mondta (I. MNy. 1999: 508–10). A megjelent pályaképek és bibliográfia felmenti a mai ünnepi alkalom szónokát az alól, hogy laudációjába részletes tudományos életrajzt iktasson. Ez a nagyvonalúság annál is inkább megengedhető, mivel Sebestyén Árpád professzor úr a magyar nyelvtudomány ismert alakja. Ehelyett álljon itt egy rövid összefoglalás a pálya fontosabb állomásairól, majd következék néhány személyes gondolat.

Sebestyén Árpád 1954-ben végzett a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen, ahol a diploma kézhezvétele után tanársegédi kinevezést kapott a Magyar Nyelvtudományi Intézetbe. Egy év múlva jelentkezett tudományos aspirantúrára. Témavezetője Kálmán Béla volt, a kutatási téma pedig a magyar nyelv névutórendszere. A kandidátusi disszertációját 1961-ben védte meg, a mű tömörített változata 1965-ben jelent meg az Akadémiai Kiadónál. A könyv és a témához kapcsolódó tanulmányok mind a magyar, mind a finnugor nyelvészetben általános ismertséget és elismertséget hoztak a szerzőnek. Ettől kezdve Sebestyén Árpád neve és a névutók kategóriája elválaszthatatlanul összeforrt a magyar nyelvtanítás történetében. A szakmai siker gyors előmenetelt hozott az egyetemi pályán is: 1964-ben docensnek, 1975-ben egyetemi tanárnak nevezték ki. Vezette az Általános Nyelvészeti és Fonetikai, majd a Magyar Nyelvtudományi Tanszéket, szerkesztette annak évkönyvét, a Magyar Nyelvjárásokat (Kálmán Bélával, majd egyedül).

Az egyetemi közéletben is fontos feladatokat vállalt: volt dékánhelyettes és dékán, majd 1975 és 1980 között rektorhelyettes. Aktívan közreműködött a Magyar Tudományos Akadémia több bizottságában (Nyelvtudományi Bizottság, Nyelvművelő – később Anyanyelvi – Bizottság, Magyar Nyelvészeti Munkabizottság). Részt vett a felsőoktatás korszerűsítésének kidolgozásában, különböző szintű minisztériumi bizottságok munkájában. – Nem állt tőle távol a tudományos ismeretterjesztés sem: előadóként, a Tudományos Isme-

---

* Elhangzott a Társaság 2009. december 8-i felolvasó ülésén.

retterjesztő Társulat Országos Választmányának tagjaként, a Hajdú-bihari Szakosztály irányítójaként és a Hajdú-bihari Napló nyelvművelő rovatának vezetőjeként nagy szolgálatot tett az anyanyelvi kultúra ápolásában. Középiskolai tanárok, tudományos kutatók, egyetemi oktatók több generációját is tanította a Debreceni Egyetemen. Végül, de nem utolsó sorban a Magyar Nyelvtudományi Társasághoz is szoros kötelékek fűzik: a választmányának régi, hűséges tagja, és tagja a Magyar Nyelv szerkesztőbizottságának is.

E dióhéjba foglalt, nagyon hézagos pályakép után következzenek néhány személyes megjegyzés, amellyel Sebestyén Árpád, a tudós, a tanár és a közéleti ember előtt tisztelgek. A személyes reflexiókhoz két kulcsszót társítanék: a *sokoldalúság*-ot és a *hűség*-et. (Ez utóbbit Nyirkos István méltatása is kiemeli.)

Milyen területeken, milyen témákban alkotott, dolgozott Sebestyén tanár úr? Ha az időrendet követjük, első helyen a névtant és a nyelvjáráskutatást kell megemlítenünk. Egyetemi szakdolgozatában szülőfaluja, Gacsály helyneveit dolgozta fel. Ebből készült első hosszabb közleménye is, amely 1955-ben jelent meg. A szűkebb és tágabb szülőföld nyelvi értékeinek összegyűjtése és feldolgozása egy életre szóló elkötelezettséget jelentett Sebestyén Árpád számára. Ez a témakör folyamatosan jelen van a munkásságában, sőt 1993-ban, hatvannégy éves korában, amikor már a „befutott” kutatók jó része kényelmesebb, „elegánsabb” feladatokra összpontosít, ő Kálnási Árpáddal együtt egy közel 550 lapos gyűjteményt tesz le a tudomány asztalára: „A csengeri járás földrajzi nevei”-t. Természetesen érdeklik a névtan általánosabb kérdései is, a második magyar névtani konferencián például „A tulajdonnevek jelentéséhez” címmel tart előadást (1970), a közelmúltban pedig „A névutós helynevek kérdéséhez” címmel fonja össze a névutók és a helynevek szárait (1998). A névtani témák sűrűn felbukkannak a nyelvművelő írásaiban is.

A népnyelvi tematika jelenléte az életműben sok hasonlóságot mutat a névtanival. Nem véletlen, hogy a publikációs listán is egy a szülőfalu életéből merített kisebb közlemény viseli az egyes számot: „Gabonacséplés régen és ma. (Gacsály, Szatmár megye)”. A Magyar Nyelvjárások címmel továbbbélő Magyar Népnyelv évkönyv a Csüry-iskola továbbélési szándékát jelzi az új politikai viszonyok közepette is. Tudjuk, hogy egy fiatal egyetemi hallgató számára milyen inspiráló új folyóirat első számában megjeleni, de fontos a hagyományokhoz való kötődés is. Sebestyén Árpád korai népnyelvi tanulmányai jól példázzák a szatmári tájhoz, annak nyelvéhez és kultúrájához való ragaszkodást (pl. A Csüry-féle, szamosháti *é* fonológiai értékeléséhez, 1957; A népi kendermunka Gacsályban, 1959). Horizontja azonban nem szűkül be, folyamatosan reagál más régióknak és az országos vagy határon túli gyűjtéseknek, feldolgozásoknak az aktuális eseményeire is. Egyetemi végzése után, 1955-ben azonnal reflektál a készülő magyar nyelvatlasz első módszertani kötetére a Nyelvőrben, és ő lesz az, aki folyamatosan ismerteti a készülő atlasz megjelenő köteteit a Magyar Nyelvjárásokban. De a tájszótárak és regionális atlaszok sem kerülnek el a figyelmét: egy kisebb kötetre való ismertetést ír róluk, főleg az általa szerkesztett debreceni évkönyvben (pl. Bálint Sándor, Szegedi szótár I–II., 1958; Végh József, Őrségi és hetési nyelvatlasz, 1960; Penavin Olga, Szlavóniai (kórógyi) szótár I–III., 1981; Új Magyar Táj-szótár, 1981; Rónai Béla, Zselici nyelvatlasz, 1996; stb.). Külön öröm számomra, hogy Sebestyén professzor úr az elsők között üdvözölte és ismertette a magyarországi és erdélyi nyelvjáráskutatás összefogásának eredményeképpen megvalósuló nagy vállalkozást, „A romániai magyar nyelvjárások atlaszá”-t (1997). – Külön kellene szólnunk egy ide kapcsolódó érdekes kérdéskörrel, a népnyelvi elemek szépirodalmi megjelenéséről. Számomra klasszi-

kus Sebestyén-tanulmány például „A tájnyelv mint stílusesszék Móríc Zsigmond műveiben” (1972).

Ha végére érünk a tíz évvel ezelőtti bibliográfiának, a még lezáratlan 1999. évnél is két nyelvjárási témájú közleményt találunk: a 430. tétel beszámoló a III. Dialektológiai szimpozionról, a 429. pedig egy a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1998. évi közgyűlésén elmondott nagyelőadás, melynek címe: „Egy nyelvészeti tartozásunk – tudománytörténeti háttérrel (Gondolatok egy magyar népnyelvi hangtárról)”. A cím is, meg talán a helyszín és az időpont is jelképes lehet. A cím és a téma annyiban, hogy az el nem végzett feladatok kíméletlenül ott ülnek az elkötelezett kutatók lelkén: nem hagyják nyugodni, folyamatosan tettekre sarkallnak. A helyszín azért fontos, mivel a Társaság vezetősége mélyen átértékelte a felvetett probléma súlyát, és a részéről biztosítható lehető legnagyobb nyilvánosságot szánta neki. Ha megnézzük a Magyar Nyelv következő (1999. évi) kötetének élén publikált előadás lábjegyzetét, azt látjuk, hogy az elhangzás dátuma december nyolcadika! Mint tudjuk, ez Sebestyén tanár úr születésnapja. Márpedig egy születésnap nem lehet nyomasztó! Bár az elmúlt évtizedben sem jött létre egy önálló népnyelvi hangtár, de sok kedvező fejleményről számolhatunk be. A legfontosabb talán az, hogy az ELTE és a Nyelvtudományi Intézet közös pályázata keretében digitalizáltuk a magyar nyelvatlasz gyűjtése és ellenőrzése közben keletkezett hangfelvételeket, megmentve őket a fenyegető enyészettől. A szalagok egy része tönkrement ugyan, de a zömük időtállóbb adathordozóra kerülve várja a feldolgozást. És ami legalább ennyire fontos, folytatódnak a hasonló archiválási munkák, mind az ELTE műhelyében, mind a Nyelvtudományi Intézet Fonetikai Osztályán, ahol például a Hegedűs Lajos által készített nyelvjárási hanglemezek digitális átírása fejeződött be. Az egyre nagyobb tároló kapacitású hardverek, az egyre jobb technológia és az internet szolgáltatásai új korszakot nyitottak az élőnyelvi gyűjtések számára is, és ez a fiatal kutatók egy részét is komolyan foglalkoztatja.

A rendelkezésemre álló rövid idő lassan elfogy, pedig még alig fogtam a másik jelző, a *sokoldalú* taglalásához, pedig hosszan beszélhetnék még a grammatikus, az általános és alkalmazott nyelvész, a tudománytörténész, a tudánypolitikus Sebestyén Árpádról. Utolsó jó híremet hadd címezzem a nyelvtörténésznek. Az idei szegedi nyelvtörténeti konferencián igen sok fiattól hallottunk nyelvemlék-elemző előadást. Közöttük a legtöbb a Jókai-kódexet vette bonckés alá. Kívánom, hogy ezek a fiatalok is minél többet forgassák Sebestyén Árpád műveit, köztük a Jókai-kódex névutózájáról szóló alapművet (A névutók állománya és rendszere a Jókai-kódexben /1372u./, 2002). Kívánok továbbá ünnepeltünknek jó egészséget és kiváló munkakedvet, hogy a könyvében vázolt nagyszabású terveket – akár egyedül, akár segítséggel – megvalósíthassa. Isten éltesse sokáig!

JUHÁSZ DEZSŐ

Keszler Borbála 70 éves*

Társaságunk szép hagyománya, hogy a 70., 80., 90. és – ha ilyenek is lesznek – 100. életévüket betöltő tagtársainkat köszöntjük. Ma egy a protokoll korosztályi szempontját tekintve kezdő – mert a köszöntendők legifjabb kategóriájába tartozó – tagtársunkat üdvözölhetjük. A jelen esetnek sajátosságot, mondhatni különlegességet kölcsönöz valami. Nem az, hogy a köszöntendő korábbi kényszerű távolléte miatt a 70. születésnap friss íze már a múlté. Hanem az a tény, hogy Keszler Borbála az a társasági tagunk, aki a történelem első magyar tanszékén, régiesen szólva a „pesti univerzitásban” 1791-ben alapított magyar tanszék egyik utódjának, a Mai Magyar Nyelvi Tanszéknek az első, a szebbik nembe tartozó tanszékvezető egyetemi tanára volt (1988–2004), ma pedig professor emeritusa.

Ünnepeltünk magyar–német szakosként az egyetemre kerülve hamar bekapcsolódott a nyelvész diákkör munkájába, s érdeklődése Bárczi Géza és kollégái közelébe vitte. Mindez – úgy tűnik – mély nyomokat hagyott benne: nyelvtudományi ars poeticája, az általa művelt nyelvtudományi területek, tanári habitusa egyaránt bizonyosságul szolgálnak. Ő maga is vall erről saját pályafutására visszatekintő írásában, amely ezt a címet viseli: „A nyelvtörténetől a nyelvtörténetig” (in: KONTRA MIKLÓS – BAKRÓ-NAGY MARIANNE szerk., *A nyelvészetről – egyes szám első személyben*. 2. Szeged, 2009: 99–103). Nem feltétlenül szokványos pálya a XX. század második felének magyar nyelvtudományában, hogy egy a nyelvtörténeti kutatással s nyelvtörténeti kötettel (1969: Szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevényszavainkban) induló Bárczi-tanítvány legyen az ország első egyetemén a leíró nyelvészeti tanszék vezetője és egy új leíró grammatikát létrehozó munkaközösség vezetője, illetőleg az új nyelvtan szerkesztője. Márpedig munkásságának ez a vonulata lett azzá, amely – úgy tűnik – a legszélesebb körű szakmai figyelemre tart igényt. Tudvalévő, annak idején éles viták folytak a magyar leíró nyelvtani kutatások feladatairól, módszeréről. HAJDÚ PÉTER úgy fogalmazott, hogy „valószínűnek látszik, hogy a magyar nyelvtudománynak több, de legalább kétfajta leíró magyar nyelvtan elkészítésével kell foglalkoznia” (NytudÉrt. 104. 1980: 8). Keszler Borbála akkor kezdett leíró nyelvtannal elmélyülten foglalkozni, amikor 1970-ben munkamegosztásos alapon létrejött a két magyar nyelvészeti tanszék az ELTE-n, s ő a leíró tanszékre hamarabb kapott hívást. Nyelvtörténet-szi iskolázottsága nyilvánulhatott meg abban, ahogy érvényesítette leíró vizsgálataiban a tőle ekként megfogalmazott véleményt: „A grammatika rendszerében a kivételek és az átmenetek megkülönböztetetten fontos szerepet játszanak. A kivételek és az átmenetek ugyanis sokszor bonyolult, összetett nyelvi folyamatokat tükröznek, melyek túlmutatnak egy-egy adott kategória határain, s jellemzőek lehetnek az egész rendszerre” (in: KESZLER BORBÁLA – KISS RÓBERT RICHÁRD szerk., *Harmincéves a Mai Magyar Nyelvi Tanszék*. Bp., 2002: 22).

SZATHMÁRI ISTVÁN, az említett új tanszék első vezetője a tanszéki előzményekről szólva írta, hogy a RÁCZ ENDRE irányításával készült „A mai magyar nyelv” című egyetemi tankönyv volt az első lépés a megújított klasszikus grammatika felé, ezt követték a hozzá kapcsolódó, továbbfejlesztő tanulmánykötetek, amelyek (mint írja) „végső soron előkészítették a Keszler Borbála szerkesztette új *Magyar grammatikát*” (in: KESZLER–KISS szerk. 2002: 10). Ezek az évtizedek a leíró nyelvészet pezsgő, dinamikus, pengeváltásokat sem

---

* Elhangzott Budapesten, a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2009. december 3-ai felolvasó ülésén.

nélkülöző évtizedei voltak nálunk is: a klasszikusnak mondott grammatikát megújítani hivatott vállalkozások mellett jelentkezett és tért hódított a formális, a strukturális, a generatív és a kognitív szemléletű nyelvészeti megközelítésmód is. Ebben a forrongó időszakban, 2000-ben mondta Keszler Borbála, hogy „Nem hálás feladat ma klasszikus grammatikát írni, még akkor sem, ha az hasznosítja a modern irányzatok eredményeit” (in: KESZLER–KISS szerk. 2002: 22).

A köznyelvre irányuló, célzott beszélt nyelvi kutatások 1975-ben indultak az ELTE-n Keszler Borbála vezetésével. Csak sajnálni lehet, hogy az általa írott, a kötetlen beszélgetések mondat- és szövegtani vizsgálatáról szóló 1983-as tanulmányát nem követték újabb vizsgálatok, mert így a beszélt nyelv éppen meginduló rendszeres kutatása az egyik fontos magyarországi grammatikai műhelyben törést szenvedett. Viszont abban mégiscsak láthatunk következményt, hogy a tanszéken készült új grammatika előmunkálataiba forrásanyagként bevontak beszélt nyelvi korpuszokat. Sőt szemléletbeli változást is érzékelhetünk, hiszen RÁCZ ENDRE úgy fogalmazott 1977-ben, hogy „Csak e két irányú [ti. írott és beszélt nyelvi] vizsgálódás, eszmélkedés összekapcsolódásától lehet remélni, hogy grammatikánk megközelítő adekvátsággal tükrözze a nyelvi valóságot” (NytudÉrt. 104. 74). RÁCZ ENDRE okkal nevezte a megújított klasszikus nyelvtan iskolája legfőbb bázisának az ELTE szóban forgó tanszékét, közös törekvésükként megfogalmazva, hogy a klasszikus hagyományra építve akarnak megfelelni bizonyos új meglátásoknak és módszereknek, illetőleg szükségleteknek (uo. 72, l. még ELEKFI: MNy. 2002: 164).

Az új „Magyar grammatika” (Bp., 2000. 577 lap; további kiadások: 2001, 2002, 2004, javított és bővített kiadás: 2006) alapos előkészítő munkálatok után Keszler Borbála vezetésével és tanítványainak, munkatársainak – vagy ahogy ELEKFI LÁSZLÓ fogalmazott rendkívül alapos recenzió-tanulmányában: „a családias légkörű női munkatársi gárdá”-nak (i. h.) – hatékony közreműködésével készült. Megjelenése óta sokan forgatták és használták, bővített, javított kiadása is megjelent. ELEKFI tanulmányának ügyes címe: „Magyar grammatika – és ami utána következhet” (i. h.) a tudománytörténet irányába mutat, s szerzője a grammatikát íróknak elismeréssel adózva azt írta: „józan középút” (MNy. 2002: 11), amit követnek, s jelzi, nemcsak továbblépési lehetőségek, de kényszerek is vannak ezen az úton is (MNy. 2002: 164) – ahogy ez egyébként a tudományos kutatásban általában is természetes. (A Keszler Borbálától is jegyzett idevágó önálló kiadványok: 1992: Újabb fejezetek a leíró nyelvtan köréből; 2000: Magyar grammatika (5., javított, bővített kiadás: 2006); 2002: Kis magyar grammatika (LENGYEL KLÁRÁVAL); 2008: Ungarische Grammatik (LENGYEL KLÁRÁVAL); vö. még 2009: Magyar grammatikai gyakorlókönyv (LENGYEL KLÁRÁVAL).

Ünnepeltünk előszeretettel, egyszersmind legjobb hazai szakértőként kutatja az írásjelhasználatot. Tudományos fokozatainak egy részét (a kandidátusi és akadémiai doktori fokozatot) e témakörben írt disszertációkkal nyerte el (1986: A magyar írásjelhasználat és grammatikai alapjai, kandidátusi értekezés; 1997: A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig, nagydoktori értekezés). Eme érdeklődése kettős forrásból kapott indítékot: a helyesírással és a leíró nyelvtannal való elmélyült foglalkozásból. (Nyomtatásban megjelent idevágó munkái: 1993: Fejezetek az európai írásjelhasználat történetéből; 1995: A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig; 2004: Írásjelten. Az írásjelhasználat szabályai, problémái és története; 2006: Írásjel-használati gyakorlókönyv.)

Kevéssé látványos és méltányolt közhasznú munkát is bőven végzett és végez, s itt elsősorban a helyesírással összefüggő, több mint harminc éven át nyúló tevékenységét eme-

lem ki. Annak idején Fábián Pál – Ligeti Lajos javaslatára is – korán bevitte őt az Akadémia Helyesírási Bizottságába, később titkárrá választották. „A magyar helyesírás szabályai” 1984-es, 11. kiadásának és azt követő kiadásainak egyik főmunkatársa ő volt. Érthető okból (a szűkebb családban rajta kívül mindenki orvos) szívesen, gyakran és eredményesen foglalkozik az orvosi szaknyelvvel és a helyesírással is. Az „Orvosi helyesírási szótár” egyik szerkesztője, a Magyar Orvosi Nyelv szerkesztőbizottságának pedig tagja. Az egyetemi nyelvészeti oktatást segítő számos segédkönyv, jegyzet írásában, szerkesztésében is vezető szerepet vállalt. Megemlítem, mind az egyetemi, mind a tudományos közéletben teherbíró és a munkától sosem tartózkodó közösségi emberként, segítőkész kollégaként, szükség esetén vitákat is vállaló, tudománya érdekeiért kiálló emberként ismerjük.

A Magyar Nyelvtudományi Társaságnak is hűséges, tette kész, aktív tagja. Első előadása Társaságunkban 1967-ben hangzott el (Szókezdő magánhangzók eltűnése a magyarban: MNy. 1967: 256). 1975 és 1988 között a Társaság titkára volt, hosszú évtizedek óta választmányi tag. Elnöke a Magyar Nyelvi Szakosztálynak, bizottságok munkájában is részt vesz, jelenleg elnöke is egyiknek (a Bárczi-bizottságnak), 1991-től 1994-ig a Magyar Nyelv szerkesztőbizottsági tagja volt, s ettől akkor vált meg, amikor (1994-ben) a Nyelvőr szerkesztője lett. Ez a megbízatás nagy szakmai elismerés, amely a szerkesztés intellektuális kihívásai és hasznos tapasztalatai mellett súlyos felelősséggel és nyilván nem csak szakmai természetű gondokkal is jár.

Széles körű aktivitása, sokoldalúsága, mindaz, amit arról tudunk, amit a szakmában, a tudományos és egyetemi közéletben, valamint családjában tett és tesz, cáfolja azt a vélekedést, mintha a női nem a gyengébbik nem volna. Munkabírása irigylésre méltó és tiszteletet parancsoló. Egyik tanítványa (LENGYEL KLÁRA) egyetemi éveiből három jelző megidézésével emlékezett rá, hogy tudniillik: elegáns, szigorú és kedves (in: KUGLER NÓRA – LACZKÓ KRISZTINA szerk., *Ember és nyelv*. Bp., 1999: 7). Az idő ugyan múlik, e tekintetben azonban nincs változás nála. FÁBIÁN PÁL, aki átadta neki a tanszékvezetői stafétabotot, ezt írta 10 évvel ezelőtt róla: „változván változó világunkban ő nem változott: most is ugyanazzal a lélekkel műveli a magyar nyelvtudományt, amilyenvel annak idején erre a pályára lépett, most is ugyanaz a melegszívű, segíteni mindig kész kolléga, amilyennek megismertük: most is azzal az igényes szeretettel törődik tanítványaival, ahogy mindig is tette” (in: KUGLER–LACZKÓ szerk. 1999: 6). Eredményes tanári tevékenységét több kitüntetéssel is elismerte az egyetem (Trefort-emléklap, Pro Universitate, Apáczai Csere-díj). Annak, hogy hallgatói kedvelik, hogy kitűnő tanárnak tartják, hogy sokat tanulnak tőle, ékes és egészen friss, mert mai bizonyossága, hogy az oktatók névtelen hallgatói véleményezésében azon kevés tanár között van, akik pozitív példaként említetnek. Az ELTE magyar leíró nyelvtani doktori alprogramjában számosan az ő vezetésével jutottak el a doktori fokozat megszerzéséig. A tanszék tagjainak nagy része mellette vált jegyzett kutatóvá, nyelvesszé. A sort folytathatnám.

A nyolcadik évtizedben reményünk szerint a tovább gazdagodó életmű újabb állomásai következnek – bizonyos könyvek, tanulmányok, előadások formájában is. Ehhez kívánunk erőt, egészséget, alkotókedvet, s kedvező körülményeket a szűkebb és tágabb környezetben egyaránt. Isten éltesen, Bori!

KISS JENŐ

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Északkelet-magyarországi személynévek a kései ómagyar korból*

Markos – Laskod 1. [1460–1480]: *Benedicti marchos*, jo. (DL. 56700); **Károly 2.** 1476/1478: *Andream Markos* de karol, no. (DL. 17896); **Salánk 3.** 1509: *Johanne Markos*, jo. (DL. 71106); **Apafalva 4.** 1513: *Michael markos*, jo. (DL. 86743); **Kálunga 5.** [1521–1526]: *Blasius Markos*, jo. (DL. 26243). < *markos* 'erős', vsz. erőskezű mesterember elnevezése (CsnSz.). Néhány név esetében a szn.-i eredet (< lat. *Marcus*) is számításba vehető.

Mászó – [Semjén] 1. 1468: *Lucas mazo*, jo. (DL. 55872); **2.** [1468 u.]: *Lucas mazo*, jo. (DL. 55872); **Turtó 3.** [1480–1500]: *Johannes Mazo*, jo. (DL. 56690). < *mászó*, a *mászik* 'lassan, csúszva halad' -ó mn.-i igenévképzős alakja. Talán sajátos járásmódra utal.

Meleg – Pályi 1. 1415: *Laurentio Melegh*, jo. (DL. 96890); **2.** 1415: *Stephano Melegh*, jo. (DL. 96890); **Laskod 3.** [1460–1480]: *Georgius meleg*, jo. (DL. 56692); **Lelesz 4.** [1460–1480]: *Mychael melegh*, jo. (DL. 48185). < *meleg* 'érzelmileg felhevült, buzgó' (CsnSz.).

Mellyes – Hn. 1. 1467: *Jacobus Meljyes*, jo. (DL. 45273); **Hn. 2.** 1467: *Johannes Milles*, jo. (DL. 45273); **Hn. 3.** 1467: *Mathias Milles*, jo. (DL. 45273); **Tas 4.** [1521–1526]: *Pauli mjlyjes*, jo. (DL. 26243). < *mellyes* 'széles, kidomborodó mellkasú' (CsnSz.).

Mérges – Hatház 1. 1451: *Petrus merges*, jo. (DL. 14467). < *mérges* 'haragos' (CsnSz.).

Mocskos – Nyék 1. 1425: *Philippum moczkos*, jo. (DL. 11647). < *mocskos* 'piszkos, szennyes v. durva, zord' (NySz.) CsnSz.

Mocsok – Lórántháza 1. 1446: *Stanislaus Mochok*, jo. (DL. 13934). < *mocsok* 'piszok, kosz'. Vsz. valamilyen tulajdonságra utalhat L. még **Mocskos**.

Nagy – Póhalom 1. 1439/1757: *Georgii Nagy*, jo. (DL. 10008); **Kisvárdá 2.** 1449: *Emericus nag*, jo. (DL. 81139) = [1445–1448]: *Emericus magnus*, jo. (DL. 81193); **3.** [1500–1520]: *Benedictus Nagh*, cust. (DL. 83004); **4.** [1500–1520]: *Laurentio Nagh*, cust. (DL. 83004); **5.** 1521: *Mattheus Nag[y]*, jo. (DL. 82582); 1521: *Matheus Nagh*, jo. (DL. 82582); [1521–1526]: *Matheus Nagh*, jo. (DL. 26243); **6.** 1521: *Ladislaus Nagj*, inq. (DL. 82582); **7.** 1521: *Albertus Nag[y]*, jo. (DL. 82582); **Veréce 8.** 1450: *Emericus Nagh*, jo. (DL. 70896); 1450: *Emericus Nagh*, jo. (DL. 70896); **Szászfalu 9.** 1450: *Bartha nagh* (!), jo. (DL. 70896); **10.** 1513: *Martino Nagh*, jo. (DL. 86743); **11.** 1513: *Benedicto Nagh*, jo. (DL. 86743); **Kérsemjén 12.** [1460–1480]: *Dominico Nag*, jo. (DL. 56695); **Lelesz 13.** [1460–1480]: *Relicta Johannis nagh*, jo. (DL. 48185); **[Semjén] 14.** [1468 u.]: *Nicolaus nag*, jo. (DL. 55872) = 1468: *Nicolaus magnus*, jo. (DL. 55872); **15.** 1468: *Gregorius nag*, jo. (DL. 55872); **16.** 1468: *Paulus nag*, jo. (DL. 55872); **17.** 1468: *Stephanus nag*, jo. (DL. 55872); **Halmi 18.** 1478: *Antonio Nagh*, jo. (DL. 70985); **19.** 1478: *Johanne Nagh*, jo. (DL. 70985); **Váralja 20.** 1478: *Egidio filio Jacobi Nagh*, *Simone filio eiusdem*, jo. (DL. 70985); **Karász 21.** 1481: *Thomam Nagh*, fam. ign., jo. (DL. 62348); **22.** 1481: *Anthonium Nagh*, fam. ign., jo. (DL. 62348); **23.** 1481: *Albertum Nagh*, fam. ign., jo. (DL. 62348); **24.** 1481: *Lucam Nagh*, fam. ign., jo. (DL. 62348); **Dob 25.** 1500: *Demetrio Nagh*, jo. (DL. 73536); **Majtény 26.** 1500: *Gregorio Nagh*, jo. (DL. 73536); **Szaniszló 27.** 1500: *Francisco Nagh*, jo. (DL. 73536); **28.** 1500: *Johanne Nagh*, jo. (DL. 73536); **Vásári 29.** 1500: *Gallo Nagh*, jo. (DL. 73536); **Vállaj 30.** 1500: *Petro Nagh*, jo. (DL. 73536); **Homok 31.** [1500–1520]: *Thomas Nagh*, inq. (DL. 97786); [1500–1520]:

* L. MNy. 2009: 504–9.

Thomas *nagh*, inq. (DL. 97785); **32.** [1500–1520]: Mathias *Nagh*, jo. (DL. 97786); [1500–1520]: Mathias *Nagh*, jo. (DL. 97785); **Daróc 33.** [1500–1520]: Valentinus *Nagh*, jo. (DL. 97786); **34.** [1500–1520]: Alberti *Nagh*, jo. (DL. 97786); [1500–1520]: Alberti *Nagh*, jo. (DL. 97785); **Szölös 35.** [1500–1520]: Paulo *Nagh*, jo. (DL. 86743); **Pátroha 36.** [1500–1520]: Mathias *nag*, jo. (DL. 83022); **37.** [1521–1526]: Relicta Anestazia (!) *Nagh*, inq. (DL. 26243); **Ajak 38.** [1500–1520]: mykloz *nag*, jo. (DL. 83022); **39.** 1521: Georgius *Nagj*, lib. (DL. 82582); [1521–1526]: Georgius *Nagh*, jo. (DL. 26243); **40.** 1521: Paulus *Nagj*, jo. (DL. 82582); **Nagykaraszló 41.** 1509: Simone *Nag*, jo. (DL. 71106); **42.** 1509: Georgio *Nagh*, jo. (DL. 71106); **Komját 43.** 1509: Lazaro *Nag*, jo. (DL. 71106); **44.** 1509: Francisco *Nag*, jo. (DL. 71106); **Kiskaraszló 45.** 1509: Boryh *Nagh*, jo. (DL. 71106); **Salánk 46.** 1509: Benedicto similiter *Nagh*, jo. (DL. 71106); **47.** 1509: Laurentio *Nagh*, jo. (DL. 71106); **48.** 1509: Matheo *Nagh*, jo. (DL. 71106); **49.** 1509: Benedicto *Nagh*, jo. (DL. 71106); **50.** 1509: Ladislao *Nagh*, jo. (DL. 71106); **51.** 1509: Matheo *Nagh*, jo. (DL. 71106) ?= Nagy 48; **52.** 1509: Johanne *Nagh*, jo. (DL. 71106); **53.** 1509: Andrea *Nagh*, jo. (DL. 71106); **Csomaj 54.** 1509: Emericus *Nagh* de Chornay, hpal. (DL. 71106); **Feketeardó 55.** 1513: Johanne *Nagh*, jo. (DL. 86743); **56.** 1513: Johanne *Nagh*, jo. (DL. 86743) (Kétszer!); **Gyula 57.** 1513: Dominico *Nagh*, jo. (DL. 86743); **Királyháza 58.** 1513: Andrea *Nagh*, jo. (DL. 86743); **Alsósárod 59.** 1513: Simone *Nagh*, jo. (DL. 86743); **Alsócsongova 60.** 1513: Matheo *Nagh*, jo. (DL. 86743); **Meggyes 61.** 1513: Gregorio *Nagh*, jo. (DL. 86743); **62.** 1513: Alberto *Nagh*, jo. (DL. 86743); **63.** 1513: Michaelae *Nagh*, jo. (DL. 86743); 1523: Michaelae *Nagh*, jo. (DL. 71174); **64.** 1513: Clemente *Nagh*, jo. (DL. 86743); **65.** 1523: Georgio *Nagh*, jo. (DL. 71174); **66.** 1523: Andrea *Nagh*, jo. (DL. 71174); **Apafalva 67.** 1513: Matheo *Nagh*, jo. (DL. 86743); **68.** 1513: Valentino *Nagh*, jo. (DL. 86743); **69.** 1523: Georgio *Nagh*, jo. (DL. 71174); **70.** 1523: Matheo *Nagh*, jo. (DL. 71174); **71.** 1523: Thoma *Nagh*, jo. (DL. 71174); **Szinérváralja 72.** 1513: Ladislao *nagh*, jo. (DL. 86743); **73.** 1513: Stephano *Nagh*, jo. (DL. 86743); **74.** 1513: Elia *Nagh*, jo. (DL. 86743); **75.** 1513: Ladislao *Nagh*, jo. (DL. 86743); 1513: Ladislao *Nagh*, jo. (DL. 86743) (Kétszer!); **Ártánd 76.** 1518: Gregorio *Nagh*, jo. (DL. 97664); **Derecske 77.** 1518: Blasio *Nagh*, fam. ign. (DL. 97664); **78.** 1518: Thoma *Nagh*, fam. ign. (DL. 97664); **Ádám 79.** 1518: Benedictus *nagh*, inq. (DL. 97664); **80.** 1518: Emerico *Nagh*, jo. (DL. 97664); **81.** 1518: Gregorius *nagh*, inq. (DL. 97664); **82.** 1518: Michael *Nagh*, inq. (DL. 97664); **83.** 1518: Stephano *Nagh*, jo. (DL. 97664); **84.** 1518: Valentino *Nagh*, jo. (DL. 97664); **Pap 85.** 1521: Joannes *Nagj*, jo. (DL. 82582); 1521: Joannes *Nagj*, jo. (DL. 82582); **86.** [1521–1526]: Joannes *nagh*, jo. (DL. 26243) (Kétszer!); **87.** [1521–1526]: Relicta Gregorii *Nagh*, jo. (DL. 26243); **Jánk 88.** 1521: Stephanus *Nagj*, jo. (DL. 82582); [1521–1526]: Stephanus *Nagh*, jo. (DL. 26243); **89.** [1521–1526]: Relicta Thome *Nagh*, jo. (DL. 26243) (Kétszer!); **Hn. 90.** [1521–1526]: Petri *Nagh*, jo. (DL. 26243); **Litke 91.** [1521–1526]: Relicta Anthonii *Nagh*, jo. (DL. 26243); **92.** [1521–1526]: Relicta Dorothea *Nagh*, jo. (DL. 26243); **Kálunga 93.** [1521–1526]: Joannes *Nagh*, jo. (DL. 26243); **94.** [1521–1526]: Relicta Ambrosii *Nagh*, jo. (DL. 26243); **Döge 95.** [1521–1526]: Relicta Margaretha *Nagh*, inq. (DL. 26243); **Kék 96.** [1521–1526]: Gregorius *Nagh*, jo. (DL. 26243); **Szamoszeg 97.** [1521–1526]: Relicta Laurentii *Nagh*, inq. (DL. 26243); **Gyügye 98.** [1521–1526]: Petrus *Nagh*, jo. (DL. 26243); **Krassó 99.** 1523: Johanne *Nagh*, jo. (DL. 71174); **100.** 1523: Thoma *Nagh*, jo. (DL. 71174); **101.** 1523: Thoma *Nagh*, jo. (DL. 71174) (Kétszer!); **Józsefháza 102.** 1523: Gasparo *nagh*, jo. (DL. 71174); **Szamostelek 103.** 1523: Valentino *Nagh*, jo. (DL. 71174); **104.** 1523: Andrea *Nagh*, jo. (DL. 71174); **Dada 105.** 1525: Matheo

Nagh, iud. (DL. 62463). < *nagy* 'magas, szálás termetű', 'jelentős szerepű, kiváló', 'idősebb' (NySz., TESz.).

Nagybátor – Döge 1. [1521–1526]: Stephanus *NaghBathor*, jo. (DL. 26243). < *nagy* 'magas, szálás termetű', 'jelentős szerepű, kiváló', 'idősebb' (NySz., TESz.) + *Bátor* csn. A *Nagy* megkülönböztető név kapcsolódását egy másik hasonló nevű személytől való elkülönítés magyarázza (vö. Bátor 9).

Nagydemeter – Geszteréd 1. [1450–1470]: Matheus *Nagdemeter*, jo. (DL. 56701). < *nagy* 'magas, szálás termetű', 'jelentős szerepű, kiváló', 'idősebb' (NySz., TESz.) + *Demeter* szn. Mm: E.

Nagygal – Daróc 1. [1500–1520]: Sebastianus *Naghgal*, jo. (DL. 97786); [1500–1520]: Sebastianus *Naghgal*, jo. (DL. 97785). < *nagy* 'magas, szálás termetű', 'jelentős szerepű, kiváló', 'idősebb' (NySz., TESz.) + *Gál* szn. Mm: E.

Nagygerzsó – Tas 1. [1521–1526]: Benedictus *Naghgerzo*, jo. (DL. 26243). < (1) *nagy* 'magas, szálás termetű', 'jelentős szerepű, kiváló', 'idősebb' (NySz., TESz.) + (2) *Gerzsó* csn. Mm: E. – L. még **Gerzsó** (E).

Nagyjakab – Badaló 1. [1460–1480]: Ambrusius *nagiacab*, jo. (DL. 56700). < *nagy* 'magas, szálás termetű', 'jelentős szerepű, kiváló', 'idősebb' (NySz., TESz.) + *Jakab* szn. Mm: E.

Nagyjános – Homok 1. [1500–1520]: Albertus *Naghjānos*, jo. (DL. 97786); [1500–1520]: Albertus *Naghjānws*, jo. (DL. 97785); **Meggyes 2.** 1523: Emerico *Naghjānos*, jo. (DL. 71174). < *nagy* 'magas, szálás termetű', 'jelentős szerepű, kiváló', 'idősebb' (NySz., TESz.) + *János* szn. Mm: E.

Nagypál – Ajak 1. [1500–1520]: *nag pal* andras, jo. (DL. 83022); **Pap 1.** 1521: Andreas *Nag̃ pal*, jo. (DL. 82582); **2.** [1521–1526]: Relicta Andree *nagpal*, inq. (DL. 26243) → férje: 1.; **Gyügye 3.** [1521–1526]: Andreas *Naghpal*, jo. (DL. 26243); **Döge 4.** [1521–1526]: Blasius *Nagpal*, jo. (DL. 26243). < *nagy* 'magas, szálás termetű', 'jelentős szerepű, kiváló', 'idősebb' (NySz., TESz.) + *Pál* szn. Mm: E.

Nagyszigeti – Szászfalva 1. 1513: Gregorio *NaghZygethy*, jo. (DL. 86743). < *nagy* 'magas, szálás termetű', 'jelentős szerepű, kiváló', 'idősebb' (NySz., TESz.) + *Szigeti* csn. A CsnSz. szerint *Nagysziget* hn.-ból (Pozsony vm.) keletkezett. Csánki munkájában azonban nem szerepel ilyen nevű település.

Nemes – Szabolcs vm. 1. [1435–1439]: Nobilis domina Scolastica vocata filia Demetrii Sekel de Egek nunc vero consors Johannis *Nemes*, no. (DL. 56710) Vö. Székely 1; **Veréce 2.** 1450: Matheus *Nemes*, jo. (DL. 70896); **3.** 1513: Matheo *Nemes*, jo. (DL. 86743); **Újfalva 1.** **4.** 1459: Stephano *Nemes*, jo. (DL. 55650); **[Semjén] 5.** 1468: Barrabas *nemees*, jo. (DL. 55872); **Farkasfalva 6.** 1478: Albertus *Nemes* [de eadem farkasfalva], no. (DL. 70985); **Péterfalva 7.** 1478: [...]us *Nemes* [de eadem petherfalva], no. (DL. 70985); **Sámson? 8.** [1490–1510]: Pauli *Nemes*, jo. (DL. 82989); **Terebes 9.** 1513: altero Ambrosio *Nemes*, jo. (DL. 86743); **Meggyes 10.** 1513: Ambrosio *Nemes*, jo. (DL. 86743); **Apafalva 11.** 1513: Paulo *Nemes*, jo. (DL. 86743); 1523: Paulo *Nemes*, jo. (DL. 71174). < *nemes* 'kiváló, tiszteletre méltó, erkölcsileg magasrendű' (CsnSz.). Mm: Ts, E.

Novák – Nagymihály 1. 1450: Stephani *[No]wak*, jo. (DL. 14314); **2.** 1450: Johannis *nowak*, jo. (DL. 14314). < szl. *novák* 'új'. Újonnan érkező telepes elnevezése lehet.

Nyakas – Nábrád 1. 1451: Andrea *Nyakas*, fam., jo. (DL. 55490); **2.** 1452: Nicolao *Nakas*, jo. (DL. 14584); **3.** 1452: Andrea *Nakos*, jo. (DL. 14584); 1459: Andrea *Nyakas*, jo.

(DL. 55658/a.); 1459: Andrea *Njikas*, jo. (DL. 55658); *Tas* 4. [1521–1526]: Bartholomeus *nyakas*, jo. (DL. 26243); [1521–1526]: Bartholomeus *nyakas*, jo. (DL. 26243). < *nyakas* 'makacs' v. 'erős, izmos' (TESz.).

Nyúzó – *Bacska* 1. 1456: Andreas *Nywzo*, jo. (DL. 15063). < *nyúzó* 'kinzó, gyötrő, nyomorgató' (CsnSz.). Mm: Ts.

Ormos – *Szabolcs* vm. 1–2. [1435–1439]: Dominicus *Ormos* et Michael filius eiusdem, no. (DL. 56710); *Berkesz* 3. 1439/1447: Sander *Ormos* de Berkez, no. (DL. 13327); *Gyarmat* 4. 1459: Simoni *ormas*, jo. (DL. 55658/a.) 1459: Simone *ormo* (!), jo. (DL. 55658); 5. 1459: Clemente *ormus* (!), jo. (DL. 55658); 1459: Clemente *ornus* (!), jo. (DL. 55658/a.). < *ormos* 'valamin hosszában végigfutó kiemelkedés' + -s mn.-képző. A csn. előzményének talán 'nagy orrú' lehetett a jelentése (CsnSz.), más magyarázat szerint elképzelhető a 'púpos hátú' jelentés is. A Csicseri Ormos család hagyománya szerint „az 1216. év körül élt chicheri Jób dédunokája a kis Chicheri fiú ormos hátú volt, [...] így a hibás vállú Chicheri fiút [...] ormos Chicherinek nevezték” (Turul 1903: 57)

Orros – *Kálunga* 1. [1445–1448]: Johannes *oros*, jo. (DL. 81193); *Andrásfalva* 2. 1478: Johannes *Orros* de Andraffalva, no. (DL. 70985); *Szentdamján* 3–5. 1479/1757: Vincentium, Stephanum et Urbanum *Orros*, jo. (DL. 10008). < *orros* 'nagy orrú' (CsnSz.). A rövid *r* msh.-t tartalmazó szó hn.-i eredetű is lehet (l. még H alatt).

Öklös – *Gút, Aba, Körtvélyes* 1. 1470: Clemens *Ekles*, jo. (DL. 17017). < *öklös* 'nagy öklű'.

Ökör – *Döge* 1. [1521–1526]: Benedicti *Eker*, jo. (DL. 26243). < *ökör* 'herélt szarvasmarha' (TESz.). A csn. esetleg metaforikus névadás eredménye (vö. TESz.). Mm: Ts., D.

Ördög – *Szentkirály* 1. 1425: Benedictus dictus *Erdegh*, jo. (DL. 70832); *Kisléta* 2. 1446: Ladislaus *Erdegh*, jo. (DL. 13934); *Pap* 3. [1445–1448]: Lucas *wrdeg*, jo. (DL. 81193); 1449: Lucas *wrdeg*, jo. (DL. 81139); 4. [1445–1448]: Ladislaus *wrdeg*, jo. (DL. 81193); 1449: Ladislaus *wrdeg*, jo. (DL. 81139); [1450 k.]: Ladislaus *wrdwgh*, jo. (DL. 82987); 5. [1500–1520]: dýenus *vrdeg*, jo. (DL. 83022); 1521: Dionisius *Erdek*, jo. (DL. 82582); 6. [1521–1526]: Andreas *Ewrdegh*, jo. (DL. 26243); *Kisvárd* 7. [1445–1448]: Martinus *wrdeg*, jo. (DL. 81193); 1449: Martinus *ewrdech*, jo. (DL. 81139); [1450 k.]: Martinus *wrdwd* (!), jo. (DL. 82987); *Tiba* 8–14. 1450: Georgio, Stephano, Ambrosio, Pëtro, Luca et vtriusque Andree necnon Benedicto dictis *Ewrdegh* de Thÿba, no. (DL. 14314); *Újfalul* 15. 1460: Benedicto *Ewrdeg*, jo. (DL. 55673); 1461: Benedicto *Herdegh*, jo. (DL. 55686); *Veresmart* 16. 1521: Johannes *Erdek*, jo. (DL. 82582); 17. 1521: Anthonius *erdek*, jo. (DL. 82582); [1521–1526]: Anthonius *Ewrdegh*, jo. (DL. 26243); 18. 1521: Paulus *Erdek*, jo. (DL. 82582); 19. [1521–1526]: Relicta Valentini *Ewrdegh*, inq. (DL. 26243); *Tas* 20. [1521–1526]: Benedicti *Ewrdegh*, jo. (DL. 26243); *Szamosszeg* 21. [1521–1526]: Blasius *Ewrdegh*, jo. (DL. 26243); 22. [1521–1526]: Gregorius *Ewrdegh*, jo. (DL. 26243); *Meggyes* 23. 1523: Johanne *Ewrdegw*, jo. (DL. 71174); *Geszteréd* 24. 1525: Alberto *Ewrdegw*, iud. (DL. 62463). < *ördög* 'gonosz szellem, sátán'. Metaforikus elnevezés, mely valamilyen belső vagy külső tulajdonságra utal (CsnSz.), esetleg szavajárás név (KÁLMÁN 1989⁴: 86).

Ősz – *[Semjén]* 1. 1468: Mathias *ewz*, jo. (DL. 55872); 2. [1468 u.]: Franciscus *ewz*, jo. (DL. 55872); *Meggyes* 3. 1513: Johanne *Ewz*, jo. (DL. 86743); *Szentgyörgy* 4. [1521–1526]: Anthonius *Ewz*, inq. (DL. 26243); 5. [1521–1526]: Benedictus *Ewz*, jo. (DL. 26243). < *ősz* 'fehér v. szürkés hajú' (TESz. *ősz*²).

Papos – *Sámson* 1. [1450–1470]: Johannes *papus*, jo. (DL. 56701). < ? *papos* 'buzgó hívő' v. 'keneteljes' (ÉrtSz., CsnSz.).

Parajos – Kereki 1. 1518: Paulo *parajjos*, jo. (DL. 97664). < a *paraj* különböző gyomnövények elnevezésének -s képzős alakja. (Ez a jelentés azonban csak 1577-ből adatolható.) A CsnSz. szerint a földjét elhanyagoló, parlagon hevertető személy gúnyneve volt (vö. CsnSz. *Paraj*). A szó korábbi jelentései 'póréhagyma', 'főzeléknek való növény, különösen spenót', 'ebből készített étel' (TESz. *paraj*), így a növény termesztője v. az ebből készült ételt kedvelő személy is kaphatta ezt a nevet. Mm: D.

Patvar – Hosszúmacs 1. 1451: Valentinus *pathwar*, jo. (DL. 14467). < *patvar* 'rágalom, rágalmazás' (TESz.). Talán gyakran perlekedő elnevezése.

Peres – Lelesz 1. [1460–1480]: *peres* Katho, jo. (DL. 48185). **Bököny 2.** [1490–1510]: Georgius *peres*, jo. (DL. 82989); **Buj 3.** 1523: Paulo *peres* de horwath, off. (DL. 62449). < *peres* 'perlekedő' (KÁLMÁN 1989⁴: 85). Mm: Ts., E.

Piros – Pátroha 1. [1500–1520]: gergel *pýrus*, jo. (DL. 83022); **Tagy 2.** 1500: Demetrio *pýroz*, jo. (DL. 73536); **Szászfalu 3.** 1513: Barla *Pyros*, jo. (DL. 86743). < *piros* 'piros <arcú> v. vörös <hajú>' (TESz.).

Pocok – Apafalva 1. 1523: Luca *Poczok*, jo. (DL. 71174). < *pocok* 'az egérhez hasonló rágcsáló állat' (TESz.) v. N. 'patkány' (ÚMTsz., SzamSz.). A CsnSz. szerint vsz. kis termetre v. más tulajdonságra utaló metaforikus elnevezés. Mm: D.

Pogány – Pályi 1. 1415: Nicolao *Pagan*, jo. (DL. 96890); **Bököny 2.** [1490–1510]: Valentini *pogan*, jo. (DL. 82989); **Szamosszeg 3.** [1521–1526]: Paulus *poghan*, jo. (DL. 26243). < *pogány* 'nem keresztény' v. 'falusi' v. 'műveletlen, vad' (TESz.).

Pokol – Döge 1. [1445–1448]: Lucas *pocol*, jo. (DL. 81193); 1449: Lucas *pocol*, jo. (DL. 80968); **2.** 1521: Helena relicta Johannis *pokol* ~ Helenam *pokol*, jo. (DL. 82582); **Kisvárdá 3.** 1453: Lucas *pochol*, jo. (DL. 80968) ?= Pokol 1. **Laskod 4.** [1460–1480]: Lucas *pocol*, jo. (DL. 56692). < *pokol* 'ellenséges, gonosz' (TESz.), 'bősz, komor, mogorva' (KÁLMÁN 1989⁴: 86). Szavajárási név is lehet (vö. *ördög és pokol* – SzT.).

Polyhos – Kisvárdá 1. 1521: Gregorius *polhos*, jo. (DL. 82582). < *polhos* ~ *polyhos* 'finom, puha szőrzetű'. A *pehely* szó veláris hangrendű párja (vö. TESz. *polyh* a *pehely* a.).

Púpos – Kálunga 1. [1445–1448]: Franciscus *pupos*, jo. (DL. 81193) = 1449: Franciscus [ø] (!), jo. (DL. 81139). < *púpos* 'púpos hátú' (CsnSz.).

Ravasz – Színerváralja 1. 1513: Michaela *Rawaz*, jo. (DL. 86743); **2.** 1513: Blasio similiter *Rawaz*, jo. (DL. 86743). < *ravasz* 'álnok, ravasz ember' (TESz.). Mm: Ts.

Remete – Újfalu 1. 1459: Simone *remeteh*, jo. (DL. 55650). < *remete* 'a világtól elvonulva élő személy' (TESz.) v. 'zárkózott, magának élő ember' (KÁLMÁN 1989⁴: 85).

(Folytatjuk.)

N. FODOR JÁNOS

LEVÉLSZEKRÉNY

A szerkesztőség írja. A Magyar Nyelv szerkesztősége a folyóirat 2010. 1. számától kezdődően helykímélés és a közlemények hivatkozási rendszerének egyszerűsítése, egységesítése érdekében bevezeti (tkp. felújítja) a „Rövidítéssel hivatkozható forrásmunkák, kézikönyvek, periodikák” kategóriáját. Ezeket a rövidítéseket egy külön listára gyűjtve felteszük a folyóirat honlapjára, és folyamatosan frissítjük. A listára felkerült tételek kodifikálják

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

152. **Kugler Nóra:** A módosítószók funkciói. 2003.
153. **Zsilinszky Éva:** Az angol vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 2003.
154. **Pethő József:** A halmazok alakzata. A halmaz fogalmának, típusainak és funkcióinak vizsgálata (Krúdy Gyula Szinbád ifjúsága című kötete alapján). 2004.
155. **Olasz Gábor:** Hangidőtartamok és időszerkezeti elemek a magyar beszédben. 2006.
156. **Zelliger Erzsébet:** Az első magyar nyelvű népének és művelődéstörténeti háttere. A Zsigmond-kori Húsvéti népének keletkezésének körülményei, nyelvi kérdései. 2006.
157. **Mátai Mária:** A magyar szófajttörténet általános kérdései. 2007.
158. **Dér Csilla Ilona:** Grammatikalizáció. 2008.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

219. **B. Gergely Piroska:** A felekezetek hatása az erdélyi keresztnévhasználatra a reformáció és ellenreformáció korában. 2003. 1000 Ft.
221. **Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében.** Szerk. **Kiss Jenő.** 2004. 1500 Ft.
222. **Szenczi Molnár Albert:** Novae grammaticae ungaricae libri duo. Új magyar grammatika két könyvben. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2004. (Ez a szám könyv-árusi forgalomban nem kapható!)
224. **Regionális dialektusok, kisebbségi nyelvhasználat.** A 2005. október 20–21-i somorjai konferencia előadásai. Szerk. **Vörös Ferenc.** 2005. 1500 Ft.
225. **Vallanak a neveink múltjáról és jelenéről.** Magyar névtani kutatások Szlovákiában. Névtani konferencia Nyitrán 2005. jún. 2–4. Szerk. **Vörös Ferenc.** 2006. 1500 Ft.
226. **Pereszlényi Pál:** A magyar nyelv grammatikája. Grammatica Linguae Ungaricae. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2006. 2000 Ft.
227. **Varga Józsefné Horváth Mária:** 18–19. századi személynevek a Rábaközéből. Adattár. 2007. 2000 Ft.
- 228/1. **Nyelv, területiség, társadalom.** A 14. Élőnyelvi Konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai. Szerk. **Zelliger Erzsébet.** 2007. 3000 Ft.
- 228/2. **Komáromi Csipkés György:** A magyar nyelv magyarázata. Hungaria illustrata. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2008. 2000 Ft.
229. **Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet.** Budapest, 2008. április 17–18. Szerk. **Korompay Klára, Terbe Erika, C. Vladár Zsuzsa, Zsilinszky Éva.** 2009. 2000 Ft.
230. **Tsétsi János:** Helyesírási-grammatikai megjegyzések. Observationes Orthographico-grammaticae. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2009. 800 Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvelmékek hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 2000 Ft.
 Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 3000 Ft.
 Domonkos-kódex. 1517. 1990. 3500 Ft.
 Nádor-kódex. 1508. 1994. 5000 Ft.
 Kazinczy-kódex. 1526–1541. 2003. 3000 Ft.
 Pozsonyi Kódex. 1520. 2004. 2000 Ft.
 Tihanyi Kódex. 1530–1532. 2007. 4000 Ft.
 Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
 Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 2000 Ft.
 Kézírtos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 2000 Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

A teljes lista olvasható a Társaságunk honlapján: www.mnyt.hu

A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).

Kódexkiadások: Szent Margit élete. 1990. 336 Ft; Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450 Ft; Gömör-
kódex. 1516. 2001. 1500 Ft.

A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I–X. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította:
Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995–2006. Kötetenként 4000 Ft. (Társasági tagok-
nak 3000 Ft.)

Köszöntő Janitsek Jenő 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 2000. 500 Ft.

Győr-Moson-Sopron megye földrajzi nevei. I. A kapuvári járás. Közzétette Hegedűs Attila. Szerk.
Balogh Lajos és Ördög Ferenc. Győr, 1998. 1500 Ft.

Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése. Közzéteszik Hajdú Mihály és munkatársai. 1–9. Bp.
(Kötetenként 1000, ill. 2000 Ft.)

Varga Józsefné Horváth Mária: Történeti személynevek a Rábaközéből (1690–1895). Győr, 2006. 1500 Ft.

Mazurka Károly: Szuhogyi palóc tájszótár. Szerk. N. Fodor János. Bp., 2008. 1990 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

Számunk szerzői

Dr. Andor József, Pécsi Tudományegyetem, BTK, Angol Nyelvészeti Tanszék, 7624 Pécs, Ifjúság u. 6., andor@btk.pte.hu – *Dr. Benkő Loránd*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A – *Döryné Zábrádi Orsolya*, Nyugat-magyarországi Egyetem, Apáczai Csere János Kar, 9022 Győr, Liszt Ferenc utca 17. zabradiorsi@atit.hu – *Dr. N. Fodor János*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, nfodorj@ludens.elte.hu – *Dr. Hegedűs Attila*, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 2081 Piliscsaba, Egyetem u. 1., hegedus@btk.ppke.hu – *Dr. Horváth László*, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr u. 33., horvathl@nytud.hu – *Dr. Juhász Dezső*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, juhasz.dezso@btk.elte.hu – *Dr. Kertész András*, Debreceni Egyetem, Germanisztikai Intézet, 4010 Debrecen, Pf. 47., andraskertes@ yahoo.de – *Dr. Kiss Jenő*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A., kullo@ludens.elte.hu – *Dr. Máti Mária*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, matai@ludens.elte.hu – *Dr. A. Molnár Ferenc*, Miskolci Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Intézet, Tanszék, 3515 Miskolc-Egyetemváros, amolnarf@t-online.hu – *Dr. Mózes Huba*, 3529 Miskolc, Perczel Mór u. 42., mozes.h@freemail.hu – *Dr. Péntek János*, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Magyar és általános nyelvészeti tanszék, Kolozsvár, Facultatea de Litere, RO-400202 Cluj-Napoca, str. Horea nr. 31., pentekj@gmail.com – *Dr. Pléh Csaba*, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Kognitív Tudományi Központ, 1111 Budapest, Műegyetem rkp. 3. R 203, pleh@cogsci.bme.hu – *Pusztai Ferenc*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, pfereenc25@gmail.com – *Dr. Szabó József*, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 6722 Szeged, Egyetem u. 2. – *Dr. Szathmári István*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A. iszathmari@t-online.hu – *Dr. Tátrai Szilárd*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, tatraisz@yahoo.com.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Kiss Jenő elnök* címére (1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A) kell küldeni. – Az évi tagsági díj 4000 Ft, nyugdíjasoknak 2000 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyesen, gyeden lévőknek 1000 Ft. Pártolói tagdíj 10000 Ft. – A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, III. em. 324. szoba), vagy befizethetők a Társaság Erste Bank 11991102–02102971 számú csekkszámlájára. A Társaság köszönettel fogadja a személyi jövedelemadó 1%-ára tett felajánlásokat; adószám: 19007665-1-41.

Félfogadási idő: kedd (a felolvasó ülések előtt): 14–16.30, csütörtök: 10–12 óráig. Telefon (félfogadási időben): 485-5200/5121 mellék.

A Társaság honlapja: www.mnyt.hu, ímélcíme: tarsasag@mnyt.hu.

EGYÉB TUDNIVALÓK

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél, ímélben: hirlapelofigetes@posta.hu, faxon: 303-3440. További információ: +36-80-444-444. • Megvásárolható a *Kis Mágiszter Könyvesboltban* (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796). • Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891, ímél: batthyany@kultur-press.hu) • Technikai munkatárs Kiss Gabriella. Szedte az Argumentum Kiadó. Tördelte Láng András. Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme. A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~magyar nyelv/>. Ímélcímünk: magyar nyelv@c3.hu.

Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to *Magyar Nyelvtudományi Társaság / Hungarian Linguistic Society*, Budapest, Múzeum krt. 4/A, H-1088 Hungary. E-mail: magyar nyelv@c3.hu. Web: <http://www.c3.hu/~magyar nyelv/>. Distributed in Hungary by Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága. Subscriptions accepted by newspaper carriers, and in the Magyar Posta Zrt. office: 1008 Budapest, Orczy tér 1. E-mail: hirlapelofigetes@posta.hu. Distributed outside Hungary by Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: +36-1-201-8891, e-mail: batthyany@kultur-press.hu).

Folyóiratunk állandó támogatója
az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága.

Folyóiratunknak ezt a számát
támogatta:

nka
Nemzeti Kulturális Alap

ISSN 0025–0228 (nyomtatott)

HU ISSN 1588-1210 (online)

The Hungarian Language

Journal of the Society of Hungarian Linguistics

Managing Editor

LORÁND BENKŐ

Editor

DEZSŐ JUHÁSZ

Technical Editors

TAMÁS FARKAS, RUDOLF SZENTGYÖRGYI

Editorial Board

IMRE BÉKÉSI, LÁSZLÓ HONTI, FERENC KIEFER,
JENŐ KISS, ISTVÁN NYOMÁRKAY, FERENC PUSZTAI,
ÁRPÁD SEBESTYÉN, PÉTER SIPTÁR, ISTVÁN SZATHMÁRI

Advisory Board

ELŻBIETA ARTOWICZ (PL), DANILO GHENO (I),
RIHO GRÜNTAL (FIN), VALENTIN GUSEV (RU),
JÁNOS PÉNTEK (RO), SUSAN GAL (USA),
EBERHARD WINKLER (D)

CONTENTS

<i>Szathmári, István</i> : Kazinczy and Hungarian linguistics	1
<i>PénteK, János</i> : Variability and change in Present-day Hungarian	14
<i>Kertész, András</i> : Why should the linguist get out of bed in the morning? Or: Chomsky's "revolutions" and the historiography of generative linguistics	24
<i>Andor, József</i> : Review article on Strukturális magyar nyelvtan 4. A szótár szerkezete [A structural grammar of Hungarian. Vol. 4. The structure of the lexicon]	35
<i>Horváth, László</i> : From the history of Hungarian chess terms	59
Minor Contributions. <i>Hegedűs, Attila</i> : What is the most probable? An attempt at clarifying the origin of the Hungarian instrumental/comitative suffix. – <i>Mózes, Huba</i> : Proportions and acoustic effect in a classicist epigram	78
Etymologies. <i>A. Molnár, Ferenc</i> : Parallel studies in word history and phraseology with respect to Lamentation of Mary in Old Hungarian and Albert Szenci Molnár's texts	84
Reviews. <i>Tátrai, Szilárd</i> : Gábor Tolcsvai Nagy, A cognitive theory of style. – <i>Dőryné Zábrádi, Orsolya</i> : Paul de Lacy (ed.), The Cambridge handbook of phonology. – <i>Pléh, Csaba</i> : Szemerényi Ágnes, Szólások és közmondások [Proverbs and Idioms]. – <i>Pusztai, Ferenc</i> : Szabó József, A népi szemléletmód tükröződése nyelvjárásaink szókész- letében [Popular attitudes as reflected in the word stock of Hungarian dialects]	90
Society News. <i>Juhász, Dezső</i> : The 105th general assembly of the Society of Hungarian Linguistics. – <i>Mátai, Mária</i> : A last farewell to Éva H. Bottyánfy. – <i>Szabó, József</i> : Mrs. Márton Velcsov is 80. – <i>Juhász, Dezső</i> : Árpád Sebestyén is 80. – <i>Kiss, Jenő</i> : Borbála Keszler is 70.	105
Data from the History of Hungarian. <i>N. Fodor, János</i> : Late Old Hungarian personal names from North-East Hungary	121
Letters to/from the Editor. <i>The Editor</i> writes. – <i>Loránd Benkő</i> writes	125

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

ALAPÍTVÁ: 1904-BEN

106.

ÉVFOLYAM

2010.

2. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
ARGUMENTUM KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

Technikai szerkesztők:
FARKAS TAMÁS, SZENTGYÖRGYI RUDOLF

Szerkesztőbizottság:
**BÉKÉSI IMRE, HONTI LÁSZLÓ, KIEFER FERENC,
KISS JENŐ, NYOMÁRKAY ISTVÁN, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SIPTÁR PÉTER, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Nemzetközi tanácsadó testület:
**ELŻBIETA ARTOWICZ (PL), DANILO GHENO (I),
RIHO GRÜNTAL (FIN), VALENTYIN GUSZEV (RU),
PÉNTÉK JÁNOS (RO), SUSAN GAL (USA),
EBERHARD WINKLER (D)**

TARTALOM

<i>Bañcerowski Janusz: A nyelv szerepe az emberi valóság megalkotásában</i>	129
<i>Kertész András: Miért érdemes a nyelvésznek reggelente felkelni az ágyból? Avagy: Chomsky „forradalmi” és a generatív nyelvészet historiográfiája</i>	145
<i>Vörös Ferenc: Mutatvány a mai magyar családnévatalasz előmunkálataiból</i>	156
<i>Farkas Tamás: Novák. Egy idegen eredetű családnév és a magyar családnévanyag</i>	169
<i>Bárányné Komári Erzsébet: A magyar jövevényszavak morfológiai adaptációja a ruszinban. Lexikográfiai munkák és szépirodalmi művek tükrében</i>	182
Kisebbségi közlemények. Kicsi Sándor András: Az enantioszémia néhány főbb esete a magyarban	196
Szó- és szólásmagyarazatok. Büky László: Mosolog, mind a ragalla. – Mokány Sándor: Dobva-fakadva	198
Tudománytörténet. Korompay Klára: A Régi Magyar Kódexek sorozat. Új kutatási eredmények és a jövő távlatai. – Szili Katalin: Az első orosz anyanyelvűeknek szóló magyar nyelvtan. Desko András, Vengerszkaja grammatika (Szentpétervár, 1855)	203
Szemle. Földi Gábor: Rásonyi László – Baski Imre, Onomasticon Turcicum – Turcic Personal Names 1–2. – Zántó Edina: Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. – Kiss Magdaléna: Két könyv a középkori Bihar megye helyneveiről. – P. Lakatos Ilona: Кóтык Іштв́н, Українськіе заимствованія в ужанском венгерском говоре (Az ungi magyar nyelvjárás ukrán jövevényszavai). – Szabó József: Pesti János, Alsómocsoládi tájszótár. – Gréczi-Zsoldos Enikő: Kabán Annamária, A szövegvizsgálat útjain	212
Különlélek. Rab Irén: A Magyar Nyelv Éve Göttingenben (2009)	244
Társasági ügyek. Keszler Borbála: Elekfi László 90 éves	246
Nyelvtörténeti adatok. Mizser Lajos: A ruszinok elnevezései a XVI–XVIII. században. – N. Fodor János: Északkelet-magyarországi személynévek a kései ómagyar korból	249
Levélszekrény. A. Molnár Ferenc írja. – Szentgyörgyi Rudolf írja	254

A nyelv szerepe az emberi valóság megalkotásában

A címben megjelölt témakör nem új keletű. A humán tudományok már régóta foglalkoznak azzal, hogyan lehet kutatni az emberi viselkedés mentális szféráját, és biztosítani az olyan jelenségeknek empirikus megalapozottságát, amelyek a közvetlen megfigyelés számára hozzáférhetetlenek. Előfordult korábban az is, hogy ezt a kérdést már elvetették, értelmetlennek tartották (pl. behaviorizmus), de korunk nyelvtudományában újra központi helyet foglal el. Itt arról van szó, hogyan lehet összeegyeztetni azokat a kutatásokat, amelyek a nyelv belső, mentális, azaz „láthatatlan” oldalára vonatkoznak a tudományos bizonyítás követelményeivel? Még válaszra várnak olyan kérdések, mint például: hogyan lehet bizonyítani a nyelvnek az emberi valóság megalkotásában betöltő szerepét? Mit kell figyelembe venni ahhoz, hogy leírjuk és bizonyítsuk a nyelvnek az emberi gondolkodásra kifejtett hatását? Sokszor azt tapasztaljuk, hogy ebben a vonatkozásban tudásunk a nyelvről nagyon szerény, leegyszerűsített, de mindenekelőtt egyoldalú. A kutatásokban általában csak a kommunikációs funkciót veszik figyelembe, és ennek tükrében a nyelvet a kölcsönös információátadás eszközeként értelmezik, figyelmen kívül hagyva a megismerési-szimbolikus, azaz az értelemalkotó funkciót, amely meghatározza azt a módot, ahogyan a világot tapasztaljuk, és így életre hívjuk (megalkotjuk) a mi (emberi) valóságunkat.

A nyelv az emberi létezés egyik legnyilvánvalóbb összetevője. Olyan természetesnek, mindennapinak és szükségesnek tartjuk, mint a levegőt. Annak ellenére, hogy a nyelv életünk állandó kísérője, jelenlétét valójában csak akkor érezzük, ha valamilyen nyelvi zavar jelenik meg, például egy gondolat megfogalmazásával vagy beszédpartnerünk megértésével összefüggésben. A nyelv jelenléte leggyakrabban csak akkor tudatosul bennünk, ha valamilyen eltérést tapasztalunk a normától. A nyelvi hiba természetes reagálást vált ki bennünk, és a hibát automatikusan kijavítjuk. Az említett nehézségek által kiváltott pillanatnyi érdeklődésünk a nyelv iránt lehetővé teszi, hogy észrevegyük a nyelvet, de ez nem jelenti azt, hogy meg is értjük. Ez a pillanatnyi, tiszta pragmatikai és gyorsan elmúló reflexió nagyon hasonlít arra a helyzetre, amikor egy füsttel teli helyiségben találjuk magunkat. Ebben az esetben elég megszűntetni a füstöt, azaz kinyitni az ablakot vagy az ajtót, és a levegő újból természetessé, megszokottá válik, és nem kíván tőlünk semmilyen reagálást. Normális körülmények között ahhoz, hogy lélegezni tudjunk, nem kell tudni azt, hogy létezik a levegő, miből áll és miért kell az embernek. Hasonló a hely-

zet a nyelvvel is. Ahhoz, hogy használni tudjuk, egyáltalán nem kell elgondolkodnunk a nyelv lényegéről.

Ez a nyelvi tudásunkkal kapcsolatos mindennapi, természetes, megszokott érzés akadály a annak, hogy megértsük azt az állítást, hogy a világ, amelyben élünk, valójában a nyelvi valóság. Mindennapi értelemben a valóság az, ami körülvesz bennünket: a természetes és az ember által megalkotott tárgyak, más emberek, az intézmények, amelyekkel kapcsolatban állunk, tevékenységünk normái, emberi szokások, értékrend, jogi rendszer, a tudás, amellyel az egyének külön-külön és a társadalom együttvéve is rendelkezik. Ez meghatározza a társadalmi élet rendjét. A mindennapi gondolkodásban az emberi valóság azonos a tárgyi realitással. Ez a tárgyak világa, amelyek valójában hozzáférhetők a megfigyelésünk számára, de a saját „kinézetük” nem a mi észlelésünknek, tapasztalatunknak a függvénye, hanem tőlünk független lét. Több bizonyíték is van arra vonatkozóan, hogy a közgondolkodás nem lépi túl ezt a határt. Ezért határozottan ellenezni fogja azt a tézist, hogy a valóság megismerhető fragmentumai a saját létüket a nyelvnek köszönhetik, és úgy vélem, többé-kevésbé a következő módon fog érvelni. „Természetesen igaz az, hogy a nyelv nagyon fontos szerepet játszik az ember életében, közvetíti az információt az emberek között, mindennapi tevékenységünknek nélkülözhetetlen eszköze, de ebből nem következik az, hogy a nyelv szerepet játszik a valóságunk megalkotásában. Nem kell rendelkezni semmilyen nyelvi kompetenciával, nem kell használni a nyelvet ahhoz, hogy megállapíthassuk, észrevehessük azt, ami a környezetünkben jelen van, illetve azt, ami nincsen benne. Tehát, nem mondhatjuk, hogy a tárgyak a nyelvnek köszönhetően léteznek, illetve azt, hogy más emberek, intézmények, tudás, szokások stb. nem létezhetnek a nyelv nélkül. A nyelv segítségével csak leírhatjuk azt, ami objektív módon, a nyelvtől és az embertől függetlenül létezik.” Nem vagyunk teljesen biztosak abban, hogy a mindennapi gondolkodás pontosan így érvelne, de itt nem a részletekről, hanem arról az általánosabb jellegű argumentációról van szó, amely e gondolkodás mögött rejlik. E szerint a környezetünkben található objektumok közvetlen hatást fejtenek ki az emberre, és ebben a folyamatban megnyilvánulnak az objektumok tárgyi, objektív tulajdonságai. Tehát a világ, amelyben élünk olyan, amilyennek látjuk, és ezt a világot észleljük, úgy és nem másképpen, mivel ilyenek a megismerés számára hozzáférhető tulajdonságaik.

Most tegyük zárójelbe a fenti fejtegetést, és tegyük fel azt a – lehet, hogy naivnak tűnő, de egyáltalán nem értelmetlen – kérdést: vajon az ókorban léteztek-e baktériumok, gének, naprendszer, tömegvonzás, a föld mágnesessége, oxigén? A válaszadás erre a kérdésre nem okoz semmilyen gondot, mivel köztudott, hogy csak igen lehet, de a mi tudásunkból, hogy ez mind létezett az ókorban is, egyáltalán nem következik az, hogy mindez létezett az ókori ember világképében is. Tehát azt mondhatjuk, hogy az embertől függetlenül létező objektív jelenségek nem úgy tartoztak az ókori ember világképéhez, ahogyan a mai emberéhez. Természetesen, egyes jelenségeket észleltek akkor is, de másképpen értelmezték, azaz azok másképpen léteztek a számukra, például, másképpen látták a Napot, a Földet stb. A világképükben nem szerepeltek a baktériumok, a vírusok, az oxigén, a gének stb., annak ellenére, hogy ezek jelen voltak a környezetükben. Ezzel kapcsolatosan feltehetjük a kérdést, hogy vajon a mi világunkban nem létezhetnek-e olyan jelensé-

gek, amelyek tárgyilag jelen vannak ugyan környezetünkben, de nincsenek megjelenítve a tapasztalatunkban? Milyen alapon tagadhatjuk meg valaminek a jelenlétét, amiről nem is tudjuk, hogy mi is lehet? Más oldalról nézve, milyen alapon ismerhetjük el olyan valaminek a létezését, amit képtelenek vagyunk megtapasztalni, és a létezését megindokolni? Hozzátehetjük azt is, hogy abban, ami körülvesz bennünket, és amit objektív valóságnak tekintünk, nincsen semmi olyan, ami változatlan formában létezne. Sok olyan jelenség, amelyről azt mondhatnánk, hogy a világ kezdete óta létezett, nem létezett az ókorban, azaz nem létezett társadalmi értelemben, noha fizikai értelemben létezett. Más jelenségek viszont, bár léteztek társadalmi értelemben, de másképpen léteztek, mint ma. Tehát világosan el kell különíteni egymástól két különböző kategóriát: „az objektív valóság általában” és „az emberi valóság”. „Az objektív valóság általában” tulajdonképpen fikció, ha elfogadjuk azt, hogy csak az létezik, létezhet, aminek a létezését a megismerő alany objektívizálja, azaz a nyelvben rögzíti. Ha például szeretnénk felvázolni az „általában objektív” képét az olyan jelenségeknek, mint az anyag felépítése, a tömegvonzás, az elektromosság vagy az erkölcs stb., figyelembe kell vennünk mindazt, amit az emberek ezekről a jelenségekről a különböző történeti korszakokban tudtak, illetve azt, amit jelenleg tudnak róluk, és amit tudni fognak azok, akik utánunk jönnek. Ezt nemcsak azért tartjuk fikciónak, mert az ember az „ugyanazt” minden alkalommal másképpen látja, hanem azért is, mert a történelmi dimenzióban az „ugyanaz” soha nem lehet „ugyanaz”. Például az ókori görögök számára a Nap olyan objektumot jelentett, amely az istenek világából való (vö.: Apolló a Nap istene), számunkra viszont egészen mást jelent, de azt, hogy mit fog jelenteni a jövő nemzedékek számára, soha nem fogjuk megtudni. A magyar néphit szerint a föld mozdulatlan, kerek és lapos alakú. Néhol viszont úgy tudták, hogy négy sarka is van, és állatok tartják (cethal, bivaly, ökör, medve stb.). Egyébként a Biblia is a földet tartó két állatot említi: Behemótot és Leviathánt (NéprLex.). A régi indusok például azt gondolták, hogy a Földet négy elefánt tartja, egy még régebbi nép, a babilóniaiak pedig azt hitték, hogy a Föld maga úszik az óceán tetején. Majdnem 500 évvel ezelőtt, amikor nem volt közismert, hogy a Föld gömbölyű, akkor sokan úgy gondolták, hogy a Föld ellentétes oldalán nem élhetnek emberek, hiszen le kellene esniük a Földről. Ma már senki sem kételkedik abban, hogy a Föld gömbölyű. Hogy a Földnek gömb alakja van, az abból is következik, hogy világ körüli utazásokat teszünk (OGORODNYIKOV 1950: 4–10). A világ objektivitása számunkra nem adott. Ezt az objektivitást mi saját magunk „fedezzük fel”, és saját magunk alkotjuk. Így, a világunkat alkotó tárgyak, amikor fogalmilag elkülönítjük őket más tárgyaktól, amikor megnevezzük őket, azaz rögzítjük a nyelvben, attól a pillanattól kezdve objektívizálódnak, és úgy léteznek számunkra, mint olyan valami, amit értünk, és amivel számolunk a cselekvéseinkben. Így, a nyelvi megnevezés, azaz a szó tárgyat képez, amely a valódi (fizikális) tárgynak bizonyos metaképe. Másképpen fogalmazva, a nyelv segítségével újabb és újabb objektumokat hozunk létre, amelyek az emberi (mentális) valóság komponenseivé válnak. A mentális valóság a nyelven kívüli fizikális valóságnak a metaképe (BAŃCZEROWSKI 2008).

Valójában olyan világban élünk, amelyet észlelünk, azaz csak azokat az objektumokat észleljük, amelyek valamilyen hatást gyakorolnak ránk, de ez nem je-

lenti azt, hogy a világlátásunk a megtapasztalt tárgyak objektív tulajdonságaitól függ. Ezt a világot mi értelmezzük, a saját nyelvi és kultúrszűrőnkön keresztül látjuk, tapasztaljuk, és a róla megalkotott mentális képünk mindig szubjektív lesz.

Mint ismeretes, a Kopernikusz, Newton, Darwin és más nagy tudósok által létrehozott elméletek, felfedezések a valóságról megalkotott képünket újabb és bizonyított információkkal gazdagították. De itt nem arról van szó, hogy minden felfedezés valamit hozzáadott az addig létező világgéphez, hanem arról, hogy ezek a felfedezések valamit érvénytelenítettek, valamit nem létezőnek nyilvánítottak, nevezetesen azt, amit az emberek megszoktak, amiről addig meg voltak győződve, hogy valóban létezik, és aminek a valódiságát soha sem kérdőjelezték meg. Ezek a felfedezések azonban a régi objektumok helyett újakat, új valóságot hoztak létre, amiről az emberek soha nem is gondolták, hogy valóban létezik. Ezek az új tények nem is léteztek korábban, mert nem lehetett őket észlelni, megtapasztalni és az emberi nyelvben objektivizálni. Amikor a nyelvnek köszönhetően az egyes tények újszerűen kezdenek élni, másképpen látjuk azokat, mint eddig, mások viszont véglegesen megszűnnek létezni, és helyükre új tények jönnek létre, akkor ösztönösen hajlandók vagyunk gyanakodni, hogy itt valami a tényekkel nincs rendben, nem pedig a gondolkodásunkkal, pedig a gondolkodásunknak is változnia kell ahhoz, hogy a valóságot megváltozott nyelvi képének megfelelően lássuk. Például, meg kellett változnia a gondolkodásnak ahhoz, hogy az eddig megszokott világvízió a kopernikuszi, newtoni vagy a darwini felfedezések hatására megváltozzék.

Mint ismeretes, a tudományban vita folyik arról, hogy a nyelvek közötti különbségek milyen mértékben változtatják meg a világ vízióját, illetve arról is, hogy a különböző világvíziók hogyan befolyásolják a nyelvi különbségeket (ŻYCIŃSKI 1983: 60). Ezzel kapcsolatban több kérdés is felmerül, például: milyen módszerek segítségével lehet bizonyítani az emberi valóság nyelvi jellegéről szóló tézis empirikus realitását? Melyek azok a tényezők, amelyek a nyelv természetét meghatározzák? Az így feltett kérdésekkel kapcsolatosan két fő álláspontonról beszélhetünk. Az egyik nézet szerint a nyelv olyan lét, amely biológiailag determinált, tehát velünk született, a másik viszont előtérbe helyezi a társadalmi tényezők szerepét a nyelv létrejöttében. Az első nézőpont fő képviselőjének NOAM CHOMSKYt tartják, aki szerint a nyelv „mély struktúráját” alkotó grammatikai kategóriák, amelyek a nyelvi kompetenciát képezik, univerzális jellegűek (minden nyelv számára közősek, azaz eleve adottak) és velünk születtek (azaz minden ember számára közősek). Ezek a kategóriák konkrét nyelvi végrehajtást (performance), azaz konkrét megnyilatkozásokat generálnak. Ezek a közvetlen megfigyelés számára hozzáférhető megnyilatkozások a nyelv „felszíni struktúráját” alkotják, amely a mély struktúrának a transzformációja. (Innen ered egyébként a generatív–transzformációs grammatika megnevezése.) A CHOMSKY által megfogalmazott innátaelmélet a nyelv elsajátítási mechanizmusában rejlik, amelynek a bemenetén konkrét nyelvi megnyilatkozások vannak, a kimenetén pedig, az adott nyelv generatív grammatikája. E nélkül lehetetlen megindokolni a grammatika univerzalitását. CHOMSKY azt állítja, hogy minden emberi lény rendelkezik bizonyos nyelvtanulási képességgel. Hivatkozik egyébként HUMBOLDT nyelvfilozófiájára, amely szerint a nyelvet nem lehet tanítani, csak ösztönözni lehet az értelmet arra, hogy kifejllessze önmagában, hiszen az emberiségnek amúgy

is csak egy nyelve van. Ily módon létrejött a CHOMSKY-féle nyelv-elsajátítási modell (CHOMSKY 1967: 2–11; PUTNAM 167: 12–22; MONOD 1970: 144–8).

Mint ismeretes, az innáta-konceptió körül, amely a generatív grammatikának egyik fontos pillére, sok vita zajlott le, amelyben több tudományág számos képviselője vett és vesz részt ma is (SCHAFF 1972; CHOMSKY 2004; ZABROCKI 1990). Kiderült, hogy a tudomány ma még nem tud e témával kapcsolatban minden kérdésre választ adni. Érdemes felidézni ADAM SCHAFF kifogásait a nyelvi innáta-konceptióval szemben, amelyek napjainkban sem veszítettek az aktualitásukból. A következőkről van szó:

1. Az adott hipotézis nem teljesít minden igényt, amelyet el kell várnunk minden tudományos elmélettől.

2. CHOMSKY gondolatmenetét követve, a gyerek rendelkezik bizonyos „elsajátítási mechanizmussal”, amely ismeretet ad neki a nyelvről, tehát rendelkezik bizonyos „fekete dobozzal”, amelynek működése ismeretlen. Ezt kétféle módon lehet interpretálni: a) az „elsajátítási mechanizmus” azonos a saussure-i *faculté du language*-zal, tehát a gyermek csak bizonyos nyelvtanulási, nyelvelsajátítási képességgel rendelkezik; b) az *acquisition device* azonos azzal, hogy a gyermekkel vele született az a nyelvi szabályokra vonatkozó ismeret, amelyből a generatív grammatika áll. E szerint nem képességről, hanem kész nyelvi ismeretről van szó. CHOMSKY nem konkretizálja, hogy a kettő közül melyik érvényesül.

3. Az univerzális grammatika fogalma legalábbis egyelőre nem más, mint fikció. Ha sikerülne is megindokolni az univerzális grammatikát, az akkor sem a velünk született nyelvi struktúráknak az alapján történne.

4. Az innáta-konceptió és ennek következtében az egész generatív grammatika a nyelv – gondolkodás viszony tekintetében nem világos. SCHAFF felteszi azt a kérdést is, hogy tulajdonképpen mit jelent az, hogy a mély struktúrák velünk születtek, vagy pedig pusztán a nyelvész konstruktumai-e?

5. A generatív grammatika nagyon leszűkíti a társadalmi tényezőt, amely bemenetként, impulzusként működésbe hozza a nyelvi *acquisition device*-t.

Hozzátehetjük azt is, hogy SCHAFF szerint a generatív grammatikusok által felhozott érvek a nyelvi struktúrák velünk született hipotézisének támogatására egyáltalán nem meggyőzőek. Szerinte a generatív grammatika esetében nem arról van szó, hogy megmagyarázzák az innáta-konceptió genezisének (account of the origin), hanem arról, hogy bebizonyítsák létezésüket. Ezt azonban csak a természettudományok tehetik meg. Az emberiség univerzális genetikai öröklődésében nemcsak arról van szó, ami egyesíti az embereket a homo sapiens biológiai fájára nézve, hanem a genetikai kódban egyes specifikus tulajdonságok is rögzítve lehetnek.

A korábban feltett kérdésekkel kapcsolatban, amelyek az emberi valóság nyelvi jellegéről szóló tézis empirikus realitásának bizonyítására, valamint azokra a tényezőkre vonatkoztak, amelyek meghatározzák a nyelv természetét, a második, szociokulturális álláspont, CHOMSKY koncepciójával ellentétben, a nyelv létrejöttében az ember társadalmi és kultúrkörnyezetének szerepét hangsúlyozza. Itt sincs azonban egységes álláspont, amely elsősorban a társadalmilag megalkotott nyelvnek az egyénre kifejtett hatása különböző értelmezésében nyilvánul meg (BOBRYK 1983: 10).

Nagyon gyakran találkozunk olyan fajta kifejezésekkel, mint például: „a nyelv befolyásolja az emberi gondolkodást”, „világképünk a nyelvünktől függ”, „a nyelv rendezi az emberi valóságot” stb. E kifejezések tükrében fel lehet tenni a kérdést, hogy tulajdonképpen mit is jelent az, hogy a nyelv alkotja az emberi valóságot, milyen módon befolyásolja a világ ember általi észlelését, milyen hatást gyakorol az emberre, és hogyan rendezi a gondolkodásunkat? Mint ismeretes, a világ nyelvi képeinek problematikájával foglalkozó tudósok (HUMBOLDTtól kezdve a mai kognitivistákig) azt a nézetet vallják, hogy a nyelv ráerőlteti használóira saját kategóriáit, struktúráit, és ily módon determinálja az emberi gondolkodást, a világnézet kialakítását. Ezt a tézist, mint köztudott, WITTGENSTEIN a következő módon fogalmazta meg: „a nyelvem határai egyben a világom határai is”. Tehát ebben az értelemben a valóság az ember számára csak a nyelvnek köszönhetően adott, és csak a nyelven, valamint a nyelvhasználókon keresztül észlelhető, tapasztalható. Így az objektív valóság a megismerés határain kívülre esik, mivel csak a nyelv által alkotott világ létezik, és az ember nem lépheti át a „nyelv határait”, mert mögöttük már semmi sem létezik. A HERDER, valamint KANT és HEGEL filozófiai nézeteit követő W. VON HUMBOLDT szerint a nyelv világnézet. Nem azért, mert határaik egybeesnek, hanem azért, mert a valóságnak a nyelv segítségével történő átalakítása következtében a szellem felfoghatja a világ egységét. (HUMBOLDT 1907: 179–80). Úgy vélte, hogy a nyelvészeti kutatások legfontosabb célja abban rejlik, hogy felfedezzék a nyelvi részvételt a képzetek kialakításában. Az a gondolat, hogy a nyelv a valóságot emberi világgá alakítja, HUMBOLDTnál összekapcsolódik azzal a módszertanilag termékeny tézissel, hogy a nyelvet dinamikájában, genetikailag és nemcsak kész, merev alkotásként kell vizsgálni (HUMBOLDT 1907: 119–25). HUMBOLDT szerint a gondolat és a szó közötti kölcsönös összefüggés világossá teszi, hogy a nyelv tulajdonképpen nemcsak a már megismert igazságok kifejezésének az eszköze, hanem annál sokkal több, nevezetesen olyan eszköz, amely elősegíti eddig meg nem ismert igazságok felfedezését is. Nézete szerint a nyelvek közötti különbözőség nem a hangok és a jelek különféleségében, hanem a világnézetek különbözőségében rejlik, amelyek minden nyelvtudományi kutatás végső célját meghatározzák, mivel minden természetes nyelv csak a rá jellemző világnézetet tükrözi. Ezért a HUMBOLDT-féle elméletet Weltanschauung-elméletnek szokás nevezni a tudományban. HUMBOLDTnál a nyelv az adott nemzet szellemének sajátos kifejezője, amely a nyelv belső formájában (*innere Sprachform*) nyilvánul meg. Így a nyelven keresztül manifesztálódik a nemzet szellemének egyik eleme, nevezetesen a világnézet.

A HUMBOLDT-féle gondolatokat az ún. neohumboldtianusok fejlesztették tovább, akik főként nyelvi szemantikával foglalkoztak az ún. tartalom grammatikájának keretében. WEISGERBER, aki ennek az irányzatnak a fő képviselője volt, azt vallotta, hogy az a tény, hogy a nyelv meghatározott szókinccsel és szintaxissal rendelkezik, azt jelenti, hogy a világ tagolódása tükröződik benne, amely semmiképpen sem a tárgyakban, hanem magában a nyelvben létezik. Szerinte nyelvi közösségeket az anyanyelvben rögzült világról szóló közös kép alkotja, amelyet kizárólag a nyelvi struktúrák, pontosabban, a nyelvi tartalom struktúrái tartalmaznak, amelyek mint a gondolkodás tárgyai rendezik és rendszerezik a külső világot, és továbbítják róla az általánosított tudást. Tehát a nyelv tükrözi a beszélők tapasztá-

latait, a világ értelmezését és minősítését. A szóban forgó tapasztalatoknak és minősítéseknek a nyelv segítségével történő rögzítése a világ nyelvi képében és ezeknek a nemzet általi továbbadása a következő nemzedékeknek a világnézet alakítását vonja maga után. WEISGERBER feltételezte a fogalmak világának létezését, amely világ a tárgyak világával a közvetítő szerepét játszó nyelv segítségével áll kapcsolatban (MAŃCZYK 1982: 279–81). WEISGERBER tanítványa és gondolatainak a folytatója, GIPPER szerint a világ nyelvi képe nemcsak a szemantikai tartalomban, hanem a grammatikai és a szintaktikai kategóriákban is megnyilvánul. Azt, hogy a világ nyelvi képe objektívan létezik és ellenőrizhető, GIPPER több példával is igyekezett illusztrálni, például a színek szemantikai mezőivel, a rokonsági relációkat bemutató hálóval, a növény- és az állatvilág osztályozásával, minősítésével (amely különböző különböző nyelvekben) stb. (GIPPER 1978; ANUSIEWICZ 2004: 261–91).

A világ nyelvi képéről szóló tézis az amerikai nyelvészetben is az etnolingvisztika keretében, F. BOAS, E. SAPIR és B. L. WHORF munkáiban fogalmazódott meg. Mint ismeretes, az etnolingvisztika tárgya a nyelv és a kultúra közötti összefüggéseknek, valamint a valóság ember általi észlelési módjainak kutatása. A SAPIR–WHORF hipotézis szerint a nyelvtípus annak a kultúrának a típusától függ, amelyben a nyelv keletkezett, de a kultúra típusa összefügg a nyelvtípussal is, amelyben kifejlődött és funkcionál. Ebből a hipotézisből a *nyelvi relativizmus* ma már általánosan elfogadott elve következik. WHORF szerint a nyelv nemcsak kommunikációs eszköz, hanem meghatározott világképet is tartalmaz, mivel az ember gondolatvilága szoros kapcsolatban áll a nyelv struktúrájával. Úgy vélte, hogy a nyelv mint a megismerési folyamatok eredménye, magában foglalja a világképet, és ez a nyelvi világkép egyrészt döntő módon befolyásolja, alakítja és meghatározza a világ ember által történő megismerését, kategorizálását és konceptualizálását, másrészt pedig azt a módot is, ahogyan ezt a világot megtapasztaljuk és értjük. Ezek a gondolatok ma is élnek, és egyre meghatározóbb tényezővé válnak a mai amerikai nyelvészetben, amelyre, mint tudjuk, manapság a kognitívizmus eszméje erősen rányomja bélyegét. Példaként említhetjük G. LAKOFF, M. JOHNSON, H. PUTNAM, R. W. LANGACKER, M. TURNER munkáit.

Ha az „én nyelvemen” nem annak a közösségnek nyelvét fogjuk érteni, amelyhez tartozunk, hanem ténylegesen csak a saját nyelvünket, akkor azt kell mondanunk, hogy világunk képének határait nem a nyelv, hanem mi magunk jelöljük ki, bár megváltoztatni azokat csak a nyelv segítségével és a nyelvnek köszönhetően lehetséges. Tehát azt mondhatjuk, hogy a nyelv a szóban forgó határok kijelölését egyrészt megkönnyíti, másrészt pedig megnehezíti. Ily módon gondolkodván legalább két tényt kell figyelembe vennünk. Az egyik az, hogy itt az általunk érthető, értelmezett világról van szó, a másik pedig az, hogy ezek a határok nem véglegesek, mivel a meghatározó cselekvéseinktől függenek. Tehát a világ, amelyben élünk, a nyelvünk határain túl is létezik, csupán olyan világként, amely a nyelvben még nem rögzült, azaz még nem objektivizálódott. Ezt a világot mi még nem tapasztaltuk, nem „láttuk”, így nem tudunk róla beszélni, és ebben az értelemben számunkra nem is „létezik”. De ez a világ potenciálisan létezik, potenciálisan jelen van, és mindaz annak köszönhető, hogy az ember olyan képességgel és lehetőséggel is rendelkezik, amely mindig lehetővé teszi ennek a potenciálisan létező világnak

– amikor érthetővé, értelmezhetővé válik – a nyelvi ábrázolását. Az, ami ma még „nem létezik” számunkra, olyan értelemben, hogy nem tapasztaljuk, nem értjük, nem tudjuk kifejezni a nyelvben, holnap más kontextusban új tényként jelenhet meg. Az viszont, ami eddig létezett a világ nyelvi képében, új kontextusban elveszítheti az érvényét, és a helyét más objektum foglalja el.

A nyelvnek a világ nyelvi képe megalkotásában játszott szerepéről a szakirodalomban két fő álláspont fogalmazódott meg: a determinista és nem determinista álláspont. A vita tárgya, amelyet bizonyos értelemben a nyelv és a gondolat között fennálló reláció képez, általában a következő kérdésben fogalmazódik meg: vajon a nyelv szükséges feltétele-e a gondolatnak, amely nélkül nem is létezhet, vagy ellenkezőleg: a gondolat a nyelven kívül formálódik meg, és a nyelv csak kifejezhetővé teszi? Másképpen fogalmazva: vajon azt, ami nincs kifejezve, egyáltalán lehet-e gondolatnak tekinteni, vagy éppen fordítva: az a leglényegesebb gondolat, amelyet a nyelv nem képes tökéletesen és teljesen kifejezni (BUCZYŃSKA–GAREWICZ 1980: 31–3 és a következők)?

A determinista álláspont abszolutizálja a nyelv értelemalkotó szerepét, elismerve ezzel a nyelvi dominanciát a gondolat felett. E nézet szerint a nyelv az egyetlen módja a gondolat létezésének, és csak a nyelvben kifejezett gondolat tekinthető valódi gondolatnak. Az, ami nem létezhet a nyelvben, nem gondolat. Így a nyelv és a gondolkodás határai egybeesnek, és ezeket a határokat a nyelv jelöli ki. Minden, ami kifejezhetetlen, értelmetlen (BUCZYŃSKA–GAREWICZ 1980: 32). Az effajta felfogás több feltételezésen is alapul. Azt tételezik fel, hogy a nyelvi struktúrák velünk születtek, és ily módon determinálják a gondolatot, a nyelv értelemalkotó tulajdonságait pedig általában csak a szintaktikai aspektusra korlátozzák, amelyet univerzálisnak tekintenek. Magát a nyelvet rendszerként értelmezik, amelynek a többi szemiotikai rendszer között privilegizált helyet biztosítanak.

A nem determinista álláspont a nyelv és a gondolat között érvényesülő relációt másképpen értelmezi. E szerint a valódi gondolat a nyelvtől függetlenül létezik. A gondolat dominálja a nyelvet olyan értelemben, hogy ebben a nyelvileg kifejezetlen alakban a leglényegesebb tartalom rejlik. A gondolkodás lényegét a nyelv korlátozott lehetőségei miatt soha sem lehet teljesen kifejezni, a szavakban kifejezett gondolatból viszont még mindig marad olyan, amit nem lehet kifejezni. A „nem kifejezettség” nem a gondolkodás hibája, hanem a nyelv hiányosságainak az eredménye. A leglényegesebb nem az, ami a szavakban rejlik, hanem az, amit a szavak mögött van elrejtve. A lényeges gondolat természeténél fogva kifejezhetetlen (BUCZYŃSKA–GAREWICZ 1980: 32 és a következők).

A feljebb felvázolt két abszolutizáló álláspont között helyezkedik el a harmadik, amely, hangsúlyozván a gondolat és a nyelv egységét, nem determinista módon értelmezi a nyelv értelemalkotó szerepét. Amikor beszélünk, a még nem kifejezett gondolatot kifejezetté tesszük. A beszéd, a nyelvhasználat olyan cselekvés, amely arra irányul, hogy megtaláljuk a gondolat kifejezésének megfelelő nyelvi formát. A beszélő a memóriájában kész állapotban tárolt kommunikációs fragmentumok óriási mennyiségével rendelkezik, amelyek összetételében rokon szóalakok is szerepelnek (BAŃCZEROWSKI 2008: 25–56). A köztük meglévő számos kölcsönös összefüggés, egymásra való ráakadás, átszövés, kontamináció, az analógiák sűrű

hálóját képezi. Az új gondolat csak az emberi memóriában tárolt kommunikációs fragmentumok alapján alakulhat ki. Minden gondolat, amelyet a beszélő ki kíván fejezni, már születésekor aktiválja a megfelelő kognitív mezőket, tartományokat, és ezeken belül aktualizálja azokat a profilokat, amelyek konkrétan körvonalazzák a gondolat képét. Ennek a folyamatnak a végeredménye tulajdonképpen egy kompromisszum a között, hogy a beszélő mit szándékozott közölni, és mit sikerült neki megalkotni mint végső produktumot (LEMKE 1991: 35). A gondolat megszületése az emberi memóriában széles körben mozgásba hozza az asszociációs mezők egész hálóját, amelyekből a beszélő igyekszik kiválasztani azokat az elemeket, amelyek egymáshoz legjobban illeszthetők, legjobban tudnak egységbe tömörülni, integrálódni és a kimeneten létrehozni a végleges nyelvi formájában megtestesült, megfelelő képet. Érdemes hozzátenni, hogy a nyelvi anyagon kívül nem létezhet semmilyen gondolat sem, mivel az a nyelvben van kódolva, rögzülve. Ez fordítva is igaz. A foszlányos és eleve defektív eseteket kivéve, a nyelvi anyag sem létezhet a gondolat nélkül. Viszont az is igaz – ahogy azt az értelem nélküli olvasás és hallgatás is mutatja –, hogy a nyelvi anyag összekomponálása magától is végbe mehet, a megértésére irányuló beállítódás nélkül, de az ilyen anyag nem rögzülhet az emberi tudatban.

A beszélő nyelvi tevékenysége minden pillanatában igyekszik egy értelmes egészbe integrálni az előhívott benyomások, visszaemlékezések és asszociációk áramlatait ahhoz, hogy az, amit ő közlésnek szán, olyan képként jelenjen meg előtte, amely belsőleg elégséges mértékben egységes, és megfelel a közlés céljának, valamint a kommunikációs tér sajátosságainak is (BAŃCZEROWSKI 2009: 43–8). Ennek megfelelően történik meg a nyelvi anyag kiválasztása és szerkesztése is. A szóban forgó közeg központját képező gondolat azonban állandóan változtatja a kontúrját, és ennek megfelelően változnak azok a feltételek is, amelyekben az értelmi fókuszálás és integrálás folyamata végbemegy. A beszélő minden következő beszédaktus alkalmával némileg más nyelvi világban találja magát. Az újabb benyomások és asszociációk ráakódnak a régebbiekre, összeolvadnak az újabb modifikációkban, és ezzel megváltoztatják annak a gondolati közegnek az alakját, amelyben a nyelvi tevékenység folyik. Az értelmi-gondolati folyamat soha nem a semmiből keletkezik, és soha sem a semmiből bontakozik ki. Ezt a folyamatot mindig az a beszélő tudatában aktualizálódó nyelvi anyag idézi elő, amelyből a beszélő igyekszik létrehozni a megnyilatkozást, vagy amelyet igyekszik felismerni és felfogni. Amikor a nyelvi anyag valamilyen eleme kiváltja az új gondolatot, akkor ez a gondolat a különböző irányú pályákon futva aktiválja a különböző asszociációs mezőket, és visszatérve a kiinduló nyelvi szöveghez, rávetíti a hozzáta-padt asszociációkat. Ennek eredményeként a kiinduló értelmi képnek az átértelmezése megy végbe, amely azután új impulzusként ösztönözheti a gondolatot új asszociációs lépések megtételére, amelynek az eredménye egy újabb átértelmezés lehet; stb. Amikor egy szépirodalmi művet olvasunk, a gondolatunk mozgása függetlenül attól, hogy milyen végtelen asszociációs mezőkön vándorol, igen nagy számú asszociációt, reminiscenciát képes előidézni, amelyek az adott mű és szerzője jellemzésével kapcsolatosak. Minden, amit útja közben „fedezett fel”, csak egy szempontból érdekel bennünket, nevezetesen abból, hogyan viszonyul az adott szó-

veghez. Mindazt, amit a gondolatunk „talált”, csak akkor éljük át, amikor ez beolvad abba a nyelvi műbe, amelyet észlelünk, és amely ezt a folyamatot előhívta.

Amikor azt állítjuk, hogy „a nyelv szervezi a gondolatunkat”, hogy „létrehozza emberi valóságunkat”, hogy „tőle függ a világ megértésének a módja”, tudnunk kell, hogy az ilyen megállapításokat: „a nyelv létrehoz”, „a nyelv szervezi”, „a nyelvtől függ”, csak akkor tudjuk helyesen értelmezni, ha az olyan kérdések kontextusában helyezzük el őket, mint például: a nyelv genezise és funkciói, a nyelv szerepe az emberi valóság megalkotásában és az ember általi használatában, a nyelv kreatív tulajdonságai, a nyelv viszonya a létező szemiotikai rendszerekhez. Az ilyen kérdések interpretációs perspektívát adhatnak ahhoz, hogy a nyelv által alkotott emberi valóságról szóló tézis konkrét tartalmat nyerjen.

A nyelvi létezés feltételei mellett azok a nyelvi elemek, amelyek a metanyelvi reflexióban úgy szerepelnek, mint a nyelvi struktúra elsődleges elemei, elveszítik diszkrét voltukat, stabilitásukat, és „szétolvadnak” az emberi emlékezetben tárolt nyelvi anyag mozgó mezőiben, amelyek a nyelvi tevékenység alapjait képezik. A nyelvhordozó a szóalakot nem önálló morfémákból, illetve a fonémákból álló vagy a disztinktív jegyek mátrixaiból összetevődő képződményt képzel el. Minden szóalak ismerete a nyelvhasználati szférában gyökerezik, az emlékezetben tárolt nagy mennyiségű kommunikációs fragmentumok összetételében. Ennek a közvetlen ismeretnek a tükrében az olyan vélekedésnek, miszerint a beszélő által ismert önálló szóalakok különféle morfológiai paradigmákat alkotnak, ugyanolyakat, mint a meghatározott, általánosított szabályok alapján összeállított paradigmák, a beszélő szempontjából legfeljebb csak perifériális jelentősége lehet. A beszélő szubjektum tapasztalatában minden szóalak lehorgonyzott, és „beleolvad” a rá jellemző potenciális használati lehetőségek közegébe. A szóalakot nem úgy ismeri, mint valamilyen absztrakt grammatikai formát, amely szabályos strukturális helyet foglal el más formák között, hanem a potenciális kifejezések egész mezőinek részeként. Ennek a mezőnek a terjedelme és kontúrja nyitott és mozgékony, ami azt jelenti, hogy minél nagyobb azoknak a kifejezéseknek a száma, amelyek a beszélő emlékezetében lerakódnak, annál szélesebb körben képződnek azok a potenciális kifejezések is, amelyek a már ismert analógiák alapján jönnek létre. A beszélő maga sem tudja pontosan meghatározni, hogy az emlékezetéből felszínre kerülő kifejezések közül melyek azok, amelyeket előző tapasztalata alapján „valóban” ismer, és melyek a „potenciálisak”, amelyek e tapasztalat analógiájára jöttek létre.

Ha például *a cikkemnek vége* kifejezés morfológiailag és szintaktikailag „helyesnek” mondható, akkor ez nem azért van így, mert előhívásakor én a megfelelő morfológiai és szintaktikai szabályokra orientálódtam, hanem azért, mert ezt a kifejezést én már ismertem mint olyat; ezenkívül ismerek számtalan más olyan kifejezést is, amelyekben „ugyanazok” a szóalakok vagy ugyanaz a „paradigma” más tagjai szerepelnek, mindegyik közvetlenül és a saját használati szférájában. Csak ennek az elsődleges tudásnak az alapján lehet elképzelni azt, hogy az egyes kifejezések között létezik bizonyos formális hasonlóság, amelyet az általánosított osztályozás vagy szabály formájában lehet megfogalmazni.

Ahogy már többször és több helyen is hangsúlyoztuk, a hosszú ideig tartó nyelvhasználat körülményei között a beszélőnek sokkal gazdaságosabb és praktiku-

sabb az emlékezetében közvetlenül tárolni a nyelvi anyag kész fragmentumait, mint általános formális szabályok alapján a morfológiai paradigma tagjaiként vagy a szóképzési minták realizációjaként megalkotni. A nyelvi anyag reprodukív használata valószínűleg nem alkalmas a logikai formalizációra. A beszélő tudatában a paradigma tagjai nem stacionáriusak, és nem olyan elv szerint rendezett képet alkotnak, mint a leíró grammatikákban. A paradigmát képező különböző szóalakok a használatukkor bekerülnek a különböző nyelvi közegekbe és „szétfolynak” a különböző mnemonikus és asszociációs pályákon, melynek következtében disszociálódnak egymáshoz való viszonylatukban. Az, ami az absztrakt nyelvi rendszer szempontjából „egy alaknak” számít, a nyelvi létezés körülményei között „szétfolynak” a konkrét kifejezések tömegében, közülük mindegyik a saját konkrét használati közegében gyökeresedik. Vegyük példaként a következő kifejezéseket, amelyek alakilag szorosan összefüggenek egymással: *Mi van velem?*, *Mi van veled?*, *Mi van vele?*, *Mi van velünk?*, *Mi van veletek?*, *Mi van velük?*. Az első pillantásra ezek a kifejezések egyszerű és világos kapcsolatban vannak egymással, aminek az alapját a személy és a személyes névmás számának a paradigmája képezi. Ezek a kifejezések könnyen olyan benyomást kelthetnek, hogy a beszélőnek, aki ismeri ezt a paradigmát, ahhoz, hogy megkaphassa a szóban forgó kifejezések egész sorát, nincs semmi más tennivalója, csak az absztrakt szintaktikai struktúra megfelelő szimbólumait a megfelelő formákkal behelyettesíteni. Ha viszont részletesebben elemezzük mindegyik kifejezésnek a valódi használatát, akkor láthatjuk, hogy közöttük számos aszimmetrikus reláció lép fel. Az egyik kifejezéstől a másikhoz történő átmenet nem egyszerűen a paradigmatiszós variánsok szubsztitúcióját jelenti az invariáns szintaktikai struktúra keretében, mivel minden ilyen behelyettesítés a maga nemében egyedülálló értelmi mezőt hív elő. A *Mi van velem?* replika retorikai jellegű kérdésnek tekinthető, amelyben a beszélő külső reakciót nem igénylő, önmagáról szóló reflexiót fejez ki. Ennek a replikának „irodalmi” színezete van, de az irodalmi szövegen kívül is, némileg affektív beszéd képét festi. Ez a replika különbözik a többitől értelmi vonatkozásban is, aminek nélkülözhetetlen komponense a csodálkozás, a meglepődés, az ámulat. A beszélő nemcsak minősíti aktuális állapotát mint szokatlant, hanem emfatikusan meg is erősíti azt, hogy ilyen állapotnak „nem kellene lennie”. E replika emfatikus jellegét fokozni is lehet, például: *[Ah!] Mi van velem?* vagy *[Istenem!] Mi van velem?* stb. Ennek az értelemnek az árnyalata az adott kifejezés dallamában is tükröződik, amely inkább felkiáltó, mint kérdő.

A *Mi van veled?* kifejezés egészen más jellegű. Olyan kommunikációs térben funkcionál, ahol élő, közvetlen kontaktus valósul meg a vevővel, és elsősorban az adó közvetlen reakcióját fejezi ki a vevő fizikai vagy emocionális állapotára nézve. Az ilyen kérdés azt mutatja, hogy az adó és a vevő közötti korábbi kontaktusban olyan valami történt, ami nyugtalanságot keltett, és emiatt magyarázat szükségeltetik. A szóban forgó replika célja megszüntetni ezt az inadekvát szituációt, és helyreállítani az emocionális kontaktust.

A *Mi van vele?* kérdés a beszédpartnernek az előző replikára történő reakcióját fejezi ki, és így fenntartja vele a dialógust, nem törekedvén a társalgási téma és az emocionális szféra megváltoztatására úgy, mint a *Mi van veled?* kifejezés esetében. Például: *Van valami híred X-ről? – Sajnos nincs, mi van vele?* vagy *Nézd meg, hogy*

néz ki X! – Istenem, mi van vele? stb. A *Mi van vele?* kifejezés a különböző szóbővítést igényel, ami kapcsolatot teremt az előző dialógussal, és ösztönzi a beszédpartnert a válaszadásra: [*És*] *mi van vele?*, [*Mondd!*] *mi van vele?*, [*Na*] *mi van vele?* stb. A *Mi van veled?* kifejezés más jellegű olyan szóbővítést kíván, amely fokozza az emfatikus jelleget. Meg kell jegyezni, hogy a fentebb tárgyalt replikák használatában megfigyelhető prosódiai elemek (hanglejtés, emocionális hangszín stb.) különbözősége azt eredményezi, hogy a beszélők emlékezetében fonikus képük is lényegesen különbözik.

A *Mi van velünk?* kérdés a mindennapi nyelvhasználat szempontjából furcsának tűnik, és ritkán lehet olyan kontextust találni, amelyben szabályosan szerepelhet.

Ahogy a fentiekből láthatjuk, a személyes névmás „személy – szám” paradigmája a különböző használati szférákban szétfolyik, az értelem különböző komponensei e szférák mindegyikében egyedi módon alkotnak egységet. Ha megfigyelünk, hogy az általunk tárgyalt paradigma hogyan szerepelt az emlékezetünkben tárolt kommunikációs fragmentumok összetételében (például: *veled/vele/veletek/velük maradok; ő mindig velem/veled/vele/velünk/veletek/velük veszekszik* stb.), akkor bizonyára észrevehetnénk, hogy a tagjaik közötti viszony minden esetben különbözni fog egymástól. Itt nem a morfológiai variánsok egyöntetű behelyettesítéséről van szó, hanem a kommunikációs szituáció és a potenciális csatornák különböző és minden esetben megismételhetetlen módon történő átváltásáról és kibontakozásáról.

Valaki azt mondhatná, hogy előfordulnak olyan esetek, amikor bizonyos formával először találkozunk, vagy egyszerűen újakat képezünk, amelyek nyilvánvaló „innovációt” jelentenek, de nem hibázunk sem morfológiai képzésük, sem pedig szintaktikai használatuk tekintetében akkor sem, ha a tárgyi jelentésük nem mindig világos. Vajon nem jelenti-e ez azt, hogy az ember olyan absztrakt szabályrendszerrel rendelkezik, amely lehetővé teszi a paradigmák megalkotását, valamint olyan absztrakt invariáns grammatikai kategóriákkal, amelyek segítséget nyújtanak ahhoz, hogy függetlenül az előző tapasztalattól orientálódni tudjunk a nyelvi anyagban? Vajon ez nem azt bizonyítja-e, hogy a szóalakok grammatikai tulajdonságainak ismerete nem függ az ilyen tapasztalattól, és absztrakt, univerzális jellege van? Erre azt a választ adhatjuk, hogy mennyiségi vonatkozásban az ilyen esetek előfordulása mindennapi nyelvi tevékenységünkben minimális, minőségük tekintetében viszont használatuk a beszélő részéről rendkívüli nyelvi erőfeszítést igényel, ami többek között a szokatlan kifejezés analitikus szegmentálását vonhatja maga után. Ilyenkor a beszélő előhívja a rendelkezésére álló információt, vagy spontán megfigyeléseire támaszkodik, amelyek a nyelvi anyagban előforduló hasonlóságok és ismétlődések felfedezésére irányulnak. Meg kell azonban jegyezni, hogy az ilyen kivételes esetek nem képezhetnek kritériumot tevékenységünk megítélésére a nyelvi létezésünk körülményei közepette. Úgy tűnik, hogy a fentebb említett analitikus eljárás sem szerepelhet tiszta formájában, mivel állandóan olyan konkrét analógiai előzményekre támaszkodik, amelyek mintát szolgáltatnak az ismeretlen vagy szokatlan formák elsajátítására. Másképpen fogalmazva, a beszélő ilyenkor elsősorban az emlékezetében fogja keresni az általa ismert mintát, amelyre rávetíti az ismeretlen jelenséget, és nem fog absztrakt sémákra támaszkodni, amelyekről esetleg nincs is tudomása.

Az emlékezetünkben tárolt nagy mennyiségű kommunikációs fragmentumot a végtelen asszociációs mezők és a köztük érvényesülő analógiák sokasága hatja át. Az analógiák létezésének a tudata a mnemonikus tárolóban lehetővé teszi az újabb figurák, valamint az ismert kommunikációs fragmentumokban már létező szóalakok új használati feltételeinek és az új szóalakokkal megalkotott új kifejezéseknek a létrehozását is. Az ismert jelenségekből kiindulva, analógiák és prototípusok alapján, minták szerint cselekedve, állandóan bővítjük nyelvi tárunkat. Így az új képződmények hasonlóságot mutatnak azokkal a prototípusokkal, amelyek alapján létrejöttek, és rögzültek az emberi memóriában. Ezért a nyelvi anyagban nagyon sok hasonlóságot, analógiát és szimmetriát találunk. Ezek a tulajdonságok megkönnyítik és ösztönzik az asszociációs folyamatokat, amelyeknek eredménye nyelvi emlékezetünk repertoárjának állandó megújulása és változása. Az asszociációs folyamat azonban mindig több irányú, szétfolyó és szórványos jelenség; nem egy síkon megy végbe, teljesen nem ellenőrizhető, sőt kiszámíthatatlan. Az asszociációs folyamat közbeni új körülmény megjelenése megváltoztathatja az asszociációs gondolat pályáját, és így a gondolat más prototípusok és más analógiai eljárások hatása alá kerül, amelyek új használatát is meghatározzák. Ezért úgy véljük, a nyelvi anyagban szereplő hasonlóságok, analógiák, szimmetriák és szabályszerűségek annyira nyilvánvalóak számunkra, amennyire felfoghatóak is. Majdnem azonnal észreveszszük azokat, amikor érintkezésbe lépünk a nyelvvel. A nyelvi anyag szabályszerű felépítése szemmel láthatónak tűnik, de amikor ezt a nyilvánvalóságot szeretnénk valóban szabályos (formalizált) leírásban megtestesíteni, igen komoly nehézségekbe ütközünk. Ahhoz, hogy leküzdjük ezeket a nehézségeket, egyre jobban bonyolítjuk, részletezzük, formalizáljuk a leírást, de közben kénytelenek vagyunk észrevenni, hogy a nyelvi anyag igen komoly része kívül marad az ilyen leírásen és formalizálhatatlan. Ennek a fő oka, úgy véljük, nem abban rejlik, hogy a nyelvhasználók intuíciója sokkal nagyobb általánosító erővel rendelkezik, mint bármely eddig megalkotott lingvisztikai modell, hanem elsősorban abban, hogy a nyelvi intuíció teljesen más alapokon nyugszik, és teljesen más kategóriákban bontakozik ki. A beszélők számára nemcsak az a fontos, hogy a nyelvi anyagban analógiák léteznek, hanem az is, hogy ezeket az analógiákat a többirányúság és nyíltság jellemzi, ami azt jelenti, hogy lehetetlen közös nevezőre hozni őket. Ezért a nyelvi anyagban a minden lehetséges „részleges” szabályszerűség felfedezése mellett a teljes formalizálás elérése lehetetlennek és elérhetetlennek tűnik.

A nyelvi anyag konkrét ismerete nem jelentheti akadályát annak, hogy az újonnan létrejött objektumok használatában ne tudjunk orientálódni. Minden egyes konkrét esetben a beszélő birtokában lévő nyelvi anyaggal kapcsolatban keletkező asszociációk és analógiák képezik a biztosítékát annak, hogy az előre nem prognosztizálható használat az új szituációkban még sokkal sikeresebb lesz, mint ez elvárható lenne az általánosított kodifikált tudástól. Az ilyen rendszert állandóan módosítani és bonyolítani szükséges ahhoz, hogy képes legyen adaptálódni az egyre újabb és soha nem ismételtető feladatokhoz, amelyekkel a beszélőnek az adott kommunikációs térben meg kell birkóznia. Az asszociációs folyamatot jellemző határozatlanság, valamint az asszociációs mezők terjedelme végtelen szélesítésének lehetősége tökéletes összhangban van azzal a számtalan nyitott feladattal, amellyel

a beszélő a nyelv használatakor megbirkózni kénytelen. Az új nyelvi fragmentumok folyamatosan és fokozatosan beépülnek a beszélő nyelvi emlékezetébe. A nyelvi fragmentumok felismerése és analogikus profilírozása állandó korrelációban áll egymással. A fragmentumok konfigurációi a beszélő képzeletében minden konkrét analogikus felismerés esetében állandóan változnak. Maga a beszélő sokszor képtelen érzékeltetni azt, hogy az emlékezetében tárolt kifejezés úgy létezik, mint egy régebbi objektum vagy mint a másodlagos analogikus projekció új szüleménye. Ez valószínűleg azért van így, mert amikor a beszélő igyekszik pontosan meghatározni a nyelvi anyagnak azt a konkrét elemét, amelyre a figyelme összpontosul, ebben az „átélési” folyamatban változik a státusza a nyelvi tapasztalat készletében. A beszélő szubjektum képtelen teljes kontroll alatt tartani a nyelvet. A nyelv használata csak azt jelenti, hogy ő létezhet a nyelvben mint egy közegben, és különféle cselekvéseket hajthat benne végre annak érdekében, hogy sikeres eredményeket érjen el. Így a nyelvi leírás teljes objektivitásának elérése gyakorlatilag megvalósíthatatlan, tehát ilyen ideális célnak a kitűzése sem tűnik magalapozottnak. Bármilyen nyelvi komponensnek az ismerete elválaszthatatlan a nyelvhasználó mindennapi, intellektuális és emocionális tapasztalatától, amelynek során ezt a tudást megszerezte. Ez a tudás állandósul a különböző szóbeli, képi, tematikus, intonációs, gesztikulációs és más konfigurációkban is, amelyeket nem lehet elkülöníteni a nyelvhasználó személyétől. Így a nyelvi tudás ugyanolyan mértékben egyéni, mint az élettapasztalat. Az adott személy élettapasztalata ugyanúgy, mint a nyelvi tapasztalata, többféle és meghatározhatatlan módon kereszteződik más emberek tapasztalatával, de olyannal, amely bizonyos hasonlóságok következtében biztosítja a többé vagy kevésbé sikeres kommunikációs együttműködést. A nyelvhordozóban tudatosul az, hogy az emlékezetében tárolt egyes elemeknek tisztán egyéni jellege van, más mnemonikus elemek viszont többé-kévesbé meghatározott emberi körre vonatkoznak.

A mindennapi nyelvhasználat lényege nem a rendkívül bonyolult absztrakt rendszerek elsajátításában rejlik, amelyek alapján a beszéd minden szakaszában generatív stratégia értelmében képezhetjük a nyelvi kifejezéseket, hanem abban a különleges képességben, ahogyan az ember intuitív módon bánik a nyelvi anyaggal. A nyelv intuitív használata minden emberi lénynek a konstitutív tulajdonsága, és nem valamilyen szuperprogramja, amely felülmúlja mindazt, amit a nyelv algoritmikus modellálásában eddig sikerült elérni. Az emberi nyelv alapvetően más rendű jelenség, amelyre nem jellemző a felépítési gazdaságosság, a stabilitás, a precizitás vagy a következetesség. A nyelv olyan kapacitással és plaszticitással rendelkezik, amely bármilyen tapasztalati eredményt, valamint bármilyen döntésre váró feladatot is, ezen belül a nyelvi anyaggal való bármilyen játékot vagy intellektuális manipulációt is képes befogadni és rögzíteni. Nem gondoljuk, hogy előfordulhat olyan jelenség, amely ugyan hozzáférhető a tapasztalat számára, de a gondolati munka hatásán kívül maradna.

Úgy véljük, hogy a nyelvnek egységes rendszerként történő értelmezése, és így az egyre bonyolultabb logikai-matematikai apparátus alkalmazása azzal a céllal, hogy lehetőleg adekvát módon modelláljuk a nyelv funkcionálását, ez a nyelv valódi természetének megértésétől és az emberi életben játszott több funkciójú szerepétől csak távolít bennünket. Az, ami az embernek egyszerű és közvetlen tudás

formájában van adva, a strukturalista felfogásban rendkívül bonyolult, több lépcsős algoritmikus konfigurációkban jelenik meg, amelyek segítségével, e nézet szerint, megvalósul az absztrakt struktúrák megtestesítése a konkrét, egyéni beszédben. Hozzá kell tenni, hogy a szóban forgó algoritmus, legyen az bármilyen bonyolultsági fokú, nem lesz képes figyelembe venni a valódi beszédre jellemző számtalan olyan releváns tényezőt, amely nélkül maga a beszéd egyszerűen nem is létezhet. A nyelvhasználat mesterséges és stilizált modellszerű ábrázolása néha olyan illúziót kelthet, hogy az invariáns strukturális kategóriák és a rájuk vonatkozó absztrakt operációs szabályok megközelítőleg tükrözik a valódi beszéd folyamatot. Ez viszont a továbbiakban is csak illúzió marad. A strukturális modell bármilyen további bonyolítása és tökéletesítése, amelynek az a célja, hogy képes legyen felölelni a nyelvi létezés minden sokféleségét, nem látszik sokat ígérő megoldásnak azért sem, mert az ilyen vállalkozásnak nyilvánvalóan soha sincs vége. Függetlenül attól, hogy mennyi paraméterre terjedne is ki a nyelvi modell hatása, a nyelv minden újabb alkalommal történő használata újabb és újabb problémákat fog felvetni, elsősorban olyan esetben, amikor a nyelvi tényezők olyan újabb konfigurációi jönnek létre, amelyekkel korábban soha sem találkoztunk. Nyelvi tapasztalatunk számtalan új kommunikációs fragmentumot generál, amelyek mindig beleolvadnak az új kommunikációs térbe is, és ennek a folyamatnak sincs vége. Ha a nyelvi modellálásban azt szeretnénk elérni, amit a beszélők a nyelvhasználat minden tapasztalatában elérnek, akkor figyelembe kellene vennünk a bármikor, bárki által és bármilyen körülmények között létrehozott összes kifejezést. Ez viszont megvalósíthatatlan feladat. A lényeg persze nemcsak abban rejlik, hogy ez megvalósíthatatlan, hanem abban is, hogy egyáltalán nehéz is elképzelni azt a hihetetlen bonyolultságú és rendkívül nagy intellektuális erőfeszítést igénylő konstruktumot, amelynek modellálnia kellene a beszélő szempontjából olyan egyszerűen és könnyen kezelhető nyelvet és a nyelvhasználatot.

Nyilvánvaló, hogy a nyelvi leírásnak alapvetően más, nem strukturális kategóriákon kell alapulnia. Véleményünk szerint olyan kategóriákra van szükség, amelyek adekvátak lennének a kommunikációs szituációk és feladatok állandó változásaihoz, és amelyeknek ez a variabilitás, plaszticitás és nyitottság biztosítaná funkcionálásuk természetességét és egyszerűségét.

Kulcsszók: gondolkodás–nyelv–valóság viszonya, asszociációk, analógia, szimmetria, nyelvi intuíció, kommunikációs fragmentumok, nyelvi formalizáció.

A hivatkozott irodalom

- ANUSIEWICZ, JANUSZ 2004. Problematyka językowego obrazu świata w poglądach niektórych językoznawców i filozofów niemieckich XX wieku. In: JERZY BARTMIŃSKI szerk., *Językowy obraz świata*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- BAŃCZEROWSKI, JANUSZ 2000. *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései*. Szerk. Nyomárkay István. ELTE BTK Szlav és Balti Filológiai Intézet, Bp.
- BAŃCZEROWSKI JANUSZ 2008. *A világ nyelvi képe. A világkép mint a valóság metaképe a nyelvben és a nyelvhasználatban*. Tinta Könyvkiadó, Bp.

- BAÑCZEROWSKI JANUSZ 2009. A kommunikációs tér fogalma és szerepe a nyelvhasználatban. *Magyar Nyelvőr* 133: 41–7.
- BOBRYK, JERZY 1983. Język i interakcje społeczne jako źródło samoświadomości. *Studia Psychologiczne*. PAN Komitet Nauk Psychologicznych. XXI/1–2. Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa.
- BUCZYŃSKA-GAREWICZ, HANNA 1980. Semiotyka i filozofia znaku. In: MAX BENSE szerk., *Świat przez pryzmat znaku*. Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- CHOMSKY, NOAM 1967. Recent Contributions to the Theory of Innate Ideas. *Synthese* 17. [Magyar fordítás: Újabb adalékok a velűnkszületett eszmék elméletéhez. In: PAP MÁRIA szerk., *A nyelv keletkezése*. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1974. 85–96.]
- CHOMSKY, NOAM 1968. Language and Mind. New York, Harcourt. [Magyar fordítás: Nyelv és elme. In: NOAM CHOMSKY, *Mondattani szerkezetek*. Nyelv és elme. Osiris–Századvég, Bp. 1995. 135–263.]
- CHOMSKY, NOAM 1986. Knowledge of Language: Its Nature, Origin and Use. New York, Praeger.
- CHOMSKY, NOAM 2004. A biolingvisztika és az emberi minőség. (Előadás a Magyar Tudományos Akadémián, május 17-én).
- ГАСПАРОВ, Б. М. 1996. Язык, память, образ. Новое Литературное Обозрение. Научное приложение. Вып. IX. Москва.
- GIPPER, HELMUT 1978. Sprachliches Weltbild, wissenschaftliches Weltbild und ideologische Weltanschauung. In: *Sprache und Welterfahrung*. Hrsg. von J. ZIMMERMANN. München.
- HUMBOLDT, VON WILHELM 1907. Über die Kawisprachen auf der Insel Java. Einleitung: Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluß auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts. *Gesammelte Schriften*. Berlin, Bd. 6., 1. [Újabb kiadás: Darmstadt, 1949. 60 és a következők].
- KISS JENŐ 2008. A nyelvi változás – kutatói dilemmák. *Magyar Nyelv* 257–74.
- LEMKE, L. JAY 1991. Text Production and Dynamic Text Semantics. *Functional and Systemic Linguistics*. EIJIA VENTOLA ed., Mouton de Gruyter, Berlin & New York.
- ЛЕОНТЬЕВ, А. А. 1969. Язык, речь, речевая деятельность. Москва.
- MAŃCZYK, AUGUSTYN 1982. Wspólnota językowa i jej obraz świata. *Krytyczne uwagi do teorii językowej Leo Weisgerbera*. Zielona Góra.
- MONOD, JACQUES 1970. Le langage et l'évolution d'homme. In JACQUES MONOD, *Le hasard et la nécessité*. Paris. [Magyar fordítás: A nyelv és az ember kialakulása. In: PAP MÁRIA szerk., *A nyelv keletkezése*. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1974. 131–7.]
- NéprLex. = Magyar néprajzi lexikon. 1–5. Főszerk. ORTUTAY GYULA. Akadémiai Kiadó, Bp. 1977–1982.
- OGORODNYIKOV, K. F. 1950. Mi tartja a Földet? *Természettudományos Kiskönyvtár* 4. szám. Szikra, Bp.
- ПЕТРЕНКО, В. Ф. – НИСТРАТОВ, А. А. 1981. Коэффициенты образности, конкретности и ассоциативной значимости для 84 русских существительных. *Общение. Текст. Высказывание*. Москва.
- PUTNAM, HILARY 1967. The 'Innateness Hypothesis' and Explanatory Models in Linguistics. *Synthese* 17. [Magyar fordítás: A „velűnkszületett eszmék” hipotézise és a nyelvészet magyarázó modelljei. In: PAP MÁRIA szerk., *A nyelv keletkezése*. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1974. 97–110.]
- RICHARDSON, T. E. JOHN 1980. Mental Imagery and Human Memory. St. Martins, New York.

- ROMANOW-BRONIAREK, MARIA szerk. 2003. Antropologia słowa. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- SCHAFF, ADAM 1972. Gramatyka generatywna a koncepcja idei wrodzonych. Książka i Wiedza, Warszawa.
- STANULEWICZ, DANUTA 2000. Nieprzetłumaczalność światów: indiańskie i europejskie opisy rzeczywistości. In: Przekładając nieprzekładalne... Szerk. W. KUBIŃSKI, O. KUBIŃSKA, T. Z. WOLAŃSKI. Wydawnictwa Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk, 219–29.
- WEISGERBER, LEO 1951/52. Der deutsche Sprachbegriff. „Wirkendes Wort”. 1. Sonderheft.
- WEISGERBER, LEO 1971. Grundzüge der inhaltbezogenen Grammatik. Düsseldorf.
- WHORF, BENJAMIN LEE 1956. Language, Thought and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf. Ed. by J. B. CARROLL. Cambridge, Massachusetts, The M. I. T. Press.
- ZABROCKI, WŁADYSŁAW 1990. Czy język jest wrodzony? Językoznawstwo Chomsky’ego a hipoteza natywizmu. Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- ŻYCIŃSKI, JÓZEF 1983. Język i metoda. Wydawnictwo Znak, Kraków.
- ВЫГОТСКИЙ, Л. С. 1956. Избранные психологические исследования. Москва.

BAŃCZEROWSKI JANUSZ

The role of language in the construal of human reality

One can often come across claims like “language influences human thinking”, “our view of the world depends on our native language”, “language arranges human reality”, etc. In view of these claims, the author asks the questions of what it actually means that language construes human reality; exactly how it influences the human perception of the world; what effect it has on humans and how it arranges their thinking. The author tries to answer those questions, not avoiding the much-discussed issue of deterministic vs. non-deterministic views of the relationship between language and thinking, either. The author thinks that the essence of everyday language use does not reside in the acquisition of complex abstract systems but rather in the special ability of humans to intuitively handle linguistic material. The intuitive use of language is a constitutive property of all human beings that surpasses everything that has been achieved so far in the algorithmic modelling of language.

Keywords: the relationship of thinking, language, and reality; associations, analogy, symmetry, linguistic intuition, communicative fragments, linguistic formalization.

JANUSZ BAŃCZEROWSKI

Miért érdemes a nyelvésznek reggelente felkelni az ágyból?

Avagy: Chomsky „forradalmi” és a generatív nyelvészet historiográfiája*

3. Metahistoriográfiai következtetések. – A) Visszatekintés. – Jelen tanulmány 2. szakaszában azokat a megoldási javaslatokat mu-

---

* Harmadik közlemény. Az előzőt l. MNy. 2010: 24–34.

tattuk be, amelyeket a generatív nyelvészet historiográfiájában képviselt nézetek a következő problémára nyújtanak:

(P) Milyen historiográfiai alapfogalommal, hipotézissel és eszközzel írható le a generatív nyelvészet eddigi története?

Az eredményt az 1. táblázatban összegezzük.

1. táblázat

A generatív nyelvészet adott stádiumának alapl műve	Historiográfiai eszköz	Központi hipotézis	Alapfogalom	Szerző
CHOMSKY 1995a [1957]	KUHN 1982 [1970] alkalmazása	(1) CHOMSKY 1995a [1957] a korszellem hatására tudományos forradalmat váltott ki a nyelvészetben és új paradigma létrejöttéhez vezetett.	'korszellem', 'tudományos forradalom' és 'paradigma'	KOERNER 1978 [1972]
	a TEN HACKEN 2007-ben kifejtett historiográfiai felfogás	(2) CHOMSKY 1995a [1957] tudományos forradalmat váltott ki, mert egy új kutatási program létrejöttéhez vezetett.	'kutatási program' és 'forradalom'	TEN HACKEN 2007
	LAUDAN 1977 alkalmazása	(3) CHOMSKY 1995a [1957] tudományos forradalmat váltott ki és új kutatási hagyomány létrejöttéhez vezetett.	'forradalom' és 'kutatási hagyomány'	NEWMAYER 1986b
	a KOERNER 1995-ben és 2002-ben kifejtett historiográfiai módszertan	(4) Az a mozgalom, amelyet CHOMSKY 1995a [1957] kiváltott, nem forradalom volt, hanem a nyelvtudomány akkori állásának evolúciója.	'evolúció'	KOERNER 1989, 2002, 2004

A generatív nyelvészet adott stádiumának alpműve	Historiográfiai eszköz	Központi hipotézis	Alapfogalom	Szerző
	a matematikai és logikai irodalom összevetése az 1957 előtti amerikai nyelvészeti irodalommal	(5) CHOMSKY 1995a [1957] a formális tudományokból ered.	'formális tudományok'	TOMALIN 2008
	a historiográfiai fogalmak, források és vizsgálati szempontok sokrétű kombinációja	(6) A neo-bloomfieldi strukturalizmus alternatív felfogások és egyéni kezdeményezések sokaságából állt. CHOMSKY 1995a [1957] a neo-bloomfieldi strukturalizmuson belüli egyik irányzat győzelméhez járult hozzá.	A generatív nyelvészet historiográfiájának nincs alapfogalma, hanem a tudománytörténet differenciált és komplex voltát megragadó fogalomrendszerre van szükség.	HYMES–FOUGHT 1981 [1975]
	a racionalitás általános kritériumait előfeltételező tudományelméleti felfogás	(7) CHOMSKY 1995a [1957] nem nyelvészeti, hanem metaelméleti szempontból hozott újat a neo-bloomfieldizmushoz képest.	'metaelmélet'	SEUREN 1998
	a KUHN 1984 [1970] kritikájából kiinduló, GRIFFITH–MILLER 1970 és GRIFFITH – MULLINS 1972 alapján kidolgozott szociológiai elmélet	(8) CHOMSKY 1995a [1957] publikálását követően CHOMSKY és csoportja forradalmi retorikával kísért puccsot hajtott végre.	'forradalmi retorika' és 'puccs'	MURRAY 1980, 1994

A generatív nyelvészet adott stádiumának alapműve	Historiográfiai eszköz	Központi hipotézis	Alapfogalom	Szerző
	posztmodern pszichológiai, szociológiai és retorikai elemzés	(9) CHOMSKY 1995a [1957] megjelenését CHOMSKY és hívei érvelési hibákra épülő retorikája követte.	'retorika'	HARRIS 1993a
CHOMSKY 1965	KUHN 1982 [1970] alkalmazása	(10) A nyelvtudományban CHOMSKY 1965 váltott ki tudományos forradalmat és vezetett új paradigma kialakulásához.	'tudományos forradalom' és 'paradigma'	KOERNER 1989, 2002, 2004; MCCAWLEY 1976
	LAKATOS 1970 alkalmazása kiegészítésekkel	(11) Az a nézet, hogy a generatív szemantika állításait az interpretatív szemantika megcáfolta, tudományosan megalapozatlan, és ideológiai okokkal magyarázható. A generatív szemantika hanyatlásának oka személyi, társadalmi és retorikai tényezőkben rejlik.	'ideológia', 'retorika' és 'érvelés'	HUCK–GOLDSMITH 1995
	tudomány-elméleti reflexióval kiegészített memoár	(12) A CHOMSKY 1965-ben gyökerező interpretatív szemantika és a generatív szemantika tartalmi különbségei a természettudományos módszer eltérő megítéléséből és a személyiségek eltérő jellegéből származnak.	'a természet-tudományos módszer' és 'a nyelvész személyisége'	LAKOFF 1989

A generatív nyelvészet adott stádiumának alapl műve	Historiográfiai eszköz	Központi hipotézis	Alapfogalom	Szerző
HALLE 1959 és CHOMSKY–HALLE 1968	KUHN 1982 [1970] alkalmazása	(13) A generatív fonológia váltott ki tudományos forradalmat és vezetett új paradigma létrejöttéhez.	'tudományos forradalom' és 'paradigma'	MURRAY 1994
CHOMSKY 1981	KUHN 1982 [1970] látens alkalmazása	(14) A Kormányzás és Kötés Elmélete váltott ki tudományos forradalmat és vezetett új paradigma létrejöttéhez.	'tudományos forradalom' és 'paradigma'	CHOMSKY 2002; GREWENDORF 1993, 2007; BIERWISCH 1993 etc.
	a hermeneutikai-funkcionalista hagyomány	(15) A Kormányzás és Kötés Elméletének dominánssá válása a nyelvtudomány hanyatlását és tárgyának erózióját eredményezte.	'a nyelvtudomány hanyatlása' és 'a nyelvtudomány tárgyának eróziója'	JÄGER 1993a, 1993b
CHOMSKY 1995c	?	(16) A Minimalista Program forradalom a forradalomban.	'forradalom a forradalomban'	PIATELLI-PALMARINI 1998
	LAKATOS 1970 alkalmazása	(17) A Minimalista Program LAKATOS-féle tudományos kutatási program.	'tudományos kutatási program'	BOECKX 2006
	a racionalitás általános kritériumait előfeltételező tudományelméleti felfogás	(18) A Minimalista Program hamis tudomány.	'hamis tudomány'	SEUREN 2004
	?	(19) A minimalizmus visszalépés a Kormányzás és Kötés Elméletének forradalmiságához képest, és fenntartását a tekintélyelvűség motiválja.	'tekintélyelvűség'	LAPPIN et al. 2000a, 2000b, 2001

Miután a nézeteket szisztematikusan áttekintettük és az áttekintés eredményét összefoglaltuk, az alábbiakban metahistoriográfiai szempontból értékeljük őket. A 3. B) szakaszban rámutatunk a tárgyalt nézetek hibáira, a 3. C) szakaszban pedig sorra vesszük azokat az alapkérdéseket, amelyeket a generatív nyelvészet historiográfiájának meg kellene oldania, de amelyeket a szakirodalom a hibák következtében mégis nyitva hagyott.

B) A bemutatott álláspontok hibái. – 1. A historiográfusok egymással szembeni elfogultsága. – Nyilvánvalóan nem lehetnek hitelesek olyan álláspontok, amelyek tartalmát az egyes szerzők közötti személyes viszony befolyásolja. Éppen ezért az ismertetett nézetek értékelésekor nem hagyható figyelmen kívül egyfelől NEWMEYER, másfelől KOERNER, ROBIN LAKOFF és MURRAY szakmai ellentétekkel keveredő személyes ellenségeskedése, melynek számos meghökkentő, *ad hominem* jellegű megnyilvánulása van. Az elfogult érvelést néhány szemléletes példával illusztráljuk.

Első példaként azt említjük meg, hogy KOERNER, LAKOFF és MURRAY NEWMEYERT CHOMSKY propagandistájának, a NEWMEYER-féle eljárást pedig „partizán történetírás”-nak és „Whig-történetírás”-nak nevezik. (BUTTERFIELD 1931 nyomán azt szokás „Whig-történetírás”-on érteni, amikor egy múltbeli forradalom bemutatása a jelen dicsőítését szolgálja.)

Második példaként azt a retorikát szemléltetjük, amellyel MURRAY NEWMEYER munkásságát értékeli. Így minősíti NEWMEYER „The Politics of Linguistics” című könyvét (1986c), amelyet – szerinte eléggé el nem ítéltető módon – kiadott a Chicago University Press: „meglepetéssel tapasztaltam, hogy [a Chicago University Press] a múlt olyan cinikusan hamis ábrázolásának az orgánusaként szolgál, amely a sztálinista történelemírásra, azaz akár a politikai, akár az akadémiai hatalom megkaparintásának »forradalom«-ként beállított önlegitimációjára jellemző” (MURRAY 1989: 156–7).

Harmadszor, ROBIN LAKOFF memoárjának megírását közvetlenül NEWMEYER (1980, 1986a) megjelenése motiválta. Ugyanis LAKOFF véleménye szerint a generatív szemantika fellépésével összefüggő nyelvészeti háborúk bemutatásában „NEWMEYER elfogultsága a legveszélyesebb fajtából való [...] NEWMEYER félrevezeti az olvasót és eltorzítja a tényeket” (LAKOFF 1989: 940), mivel úgy tesz, mintha értékelése tárgyyszerű lenne, miközben valójában CHOMSKY érdekeit képviseli.

Negyedszer, KOERNER 1983-as írását eredetileg a Language-hez nyújtotta be, de NEWMEYER elutasító lektori véleménye miatt ott nem jelenhetett meg. Miután a „Language & Communication” című folyóiratban mégis napvilágot látott, NEWMEYER 1986b-ben válaszolt rá. KOERNER 1989 – mely átdolgozott változata 1983-ban megjelent tanulmányának – első lábjegyzete e tényre hivatkozva viszontválaszként vitriolba mártott tollal jellemzi NEWMEYER tudománytörténeti dilettantizmusát és etikátlan magatartását. NEWMEYER 1986b pedig gúnyosan utal KOERNER nézeteinek változására, valamint MURRAY-nak és másoknak a CHOMSKY-féle puccsra vonatkozó, szerinte tarthatatlan állításaira.

Utolsó példaként a sok közül utalunk arra a pengeváltásra, amelyre MURRAY-nak NEWMEYER két könyvéről (1980, 1986c) írt lesújtó kritikáiban és NEWMEYER reakciójában került sor (MURRAY 1981, 1982, 1989; NEWMEYER 1982).

2. A historiográfusok elfogultsága a vizsgálat tárgyával szemben. – Nem csupán a historiográfusok egymás közti kommunikációja nélkülözi a tárgyszerűséget, hanem kivétel nélkül mindegyik fent ismertetett tudománytörténeti értékelést áthatja a CHOMSKY személye és a generatív nyelvészet iránti rokon- vagy ellenszenv is. KOERNER, MURRAY, SEUREN, HARRIS, LAPPIN et al. és ROBIN LAKOFF egyes megfogalmazásai egészen szélsőségesen utasítják el CHOMSKY személyét ahhoz hasonló *ad hominem* érvekkel, mint amilyenek alkalmazását CHOMSKY és követői szemére vetik. Például MURRAY (1994: 445) CHOMSKY diktatori magatartását egyenesen Sztálinéhoz és Mao Ce-tungéhoz hasonlítja: „Az MIT hallgatóinak egyik csapata a másik után egymást felülmúlva utánozza CHOMSKY lekezelő retorikáját, támadva azokat, akik nem fogadták el legújabb kinyilatkoztatásait. A tartalom változik, a stílus ugyanaz marad. Állandó tisztogatás, egy szent »forradalom«-ra vonatkozó folyamatos, Sztálinra emlékeztető retorika, melyet akármilyen külső értékrend alapján is ítélünk meg, folyamatos rossz kormányzás kísér végig [...]. Mao Ce-tung kulturális forradalma [...] a chomskyánus rezsim még jobb politikai analógiája: az öregedő diktátor megkérdőjelezi korábbi követőinek rajongását és lojalitását, és bátorítja a fiatalok vérszomjasságát, akik boldogan támadják meg minden korszak »hagyományait«”. Vagy: ROBIN LAKOFF – egykori generatív szemantikusként – historiográfiai írásában is azonosulni látszik a CHOMSKYt „sátáni”-nak minősítő korábbi generatív szemantikus véleménynel (LAKOFF 1989: 970), más helyütt pedig a CHOMSKY-féle diktatúra és Mussolini rezsimje között von analógiát (LAKOFF 1989: 973).

A másik véletlet azok a szerzők képviselik, akiknek tudománytörténeti nézeteiből sugárzik a generatív nyelvészet és CHOMSKY személye iránti rajongás. Ide tartoznak az említett szerzők közül mindenekelőtt természetesen NEWMAYER (1980, 1986a, 1986b), TEN HACKEN (2007), TOMALIN (2008), GREWENDORF (2002, 2006) historiográfiai könyvei, valamint BOECKX (2006) és PIATELLI-PALMARINI (1998) emocionálisan túlfűtött minimalizmus-apológiái.

Következésképpen m i n d e n i t t bemutatott historiográfiai mű végkövetkeztetése többek között azért is e l f o g a d h a t a t l a n, mert a tárgyilagosságra való törekvés hiánya hiteltelenné teszi őket – a szélsőségesen elutasítókat csakúgy, mint a szélsőségesen dicsőítőket.

3. A historiográfia mint legitimációs eszköz. – Az utolsó bekezdésben említett szakszerűtlenség szorosan összefügg azzal, hogy egyes historiográfiai eszközök alkalmazása a generatív nyelvészetre nyilvánvaló l e g i t i m á c i ó s c é l t szolgál. A nyelvtudományban KUHN tudománytörténet-elméletének fogadtatására pontosan az volt jellemző, amit FEHÉR (1984: 299) általánosságban úgy fogalmazott meg, hogy „szinte »divatossá« vált egy-egy szaktudomány (főleg az újabb keletű, illetve társadalomtudományi diszciplínák) »pedigré«-jét, azaz t u d o m á n y v o l t á n a k b i z o n y í t é k á t »paradigmá«-juk létezésében és megtalálásában látni” (kiemelés: K. A.; l. még KERTÉSZ–RÁKOSI–BÓDOG 2006: 433). Ennek megfelelően kell értelmezni a 2. A) 1. szakaszban említett összes írást, valamint a Kormányzás és Kötés Elméletének kuhni forradalmiságára vonatkozókat. MURRAY és KOERNER azon megjegyzései viszont, amelyek az „Aspects” és a generatív fonológia kuhni forradalmiságát vetik fel, nem ebbe a kategóriába tartoznak,

mert céljuk az, hogy cáfolják a „Syntactic Structures” forradalmiságára vonatkozó reflektálatlan állításokat.

Hasonló diagnózist állított fel ROBIN LAKOFF is, aki szerint POPPER tudományelméleti és KUHN historiográfiai elgondolásait „számos társadalomtudományban boldogan vették át, ahol a legitimitás vagy a klubba való belépés lakmusz tesztjeként kezelték” (LAKOFF 1989: 966, kiemelés: K. A.). Ugyanis a POPPERre és KUHNra való folyamatos hivatkozásnak igen nagy szimbolikus jelentősége van, mert „ha bizonyítani tudjuk, hogy szakterületünk eredményei falszifikálhatók, hogy szakterületünknek vannak paradigmái stb., akkor szalonképesek vagyunk” (i. m.). (A legitimációs kísérlet szélsőségesen szakszerűtlen példaként LAKOFF 1989: 966 idézi DOUGHERTY 1974-et, ahol a szerző az „Aspects”-et követő Kiterjesztett Standard Elméletet azért minősíti jobb tudománynak vetélytársainál, mert több forradalmat tudhat maga mögött.) Ez a jellemzés pontosan ráillik TEN HACKEN érvelésére is. Noha alapfogalmai eltérnek a kuhni kategóriáktól, hiszen igyekszik bizonyítani (egyébként sikertelenül, l. KERTÉSZ megj. e.) KUHN felfogásának alkalmazhatóságát a generatív nyelvészetre.

Szintén a legitimációs szándék vezérli NEWMEYERT (1986b) is, aki – miután belátta, hogy a kuhni keretben nem igazolható a „Syntactic Structures” forradalmisága – legalább LAUDAN (1977) alapján próbálja azt alátámasztani.

Érdekes módon (KOERNER, MURRAY és LAKOFF mellett) TOMALIN (2008: 11) is élesen bírálja NEWMEYERT propagandisztikus, egyoldalú és torzító historiográfiai tevékenységéért. Ugyanakkor – noha kétségkívül burkoltabban – saját felfogása mögött is könnyen felfedezhetjük a legitimációs szándékot. Legitimációs érvelése így rekonstruálható: a) a formális tudományok eszközeinek alkalmazása a tudományosság legmagasabb szintjét fémjelzi; b) a generatív nyelvészet a formális tudományokban gyökerezik; c) a formális tudományoktól átvett elemek konstans módon megőrződtek a generatív nyelvészet különböző stádiumain keresztül egészen a minimalizmusig; d) következésképpen a generatív nyelvészet története a kezdetektől napjainkig a tudományosság ezen magas szintjének felel meg. (Könyvének utolsó lapjain szembesíti e következtetést a minimalizmus „tudományos” voltát kétségbe vonó nézetekkel is. Végkövetkeztetésén ez azonban nem változtat, mert hangsúlyozza, hogy az ellentétes megítélés feloldásának szükséges feltétele a generatív nyelvészet „tudományos” alapjainak a könyvében végrehajtott feltárása.)

BOECKX fő célja, hogy legitimálja azt a minimalizmusra jellemző bizonytalanságot, inkoherenciát, ellentmondásosságot, empirikus megalapozatlanságot, amelyet ellenfelei pellengérré állítanak. A legitimáció eszköze LAKATOSnak a kutatási programokra vonatkozó koncepciója. BOECKX (2006: 84–109) legitimációs érvelési stratégiája így foglalható össze (KERTÉSZ megj. e.): a) A minimalizmus nem jól kidolgozott, precíz, szilárd formális és empirikus alapokon nyugvó elmélet, hanem csak egy bizonytalan, éretlen, folyamatos változásban lévő program. – b) LAKATOS tudománytörténet-elmélete a természettudományok legjelentősebb teljesítményeit is a kutatási program fogalmával írja le (i. m. 88), amely alkalmazható a minimalizmusra is. – c) Következésképpen éretlensége ellenére a minimalizmus is vezethet kiemelkedő jelentőségű tudományos eredményekhez. Vö. pl.: „A programoknak időre van szükségük ahhoz, hogy éretté váljanak, és a szigorú kezdetben nem lehet

megkövetelni tőlük” (i. m. 91); „bátorítani szeretném a Minimalista Program folytatását még akkor is, ha némely gondolatának hosszú időre van szüksége az éretté váláshoz” (i. m. 93).

Természetesen az ellentáborhoz tartozók sem különbek: az a támadás, amelyet JÄGER (1993a) indított CHOMSKY kognitívizmusa ellen, nem egyéb, mint a hermeneutikai-funkcionalista szemléletmód létjogosultsága melletti védőbeszéd. Ahhoz sem férhet kétség, hogy LAKOFF (1989) pedig a generatív szemantikusok álláspontját igyekszik visszatekintésében legitimálni.

4. Ugyanazon adatok egymásnak ellentmondó értékelései. – Ugyanazokból az adatokból különböző szerzők olykor ellentétes következtetéseket vonnak le. Meggyőzően motivált kritériumok hiányában nem dönthető el, hogy melyik értelmezés helyes és nem zárható ki az adatok értelmezésének csoportérdekeket követő, tendenciózus volta. Például abból a tényből, hogy CHOMSKY korai írásait nem elutasították, hanem fórumhoz segítették a neo-bloomfieldiánus kapuőrök, MURRAY (1980, 1994) arra következtet, hogy a forradalom nem a valóságban, hanem csak a chomskyánusok retorikájában játszódott le. Ugyanebből a tényből viszont KOERNER (1989) azt szűri le, hogy a „Syntactic Structures” és közvetlen neo-bloomfieldi előzményei viszonyát az evolúció fogalmával lehet leírni. Egy másik példa: NEWMAYER (1986b) szerint CHOMSKYék nem rendelkeztek pénzügyi befolyással az ötvenes-hatvanas évek fordulóján, KOERNER (1989) szerint viszont igen. Harmadik példaként arra utalunk, hogy a neo-bloomfieldi hagyomány és a „Syntactic Structures” bizonyos elemeinek azonossága ellenére NEWMAYER (1986b) az utóbbi (laudani) forradalmi voltát állítja, KOERNER (1989) viszont ugyanezen azonosságok alapján vonja kétségbe a forradalmi jelleget. Még végletesebb példa, hogy, mint láttuk, MURRAY (1980, 1994) az 1962-es cambridge-i nyelvészeti kongresszust ravaszul előkészített hatalomátvételi puccsként értelmezte, NEWMAYER (1986b) pedig ellenkezőleg, CHOMSKY elsőprő intellektuális sikereként.

5. Az álláspontok belső ellentmondásai. – Egyes szerzők, akik évtizedek óta folyamatosan publikálnak tudománytörténeti írásokat a generatív nyelvészetről, nem képviselnek következetes álláspontot. A „Syntactic Structures” megítélésében NEWMAYER ingadozott a „naiv” értelemben vett (NEWMAYER 1980), a kuhni (NEWMAYER 1986a) és a laudani forradalomnak (NEWMAYER 1986b) megfelelő minősítés között, a minimalizmust pedig – noha közismerten CHOMSKY-hívó – a Kormányzás és Kötés Elméletéhez képest egyenesen „nagy visszalépés”-nek minősíti (NEWMAYER 2003: 589). Szembetűnő KOERNER állásfoglalásainak ellentmondásossága. Egyrészt különböző írásaiban eljut például a „Syntactic Structures” kuhni forradalmiságától (KOERNER 1978 [1972]) az evolúción át (KOERNER 1989) egészen a MURRAY-féle retorikai forradalmiság elfogadásáig (KOERNER 2002, 2004). Másrészt egy-egy íráson belül is ellentmondásosan érvel – például 2004-es terjedelmes tanulmányában, amelyben négy felfogás mellett hoz fel érveket anélkül, hogy döntene közöttük.

6. A kognitívizmus ellentmondásos megítélése. – A generatív nyelvészet híveiként fellépő historiográfusok nagy jelentőséget tulajdonítanak CHOMSKY legendás SKINNER-recenziójának (SKINNER 1957; CHOMSKY 1959) és azzal összefüggésben kibontakozó szerepének a kognitív tudomány létrejöttében

(l. még CHOMSKY 1995b [1968]). Például OTERO (1994: 14) GEORGE MILLERrel és HOWARD GARDNERrel egyetértve 1956. szeptember 11-ét nevezi meg a kognitív tudomány születésnapjaként – azt a napot, amikor CHOMSKY egy híressé vált előadásában bizonyította, hogy a véges állapotú automaták elmélete nem alkalmas a természetes nyelvi szerkezetek leírására. BOECKX nem a „Syntactic Structures”-t, hanem CHOMSKY SKINNER-recenzióját tekinti a valódi fordulópontnak azzal az indoklással, hogy az utóbbi alapozta meg a biolingvisztikát, mely lineáris fejlődés eredményeképpen jelenleg a minimalizmusban teljesedik ki (BOECKX 2006: 16). TEN HACKEN a közvélekedéssel szemben – forrásai alapján – amellett érvel, hogy a kognitívizmus már a „Syntactic Structures” megjelenése előtt konstitutív eleme volt CHOMSKY nyelvészetének. Ezzel szemben például MURRAY (1994: 232–3) csak a neo-bloomfieldianusok megtámadásának egyik retorikai eszközeként említi meg a SKINNER-recenziót és a behaviorizmussal szembeszálló mentalista felfogást. CHOMSKY szalmabáb érvelését emeli ki – csakúgy, mint SEUREN (1998: 252) –, amellyel valójában nem SKINNER nézetét, hanem a saját maga által konstruált fiktív felfogást támadja. HARRIS (1993a: 55) is – bár hivatkozik MILLER és GARDNER értékelésére – a neo-bloomfieldianusok ellen indított háború egyik, de nem kitüntetett elemének tartja a mentalizmust, melynél szerinte nagyobb csapás volt a neo-bloomfieldianusokra például HALLE (1959) publikálása (HARRIS 1993a: 58–9). Nyilvánvaló, hogy mindkét szélsőség torzít és megnehezíti a mentalizmus értékelését. Jelentőségének megértéséhez az említett sommás ítéleteken túllépve olyan elemzésekre lenne szükség, amelyek tudományelméleti és tudománytörténeti szempontokat egyaránt mérlegelve vizsgálják meg azt, ahogy a kognitív fordulat és annak részeként CHOMSKY mentalizmusa hozzájárult a huszadik századi tudományok rendszerének újrastrukturálásához.

7. A historiográfiai módszer alkalmazása. – A tudománytörténet-írás módszertana szempontjából a bemutatott elemzések négy kategóriába sorolhatók. Az elsőbe azok tartoznak, amelyek semmiféle, a tudománytörténet-írásban ismert és alkalmazott eszközt nem használnak fel, és új, saját eszközt sem dolgoznak ki, hanem jórészt ad hoc beszámolót állítanak össze arról, amit a mindenkor szerző személyes élményei, hitvallása és dokumentálatlan forrásai alapján tudni vél. Ezen álláspontok historiográfiai reflektálatlanságán nem változtat az, hogy látens előfeltevéseik közé tartozik a kuhnizmus elfogadása (l. ehhez pl. a 2. D) 1. szakaszt). Például GREWENDORF, BIERWISCH vagy PIATELLI-PALMARINI (valamint nagyon sok, e dolgozatban nem említett, hozzájuk hasonló hitvallású szerző) az elkötelezett generatív nyelvész, LAPPIN et al. (és sokan mások) pedig az ellenkező véglet szemszögéből értelmezik CHOMSKY életművének fejlődéstörténetét.

A második kategóriába azok a művek sorolhatók, amelyek más tudományágak leírásában már alkalmazott historiográfiai eszközök (módszerek/elméletek/modellek) reflektálatlan és hibás átvételére épülnek. Ez jellemzi például a generatív nyelvészet kuhni forradalmisága mellett állást foglalókat – akik nem vetik szakszerűen egybe a tudományos forradalmak KUHN-féle ismérveit (bármily bizonytalanok is azok) a generatív nyelvészet kialakulására vonatkozó tudománytörténeti adatokkal, és figyelmen kívül hagyják a kuhni fogalmak nyelvészeti alkalmazását vitató szakirodalomban felsorakoztatott érveket (ez utóbbiak összefoglalásához l. KERTÉSZ–RÁKOSI–BÓDOG 2006). A tudománytörténeti elemzést megalapozatlan deklarációk-

ÁKOSI–BÓDOG 2006). A tudománytörténeti elemzést megalapozatlan deklarációkkal helyettesítve csakis elfogadhatatlan végeredményre juthatnak. Ebbe a kategóriába kell sorolnunk BOECKX tendenciózus LAKATOS-értelmezését is. BOECKX ugyan szembeállítja egymással a 'program' és az 'elmélet' fogalmát, azt sugallva, hogy LAKATOS az elméleti szigor megkövetelésével szemben a 'programok' kezdetlegességének, empirikus megalapozatlanságának, terminológiai homályosságának védelmére kel. LAKATOS célja azonban nem ez utóbbi tulajdonságok legitimációja volt, hanem az, hogy a 'tudományos kutatási program' fogalma segítségével hidat verjen a popperi és a kuhni tudományfejlődés-elmélet közé. Hasonló mondható el TEN HACKEN eljárásáról is. Egyfelől amellet érvel, hogy KUHN elmélete alkalmazható a nyelvészetre, másfelől viszont kiiktatja a kuhni 'paradigma' és 'forradalom' fogalmának társadalmi komponensét. Mivel az utóbbi KUHN elméletének konstitutív összetevője, TEN HACKEN ily módon bevezetett kategóriái *contradictio in adiecto*-nak tekintendők. Elvben helyeselhető, hogy SEUREN (2004) a minimalizmus historiográfiai értékelését tudományelméleti alapra kívánja helyezni, de álláspontja naiv, kifejtetlen és a jelenlegi tudományelméleti szakirodalom kiértékelésének hiánya miatt könnyen támadható. HUCK–GOLDSMITH (1995) helyesen mutatja be LAKATOS (1970) tudományfejlődés-elméletét, viszont alkalmazásának részleteit nem tisztázza, hanem a bemutatást követően attól eltérő alapfogalmak felhasználásával érvel, amelyek viszonya a lakatosi elmülethez definiálatlan marad.

A harmadik kategória a más tudományágak vizsgálatára kidolgozott módszerek helyes alkalmazása. A bemutatott nézetek közül egyedül MURRAYé épül nagy mennyiségű, gondosan dokumentált adat feldolgozása alapján szisztematikusan és kompetensen végrehajtott szociológiai és historiográfiai vizsgálatra (de, mint említettük, ezen elemzés hitelét is kérdésessé teszi CHOMSKY és NEWMAYER személyének elfogult minősítése).

Végül a negyedik kategória azokat az elemzéseket öleli fel, amelyek a vizsgálat mindenkor tárgyahoz és céljához alkalmazkodó, önálló historiográfiai eszköztár kidolgozására törekszenek. Ebbe a csoportba tartozik KOERNER (1989, 2002, 2004), TOMALIN (2008) és HYMES–FOUGHT (1981 [1975]) munkája. KOERNER eredményeit azonban beárnyékolja CHOMSKY-ellenessége és NEWMAYER elleni hadjáratának *ad hominem* jellege, TOMALINét pedig CHOMSKY-pártossága és legitimációs érvelése.

8. A vizsgálat szempontjának kizárólagossága. – A bemutatott historiográfiák egy része kizárólagossá tesz egy-egy szempontot, kétségbe vonva más szempontok vizsgálatának létjogosultságát. Így például NEWMAYER (1980, 1986a), TEN HACKEN (2007), TOMALIN (2008), BOECKX (2006) stb. a lineárisnak beállított intellektuális fejlődés valamely elemét abszolutizálja, tagadva azt, hogy személyi érdekeknek, a csoportszerkezetnek, retorikai és argumentációs eszközöknek bármilyen szerepe lett volna a generatív nyelvészet történetében. Ezzel szemben MURRAY (1994) a társadalmi, HARRIS (1993a) pedig a retorikai aspektust tekinti a történetet meghatározó tényezőnek, miközben nem ismerik el az intellektuális tényezők szerepét. Az a kép, amely ily módon e nézetek mindegyikében külön-külön kirajzolódik, mindenképpen egyoldalú, kirekesztő és elfogadhatatlanul leegyszerűsített. Ebből következően érvelésük két síkon körben forgóvá

válík. Egyrészt az a historiográfiai eszköz, amelyet a szerző azért választ, hogy igazoljon egy a generatív nyelvészet megítélésére vonatkozó tételt, nyilvánvalóan igazolni is fogja az adott tételt, és eleve olyannak láttatja a generatív nyelvészetet, amilyennek a szerző láttatni akarja: intellektuális forradalomnak, retorikának, vagy valami egyébnek. Másrészt a cirkularitás a historiográfia önlegitimációját is szolgálja: mivel az adott historiográfia alátámasztja azt a tételt, amely alátámasztására létrehozták, természetesen az egyetlen adekvát historiográfiai eszköz látszatát kelti.

9. A tudományelméleti reflexió hiánya. – Az alkalmazott historiográfiai eszközök túlnyomó többségének egyik legsúlyosabb hiányossága a posztkuhniánus tudománytörténet-írás közhelyszámba menő (LAKATOS megfogalmazásában szállóigévé vált, l. LAKATOS 1997 [1978]: 65) tételének, a tudománytörténet-írás és a tudományelmélet egymásra utaltságának figyelmen kívül hagyása. A generatív nyelvészet historiográfusai néhány kivétellel meg sem kísérlik ezt a nagyon lényeges összefüggést explikálni. SCHNELLE utal rá bizonytalanul a JÄGER-féle vitával összefüggésben. Kiemeli, hogy noha a vita látszólag arról szól, hogy története során a nyelvtudomány egyre jobb vagy egyre rosszabb lett-e, valójában egy ezzel összefüggő, de másik kérdés áll középpontjában: az, hogy a nyelvtudomány műveléséhez milyen módszertan és milyen tudományelméleti kontextus a legmegfelelőbb (SCHNELLE 1994: 110). A vita ily módon élesen felszínre hozta a generatív nyelvészet tudománytörténeti és tudományelméleti értékelése közti szoros összefüggés feltárásának szükségességét. SEUREN (1998, 2004) szintén törekszik a historiográfiai vizsgálat és a tudományelméleti szempontrendszer összekapcsolására, azonban megközelítése nem vet kellő mértékben számot a tudományelmélet jelenlegi állásával, és ezért a könyvében kifejtett formában nem fogadható el. BOECKX (2006) ugyan LAKATOS elméletét alkalmazza, amely *per definitionem* követi a tudományelmélet és a tudománytörténet-írás kölcsönhatásának elvét, az alkalmazás azonban – mint említettük – hibás.

(Folytatjuk.)

KERTÉSZ ANDRÁS

Mutatvány a mai magyar családnévátlasz előmunkálataiból

1. A téma aktualitása. – Régi adóssága a magyar nyelvészeknek egy szinkrón családnévkataszter összeállítása, amely alapját képezhetné az ország területén fellelhető összes családnév térképre vitelének. Ezzel kapcsolatban magam is több olyan előkészületről tudok, amely adminisztratív okok miatt esett kútba (l. HAJDÚ 2008: 168).

Mi sem jelzi jobban a szóban forgó családnévkataszter égető hiányát, mint-hogy egészen az utóbbi időkig nem tudtunk választ adni olyan alapvető kérdésekre, hogy hány családnévfeleség van a mai magyar nyelv névkincsében, és hogy azoknak milyen az eredet és morfológiai szerkezet szerinti megoszlása. Példának okáért mostanáig azt sem tudtuk pontosan meghatározni, hogy az egyes típusoknak hányféle alakváltozata létezik nyelvünkben. A kérdés megválaszolásához kénytelenek

voltunk tudományos becslésekre hagyatkozni. Az említetteken kívül hosszasan lehetne sorolni a nyitva maradó témaköröket, amelyeknek akár csak vázlatos felsorolásától is most bízvást eltekinthetünk.

A névkataszter elkészítése mellett legalább ennyire várat magára egy családnévatalasz létrehozása, amely nemcsak a névtanosok munkáját könnyítené meg, de fontos háttér-információkat szolgáltathatna a nyelvtörténeti kutatások számára is, hiszen a mából kiindulva objektív viszonyítási alapot jelentene az egyes korok összevetéséhez, a folyamatok térbeli és időbeli leképezéséhez, rekonstruálásához. Tegyük hozzá rögtön: a teljesség igényével – mármint a kiindulópontnak vehető szinkrón korpusz tekintetében. A nyelvészeken kívül számtalan más kutatási terület tudná hasznosítani a családnévkataszter és -atlasz kínálta lehetőségeket. Közöttük említjük meg mindenekelőtt a történészeket, de egyes kérdések megválaszolásához a honismerettel, néprajzzal, népiségtörténettel, migrációs kérdésekkel foglalkozó szakemberek is fel tudnák használni munkájukhoz. Rajtuk kívül bárki érdeklődő információkat meríthetne belőle a családfakutatáshoz, amely nemcsak szakemberek, de laikusok érdeklődésére is számot tarthatna. Nyilvánvaló, hogy a lehetséges hasznosítási területeket nem tudjuk teljes körűen számba venni, éppen ezért itt csak a főbbekről tettem említést. A lehetséges felhasználók körének meghatározásakor röviden azt mondhatnák: mindenki kutathatna az atlaszban és adatbázisában, aki a magyar nyelv és kultúra e szelete iránt fogékony.

A bevezetőben röviden arról is szólni kívánok, miként született meg a készülő családnévatalasz ötlete. Az első terv még szlovákiai tartózkodásom idején fogant meg bennem, ugyanis a nyitrai tanszéken számos olyan diplomamunkával és doktori disszertációval találkoztam, amely valamely (cseh)szlovákiai magyar település vagy kistérség családnévkincsét gyűjtötte össze. Közel egy évtizedes ott-tartózkodásom során magam is konzultáltam ilyen dolgozatokat. Személyneves kutatásokkal foglalkozó tanulmányaimban többször is szóba hoztam annak hiányát, hogy dacára a viszonylag nagyszámú gyűjtésnek nem áll rendelkezésére a kutatóknak egy egységes gyűjtési és rendszerezési elveken alapuló névkataszter. Pontosan azt sem tartottuk nyilván, ki hol és milyen típusú nevek gyűjtését végezte el. Erre akkor döb-bentem rá először, amikor Révkomáromban meghallgattam HAJDÚ MIHÁLY szlovákiai doktoranduszoknak tartott előadását, amelyben vázlatos összefoglalót hallhattunk a magyar névtani kutatások akkori állásáról. Ebben az előadó külön kitért az anyaországgal szomszédos határon túli régiókban folyó munkálatokra (HAJDÚ 2002a). Az előadás után Hajdú tanár úrral hosszasan beszélgettünk a témáról. Többek között szóba hoztam, hogy a nyitrai egyetem magyar nyelv és irodalom tanszékén az 1960-as évek közepétől található családneves gyűjtéssel foglalkozó kéziratok. Hajdú Mihály bizonyára ennek alapján javasolhatta Farkas Ferencnek, hogy kérjen tőlem egy összefoglalót a 2003. októberi jászberényi névtani tanácskozásra a magyar nyelvterület északi régiójában folyó munkálatok akkori állásáról. Ennek a felkérésnek köszönhetően számba vettem a rendelkezésemre álló források alapján az összes fellelhető kéziratot, s térképre vittem a már meglévő kutatópontokat. Magam is meglepődtem, hogy a keleti régióban aránytalanul kevés gyűjtés történt (VÖRÖS 2004a). A közvetlen előzmények között kell említenem azt a tanulmányomat, amelyben a szlovákiai családnévföldrajz néhány vonatkozásáról értekez-

tem (VÖRÖS 2002). Ekkor fogalmazódott meg bennem először a pótlás szükségessége. Közben tovább folytattam a kutatásokat, s többek között tudomást szereztem arról, hogy Szlovákia minden jegyzője naprakész elektronikus nyilvántartást vezet a helyben lakó népességről. Ezekhez adatvédelmi okokból külső személyt nem engednek hozzáférni, holott e nyilvántartások névtani szempontból igen értékes információkat rejtegetnek.

2005-ös magyarországi visszatérésem után OTKA-pályázatot nyújtottam be. Célként az lebegett szemem előtt, hogy kollégáimmal összefogva tovább sűrítsük a szlovákiai magyar nyelvterület kutatópontjainak hálózatát, s lefektessük egy majdani családnévkataszter alapjait a magyar nyelvterület északi régiójában. A gyűjtésbe a komáromi és nyitrai egyetem magyar szakos hallgatóit is bevontuk volna. Mindazonáltal a kutatás terve sok bizonytalanságot rejtett. Többek között azt, hogy egyes kutatópontokon engedély hiányában megghiúsulhatnak a tervbe vett munkálatok. Ezt a tényt sajnos a pályázat tervében is rögzítettük. Három bírálónk egyike éppen ezt kifogásolta, amelyre hivatkozva az OTKA-tól 2006 júniusában elutasító határozatot kaptunk.

A véletleneknek természetesen nagy szerepe volt a dolgok alakulásában. 2008 tavaszán az ELTE-n éppen Hajdú Mihálynál jártam, amikor felbontotta azt a levelet, amelyben megkaptam az engedélyt a teljes magyarországi családnévállomány elektronikus lekérdezésére (az adatbázisról részletesebben l. HAJDÚ 2008). Ez véglegesítette az elhatározásomat, hogy magam is kérvényezem a hivatalnál a családnévátlaszhoz szükséges adatok kiszolgáltatását. Rövid egymásutánjában két levelet foglalmaztam meg: 2009 januárjában a 2002–2008 között anyakönyvezett újszülöttek keresztnévállományát, 2009 februárjában a teljes magyar népesség családnévállományát kértem ki mágneses adathordozón. Az elsőre viszonylag gyorsan kaptam pozitív választ. A másodikra csak nyár elején, és ez sem tartalmazott elutasítást. Igaz, ennek teljesítését az elvi engedély kézhezvétele után csak megfelelő, ám a feladat nagyságához mérten kellően méltányos anyagi ellenszolgáltatás fejében vállalta a hivatal. Június közepén már el is kezdhettem az elektronikus adatbázisban a kutatásokat. Mielőtt azonban erről részletesebben szólnék, nem feledkezhetek meg arról, hogy többeknek is köszönetet mondjak. Mindenekelőtt Kiss Jenő akadémikusnak tartozom hálával, akitől a tervek vázolása után a benyújtandó kérvényhez hathatós érvekkel alátámasztott rövid ajánlást kaptam. Nem feledkezhetek meg Hajdú Mihályról, akitől nagyon sok ötletet és biztatást kaptam, amikor a családnévátlasz hiányáról előzetesen beszélgettünk. Továbbá itt kell megköszönnöm Kóbor József belügyminisztériumi főosztályvezetőnek, hogy a kérvényben felsorolt érveket mérlegelve engedélyezte az adatok kiadását. Nem hagyhatom ki a sorból a Közigazgatási és Elektronikus Közszolgáltatások Központi Hivatala (továbbiakban: KEK) munkatársait, Cziffra András és Varga János főtanácsos urakat, akik nagyban hozzájárultak a vállalkozás sikeréhez.

2. Előzmények. – Mielőtt ezekről szólnék, feltétlenül idekíváncozik egy személyes élményem. Lektorként a minap került kezembe FARKAS TAMÁS egy kézírata, amelyben a szerző a *Novák* családnévről értekezik (végleges változatát l. e folyóiratszámban: FARKAS 2010). Ennek egyik fejezetében online telefonköny-

vek alapján tájékozódhatunk arról, hogy a kérdéses névnek Magyarország határain belül milyen a területi eloszlása és gyakorisága. A regionális és megyei adatokon túl több város is szóba került. Mivel ekkor már rendelkezésemre állt a teljes adatbázis, a telefonkönyvek alapján becsült adatainak pontosságát is ellenőriztem. Az összevetés eredménye nem okozott nagy meglepetést, hiszen előzetes várakozásom szerint léptéknyi tévedésre nem kellett számítani. Megjegyzendő, hogy több esetben is viszonylag pontosak voltak a szerzőnek az ezrelékben megadott számai, ám nem mindig. Ráadásul a becslés alapján kialakított sorrendek is másként alakultak nála, mint amit a tények mutattak. Saját kutatásaimmal kapcsolatban is ugyanezt tapasztaltam. Egy megjelenés előtt álló tanulmányomban a *Füzék* családnév és alakváltozatainak nyelvföldrajzáról értekeztem. Amikor az írás készült, még csak szlovákiai és magyarországi online telefonkönyvekre támaszkodhattam. Próbaképpen a magyarországi adatokat utólag szembesítettem az adatbázisból nyerhető ténytérképekkel. Magamnál is hasonló eltérések adódtak, mint FARKAS TAMÁS esetében. Természetesen igaz, hogy a tudományosan megalapozott becslések és a gyűjtéssel létrehozott történeti adatbázisok főbb vonalaikban nem, csak a részletekben mutatnak kisebb-nagyobb eltéréseket.

Csak lazán tartozik a témához, de mindenképpen idekívánczozik egy további megállapítás, amely megerősíti, hogy a korrekciós gyűjtések sem dobandók sutba. A készülő szlovákiai keresztnéves monográfiámhoz többek között a KEK által kiszolgáltattott ezredfordulós magyarországi korosztályi bontású statisztikákat is felhasználtam. Ezek időbelileg részben fedik a HAJDÚ MIHÁLY által publikált XX. századi keresztnéves gyűjtésekből származó adatokat. A HAJDÚ által közzétett eredmények és az ezredfordulós korosztályi bontású adatok nagyfokú egybehangyságot tapasztaltam (az utóbbi adatokat l. HAJDÚ 1970, 1994, 2003: 371–578).

Az előzmények között fentebb már említettem az előrehaladott állapotban lévő „Családnévek enciklopédiájá”-t (megjelenés: HAJDÚ 2010), amelyről HAJDÚ MIHÁLY személyes közlése alapján tudom, hogy hatalmas vállalkozás, hiszen a szerző a már fentebb említett adatbázisból minden olyan családnévnek szócikket szán, amelyből legalább 1000 található Magyarország területén (erről részletesebben l. még HAJDÚ 2008). Erre a munkára azért tértem ismételtelen vissza, mert nagy lehetőséget látok a két, párhuzamosan folyó munka összekapcsolódására, legalábbis abban a formában, hogy a lexikon elkészülte után nagy könnyebbséget jelentene annak felhasználása a korpusz egyértelműsítésekor. HAJDÚ terveinek ismeretében azt is tudom, hogy munkámhoz nemcsak a morfológiai és jelentéstani leírásban, hanem például az eredetkérdések meghatározásában is segítséget nyújthatna a lexikon.

A külföldi előzményekről nem kívánok hosszasan szólni, hiszen ezeknek még vázlatzerű bemutatása is szétfeszítené e dolgozat kereteit. Ezek alaposabb bemutatása alól különben is felment az a tény, hogy egy részükről a legutóbbi dialektológiai szimpozionon 2007 augusztusában Szombathelyen részletesebben szóltam (VÖRÖS 2007). A tanulmány némileg bővített változata a Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményekben is napvilágot látott (VÖRÖS 2008a). Ehelyütt – nem teljesen önkényesen kiragadva a sok közül – csupán néhány olyan munkát említek, amelyek az utóbbi idők digitális nyelvészeti munkáinak ismertebb produktumai s bizonyos szempontból mintául szolgálhatnak a hazai munkálatokhoz.

Elsőként a német családnévátlaszról (DFA.) kívánok szólni, amely a közelmúltban komoly csapatmunka eredményeként látott napvilágot. A csapat tagjai telefonkönyvek alapján dolgoztak, s reprezentatív példák segítségével mutatják be a német családnévállomány főbb jellemzőit. Az atlasz közel ezer olyan térképet tartalmaz, amelyeket megfelelő kommentárokkal láttak el. Grammatikai kötetei (1–2. kötet) a nevek grafematikai, fonematikai, morfematikai és szintagmatikai részét, lexikai kötetei (3–4. kötet) a jelentés alapján öt különféle motivációs jellegű kategóriába sorolták be a családneveket. A kategóriák a következők: keresztnévi eredetű, származási helyre utaló, lakhelyre utaló, foglalkozásra utaló, testi vagy jellembeli tulajdonságra utaló családnevek. A különféle térképekhez és a hozzájuk kapcsolódó információkhoz külső személyeknek 15 €/lap díj ellenében lehet hozzáférni. Az Institute for Historical Geography tagjai számára az adatok lekérdezése ingyenes.

Másodikként említem azt a honlapot, amely többek között az olasz családnevek földrajzi megoszlását mutatja be (GLB.). Ez a DFA-tól mindenekelőtt abban különbözik, hogy a nagyközönség számára is hozzáférhetővé tették, tehát az interneten keresztül bárki kérdezheti az általa keresett családnév földrajzi megoszlását, valamint gyakoriságát. Ez utóbbival kapcsolatban 1–5, 5–10, 10–50, 50–100, 100–500 és 500 feletti bontásban kapunk információt arról, hogy a keresett név milyen gyakori az adott térségben. A honlapon természetesen idegen eredetű nevek is lekérdezhetők.

Harmadikként északi szomszédunk számítógépes adatbázisát említjük, melynek munkálatai PETER ĎURČO nevéhez kötődnek (ĎURČO 1998), és 1995-ös telefonkönyvek alapján készült. Többek között a családnevek településenkénti gyakoriságának meghatározásához lehet segédeszközként felhasználni.

Utolsóként nyelvrokonaink közül a finnek adatbázisát emelem ki. Családnév-kataszterükben a történeti réteg mellett a szinkrón adatbázisra, közöttük a finnországi svéd nevekre is nagy figyelmet fordítottak. Adatbázisuk kialakításához a finn Népeség-nyilvántartó Központ nyújtott segítséget.

3. A korpusz forrása, nagysága és jellege. – Az adatbázis a 2009. január 1-jei állapot szerint a teljes magyar népesség családnévállományát tartalmazza: minden olyan személy születési nevét, aki Magyarországon az adott időpontban állandó lakhellyel rendelkezett. Nők esetében természetesen a leánykori név van feltüntetve. A korpusz gyors, szűrőpróbaszerű ellenőrzése után kiderült, hogy akik valamilyen ok miatt családnévet változtattak, azoknak nem az eredetileg anyakönyvezett, hanem a felvett nevét tartalmazza az adatbázis. Ebbe a körbe sorolandók azok a kettős családnevek is, amelyek bejegyeztetését egy közelmúltbeli jogszabályváltozás tett lehetővé. A KEK 10 165 833 családnévet tartott nyilván. Ez azt jelenti, hogy ugyanennyi alapadat van az adatbázisban. Az egyes családnevek lokalizálását az állandó lakhely szerint hozzájuk rendelt irányítószámok teszik lehetővé. A korpusz tehát jelenleg pusztán adathalmaz, amely feldolgozás hiányában csupán néhány egyszerűbb keresést tesz lehetővé. Ahhoz, hogy mélyebb összefüggések feltárására kerülhessen sor, az adatbázist a névtanban szokásos szempontok alapján fel kell dolgozni, az egyértelműsítés után kódolni kell, hogy sok szempontú

lekérdezhetőségét megvalósíthassuk. Ezek közül az elsők egyike az alakváltozatok összetartozásának meghatározása.

A korpusz feldolgozatlansága miatt ma még beláthatatlan, mi mindenre lehet felhasználni a digitálisan tárolt anyagot. Annyi azonban már most megfogalmazható, hogy ez nagyban függ attól, miként sikerült az előkészítés fázisában végiggondolni, hogy a bevezetőben említettekén kívül milyen kérdésekre kívánunk a technika segítségével válaszokat keresni. Éppen ezért ebből a megfontolásból nem árt újfent hangsúlyozni, hogy az adatbázist intelligens, előfeldolgozott korpuszá kell tenni: elemezni és egyértelműsíteni kell nyelvtanilag, alaposan számot kell vetni a lekérdezés egyéb jellemzőivel, hogy az egymásnak megfeleltethető konkordanciákat optimálisan és a lehető legsokoldalúbban lehívassuk. Ez már az előkészítés fázisában is rendkívül körültekintő munkát igényel, hogy a későbbiekben ne kelljen újra és újra kezdeni a kódolást. Éppen ezért az idő rövidsége miatt ma még korai lenne nyilatkozni arról, milyen bontásban és sorrendben történne a több kötetesre tervezett családnévátlasz publikálása.

4. Felhasználási területek. – Annyi már most is kiolvasható az adatbázisból, hogy a korpusz rendkívül sokoldalú lekérdezést tesz lehetővé, közöttük olyanokat, amelyek számunkra mind ez ideig elképzelhetetlenek voltak. A feldolgozottság mértéke jelenleg leginkább a lexikális típusok és alakváltozataik lekérését teszi lehetővé. A továbbiakban ezek közül szeretnék felvillantani néhányat.

A) Elsőként a mennyiségi kérdések egzakt meghatározását említem, amelyet mind ez ideig tudományos becsléssel voltunk kénytelenek pótolni. Itt csupán néhány ebbe a körbe tartozó kérdésről szólok. Mindenekelőtt arról, hogy az egyértelműsített adatbázis segítségével egészen pontos képet kaphatunk a magyarországi családnévállomány etimológiai rétegeinek arányairól. Teljes pontosságot ezután sem várhatunk el, hiszen vannak olyan névegyedek, méghozzá nem is kis számban, amelyek esetében többféle forrásnyelvvél is számolhatunk. Közöttük éppen ezért nem kevés az olyan, ahol az egyik névegyed az egyik, a másik névegyed pedig a másik nyelvből került át a magyar(országi) családnévállományba. Az ilyenek eredetkérdéseit gyakorta elfedi ortográfiajuk időközbeni megváltozása, magyarossá válása. Eddigi kutatásaim során leginkább szlávból és magyarból egyaránt eredeztethető többforrású neveket tudnék említeni, de más viszonylatban is hosszasan lehetne sorolni az ide tartozó példákat. Közülük most csak egyről szólok, a *Bangó*-ról. Ezt KÁZMÉR MIKLÓS családnévszótára magyar eredetűnek minősíti (vö. CsnSz. 83), holott HAJDÚ MIHÁLY szóbeli közlésére támaszkodva magam is úgy tudom, hogy közsőji alapja a cigány nyelvből is levezethető. A magyar–cigány–magyar online szótár (MCM.) a *bangó* melléknév jelentését 'görbe'-ként adja meg.

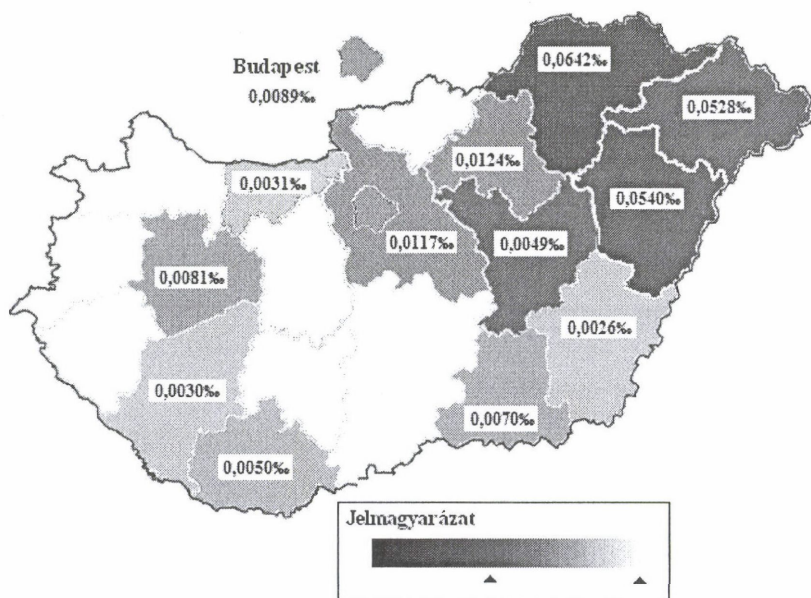
A mennyiségi mutatók térképre vitelének minden esetben az az alapja, hogy kisebb szeletekre bontva meghatározzuk egy-egy földrajzi egységben (régiós, megyei, kistérségi, települések szerinti bontásban) a családnevek különféle szempontok szerinti tagozódását. Nagyobb városok és a főváros esetében településrészenként is kívánatos a korpusz vizsgálata. Korábban jellemzően kisebb települések névállományát fogták vallatóra a kutatók, nagyvárosokét szinte soha, s ha igen, akkor is a névanyagnak csak egy bizonyos szeletét (pl. BÜKY 1961, 1981: Budapest VIII. kerü-

letében folytatott kutatásai). Ennek nyilvánvaló okai között említhetjük, hogy sem összegyűjteni, sem „kézi” módszerrel feldolgozni nem lehetett a 10 ezresnél nagyobb lélekszámú települések névállományát. Most, hogy a teljes magyarországi családnévanyag a kezünkben van, ennek akadálya is elhárult.

B) A mennyiségi mutatók és a földrajzi eloszlás összefüggésének meghatározása akkor a legegyszerűbb, ha az adott névnek nincsenek alakváltozatai, vagy ha vannak is, azok összetartozása viszonylag egyszerűen meghatározható. A KEK által átadott, 2007. január 1-jei állapotokat tükröző adatbázisban éppen azért nehéz keresni, mert bár a nyelvész számára köztudott, hogy például a *Zsófi* és a *Sófi* ugyanannak a névnek újabb és archaikusabb írásképi alakváltozata (vö. CsnSz. 940, 1170), ám az eredetileg kiszolgáltattott adatbázisban nem egy helyütt találjuk őket. A történeti adatok között KÁZMÉRNál egyébként szórványosan *Soffi* és *Sóffy* alakváltozatok is felbukkannak.

1. ábra

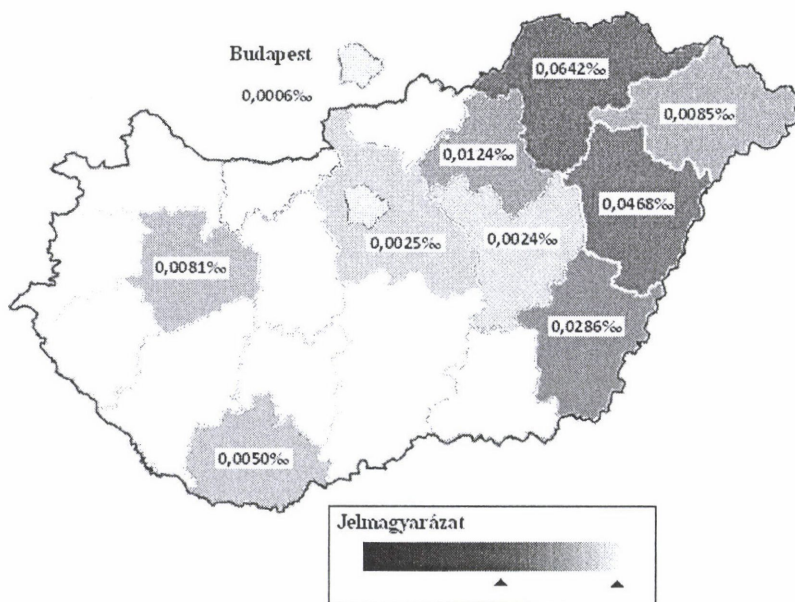
A *Zsófi* családnév és alakváltozatainak területi eloszlása

Nyilvánvaló, ezek mindegyikét annak ellenére együtt kell kezelnünk, hogy nyelvföldrajzuk külön-külön is meghatározható. Megjegyzendő, hogy az ejtést tükröző írásképhez egy olyan adat is tartozik, amelynek a névgazda röviddel jelöli a szóbelseji magánhangzóját. De az is lehet, hogy csupán egyszerű elírással van dolgunk. Egyéb támpontok híján ez utóbbinak a kiderítésére semmiképpen sem vállalkozhatunk. A szinkrón névállományban *Soffi* és *Sóffy* egyáltalán nem fordul elő. Természetesen a geolingvisztikai és mennyiségi kérdések kezelése ez esetben ötvözhető. A kettő tényező együttes kezelése nagyon érdekes összefüggésekre írá-

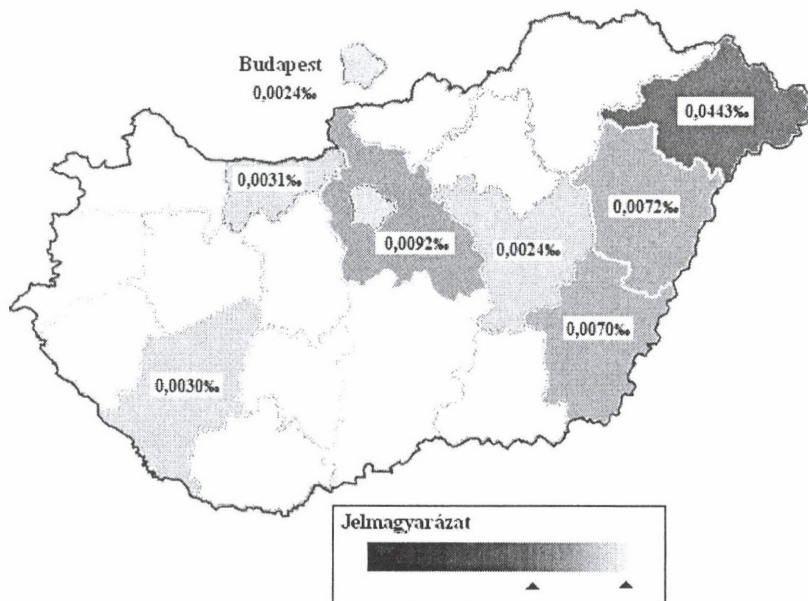
2. ábra

A Zsófi alakváltozat területi eloszlása

3. ábra

A Sófi alakváltozat területi eloszlása

nyíthatja rá a figyelmet. Az alábbiakban az állítás igazát térképek segítségével illusztrálom. Ez alapján egyértelműen kirajzolódik, hogy a név hajdani keletkezésének góca Északkelet-Magyarországra lokalizálható, ha az 1. ábra alapján csupán a mai országhatárokon belül gondolkodunk.

Magyarországon a mai Borsod-Abaúj-Zemplén megye területén éri el a legnagyobb koncentrációt. A Dunántúlon csak két megyében találkozhatunk a névvel: Baranyában és Veszprémben. A keleti és a nyugati megyék között azonban nincs kontinuitás. Okaként nyilván azt jelölhetjük meg, hogy a név Dunántúlra kerülése telepítésekkel, belső migrációval magyarázható. Bár tudom, hogy KÁZMÉR szócikkeinek adatait csak korlátozottan lehet nyelvföldrajzi kérdések autentikus megválaszolására felhasználni, azért mindenképpen elgondolkodtató, hogy bár a CsnSz. Zala megye területéről is közöl adatokat, ebből a megyéből mégsem találkoztam a névvel a szinkrón névállományban. Fentebb jeleztem, hogy az alakváltozatoknak is megvizsgáltam a földrajzi elhelyezkedését. Ezekről tájékozódhatunk az 2. és 3. ábra segítségével.

C) A *Novák* a magyarban idegen eredetű név. Szláv jövevénynek számít. Közszói alapjának képzője – az *-ák* (< szl. *-akъ*, vö. SVOBODA 1964: 133) – a szl. *nov- 'új'* tőhöz hozzákapcsolva alapvetően származási helyre utalt. Megnevezésként minden bizonnyal az új betelepülőkre, főként jobbágyokra használták, de magára az új szomszédra is érthették (vö. CAFFARELLI 2005: 259; KNAPPOVÁ 1992: 10). Mivel az új telepések általában a falu szélén laktak, ezért MIZSER LAJOS szerint

a *Novák* jelentésének visszaadásakor annak 'vég(ső)' értelmezésével is számolnunk kell (vö. MIZSER 2000: 33). Ebből a megfontolásból a forrásnyelv(ek)ben a szl. *Konečný*-vel 'vég, végső' is azonos jelentésmezőbe tartoz(hat)ott. Képzője okán a *Novák* alaki és szemantikai rendszerbeli rokonságba hozható az *-ák* képzős szláv népnevekkel: *Čechák* 'cseh', *Lemák* 'galíciai rutén', *Nemčák* 'német', *Slovák* 'szlovák', *Uhrák* 'magyar'; *Dolňák* 'déli, délvidéki', *Horák* 'erdei', *Hornák* 'felvidéki', *Lipták* 'liptói', *Pražák* 'prágai', *Slezák* 'sziléziai', *Spišák* 'szepesi'; stb. (vö. KNAPPOVÁ 1992: 6, 10, 23, 25, 32, 39, 137, 139, 142, 145, 146; KNIEZSA 1965/2003: 55, 107, 109; SVOBODA 1964: 116–7, 119, 133; VÖRÖS 2004: 272–3, 277, 288–9, 299, 2006: 46, 48). A csehben és a szlovákban a *Novák*-kal rokon jelentésű névként tartjuk számon a *Nový* és a *Novotný* családneveket (KNAPPOVÁ 1992: 23). KNAPPOVÁ és mások egyebeken túl egyik közszói jelentése alapján a foglalkozásnevek között is számon tartják a *Novák*-ot. Eszerint a jelentése a következőképpen adható vissza: 'új lábbelit varró cipész' (vö. HANKS–HODGES 1988: 391; KNAPPOVÁ 1992: 25).

Ortográfiai szempontból számos alakváltozata létezik. Közöttük olyanokat is találunk, amelyek írásképe részben őrzi a forrásnyelvi alakot (pl. len. *Nowak*). Alakváltozatai a mai magyar korpuszban: *Nowack* (1), *Nowak* (24), *Nowák* (2), *Novak* (25), *Novák* (11 381). A nőnevekhez járuló *-ova* és *-ová* birtokosképzős alakokat a tövükben szereplő nevek adataival összevontan kezeltem. Megjegyzem, hogy a korpuszban patronimikumképzős *Novakov* alakokkal is találkozni, ezeket az adatokat azonban a térkép elkészítésekor nem vettem figyelembe, hiszen lexikailag önálló névtípust alkotnak. Az utóbbiak közül a 22-ből kettő összetett családnévben fordult elő.

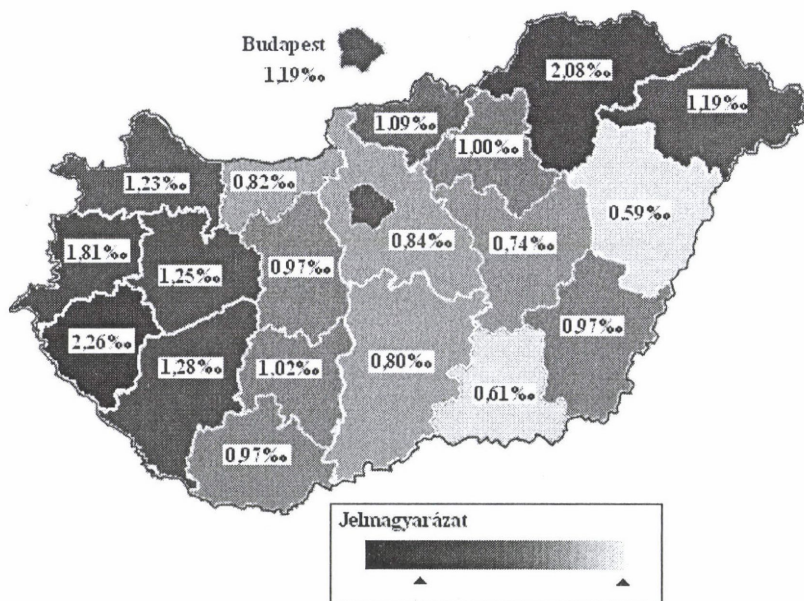

Régisége ellenére a *Novák* Árpád-kori névállományunkban nyomokban sem lelhető fel (ÁSznt.), de ennek nyilvánvaló oka, hogy az *-ák* – különösen ebben a funkciójában – csak jóval később váltja fel a vele azonos jelentésű *-ský* (a szlovákban és a csehben meghatározott fonetikai helyzetekben *-cký*, más szláv nyelvekben *-ski*, *-skij* stb.) képzőt (VÖRÖS 2004: 272–3). Ez nagyjából a XIV. század során, annak is a végén következett be, tehát hozzávetőlegesen egy időben azzal, hogy az első magyarországi *Novák*-ok történeti forrásainkban ragadványnévként adatolhatók. Éppen ezért korábban hasztalan volna keresni ilyen neveket, dacára annak, hogy a melléknévi eredetű *nov-* tő számos korábbi forrásban fellelhető (l. pl. a vonatkozó szócikkekben: KMHsz.).

2009. január 1-jén 11 425 főt tartottak nyilván *Novák*-ként vagy annak valamelyik alakváltozatával. Mennyiségi szempontból elmondható róla, hogy ez a név a leggyakoribb a magyar nyelv szláv eredetű rétegében.

4. ábra

A *Novák* családnév területi eloszlása

A 4. ábrán a *Novák* és alakváltozatainak térbeli elrendeződését tanulmányozhatjuk. Megállapíthatjuk, hogy az adott közigazgatási egység összlakosságához képest Zala és Borsod-Abaúj-Zemplén megyékben kapjuk a legmagasabb értékeket, ami nem véletlen, hiszen ez a tény nagyon is szoros összefüggésbe hozható az ómagyar kori szláv népességgel, illetőleg egyes esetekben a migrációval.

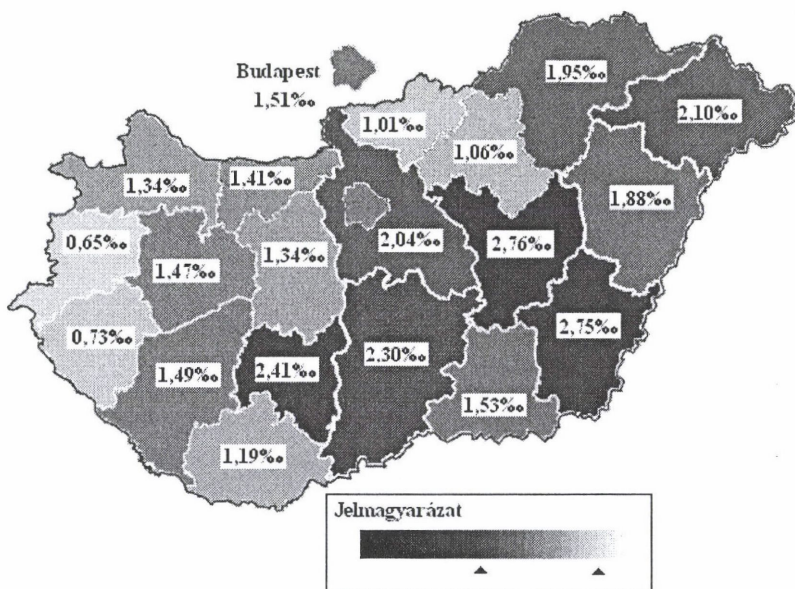
Az említett két megyéhez képest jóval szerényebben részesedik a *Novák* nyugaton Vas, Somogy, Veszprém és Győr-Moson-Sopron, illetőleg keleten Szabolcs-Szatmár-Bereg megyékben. Ezek többségében országos viszonylatban is jelentős

tényezőnek számított a honfoglalás előtti és utáni szláv népesség. A név népiség- és helytörténetének alaposabb bemutatása azonban túlmutat e dolgozat keretein.

D) Nyelvöldrajzi kérdésként már más munkámban is érintettem a *Fazekas* családnév felvidéki alakváltozatát, a *Fazikas*-t. Ezzel kapcsolatban említtem, hogy mikor a témáról Hajdú Mihállyal először konzultáltam, rácsodálkozott, hogy a magyar nyelvterület északi peremén a *Fazekas*-nak ilyen alakváltozata is adathozható, holott maga is tudta, hogy utalószóként és a történeti adatok között KÁZMÉR MIKLÓS családnévszótárában bárki találkozhat vele (vö. CsnSz. 349–50). Később az Újvári ejálet adóösszeírását tanulmányozva tömegesen leltem ilyen alakváltozatokat (l. BLASKOVICS 1993). Ez megerősített abban, hogy forrásaimban nem elírással, hanem regionálisan élő névvel lehetett dolgom. A 2009-es adatbázisban újfent találgoztam kétszer a *Fazikas* alakváltozattal. Legnagyobb számban természetesen a *Fazekas* bukkant fel (17 467 névvisező). *Fazokas*-ra a dolog természetéből adódóan ennél sokkal kevesebbre számítottam, hiszen az utóbb említett névről a történeti és szinkron kutatások alapján tudjuk, hogy jellegzetes transzszilvanizmus (vö. VÖRÖS 2009: 188).

5. ábra

A *Fazekas* családnév és alakváltozatainak területi eloszlása

Ennek ellenére magam is meglepődtem, hogy a kereső csupán hat ilyen alakváltozatot dobott ki a mai Magyarország területén. Rajtuk kívül csak a *Fazekash* fordult elő egyszer. A 17 476 adat térképre vitele további újdonsággal szolgált: az adatok nem egyenletesen fedik le az ország egész területét. Zömük a Dunától keletre eső régióban található (l. az 5. ábrán). Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy a dunántúli megyék többségében az országos átlagnál kevesebb a *Fazekas*. Ennek nyilván nem

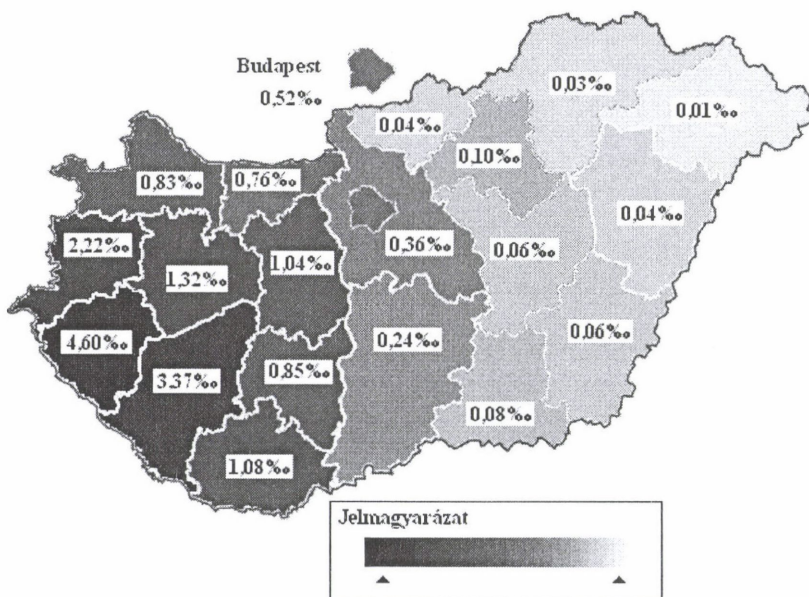
az lehet az oka, hogy ezekben a régiókban ne foglalkoztak volna ezzel az ősi messziséggel, sokkal inkább az, hogy más megnevezés volt járatos. Adódott a feladat, hogy a dolog nyitjához a szláv eredetű *Gerencsér*-t is térképre kell vinni. Innentől azonban a keresőben nem volt elégséges csak a *Gerencsér*-t begépelni.

E) Elsőként meg kellett keresni a *Gerencsér* összes lehetséges labiális és illabiális alakváltozatát. Tíz különféle név lekérdezésére volt szükség. A legtöbb adat az illabiális alakváltozatokhoz köthető.

Ezek betűrendben a következők: *Gelencser* (2 név), *Gelencsér* (3062), *Gerencsér* (3559), *Gerentsér* (13). Ennél lényegesen kevesebb volt a labiális alakokhoz köthető találat: *Göllöncsér* (1), *Gölöncsár* (1), *Gölöncsér* (226), *Gölöncsér* (1), *Gölöntsér* (5), *Göröntsér* (4). S ha már labiális-illabiális kettősséggel van dolgunk, adódott a feladat, hogy ezek nyelvöldrajza külön-külön is megvizsgálandó. Mielőtt ezt megtennénk, vessünk egy pillantást a *Gerencsér* és alakváltozatainak egyesített térképére! Az 5. és 6. ábra egybevetése alapján megállapítható, hogy azok szinte párhuzamosan egymásnak. Nyilvánvaló, hogy mind a *Fazekas*, mind pedig a *Gerencsér* az ország minden megyéjében megtalálható, de az első inkább a Dunától keletre, a második inkább attól nyugatra fordul elő nagyobb arányban. A dolognak természetes magyarázatát adja a nyugat- és dél-dunántúli szláv (horvát) népesség kimagasló aránya, amely a honfoglalás óta történeti folyamatában is jól nyomon követhető a különféle névtani és egyéb nyelvészeti munkákban. Zala, Somogy és Vas megye országosan is kimagasló, 4,60–2,22%-os értékeinek bízva ez lehet a magyarázata. A két térkép egybevetése arra is rávilágít, hogy a Duna bal partjától keletre létezik egy

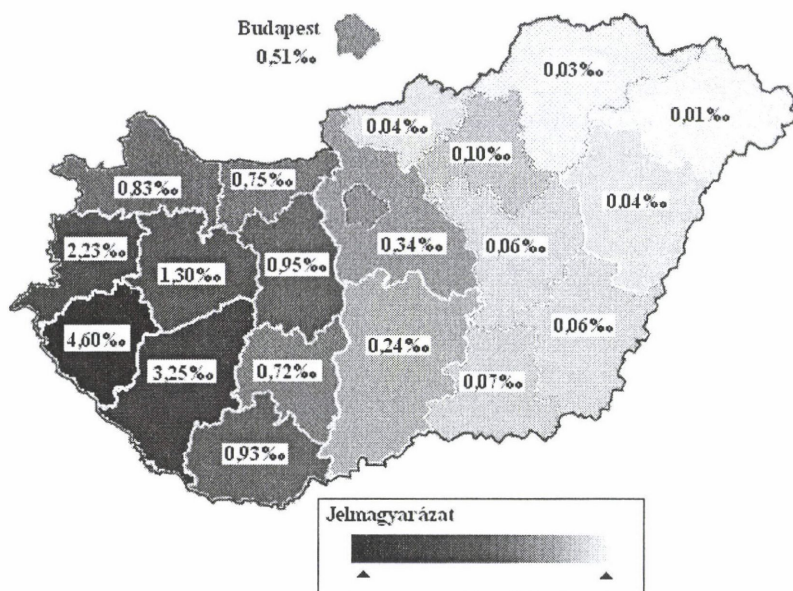
6. ábra

A *Gerencsér* családnév labiális alakváltozatainak területi eloszlása

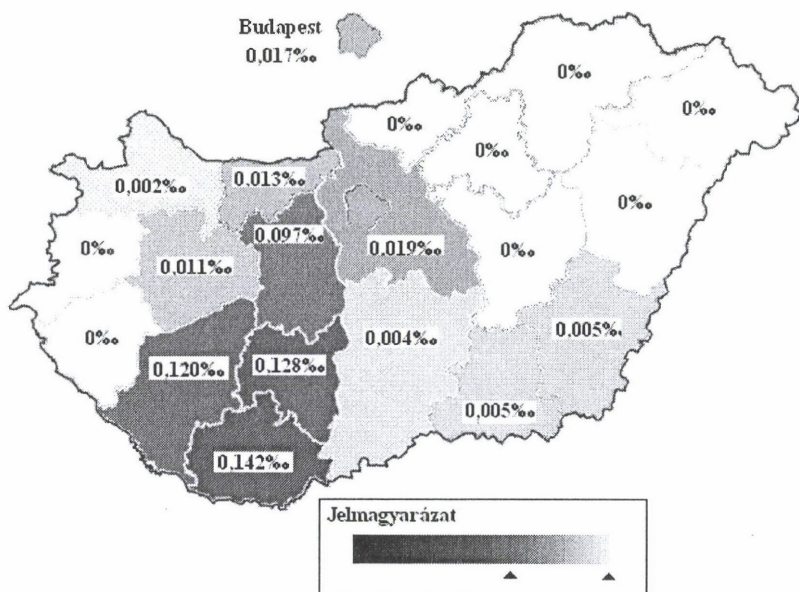
7. ábra

A Gerencsér családnév illabiális alakváltozatainak területi eloszlása

8. ábra

A Göllöncsér családnév labiális alakváltozatainak területi eloszlása

A két térkép egybevetése arra is rávilágít, hogy a Duna bal partjától keletre létezik egy átmeneti sáv, amely köztes értékeivel mintegy kiegyenlítő szerepet tölt be a nyugati és keleti országrészek között, különösen akkor, ha csak a *Gerencsér* illabiális alakváltozatainak földrajzi eloszlását vizsgáljuk.

A 7. és 8. ábra között nem sok különbség mutatkozik, ha eltekintünk attól a tényről, hogy az illabiális alakok önmagukban kisebb értékeket adnak ki, mint a *Gerencsér* adatai együttesen. Annál érdekesebb eredményre jutunk a labiális alakok térképre vetítése után.

A szóban forgó név *ö-ző* alakjai döntően a Dunántúl egy sávjára koncentrálnak: leginkább Baranyát, Tolnát, Somogyot és Fejér megyét jellemzik. Ez utóbbinak is inkább a déli megyékkel érintkező régióit. A többi megyében, ahol egyáltalán felbukkan a név, alig néhány adattal számolhatunk. Az itteni alakok döntő többsége tehát minden bizonnyal hajdani belső migrációval és/vagy II. világháború utáni (át)telepítésekkel magyarázhatók. Különösen igaz ez Komárom-Esztergom és Veszprém (4-4 adat), Bács-Kiskun és Békés (2-2), illetőleg Győr-Moson-Sopron megyékre (1). Számszerűségében a legtöbb *ö-ző* alak Baranyában (57), Fejérben (42), Somogyban (40), Tolnában (31), Budapesten (28) és Pest megyében (23) található. Az már főként a dialektológusok feladata, hogy a *Gölöncsér ö-ző* nyelv-földrajzához megfelelő háttér-információkkal szolgáljanak.

Itt is felfigyelhetünk Budapest esetében arra, hogy az ezrelékben megadott érték erősen az átlaghoz közelít, amit ugyancsak a főváros népességének hajdani és mostani kevertségével magyarázhatunk.

(Folytatjuk.)

VÖRÖS FERENC

Novák: egy idegen eredetű családnév és a magyar családnévanyag*

1. A név eredete. – A *Novák* név (cseh és szlovák *Novák*, lengyel *Nowak*, szlovén *Novak* stb.) a szláv családnévanyag tipikus képviselője. A leggyakrabban előforduló lengyel és a XIV–XVIII. században is a leggyakoribb szorb, egykor a leggyakoribb csehszlovákiai, ma a leggyakoribb cseh, valamint szlovén családnév, a horvát családnevek közt is a leggyakoribb családnevek egyike (KUNZE 2004: 221; WENZEL 2004: 718; CAFFARELLI 2005: 241, 259; BRENDLER–BRENDLER Hrsg. 2007: 435, 706, 719, 745; továbbá Wikipedia/Surnames; variánsaira és névcsaládjához l. még HANKS–HODGES 1988: 391; vö. Wikipedia/Novak is). A családnév híresebb viselői láthatólag elsősorban közép-európai (főleg szláv nyelvű, illetőleg ezekkel szomszédos, szláv eredetű népességgel is rendelkező) országok, valamint

---

* Készült a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai kutatási ösztöndíjának támogatásával. Vörös Ferencnek köszönöm a tanulmány kéziratához fűzött kiegészítő (a név szláv etimológiájára, illetve mai elterjedtségére vonatkozó) adatait és megjegyzéseit.

– az egykori kivándorlások révén – az Egyesült Államok lakosai (l. a Wikipedia különböző nyelvű vonatkozó oldalait).

A *Novák* ismeretes keresztnévként is. Az egykor az állami anyakönyvezés bevezetéséhez kapcsolódóan elkészült „Nem-magyar keresztnévek jegyzéke” című hivatalos összeállítás a *Novak*-ot román, magyarul *Novák*-ként anyakönyvezendő névként veszi fel a szerbben használatos férfi keresztnévként, nemzetiségi utónévként nálunk is bejegyeztethető (S. DÁVID 2004: 712). Megjegyezhetjük, hogy a BABÓ SZILÁRD-féle 1948. évi hivatalos névjegyzékben még általában anyakönyvezhető utónévként szerepelt, s bár ez a LADÓ-féle utónévkönyv óta és napjainkban sincs így, egyedi kérvény alapján történt anyakönyvezéséről 1978-ból is van tudomásunk (MÁTRAHÁZI 1981: 43).

A *Novák* név az ószláv eredetű *nov-* 'új' jelentésű tőnek a gyakori *-ák* képzővel ellátott származékából vált családnévvé (vö. KNIEZSA 1965/2003: 301). A szóban forgó képző elsősorban származási helyre utal, de kapcsolódhat népnevekhez, illetve egyéb funkciókkal is rendelkezik. Itt számba vehető szerepkörében a XIV. század folyamán válik jellemzővé a vele rokon jelentésű *-ský* (*-cký*, más szláv nyelvekben *-ski*, *skij* stb.) képzők mellett. (A képzővel kapcsolatban KNIEZSA i. h. mellett l. még VÖRÖS 2004: 272–3, 277, 288–9, 298, 390; 2006: 46–9; 2010: 164–5.)

A névadás szemléleti alapját tekintve a *Novák*-ot leginkább az angol *Newman*, német *Neumann*, illetve a magyar *Új* (és *Újjobbágy*) családnévek szláv megfelelőjének tekinthetjük, azaz elsősorban (a szakirodalomban gyakorta kizárólagosan is) a valahová újonnan betelepülő személyek, elsősorban jobbágyság megnevezéseként (l. pl. HANKS–HODGES 1988: 391; KOHLHEIM–KOHLHEIM 2005: 484; MIZSER 2009: 66; CsnE.; vö. még CsnSz. *Új* a.). Tekintve, hogy az új telepesek rendszerint a falu szélére költöztek, a név jelentése a 'falu végén lakó' tartalommal is bővíthetett (MIZSER 2000: 33). A név vonatkozhatott az új földterületet (erdőirtás révén) művelésbe vevő személyre (CAFFARELLI 2005: 259, 41. jegyzet). Utalhatott azonban még az új lábbelit készítő foglalkozására (HANKS–HODGES 1988: 391), vagy akár a keresztény hitre áttért személyre (Wikipedia/Novak) is. Megjegyezhető, hogy míg a név legalapvetőbb szemléleti párhuzamának tekinthető *Neumann* a német családnévállománynak is meglehetősen tipikus, ugyanis 18. leggyakoribb tagja (KOHLHEIM–KOHLHEIM 2005: 51), addig az azonos szemantikájú magyar családnévek lényegesen kevesebb, kétezres nagyságrendű névviselővel részei a mai magyarországi névanyagnak. (Az *új* névelem jóval több magyar családnévben megtalálható ugyan, ezek nagy többsége azonban helységnévi eredetű; l. CsnSz. *Új*- kezdetű címszavak alatt.)

2. Magyarországi gyakorisága. – A *Novák* a német nyelvterületen is nemcsak hogy a leggyakoribb szláv (WENZEL 2004: 718), de Németország leggyakoribb idegen eredetű családnéve is. (*Nowak* – azaz szorb, lengyel, vagy németesedett írásképi cseh vagy szlovák – változata a 161. az írásváltozatok szerinti névgyakorisági listán, az első 200 családnév közt az egyetlen idegen eredetűként; KOHLHEIM–KOHLHEIM 2005: 51–2.) A mai magyar családnévállománynak is a leggyakoribb – a német előfordulási arányokhoz képest sokkal jellemzőbb – idegen nyelvi eredetre visszavezethető eleme. Egyes ennél gyakoribb családnéveink (*Fodor*,

Major) többforrásúak: bár leginkább magyar etimológiájukat tartjuk számon, név-egyedeik idegen nyelvi előzményűek is lehetnek (CsnE.).

A *Novák* Magyarországon mintegy 11,5 ezer névviseletet jelent, s a hazai lakosság 1,135%-ét képviseli. Írásváltozataiban egyértelműen a *Novák* dominál (11 478 fő). Egyéb, forrásnyelvi írásmódokat részben magyarosodottan őrző változataiban (*Novak, Nowak, Nowack, Nowák, Novágh*) mindösszesen is csupán bő öttucatnyi névviselettel rendelkezik (CsnE.). E névhez hozzászámíthatjuk a szlovák anyakönyvezési gyakorlat szerint keletkezett *Novakova*, illetve *Nováková* neveket (összesen 4 névviselettel), bár ezek a lényegesen ritkább *Novakov* névvel is (Magyarországon 19 névviselettel) összekapcsolhatók lehetnek.

Számításaimat itt a 2007. évi népesség-nyilvántartásra alapozva közlöm. (Névadatainak rendelkezésemre bocsátásáért HAJDÚ MIHÁLYnak tartozom köszönettel. A 10 ezernél gyakoribb előfordulású magyarországi családneveket, névváltozatokra való különösebb tekintet nélkül l. ERDÉSZNÉ szerk. 2007: 14. sz. Függelék is. Az ezer névviselet fölötti gyakoriságú családneveket, névváltozatokat is figyelembe vevően l. viszont CsnE., kül. 529–35.) A teljes névanyagon belül a családnév alapváltozatát, a *Novák*-ot a családnevek külön-külön számba vett alakváltozatainak gyakoriságához mérhetjük, de a sorrendet az együttesen számolt névváltozatok alapján is felállíthatjuk. A kétféle sorrend között – mint alább látható, elsősorban a német eredetű családnevek írásbeli változatossága miatt – jelentősebb eltérések is mutatkoznak. A *Novák* azonban mindkét számítási mód szerint messze a legelső a listán.

1. táblázat

A leggyakoribb idegen eredetű családnevek Magyarországon
(2007. január 1-ji állapot szerint)

A családnév alapváltozata...				...írásváltozatokkal együtt		
A név	idegen eredetű nevek közt	a teljes név- anyagban	név- viselők száma	az idegen eredetű nevek közt	a teljes név- anyagban	név- viselők száma
<i>Novák</i>	1.	83.	11 478	1.	84.	11 542
<i>Radics</i>	2.	133.	8 041	4.	137.	8 281
<i>Kollár</i>	3.	137.	7 882	5.	144.	7 943
<i>Schmidt</i>	4.	160.	6 928	3.	132.	8 394
<i>Müller</i>	5.	161.	6 891	6.	155.	7 507
<i>Mayer</i>	6.	212.	5 103	2.	130.	8 549
<i>Bencsik</i>	7.	217.	4 987	7.	207.	5 798
<i>Hornyák</i>	8.	234.	4 774	8.	257.	4 809
<i>Petrovics</i>	9.	258.	4 456	9.	266.	4 683
<i>Wágner</i>	?	1349.	2 591	10.	276.	4 495

A *Novák* családnév gyakoriságát, más szempontból, annak fényében is mérlegethetjük, hogy a *Novák* tágabb névcsaládjába tartozó *Novotný* (Csehországban pl.

a 3. leggyakoribb családnév) Magyarországon meglehetősen (írásváltozataival együtt kb. 650), a *Novaković* pedig (Horvátországban pl. a leggyakoribb 50 közé tartozó családnév) kifejezetten ritka névnek (háromféle írásváltozatban mindössze 20 névviselővel) számít (l. még CAFFARELLI 2005: 241, 259). A német *Neumann* egyébként szintén nagyságrendekkel ritkább, írásváltozataival is összesen kb. 750 névviselőt számlál csak nálunk.

3. Területi elterjedtsége. – A név területi eloszlása, illetve gyakorisága ugyancsak tanulságos képet mutat. Ennek értékei jobb híján az országos online telefonkönyv (OnTelK.) alapján hozzávetőlegesen becsülhetők meg, a népesség közel 20%-át reprezentálva. Ennél az – általam korábban elvégzett, itt azonban már mellőzött – felmérésnél pontosabb, mégpedig teljesen egzakt eredményeket szolgáltathat azonban egy, az országos népesség-nyilvántartási adatbázis lakóhelyi adatokat is tartalmazó változata alapján készült összegzés. Ennek adatait VÖRÖS FERENC készülő családnévatlaszának előmunkálataiból merítem, melyek során történetesen a *Novák* családnév magyarországi elterjedésének vizsgálatára is sor került (ennek közreadott formáját, a megyék szerinti eloszlás teljes adatsorával l. VÖRÖS 2010: 165. A szükséges adatok rendelkezésemre bocsátását köszönöm a szerzőnek.)

2. táblázat

A *Novák* családnév változataival együtt számított előfordulási gyakorisága a magyarországi megyék és megyei jogú városok esetében
(2009. január 1-jei állapot szerint, az adott közigazgatási egység teljes lakosságához viszonyítva, a laccím nélküli névviselek figyelmen kívül hagyásával)

	Megyék és főváros	%o
1.	Zala	2,26
2.	Borsod-Abaúj-Zemplén	2,08
3.	Vas	1,81
4.	Somogy	1,28
5.	Veszprém	1,25
6.	Győr-Sopron-Moson	1,23
7.	Szabolcs-Szatmár-Bereg	1,19
8.	Budapest	1,19
	...	
18.	Jász-Nagykun-Szolnok	0,74
19.	Csongrád	0,61
20.	Hajdú-Bihar	0,59

	Megyei jogú városok	%o
1.	Békéscsaba	2,35
2–3.	Zalaegerszeg Nagykanizsa	2,31
4.	Szombathely	1,98
5.	Miskolc	1,94
6.	Veszprém	1,52
7.	Érd	1,39
8.	Nyíregyháza	1,26
	...	
22.	Hódmezővásárhely	0,59
23.	Debrecen	0,56
24.	Kecskemét	0,43

Megállapítható, hogy a név (és változatainak) előfordulása a Nyugat-Dunántúlon és Északkelet-Magyarországon a legsűrűbb, elsősorban Zala (2,26%), majd Borsod-Abaúj-Zemplén és Vas megye területén. Ezek az adatok a magyarországi szláv eredetű népesség megoszlásával, illetve az egykori népmozgalmakkal állnak összefüggésben. A Zala megyei szláv (horvát) eredetű népesség névanyagának

kimagasló részvételi aránya például történetileg és napjainkból is jól adatolható (l. HAJDÚ 2003: 787–8), a *Novák* név Göcsej és Hetés területén pedig ugyan nem a leggyakoribb szláv eredetű családnév, de gyakoribb az országos átlagnál: 66–67. a terület névgyakorisági listáján (ÖRDÖG 1973: 27). A legalacsonyabb előfordulási számokat az alföldi megyék adják. A legsűrűbb és legritkább eloszlás között csaknem négyszeres az aránybeli különbség, míg az átlagos előfordulás – azaz a szóban forgó névvisezőknek a teljes lakosságon belüli aránya – 1,12%.

Ha a megyei jogú városokat nézzük, a sorrend és az arányok némileg változnak. A legfrekvenciáltabb közülük a hazai szlovákság központjaként ismert Békéscsaba (2,35%), míg Békés megye egésze legfeljebb csupán átlagosnak számító névgyakorisággal (0,97%) rendelkezik. Békéscsabához hasonló gyakorisággal bír ugyanakkor Zala megye két megyei jogú városa, Zalaegerszeg és Nagykanizsa is, de saját megyéjükkel megegyező arányt képviselve. Ezeket a városokat az általában nagyobb névsűrűséget képviselő megyék megyei jogú városai követik. A tírpák, azaz szlovák lakosság által is lakott Nyíregyháza névvisezőinek aránya szintén kevéssel haladja meg megyéje átlagos névgyakoriságát. A legkevésbé frekvenciáltak pedig a magyar alföld híres városai.

A fentebbi adatokból több, egyébként nem meglepő megállapítás is igazolható. Egyes településeken a *Novák* nevűek aránya lényegesen eltérhet a nagyobb – s így nagyobb kiegyenlítődést mutató megyényi, s főleg teljes országnyi – területen becsülhető arányoktól. Ez általánosságban, de egy-egy település szűkebb környezetére is igaz lehet. Ezt mutatja itt elsősorban Békéscsaba kimagasló képviselete, de jelzik azok a nem csekély különbségek is, melyek a (korunkban már) egyazon megye két fontos városa között is fennállhatnak, mint Győr és Sopron esetében (1,10%, ill. 0,78%). Hasonlóképp tanulságos, ha az ország három legnagyobb városának arányait nézzük: Miskolc (1,94%), Budapest (1,19%), Debrecen (0,56%); ezek nagyjából korrelálnak is a tárgyalt családnév megyék szerint területi gyakoriságával (a főváros esetében viszont Pest megye 0,84%-os adatánál nagyságrenddel magasabb).

4. Történeti adatok, származtatási lehetőségek. – A történeti Magyarországon számos *Novák* nevű település létezett, többük neve kisebb változásokkal máig megőrződött. Középkori előfordulásaik területileg is jellemzők: Győr és Moson megye határára; Nyitra és Nógrád, Gömör, illetve Hont; továbbá Arad, Temes, Krassó és Valkó vármegyék – szláv lakosságot valószínűsítő – területére (Gy., Cs.). Legkorábbi adataik (*Nouak*) a XII. századból valók (1113, Nyitra vm.; [1177], Arad vm.; Gy. 4: 427, 1: 182). A helynevek etimológiája kézenfekvőnek tűnik: 'újak, új telepesek' (FNESz. *Mátranovák* a.), ahogyan az a névpárként értelmezhető *Aggtelek* : *Novák* helységnevek esetében ('ó faluhely' : 'új telepes') szembevető is lehet (Gömör m.; Gy. 2: 530, vö. FNESz. *Aggtelek* a.). KISS LAJOS is felhívja azonban a figyelmet arra, hogy a helységnev nemcsak hasonló szláv helynevekkel, de szláv személynévi adatokkal is egybevethető (FNESz. *Mátranovák* a.). Másképp fogalmazva: nemcsak közsői eredetű szláv, de pusztaszemélynéven alapuló, azaz magyar helynévadás eredménye is lehet. (Személynévi háttérre más módon látszik utalni a *Novákfalva* név, ezt azonban a szakirodalom inkább az utótaggal másodla-

gosan kiegészült nevek közt tartja számon, az adatolás alapján valószínűsíthető módon: 1370: *villa Nouak*, 1433: *Nowakfalwa*; vö. FNESz.)

A vonatkozó személynevet Árpád-kori névanyagunk bőséges adattárában (ÁSznt.) azonban nem találjuk meg, csak a XIV. századtól vannak rá adataink. Nagy Lajos egyik udvari vitéze (*Nouak*, *Nowak*) ezt a nevet viselte; esetében horvát hátteret, származást azonosíthatunk (1352-ben Horvátországban kap birtokot, 1368-ban glagolita horvát misekönyvet ír, itt feljegyzett elmélkedései a legrégebb horvát verseknek számíthatók; l. HADROVICS 1960: 292, az adatot SLÍZ MARIANNak köszönöm). A XIV. század végéről nemcsak az apára utaló *filius*-os, de *dictus*-os névként is adathozható: 1389: *Mykuch dictus Nouak*; *Isak Nouak dictus* (egyaránt Lendva környéke, Zala m.; ZsO. 1: 115). Az adatsor a későbbiekben latin kiegészítők nélkül is folytatható: 1450, Nagymihály (Zemplén m., ma Szlovákia, a kései ómagyar korban is feltehetőleg a magyar–szlovák nyelvhatáron túl; vö. N. FODOR 2008. 1: 190, 192): *Stephani [No]wak* és *Johannis nowak* (N. FODOR 2008. 2: 96); 1514, uinnen: *Clemens Nowak* (GULYÁS 2007: 181); 1525, Nagybicse (Trencsén m.): *Nowak Márton* (Cs.). Előbbiek lehetnek még csak egyedi megkülönböztető nevek, de már öröklődőek is; utóbbiak már minden valószínűség szerint családnevek (a nagymihályi példák egy család egymást követő generációit is jelölhetik). Az említett személynevek viselői jobbágyok, illetve mezővárosi polgárok. Nemes inkább csak később és mutatóba fordul elő a név viselői között (nemesítések: 1677, 1790; NAGY 1857–68. 8: 168–9). A forrásokból a néviselők nyelvére, etnikumára vonatkozó biztos megállapításokat ugyanakkor nem tehetünk, a tárgyalt családnévi adatok az említett helyeken magyar és szláv eredetű nevek társaságában fordulnak elő.

A *Novák* családnév eszerint a XIV–XV. századtól használatban lehetett Magyarországon. Későbbi tömeges elterjedését azonban elsődlegesen – a név nyelvi háttere és részen jelentése alapján sejthetően – a török kiűzése utáni telepítések, népességmozgalmak okozhatták. A családnévet eleve hozhatták magukkal, de kaphatták valamely új lakóhelyükön is, előbb esetleg ragadványként, mely később öröklődővé, családnévvé is válhatott. A név mindenesetre szláv névadásra, névadó közösségre utal. (A név történetére vonatkozó visszakövetkeztetésekhez ugyan csak részlegesen, de hasznos támpontokat nyújthat majd a magyarországi szlovákság tervbe vett családnévátlasza.) Míg azonban a német családnévanyagban a cseh (*Novak*, németesítve *Nowak* formában is), de még inkább a szorb, illetve a lengyel (*Nowak*, németesedett írásformában *Nowack*, *Nowag* is) eredetet veheti számba a szakirodalom (WENZEL 2004: 718; KOHLHEIM–KOHLHEIM 2005: 484), Magyarországon a név más szláv nyelvi forrásainak is jelentősnek kell lenniük.

A *Novák* kapcsán megemlíthetjük a vele valamiképpen összefüggésben álló, de magyar képzésmódú *Nováki* (*Nováky*) családneveket is. Ezek első, magyar nyelvű adatát a XV. sz. végéről idézhetjük: 1489: *Dominico Nowakj* (CsnSz.). A név előzményeit ugyan korábbi, latinos megkülönböztető névformák mögött is feltételezhetjük, rögzült névformának azonban azokat a nemesi nevek esetében sem tekinthetjük (erre vö. Gy. 2: 530 is). Keletkezésének magyarázatát leginkább a birtok, lakó- vagy származási helyre utalásban (CsnSz.) lelhetjük fel, de a felmenő megnevezéséből való származást (l. a korábban elmondottakat) sem zárhatjuk ki teljesen. (Az *-i* végződés a két esetben eltérő funkciójú, s bár nem szükséges, de egyaránt

lehetséges elemként járulhat a családnév alapját képező tulajdonnevekhez.) A *Nováki* a mai magyarországi családnévanyagban (írásváltozataival együtt) a *Novák* családnéveknél jóval ritkább, kb. háromszáz névviselőt számlál. A nagy aránybeli különbséget a *Novák* családnévek bőséges szláv forrásai és frekvenciátalabb motivációi táplálják.

Az eddigiekben hivatkozott történeti helynévi és személynévi adatok alapján a *Novák* családnév lehetséges etimológiáinak köre is bővíthető. Bár a vonatkozó családnéveket elsősorban természetesen szláv eredetű nevekként kell számon tartanunk, a helynévi adatok alapján emellett a pusztá (képző nélküli) helynévi, a személynévi adatok alapján pedig még a felmenő (ugyancsak képzők nélküli) egyéni vagy ragadványnevéből való, és pedig magyar származtatást sem lehetne kizárni. A *Nováki* családnévek alapján pedig egy másodlagos keletkezési mód is lehetséges, ti. némely *Nováki* családnév *-i*-jének elmaradásával való létrejötté, melynek esélyét a *Novák* jóval gyakoribb volta, azaz mintaadó szerepe is növelhette. Természetesen a legnyilvánvalóbb a *Novák* családnévek szláv eredeztetése (többféle lehetséges motivációval), de a magyar családnévrendszer keletkezési és változási típusainak ismeretében az említett magyar nyelvi keletkezésmódok sem zárhatók ki teljességgel. Igaz, utóbbiak előfordulási valószínűsége a szláv nyelvi keletkezésekhez képest kétségtől igen csekély, és egy-egy név esetén feltehető érvényességüket szerencsés esetben is legfeljebb megfelelő családtörténeti adatolással lehetne igazolni.

5. A családnév-változtatások történetében. – Mint tudjuk, az idegen eredetű, hangzású családnévek jelentős része kisebb-nagyobb spontán módosulásokon keresztül, a XIX–XX. század folyamán pedig nem kis mértékben tudatos és hivatalos névváltoztatások révén átalakult, megváltozott, ilyen módon igazodva a többségi, illetve domináns, elsősorban tehát a magyar névrendszerhez. Emellett persze az eredeti nevek más irányú változására is nyílt lehetőség, így például a román lakosságú falvak ortodox anyakönyveiben, hasonló módosulások mellett a *Novac* név a legegyszerűbb módon *Novacu*-ra is változhatott (BERECZ 2009: 264).

Sok idegen eredetű nevet érintett az általánosan névmagyarosításként ismert folyamat, de tömegessé válásának első korszakában, az ún. hosszú XIX. század folyamán (az első világháborúval záruló korszakban) a *Novák* nevet csak ritkán magyarosították. Egy ebből az időszakból rendelkezésre álló (évszámok nélküli és nem teljes, ám igen bőséges mintavételből származó) közel 33 ezres névadatbázis anyagában mindössze 15 adatunk van a *Novák* megváltoztatására. (Az adatbázis rendelkezésemre bocsátását KARÁDY VIKTORnak köszönöm.) A dualizmus első felére vonatkozólag, a XIX. századi névváltoztatások 1893-ig elvben teljesnek számító (nagyságrendileg 15 ezres) adattárában (SZENTIVÁNYI 1895) még kevésbé találjuk nyomát ilyen névváltoztatásoknak. Igaz, e kötet anyagát az új nevek betűrendjében kereshetjük csak, pontos adatokkal ezért itt nem szolgálhatok. A legjellemzőbb névmagyarosítási eljárások – kezdőbetű, illetve jelentés – szerint keresve azonban csupán egyetlen, *Novák* > *Új* névváltoztatást találunk benne. Ráadásul ez is kivételes eset: a Kislód csaknem minden idegen eredetű családnévére kiterjedt 1868. évi, a falu papja által szorgalmazott, azaz nem tisztán egyéni elhatározás alapján történt névváltoztatás volt (bővebben I. SZILÁGYI-KÓSA 2009). Egyedi

adatok ugyan későbből is akadnak a *Novák* nevűek névváltoztatására, a módszeres adatfeltárások hiányában azonban ezekről részletesebben nem nyilatkozhatunk.

Az mindenesetre egyértelmű, hogy az idegen eredetű családnevek hosszú sora előzi meg gyakoriságban a *Novák*-ot a névmagyarosítások során, csupán a nem zsidó névváltoztatók között vizsgálódva is. Utóbbi szempontot azért érdemes kiemelnünk, mert a fentebb hivatkozott esetek kizárólag nem zsidó névmagyarosítókat jelentettek – miközben a családnév-változtatás hosszú időn át (ekkoriban is) jellemzőbben a zsidókat érintő folyamat volt. Számos családnévet nem zsidók és zsidók egyaránt nagy számban viseltek (így pl. a *Neumann* nevűek a fentebb említett számitógépes adatbázisban 14 keresztény, de 95 zsidó névmagyarosítót jelentettek). A *Novák* nevűeket azonban, érthetően, inkább az utóbbiak körén kívül kell keresnünk. Egy névmagyarosításokhoz tanácsadóként szolgáló, az 1930-as években megjelent kiadvány egyik kérvénymintájában megváltoztatandó, „idegen hangzású családnév”-ként természetesen tűnik fel ez a gyakori idegen eredetű név is (az „idegen hangzású” a közhasználatban ’idegen eredetű, ill. jellegű’-ként értendő; VERBÉNYI é. n. 48–9). Tényleges megváltoztatásairól azonban, sajnos, ebből az időszakból sincsenek részletes adataink.

A szóban forgó családnévet érintő névváltoztatások technikái a rendelkezésünkre álló dualizmus kori esetek alapján a szokásosak. A *Novák* nevűek egy része jellemző módon a kezdőbetű megtartásával (*Nádasi, Nádor, Nemes, Német*), kisebb része a (csékely szláv nyelvismerettel is) felismerhető közszói jelentés alapján (*Ujházi, Ujlaki*), talán származásbeli háttér szerint (*Horvát*), netán más reális motíváció vagy csupán névízlése szerint (*Honfi, Hunyadi, Margittai*) választott új, magyar (jellegű) családnévet magának.

A dualizmus első felének névváltoztatásai közt, a névmagyarosító mozgalom kiteljesedése előtti időszakból ugyanakkor a *Novák*-ra változtatás eseteivel is találkozunk. 1873-ban *Savanyó Márton*, 1880-ban *Heiter János* változtatja nevét *Novák*-ra (SZENTIVÁNYI 1895). Későbbi hasonló adatok, negatív adatok sem állnak rendelkezésemre, a típus elapadása azonban enélkül is feltételezhető. Tudjuk ugyanis, hogy a családnév-változtatások megszorodásával, lényegében tehát a névmagyarosítás kiterjedésével párhuzamosan az ügyintézési gyakorlat is egyre inkább csak a magyar, illetve magyaros családnevek felvételét engedélyezte (FARKAS 2002: 160). A két idézett eset háttéréről nem tudunk többet. Jelezhetik azt is, hogy a két név mennyire beilleszkedett a magyar családnevek közé (vö. CsnE. *Novák*, ill. l. még később.) A névválasztást azonban magánéleti tényezők (hozzátartozók körében lévő családnév) is könnyen magyarázhatják, hasonlóan például egy jelenkori kárpátaljai esethez, melyben egy férfi a felesége *Novák* családnévét kérvényezte és vette fel (az adatot KOVÁCS ANDRÁS-nak köszönöm).

6. A *Novák* mint magyar családnév. – A dualizmus kori névmagyarosítási konjunktúra idején többen helytelenítették, hogy ilyen jellegű nevek a felvett névanyagban is megjelenhetnek. Egy *Kollár*-ra történt névváltoztatás kapcsán írja egyikük: „oda jutottunk, hogy lehet nálunk idegen nevet tóra magyarosítani. Már most, ha a praecedens követni akarjuk, magyar nevek gyanánt föl lesznek vehetők például a következők: *Novák, Koleszár, Barandik, Havranek, Vokurka*,

Szikora, Mallár, Bistyák sat.” (SZIGETVÁRI 1894: 500; közülük jellemzően csak a *Novák*-ot tudjuk adatolni is a korabeli névváltoztatások közül; vö. SZENTIVÁNYI 1895). SZARVAS GÁBOR azt írja, hogy az ilyen idegen családnévek, akkor is, „ha i-t függesztünk hozzájuk: *Zimai, Kafkai, Nováki* nagyon is magukon viselik az idegenség bélyegét: *Zima, Kafka, Novák*” (SZARVAS 1881: 3). Az ő példáit sem találjuk a korabeli névváltoztatási anyagban, legfeljebb csak egy 1876. évi *Weinhardt* > *Nováki* névváltoztatást (SZENTIVÁNYI 1895), melynek konkrét háttéréről nincsenek további információink. A kérdéskörhöz egyébként sokkal markánsabb korabeli vélemény is csatlakoztatható lenne: idegen eredetű hazai helynévből sem lesz magyar név, így tehát a *Fraknoi* nevet „igazi magyar névnek, bár magyarosított, sose fogadhatjuk el, se az elejét, se a végét” (SZIGETVÁRI 1894: 501). A *Novák* családnév magyarosítása azonban, bár gyakori és idegen eredetű családnévről van szó, nem volt jellemző a magyarországi névváltoztatások történetében.

A „Mi a magyar családnév?” kérdésre egykor választ kereső LADÓ JÁNOS (1981) a magyar családnév kutatásban elsősorban jellemző, szigorúan az etimológiai és névtörténeti kritériumok alapján álló szempontokhoz képest (vö. pl. CsnSz. is) a magyar névrendszerhez formájában is igazodó nevek irányába tágitotta az értelmezést. Ebben olyan álláspontot fogalmazott meg, amely a névváltoztatások hivatalos szabályozásában már korábban és szükségszerűen testet öltött szempontrendszerhez is jól illeszkedett (vö. FARKAS 2002); már csak az itt ismertetett terv, a névváltoztatási kérvények elbírálásában segédkönyvként is használható családnévszótár felvázolt koncepciója alapján. Problémafelvető rövid írásában az itt tárgyalt nevek nem szerepelnek, de LADÓ gondolatmenete szerint a *Nováki* ide lenne sorolható, a *Novák* már inkább kívül maradna a magyar családnévanyag fogalmán. Legújabb, HAJDÚ MIHÁLY által írt családnévtárunk felfogása szerint azonban utóbbi név is – a magyar anyanyelvűek, valamint minden magyar állampolgár családnévei közt – a magyar családnévanyag részeként értelmezendő; a szerző által korábban nevesített példaként is: „Mindenképpen családnévünk része például *Aba Novák* Vilmos festő mindkét családnévi eleme, akár törökből magyarázzuk az első elemét, akár pedig minden bizonnyal szláv eredetű a második (HAJDÚ 2008: 171).

A kérdéskör messzebből szemlélve nem tűnik ilyen problematikusnak. László Miklós „Illatszertár” című, még itthon színre vitt darabjának (1936) főszereplői magyar családnéveket viselnek – az Ernst Lubitsch által megfilmesített változatban (*The Shop Around the Corner*, 1940) már *Novak, Kralik* nevéek (IMDb.). Utóbbiak, Amerikából nézve, teljesen megfelelő budapesti neveknek minősülhettek. Ugyanezt még inkább kifejezi azonban egy már századvégi amerikai játékfilm (*Three to Tango*, 1990), melyben a következő párbeszéd hangzik el: – „Novák, ez magyar név, ugye?” És a válasz: – „Igen” (Hármasban szép az élet. Tv2, 2003. máj. 18.). A név etimológiáját tekintve nem, szociológiáját tekintve azonban akár el is fogadhatjuk ezt a feleletet is.

7. Gyakoriságának magyarázatai. – Azt a helyzetet, mely szerint a *Novák* a mai magyarországi családnévanyag leggyakoribb idegen eredetű családnéve, több lehetséges tényező együttes hatásával magyarázhatjuk.

A *Novák* a magyarral többszörösen érintkező különböző szláv nyelveknek nemcsak jellemző eleme, de kiemelkedően gyakori családneve is. A vonatkozó szláv nevek a középkortól kimutathatók Magyarországon is, számuk pedig a későbbi népességmozgásokkal, betelepülésekkel lényegesen gyakoribbá válhatott, etnikai háttérük mellett azzal is magyarázhatóan, hogy a név közszói jelentése ('új') éppen a migrációval összefüggő jellemző névadási motivációt kínálhatott. A név gyakoriságát a közvetlen szláv eredet mellett feltehető egyéb, magyar nyelvi származtatások érdemben nyilvánvalóan nem befolyásolhatták.

A spontán magyarosodás, majd a családnév-változtatások folyamata általában az idegen eredetű családnevek számát jelentős mértékben csökkentette, különösen a központi, a (későbbi) trianoni országhatáron, ám korántsem egyenletes módon. Ez a hatás – különböző népiség- és társadalomtörténeti, illetve politika- és mentalitástörténeti tényezőkkel, általában pedig az asszimilációs vonzással vagy nyomással összefüggésben – elsődlegesen a német nyelvű neveket érte (l. FARKAS–MAITZ 2009), egyes, különösen zsidós neveket szinte teljesen el is tüntetett a névanyagból (vö. FARKAS 2009a: 41), ám a magyarországi szláv háttérű – azaz a vonatkozó családnevet elsősorban hordozó – kisebbségeket általában kevésbé érintette (a nemzeti részvételek különbségeiről általában l. KARÁDY–KOZMA 2002).

A *Novák* név ugyanakkor meglehetősen jól belesimul a magyar családnév-anyagba, ahogyan azt a nevek magyaros jellegét befolyásoló, nem kis részben kizáró kritériumként megközelíthető szempontok (l. LADÓ 1981) szerint megállapíthatjuk. Írásképe és hangalakja nem idegenszerű (jellegzetesen idegen betűt, betűcsoportot, mássalhangzó-torlódást nem tartalmaz, tiszta hangrendű). Alaktani szempontból az *-ák* lehet felismerhetően szláv, de idegenszerűsége egyes más végződésekhez képest (vö. az ugyancsak szláv *-ics* típusával; FARKAS 2009b) kevésbé erőteljes. A magyarban se alaktani, se jelentéstani szempontból nem átlátszó, de ez a magyaros jellegnek nem feltétlenül akadálya (vö. LADÓ 1981: 53 is). Amellett, hogy a névnek kimagaslóan erős etnikai szimbolikája, kiejtési és egyéb használati nehézségei nincsenek, olyan sajátos, negatív konnotációkkal sem rendelkezik, melyek kifejezetten indokolnák annak megváltoztatását. Gyakorisága ugyancsak a név „elfogadottsága”, ilyen értelemben tehát „magyarossága” mellett ható tényező lehetett. A dominánsan magyar nyelvi eredetű magyarországi névanyagba való könnyed betagolódását mutatja az is, hogy hangalaki, illetve írásbeli változatai lényegében nincsenek; hazai írásmódja gyakorlatilag a *Novák* formában egységesült.

A fentebbi, nyelvi és nyelven kívüli okok miatt a *Novák* családnév változási érzékenysége számos más idegen eredetű családnévhez képest alacsonyabb lehetett. Amellett tehát, hogy egyébként is igen gyakori családnév volt, relatív gyakoriságát más versenytársai nagyobb fokú magyarosodása, megváltozása is növelhette. (Vö. pl. a német nyelvterületen leggyakoribb családnevek hazai képviselőivel.)

A teljesség kedvéért megemlíthető az a tényező is, hogy a külföldi, elsősorban a harmadik világból érkező – és egyes kimagasló gyakoriságú családneveiket magukkal hozó – bevándorlók száma Magyarországon nem olyan mértékű, hogy a családnév-gyakoriság szempontjából jelentős változásokat eredményezzen. Összehasonlításképpen: Nagy-Britanniában a leggyakoribb 50, sőt 25 családnév közt napjainkban már a *Patel* is megtalálható (l. TUCKER 2008: 28; CAFFARELLI 2005:

240). A nemzeti családnévanyagon belül hasonló jelenség Európában ugyan nem szokásos (vö. CAFFARELLI 2005: 239–41 is), ám Észak-Amerikában már jellemzőnek számít: az Egyesült Államok tíz leggyakoribb családnéve közt két spanyol eredetűt is találunk, Kanadában pedig a telefonkönyv szerinti gyakorisági lista első helyezettje a *Lee* (angol *Lee*, ill. kínai *Li*) név (l. Wikipedia/Surnames).

8. A magyarországi családnévállomány összetételéről.

– A magyarországi családnévanyag idegen eredetű részlegéről pontos felmérések nem állnak rendelkezésünkre. Arányuk az újkorban mindenesetre növekszik, melyet a XX. századra 30–40% körülire szokás becsülni (FARKAS 2009a: 33–4). Bár a névféleségek nagy száma és egyes nevek meglehetősen megterheltsége révén az idegen származású nevek aránya jelentős, közülük a leggyakoribbak is a magyar eredetű családnévek mellé számottevő lemaradással csatlakozhatnak csak. Családnévanyagunk legtöbb névviseletét jelentő egyedeit a legjellemzőbb motivációs, illetve jelentéstani típusokba sorolható, természetes keletkezésű magyar eredetű nevek szolgáltatják (európai párhuzamaikra l. CAFFARELLI 2005). A kifejezetten mesterséges alkotású, névváltoztatások révén keletkezett családnévek pedig mindkét típushoz képest jóval kisebb megterheltségű neveket jelentenek: leggyakoribb képviselőjük, a *Kárpáti* (változataival együtt) csupán mintegy 4 ezer névviselettel van jelen mai családnévállományunkban; igaz, a hasonló gyakoriságú történeti magyar családnévek jelentős részénél jóval (el)ismertebb magyar családnévnek számíthat (vö. FARKAS 2007). A magyar családnévállomány szerkezetét ugyan nem lehet csupán a leggyakoribb elemei alapján kellőképpen megítélni, ám a maguk keretei között ezek is tanulságos képet nyújthatnak az adott névanyag jellemzőiről.

Egy korábbi tanulmányban igyekeztem bemutatni, hogy a magyar családnévanyagnak két nagy típusa van: a természetes keletkezésű és az ennél jóval kisebb méretű, de tőle számos szempontból eltérő, mesterségesen (névváltoztatással) megalkotott, új névtípusokat is jelentő nevek állománya (FARKAS 2003). Ez a megállapítás az etimológiai szempontból magyarnak számítható családnévek vonatkozásában elégségesnek tűnhet, de a magyarországi családnévállomány egészének szempontjából mindenképp kiegészítésre szorul. Az idegen nyelvi eredetű családnévek történetét, változásaik hátterét (l. FARKAS 2009a is), részvételét a magyarországi – és ilyen értelemben ugyancsak magyar – családnévállomány összetételében (vö. CsnE.) mindenképpen nagyobb figyelemre érdemes méltatnunk.

Kulcsszók: *Novák*, idegen eredetű családnévek, névváltoztatás, névmagyarosítás, névgyakoriság.

A hivatkozott irodalom

- BERECZ ÁGOSTON 2009. A családnév románsága a dualizmus kori erdélyi, illetve magyarországi román nemzeti elit önképében. In: FARKAS–KOZMA szerk. 2009: 263–72.
- BRENDLER, ANDREA – BRENDLER, SILVIO Hrsg. 2007. Europäische Personennamensysteme. Ein Handbuch von Abasisch bis Zentralladeinisch. Baar Verlag, Hamburg.

- CAFFARELLI, ENZO 2005. Cognomi in Italia e in Europa: àmbiti lessicali come fonti onimiche. In: DUNJA BROZOVIĆ-ROŇČEVIĆ – ENZO CAFFARELLI eds., Denominando il mondo. Dal nome comune al nome proprio / Naming the world. From common nouns to proper names. Quaderni Internazionali di RION 1. Società Editrice Romana, Roma. 227–66.
- S. DÁVID EMESE szerk. 2004. Nemzeti és etnikai kisebbségek utónévkönyve. Aranyhal Könyvkiadó, Bp.
- ERDÉSZ TIBORNÉ szerk. 2007. Népeségnyilvántartási füzetek. A személyiadat- és lakcímnyilvántartás, okmánykiadás összesített adatai 2007. január 1-jén. Közigazgatási és Elektronikus Közszolgáltatások Központi Hivatala, Bp. http://www.nyilvantarto.hu/kekhh/kozoz/index.php?k=statisztikai_adatok_kiadvanyok_nepessegfuz_hu_2008.
- FARKAS TAMÁS 2002. Nyelvművelés és családnév-változtatás. In: BALÁZS GÉZA – A. JÁSZÓ ANNA – KOLTÓI ÁDÁM szerk., Éltető anyanyelvünk. Mai nyelvművelésünk elmélete és gyakorlata. Tinta Könyvkiadó, Bp. 159–63.
- FARKAS TAMÁS 2003. A magyar családnévanyag két nagy típusáról. Magyar Nyelv 144–63.
- FARKAS TAMÁS 2007. *Kárpáti, Kárpáthy és a Kárpáti-k*. Egy újkeletű magyar családnév művelődéstörténete. In: HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ szerk., Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói. Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság, Debrecen–Budapest. 147–64.
- FARKAS TAMÁS 2009a. Családnévrendszer, névhasználat, névváltozás nyelvi-kulturális kontaktushelyzetben. Névtani Értesítő 31: 27–46.
- FARKAS TAMÁS 2009b. „Nem magyar az, aki ics-vics...” Létünk 39/2: 41–9.
- FARKAS TAMÁS – KOZMA ISTVÁN szerk. 2009. A családnév-változtatások története i időben, térben, társadalomban. Gondolat Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp.
- FARKAS TAMÁS – MAITZ PÉTER 2009. Nyelvi nacionalizmus és német családnévek a 19. századi Magyarországon. Századok 143: 565–92.
- N. FODOR JÁNOS 2008. Északkelet-Magyarország személyneveinek komplex nyelvi elemzése (1401–1526). PhD értekezés. ELTE BTK, Bp. Kézirat.
- GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS 2007. Mezővárosi személynevek a középkori Északkelet-Magyarországról. Magyar Nyelvjárások 45: 151–87.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1960. A délszláv Nagy Sándor-regény és középkori irodalmunk. MTA I. Osztály Közleményei 16: 235–93.
- HAJDÚ MIHÁLY 2003. Általános és magyar névtan. Osiris Kiadó, Bp.
- HAJDÚ MIHÁLY 2008. Beszámoló a készülő „Mai családnéveink lexikona” munkálatairól. Névtani Értesítő 30: 167–84.
- HANKS, PATRICK – HODGES, FLAVIA 1988. A Dictionary of Surnames. Oxford University Press, Oxford–New York.
- IMDb. = International Movie Database. <http://imdb.com>.
- KNIEZSA ISTVÁN 1965/2003. A magyar és szlovák családnévek rendszere. In: Uő, Helynév- és családnév-vizsgálatok. Lucidus Kiadó, Bp. 255–349.
- KARÁDY VIKTOR – KOZMA ISTVÁN 2002. Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig. Osiris Kiadó, Bp.
- KOHLHEIM, ROSA – KOHLHEIM, VOLKER 2005. Duden Familiennamen. Herkunft und Bedeutung. Dudenverlag, Mannheim–Leipzig–Wien–Zürich.

- KUNZE, KONRAD 2004. dtv-Atlas Namenkunde. Vor- und Familiennamen im deutschen Sprachgebiet. 5. Auflage. Deutscher Taschenbuch Verlag, München.
- LADÓ JÁNOS 1981. Mi a magyar családnév? In: HAJDÚ MIHÁLY – RÁCZ ENDRE szerk., Név és társadalom. A III. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 160. Bp. 51–3.
- MÁTRAHÁZI ZSUZSANNA 1981. Napjaink különleges keresztnévdívatja. Magyar Névtani Dolgozatok 15. ELTE, Bp.
- MIZSER LAJOS 2000. Tirpák vezetécknevek. Stádium Kiadó, Nyíregyháza.
- MIZSER LAJOS 2009. A munkácsi várhoz tartozó falvak hely- és személynevei 1570-ben. Névtani Értesítő 31: 63–7.
- NAGY IVÁN 1857–68. Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. Ráth Mór kiadása, Pest.
- OnTelK. = Online Telefonkönyv. [Http://www.telefonkonyv.hu](http://www.telefonkonyv.hu).
- ÖRDÖG FERENC 1973. Személynévizsgálatok Göcsej és Hetés területén. Akadémiai Kiadó, Bp.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1989. Név kutatás és névkultúra. In: BALOGH LAJOS – ÖRDÖG FERENC szerk., Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. magyar névtudományi konferencia előadásai. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 183. Budapest. 13–8.
- SZARVAS GÁBOR 1881. A névmagyarosítás kérdése. Magyar Nyelvőr 1–5.
- [SZENTIVÁNYI ZOLTÁN] 1895. Századunk névváltoztatásai. Helytartósági és miniszteri engedéllyel megváltoztatott nevek gyűjteménye 1800–1893. Hornyánszky Viktor kiadása, Bp.
- SZIGETVÁRI IVÁN 1891. A névmagyarosítás. Magyar Nyelvőr 497–501.
- SZILÁGYI-KÓSA ANIKÓ 2009. Egy tömeges névváltoztatás története és tanulságai: Kislőd, 1868. In: FARKAS-KOZMA szerk. 2009: 223–33.
- TUCKER, D. K. 2008. Reaney & Wilson Redux: An Analysis and Comparison tith Major English Surname Data Sets. Nomina 31: 5–44.
- VERBÉNYI ERNŐ é. n. A névmagyarosítás kézikönyve. A névváltoztatásról szóló szabályok és legújabb tudnivalók. 2., javított kiadás. Kókai Lajos kiadása, Bp.
- VÖRÖS FERENC 2004. Családnév kutatások Szlovákiában. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony.
- VÖRÖS FERENC 2006. Gondolatok a magyar és a szlovák családnévek összevetéséhez. Névtani Értesítő 28: 45–54.
- VÖRÖS FERENC 2010. Mutatvány a mai magyar családnév atlasz előmunkálataiból. [Első közlemény.] Magyar Nyelv 156–69.
- WENZEL, WALTER 2004. Familiennamen. In: A. BRENDLER – S. BRENDLER Hrsg. 2004: 705–42.
- Wikipedia/Surnames = http://en.wikipedia.org/wiki/Lists_of_most_common_surnames.
- Wikipedia/Novak = [Http://en.wikipedia.org/wiki/novak](http://en.wikipedia.org/wiki/novak).

FARKAS TAMÁS

The borrowed family name Novák and the Hungarian stock of family names

The family name *Novák* is strikingly current in several Slavic languages. It is also by far the most frequently occurring borrowed item of the Hungarian stock of family names (eleven and a half thousand persons wear it in this country). Its territorial distribution is mainly related to that of Slavic-based population in Hungary and to former trends of migration. The name *Novák* has been attested in Hungary since the fourteenth century; its widespread occurrence today, however, is due to

migrations after the end of Turkish rule in this country. Its Slavic etymology ('new') may cover several different motivations of name giving; its potential Hungarian-internal coinage cannot have been significant. Despite its foreign origin and high frequency, it was not a typical name to be Hungarianised during the history of family name Hungarianisations in the 19th and 20th centuries; even cases of official change of name to *Novák* did occur. Part of the reason for all that may have been the fact that it is structurally quite appropriate to fit in well with the range of native family names and also that, in general, the Slavic-based population was less active in the process of Hungarianisation. Its striking currency today is a consequence of its origin and history, as well as of the stronger tendency for borrowed names of other backgrounds to be changed by their bearers.

Keywords: *Novák*, borrowed family names, change of name, Hungarianisation, frequency of names.

TAMÁS FARKAS

A magyar jövevényszavak morfológiai adaptációja a ruszinban Lexikográfiai munkák és szépirodalmi művek tükrében*

1. Kárpátalja csak a második világháború végén vált Szovjet-Ukrajna részévé, ahol *Закарпатська область* ukrán, illetve *Закарпатская область* orosz néven (tkp. 'Kárpáton túli terület') megyei szintű közigazgatási egységet képez (*Kárpátalja* mint magyar tájnév eredetéről vö. JUHÁSZ 1988: 83; BOTLIK 2005: 16–23). Az ott élő keleti szláv és magyar etnikum között létrejött sokrétű nyelvi-nyelvjárási kapcsolat arról tanúskodik, hogy történelmi egybefonódásuk nagyon régen, még a korai középkorban vette kezdetét (DEZSŐ 1961: 140–1; MOKÁNY 1966: 10).

A kárpátaljai keleti szláv nyelvjárások a galíciai és a bukovinai ukrán dialektusokkal nyelvjárási kontinuumot képeznek, vagyis dialektológiai szempontból ezek a mai értelemben vett ukrán nyelv nyelvjárásai. Az ukrán nyelvterület zömétől való hosszas, 1944-ig tartó politikai különállás miatt azonban itt az irodalmi nyelvi fejlődés más úton haladt, mint az ukrán nyelvterület más részein. A helyi nyelvjárások alapján itt ugyanis lokális irodalmi nyelv is kialakult: a kárpáti ruszin. Ez a ma is több országban művelt irodalmi nyelv a kisebb szláv irodalmi nyelvek ismert szakértője, ALEKSANDR DULIČENKO tartui szlavista felosztása szerint a szláv periférikus mikronyelvek közé tartozik (DULIČENKO 1998, vö. magyar nyelvű ismertetését is: ZOLTÁN 2001; legújabban a kárpáti ruszincról történeti perspektívában összefoglalóan vö. DULIČENKO 2008). A továbbiakban tehát *r u s z i n* n y e l v e n ezt a regionális irodalmi nyelvet értjük, míg a kárpátaljai keleti szláv dialektusokat *u k r á n* n y e l v j á r á s o k n a k nevezzük. (A *kárpáti ruszin* terminusban a *kárpáti* jelző az egykori magyar Délvidéken, később Jugoszláviában, majd a mai Szerbiában és Horvátországban beszélt *bács-szerémi ruszin*-tól való megkülönböztetést szolgálja, amelynek a nyelvjárási alapja nem ukrán, hanem keletiszlovák. Mivel tanulmányunk csak a kárpáti ruszint érinti, a továbbiakban ezt a pontosító jelzőt elhagyjuk.)

---

* A szerző köszönetet mond Mokány Sándornak, a tanulmány lektorának számos értékes megjegyzéséért és hasznos tanácsáért.

Megjegyzendő, hogy Kárpátalja XVI. századi ruszin nyelvemlékének, a Nyagovai Posztillának az írója „igen következetesen használja a nép nyelvét” (DEZSŐ 1989: 13), az akkor még jobbra általános elterjedésű (MOKÁNY 1965: 168–70) úgynevezett máramarosi *u*-zó nyelvjárást. Így érthető, hogy ebben a vallási jellegű műben számos magyar jövevényszó is van (DEZSŐ 1985; ZOLTÁN 2006).

A szomszédságból, illetőleg együttélésből fakadó nyelvjárási szintű ruszin–magyar nyelvi kapcsolatok hűen tükröződnek többek között KÓTYUK ISTVÁNNAK „Az ungi magyar nyelvjárás ukrán jövevényszavai” című monográfiájában (KÓTYUK 2007), de természetesen a magyar szomszédság nyelvi nyomai megtalálhatók a helyi ukrán nyelvjárásokra épülő kárpáti ruszin regionális irodalmi nyelvben is. Kutatásunk ebben a sajátos „mikronyelvi” közegben a XX. század végén, illetve a XXI. század elején megjelent kárpáti ruszin nyelvű szépirodalmi művekben, illetőleg lexikográfiai munkákban fellelhető magyar jövevényszavakra irányul.

Több hazai és magyarországi kutató kiemelten foglalkozott a kárpátukrán nyelvjárások régi vagy mai magyar jövevényszavainak a l a k t a n i m e g h o n o s o d á s á v a l (vö. pl. BALECZKY 1958: 23–46, 1960: 247–65; MOKÁNY 1962a: 60–75; OROS 1964: 40–3; DEZSŐ 1970: 83–98, 1989: 37–41; LIZANEC 1977: 29–68). – Jelen tanulmányunknak az a célja, hogy feltárja a forrásanyagban megnevezett, ruszin irodalmi nyelven kiadott művek magyar jövevényszavait, valamint megismertesse az olvasót a l a k t a n i beilleszkedésük mikéntjeivel. E cél érdekében figyelemmel kísérjük, hogy a szövegkörnyezet(ük)be ágyazott magyar jövevényszavak – főnevek, melléknévek, igék és határozószók – miként illeszkednek az átvevő nyelv esetrendszerébe. Rámutatunk a prefixumok, szuffixumok és flexiók honosító szerepére is. E tanulmányban megállapítást nyer többek között az is, hogy a megvizsgált jövevényszavak meghonosodása – különböző genetikai-tipológiai nyelvi voltukból adódóan – olykor bizonyos problémáktól sem mentes.

2. A főnevek adaptációja. – A kárpátaljai ruszin nyelven írott művekben és lexikográfiai munkákban a magyar kölcsönszavak jelentős részét főnevek képezik. A legtöbb magyar eredetű főnév adaptálódott az átvevő nyelv szóképzési és morfológiai rendszeréhez. BALECZKY EMIL (1960: 264–5) két pontban fogalmazta meg azt, hogy mire szükséges figyelni a magyar jövevény főnevek alaktanvizsgálata során a szláv nyelvekben: 1. a szláv főnév alaktanára, amely helyett vagy amellyel párhuzamosan használatos a magyarból kölcsönzött szó; 2. a szomszéd nyelvek és nyelvjárások magyar eredetű főneveinek alaktanára. Mivel a magyarban a ruszinnal ellentétben nincs nem (genus) mint nyelvtani kategória, ezért a főnevek morfológiai beilleszkedése során a nem- és deklinációcsoporthoz kell igazodniuk. PETRO LIZANEC (1977: 51) a forrásnyelvben a főneveket két csoportba sorolja végződésük szerint: magánhangzóra és mássalhangzóra végződőkre. A továbbiakban mi is e szétválasztást alkalmazzuk.

A) A magánhangzóra végződő főnevek adaptációjának esetei. – 1. A magyar labiális *-a* végű főnevek többsége az *-a*, elvétve *-я* végződésű nőneműek I. deklinációcsoportjába illeszkednek be, pl. *борпейда* < *bokréta* (N. *bokréita*), *бунда* < *bunda*, *гамфа* < *hámfa*, *зурка* < *hurka*, *гута* < *guta*, *талиба* < *galiba*, *геренда* < *gerenda*, *деўжа* < *dézsza* (N. *déjzsa*), *дудва* < *dudva*, *итуря* <

eperfa, *ipka* < *irka*, *кальга* < *kályha*, *карика* < *karika*, *кофа* < *kofa*, *коцка* < *kocka*, *лонта* (лонтя) < *labda* (N. *lapta*), *луйтра* < *lérta* (R. *lajtra*), *марга* < *marha*, *мінта* < *mintá*, *новта* < *nóta* (N. *но́та*), *оргона* < *orgona* (virág), *палачинта* < *palacsinta*, *панпура* < *paprika*, *почоля* < *porcsolya*, *пуста* < *puszta*, *ратота* < *rántotta* (N. *rátota*), *табла* < *tábla*, *мінта* < *tinta*, *файта* < *fajta*, *фінджса* < *fin-dzsa*, *цєруза* < *ceruza*, *чита* < *csiga*, *чїжма* < *csizma* (N. *csizma*), *чутора* < *csutor-ra*, *ярда* < *járda*. – Ebbe a deklinációcsoportba soroljuk a labiális -a végződésű hímnemű főneveket is: *біка* < *bika*, *газда* < *gazda*, *варга* < *varga*, *катуна* < *katoná*; vö. И учуеш: там, де стане чижмов русскій *катуна*! (Čučka 1992: 15) 'És meghallod azt, ahol csizmájával megáll az orosz katoná'.

2. Az -i, -e, -é, -u magánhangzóra végződő magyar főnevek a nőnemű -a végződésű főnevek I. deklinációcsoportjába illeszkednek, pl. *біра* < *bige*, *деца* < *deci*, *каралаба* < *karalábé*, *ленча* ~ *леньча* < *lencse*, *серенча* ~ *сереньча* < *szerencse*, *мениа* < *tepsi* (de elvértve: *menüi*), *фейса* < *fejsze*, *чинка* < *csipke*. A *менгеруця* < *tengeri* főnévben honosító -у/- képzővel történik az adaptáció. – Kérdéses a *капура* < *kapu* főnév idetartozása. BALECZKY EMIL (1958: 35) úgy véli, hogy a magyar eredetű *капура* -ura szuffixumot kapott a *цанпура* 'kecske', *шащпура* 'sás-fajta' főnevek mintájára. Több kutató véleménye szerint azonban a *kapura* főnév a magyar *kapu*+ra szublativusi határozóragos átvétele lehet, amely feltehetőleg egy *kapura*! (értsd: *dobolj, támadj*!) régi katonai vezényszóféltre vezethető vissza (ESUM 2: 378). Hogy e felfogás melyikét illeti elsőség, további kutatás tárgyát képezi (MOKÁNY 1970: 281–5).

Kivétel az alany- és tárgyesetben használatos *хеченече*, *геченече* < *hecsepecse* 'hecsedli' (pl. Над шанцями вдянь файніе *хеченече*; Petrovcij 1999: 8, 'A sáncok fölött nappal szépen virít a hecsepecse'; *геченече*; I. Kerča 2007). Kárpátalja területén és Ivano-Frankivszk néhány járásában szintén elterjedtek az *ече-нече*, *гече-нече*, *ечи-нечи*, *гучи-нучи*-féle variánsok (SABADOŠ 1982: 68–9; MYHOLYNEC' 2000: 353).

Egy-két kölcsönszó változatlan alakban honosodott meg: *паріжі* < *párizsi*, *мениа* < *tepsi*; vö. Довкола жони у пондьолах на *мениа* носять пірулки (Čučka 1992: 56) 'Körülöttünk az asszonyok pongyolában tepsin hordják a tablettákat'.

3. A -li képzős magyar közvetítésű német főnevek az -uk képzős hímneműek II. deklinációcsoportjához sorolhatók: *кіфлик* < *kifli* (elvértve *кіфлі*), *мушкатлик* < *muskátl*, *цетлик* < *cetli*. Kivételt képez a meghonosodott nőnemű *рібізли* < *ribizli*. – Ebbe a csoportba soroljuk továbbá a *пантлик* < *pántlika* főnevet. BALECZKY EMIL (1958: 401–2) úgy véli, hogy a *pántlika* főnév a közép-kárpátaljai, a hucul, és részben a lemko nyelvjárásban *pantlyk* (kicsinyítő *pantlyčok*) hímnemű alakban terjedt el. Szánok és Sztryj környékén a *pantlyka* (kicsinyítő *pantlyčka*) nőnemű szóalak használatos. A szerző arra a következtetésre jut, hogy a bajor-osztrák eredetű *pantlyka* szóalak valószínűleg magyar közvetítéssel került az ukrán nyelvjárásokba, a *pantlyk* viszont nem. Ezt azzal magyarázza, hogy a kárpáti nyelvjárásokban számos olyan német kölcsönszó van, amelyik -yk szuffixumú: *griflyk* < *Griffel*, *kriglyk* < *Krügel*, *kapslyk* < *Kapsel*, *mantlyk* < *Mantel* stb. (i. m. 402–3). Ezek a ruszin nyelvjárásokba közvetlenül kerülhettek a németből is, de az sem zárható ki, hogy a magyar volt az átadójuk, vö. m. *grifli*, *kapsli*, *krigli*. Ide soroljuk még a -чок kicsinyítő képzős *машиличок* < N. *masli* 'masni' főnevet is.

4. Az -ó (~ N. *о́у*), -ő (~ R. N. *о́ї*), -ú ~ *u* végű főnevek a hímneműek II. deklinációcsoportjába illeszkednek be -*ов*, -*ев*, -*ув* ~ -*юв*, -*ів* végződéssel: *а́диов* < *ágyú*, *а́ришов* < *ásó* (N. *ársóу*), *ба́тов* < *bagó* (N. *bagóу*), *ба́ров* < *báró* (N. *bároу*), *би́льчув* < *bölcső*, *би́рив*, *би́рув* < *bíró* (N. *biróу*), *бу́нков* < *bunkó* (N. *bunkóу*), *ва́лув* < *vályú* (N. *válóу*), *га́йтув* < *hajtó* (kutya) (N. *hajtóу*), *га́юв* < *hajó* (N. *hajóу*), *ги́нтов* < *hintó* (N. *hintóу*), *го́рдив*, *го́рдов* < *hordó* (N. *hordóу*), *до́нгов* < *dongó* 'kismotorbicikli' (N. *dongóу*), *дя́лув* < *gyalu*, *дя́ллув* < *gyeplő* (N. *gyeplőу*), *жа́чкув* < *zacsó* (N. *zsacsóу*), *канда́тув* < *kandalló* (N. *kandalóу*), *ке́рейтув* < R. *кере́їту* 'kerülő', *ко́пориув* < *kororsó* (N. *kororsóу*), *ко́салув* < *kaszáló* (N. *kaszálóу*), *ле́чов* < *lecsó* (N. *lecsóу*), *ма́нкув* < *manó* (N. *manóу*), *ма́йков* < *maskó* (N. *maskóу*), *пе́жтев* < *pezsgő* (N. *pezsgőу*), *ре́селюв* < *reszelő* (N. *reszelőу*), *са́був* < *szabó* (N. *szabóу*), *со́лтабурув* < *szolgabíró* (N. *szóуgabíróу*), *те́метув* < *temető* (N. *temetőу*), *фа́мюв* < *fattyú* 'kamaszfű', *фи́тов* < *fűtő* (N. *fűtőу*), *фо́рпув* < *forgó* (N. *forgóу*), *чи́нув* < *cipó* (N. *cipóу*), *ча́ков* < *csákó* (N. *csákóу*), *чи́кув* < *csikó* (N. *csikóу*), *чо́рпув* < *csorgó* (N. *csorgóу*), *я́рув* < *járó* (N. *jároу*). A *би́мбовка* < *bimbó* (N. *bimbóу*) főnév -*ка* kicsinyítő képzőt kap, így a nőneműek I. deklinációcsoportjába illeszkedik be.

5. Néhány -*a*, -*e*, -*ó* (N. *о́у*) végű főnév valószínűleg az ukrán standard analógiájára a pluralia tantum kategóriába épül be: *корчолі* < *korcsolya* (vö. ukr. irod. *ковзани*), *тапеты* < *tapéta* (vö. ukr. irod. *шпалери*), *фото́вы* < *fogó* 'harapófogó' (vö. ukr. irod. *кліщі*), *чуре́гы* < *csöröge* N. *csürege* (vö. ukr. irod. *вергуни*), *шара́гли* < *saroglya* (vö. ukr. irod. *ноші*, *носи́лки*), *буді́ты*, *бю́дюговы* < *bugyogó* (N. *bugyogóу*) (vö. ukr. irod. *трусси*, *шаровари*), *ві́ли* < *villa* 'vasvilla' (vö. ukr. irod. *вилли*).

6. A *мо́ї* < *maggi* 'húsleves-ízesítő' a nem deklinálható hímnemű főnevek kategóriájába illeszkedik.

7. A *ни́йні*, *ни́йночки* < *néni* a nőneműek I. deklinációcsoportjába illeszkedik be; vö. *На кого́ моя шаркань-ни́йні тонко на́мікає?* (KešŽiv. 58) 'Kire céloz az én sárkány nénim?'

8. Az *а́но* < *ара* – az azonos jelentésű *ня́ньо* analógiájára – a hímneműek II. deklinációcsoportjába illeszkedik be. Ide tartozik a *ба́чі* < *bácsí* főnév is, amely az irodalmi művekben leginkább megszólításként fordul elő: *Ге́й, ба́чі, що́ там не́сете в ми́шку?* – *поці́кавився інс́пектор* (Tomčaniј 1974: 599) 'Hé, bácsi, mit visz ott a zsákban? – érdeklődött a felügyelő'. – *Що́, Зо́лтан-ба́чі, шу́ба про́пала?* – *смію́ться* (Potušnjak 1980: 152) 'Mi történt, Zoltán bácsi? Elveszett a suba? – nevetnek'.

B) A mássalhangzóra végződő főnevek adaptációjának esetei. – Ezek mennyisége a legszámottevőbb a főnévi rendszerben. – 1. Nagy részük a hímnemű kemény vagy spiráns mássalhangzóra végződő főnevek II. deklinációcsoportjához alkalmazkodott: *ала́ш* < *állás*, *а́лдомаш* (*галдомаш*) < *áldomás*, *анта́лат* < *antalag*, *банта́ш* < *bántás*, *ба́юс* < *bajusz*, *би́р* < *bér* (N. *bír*), *бо́вт* < *bolt* (N. *bóуt*), *бо́кован* < *pokolvar*, *ва́шар* < *vásár*, *во́шпор* < *vaspor*, *гро́ф* < *gróf*, *дара́б* < *darab*, *до́вган* < *dohány*, *е́всар*, *ю́всар* < *jószág* (N. *jóуszág*), *кала́п* < *kalap*, *ке́рт* < *kert*, *ке́трец* < *ketrec*, *коша́р* < *kosár*, *ла́бош* < *lábás* (N. *lábos*) 'edény', *ле́веш* < *leves*, *лотор* < *lator*, *ми́рег* < *méreg* (N. *míreg*), *ни́таш* < *nyitás*, *одо́маш* < *adomás* 'áldomás', *на́план* < *raplan*, *ранта́ш* < *rántás*, *ра́нц* < *ránc*, *сала́ш* < *szállás*, *тро́втер* < *tróger* (N. *tróуger*), *фа́рада́чар* < *fáradtság* (N. *fáracс*

cság), *хосен* < *haszon*, *чомат* < *csomag*, *чот* < *csat*, *шоїт* < *sajt*, *язмин* < *jázmín*, *яндик* < *ajándék*. Már a XVI. századi Nyagovai Posztillában felbukkannak a magyar *haszon*-nak *chosen* és *chosna* változatai. Párhuzamos megjelenésüket DEZSŐ LÁSZLÓ (1989: 38) a magyar szó -a birtokos személyjeles alakjának átvételével magyarázza (vö. *haszon* – *haszna*). A *кепт*, *кепта* < *kert* főnevet BALECZKY EMIL Kárpátalja déli nyelvjárásaiban elterjedt *загорода* 'kert, gyümölcsösökert' nőnemű -a végű főnév hatásával magyarázza. Rámutat arra, hogy a *загорода* és *kerta* főnevek párhuzamosan is éltek az ungi, zempléni és sárosi ukrán nyelvjárásban (BALECZKY 1960: 262).

2. A palatális mássalhangzóra végződő magyar főnevek a hímnemű lágy mássalhangzóra végződő főnevek II. deklinációcsoportjába illeszkednek be: *баршонь* < *bársony* (de van *баршан*, *баршун* is: Hrinčenko 1958. 1: 146; Petrovcij 1999: 96), *жівань* < *zsvánu*, *каштель* < *kastély*, *кормань* < (*autó*)*kormány*, *кыпень* < *köpeny*, *легінь*, *лигінь* < *legény*, *оронь* < *aranu*, *роштель* < *rostély*, *ряднь* < *rongy* (de *рядня* nőnemű főnévként gyakrabban adatolt), *сакмань* < *saktánu*, *сегінь*, *сигінь* < *szegény* (N. *szegény*), *тентель* < *tengely*, *шаркань* < *sárkány*.

3. Számos magyarból kölcsönzött főnév szóvégi pergő foghangja palatalizálódott, s így a hímnemű lágy végű főnevek II. deklinációcsoportjába illeszkedik be: *бетярь* < *betyár*, *везирь* < *vezér*, *галірь* < *gallér*, *гентерь* < *henger*, *говзерь* < *hóhér*, *гусарь* < *huszár*, *кантарь* < *kantár*, *кінчтарь* < *kíncstár*, *лекварь* < *lekvár*, *лінтарь*, *лынгарь* < *lingár*, *тивчарь* < *tölcsér* (N. *töücsér*), *чивдирь* < *csödör* (N. *csőüddör*), *шовдарь* < *sódar* (N. *sóudar*). PETRO LIZANEC (1977: 47) kutatásai megerősítették, hogy a kárpátaljai ukrán nyelvjárásokban a szóvégi szonoráns megőrizhette lágyágát az ukrán szavakban is, például: *чумвирь* 'csütörtök', *столарь* 'asztalos'. – Ebbe a deklinációcsoportba illeszkednek be a *зембець* < *gömböc* és a *п'яць* < *piac* (N. *pijac*), de *п'яць* is előfordul (vö. I. KERČA 2007: 252).

4. Néhány esetben az átvett főnév szóvége nem palatalizálódott: *богарь* < *bo-gár*, *вашарь* < *vásár*, *тавань* < *gavallér*, *ногарь* < *pohár*, *сиварь* < *szivar*, *сомарь* < *szatár*, *тань* < *tányér*, *шінтерь* < *sintér*. Ezek a hímnemű kemény végű főnevek II. deklinációcsoportjába illeszkedtek be.

5. A kemény vagy lágy végű főnevek között olyanok is előfordulnak, amelyek a nőnemű I. deklinációcsoportba illeszkednek be -a, -я végződéssel: *барацка* < *barack*, *бемега* < *beteg(ség)*, *бота* < *bot*, *габ(а)* < *hab* 'hullám', *гомба* < *gomb* (a *гомбиця* -и- képzőt kapott), *капча* < *karocs*, *кішасоня* < *kisasszony*, *контя* < *konty*, *лаба* < *láb*, *лабсара* < *lábszár*, *ністоля* < *pisztoly*, *ройта* < *rojt*, *рудина* < *rúd* (-ин- képzős alak), *рядня* < *rongy*, *сарсам(а)* < *szerszám*, *тална* < *talp*, *турня* < *torony*, *фанка* < *fánk*, *фодра* < *fodor*. – A *битанга* < *bitang* főnevet a közös neműekhez soroljuk; vö. „Ци ты, битанго, вглух, усліп” (Petrovcij 38) 'Te, bitang, megsüketültél-e, megvakultál-e'. – Feltételezzük, hogy némely -a, -я flexiók szó ukrán standard mintát követ: *бана* < *bánat* ~ *муза*, *бемега* < *beteg(ség)* ~ *хвороба*, *бота* < *bot* ~ *палка*, *палиця*, *габа* < *hab* 'hullám' ~ *хвиля*, *капча* < *karocs* ~ *застібка*, *кішасоня* < *kisasszony*, ~ N. *панія*, *лаба* < *láb* ~ *нога*, *лабсара* < *lábszár* ~ *голінка*, *ройта* < *rojt* ~ *бахрома*, *тална* < *talp* ~ *ступня*, *нідошва*, *турня* < *torony* ~ *башта*, *фодра* < *fodor* ~ *оборка*. Megemlítené, hogy a XVI–XVIII. századi

írással emlékekben a *серсам* hím- és a *серсама* nőnemű szóalakok szintén párhuzamos használatúak (DEZSŐ 1961: 144).

6. A nőnem I. deklinációcsoportjába tartoznak azok a mássalhangzóra végződő főnevek, amelyek *-к(а)* szuffixumot kaptak: *вадаска* < vadász(at), *йонатанка*, *ёнатанка* < jonatán (alma), *парадичка* < paradicsom, *сакайтовка* < szakajtó, *фашірка* < fasírt. Ezekhez járul a *гiмбату* < himbál igéből képzett *гiмбалка* 'hinta' főnév is: *Гiмбалка была пудвішена до стовпа дерева* (Kerča 2005: 163) 'A hinta a fatörzsre volt függesztve'.

7. A magyar *-ság* végű főnevek *-шас(т)-*, *-шар-* képzőt kapnak. Ide soroljuk az archaikus jellegű *біпуар* < bírság és a *муламушас* < mulatság (N. mulacság), *фарадшар* < fáradság (N. fáracság) főneveket. Megjegyezzük, hogy a Felső-Borzsa vidéki nyelvjárásokban szintén csak néhány magyarból átvett *-шар* ~ *-шур* képzős főnév adatolt; a *-шар* szuffixum azonban kárpátukrán szavakhoz is csatlakozott: *злодійшар* 'tolvajlás' < *злодій* 'tolvaj', *мудрōйшар* 'bölcseesség' < *мудрый* 'bölcse', *бідōйшар* 'szegénység, nincstelenség' < *бідак* 'szegény, nincstelen' (NIMČUK 1963: 82–3).

8. Egyes férfiszakmák *-ász* képzős nevei a hímnem, II. deklinációcsoportjához csatlakoznak: *баняс* < bányász, *вадас* < vadász, *залас* < halász, *югас* < juhász. Ehhez a deklinációcsoportoz tartozik talán a *віпрак* < virgács, R. virgász főnév is.

9. Számtottevők a magyar *-ás*, *-os*, *-s* képzős főnevek, amelyek a hímnem, II. deklinációcsoportjához sorolandók. – a) Az *-аш* képzővel: *алаш* < állás, *банташ* < bántás, *баюсаш* < bajszos, *бичкаш* < bicskás, *бовташ*, *бовтош* < boltos (N. bóutos), *бочкораш* < bocskoros, *бундаш* < bundás, *вагаш* < vágás, *валасташ* < választás, *вонаш* < vonás 'magyar arany pénznem', *гайташ* < hajtás, *дудаш* < dudás, *кальгаш* < kályhás, *картяш* < kártyás, *корчоляш* < korcsolyás, *кайкаш* < kajakos, *кошаркаш* < kosaras 'kosárlabdázó', *лампаш* < lámpás, *марадаш* < taradás, *ніташ* < nyítás, *овдалаш* < oldalas (N. óudalas), *овріаш* < óriás (N. óuriás), *орташ* < irtás (N. R. ortás), *наўташ* < pajtás, *пантликаш* < pántlikás, *паприкаш* < paprikás, *порташ* < portás, *пошташ* < postás, *прімаш* < primás, *ранташ* < rántás, *рокаш* < rakás, *рядняш* < rongyos 'rongyszedő', *сакманяш* < szaktányos, *фіркаш* < firkás, *цiфраш* < cifrás, *чапаш* < csapás, *чардаш* < csárdás, *чисташ* < tisztás, *ушўташ* < sujtás. Ebbe a deklinációba tartozik a *сохташ* < *сохта* < szokta (E/3., vö. MOKÁNY 1966: 19) főnév is. – Értékes megfigyelést közöl VASYL' NIMČUK a Felső-Borzsa vidéki nyelvjárásokból: ott ugyanis *-аш* szuffixummal képződnek néha az élőlények és tárgyak attributív megnevezései: *цур'я* 'rongy' > *цур'аш* 'rongyszedő', *свал'ба* 'esküvő' > *свал'бааш* 'lakodalmi vendég', *оренда* 'bérlet' > *орендаш* 'bérlet', *неперодовий* 'vezető, élenjáró' > *непердаш* 'vezető személy' (NIMČUK 1963: 80).

b) Az *-ош* (*-еш*) képzővel: *бізтош* < biztos (úr), *бовтош* < boltos (N. bóutos), *боканош* < bakancsos (R. 'gyalogos katona'), *борзош* < borzas (N. borzos), *бункош* < bunkós, *варош* < város, *гаёш* < hájas, *гiдош* < hidas, *гусош* < húszas, *инош* < inas, *калатош* < kalapos, *ковдош* < koldus (N. kóyudus), *лабош* < lábás (N. lábos), *лантош* < lángos, *лапош* < lapos, *ловтош* < lógós 'lusta ember', *лотрош* < latros, *нілош* < nyilas (tört.), *ошколош* < iskolás (N. oskolás), *парош* < páros, *пондѣлош* < pongyolás, *малош* < tálás, *танцош* < táncos, *матош* < táltos

(N. tátos), *турлаш* < (jég)torlasz (N. torlás), *фланцюш* < *flancos*, *фльцюш* < *flúgos*, *францюш* < *francos*, *цукрош* < *cukros*, *чаварцюш* < *csavargós*, *чампош* < *csámpás*.

A megvizsgált művekben *-ош* képzőt kapott a *годнош* < *hadnagy*, *рембош* < *gömböc* 'kövér ember', *новтош* < *nótás* főnév is, így a II. deklinációcsoportba sorolható, akárcsak a *босорош* főnév, amely 'boszorkánymester, férfi boszorkány' jelentésben ismeretes, a *босорка(ня)* < *boszorka*, *boszorkány* képződménye (BALECZKY 1958: 34). A kárpátaljai ukrán nyelvjárásokban ismert a hímnemű *-ун* szuffixumú *босоркун* főnév is, amely a *босоркан* 'a nőnemű főnévből alakult (vö. NIMČUK 1955: 176). Egyébként az *-ош* képző elterjedt a kárpátaljai ukrán nyelvjárások nem magyar jövevényfőneveiben is, pl. *електрикарош* 'villanyszerelő', *крадош* 'rabló', *околарош* 'szemüveges', *топанкош* 'cipőt viselő ember' (vö. NIMČUK 1963: 81–2; LIZANEC 1977: 57–9).

Megjegyzem, a fentebb felsoroltak között azonban belső keletkezésű is lehet pl. a *бовташ* 'boltos', *бочкораш* 'bocskoros', *кошаркаш* 'kosárlabdázó', *новтош* 'nótás', *ряндяш* 'rongyszedő', *сакманяш* 'szakmányos', *сохташ* 'szokás', *чим-балош* 'cimbalmos'.

KÁPRÁLY MIHÁLY tanulmányt szentelt a magyar eredetű *-ош* (*-аш*) képzős szavak vizsgálatának a kárpátaljai ruszin szövegekben. Véleménye szerint e képzők elterjedése a történelmi Magyarország népei közötti tartós nyelvi kapcsolatokról tanúskodik (KÁPRÁLY 2001: 74). Az általa megvizsgált négy évszázadnyi kárpáti ruszin szövegek között vannak tudományos, publicisztikai és szépirodalmi írások, illetve előfordulnak a XX. század első felében megjelent újságcikkek is. KÁPRÁLY megállapította, hogy a modern kori kárpátaljai szövegekben a személyt jelentő főnevek képzői közül a legproduktívabb az *-ош* (*-аш*): *беспека* 'biztonság' > *беспекаш* 'ügynök', *інтелігент* > *інтелігентош* 'intelligens ember', *наркотики* 'narkó' > *наркаш* 'narkós', *новинка* 'újság' > *новинкаш* 'postás', *окулярі* 'szemüveg' > *окулярош* 'szemüveges ember', *пасуля* 'bab' > *пасуляш* 'babot kedvelő ember', *хрінь* 'torma' > *хріняш* 'emberre vonatkoztató' (becsmérlően), *фотька* 'fénykép' > *фотькош* 'fényképész', *яйце* 'tojás' > *яйцош* 'tökös ember' (becsmérlően) (i. m. 77–8).

A magyar nyelvvel ellentétben, ahol az *-as*, (*-ás*) képzős szavak változatos jelentéssel bírnak, a ruszinban az *-ош* (*-аш*) csak személyek megnevezésére és személynevek képzésére használatos (i. m. 79). KÁPRÁLY felfigyelt az *-ош* (*-аш*) képzős családnevek adatolására: *Бордаш*, *Добош*, *Жирош*, *Зубаш*, *Карабелѣш*, *Кеминяш*, *Майорош*, *Малош*, *Пушкаш*, *Сабадош*, *Цибуляш*. A *Барвінкош*, *Бербелаш*, *Салдобош*, *Фогараш* helynevek a szovjet korszakban ukrán megfelelőt kaptak (i. m. 80). Ezek közül a *Бордаш* < *Bordás*, *Добош* < *Dobos*, *Жирош* < *Zsíros*, *Карабелѣш* < *Karabélyos*, *Майорош* < *Majoros*, *Пушкаш* < *Puskás*, *Сабадош* < *Szabados*, *Салдобош* < *Száldobos* a magyarban alakult személynevek.

Az általunk megvizsgált írott anyagban az *-аш* ~ *-яш*, *-ош* képző egyébként is elterjedt, például: *гойкати* 'kiabál' > *гойкаш* 'kiabáló', *двакіла* 'két kiló' > *двакілаш* 'kétkilós súly', *красти* 'lop' > *крадош* 'tolvaj', *куфер* 'bőrönd' > *куфераш* 'bőröndös ember', *окулярі* 'szemüveg' > *окулярѣш* 'szemüveges ember', *парцела* 'parcella' > *парцелаш* 'parcellás, földterület tulajdonosa', *пицалка* 'furulya' > *пицалкош* 'furulyás', *порція* 'porció, adó' > *порціяш* 'porciós, adófizető', N. *пуд-*

хвустя 'farokszíj' > нудхвостаи 'talpnyaló', рахунок 'számla' > рахункош 'takarékos ember', ребро 'borda' > ребраи 'sovány (idős) ember', рот 'száj' ротаи > 'szájás', сабля 'kard' > сабляи 'szablyás', трона 'ösvény' > тронаи 'merekdek ösvény', N. фамилия 'család' > фамилияи < 'családfő', яма 'gödör' > ямаи 'gödörásó'. Anyagunkban az *-аи*, *-ои* képzős ruszin főnevek leggyakrabban szakmát és emberi tulajdonságot jelentenek, mint ahogyan NIMČUK (1955: 177) által vizsgált Felső-Borzsa vidéki nyelvjárásokban is.

11. Megőrizték *-еи* végüket az *-(e)s* képzős magyar eredetű főnevek: бет-легемеи < *betlehemes*, бیرهи < *béres* (N. *béjres*), креймеи < *krémes* (N. *kréjmes*), левеи < *leves*, реймеи < *rétes* (N. *réjtes*), февдеи < *földes* (N. *főjdes*).

12. A magyar *-és* (N. *-es*, *-is*) képzőnek *-еи* vagy *-ии* a ruszin megfelelője: мیرهи < *mérés* (N. *míres*), пенделіи < *rendelés* (N. *rendelís*).

13. Csak megszólításként használatos a бораттом < *barátom*, vö. Бораттом, сервус! (Fantič 37) 'Szervusz, barátom!'.

3. A melléknevek meghonosodásának esetei. – 1. Néhány főnévi értékű szó eredeti magyar szóalakban illeszkedett be, pl. барна < *barna*, гамиш < *hamis*, гунцут < *huncut*, кайла < *kajla*, креймеи < *krémes* (N. *kréjmes*), тарка < *tarka*. Megemlítendő, hogy a XVI–XVIII. századi ruszin nyelvmélekekben minden magyar eredetű melléknévhez ukrán (azaz ruszin) szuffixum kapcsolódott (vö. DEZSŐ 1961: 156).

2. Az általunk vizsgált anyagban is gyakran megtoldja, „ruszinosítja” a melléknévet az *-н-*, *-ьн-* melléknévképző, s ehhez csatlakozik a melléknévi végződés (hímnemben *-ий* ~ *-ый*, nőnemben *-а* ~ *-я*, semlegesnemben *-е* ~ *-є*, többes számban pedig *-і* ~ *-ї*): бетежний < *beteg*, бізувний < *bizonyos* 'megbízható', валушний < *valós*, гамишний < *hamis*, герешний < *híres*, ипний < *ép*, кенешний < *kényes* (N. *kéjnyes*), кешервешний < *keserves*, лежерный < *lezser*, фіномный < *finom*, фришний < *friss* 1. 'most szedett, készített', 2. 'jókedvű, energikus, gyors'.

3. Néhány melléknév *-ст(ый)*, *-ськ(ый)*, *-цьк(ый)*, képzővel honosodott meg: барнастий < *barna*, таркастий < *tarka*, гунцутський < *huncut*, піцицький < *pici(ke)*, vö. Ах то твоя вітцівщина піцицька (MidZel. 1999: 75) 'Jaj, az a te picike hazád'.

4. A jövevény főnevekből képzett melléknevek, melléknévi igenevek nagyobb része a ruszinban keletkezett. Ezek mennyisége az általunk megvizsgált anyagban számottevő. Lássunk néhány leggyakrabban előforduló képzővel létrejött származékot. A legtöbb melléknév *-ув-ськ-*, *-ськ-* képzős: баняувський 'bányász-', баровський 'bárári', бетярський 'betyáros', битанський 'bitang-', біреиський 'béres-', бокораиський 'tutajos', босорканський 'boszorkányos', вароиський 'városi', везирський 'vezér-', галаский 'halász-', говерський 'haveri', гонвейдський 'honvéd-', гуницутський 'huncut-', гусарський 'huszár-', тазду(в)ський 'gazda-', грофський 'gróf-', живанський 'zsivány-', канторський 'kántor-', катунський 'katonai', каякаиський 'kajakos', кінчтарський 'kincstári', ковдоиський 'koldus-', левентський 'levente-', легінський 'legény-', немеиський 'nemes-', пайтаиський 'pajtás-', темету(в)ський 'temetői', унivarський 'ungvári', чалувський 'csaló-'.

5. Produktív az *-ов- ~ -ёв- ~ -йов-* szuffixum: *бадоговый* 'bádog-', *барацковый* (*бороцкковый*) 'barackfa-', *баршоновый* 'bársony-', *бишалмовый* 'birsalma-' (N. *bisalma*), *богтовый* 'bolti' (N. *bóyti*), *габовый* 'habos', *гомбичковый* 'gombos', *децембровый* 'decemberi', *догановый* 'dohány-', *жебовый* 'zseb-', *кабатовый* 'kabát-', *карикковый* 'karikás', *кертковый* 'kertes', *копонёвый* 'koronnya-', *норончковый* 'narancs-', *пасулёвый* 'paszuly-', *пяцовый* 'piaci', *телековый* 'telek-', *файтовый* 'fajta-', *чевдарёвый* 'csődör-' (N. *csőddör-*), *чомаатовый* 'csomagos', *шоровый* 'soros', *януаровый* 'januári'.

6. Gyakori az *-н-* képző is: *бетежский* 'beteg', *гаміиный* 'hamis', *готарный* 'határos', *кедвешинный* 'kedves', *лежерный* 'lezser', *ортаиный* 'írtott terület' (N. *ortás*), *папригаиный* 'paprikás', *сохтаиный* 'szokott', *фарадный* 'fáradt', *финомный* 'finom', *фрииный* 'friss'. A *бетеж* > *бетежский* ~ *битіжский* szóban *з / ж* mássalhangzó-váltakozás van, vö. *Битіжским* ся вернув (Petrovcij 119) 'Betegen tért haza'.

7. Több esetben előfordul az *-аст-(-яст-)* képző: *барнастый* 'barna, barnás', *габастый* 'habos, hullámos', *кайластый* 'kajla', *карика* > *каричка* > *каричкастый* 'labda alakú', *коцкастый* 'kockás', *леньчастый* 'lencse-', *мінтастый* 'mintás', *танірястый* 'tányér alakú', *таркастый* 'tarka, tarkás', *тивчарястый* 'tölcséres', *турнястый* 'tornyos', *фодрастый* 'fodros'.

8. Megemlíünk továbbá néhány kevésbé gyakori melléknévképzőt is: a) *-ан-*: *капчанный* '(be)kapcsolt', *паприжанный* 'paprikás', *тенгеричанный* 'tengeri-'; b) *-ат-*: *баюсатый* 'bajuszos', *лабатый* 'nagy lábú'; c) *-лив-* (*-лёв-*): *енгедливый* 'engedékeny', *сереньчливый* 'szerencsés', *хосновливый* 'hasznos, használatos', *шпорувливый* 'spóros, takarékos'; d) *-н-ист-*: *тарканистый* 'tarkás'; e) *-оват-*: *марговатый* 'tehenes', *хосновитый* 'hasznos'; f) *-цьк-*: *відицький* 'vidéki', *гайдуцький* 'hajdú-'; g) *-ав-*: *ловтавый* 'lógós', *рандавый* 'rongyos', *чампавый* 'csámpás'; h) *-(ь)к-*: *югаський* 'juhász'.

Előfordulnak szintúgy további főnévi vagy melléknévi többől képzett, különböző szuffixumú szavak: *карикковый* ~ *каричкастый* 'karikás', *коцкованный* ~ *коцковастый* 'kockás', *леньчовый* ~ *леньчастый* 'lencsés', *марговый* ~ *маржачый* 'marha-', *папригаиный* ~ *паприжанный* 'paprikás, paprikázott', *таркастый* ~ *тарканистый* 'tarkás', *фодрастый* ~ *фодричкастый* 'fodros', *хосенный* ~ *хосновитый* ~ *хосновливый* 'hasznos'.

Külön csoportot képeznek az *-ован-* képzős melléknévi igenevek: *забанованный* 'igen bánatos', *изронцованный* 'megráncosodott', *изунованный* 'megunt', *исчалованный* 'megcsalt, becsapott', *кефованный* 'megkefélt', *кінованный* 'megkínzott', *коцкованный* 'kockázott', *ошколованный* 'iskolázott' (N. 'oskolázott'), *порунтованный* 'elrontott', *рантованный* 'rántott', *сохтованный* 'szokott', *(у)ціфрованный* '(ki)cifrázott', *фарадлованный* 'fáradt', *хоснованный* 'használt', *чіпкованный* 'csipkés', *шпорованный* 'megspórolt, megtakarított'.

Néhány melléknévi igenév *-уч-(-юч-)* szuffixumot kapott, és ezáltal melléknévesült: *будушлючий* 'bujdosó', *газдуючий* 'gazdálkodó', *прикапчуючий* 'hozzácsatolt', *хоснуючий* 'használó'.

4. Az igék meghonosodásának esetei. – A ruszinban az igék részben magyar jövevény igékből képződtek, részben pedig főnévi vagy melléknévi származékok. PETRO LIZANEC (1977: 63–6) ezért az átvevő nyelvben két igekategóriát különböztet meg: 1. a magyar ige-töből származottakat; 2. a már meghonosodott főnévből képzetteket. Morfológiai adaptációjuk szerint a következő csoportokra bontottuk az igéket.

1. A magyarból átvett igei képződmények – az ige-tő bármilyen mássalhangzóra végződhet – egyik csoportját azok képezik, amelyek *-овати ~ -увати* szuffixumot kaptak: бантовати < bánt, бечеловати < becsül, бизувати < bízik, бировати < bír, бізентовати < bizonyít, будушловати < bujdosik, валтовати < vált, геверовати < hever, ентедовати < enged, кельтовати < költ, ловговати < lóg 'csavarog', ментовати < ment, ортовати < irt (N. R. ort), поносовати < panaszol, ренделовати < rendel, ругати < rúg, рунтовати < ront, сановати < szán, уновати < un, фарадловати(ся), фарадловати(ся) < fárad, чавартовати < csavarog, чаловати, чалувати < csál.

2. Az *-l* képzős igéknél egyes esetekben elvész az *-l*. Ezek *-овати ~ -увати* képzősök: дунтовати < dunsztol, чутаковати < csutakol, шацовати < sacco!, шпоровати < spórol, штімовати < stimmel. Más esetben viszont megmarad: кімловати < kémlel, про(в)баловати < próbál, ренделовати < rendel, фелеловати < felel, шейталовати (шійталовати) < séjtál.

3. Néhány magyar eredetű igéhez ruszin *-ати (-яти)* képző járul: аришовати < ás (N. árs), ловгати < lóg 'függ', татишати < tapsol, чапкати < csapkod. MOKÁNY SÁNDOR (1962a: 72) a legrégebbi kölcsönzésekhez sorolja az *-ати ~ -яти* képzős igéket és azokat is, amelyek a már korábban átvett főnevekből alakultak.

4. Visszahatónak tekintjük azokat a magyar eredetű igéket, amelyekhez *-ся* posztfixum járul. Ezek nagyobb része az ukrán standard analógiájára jöhetett létre: всалашоватися < beszállásol, vö. заселитися; вувалтоватися < kívált, vö. освідчуватися; вупоносоватися < kipanaszolja magát, vö. скаржитися; (из)бановатися < (el)szomorodik, vö. засмучуватися; испайташитися < pajtáskodik, vö. подружитися; миретоватися < mérgeződik, vö. нервуватися; ранцавитися < ráncol(ja a homlokát), vö. морицтитися; розбитантоватися < elbitangosodik, vö. розпуститися; розгімбатися < himbálózik, vö. розгойдатися; фарадловатися < fárad, vö. втомитися. Az általunk adatolt санкатися < szánkázik ige, mint ahogyan a легінитися < legénykedik, лобдатися < labdázik igék is, PETRO LIZANEC (1977: 65) szerint talán tükörfordítások.

5. Véleményünk szerint a már meghonosodott főnevekből képződhettek a következő igék, esetleg a megfelelő magyar igék hatására:

a) *-овати ~ -євати* képzővel: біманга 'bitang' > біманговати 'bitangol', біциклі 'bicikli' > біциклєвати 'biciklizik', вашир 'vásár' > вашиаровати 'vásárol', габ 'hab' > габовати 'habot ver, hullámosít', генгер 'henger' > генгерєвати 'hengerel', дялу 'gyalu' > дяловати 'gyalul', кантор 'kántor' > канторовати 'kántorkodik', каріка 'karika' > каріковати 'karikázik', кефа 'kefe' > кефовати < 'kefél', ковдош 'koldus' (N. коџдус) > коведовати 'koldul' (N. коџдул), кормань 'kormány' > корманєвати 'kormányoz', коцка 'kocka' > коцковати 'felkockáz, feldarabol', кочіш 'kocsis' > кочішовати 'kocsikázik', ланц 'lánc' > ланцовати

< 'láncol', *напруга* 'paprika' > *напруговати* '(meg)paprikáz', *ранц* 'ránc' > *ранцювати* 'ráncol', *реселєв* 'reszelő' > *реселєвати* 'reszel', *гїр* 'hír' > *розгїрєвати* 'elhíresztel', *салаш* 'szállás' > *салашовати* 'elszállásol', *талпа* 'talp' > *талповати* 'talpal', *тровгер* 'tróger' (N. 'tróuger') > *тровгеровати* 'trógerol', *фалат* 'falat' > *фалатовати* 'falatozik', *хосен* 'haszon' > *хосновати* 'használ', *цїмбор(а)* 'cimborá' > *цїмборовати* 'cimborál, baráti kapcsolatot tart fenn', *цїфра* 'cifra' > *цїфровати* 'cifráz', *чїпка* 'csipke' > *чїпковати* 'csipkéz', *шор* 'sor' > *шоровати* 'sorol';

b) valamint *-ити* ~ *-ити* képzővel: *бетяр* 'betyár' > *бетярити* 'betyárkodik', *бїреш*, *бїреш* 'béres' > *бїрешити*, *бїрешити* 'béres munkát végez', *бїров* 'bíró' > *бїровити* 'bírói munkát végez', *боїтар* 'bojtár' > *боїтарити* 'bojtárkodik', *босорка*, *босорканя* 'boszorkány' > *босорити*, *босорчити* 'varázslással foglalkozik', *габа* 'hullám' > *габити* 'hullámosít', *гуляш* 'gulyás' > *гуляшити* 'gulyásként dolgozik', *вашар* 'vásár' > *завашиарити* 'bevásárol', *кертис* 'kertész' > *кертисити* 'kertészkedik', *легїнь* 'legény' > *легїнити* 'legénykedik', *лїнтарь*, *лїнтарь* 'lingár' > *лїнтарити*, *лїнтарити* 'lingárkodik', *лонта* 'labda' (N. *lapta*) > *лонтити* 'labdázik' (N. *lapтазік*), *пайташ* 'pajtás' > *пайташити* 'pajtáskodik, barátkozik', *варош* 'város' > *поварошити* 'elvárosiasodik', *гїр* 'hír' > *розгїрити* 'elhíresztel', *рядня* 'rongy' > *ряднявити* '(el)rongyolódik', *салаш* 'szállás' > *салашити(ся)* 'elszállásol', *сокач* 'szakács' > *сокачити* 'szakácskodik', *фрічка* 'fricska' > *фрічкати* 'fricskáz', *чїжма* 'csizma' (N. *csizma*) > *чїжмарити* 'csizmadiaként működik', *югас* 'juhász' > *югасити* 'juhászkodik'. A *barna* melléknévből *-ити* képzővel jött létre a *барнити* < *barnul* ige.

Találkoztunk olyan ritka esettel is, amikor egy-egy adott szónak párhuzamos alakjai vannak, például: *-овати* ~ *-ловати*: *гамїшовати* ~ *гамїшловати* < *hamis-kodik*; *-аши-* ~ *-лаши-*: *ваташити* ~ *ватлашити* < *vág*.

A felsorolt szuffixumok segítségével folyamatos igeszemléletet kifejező igék képződnek. A befejezett igeszemléletet jelölő alakok a ruszin nyelvjárásokban jöttek létre a legváltozatosabb előképzők segítségével: *ви-*, *ву-*, *до-*, *за-*, *из-*, *май-*, *на-*, *о-*, *пере-*, *по-*, *при-*, *про-*, *роз-*, *уд-*, pl. *вїбізєнтовати* 'bebizonyít', *вуртовати* 'kiírt', *вухосновати* 'elhasznál', *дошєйталовати* 'odasétál, végigsétál', *забізув-нїти* 'magabiztossá válik', *изряднявити* ~ *поряднявити* 'elrongyolódik, lerongyolódik', *искельтовати*, *прокельтовати*, *роскельтовати* 'elkölt, elherdál', *майбечеловати* 'igen megbecsül', *накоцковати* 'felkockáz', *прокоцкати* < 'elkockáz', *науновати* 'megun', *очаловати* 'megcsal; becsap', *перечампати* 'csámpráskodik', *побантовати* 'megbánt', *побечеловати* 'megbecsül', *поваглашити* 'kivág', *потєнгєрєвати* 'lehenget', *подїжмити* 'megdézsmál', *поланцювати* 'megláncol', *полєгїнити* 'legénykedik egy ideig', *посєрєньчїти* 'szerencsétet valakit', *поталповати* 'megtalpal', *пофалатовати* 'feldarabol', *прїгаздовати* 'gazdálkodni kezd', *прогєверовати* 'elhever, ellustálkodik', *розбїтанговатися* 'elbitangosodik', *удвалтовати* 'kivált, megvált'.

5. Егєєб шзфажок. – 1. Az általunk megvizsgált anyagban csak egy számnevet találtunk: *изурь* < ezer. Ennek derivátumai az *изурька* 'ezres <bankó>' és a *пятьизурька* 'ötezres'.

2. Sem az írott szövegből, sem a nyelvjáráásokból nem kerültek elő magyar eredetű névmások.

3. A határozószók néhány kivétellel vagy változatlanul, vagy *-o* szuffixummal honosodtak meg: *батром* < *bátran*, *баторно* < *bátor* 'bátran', *бизувно, бізівно, бізунь* < *bizony*, *гамішно* < *hamisan*, *гяба, гяба* < *hiába*, *ипен, ипен(што)* < *éppen (hogy)*: У мене є сякі *ипен* (Hnatjuk 2001: 117) 'Nekem *éppen* ilyenek vannak'; *інкаб* < *inkább*, *кін(ом)* < *képpen*, *мусаї* < *muszáj*, *шуга* < *soha*: Од сього танцю *шуга* ся не вморю, То кров у міні рудну новту грає (Fantyč 1997: 23) 'Ebbe a táncba *soha* nem fáradok bele, A véremben édes honi nóta lüktet'; *нурда шуга* < *soha(sem)* – a határozószó első része a ruszin *нурда* 'soha', a másik része a magyarból átvett *шуга* < *soha* (idegennyelvi szinonimapár; vö. MOKÁNY 1962b: 132): Айбо ми би з Дюрьом *нігда-шуга* не були кумовами (Kešživ. 1997: 70) 'De mi Gyurával *soha* sem voltunk komák'. A vizsgált anyagban a *рендешно* < *rendesen* 'jól, alaposan' értelme van: Самі розумієте, што після таких випадку я мусіла *рендешно* розверечи своїми мозгами (Kešelja 1993: 58) 'Maga is érti, hogy ilyen eset után nekem jól meg kellett mozgatnom az agyam'. A *гяба* < *hiába* határozószónak a galíciai és a bukovinai szépirodalmi művekben bővült a jelentése: 'nem szabad, elég' (BÁRÁNYNÉ KOMÁRI 2008: 184): *Гяба* їх розуміти (Čeremšyna 1952: 302) 'Aligha lehet őket megérteni'.

A *батром* < *bátran* a cselekedet módját kifejező határozószók analógiáját tükrözi (vö. ukr. *гуптом* 'társaságban, együtt', *слідом* 'valakinek a nyomában'): Айбо нараз *батром* перескочив и уже стояв перед Юрком (KU. 2002: 24) 'Ámde *bátran* átugrotta, és máris Jurko előtt állt'. A *гамішно* 'hamisan' a *гамішний* < *hamis* melléknév derivátuma (vö. ukr. *веселий* 'vidám' – *весело* 'vidáman', *гарний* 'szép' – *гарно* 'szépen', *сумний* 'szomorú' – *сумно* 'szomorúan').

4. A magyar jövevényszavak között három kötőszót találtunk: *авадь* < *avagy*, *вадь* < *vagy*, *педіг* ~ *пидік* < *pedig* (vö. Задрывав уд страха вшиткый, *пидік*, вже было бы витко, Вбы якась там ворожбитка, *авать* босоркун-страшко (Petrovcij 1999: 94) 'Minden ízében reszketni kezdett a félelemtől, pedig már észre vette volna, ha jósnő, avagy rémisztő kuruzsló lett volna'; valamint egy sajnálkozó rosszalást kifejező indulatszót: *ене-бене* < *ejnye-bejnye*: *Ене-бене* – клячки – кампес, неборачку! (Kerča T. 2003: 134) 'Ejnye-bejnye, térdre, véged van, te szerencsétlen!').

6. Összefoglalás. – A fenti példákból látható, hogy a vizsgált szavak nagyobb része főnév. Ezek többsége a hímnemhez sorolandó. A nőnemű főnevek kisebb produktivitást mutatnak. A semleges nemű főneveket azért nem elemeztük, mert ezek DEZSŐ LÁSZLÓ (1989: 38) véleménye szerint is „a kárpátukrán nyelvjáráásokban már meggyökeresedett magyar eredetű szavakból keletkeztek”.

A legtöbb melléknév ruszin melléknévi szuffixumot és flexiót kapott az adaptáció során. A jövevényigékhez gyakran ruszin prefixumok, szuffixumok és flexiók járultak. Számosak azonban a magyar jövevényfőnevekből, illetve -melléknevekből alkotott ruszin igék is.

A határozószó a kárpátaljai ruszinban sem ragozható szófaj. Néhány határozószó változatlan alakban honosodott meg az átvevő nyelv rendszerében. A magyarból átkerültek nagyobb része ruszin szuffixumot kapott.

Мегállapíthatjuk tehát, hogy a meghonosodás következtében a főnevek többsége, valamint csaknem az összes melléknév és ige a megvizsgált ruszin irodalmi nyelvi szövegekben, illetve szótárakban figyelmet érdemlő változásokon ment keresztül.

Kulcsszók: kárpátaljai ruszin nyelv, ruszin–magyar nyelvi kapcsolatok, magyar jövevényszavak, alaktani meghonosodás, átvevő nyelv.

A hivatkozott irodalom

- BALECZKY 1958. БАЛЕЦКИЙ Э., Венгерские заимствования в лемковском говоре села Комлошка в Венгрии. *Studia Slavica* 4: 23–46.
- BALECZKY 1960. = БАЛЕЦКИЙ Э., Венгерское *kert* в закарпатских украинских говорах. *Studia Slavica* 6: 247–65.
- BÁRÁNYNÉ 2008. = БАРАНЬ-КОМАРИ С., Унгаризми у творах галицьких письменників кінця XIX – початку XX століття (на прикладах творів Марка Черемшини). In: ANDRZEJ KSENICZ – POLINA STANIŃSKA red., *Ze studiów nad literaturami i językami wschodniosłowiańskimi*. Uniwersytet Zielonogórski, Zielona Góra. 181–7.
- Čeremšyna 1952. = Черемшина Марко, Вибрані твори. Ужгород.
- Čučka 1992. = Чучка Павло, Вичурки по-баранинські. Закарпатська застільна книга у 2-х томах (том перший і останній). Баранинці–Ужгород.
- BOTLIK JÓZSEF 2005. Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján I. Magyarok, ruszinok, csehek és ukránok 1918–1945. Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Tanszéke, Nyíregyháza.
- DEZSŐ LÁSZLÓ 1961. = ДЭЖЕ ЛАСЛО, К вопросу о венгерских заимствованиях в закарпатских памятниках XVI–XVIII вв. *Studia Slavica* 7: 139–75.
- DEZSŐ LÁSZLÓ 1970. = ДЭЖЕ ЛАСЛО, Морфология закарпатских урбариальных записей XVIII в. *Slavica* 10: 88–98.
- DEZSŐ LÁSZLÓ 1985. = ДЭЖЕ ЛАСЛО, Украинская лексика сер. XVI века: Няговские поучения (Словарь и анализ). Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen.
- DEZSŐ LÁSZLÓ 1989. A XVI–XVIII. századi kárpátukrán nyelvelmékek magyar jövevényszavai. Akadémiai Kiadó, Bp.
- DULIČENKO 1998. = ДУЛИЧЕНКО А. Д., Языки малых этнических групп: статус, развитие, проблемы выживания. In: Языки малые и большие... In memoriam acad. Nikita I. Tolstoi. Red. A. D. DULIČENKO. *Slavica Tartuensia* IV. Tartu Ülikooli Kirjastus/Tartu University Press, Tartu. 26–36.
- DULIČENKO 2008. = Дуличенко А. Д., Письменность и литературные языки Карпатской Руси (X–XX вв.). Издательство В. Падяка, Ужгород.
- ESUM. = Етимологічний словник української мови: у 7 т. Том 1–5. Гол. ред. О. С. МЕЛЬНИЧУК. Київ, 1982–2006.
- Fantyč 1997. = Фантич Василь, Отцюзноно, русинська, християнська! Ужгород.
- Hnatjuk 2001. = Гнатюк Володимир, Казки Закарпаття (І. В. Хланта упорядкув.). Ужгород.
- HRINČENKO 1958. = Словарь української мови. Зібрала редакція журналу «Київська старина». Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко. У 4 томах. Київ 1907–1909. Перевидання фотомеханічним способом. Київ.

- JUHÁSZ DEZSŐ 1988. A magyar tájnévadás. Nyelvtudományi Értekezések 126. Akadémiai Kiadó, Bp.
- KÁPRÁLY 2002. = КАПРАЛЬ М., Венгерский суффикс *-as (-ás)* в карпаторусинских текстах. *Studia Slavica* 47/1–2: 73–85.
- KERČA I. 2007. = КЕРЧА ИГОРЬ, Русинско-русский словарь. В 2 томах. Ужгород.
- Kerča T. 2003. = Керча Тамара, Было чи не было. Ужгород.
- Kešelj 1993. = Кешеля Дмитро, Державна копоня, або Листи до пана Президента. Ужгород.
- KešZiv 1997. = Кешеля Дмитро, Жіванський світ. Роман із народного життя у трьох серіях. Ужгород.
- KÓTYUK ISTVÁN 2007. Az ungi magyar nyelvjárás ukrán jövevényszavai – Украинские заимствования в ужанском венгерском говоре. Szerkesztette és az előszót írta ZOLTÁN ANDRÁS. Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Tanszéke, Nyíregyháza.
- KU. 2002. = Керча Ігор, Утицознина. Читанка для недільні школи. [2. kiadás]. Ужгород.
- LIZANEC 1977. = ЛИЗАНЕЦЬ П. М., Фонетичне засвоєння та морфологічне оформлення мадяризмів в українській мові. *Studia Slavica* 23: 29–68.
- MidZel. 1999. = Мідянка Петро, Зелений фирес. Поезії. Ужгород.
- MOKÁNY 1962a. = МОКАНЬ А. А., Важнейшие фонетические и морфологические особенности венгерских заимствований в украинском укающем диалекте Тячевского района Закарпатской области. In: Финно-угорская филология. Ученые записки Ленинградского Ордена Ленина Государственного университета им. А. А. Жданова. Ленинград. 60–75.
- MOKÁNY 1962b. = МОКАНЬ А. А., Исконные слова в мараморошских украинских говорах Закарпатской области УССР и их синонимы, заимствованные из венгерского языка. In: Весник Ленинградского университета. Серия истории, языка и литературы. Вып. 4. Ленинград. 20: 125–35.
- MOKÁNY 1965. = МОКАНЬ А. А., К истории украинского населения на территории современного распространения мараморошского диалекта Закарпатской области. In: Весник Ленинградского университета. Серия истории, языка и литературы. Ленинград. 2: 68–170.
- MOKÁNY 1966. = МОКАНЬ А. А., Венгерские заимствования в мараморошском украинском диалекте Закарпатской области. [Kandidátusi disszertáció tézisei.] Тарту.
- MOKÁNY 1970. = МОКАНЬ А. А., Замечания к этимологии восточнословацкого и закарпатско-украинского *kapura* 'ворота'. In: Советское финно-угроведение. Таллин. 6: 281–5.
- MYNOLYNES' 2000. = МИГОЛИНЕЦЬ О. І., Українсько-угорські зв'язки на матеріалі ботанічної лексики закарпатських говірок. In: Ювілейний збірник на честь 70-річчя від дня народження професора Петра Лизанця. Ужгород. 351–8.
- НІМЧУК 1955. = НІМЧУК В. В., Спостереження над словотвором іменника в говірці села Довге Іршавського району (суфіксація). In: Наукові записки Ужгородського Державного університету. Діалектологічний збірник. Видавництво Львівського університету ім. І. Франка. Львів. 14: 169–92.
- НІМЧУК 1963. = НІМЧУК В. В., 3 іншомовних запозичень у закарпатських верхньо-надбержавських говірках. In: Дослідження з мовознавства. Київ. 79–88.

- OROS 1964. = ОРОС В., До питання українсько-угорських контактів. In: Тези доповідей та повідомлення міжвузівської конференції з питань теорії та методики викладання іноземних мов. Ужгород. 40–3.
- Petrovciĭ 1999. = Петровці Іван, Наші и нинаші співанкы. Ужгород.
- Potušnjak 1980. = Потушняк Федір, Твори. Київ.
- SABADOŠ 1982 = САБАДОШ І. В., Типологія назв *Rosa Canina* L. в говорах української та інших слов'янських мов. In: Дослідження лексики і фразеології говорів Українських Карпат. Ужгород. 54–70.
- Tomčaniĭ 1974. = Томчаній Михайло, Жменяки. Київ.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2001. A szláv mikronyelvek helyzete és fennmaradási esélyei. Kisebbség-kutatás 10: 534–7.
- ZOLTÁN ANDRÁS szerk. 2006. A Nyagovai Posztilla. Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Tanszéke, Nyíregyháza.

BÁRÁNYNÉ KOMÁRI ERZSÉBET

Morphological adaptation of Hungarian loanwords in Ruthenian

The aim of the paper is to introduce the Hungarian loanwords occurring in standard reference works and to acquaint the reader with the ways of morphological insertion and integration of Hungarian loanwords into Ruthenian, a language spoken in the Sub-Carpathian area. For fulfilling this aim, the paper discusses the manners in which Hungarian loanwords (represented by nouns, adjectives, verbs, and adverbs) have been fitted into the morphological system of the recipient language. The majority of the words under survey are nouns, most of which are masculine. Nouns that belong to the feminine gender show less productivity. The paper does not deal with neutral nouns because, in accordance with László Dezső's (1989: 38) opinion, the author thinks that these nouns "were formed in Sub-Carpathian Ukrainian dialects from roots of Hungarian origin". Due to the adaptation process, most adjectives were given Ruthenian adjectival suffixes and inflection. Some verbs were formed through the adaptation of Hungarian verbs with Ruthenian prefixes, suffixes, and inflection, while others were formed as denominative or deadjectival derivatives within the Ruthenian dialects. Finally, some adverbs were borrowed in an unchanged form but most adverbs adopted from Hungarian received Ruthenian suffixes. – It is concluded that, in the process of adaptation, most nouns, adjectives and verbs were adjusted to the requirements of the word formation and morphological system of the recipient language.

Keywords: the Ruthenian language of Sub-Carpathia, Ruthenian–Hungarian language contacts, Hungarian loanwords, morphological adaptation, recipient language.

ERZSÉBET BÁRÁNYNÉ KOMÁRI

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Az enantioszémia néhány főbb esete a magyarban

Ideális esetben minden szónak van egy és csak egy, többé-kevésbé jól meghatározható jelentése. Ettől az ideális esettől sokféle eltérés létezik. A szók jelentésváltozása, egyáltalán jelentéstörténete és etimológiája mellett éppen ezeknek az anomáliáknak a vizsgálata szol-

gált alapul a tudományos igényrel a XIX. századtól kibontakozó szójelentéstan fejlődéséhez. A szinonímia (két vagy több szó hasonló jelentése, például a *kutya* és az *eb*, a *szintén* és az *is*), antonímia (két vagy több szó ellentétes jelentése), homonímia (két vagy több szó egy hangalakban való kifejezése, például *ár*) és polisziémia (egy szó két vagy több jelentése, például a *bak* és a *daru* mint állat- és eszköznév) mellett az enantiosziémia, egyazon szónak két ellentétes jelentése, a kevésbé számon tartott jelenségek közé tartozik, egyes felosztások csak a polisziémia egy különleges eseteként tartják számon (pl. SZERDAHELYI ISTVÁN, Irodalomelméleti enciklopédia. Eötvös József Könyvkiadó, Bp., 1995. 45).

Nem tartoznak a szűkebb értelemben vett enantiosziémiához az ironikus nyelvhasználat azon jelenségei, amikor például az *okos* szó 'buta', az *illatos* 'bűdös' jelentésben szerepel. Tudniillik az ironia lényege, „hogya a szöveg igazi jelentése a szó szerinti értelem ellenkezője” (SZERDAHELYI i. m. 282). Mindenesetre az ironikus nyelvhasználat és az enantiosziémia szoros kapcsolatban állnak. Az enantiosziémia egyben jelentésbeli labilitást is kifejez.

Az enantiosziémia vonatkozó példák már az ókortól felbukkannak. Például a latinban *sacer* az istenségnek átengedett, azaz pusztulásra ítélt személy, aki ki van rekesztve az emberi társadalomból és büntetés nélkül megölhető. Van azonban ezzel ellentétes jelentése is: az olyan személy elnevezése, akinek személye sérthetetlen.

Az enantiosziémia a magyarban legkézenfekvőbb példa a *kölcsönöz* ('kölcsön ad; kölcsön vesz'). Ugyancsak enantiosziémia kategorizál egybe ügyletben feleket és egymást kiegészítő (komplementáris) tárgyakat. Például *biztosító* (1) 'az a vállalat, intézmény, amely biztosítással hivatásszerűen vagy üzletszerűen foglalkozik'; és (2) (ritkábban) 'az a személy, aki magát valami ellen biztosítja'. Az egymást kiegészítő (komplementáris) tárgyakra példa az *akasztó* (1) 'az az eszköz, melyre ruhát akasztanak, hogy a gyűrődéstől kíméljék', (2) 'valamely tárgynak, különösen ruhának az a hurok, fül, karika stb. alakú állandó alkatrésze, melynél fogva felakasztják'. A *kies* szó újabban, elvértve 'kietlen' jelentésű.

Az igék enantiosziémiájára példa a *leterhel* 'megterhel, teherrel ellát' és 'tehertől mentesít, megszabadít', illetve a *porol* 'porral befed' és 'portól megtisztít'. Az *elért* egykor 'megért' volt, ma 'rosszul ért, félreért', analógia révén, mivel az *el* igekötő egyik tipikus használatában rontóképző (*elhall, elír, elnevel, elszab* stb.) (KEMÉNY GÁBOR, A nyelvtől a stílusig. Válogatott tanulmányok, cikkek. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2010. 34).

Az *idejekorán* 'a kelleténél korábban, túl korán' jelentésben tipikusan az *idejekorán elhunyt* kifejezésben szokott szerepelni, amit szokás szánnalmas hibának tartani, pedig nem az, hanem egy régi jelentés, a XIX. századi 'idő előtt, túlságosan korán' felelevenítése. Az *idejekorán* ma szokásos jelentése azonban 'épp jókor, idejében, még kellő időben' (KEMÉNY i. m. 34–5).

A *tempós* eredeti értelme 'kimért, kényelmes, ráérős, öreguras', mindenképpen 'lassú', de újabban 'élénk ütemű, gyors' is (KEMÉNY i. m. 35–6).

Az *eredő* 'ok' vagy 'okozat' (tipikusan a fizikából: 'valamely testre különböző irányokból ható erők együttes hatásának megfelelő erő', KEMÉNY i. m. 36–8).

Végezetül két történeti jelentéstani példa. A *félelmes* eredeti jelentése 'ijesztő' volt, de volt még 'istenfélő; aggódó, félénk' is, majd újra 'félelmetes' lett. Az *ural* eredeti jelentése 'urának vall, ismer el valakit; elismeri valakinek a fennhatóságát maga fölött; aláveti magát valakinek', míg újabb, csak a XIX. századtól elterjedt értelme 'uralkodik valamin; hatalmat gyakorol' (KEMÉNY i. m. 38).

Az enantioszemiához hasonló – ugyancsak ellentétek egybeesése – az a jelenség, amikor két ellentétes jelentésű szó jelöli ugyanazt, például *elválasztójel* és *kötőjel*.

KICSI SÁNDOR ANDRÁS

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Mosolog, mind a ragajja. 1. SZABÓ JÓZSEF (1986: 258–61) adatolja és elemezi a szólást, okfejtése később is megjelent (1999: 298–303), továbbá a szóláshasonlat megtalálható tájszótárában is (KmTsz. 188). A szerző munkáiról megjelent ismertetések valamelyest érintik a szólást: „Ezekből a magyarázatokból is kitetszik, mennyire otthonosan mozog a szerző a népeletben, milyen alaposan ismeri szülőfaluja életét. Ez teszi szólásmagyarázatait is meggyőzővé, adatait hitelessé” (KISS 1987: 74). MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓSNak sincs érdemi megjegyzése a szólással kapcsolatban: „A nyelvjárási szólásoknak eddig eléggé szűkös etimológiai kutatási körét bővíti a Nagykönyiből vett *mosolog*, *mint a ragajja*, a *se kuku*, *se pizse*, a *fonáméntibe* kifejezések magyarázatával (298–314).” DEME LÁSZLÓ (1987) ide vonatkozó ismertetése nyelvi kérdésekre nem tér ki.

Megemlíti a szólást egyik dolgozatában KISS JENŐ. Módszertani kérdésekről szólván arról ír, hogy a frazeologizmusokban előforduló tájszavak szótározandók, s a frazéma megjegyzésként szerepeltetendő, még ha a tájszó esetleg csak egyszeri előfordulása, vagyis: „A nagykönyi *Mosolog*, *mint a ragajja* szóláshasonlat = kicsit, alig észrevehetően mosolyog (Koppánymenti tájszótár *ragalja* a.) például a *ragajja* tájszó szócikkének a megjegyzések rovatóba való” (KISS 2002: 406). Feltehető: MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓSNak és KISS JENŐnek a szóláshasonlattal kapcsolatban nincsenek kétségei. Márpedig a jelentés és megállapításának módja aligha fogadható el.

A kifejezés föllelhető a SmA.-ban is: „*»imójog mind a ragajja* – gyakran hasznájják, ha örül valaki.« *»vigyorog*»” (99. szöveg, 8), itt tehát az *imójog*-nak ’vigyorog’ jelentése van megadva. Szerepel még „*»imójog*: hamissan mosojog»” adat, továbbá ez is: „*»imójog mind a fazékas ébe.*» *»Néd, mien gunyossan imójog*»” (SmA. 99, 9).

2. A) A SZABÓ JÓZSEF írta szócikk: „**ragalja ragajja** fn. 1. ’a padlás azon része, ahol a tetőzet és a padlás földje érintkezik’. *Telli vót ám a ragajja is kukoricávä, de kiszöttem onnand is, mer nehéz hozzáférközni.* 2. ’vízvájta üreg’ *Vigyázz, ovatossan huzd a vizet, nehogy nekimennyen a vödör a ragajjának, mer ésarosodik, még a viz is koszos lesz!* Szh. *Mosolog, mind a ragajja* (= kicsit, alig észrevehetően mosolyog)” (KmTsz. 188). A ’kicsit, alig észrevehetően mosolyog’ jelentést a következőképpen vezeti le: „Van ugyanis két dolog (a mosolygás és a ragalja) összehasonlításában olyan közös mozzanat, vonás, amely összekapcsolja őket: a *ragalja* nyelvjárásunkban a padlás olyan eldugott részét jelöli, amely a l i g l á t s z i k, ahová csak úgy lát be a padláson járó ember, ha lehajol vagy leguggol. A szóláshasonlatot olyan személyre vonatkoztatva mondják, akinek mosolygása a l i g l á t s z i k, alig észrevehető. Nem lehetetlen talán, hogy a hasonlított és a hasonló között ez volt a közös szemléleti alap, amely e szóláshasonlat keletkezésében közrejátszhatott” (SZABÓ 1986: 261). Ez a – mint írja – „bizonyára vitatható” és „valószínű megoldás” valóban nem meg-

nyugtató, aminek az az oka, hogy a szerző a *ragajja* szó olyan jelentésével magyaráz, amely a szólással nincsen kapcsolatban. SZABÓ következtetése előtt leírja a *rag* idevágó jelentéseit az ÉrtSz. alapján, adatolja más szótárakból a *ragajja*-val összefüggő vagy azonos jelentésű szavakat, kitér a *szarufa* ~ *szalufa* mibenlétére, körültekintően hagyatkozik a MNyA.-ra, a SzlavSz.-ra, a FTsz.-ra, az OrmSz.-ra é. í. t. Kitér a néprajzi vonatkozásokra is, továbbá a lakóházépítésnek a szarufákkal a tetőzettel, gerendázattal összefüggő kérdéseire. Idézi JANKÓ JÁNOS munkájából (A Balaton-melléki lakosság néprajza, 1902), hogy a sövényfalú háznak „csak *eresze* (isztergye, usztorja, üsztörje, *ereszalja*, *ragalja*) volt, ezt pedig a padlásnak a koszorúfa és a vízvezető-gerenda közti része képezte” (SZABÓ 1986: 260); még vö. ÚMTsz. *eresz*, *ereszetalja* 'tornác', *eszterhég*, *eszterhéjalja*, *ragalja*. A szólásmagyarázatban előforduló szavaknak és jelentéseiknek, valamint a (tárgyi) néprajzi tényeknek bemutatása mellett a szólás jelentésének megfejtésében elsikkadt, hogy a *ragajja* voltaképpen 'rag' jelentésű a szerkezetben, azaz 'eresz', amint az ÉrtSz.-ban is található: „*rag*² A háztető szerkezetének része: alsó hosszanti gerendáján és a szelemenen nyugvó vékonyabb gerenda (ilyeneknek sorára szegeznek a tető léceit). ||a. A tetőnek az az alsó része, amely a padlás szintjével szűk szögletet alkot. A *tyúk a* ~ *alá tojt*. *Dugd a kosarat a* ~ *alá*. □ Fölmegy a padlásra, elbújik a rag alá. EÖTK. [EÖTVÖS KÁROLY] ||b. A tető kiugró része; *eresz*. *Az* ~ *alatt*.” Feltehető: az 'eresz' jelentésű *ragalja* ~ *ragajja* szó azért lelhető föl ritkábban, mert a gyűjtők nyelvi és nyelvtani ismereteik alapján nem feltétlenül tartották összetett szónak, s nem figyeltek föl az alapjelentésnek és magának a jeltárgynak – a denotátumnak, mármint a '(padlás szintjével szűk szögletet alkotó) tetőrész'-nek – a szó szoros értelmében való átmenetét az *ereszbe*, amely egy másik jeltárgy, amiként a CZF. mutatja: „RAGALJA (ragalja) ösz. fn. „Balatonfelvidéken am. a padlásnak, vagyis a háztetőnek a koszorúfák mellett levő alacsonyabb része, mintegy ragasztott (toldott) alja”. Az *eszterhéjcsorgás* 'a háztető kinyúló széle, *eresze*' (ÚMTsz.) mutatja az afféle esetet, amelyikben tartalmas szavak kerülnek szoros kapcsolatba, s lesznek a jeltárgy nyelvi jelévé összetett szóként.

A szarufás tetőszék két változatú, a korábbi időkben csüngő szarufás szerkezetet ácsoltak, vagyis a szarufák alsó vége a falon túlnyúlik. Újabb változatnak tartják a falgerendára vagy kötő-, illetőleg födémgerendák végére faszögekkel rögzített kivitt, amelyet német kötésnek is mondanak, l. CSERI 1977: 126–7. A tetőfedő anyagok (nád, szalma, cserép, kőszindely) természetesen a csüngő szarufák fölötti kisebb-nagyobb részt is borítják, ez az *ereszalja* vagy *ragalja*, ezt szokás alulról is (deszka)borítással ellátni, hogy teljesen lezárja a padlásteret, vagy hogy látványként is megnyerő legyen. Manapság is ez a helyzet: „A *ragalja* szellőzős alumínium borítású, az *ereszcsatorna* toldásmentes rézszínű alumínium” (www: 2009).

B) Az ember bizonyos érzelmi állapotait különböző testi megnyilvánulásaival tudatja. A nevető ember „(rendszer. a száj izmainak fölfelé és széthúzásával) kísért, heves, szakadozott kilégzéssel járó hangot ad” (ÉrtSz. *nevetés*). A nevetés számos fokozatban valósulhat meg, ezekre több szinonima ismeretes, *nevetés* ≈ hahota, kacaj, röhej; *nevet* ≈ kacag, röhög, hahotázik, mosolyog, nevetgél, nyerít, vigyorog (vö. SzinSz. *nevet*; *nevetés*). Mivel az érzelmi állapotok nem diszkrét entitások, hanem folyamatosak, ezért a nyelv szókészlete nem áll(hat) a folyamat bármely részletének megjelölésére elegendő (voltaképpen végtelen számú) elemből. A költők nyelvhasználatának egyéni különbözősége nagyon sokszor a lelkiállapotok nyelvi ábrázolásának megvalósítása kapcsán jön létre. Nyilvánvaló: ez a helyzet a nyelv köznapi használatokor is. Már néhány szólás tanúsítja ezt: „*Vigyorog (nevet v. röhög*

v. táj: *kacag v. vicsorog*)[...] *mint a fakutya* (táj: *Mindig vicsorog, mint a fakutya a boltban*)” (SzólKm. *fakutya*); „*Ne vicsorogj, mint a fazekas ebe!* = ne nevéss! (táj)” (SzólKm. *fazekas*); „(*Mindig*) *vincsorog, mint a pap kutyája* = ok nélkül vigyorog (táj)” (SzólKm. *pap*). A *vigyorog, mint a fakutya* szólás (más igei alaptaggal is) sok helyütt megtalálható (pl. HADROVICS 1995: 150–1; ÚMTsz. *fakutya* 1.; KmTsz.; DCSz.), a *vigyorog* ige a szépirodalom nyelvhasználatában is megvan: „**vigyorog** tn ige [...] (*ritk, rég*) **vigyorg** (rends. *roszszalló, hangf*) [...] 1. <Ember, gyak. megokolatlanul v. a káröröm, gúny, csúfolódás kifejezésésképpen> fogait mutatva csúnyán, bántóan v. sértően, rendszerint hangtalanul nevet. *Mit ~sz?* *Mindig ~. Szh: ~, mint a →fakutya.* [...] 2. ||b. (*ritk*) <Állat> száját kinyitva, ínyét és fogát kimutatva jelzi jókedvét, örömét. *Nézd, hogy ~ ez a kutya!* □ *Vigyorogtatok, mint a majom ... míg hátulról gazul | Az átkos Casca nyakba szúrta Caesart.* VÖR[ÖSMARTY MIHÁLY]–SHA[KESPEARE, W.]” (ÉrtSz. *vigyorog*). (A nyelvjárási frazeologizmusok XX. század végi könyvészetét l. HEGEDŰS 2001: 392–3.) – Ha valaki(k)nek a nevetési módját a fakutyához hasonlítja a nyelvhasználó, akkor tulajdonképpen **a fakutya nevet* alapmetafora van hasonlítási párhuzamba téve a nevető emberrel (vö. HADROVICS 1992: 61), ami azért lehetséges, mert a fakutya mint mindennapos használati tárgy a beszélő tudatában a nevető ember képzetét láttathatja; ezt az ÉrtSz. *fakutya* szócikkének eme része igazolja: „fn 2. (*nép*) Fából készült csizmahúzó, amelynek tátott szájra emlékeztető ága közé közé teszik a csizma sarkát. **Szh:** *vigyorog* (*röhög, nevet, vihog*), *mint a ~:* bárgyún, ostobán rendszer. kellő ok nélkül v. (r., n., v.) □ *Méltóságodon nem esik csorba. Ember vagy. Ennélfogva röhöghetsz, mint a fakutya.* KO[SZTOLÁNYI DEZSŐ].” A *fakutya* a *csizmavető* főnévvel azonos jelentésű: „a csizma lehúzására való <fából készült> eszköz” (KiskSz. *csizmavető*, könyvrajzzal).

C) A nevetés rendszerint kisebb vagy nagyobb mértékben a száj izmainak fölfelé és széthúzásával jár (amint ezt az ÉrtSz. leírása tartalmazza). A tátott szájra emlékeztető fakutya illetéknéppen emlékeztet a nevető emberre. A tátott szájú (és nevető) személynek látszanak a fogai. Az „*első fogát neveti* = ok nélkül nevet. (táj, tréf)”, a *fél fogára nevet* = szomorúságát palástolva, keserűn mosolyog. (*rég*)” (SzólKm. *fog*) szólások – és az *imojog, mind a fezekas ebe* – mutatják, nyilvánvaló ez a szemlélet. Hasonlóképpen a kifeslett fejű csizma látványa a száj és a fogak képzetét, közvetve az éhséget, idézik föl: „*Éhes a csizmája* = szakadás táton a csizmáján. (táj)” (SzólKm. *csizma*). A (bor)ivásra való készséget a „*csizmaszár a torka* = sok bort tud meginni. (*rég*)” (SzólKm. *csizmaszár*) szólás fejezi ki a *torok* 'isthimus faucium' és a *csizmaszár* 'a csizma lábszárát borító hengeres része' alaki hasonlóságát kihasználva. (A *szár* „||a. Cipőnek, csizmának, harisnyának a lábszárát borító része”, ÉrtSz. *szár* 7.) A nevető (mosolygó) ember arcának látványát hozza kapcsolatba a *somolog, mind az árpacipó* országszerte ismeretes szóláshasonlat, amelyet „(furcsán szét húzott szájjal) mosolyog). (tréf.-gúny.)” megjegyzéssel közöl KISS (1989: 52); nyilvánvaló: az árpából készült kenyér alakja látványként olyaténképpen tér el a nem árpacipó alakjától, mint a mosolygó és a nem mosolygó személy arcának látványa.

3. A rag aljának látványa – tudni illő: kilátszanak a nád, a szalma vagy az egyéb héjazat alatt a szarufák végei, ami egészen általános (volt) – és a nevető ember fogazatának látványa társulhat, ha valakinek ritkás avagy hiányos a fogazata, utóbbi annak idején egyáltalán nem volt ritka, s a két látvány összekapcsolása még könnyebben létrejöhet. A beszélők tudatában kialakulhat egy **a rag ~ a ragalja nevet* alapmetafora, amely valamely személy tényleges nevetésekor alkalmazható hasonlító szerkezetben. Minthogy azonban a nevetés

számos módon valósulhat meg, ez a metafora a felszíni szerkezetben a legkülönbözőbb igével jelenik meg. A 'nevet' jelentésű igék rokon értelmű megfelelői igazodnak a beszélő szándéka szerint kifejezendő helyzethez, tehát **nevet ~ kacag ~ röhög ~ hahotázik ~ mosolyog ~ nevetgél ~ nyerít ~ vigyorog, mint a ragalja*. Mindez alapján megállapítható, hogy nem a *ragajja* 'a padlás eldugott része' jelentése alapján alakult ki a *mosolog, mind a ragajja* szólás, hanem 'a szarufák végével kiugró tetőrész' jelentés alapján. Ezt a megállapítást közvetve erősíti, hogy a szarufák látványa, illetőleg a szarufás tetőszerkezet alakzata a régiségben más nyelvi helyzetben is föl van használva: „1682/1987: attam ... Egi Mezsín Tafota uy elő ruhat ... Egi szarufa formara feieren uarrott Potiolat elő ruhat” (SzT. *szarufaforma*), hasonlóképp a SzT. *szarufás* szócikkében: „*Szk* [szóláskapcsolat]: ~ *hímbe szőtt*. 1739: 3 vég szarufás hímbe szőtt Ábroszsz darabba Nro 3”.

A szólás jelentése aligha 'kicsit, alig észrevehetően mosolyog', éppen ellenkezőleg, antifrázisként értendő, ironia valósul meg a *mosolyog*-gal kifejezett értékhardozó megnyilvánulás és egy értéket megvonó előképzet (**a fogak szarufák*) összekapcsolása révén, hiszen a **mosolygó ragalja*-nak a szarufavégek a fogai.

A hivatkozott irodalom

- CSERI MIKLÓS 1977. Tetőzet. In: Magyar néprajz nyolc kötetben 4. Anyagi kultúra 3. Életmód. Főszerk. BALASSA IVÁN. Akadémiai Kiadó, Bp. 124–8.
- DEME LÁSZLÓ 1987. Egy rég várt könyvről. Dunatáj 10/3: 71–2.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1992. Magyar történeti jelentéstan. Rendszeres gyakorlati szókinszvizsgálat. Akadémiai Kiadó, Bp.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1995. Magyar frazeológia. Történeti áttekintés. Akadémiai Kiadó, Bp.
- HEGEDŰS ATTILA 2001. A nyelvjárási frazeológia. In: Magyar dialektológia. Szerk. KISS JENŐ. Osiris Kiadó, Bp. 391–5.
- KISS JENŐ 1987. „A nagykónyi nyelvjárás” – mint hely- és kortörténeti dokumentum. Dunatáj 10/3: 72–4.
- KISS JENŐ 1989. Állandó szókapcsolatok a rábaközi Mihályiban. (NytudÉrt. 127.) Akadémiai Kiadó, Bp.
- KISS JENŐ 2002. Tájszótárírás és tájszótárak. Magyar Nyelvőr 391–415.
- MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS 2001. Szabó József, Nyelvjárási és szociolingvisztikai tanulmányok. [Ismeretetés.] Magyar Nyelvőr 125: 383–5.
- SZABÓ JÓZSEF 1986. A nagykónyi nyelvjárás. [Béri Balogh Ádám Megyei Múzeum], Szekszárd.
- SZABÓ JÓZSEF 1999. Nyelvjárási és szociolingvisztikai tanulmányok. Körös Főiskola, Békéscsaba.
- www 2009. http://ingatlan.com/elado/csaladi_haz/Aszar/3602951 (2009. XI. 4.)

BÜKY LÁSZLÓ

Dobva-fakadva*. Ugyanilyen című cikkében VILLÓ ILDIKÓ behatóan foglalkozik a *döbbefakadva, dogvafakadva, dobva-fakadva, dobbafakadva, dobbā fakaddū, döbve-fakadva, dudvā-fakadvā* és *dühbe fakadva* 'mérgesen, bosszúsan, dülva-fúlva' határozószói értékű nyelvjárási kifejezés-változatok alakulásmódjával (MNY. 1975: 464–5) Ténybeli adatokkal bizonyítja, hogy első tagjuknak idővel több ízben különböző értelmezést kölcsönzött a spontán népi nyelvérzék, vagyis – JUHÁSZ DEZSŐNEK (MNY. 2001: 84) helytálló megállapítása szerint – a népetimológiával társuló lineáris analógia. A XVI. század közepéről

* Őrizték e sorok Villó Ildikó emlékét!

a Tinóditól idézett *dobjok fakadva*, majd a XVII. század elejéről Veresmartinál előforduló *dobja fakadva* (NySz.) adatok arra vallanak – vélekedik a valóságnak megfelelően VILLÓ ILDIKÓ –, hogy a fenti kifejezés-változatok őse eredetileg a *dobja fakadva* ’mérgesen, indulatosan, dúlva-fúlva’ alanyi szerkezetű szólás volt. Majd rátér a régi szó szerkezetet alkotó elemeinek, illetőleg alapjelentésének meghatározására. Meggyőződése, hogy „első tagja ’dobhártya’-t jelentett (éppen a *dobhártya* szó őrzi, illetve újította fel a nyelvújítás jóvoltából ezt a jelentést). Második, igei tagja pedig az eredetibb ’(meg)reped’ jelentést aktiválta” (uo. 464). A *dobja fakadva* szólást tehát az imént említett jelentésbeli megfontolás alapján – képekre lefordítva – így értelmezi: „olyan mérges, hogy a *dobhártyája* majd *megreped* az indulattól” (uo. 465; én ritkítottam: M. S.).

Álljunk meg ennél az értelmezésnél! Tegyük ezt abból az okból, mert az alábbi szövegkörnyezetben levő határozószói értékű *dobja fokattal* régi változat felveti a VILLÓÉtól némiképpen különböző vagy talán másmilyen értelmezés lehetőségét is: 1618: az szállásomra kétszer izent az legényekre [ti. Kamuthi Farkas, a portai főkövet Borsos Tamás legényeinek], hogy azon szekérre, felrakják az szénát, kiről lehányták, s az ő szállására vigyék, mert ha oda nem viszik, úgy vereti meg őket, hogy pokrócba viszik őket az szállásra. De azért ugyan nem adák az szénát, csak *dobja fokattal* marada [BTN 81] (SzT. 2: 435 *dob* ’tobá; Trommel’).

E szöveg expresszív hangulatú mondanivalójában benne van az is, hogy a portai követnek vészterhes fenyegetései nem jártak eredménnyel, mi több: akarata *szégyenletesen* meghiúsult, mintegy vereséget szenvedett. Ezt az adott helyzetre alkalmazott értelmezést megtámogatja Tinódi Sebestyén alábbi mondataiban fellépő konkrét – szerintem: hadviselés szülte – *dobjok fakadva* szólás is; alkalmoszerű jelentése ugyanis önként értődik: ’<a törökök> szégyenletes verességet szenvedtek’. Íme a példák:

„Kőfalak valának rontva, az terek vadnak *dobjok fakadva*” (RMK. 3: 145, vö: NySz. 1: 514), illetve: „Ám, szégyönökre eltágulának [ti. a törökök] *dobjok fakadva* elbúsulásnak Sok főnépet ők siratának, Magyar vitézek nagy hálát adának” (RMK. 3: 175). [*tágul* = ’elmegy, (el)vonul’; *elbúsul* = ’feldühödik’: SzT.]

A két ellenséges sereg összecsapását Heltai Gáspár így írja le Krónikájában: „dobokat vtténec, és vtközetet fuuánac Es hertelen egybe roppona a két sereg” (Helt: Krón. 88, vö. NySz. 1: 514 2. *dob*, ill. 3: 910 *ütközet*). Az idéztem nyelvtörténeti adatokból az a következtetés vonható le, hogy a szembenálló hadak mindennemű mozgását – riadóztatását, buzdítását, bátorítását stb. – annak idején (de régtől fogva is) hangos trombitaszóval, valamint szaporán csattanó, dörrenő *dob* szóval irányították, fokozták. A vesztesre állók olyannyira hevesen ütötték-verték volt – a nagy hadilármán, csatazajon átütő –, harag szavu, tombolva robbanó” (Zrínyi 1: 64: TESz. *robog*) ormótlan (réz)dobjaikat, hogy nem egynek befakadt, azaz *besszakadt*, *bekasadt* a bőre. Az immár „meggyőzött” (CzF.), rendjében, fegyelmében megbomlott ellenség *megszégyenült* en, dúlva-fúlva menekült az ütközet színhelyéről. Eleink az ilyen öröndetes hadi ténynek egy-egy mozzanatát adott alkalmakkor így fejezték ki szemléletesen: <a törökök> *dobjok fakadva vadnak / maradtak / eltágulának / elbúsulásnak*.

Befejezésül még meg kell jegyeznem: Úgy vélem, hogy a régi történelmi korok jellegzetes tényét, hangulatát felidéző értelmezésem megadja a kulcsát az 1905-ben közölt nagycsádi *dobva-fakadva* frazeológiai szókapcsolatban rejlő – mára már elhomályosult – szemléletnek, képnak is: *Nad dobva-fakadva mēnt haza* ’Nagyon mérgesen, zúgolódva,

magából kikelve ment haza' (ÚMTsz. *dobva-fakadva*). – A nyelvújítási *dobhártya* – akár a finn *rumpukalvo* vagy az orosz *барабанная перепонка* stb. – a latin *membrana tympani* mintájára alkotott tükörszó; nálunk csaknem a XVIII. század végén jelentkezik (TESz., EWUng.).

MOKÁNY SÁNDOR

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

A Régi Magyar Kódexek sorozat* Új kutatási eredmények és a jövő távlatai

1. Nem mindennapos élmény ezen a helyen és ebben az időpontban – a nyelvemlékiállításához és a Magyar Kultúra Napjához kapcsolódva – a kódexkutatás eredményeiről és feladatairól szólni. Hiszen tudjuk: a magyar kódexirodalom 90%-a itt és most együtt van; olyan emlékek kerültek egymás mellé, amelyek azonos scriptor művei (gondoljunk Ráskay Leára vagy F. fráterre), vagy amelyek keletkezéstörténetileg szorosan összetartoznak, de valójában most találkoznak először (mint az ún. Huszita Biblia három kódexe a kiállítás központi helyén, a kerengő kútjából kialakított vitrinben). Megvan tehát a közvetlen, eleven élmény, s hála a katalógusnak, a folyosón megjelenő posztereknek és a böngésződének, amely a lapozgatást is lehetővé teszi, képet alkothatunk a kódexkutatás mai műhelyeiről és eredményeiről, köztük arról a sorozatról, amelynek kérdéseit itt felvillantom: a Régi Magyar Kódexekről.

Mielőtt a beszámoló voltaképpeni tárgyára: a közelmúlt és a jövő kérdéseire rátérnék, célszerű lesz egész röviden emlékeztetni arra, hogyan, mikor, milyen tudományos szükséglet felismerése nyomán indult meg ez utóbbi. Születése az Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtörténeti Tanszékéhez kapcsolódik; kezdeményezője BENKŐ LORÁND akadémikus; a munkálatok kezdete az 1980-as évek elejére esik. Egyszerre jelentett ez kutatási és pedagógiai feladatot. Kutatásit annyiban, hogy a száz évvel korábbi Nyelvemléktár természetszerűleg régóta nem adhatott választ bizonyos kérdésekre, a kiváló Codices Hungarici sorozat pedig viszonylag kevés kötetet számlált – így a magyar kódexirodalom mintegy 80%-ának nem volt ekkor korszerű kiadása. A cél tehát az volt, hogy olyan kötetek lássanak napvilágot, amelyek minél több tudományterület, így a nyelvtörténet, az irodalomtörténet, a kodikológia, a paleográfia stb. számára jól használható forrásanyagot nyújtanak. Ennek jegyében alakult ki a koncepció, mely szerint minden kötet a következő három pilléren épül: hasonmás, betűhű átirat jegyzetekkel, bevezető tanulmány. A munkálat pedagógiai jellegét az adta meg, hogy meghatározó tényező volt benne az egyetemi hallgatók részvétele: ők alkották az ún. „előkészítő munkacsoport”-ot, az ő kezük nyomán született meg (jó ideig az oktatás keretei között) a betűhű átirat, mely aztán tapasztalt szakemberek közreműködésével vált a kiadás alapjává. (Mindezekről bővebben vö. KOROMPAY 2009.)

---

* Elhangzott 2010. január 21-én az Országos Széchényi Könyvtárban, annak a nyílt napnak a tudományos ülésén, amely a Magyar Kultúra Napja alkalmából a „Látjátok feleim...” Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig című kiállítás köré szerveződött. Ez az írás az OTKA 62815. sz. pályázatának keretében készült.

Lassan három évtized telt el a kezdetek óta; 31 kötet jelent meg eddig; ez mintegy harminc ember munkájának eredménye. A folyamat időközben kiszélesedett: kiváló kutatók egész sora kapcsolódott be a munkálatokba, melyek az 1990-es évektől két kutatóhelyen párhuzamosan folytak: az egyetemen és az MTA Nyelvtudományi Intézetében. A koncepció lényegében egységes maradt, a bevezető tanulmányok terjedelme azonban érzékelhetően megnőtt, s ezekben sok új kérdés került felszínre. Ez a szál pedig már át is vezet első kérdésünkhöz, az új kutatási eredmények számbavételéhez.

E témakör meglehetősen sokszínű, olyannyira, hogy átfogó, elmélyült elemzés helyett néhány irányt most csak felvillantani tudok. Szerencsére a mai konferencián az egyikkel már megismerkedhettünk: a kódexmásolók tévesztéseinek vizsgálatával, ami elvezette az előadót, HAADER LEÁT egyrészt bizonyos scriptori profilok megrajzolásához, másrészt a fenti mozzanatnak mint megakadás-jelenségnek történeti pszicholingvisztikai megközelítéséhez, harmadsorban pedig a német nyelvi hatás tettenéréséhez (mindezekhez vö. HAADER 2009). Más jellegű felismerések jelennek meg A. MOLNÁR FERENC kollégánk írásaiban: ő, akinek ritka tehetsége van az olvasáshoz és különféle olvasmányélményeinek összevillantásához, az egyes kódexkötetek jó szemű olvasójaként több meglepő összefüggést hozott felszínre: ilyen a HOLL BÉLA által felfedezett Laskai sorok párhuzamos szövegére való ráismerés a Thewrewk-kódexben (vö. A. MOLNÁR 2000), s ilyen a Luther Máté Kis kátejának Tízparancsolat-szövegére való rácsodálkozás a Kazinczy-kódex lapjain (vö. A. MOLNÁR 2009). Idézhetnénk még M. NAGY ILONA vizsgálódásait a Margit-legenda köréből, melyeknek sokféle mondattani, forrástörténeti és művelődéstörténeti vonatkozása van; ez utóbbiak például a XVI. századi Nyulak szigeti domonkos kolostor megismeréséhez is közelebb visznek (vö. M. NAGY 2009).

2. Mivel konferenciánknak ez a része lényegét tekintve honlap-, CD- és könyvbemutató, részletesebben most a sorozat legutóbb megjelent 31. kötetéről, a Tihanyi kódexről szólnék (vö. KOVÁCS 2007). Annál is inkább, mert magát a megjelentetést (évekig tartó, elhúzódó előzmények után) éppen a kiállítás megnyitójának napjára sikerült időzítenie a közreadónak, Kovács Zsuzsának és a műszaki szerkesztőnek, Nádor Géának. Köszönet mindkettőjüknek a meglepetésért!

A Tihanyi kódexszel kapcsolatos kérdések szövevényét néhány percben összefoglalni szinte képtelenség, annál is inkább, mert ezek elválaszthatatlanok egy másik kódexnek, a Kazinczynak a problematikájától. Ez utóbbit is KOVÁCS ZSUZSA adta közre (a sorozat 28. számaként, vö. KOVÁCS 2003), így az alább bemutatandó gondolatmenet egy rendkívül összetett s ugyanakkor nagyon plastikusan kirajzolódó tudományos eredmény rövid foglalata lesz.

Lássuk ennek elemeit. A teljes homályból lép elő itt egy XVI. századi szerző-fordítómásoló: F. fráter. Megtudjuk róla, hogy az eddig ismeretlen szerzőségű Kazinczy-kódex és Tihanyi kódex egyaránt az ő alkotása; megtudjuk továbbá, hogy a két kézirat elkészítése sajátos kronológiai ívben illeszkedik egymáshoz (a Kazinczy-kódex 1526 és 1541 között készült, a Tihanyi ezen belül 1530 és 1532 között; maga a váltás pedig szorosan kapcsolódik a történeti időkhöz, a Mohács után kialakult helyzethez); s végül, de nem utolsósorban megtudjuk azt is, hogy az „F. fráter” elnevezés mögött (amire mindössze ennyi utalás van: ff, ez a Tihanyi kódex borítójának alján meg is figyelhető) egy olyan személy húzódik meg, aki a magyar ferencesek XVI. századi történetében meghatározó szerepet játszott: nem más ő,

mint Lippai Ferenc provinciális, akinek életútjáról éppen a fenti időszakra nézve a rendtörténet alapján aránylag pontos képet alkothatunk.

Minden ilyen felfedezés – mert úgy gondolom, az utóbbi évtizedek kódexkutatásának legeredetibb felfedezéséről van szó – fölvet egy jellegzetes, kétarcú kérdést. Ha ez mind kikutatható, hogy-hogy nem derült ki korábban? Másrészt: ha egy kutató ennek nyomára tudott bukkanni, mi és hogyan vezette nyomra?

Az első kérdés kapcsán jelezni kell, hogy többen megsejtettek, sőt felismertek már valamit a két kódex összetartozásából. Voltak (utólag mindig kiderül, hogy voltak!) korai, XIX. századi tudománytörténeti előzmények (HATVANI JÁNOS); s voltak olyan észrevételek, különösen TARNAI ANDOR tollából, amelyek már felhívták a figyelmet a szerzői attitűd néhány párhuzamos jelenségére a két kéziratban (vö. TARNAI 1984: 258–9, 280). De ha igaz az, hogy „az ördög a részletekben van”, akkor talán a megfejtés kulcsa is ott lehet. Mindenesetre a kiadás munkafolyamata – ez a hajdani kódexmásolókéra annyira emlékeztető, sok alázatot kívánó, évekig tartó tevékenység – vezette el a kutatót először egy apró részlethez, aztán (mint amikor egy gombolyag szálát meghúzza valaki) egy egész összefüggérendszerhez.

Lássuk e sokelemű kirakós játék (puzzle) első megtalált elemét. Egy *G* betűről van szó, melyet a Kazinczy-kódex scriptora egyedi módon, a nagy *B*-hez hasonló módon rajzol meg. Vannak-e ehhez analógiák, jellemző-e esetleg e forma a kor írásbeliségére? Kiderül, hogy nem. Pontosabban egy kivétel van: a Tihanyi kódexben is előfordul ugyanaz. Egyetlen betűváltozat, egy szokatlan allográf jelenti tehát a kiindulópontot. Következik a másolói kezek vizsgálata, a két kézirat paleográfiai szempontú összehasonlítása. Kiderül, hogy ahol VOLF GYÖRGY három kezét sejtett, ott ugyanannak a scriptornak időben egymástól távol eső írásváltozataival lehet számolni (vö. a Kazinczy-kódex elhúzódo keletkezéstörténetét: 1526–1541). Az írástörténet természetesen elválaszthatatlan a helyesírás-történettől. Kezdenek sajátos megvilágítást kapni olyan jelenségek, mint a hangjelölés egyezései (különös tekintettel egyes ritka betűkre), az alaktani egyezések (különös tekintettel egy képző jellegzetes nyelvjárási formájára) és így tovább. S mivel a scriptor és a szerző itt azonos, egyszerre meghatározóvá válik a szerzői attitűd már említett, jellegzetes vonásainak vizsgálata is. Párhuzamos fordulatok egész sora mutatja a két kódexben, milyen élénk dialógusba lép a szerző olvasóival, a klarisszákkal; a meggyőzésnek, a ráhatásnak milyen ismétlődő kifejezéseivel él. Ez pedig elvezeti a kutatót az irodalmi gondolkodás tágabb világába, a szerzői szándék megsejtéséhez és megközelítéséhez, a tudatos műfaji szerkesztés vizsgálatához (mindezekről bővebben l. KOVÁCS 2002). A Kazinczy-kódex bevezető tanulmánya még név nélkül, de már a maga egyediségében állította élénk a középkor végi magyar irodalom egy jellegzetes alakját. Azok, akik jól ismerik a nevezetes Karthauzi Névtelent, úgy érezhették ekkor, hogy egy másik, ugyancsak markáns Névtelennel bővült a szerzők köre. Amikor pedig néhány évvel később a Tihanyi kódex munkálataira került sor, és a két kódex szerzőjének személye került előtérbe, szinte önként adódott az a feltevés, sőt remény, hogy a meglevő két-három konkrétum alapján (vö. az *ff* rövidítés, ami minden bizonnyal egy Ferenc nevű személyre utal; a Szent Ferenc rendjéhez való tartozás, azon belül föltehetőleg valamilyen fontos funkció; időben a Mohács és 1541 közötti időszak) valószínűleg elég fogódzó van ahhoz is, hogy KARÁCSONYI JÁNOS rendtörténetében (vö. KARÁCSONYI 1924) fellelhető legyen maga a név is: egy olyan személy neve, aki pontosan beleillik a történetbe. Így is lett. Egy nagyon elmélyült, valódi intuícióval és kutatói szenvedéllyel végigvitt feltévéssor végső pontjához jutunk el ezzel; egy olyan szellemi konstrukcióhoz, amelyben min-

den meglévő elem szépen illeszkedik egymáshoz. Ennél többet pedig egy szellemi konstrukciótól nem is várhatunk. Külön szerencse, hogy menet közben egy tárgyi adalék is előke-rült: Lippai Ferenc sajátkezű levele a szebeni levéltárból, amely a két kódex szerzőségének kérdéséhez további fontos bizonyíték lehet.

3. A jövő távlataira térve mindenekelőtt egy rövid helyzetképpel célszerű kezdeni. Ha számba vesszük a Codices Hungarici és a Régi Magyar Kódexek köteteit (beleértve a közelen megjelenő Érsekújvári kódexet is), valamint a további jól használható régi vagy újabb kiadványokat (Bécsi kódex, Jordánszky-kódex stb.), akkor elmondhatjuk, hogy a mintegy 45 ránk maradt magyar kódexből csaknem mindegyiknek van már megfelelő kiadása. Külön terület az Érdy-kódex hatalmas világa, melyet BÁRCZI ILDIKÓ kutatócsoportja vett munkába digitalizált formában (vö. BÁRCZI 2009); s fontos adósság a Lányi-kódex, mely mint anyanyelven írt ordinarium, nemzetközi viszonylatban is kivételes képviselője műfajának.

A közeljövőre nézve a következő konkrét terv körvonalazódott: szeretnénk megjeleníteni, régi szándékainknak megfelelően, az Apor-kódexet. Úgy látjuk, a jelenlegi helyzet ehhez több szempontból is különlegesen kedvező körülményeket kínál. Először is: sok évtizedes bizonytalanság után kiderült, hogy a kódex megvan; itt is van a kiállításon; ráadásul restaurálása is megtörtént, Tóth Zsuzsanna munkájának eredményeképpen, amint erről hamarosan tőle magától hallhatunk. Mindezek a fejlemények a figyelem középpontjába állították ezt a kivételes emléket. Egy másik szerencsés konstelláció: az egyetemen ismét előtérbe került a kódexolvasás, és van néhány nagyon lelkes és hozzáértő diák, aki örömmel készül a feladatra. Ehhez járul egy egészen friss hír: alig néhány napja született meg a döntés, hogy egy új OTKA-pályázat keretében továbbra is biztosítva van a tanszéken évtizedek óta folyó forráskiadási kutatások jövője (ezek vezetését Zsilinszky Éva után most Friczné Terbe Erika veszi át). Ha mindehhez hozzákapsolunk egy híres, immár 150 éve lezáratlan kérdést, amelyet legélesebben SZABÓ FLÓRIS fogalmazott meg húsz évvel ezelőtt: „Huszita-e a Huszita Biblia?” (vö. SZABÓ 1989), s amelyre azóta sincs egyértelmű válasz, akkor azt remélhetjük, hogy az Apor-kódex megjelentetése újabb lendületet ad e kérdéskör átfogóbb vizsgálatának is, felkeltve iránta különféle tudományterületek művelőinek az érdeklődését. Az mindenesetre nyilvánvaló, hogy e téren előrelépést elsősorban a „sokszemközt” jellegű konferenciáktól és a széles körű tudományos együttműködéstől remélhetünk. Tudunk arról, hogy az Apor-kódex kiadása más szakembereknek, más intézményeknek is szívügye: a magunk részéről annyit jelzünk, hogy örömmel vagyunk partnerek az ilyen jellegű tágabb körű együttműködéséhez.

A hivatkozott szakirodalom

- BÁRCZI ILDIKÓ 2009. Lehetőségek, nehézségek és eredmények az Érdy-kódex kritikai kiadásának munkálatai során. In: KOROMPAY KLÁRA – TERBE ERIKA – C. VLADÁR ZSUZSA – ZSILINSZKY ÉVA szerk., Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet. Budapest, 2008. április 17–18. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 19–34.
- HAADER LEA 2009. Arcképtöredékek ómagyar scriptorokról. In: MADAS EDIT szerk., „Látjátok feleim...”. Magyar nyelvmélekek a kezdetektől a 16. század elejéig. Országos Széchényi Könyvtár, Bp. 53–78.
- KARÁCSONYI JÁNOS 1924. Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. 2. Bp.
- KOROMPAY KLÁRA 2009. Egy kutatási és pedagógiai program története: a Régi Magyar Kódexek. In: KOROMPAY KLÁRA – TERBE ERIKA – C. VLADÁR ZSUZSA – ZSILINSZKY ÉVA szerk., Forráskutatás,

- forráskiadás, tudománytörténet. Budapest, 2008. április 17–18. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 11–8.
- KOVÁCS ZSUZSA 2002. F. Fráter munkái: a Kazinczy-kódex és a Tihanyi Kódex. Magyar Nyelv 364–80.
- KOVÁCS ZSUZSA 2003. Kazinczy-kódex, 1526–1541. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta KOVÁCS ZSUZSA. Pharma Press – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp.
- KOVÁCS ZSUZSA 2007. Tihanyi Kódex, 1530–1532. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta KOVÁCS ZSUZSA. Pharma Press – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp.
- A. MOLNÁR FERENC 2000. Két régi ima az oltáriszentségről. A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben. Akadémiai Kiadó, Bp.
- A. MOLNÁR FERENC 2009. Luther Márton Kis kátéjának Tízparancsolat-szövege a Kazinczy-kódexben. Evangélikus Élet 2009. június 21. (74. évfolyam 25. sz.), 10.
- M. NAGY ILONA 2009. A Margit-legenda (1510) és forrásai. In: KOROMPAY KLÁRA – TERBE ERIKA – C. VLADÁR ZSUZSA – ZSILINSZKY ÉVA szerk., Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet. Budapest, 2008. április 17–18. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 48–62.
- SZABÓ FLÓRIS 1989. Huszita-e a Huszita Biblia? Bírálát és útkeresés. Irodalomtörténeti Közlemények 118–26.
- TARNAI ANDOR 1984. „A magyar nyelvet ími kezdik”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Bp.

KOROMPAY KLÁRA

Az első orosz anyanyelvűeknek szóló magyar nyelvtan Desko András, Vengerszkaja grammatika. Szentpétervár, 1855.

A XIX. század húszas éveitől a Magyarország területén élő hungarusoknak (főként németeknek, de tótoknak, szerbeknek, oláhoknak is) magyart tanító nyelvkönyvek gazdagnak mondható választéka új műfajjal, a más nemzetek polgárainak szóló munkákkal bővül. Létrejöttük 1848 előtt inkább a szerzők egyéni elhivatottságának, hazafias lelkesültségének köszönhető (DEÁKY ZSIGMOND, *Grammatica Ungherese*. Róma, 1827), a forradalom leverése után viszont az irányunkban megnyilvánuló együttérzés, megnövekvő érdeklődés is lendületet adott a kiadásukhoz. Gondolok itt mindenekelőtt az 1849 után menekülni kényszerült VÉKEY ZSIGMOND (*A grammar of the Hungarian language*. London, 1852) és CSINK JÁNOS (*A complete practical grammar of the Hungarian language...* London, 1853) angoloknak szóló nyelvtanaira.

De elmondható-e ugyanez jelen ismertetőm tárgyáról, az orosz cár segítségével levert szabadságharc után hat-hét évvel, Szentpéterváron napvilágot látott műről? (Az első belső borítón 1855, a másodikon 1856 van megjelölve kiadási évként.) Bármilyen furcsa, részben igen. Az természetes, hogy az orosz haladó közvélemény, leginkább a dekabristák együtt éreztek a magyarokkal 1849-ben, s a cár Habsburgokkal való összefogását az őket is sújtó elnyomás határaiton túli kiterjesztéseként fogták fel. Az azonban, hogy DESKO ANDRÁSnak sikerült megszereznie a szigorú cári cenzori hivatal engedélyét, sőt könyvét a cári család egyik tagjának ajánlhatta, semmiképpen sem I. Miklós felébredt lelkiismeretével magyarázható, sokkal inkább Ausztria és a sikeres krími háborúba (1853–56) bonyolódott orosz birodalom akkor már komoly érdekellentéteivel. Nem járhat tehát messze az igazságtól a XX. század

ötvenes éveinek szellemiségét magán viselő ismertetőjében TRÓCSÁNYI ZOLTÁN, amikor azt feltételezi, hogy „A cár nyilván helyeselte az osztrák császár ellenségeit, a rebellis magyarokat magasztaló könyv megjelenését, s helyeslésének oly módon adott kifejezést, hogy a könyv párfogójául, mecénásául családjának egyik tagját delegálta...” (Magyar nyelvtan orosz nyelven 1855-ből. Magyar Nyelvőr 1950: 7–11).

A szerző, DESKO személye a nyelvtan létezéséről először tudósító Szabó Endre (az Üstökös című élcslap szerkesztője) számára még ismeretlen (Magyar nyelvtan – oroszul. Nemzet 1888. 54. szám). Oroszországi orosznak gondolja, s akkortájt nem is olyan valószínűtlennek tűnő történetet sző személye köré: lehet, hogy 1849-ben a cári csapatokkal jött hozzánk, s itt tanulta meg a nyelvünket. A Nemzet következő számában aztán CSOPEY LÁSZLÓ hiteles forrásra (LEHOCZKY TIVADAR, Bereg vármegye monográfiája 2: 134) támaszkodva nem kis éllel helyesbíti SZABÓ tévedését. LEHOCZKY szerint DESKO 1816-ban született Bereg vármegyében, Ilosván, SZINNYEI viszont Deskofalvát jelöli meg születési helyül, ahol apja görög katolikus lelkész volt (Magyar írók élete és munkái II. Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, Bp., 1893. 808–9). Nemzetiségi hovatartozását tekintve ruszén (rutén), ő magát „kárpáti orosz”-nak tartja, legalábbis a népcsoportjáról szóló „Kárpáti Oroszokról” című írása (1847) alapján ezt feltételezhetjük. Felsőbb iskoláit döntően magyar nyelvi környezetben végezte: bölcsészetet két évig Szatmáron és Kassán, jogot pedig Pesten tanult. Az 1840-es évek elején itt ismerkedett meg az Oroszországba kivándorolt Balugyánszky Mihállyal, aki egyike volt azoknak a magyaroknak, akik az XVIII–XIX. századi Oroszországban fényes tudományos vagy állami hivatalnoki pályát futottak be. Balugyánszky ekkortájt a szentpétervári akadémián az államgazdászati és a fináncstudományok professzora volt (az e témában írt munkája egy évszázadon keresztül az egyik legjobb tankönyvnek számított a birodalomban), de Miklós cár kabinetirodájának elnökeként és államtanácsosként komoly politikai befolyással is bírt. Balugyánszky életútja és az általa felvázolt lehetőségek bizonyára nagy hatással voltak a széles műveltségű DESKORA, mert 1845-ben elhagyta Magyarországot. 1847-ben már a kijevei egyetemen szigorlatozott, majd állami tanári pályára lépett. Kamenec Podolszkban, Szimbirszkben, Pszkovban tanított gimnáziumokban. Az utóbbi városban ment nyugdíjba mint a nemes ifjak nevelőintézetének felügyelője s mint könyvbíráló. Nyugdíjaztatása után Szentpétervárra költözött, itt is halt meg 1874 őszén. Halála előtt visszajött szülőföldjére, sőt tapasztalatait és utazását új hazájában állítólag le is írta. Több, nem túl magas állami kitüntetésben részesült.

A meglepően jó állapotban levő (az eredeti borítóját már elvesztett) finom kiállítású könyvecske egyetlen példányát az Országos Idegennyelvű Könyvtár őrzi. A belső címlap teljes címe érdekes csemegét ígér: 'Magyar grammatika orosz szöveggel és a csuvas, valamint a cseremiszi nyelvekkel való összehasonlítással' (fordítás: SZ. K.). Az 1854-es előszó tanúsága szerint DESKO Szimbirszkben írta, ahol alkalma volt megismerkedni a csuvas és cseremiszi nyelvvel. (A város neve ma „híres” szülötte, Lenin után Uljanov, és a két nép még most is a lakosság egynegyedét adja.) A mű kétnyelvű, a bal oldalon az orosz, a jobban a magyar szöveg található, sőt vannak részek, ahol egy lapot oszt meg illetéknéppen. Ez a tény, s az átlagosnál nem több szedési hiba a magyar szövegben felveti annak valószínűségét, hogy Szentpétervárott dolgozhatott magyar anyanyelvű nyomdász. Igényes és egyben sokatmondó a belső címlap két metszete is: az egyik egy szép arcú, büszke nemes ábrázol, a másik egy nem kevésbé kellemes kinézésű parasztot, mindkettőt idealizált módon (l. illusztráció).

Nemesember rajza (balra) és pórember rajza (jobbra) Desko könyvében

DESKO érezhetően lubickol a romantikus kifejezésmód dagályosabb, mesterkéltbb változatának eszköztárában, gyakorlata is van az írásban. (Még ungvári papnövendék korában színdarabot írt „A munkácsi vár égése vagy az új tör” címmel.) A hosszú (39 oldalas), Magyarországot, a magyar népet bemutató előszó jelzőkben tobzódó mondatait patetikus, romantikus hevület hatja át. Magyarország elhelyezkedését például így írja le: A Kárpáton túl „Nem messze mi tőlünk..., ott hol zúgva hömpölyögnek az ősz Duna sebes habjai, ott, a’ Kárpáton túl fekszik egy gyönyörű táj” (I.). Az „aranyhozó” tájnál csak népe, a „maroknyi hős, bajnok nemzet” (uo.) csodálatosabb. Története köré a korban kedvelt titokzatos, ázsiai eredetmesét szövi, közben – igen diplomatikusan – régi szűkebb páttriája, Kárpátalja és a történeti Magyarország kapcsolatát az egész orosz birodalomra kivetítve hirdeti a magyarok és oroszok kezdetekig visszavezethető baráti viszonyát: „... a’ kilenczedik század első felében kijöttek ők a’ közép Ázsiából, ’s a’ mai napig a’ Kárpát-hegyeken lakó Oroszokkal hív barátságot kötven (a’ történet írók szerint Kijev városában), vélek együtt meghódították az Avarok és Szlavénoktól azon tájat, melyen laknak maíglan is (Az Oroszok mindég voltak a’ Magyarok baráti. Magy. tört. ir.)” (V). A hun–avar–magyar népek azonosságát bizonyítandó nehezen követhető történetet kerekít három hullámban történt honfoglalással, önkényesen elegyítve meglehetősen gazdag történelmi ismereteit. Kár, hogy a szövevényes adathalmazban könnyen elsiklik figyelmünk valós állításai fölött.

Kiemelendő például az, hogy DESKÓnak tudomása van bizonyos ugor népekről, ám ezeknek a magyarokkal való azonosításától óva int: „Legfőbb azonban, mire különös figyelmet szükség fordítani, az, hogy... a' Magyar nemzet, a' Hun, az Avar-Obrok' nemzete, a' Kijev városa alatt elvonult Nesztor Ugrai össze ne zavartassanak azon Jugória' nemzetével, melyet sok történet írók Ugor nemzetnek nevezik” (XXIII, XXV). Az utóbbi „Ugrok” szerinte az „Oba, Szoszva és Szészva folyók partjainak lakosi, ők egynemzetűek a' Vogulokkal 's jelen időben ösméretesek az Obszki Osztjákok nevezete alatt” (XXIV, XXV). Mint látjuk, ha nem is különíti el a vogulokat és osztjákokat, egyazon nagyobb népcsoporthoz rendeli őket, lakhelyüket is jól jelöli meg. (Később önmagának ellentmondva északra helyezi őket a szamojédokkal együtt.)

Érdekli, izgatja a nyelvrokonság kérdése, meglehetősen tájékozott is, ismeri azokat az orosz tudományban a XVIII. századtól egyre határozottabban megfogalmazódó véleményeket, amelyek szerint „a finn nyelv ágazatai mind a széles orosz birodalomban találtaknak”, de a „halzsíros atyafiság” gondolatát hevesen elveti. Szerinte mindnyájan – többek között LOMONOSZOV is – „csalatköznak, azt állítván, hogy a' Hunnok Csúd – az az Fin nemzetbeliek legyenek (XXVII)”. Erősen csodálkozik, hogy „Finneknek nevezi a' Magyarokat az ifjú Reguli is, kit utazni küldt a' Magyar Tudós Társaság” (uo.). REGULY utazásának híreről még itthonról értesülhetett (a fiatal tudós 1839-ben indult Finnországba), a manysik, chantik és marik, valamint a csuvas néptörzs körében végzett kutatásainak híreről azonban már vagy Kijevben, vagy Oroszországban szerezhette tudomást (REGULY 1845–46 telén járt Kazanyban). DESKÓnak nem titkolt célja a fenti „tévhitiek” eloszlátása, annak beláttatása a magyarul nem tudó orosz tudósokkal, hogy a magyar és a vele rokonnak vélt nyelvek között nincs semmiféle hasonlóság. Ezért zárja minden fejezetét magyar–csuvas–cseremisiz „összevetésekkel”. (A csuvas nyelvet abban az időben még finnugor nyelvnek gondolták.)

Az előszóban antropológiai, nemzetkarakterológiai érvek garmadáját állítja hadrendbe a neki nem tetsző nézet cáfolására. Nemegyszer mosolyt fakasztó leírásából érzékletesen rajzolódik ki a két, szerinte egymástól csillagévekre lévő nép képe: a szilaj, bátor hadakozó magyaroké (l. metszeteket) és az álmatag, félénk, lassú finneké: a' Magyarok örökké erős lovaikon ültek, rajtok végezték minden dolgaikat, rajtok ettek, ittak, aludtak, alkudoztak és elmélkedtek, s soha sem váltak el hiv kardjokkal, a Magyar karddal” (XXVII, XXIX). A finnek ellenben „...semmit sem tudtak egyebet, mint csupán kováságot, mely mesterség szükséges a' fejsze, kapa, ásó 's más eszközök elkészítésére... Ezen emblemával mászta a' Fin nemzet lassan, gyáván és búsan az egész nyugotéjszaki s éjszaki Orosz országot, 's annyira elmerült munkájába, hogy tulajdon egyszerű énekének hangjai mellet elérte végre az Europa éjszaki részének utolsó pontját, maga sem vevén észre tulajdon munkájának nagyságát (XXIX)”.

A nyelvek egybevetéséről vallott általános elveit akár helyesnek is tarthatjuk. Egy nyelv másikkal való rokonságát a következőkből vezetné le: olyan szókinségi hasonlóságokból, melyek „személyünket illetik, ... az olly szavak egyenlőségéből, melyekkel testi 's lelki tehetségeink jelentetnek ki...” (XXXV), a főbb tevékenységeket, a létezés kifejező igékből és a névmásokból, végül a mássalhangzók és a grammatikai formák egyezéséből (XXXV, XXXVII). Mivel azonban megközelítésében mellőzte a történeti szempontokat, s nem volt – és akkor nem is nagyon lehetett teljesen tisztában – a hangtani változások törvényszerűségeivel (HUNFALVY és BUDENZ meghatározó dolgozatai ekkor még nem születtek meg), egyszerű, „egy az egyben” egyeztetései mindig az általa kívánt eredményt hozták:

az adott alakok, szavak nem mutatnak hasonlóságot, következésképpen a három nyelv nem fakadhat egy töről.

Ha abban kellene döntenünk, hogy tudományos vagy nyelvet tanító nyelvtannak tekintsük-e a munkát, azt kell mondanunk, egyik sem igazán, és mindkettő. A grammatikai leírásoknak és a gyakorló részeknek az előbbi javára eltolódó aránya a XVIII. századi tanító nyelvtanainkat idézi. Noha elsődlegesen a tudományos közvélemény meggyőzése, „felvilágosítása” volt DESKO célja, több didaktikai törekvés is tetten érhető nála: majdnem minden magyar szót megad cirill átírásban is, a jelentésüket ugyancsak. A fejezek végére egy-két gyakorlatot is helyez, példamondatai nagyrészt valós élethelyzetekre utalnak. Magyarázatai, meghatározásai világosak, többször is jó érzékkel fedezi fel azokat a jelenségeket (névelőhasználat, a kettős ragozás), amelyek az orosz ajkúaknak nehézséget jelentenek. Tanulságos átböngészni a könyv rendelési listáját: a hivatalos személyek (kormányzó, városi tanácsnokok), kereskedők nevei mellett ott találjuk a kazanyi egyetem nyolc diákjait is. (Nem tartom kizártnak, hogy érdeklődésük REGULY szűk tíz esztendővel azelőtti ottlétének folyománya, hisz a messziről jött tudós emléke még élhetett az egyetemen.)

Hogy röviden szót ejtsünk a könyv tartalmáról is: két nagyobb részre tagolódik (a tipográfiai jelölés nem mindig következetes, néha elfelejt címet adni, máskor a számozások maradnak el). Az I. rész a következő nyolc fő fejezetből áll: I. Betűk; II. A' névről (a mai értelemben vett névszokat foglalja magába); III. Az igéről; IV. „A' „részesítőről” (az igenevekről); V. „A' névigéről” (a határozószókról); VI. „Az előljáró szóról”; VII. „A' szókötő szóról”, VIII. „A' közbenvető szóról” (az indulatszókról). DESKO elég tájékozottnak tűnik, ismereteit önállóan, saját elképzelésének szolgálatába állítva mozgósította könyve megírásakor. Több, a század első évtizedeiben használatos nyelvtanító könyvet, nyelvtant ismerhetett (szinte biztos, hogy valamelyikből ő maga is tökéletesítette a magyartudását), orosz nyelvtanokat szintén forgathatott: birtokában van az orosz nyelvészeti terminológiának, néha az adott jelenség fordítását használja inkább a magyar helyett. Az egyik legvalószínűbb forrásának én BÉL MÁTYÁS számos kiadást megért művét tartom (Der ungarische Sprachmeister, oder kurtze Anweisung zu der edlen ungarische Sprache... Pozsony, 1729.), mely DESKO gyermekéveit megelőzően sűrűn megjelent: 1800-ban (Pozsony), 1802-ben (Buda), 1805-ben (Pozsony és Pest), végül 1817-ben (Pozsony). A másik munka, melynek hatása érződik, a Debreceni grammatika (Magyar grammatika. Bécs, 1795.). Az utóbbira inkább a szerkezete emlékeztet (az első három fejezet teljesen egyezően épül fel), az előbbivel az elnevezéseiben bukkanunk találkozási pontokra. Az esetnevei például hasonlóak, mint BÉL MÁTYÁS könyvében. Fontos kiemelni, hogy DESKO az orosz rendszerrel megegyezően hat esetet különböztet meg: 1. nevező – *mező*; 2. nemző – *mező*é (itt követi a hagyományos és hibás gyakorlatot); 3. adakozó – *mező*nek; 4. vádoló – *mező*t; 5. hívó – *Ó tanító!*) (BÉLnél *szóllító*). A 6., ún. teremtető eset az orosz творительный падеж fordítása, de nem annak *-val*, *-vel* ragját rendeli hozzá, hanem a *-tól*-t (30–1). Bizonyára a rag eredethatározói szerepét megtestesítő példák (*Istentől*, *leánytól*) vezették félre (201).

Az esetek orosz nyelvű értelmezését rögtön követi egy érdekes megjegyzés, amely magyarul így szól: 'Létezik még az előljáró eset, amelyet jelentésének végtelen változatossága miatt külön tárgyalok' (31). Ez a VI., „Az előljáró szóról” című fejezetben (198–210) történik meg. Itt – meglehetősen ellentmondásosan – megkülönböztet a nevek előtt és után álló „előljáró” szavakat. Az előbbieket a mai értelemben vett esetragok, az utóbbiak a névutók, amelyeket funkcionálisnak mondható szemlélettel az alapján osztályoz, milyen végző-

dést követelnek. A *-val*, *-vel* eszközhatározó ragot különben itt jelenteti meg a 17. elemként, de a mássalhangzóra végződő alakokból kiindulva (*borral*, *kenyérrel*) helytelenül adja meg az alakváltozatait: *-val*, *-vel*, *-ral*, *-rel*.

Érdekes megoldásokkal találkozunk az indulatszókát bemutató VII. fejezetben (213–21), a szófaji besorolás elveinek sutba dobásával ugyanis igazán korszerűnek nevezhető pragmatikai kategóriákat hozott létre: bánat (*ó, jaj*) hála (*köszönöm*) javaslat (*nézze*), tiltás (*psz*, *csítt*, *egy hangot sem*) stb.

A II. rész főként a „szókötésről”, azaz szintaktikai kérdésekről szól. Terjedelmét tekintve kevésbé hangsúlyos (223–308), de a nyelvhasználatot érintő megállapításaiban gazdagabb az I. résznél. Lényegében az igei vonzatok problematikájával foglalkozik benne, sorra véve, példákkal illusztrálva azt, hogy mely ragokat mely igék vonzanak.

A mű orosz fogadtatásáról fontos adalékot tudunk meg PAPP FERENC-től, aki szerint még a megjelenés évében CSERNISEVSZKIJ recenziója „teszi helyre” a buzgó magyar nyelv-taníró BELINSZKIJ folyóirata, a Szovremennyyk hasábjain (Lomonoszov és a magyar nyelv. In: PAPP FERENC válogatott nyelvészeti tanulmányai. Szerk. KLAUDY KINGA. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2006. 289).

Az orosz anyanyelvűeknek szóló nyelvtanok száma a „Vengerszkaja grammatika” 1856-os megjelenése után eltelt közel 160 év alatt nem gyarapodott elsöprő mértékben, számuk fél tucat körül van, s ismerve a tankönyvírás helyzetét, a jövőben sem várható bővülésük. A rutén származású DESKO hazafias buzgalmának néhol mosolyt fakasztó, értékekben és hiányosságokban egyaránt bővelkedő megtestesülése ezért mindenképpen megérdemli, hogy ne feledkezzünk meg róla, hogy tudományos emlékezetünk része maradjon.

SZILI KATALIN

S Z E M L E

Rásonyi László – Baski Imre, Onomasticon Turcicum – Turkic Personal Names 1–2.

Indiana University, Bloomington, 2007. 836 lap

Az V. Magyar Névtudományi Konferencián 1995-ben BASKI IMRE beszámolt arról, hogy belekezdett RÁSONYI LÁSZLÓ török személynévgyűjteményének feldolgozásába. A Névtani Értesítő 25. számában, 2003-ban pedig már arról ír, hogy megjelenés előtt az Onomasticon Turcicum, az első török személynévtár, RÁSONYI LÁSZLÓ gyűjteménye. Végül az Onomasticon (= OT.), RÁSONYI LÁSZLÓ és BASKI IMRE közös munkáját 2007-ben az amerikai Indiana University adta ki két kötetben. A szótár jelentősége abban áll, hogy megjelenése előtt nem létezett olyan névtár, amelyik közel 40 régi és mai török nép ilyen gazdag személynévanyagát tárja a kutatók elé, azelőtt a török nevek csak nehezen hozzáférhető források tucatjaiban szétszórta voltak fellelhetők (BASKI 2003: 262).

Az Onomasticon Turcicum mindemellett tartalmazza BASKI IMRE bevezető tanulmányát, amely kitér a török személynév kutatás történetére, a szótárhoz alapul szolgáló forrá-

sokra, valamint egy meglehetősen részletes elemzést közöl a török névadási szokásokról, illetőleg a török személynévek tipológiájáról (IX–LXI).

A török névtanról írt bevezetőjében BASKI IMRE említést tesz a török nevekkal foglalkozó nyelvészeti munkákról. A tudománytörténeti kitekintés egészen a XIV. századig megy vissza, majd a szláv kutatók fontos szerepét méltatva a szerző kitér arra, hogy SAMOLJOVIČ már 1911-ben sürgető feladatnak érezte egy török névtár megalkotását. Ezt követően a török nyelvészeti és névtani kutatásokban részt vevő magyar nyelvészek, többek között MELICH JÁNOS, GOMBOCZ ZOLTÁN és MORAVCSIK GYULA szerepét hangsúlyozza, majd RÁSONYI LÁSZLÓ munkásságával foglalkozik, részletesen bemutatva turkológiai és névtani tevékenységét (IX–X). RÁSONYI névtani gyűjtőmunkáját már egyetemi évei alatt (1917–1921) kezdte meg, ezt követően többek között Helsinkiben finn könyvtárak orosz nyelvű forrásait tanulmányozta, hogy névgyűjteményét török nevekkal gazdagíthassa. A Magyar Tudományos Akadémia már ekkor elismerően beszélt munkásságáról, kiemelve, hogy RÁSONYI a török névtan alapjait számos arab, perzsa és orosz forrás vizsgálatával vetette meg. Megfelelő anyag birtokában hosszú ideig készült az Onomasticon megjelentetésére; ez azonban sokáig váratott magára, csak halála után 23 évvel látott napvilágot. Az adatok számítógépes feldolgozása után BASKI konkrét adatokat közöl a Rásonyi-hagyatékról, amely 31500 személynévet, valamint 7700 személynévi eredetű helynevet és 2300 ugyancsak személynévi eredetű népnevet tartalmaz. Az Onomasticonban további 4000 hivatkozást és több mint 10000 olyan címszót találunk, amelyek az adott névcikkekben előforduló nevek lehetséges jelentéseit tartalmazzák. Az Onomasticon szerkezeti felépítése RÁSONYI LÁSZLÓ elképzelésein alapul. A munkát RÁSONYI és BASKI közösen kezdte, majd RÁSONYI halála után BASKI IMRÉRE maradt a feladat, hogy kidolgozza a szócikkekhez kapcsolódó etimológiákat és az etimológiai, onomatológiai utalórendszert. A számítógépes adatrögzítés és szerkesztés szintén az ő munkájának eredménye (XI–XXI).

Tanulmánya elején BASKI IMRE a névadás fontos szerepét hangsúlyozza, amely a nomád, török népeknél világnézetük és hagyományaik tükréként jellemezhető. A hagyományos névadási konvenciók és maga a névadás nagyrészt a fantázia, képzelőerő, sejtések és új ötletek alapján valósul meg. A török személynévek jellemzően dallamosak, sok esetben alliterációt, szójátékot, metaforát, poliszémiát tartalmaznak, így a mítoszok és a vallás a nevek által is mindig fontos szerephez jutott. Mindezeket figyelembe véve megállapítható, hogy a hagyományos török névadás az élő népköltészet egy különleges válfajának számít. Maga a névadási szertartás is fontos szerepet kapott a török népeknél. A névadás és a mögötte meghúzódó motivációs háttér néhány esetben nyomon követhető, kevés forrás birtokában azonban sok esetben az analógiára kell hagyatkozni. Ezt alátámasztandó BASKI több mint egy tucat konkrét példát idéz a RÁSONYI által gyűjtött anyagokból.

A névadás indítéka alapján BASKI IMRE az alábbi motivációs tényezőkről számol be. A névkorrelációk esetei az alapján csoportosíthatók, hogy melyik rokoni szintből (nagyszülő, szülő stb.) ered a név, ezen belül több alcsoport különíthető el szemantikai és formális (fonetikai, morfológiai) kapcsolatok alapján. A névadás indítékának további lehetőségei az idegen nevek, a divatnevek, a tabunevek és a ragadványnevek alapján rendszerezhetők (XXI–XXXVIII).

A török személynévek szemantikai tipológiájának rendszeréhez BASKI IMRE RÁSONYI 1953-ban összeállított motivációs rendszerezését veszi alapul és bővíti ki. BASKI-nak egy 2000-ben megjelent tanulmánya (BASKI 2000) a névtani szakirodalomra építve már foglal-

kozott a török nevek tipológiájával, ennek kidolgozott, kiegészített változata olvasható az Onomasticon Turcicum bevezetőjében. Az egyes csoportoknál hivatkozik a korábbi nemzetközi szakirodalom tipológiájára, kitér a szakirodalom által vitatott kategóriák létjogosultságának kérdésére, és esetenként taglalja a többszörös motiváció problematikáját is. BASKI a személynéveket három fő csoportba sorolja: az emlékeztető nevek (memorativa), a kívánságnevek (deziderata), valamint a véletlen nevek csoportja. Az emlékeztető nevekben belül a totemisztikus nevek, teoforikus nevek és a tiszteleti nevek (itt valamelyik előd vagy gazdag ismerős neve stb. kaphatott szerepet) csoportjait említi. A kívánságnevekben belül az elnevezett személy sorsára vonatkozó nevek típusait tizenegy alosztályba sorolja: a név a gyermekáldás vagy a gyermek halálának távoltartását, a név gyermekek (pl. lánygyermekek) születését kívánja, lánynevek, amelyek fiú születését, nevek, amelyek egészséget vagy erőt, hosszú életet, szépséget, pozitív erkölcsi és mentális képességeket kívánnak, továbbá boldogságot, jó szerencsét, gazdagságot, sikert, nagy méltóságot, hatalmat és jó foglalkozást kívánó nevek. Az óvónevek közé tartoznak a valamitől való iszonyt, értéktelenséget jelentő nevek, megvetett állatok neveiből alakult nevek, a gonosz szellemeket megfélemlítő nevek és a gonosz szellemeket elijesztő nevek. A szimbolikus nevek csoportjait az állatok nevéből (vad- és háziállatok), értékes fémek és kövek, fegyverek, különféle eszközök, tisztelt személyek nevéből, nagyszerűséget, erőt jelentő személynévekből, valamilyen kedves, pozitív dologra utaló személynévekből alakult nevek csoportjai alkotják. A véletlen nevek (ómen-nevek) kialakulásának indítéka lehet szinte bármi, aminek a névadó a születéskor jelentőséget tulajdonít, például az újszülött feltűnő külső tulajdonsága, a születés után elsőként megpillantott tárgy (eszköz, fegyver stb.), a szülést követően elsőként megpillantott vagy elsőként említett állat vagy növény, a születés után elsőként megpillantott személy, elsőként kimondott szó, valamilyen égi vagy meteorológiai jelenség, valamilyen dátum, időpont (év, évszak, hónap, nap, napszak), történelmi vagy családi esemény, lakoma, a születés idején legyőzött ellenség neve, a szülés helye, az apa életkora a születéskor, illetve a gyermek születésének sora, háziállatok nevei valamint egy vallástudományban jártas ember (pl. molla) vagy valamelyik öreg véletlenszerű cselekedete (pl. felcsapja a Koránt, és rámutat egy szóra) (XXXIX–LII).

Tanulmányának következő részében BASKI IMRE a török személynévek grammatikai szerkezetével foglalkozik. A vizsgálat során megkülönböztet egyelemű, összetett neveket, valamint másodlagos komponensekkel, antropoléxiákkal kiegészített neveket. Az egyelemű nevek közt elsőként az egyes névszói kategóriákból keletkezett neveket taglalja. A név lehet pusztán névszó, melléknév, számnév, vagy az ezekből valamilyen szuffixummal létrehozott szóalak. Az igék és az igealakok különös szerepet kapnak a török tulajdonnévanyagban. Az egyelemű, igei eredetű személynévek mondatneveknek is tekinthetők, mivel az ige (a mondat állítmányaként) a török nyelvekben utal az alanyra és a tárgyra egyaránt. Az igei eredetű nevek pusztán igéből alakult nevekre és az igéből valamilyen igei szuffixummal létrehozott nevek csoportjára bonthatók, ezeknek egyes eseteit a szerző részletesen, példákon keresztül bemutatva elemzi. A két-, esetenként háromelemű összetett nevek két csoportba, a népesebb nominális és a kevésbé népes verbális összetett nevek csoportjába tartoznak, amelyek alapvetően az ismert szintaktikai szerkezetekkel hozhatók összefüggésbe, és majdnem teljesen azonosak a közszoói szóösszetételekkel. Van azonban egy olyan csoport, ahol a névelemek nem szintaktikailag vagy lexikálisan szerveződnek (pl. *El-buya* ~ „emberek bika”), erre a típusra a közszoói szóösszetételek között nem találhatunk példát.

A kételemű összetett neveket BASKI a két névrész szófaja és a köztük lévő nyelvtani viszony alapján rendszerezi. A mondat-nevek a török névanyagban régi névszerkezeteknek számítanak. A mondat-neveket a szerző szintaktikai és mondattani szempontból csoportosítja. BASKI nem tekinti valódi szóösszetételeknek a másodlagos komponensekkel (antropolexémákkal) kiegészített összetételeket, amelyeket számos kutató a szóösszetételek csoportjába sorol. Az előbbi rendszerezés alapján BASKI ezeknek három típusát különíti el: egyelemű személynévhez, összetett névhez és mondat-nevekhez járuló másodlagos komponensekkel kiegészített összetételek. Az antropolexémák nem organikus részei a neveknek, mivel ezek csak nemre, korra, foglalkozásra, méltóságra, leszármazásra utalnak. BASKI IMRE, más kutatókra is hivatkozva, ezt a névrészt speciális affixumnak, *affixoid*-nak nevezi. Ha egyes főnevek gyakran megjelennek összetett nevekben, a második névelem elveszítheti az eredeti jelentését, és derivációs morfémává (azaz másodlagos komponenssé) válhat. Az Onomasticon egy külön fejezete tartalmaz körülbelül 500 másodlagos komponenset, megadva azok jelentését. Emellett BASKI külön részben listázza azt a kb. 300 szuffixumot (képzőt) is, amelyek az Onomasticon szócikkeiben az etimológiai magyarázatokban megjelennek. Az itt található képzők közül több csak személynévben fordul elő. A szerző számba veszi az úgynevezett *suffixoid*-okat is, amelyeket elsődlegesen nem tekintünk szuffixumnak, csak akként funkcionálnak a tulajdonnevek létrehozásában. Néhány közülük valamilyen névnek vagy másodlagos komponensnek rövidült alakja (LIII–LXI).

Az alábbiakban egy konkrét példán mutatom be az Onomasticon szócikkeinek felépítését.

AYUQA Chuv. 18th–19th c. **Ayuka** [Аюка] (Magn. 31); Kzk. 19th c. **Ayuke** [Аюке] (Grod., Pril. 169); Bashk. 1761 **Ayuqua** [Аюка Илчикеев] (MIB IV/1, 221). ✦ 'Little bear' cf. Kalm. PN *Ayuki* ~ *Ayuqa*, 'Bear-father; bear-brother; little-bear'. ⇒ **AYU** + suff. *-qa* / (R.) *-ka* or suff. *-qal-ke* (<*aqqa*, *ake*).

A névcikk elején az elsődlegesnek tekintett alakváltozat áll. A névcikken belül az egyes nevek (példánkban az *Ayuka*, *Ayuke*, *Ayuqua* nevek) alfabetikus sorrendben követik egymást, névhomonimák esetén a sorrendet a kronológia határozza meg. Az összetett szavak névrészeit kötőjel választja el (pl. *Man-tabar*), ugyancsak kötőjel jelzi a másodlagos komponenseket (antropolexémákat) (pl. *Man-bay*). A szócikkekben előforduló antropolexémák csakúgy, mint a leggyakrabban előforduló képzők, jelentésükkel együtt egy külön fejezetben lelhetők fel. A szócikk elején a név félkövér kapitálissal van nyomtatva. Ezt követi az adott személy vagy forrás eredetére utaló népcsoport vagy a nyelv rövidítése azzal a dátummal, amely a név viselőjének idejére, vagy a forrás keletkezésére utal (l. a fenti szócikk csuvas, kazak és baskír példái). Ezt követi félkövérrel a forrásokból rekonstruált névalak, mögötte szögletes zárójelben a forrásokban talált eredeti latin, ciril, görög vagy arab betűvel lejegyzett névalak. Néhány esetben, ha lehetséges, a szótár utal a név viselőjére, jelezve, ha a nevet nő viselte (*fem.*), vagy ha a név folklór-forrásból származik (*folk.*). Az utolsó névalak után található ✦ jel az etimológiai rész kezdetét jelenti. BASKI IMRE meghatározza a címszó jelentését (több esetben ezt nem lehetett kideríteni), szótári referenciákat közöl, ha több jelentés lehetséges, ezeket római számok választják el egymástól. A szócikk végén található ⇒ szimbólum azokra a címszavakra utal, amelyek az adott szócikkal valamilyen etimológiai kapcsolatban vannak. Összetett neveknél a szimbólum csak az összetevőkre, képzővel ellátott neveknél a szótár a szótó után álló képzőre utal. A kérdéses képző pontosabb meghatározásában az Onomasticon képzőket tartalmazó fejezete segíti a szótár használatát. Néhány esetben a szócikk végén a „See also” kifejezés után találhatók az

onomatológiai referenciák, a címszóhoz szemantikailag kapcsolódó névszinonimák, valamint azok a címszavak, amelyekben az aktuális címszó mint másodlagos komponens szerepel.

Az Onomasticon Turcicumot elsősorban a turkológusok forgathatják haszonnal, de a magyar névkutatók sem nélkülözhetik török eredetű családneveink (pl. *Csullag* [FÜLÖP 1990: 324] vö. *Čolag* ~ *Čulag* [OT: 208]) magyarázása során.

A hivatkozott irodalom

- BASKI IMRE 2000. Török nevek – magyar nevek. (Kis török–magyar névhasználat). In: Körösi Csoma Sándor és a magyarság keleti eredete. Kovászna. 189–97.
- BASKI IMRE 2003. Megjelenés előtt az Onomasticon Turcicum, az első török személynévtár, Rásonyi László gyűjteménye. In: Névtani Értesítő 25: 259–62.
- FÜLÖP LÁSZLÓ 1990. A Somogy megyei vízmente személynévei 1722–1900. Magyar Névtani Dolgozatok 86. Bp.

FÖLDI GÁBOR

Név és valóság

A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai Balatonszárszó, 2007. június 22–24.

A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1.
Szerk. BÖLCSKEI ANDREA – N. CSÁSZI ILDIKÓ. Károli Gáspár Református Egyetem
BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Budapest, 2008. 679 lap

1. „Név és valóság” címen jelent meg a Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai közül az első kötet, mely a Balatonszárszón 2007. június 22–24. között megrendezett VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásainak anyagát tartalmazza. A szerkesztők BÖLCSKEI ANDREA és N. CSÁSZI ILDIKÓ. A két köszöntőn, a négy plenáris előadáson és a zárszón kívül nyolcvankét tanulmányt ad közre a gyűjtemény téma szerint három nagyobb csoportra osztva. Harmincöt tanulmány foglalkozik helynevekkel, harminc személynévekkel, tizenhét pedig írói nevekkkel és egyéb névtani kérdésekkel.

2. HAJDÚ MIHÁLY plenáris előadásában azt feszegeti, hogy hol van a határ a tulajdonnevek és a közzavak között. Három nagyobb csoportba osztja a köz- és tulajdonneveket. Az első csoportba „a közzavak tulajdonnévként való használatát” (14) sorolja. Sokszor van olyan eset, amikor a szövegkörnyezet dönti el, hogy tulajdonnévről van-e szó: „Leesett a *Csillag* bal első patkója” (14). A névmások, megszólítások, említések, tabunevek is változó megítélés alá esnek. A második nagyobb csoportba azok a nyelvi jelek kerültek, melyeket nagybetűvel írunk, de valójában nem tulajdonnevek. Ide tartoznak a szimbolikus nevek, a *-ék* képzős embercsoport-megnevezések (*Szabadosék, grófék*), a márkanevek (*Gerbeaud-szelet, slambuc*). A harmadik nagy csoportot azok a nyelvi jelek alkotják, amelyeket nem tartunk tulajdonnévnek, pedig azok: az eseménynevek, a dátumok, az ünnepek. Ugyanabból az eseményből nem lesz több a történelemben, tehát egyetlen napot jelöl meg a sok közül,

azaz identifikál. Végül az összefoglalásban elkülöníti a reflexíve nem tulajdonnevek, a reflexíve tulajdonnevek, a kognitíve tulajdonnevek és kognitíve nem tulajdonnevek variációit.

HOFFMANN ISTVÁN plenáris előadásában a neveket mint történeti forrásokat elemzi. Megállapítja, hogy a különböző névfajták forrásértéke nem egyforma. A magyar nyelv számára a helynevek és a személynévek bírnak különös jelentőséggel, de főleg az első csoport, mert közszók is bekerülhetnek az új helynevekbe (nyílt rendszer), a személynévek rendszere pedig már az ómagyar korban zárttá vált. Ezek után a „névkutatás elvi-módszertani kérdéseit” (21) tárgyalja a szerző. A névkutatás segédtudományi helyzetéből kilépett, és önállóvá vált, bár nem mindig tudta követni a történettudományi kutatások fejlődésének ütemét. Egyre inkább elterjed az a felfogás, hogy el kell különíteni a nyelvtörténeti vizsgálatok során a tulajdonnévi elemeket a nem tulajdonnéviéktől. A kutatás szempontjából fontos a precíz forráskiadás, az eddig elemzett forrásanyag újrafeldolgozása, etimológiák felülvizsgálata, nem elég a nevek esetében csak az etimológiai vizsgálat, hanem több szempontú vizsgálatra van szükség (pl.: hangtan, morfológia). Azt is figyelembe kell venni, hogy az oklevelekben is lehetnek hibák, elírások, eltérések az élőnyelvtől, magyarosítások.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR plenáris előadásában a „tulajdonnév jelentésének leírhatóságát” vizsgálja nyelvtudományi, funkcionális kognitív szemantikai keretben” (30). Először a megnevezés problémakörét tárgyalja. A tulajdonnév mindig egy dolgot nevez meg, mely egy jelentésre utal, másrészt azonosít. Emellett jellemzője lehet a morfoszintaktikai összetettség, hiszen állhat több szóból is. Ezek után két jellegzetes jelentéseméletet mutat be a szerző, a formális szemantikát és a kognitív szemantikát. A formális szemantika szerint elkülönül a világról és a nyelvről alkotott tudásunk. A kognitív szemantika az ellenkezőjét állítja, azaz a világról alkotott tudásunk és a „nyelvben leképezett reprezentációk között szoros analóg viszony van” (33). A megismerés során tapasztalatokat szerzünk, amelyek beépülnek a fogalmakba, és ezekből jön létre a nyelvi kifejezések jelentése. A tulajdonnév nyelvi egység, típus és megvalósulás is. Fontos még a jelentésszerkezet, a jelentésmátrix, „amely a tulajdonnévre prototipikusan jellemző” (39). A nevek jelentésszerkezete egy vagy több hálózattól ered (egyszerű vagy összetett a név), és különböző kidolgozottságú lehet.

SZABÓMIHÁLY GIZELLA a határon túli névhasználatot és nyelvi tervezést vizsgálja plenáris előadásában. Kiemeli, hogy Trianon után új nyelvtörténeti korszak kezdődött, mely változásokat hozott magával elsősorban azokban a tulajdonnév-típusokban, amelyek a hivatalos étellel kapcsolatban voltak (pl.: anyakönyvezés, intézménynevek). A továbbiakban a kisebbségi stratégiákkal foglalkozik: nincsenek kettős keresztnévek, a név hivatalos formájának használata formális kontextusban, a két nyelvben azonos írásmódú keresztnévek adása. Probléma az is, hogy az intézményneveknek nincs magyar rövidítésük, az összevont települések csak többségi nyelvű nevet kaptak, ugyanannak a denotátumnak többféle magyar neve van. A hivatalos magyar településnevek eltérést mutatnak az etalonnak tekintett 1913-as jegyzékhez képest. Fontos volna a beszélőközösség rendszeres tájékoztatása a törvényes formátumú magyar anyakönyvezetéről, illetve a helynevek variabilitásának felszámolásáról.

3. A kötet első nagy fejezete *h e l y n e v e k* kel foglalkozik. Ezen belül ómagyar kori helyneveket elemez JUHÁSZ DEZSŐ, SZENTGYÖRGYI RUDOLF, BÍRÓ FERENC, KOCÁN BÉLA, KOVÁCS ÉVA, RÁCZ ANITA, SZÓKE MELINDA, TÓTH VALÉRIA. JUHÁSZ DEZSŐ a 950 éves Tihanyi Alapítólevél néhány helynevét elemzi kiegészítve egy korábbi tanulmányát, majd egy hangváltozási tendenciára hívja fel a figyelmet. Ugyancsak a Tihanyi Alapítólevél

SENTGYÖRGYI RUDOLF vizsgálatának tárgya: a latin nyelvű szöveg még nem kiaknázott lehetőségeire hívja fel a figyelmet a helynevek lokalizációjával kapcsolatban. BÍRÓ FERENC azokat az ómagyar kori településneveket gyűjtötte össze, amelyekben fellelhetők folyó- és állóvizeket jelölő vízrajzi köznevek. Tárgyalja a mennyiségi mutatókat, az előfordulási gyakoriságot, a szóföldrajzi megoszlást, illetve a környezet és a köznevek összefüggését. KOCÁN BÉLA HOFFMANN ISTVÁN többszintű elemzési modelljét használja fel az ómagyar kori Ugocsa vármegye helyneveinek csoportosításához, mely kapcsán azzal foglalkozik, hogy a meglévő helynevek felhasználásával hogyan keletkeznek új elnevezések. KOVÁCS ÉVA Bihar megye ómagyar kori vízneveinek nyelvi elemzését végezte el külön kiemelve az egy- és kétrészes neveket. SZŐKE MELINDA munkája a középkori oklevelek helynévanyagának latinosított vagy latinra fordított alakjáról szól, azaz milyen latin névalkotó eszközök fordultak elő a magyar oklevelekben, illetve megállapítható-e valamilyen törvényszerűség a latinizálás kapcsán. RÁCZ ANITA az ómagyar kori népnévi eredetű településnevek szerkezetét és alaki változását tanulmányozza. Azokat a neveket nem veszi figyelembe, melyekről nem dönthető el, hogy törzs- vagy népnév. Megállapítja, hogy a pusztai népnévi eredetű nevek általában képzővel bővülnek, a képzős nevek esetében pedig redukció figyelhető meg. TÓTH VALÉRIA a helynevek többnevűségének problémájáról értekezik. Elkülöníti a többnevűséget (szinkrón állapot, amikor egy helynek párhuzamosan több névváltozata van) és a szinonimitást (a névváltozatokban egy időben nincs azonos névrész), és ez alapján bemutatja többek között az *alio nomine*-vel, az *alias*-szal kapcsolt neveket. BÉNYEI ÁGNES azt vizsgálja, hogy a -gy képző a -d palatalizációjával keletkezett, vagy független képző. Tanulmányozza az egyszerre -d-s és -gy-s képzővel is létező helyneveket, az összetételeket, jelentéssűrítést, végül megállapítja, hogy a két képző egymástól független, illetve a -gy képző korábbi alakulat.

Idegen nyelveknek a magyar helynevekre gyakorolt hatásával, összefüggéseikkel több tanulmány foglalkozik: GERSTNER KÁROLY, GUTTMANN MIKLÓS, PÁL HELÉN, PÓCZOS RITA, VINCZE LÁSZLÓ. GERSTNER KÁROLY a németiség többszöri betelepülésével megjelenő településnevek, külterületi nevek keletkezési körülményeit ismerteti. Figyelmet szentel a magyar név átvételének, az „igazított” németes alaknak, a fordításnak, a saját névadásnak, a népi neveknek, a névhagyomány hiányának, a kataszteri térképeknek. GUTTMANN MIKLÓS szülőfaluja, Nárai nyelvhasználatában megjelenő idegen eredetű szavakat veszi górcső alá. Rávilágít a *limbus*, a *Nasica*, a *Csárda*, a *Mocsola*, a *konkolica*, a *tráta* előfordulásaira. PÁL HELÉN a bukovinai székely falvakat ért idegen nyelvi hatásokról ír. Először áttekinti a bukovinai székelyek történetét, majd azt kutatja, hogy a települések helyneveibe milyen módon kerülhettek idegen nyelvi elemek (pl. megmaradtak a székelyek előtti településnevek, román eredetű vagy román közvetítéssel érkezett helynév, népetimológia). PÓCZOS RITA KNIEZSÁNAK a párhuzamos helynévadásról vallott nézeteit felülvizsgálja. Újragondolásra javasolja a jelenség meghatározását, a keletkezés problematikáját (fordítás, független keletkezés), a névpárok kronológiai felhasználhatóságát.

A helynevek eredetéről szólnak BEDE ÁDÁM, BÖLCSKEI ANDREA, GYÖRFFY ERSZÉBET, GYURICZÁNÉ BAZSIKA ENIKŐ, SEBESTYÉN ZSOLT írásai. BEDE ÁDÁM az Alföld leggyakoribb helynévfajtájának, a tanyaneveknek kérdéskörét járja körül Derekegyháza. Csoportosítja őket történetük, jelentésük, szerkezeti típusaik, eredetük alapján, illetve biztat az élőnyelvi gyűjtésre. Még egy tanulmánya jelent meg a kötetben, mely a Csongrád megyei helynévgyűjtés (diakrón és szinkrón) eredményeiről számol be. BÖLCSKEI ANDREA a XIX. század elejének egyházi vonatkozású településneveit gyűjtötte össze, majd ezek gyakoriságáról,

névszerkezeti jellemzőiről ad tájékoztatást. Megállapítja, hogy a Dunántúlon gyakoriak az ilyen típusú nevek, de földrajzi eloszlásuk igen változatos. Szerkezetüket tekintve szerepelhetnek alaprészként vagy bővítményrészként az egyházi vonatkozású terminusok. GYÖRFFY ERZSÉBET az etimológiai szótár (FNESz.) adatait használta fel a folyóvíznevekből alakult településnevek keletkezésének elemzéséhez. GYURICZÁNÉ BAZSIKA ENIKŐ cikke Kerkakutas dülőneveiről készült. SEBESTYÉN ZSOLT a kárpátaljai településnevek közül azokkal foglalkozik, melyek pusztai földrajzi köznevet tartalmaznak. Főleg másodlagos alakulásról lehet szó, mert víznévből, térszínformanévből, megművelt határt, növényzetet jelölő köznevekből, építménynévből váltak helységnévvé. Megállapítja, hogy az e típusú névadás elsősorban a ruszinoknál jellemző.

A helynevek névföldrajzi vizsgálatával BÁRTH M. JÁNOS, N. CSÁSZI ILDIKÓ, EÖRY VILMA foglalkozott. BÁRTH M. JÁNOS bemutatja SZABÓ T. ATTILA erdélyi történeti helynévgyűjtésének digitalizált változatát és felhasználási lehetőségeit: statisztikai jellegű vizsgálatok, névfajták vizsgálata, nyelvi adatok keresése, térkép készítése, hangtani jelenségek elterjedésének vizsgálata. N. CSÁSZI ILDIKÓ öt moldvai település vízrajzi és domborzati neveit kutatja. Mivel valamennyi település víz mellett fekszik, így magas a víz- és vízparti földrajzi köznevek száma, de terheltségük eltérő. Ez igaz a domborzati nevekre is, bár némelyik földrajzi köznév több jelentéssel fordul elő. EÖRY VILMA a Csornai járás földrajzi nevei közül a dülőneveket elemzi különös tekintettel a szántók nevére. Őt község névanyagát veti össze Köröstarcsa hasonló neveivel, és megállapítja, hogy eltérések elsősorban a település- és birtoktörténetben jelentkeznek. Növények helynevekben játszott szerepével BÁBA BARBARA és ZSIGMOND GYÖZÖ foglalkozik. BÁBA BARBARA faneveket tartalmazó ómagyar kori és mai helynevek morfológiai elemzését végezte el. A tanulmány végén a nevek szerkezetének különbségeire hívja fel a figyelmet (pl. az ómagyar korban a nevek 60%-a egyrészes, ez az arány a mai nevek között csak 30%). ZSIGMOND GYÖZÖ több mint 100 gombás helynevet gyűjtött össze, melyeket aszerint csoportosított, hogy nem képzett, képzett egyszerű vagy összetett szavak-e. Arra keres választ, hogy általában a gomba vagy egy bizonyos gomba a névadás alapja, esetleg megkérdőjelezhető a gombával való kapcsolat.

Utcaneveket, illetve városrészneveket vesz számba HAVAS PÉTER, TÓTH ORSOLYA és VINCZE LÁSZLÓ. HAVAS PÉTER 1950-es évek budapesti utcanév-változtatásainak motivációs tényezőit dolgozza fel. 1950-ben egyesítették Budapesttel a környező 23 települést, így sok utcanév azonos lett. Ennek megszüntetése volt a cél, de politikai-ideológiai motivációk, régi nevek visszaállítása, számokkal jelölt utcák valódi névvel való ellátása is közrejátszottak a névcserékben. TÓTH ORSOLYA Budapest városrészneveinek jelentéstani, morfológiai rendszerezését végzi el, majd a földrajzi közneveket osztályozza, végül kitér a nevekben történt változásokra (okaikra, hatásukra). VINCZE LÁSZLÓ a 862 és 1711 közötti német utcanévek történetének korszakolását végzi el Magyarországon, és gyűjti össze jellemzőiket.

A helynevek egyéb kérdéseivel foglalkoznak: BALÁZS GÉZA, HOCHBAUER MÁRIA, KENYHERCZ RÓBERT, KUNA ÁGNES, MIKESY GÁBOR, PÁSZTOR ÉVA, RESZEGI KATALIN, TORMA ISTVÁN. BALÁZS GÉZA a helynevek, településrésznevek, intézménynevek esetében vizsgálta a keletkezésüket, változásuk folyamatát. Hat jelenséget vett figyelembe: több hely közös nevét, rövidülést, alakváltozatokat, új név adását, népetimológiát és nevek átköltését, majd megállapítja, hogy ezek a változások folyamatosan jellemzik a neveket. HOCHBAUER MÁRIA a helyzetviszonyító elemeket kutatja a barcasági Négyfalu helyneveiben. Azt bizonyítja, hogy a szemantikai korrelációk a helynevek esetében is érvényesülnek (*alsó/felső, belső/külső, első/hátso, bal/jobbs, kicsi/nagy, közel/távol*). KENYHERCZ RÓBERT az ómagyar

kori helynevek hangtörténeti forrásértékéről ír. KUNA ÁGNES a sziklamászóutak neveinek kognitív szemantikai elemzését végzi el. Áttekintést ad a sziklamászóutak neveiről, majd a nevekhez felhasznált különböző fogalmi körökről (pl. szikla, út, mászás, ember stb.). MIKESY GÁBOR a térképészműhelyek megszorodása kapcsán vizsgálja a tájnevek, helységnevek térképeken feltüntetett különböző neveit. Megállapítja, hogy nagyon sok az új névalak, nincs egységesítés, így jelentős a szinonimák száma, és kiszélesedett a „magyar névterület” a történelmi Magyarországon kívülre. PÁSZTOR ÉVA a határresszé vált települések névbokrosodásának elméleti kérdéseit tárgyalja egy konkrét példán keresztül (a hajdani Vid település neve mára helynevek alkotója lett). RESZEGI KATALIN a *hegynév* terminus meghatározására tesz kísérletet, mert a névhasználók *hegy*-ként változatos térszinformákat neveznek meg, tehát lehetnek kiemelkedések vagy kiemelkedések részei. TORMA ISTVÁN a *laponyag* földrajzi köznév elterjedését, jelentését kutatja.

4. A kötet második egysége a *s z e m é l y n e v e k* kel foglalkozik. Ezen belül is a családnevekkel FARKAS TAMÁS, N. FODOR JÁNOS, GYIVICSÁN ANNA, KOVÁCS ANDRÁS, KOZMA ISTVÁN, MIZSER LAJOS, ÖRDÖG FERENC, SLÍZ MARIANN. FARKAS TAMÁS tanulmánya a hivatalos családnév-változtatások megnevezésére használt köznapi, hivatalos és szak tudományos kifejezéseket (pl. *névváltoztatás*, *névmagyarosítás*) gyűjti össze, és értékeli jellemzőiket, problémáikat. N. FODOR JÁNOS a dualizmus kori családnév-változtatást tanulmányozza. Csak magyar eredetű neveket vizsgál: a nevek típusát, a változtatás külső és belső okait (pl. örökbefogadás, vallási ok, névhangulat javítása, idegen hangzás megszüntetése). GYIVICSÁN ANNA Kiskörös és Csömör XVII–XVIII. század fordulóján letelepített szlovák lakosságának családneveit elemzi. A származáshelyre, belső migrációra keresi a nevekben fellelhető utalásokat, illetve vizsgálja a nevek eredetét. KOVÁCS ANDRÁS a Beregszászi járás 12 községében gyűjtötte össze a családnév-változtatások okait a rendszerváltozás után. Megállapítja, hogy a megélhetés, a családfenntartás miatt változtattak nevet (előfordul, hogy többször is), és az új név kötődött valamilyen formában a családhoz. KOZMA ISTVÁN megpróbálja modellszerűen összefoglalni a XIX–XX. század családnév-változtatásainak okait és célját. Megállapítja, hogy szerepet játszott a környezettel való kapcsolat, a demográfiai, a szociológiai, a geográfiai befolyás. MIZSER LAJOS KÁZMÉR MIKLÓS munkájából hiányzó családnevekre keresett példákat. Adatai a XX. századból valók, Bereg vidékéről. ÖRDÖG FERENC az 1771-es Zala megyei összeírás szolganévanyagát dolgozta fel. A családnevek jelentős aránya helységnévből alakult, de természetesen személynévi, köznévi eredetűek is szép számmal vannak. SLÍZ MARIANN a XIV. századi megkülönböztető névelemekkel foglalkozik (*filius*-os, *de* + helynév, *de genere*, *dictus*-os név). Arra következtet, hogy oklevelelként eltért a megkülönböztető elem, mert az volt cél, hogy a személyt pontosan meghatározzák, így mindig a legfeltűnőbbet használták.

A keresztnévek témáját BOZSONYI KÁROLY – KMETTY ZOLTÁN, KECSKÉS JUDIT, KISS ANTAL, KOROMPAY KLÁRA, POSGAY ILDIKÓ, PUSKAI MELINDA, RUS FODOR DÓRA, STOHL RÓBERT, TAKÁCS JUDIT, VOIGT VILMOS dolgozta fel. BOZSONYI KÁROLY – KMETTY ZOLTÁN a Nyugat-Európában már elterjedt kutatási formát (keresztnév és piac- és társadalomkutatás összefüggése) próbálták ki Magyarországon. Megállapították, hogy a nevek nálunk összefüggnek a területtel, az életkorral, a társadalmi státusszal és a megterheltséggel. KECSKÉS JUDIT különböző miskolci vallási felekezetek névadási szokásaihoz keresett olyan modellt, melynek segítségével jól megragadható a felekezeti jelleg. KISS ANTAL az 1700-as évek

végétől vizsgálja egy többnyire református kelet-magyarországi kismemesi értelmiségi család keresztnévadását. Ennek eredménye szerint az eddig ismert tendenciák (pl. ószövetségi nevek, ősmagyar nevek) érvényesülnek a családban. KOROMPAY KLÁRA azt kutatja, hogy a Trisztán-regény nevei hogyan jelennek meg a középkori Magyarországon. Bemutatja a francia és német szövegváltozatokat, majd a magyarul megjelenő neveket, melyek azt igazolják, hogy a történetet ismerték a XIII. század első felében Magyarországon. POSGAY ILDIKÓ azt ismerteti, hogy mi motiválja a szülők névválasztását, és hogyan alakult az elmúlt 4–5 évben a névállomány. Internetes fórumokat is figyelembe véve állítja, hogy pl. a hagyomány, a régi magyar nevek, a vallás, az alakváltozatok is befolyásolhatják a névadást. PUSKAI MELINDA Maroshévíz keresztnévállományának feltérképezésére vállalkozott, mert az utóbbi 20 évben gyorsan fogyott a magyar lakosság. Figyelembe vette a nevek gyakoriságát, a névdivatot, a egyes házasságokat. RUS FODOR DÓRA tordai magyar–román családokban vizsgálta a vezeték- és utóneveket. Arra keresett választ, figyelembe véve a vallást és az iskoláztatás nyelvét, hogy a kisebbségi nők vagy férfiak ragaszkodnak-e jobban a magyarságukat tükröző nevekhez. STOHL RÓBERT a balinkai keresztnévadások motivációját, a nevek gyakoriságát elemezte elsősorban a katolikus keresztelelési anyakönyvekre hivatkozva 1757 és 1895 között. TAKÁCS JUDIT szépirodalmi alkotásokban olyan keresztnevekre keresett példát, melyek köznevesültek (pl. *büdösbence*, *maca*, *laciátor*). VOIGT VILMOS azt mutatja be tanulmányában, hogy Dugonics András alkotta *Etelka* név hogyan lett népszerű *Adelaide* formában 1786 és 1856 között, főleg a színházak hatására.

Az egyéb személynevek témakörében BASKI IMRE, BAUKO JÁNOS, FERCSIK ERZSÉBET, FÜLÖP LÁSZLÓ, LACZKÓ KRISZTINA, MIZSER LAJOS, RAÁTZ JUDIT, RIHMER ZOLTÁN, STEFUCA VIKTÓRIA, SZILÁGYI-KÓSA ANIKÓ, TURÓCZY ZSÓFIA, VÖRÖS FERENC írtak tanulmányokat. BASKI IMRE a török személynevek kutatásának fontosabb állomásait gyűjti össze, majd RÁSONYI LÁSZLÓ Onomasticon Turcicum című munkáját méltatja. BAUKO JÁNOS a szlovákiai (Komáromi járás) magyarok ragadványnév-használatáról ír. Vizsgálja a névadás indítékát, attitűdöt, dialektológiai szempontot, időt stb., és megállapítja, hogy a névanyag jelentős része magyar eredetű. FERCSIK ERZSÉBET a női nevek 1958–2007 közötti kutatásának áttekintésével foglalkozik. Külön csoportokba sorolta a kereszt-, bece-, család-, asszony- és egyéb neveket tárgyaló szakirodalmat. FÜLÖP LÁSZLÓ a foglalkozásra utaló családneveket gyűjtötte össze Kaposváron a XVIII. századból. A nevek alapja lehetett kézművesiparral, állattartással, kereskedelemmel, házépítéssel stb. kapcsolatos foglalkozások sora. LACZKÓ KRISZTINA kérdőíves felmérés alapján számol be az 1974 és 2006 közötti asszonynévhasználatról. Először áttekinti a szakirodalmat, a jogszabályokat, a módszertant, majd az iskolai végzettség és a házasságkötés időpontja függvényében elemzi a neveket. MIZSER LAJOS a Bereg megyei családneveket tanulmányozza, szűkebben a névváltozás (pl. szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldása, a szóközépen kieső mássalhangzó, névszépítés) és névváltoztatás (cirill és latin betűs írás problémája) kérdéskörével. RAÁTZ JUDIT az interneten való azonosítást szolgáló névformák közül a *nickname*-et vizsgálja. A fogalom, a kutatástörténet, a nevek rendszerében elfoglalt hely ismertetése után szemantikai, motivációs, szociolingvisztikai, kommunikációs, kognitív perspektívát elemez. RIHMER ZOLTÁN a személynevek latinra fordításának problémáját ismerteti. Először az elméleti hátteret, gyakorlatot, alapelveket foglalja össze a cikk, majd a keresztnévek latinosítását tárgyalja (pl. népnyelvi kicsinyítő képzős alakok, görög eredetű nevek stb.). STEFUCA VIKTÓRIA magyar személy- és méltóságnevek előfordulására keres példát a XIV–XV. századi moldvai okle-

velekben. Megállapítja, hogy a leggyakoribb méltóság a *bán*, a leggyakoribb nevek pedig a *Mátyás* és a *Miklós* voltak az oklevelekben. SZILÁGYI-KÓSA ANIKÓ a XVIII–XIX. században betelepített svábok család-, kereszt- és ragadványneveinek kutatásáról ír. TURÓCZY ZSÓFIA 22–30 éves budapesti punkok neveit gyűjtötte össze, és csoportosította keletkezésük alapján (külső, belső tulajdonság, meglévő név, esemény, származás, rokonság). VÖRÖS FERENC Alsószelei 1945 és 1959 közötti névelattanával foglalkozik, érintve a kitelepítések témakörét is. Megállapítja, hogy egyre több a szlovák családnév (szlovákosítás, a *-né* képző háttérbe szorulása), illetve keresztnév is.

5. A kötet harmadik egysége az írói nevek és egyéb névtani kérdések témáját dolgozza fel. Szépirodalmi művek nevei kerülnek sorra BAKONYI DÓRA, BENCE ERIKA, BODA ISTVÁN KÁROLY–PORKOLÁB JUDIT, BÜKY LÁSZLÓ, HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES, G. PAPP KATALIN, PETHŐ JÓZSEF, VÁCZINÉ TAKÁCS EDIT, ZSILÁK MÁRIA munkáiban. BAKONYI DÓRA a Harry Potter-regények tulajdonneveinek fordítását elemzi. Fontosnak tartja, hogy a nevek a szereplők jellemét, tulajdonságait tükrözzék jelentésükkel és hangalakjukkal. BENCE ERIKA Gion Nándor „Testvérem, Joáb” című regényével foglalkozik. Megállapítja, hogy „jelen idejű története mögött (...) egy bibliai időket és történeteket utánképző, azzal a jelen történéseit és lehetőségeit értelmező, a bibliai világértés tapasztalataira hagyatkozó virtuális történelmi elbeszélésnyom húzódik” (532). BODA ISTVÁN KÁROLY és PORKOLÁB JUDIT két Orbán Ottó-kötetben (A keljőljancsi jegyese, Kocsmában méltáz a vén kalóz) vizsgálja a személyneveket, melyek segítségével a költő kapcsolatot teremt a magyar- és világirodalom nagyjai, múlt és jelen között, de ez többrétegű háttértudást igényel, különben nem lehet megfejteni a verseket. BÜKY LÁSZLÓ három jelenségcsoportot különít el a költői nyelvben a személynevekkel kapcsolatban: „a költő metaforát hoz létre a tulajdonnévvel” (540), „valamely tulajdonnév maga válik metaforává” (541), és a név metaforává bomlik. HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET Sinka István költészetében előforduló személynevekkel foglalkozik, melyek segítségével Sinka a valóságot – a társadalmi réteget, ahova ő maga tartozik – beépíti műveibe. KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES az antonomázia jelenségéről számol be Petőfi írásaiban. Először értelmezi az antonomáziát, majd Petőfi példáit idézi Magyarország közszoí helyettesítésére. G. PAPP KATALIN Lázár Ervin meseregényeinek személyneveit elemzi. Megállapítja, hogy Lázár Ervin „névérzékeny” író (596). Rengeteg személynevet használ még akkor is, mikor névmások szerepelhetnének helyettük. A nevek szerepe pedig sokrétű, hiszen szerkezetépítő, történetmondást segítő stb. funkciót töltenek be. PETHŐ JÓZSEF Krúdy ironikus neveiből merít példákat különböző típusokba sorolva őket: *-i* képzősök, különleges család- és keresztnevek együtt, különleges hangzásúak, túlzottan beszélő nevek, kontrasztnevek. VÁCZINÉ TAKÁCS EDIT Vámos Miklós névadását, névhasználatát, névváltoztatását vizsgálja fejezetenként az „Apák könyve” című regényben, melynek története 300 évet ölel át. A nevek egy része reális, másik része fikció eredménye, de hitelesnek tűnik, illetve elsősorban korhűek a nevek, és nem valóságűek. ZSILÁK MÁRIA Závada Pál három regénye alapján tárgyalja a beszélő nevek kérdését. Závada délkelet alföldi szlovák személyneveket használ fel műveiben, és kihasználja a kétnyelvűség adta lehetőségeket is, így a nevek több jelentést is magukban hordoznak.

Egyéb névtani kérdések problémáját dolgozza fel HORVÁTH KATALIN, KOZMA JUDIT, NEMESNÉ KISS SZILVIA, T. SOMOGYI MAGDA, SÓLYOM RÉKA, VARGA JÓZSEFNÉ HORVÁTH

MÁRIA, VÖRÖS ÉVA. HORVÁTH KATALIN tanulmányának célja a névtudomány fogalmának kiterjesztése, tágabb értelmezése. Áttekinti az etimológia rövid történetét, majd az onomazsziológia alapkérdéseit összefüggésben az etimológiával. KOZMA JUDIT a csillagok hivatalos elnevezésének lehetőségeit, a magyar népi csillagnevek típusait mutatja be, illetve kitér a csillagok neveinek helyesírási problémáira. NEMESNÉ KISS SZILVIA az állatnévadás módjával foglalkozik, de alaposabban a lovak, macskák, kutyák neveit elemzi. Figyelembe veszi a névadás motivációs tényezőit is: tulajdonságok, ember világa, ember és természet kapcsolata, ember és más dimenziók kapcsolata stb. T. SOMOGYI MAGDA az állatnevek típusait, a névadási szokásokat, motivációkat (pl. divat, tulajdonság, média hatása) szemlélteti. Felhívja a figyelmet arra, hogy sok tanulsággal szolgálhat az állatnevek vizsgálata például szocio- és pszicholingvisztikai vonatkozásban is, hiszen a neveken keresztül a névadókról tudunk meg többet. SÓLYOM RÉKA üzletek, cégek, vállalkozások elnevezéseinek *-da/-de* képzős változatait vizsgálja. Internetes gyűjtés alapján közli a példákat, a gyakoriságukat, illetve grammatikai felépítésüket elemzi megállapítva, hogy céljuk legtöbbször a figyelem felkeltése és a reklám. VARGA JÓZSEFNÉ HORVÁTH MÁRIA Győr-Moson-Sopron megye általános iskoláinak neveit gyűjtötte össze. Szempontjai voltak: a névadás indítéka, az egyedítő nevek használata és ezek jelentéstani típusai. Megállapítja, hogy a falvak és a városok iskoláinak névadása eltérő, bár egyre inkább megszűnik a falusi iskolák „névtelensége”. VÖRÖS ÉVA a magyar gyógynövények történeti-etimológiai szótárából mutat be néhány szócikket. Előtte ismerteti ezek felépítését, szerkezetét, a címszavak, az utaló szócikkek, az alcímszavak kiválasztásának problémáját.

6. JUHÁSZ DEZSŐ a konferenciát összegző *z á r s z a v á b a n* a következőket írja: „A magyar névtudomány erősödő jelenlétének ékes bizonyítéka a szárszói konferencia is: a résztvevők magas száma, az előadások tartalmi, szemléleti, módszertani sokszínűsége már a programfüzetből kitetszően is a tudományterület vitalitását jelzi. Pozitívumnak tarthatjuk a hagyomány és az újítás egységét, egyensúlyát. (...) Ha pedig tudományterületünk fejlődése a jövőben is ilyen szépen halad előre, ha az iránta megnyilvánuló érdeklődés töretlen lesz, érdemes megfontolni, hogy a konferenciákat is sűrűbben rendezzük meg, vagy a konferenciák közötti időben gyakrabban tartsunk tematikus szimpóziumokat” (648–9).

ZÁNTÓ EDINA

Két könyv a középkori Bihar megye helyneveiről

1. RÁCZ ANITA, A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata. Debrecen, 2005.
A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 9. sz. 235 lap. –
2. RÁCZ ANITA, A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára. Debrecen, 2007.
A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 12. sz. 372 lap, 1 térkép

1. RÁCZ ANITA doktori disszertációjának elméleti-feldolgozó része „A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata” című dolgozat, melyhez szervesen kapcsolódik a történeti-etimológiai szótár. A nyelvészeti vizsgálat öt fejezetből áll, melyből az

első kettő a vizsgálatot készíti elő településtörténeti és általános helynévkutató ismertetéssel. Az utolsó három rész a vizsgált névanyag hangtörténeti, leíró és keletkezéstörténeti elemzését tartalmazza.

A megye településtörténetét bemutató fejezet (11–21) elénk tárja a vármegye ómagyar kori természeti viszonyait, s a megyében megtelepedő, majd az azt benépesítő népcsoportokat, kapcsolataikat, a terület sajátos társadalmi, igazgatási viszonyaival. A nemzetiségek felsorakoztatásánál a szerző KNEZSÁRA hivatkozva megállapítja, hogy a XI. században Bihar megye területén döntő többségben magyar ajkú lakosság élt. Magyar szállásterület volt a három Körös köze, a Berettyó és az Ér teljes folyásának területe, a Sebes-Körös forrásvidékéig és a Fekete-Körös völgyében Belényesig, míg a Fehér-Körös völgyében a Jósás-patakig (i. m. 14). A székely határőrséget a XII. században helyezhették erre a területre, ahonnan később továbbvándoroltak kelet felé, BENKŐ szerint (Baranya → Bihar →) Telegdiszék irányába. Erre utalnak a *Székelyhid*, *Székelyjő*, *Székelytelek* helynevek. Törökségi népek közül a besenyők területileg elszórt jelenléte figyelhető meg néhány helynévben (*Besenyő*, *Besenyőtelek*). Ezen a vidéken a névanyag alapján csupán néhány szláv eredetű szórvánnyal találkozunk. Mindössze 19 bizonyosan szláv eredetű településnév van (*Beszterce*, *Szalonta*), melyek lehetnek honfoglalás előttiak, de utalhatnak a betelepülő, illetve betelepített szlávok meglétére egyaránt.

A második, „A magyar történeti helynevek kutatásának története és módszerei” című részben (22–34) Anonymus, LIPSZKY, ORTVAY után a XX. századi néprajztudósok, történészek, nyelvészek releváns munkáinak bemutatása olvasható a történeti földrajzi nevek tükrében. E kutatások szolgáltak alapul Bihar megye településnév-anyagának komplex ismertetésében. RÁCZ ANITA Bihar megye településneveinek vizsgálata során módszertani szempontból a HOFFMANN-féle névtani-nyelvészeti leíró elemzési modellt követi.

A harmadik, „Az ómagyar kori Bihar vármegye településneveinek hangtörténeti elemzése” című rész (35–65) felépítésében BÁRCZI és BENKŐ alapvető történeti munkáinak a kategóriáit, szabályait követi a szerző. Így olvashatunk a korai magyar nyelvjárásokról, azok különbözőségéről. A legtöbb nyelvi sajátosság leginkább a hangtani állapot vizsgálata során figyelhető meg. RÁCZ ANITA „szokásos rendben” (i. m. 37), kategóriákban tárgyalva tekinti át az ómagyar kori nyelvi állapotot, annak változásait. Ennek megfelelően a Bihar megyei településnevek között találunk olyan adatokat, melyekben előfordulnak labiális-illabiális megfelelések (*Fyz ~ Fűz*), zártsági fok szerinti megfelelések (*Belfenyér ~ Belfemir*, *Monos-tor ~ Monustur*), magánhangzók megléte vagy hiánya (*Martonteleke ~ Martontelke*, *Alumás ~ Almás*), hangrendi megfelelések (*Geberyén ~ Gáborján*), illetve jellegzetes diftongusok, leggyakrabban az *alsó-* és *felső-* előtagú toponimákban. A zártszótagi *-l* helyzete ezen a nyelvterületen megegyezik a teljes magyar nyelvterületével: az *-l* kiesése és az azt megelőző magánhangzó nyúlása (*Thynold ~ Tinód*, *Bolch ~ Bócsa*). A bilabiális *β* a XIV. századra vált labiodentálissá (*Bálinti ~ Walenti*), továbbá több adat arról tanúskodik, hogy ez a nyelvjárási terület a hiatusos formákat részesítette előnyben (*Kovácsi ~ Choachi ~ Coachi ~ Kuachi*). A tendenciaszerű magánhangzó-változások közül találkozunk depalatalizációval (*Diószeg ~ Giozegh ~ Gyosceg*) és affrikálódással (*Begécs ~ Beghes*). Mássalhangzók aszimilációja (*Pallag ~ Parlag*), disszimilációja (*Varsány ~ Wassan*) és hangátvetése is megfigyelhető az ómagyar kori névalakváltozatok között. Gyakori az inetimologikus hang betoldása (*Verneld ~ Vened ~ Wernelth*) éppúgy, mint a mássalhangzóvesztés. Ez utóbbi esetben RÁCZ ANITA példaként a *Hencida < Henchida* névalakulatot említi, de mai, aktuá-

lis formaként a *Henchida* alakot használja ebben a munkában és a történeti-etimológiai szótár 122. lapján egyaránt a *Hencida* helyett.

A negyedik, „Bihar megye településneveinek leíró elemzése” című rész (66–171) a HOFFMANN ISTVÁN által bemutatott elemzési modell felépítését, kategóriáit, meghatározásait, alapfogalmainak követi. RÁCZ ANITA ebbe a keretbe illeszti bele Bihar vármegye településnév-anyagát. A funkcionális-szemantikai elemzés során azok a funkcionális kategóriák jelennek meg, amelyekben a település és személynév vagy más névtípus kapcsolata lelhető fel. Megállapítja, hogy a törzsneveket tartalmazó településnevek javarészt egyrészesek, összetételek esetében mindig utótagként szerepelnek (*Tarján, Alkér, Kisjenő*). Ezzel ellentétben számos olyan népnévi eredetű helynévvel találkozunk a vizsgált korpuszban, amely kétrészes, de létrejött a XIV–XVI. századra tehető, a pusztai népnévi és a népnévből képzéssel alakult helynevek azonban már a X–XIII. században megjelennek (*Tót : Tóti*).

A feldolgozásban találkozunk olyan jellegzetesen magyar névadási típussal, amikor hivatás-, foglalkozás- és mesterségnév lesz egyes számú nominativusi alakban településnévvé. Így megismerhetünk több olyan helynévben fennmaradt foglalkozásnév-típust, amely Biharban jellegzetes lehetett az adott korban (*Ácsi, Csatári, Fegyvernek, Köteles, Madarász* stb.) De nem csak a királyi szolgálatot teljesítő mesteremberek foglalkozásneve tartozik ide, hanem a szakmára utaló egyéb lexémák is (*Méhkerék, Sonkolyos*). A fenti névtípusokhoz hasonlóan a méltóságnevek (*Apáti*) és szolgáltatásra utaló nevek (*Dusnok*) a XIII–XIV. századból származnak, szerkezetileg pedig nagyrészt egyeleműek. A patrocíniumi nevek közül a település templomának a védőszentjeit megnevező névrészek terjedtek el (*Szentmárton, Szentmiklós, Mindszent, Szentkirály*); ezzel a névtípussal áll kapcsolatban az építményre utaló nevek jelentős része hidak, várak, udvarházak, vízi átkelőhelyek, monostorok stb. esetében. A vásártartással kapcsolatos nevek száma igen alacsony, míg a növény- és állatvilágra utaló nevek aránya jóval nagyobb. Ez utóbbi kategóriában olyan régi magyar szavakat is találunk, mint a *Geszt* ’gyümölcs fás héja’, *Györös* ’gyűrűfűves’.

A lokális viszonyra utaló településnevek esetében az általános helymegnevezések mellett, mint a *Láz, Balkány, Határ*, szintagmatikus szerkezetek is szerepelnek, ahol helynévi vagy közszói kapcsolatok pontosítják a település elhelyezkedését (*Éradony, Hévjó*). A tulajdonságra utaló helynevek méret, alak és kor szerint vannak felsorakoztatva. A hely méretére általában a *kis* és a *nagy* jelzők utalnak összetételekben, illetve egy esetben a *kisded* lexéma (*Kisdedbaj*). Nagyon kevés településnévben fordul elő a település alakjának a megjelölése (*Hosszúpályi, Rövid, Kurtadrágfalva*), míg a település korára vonatkozóan antonim jelentésű jelzőpárként jelenik meg az *ó-* és az *új-* melléknévi előtag összetett településnevekben. A helyfajtaját kifejező *-falu, -falva, -telek, -telke, -ház(a), -lak(a), -ülés(e), -sok, -földe* utótagok településtörténeti értékkel bírnak.

A leíró részt áttekintve a következő konklúziók szerepelnek: az összesen 1396 településnév közül 844 egyrészes, 552 kétrészes; a kétrészes nevek bővítményrészei közül a *kis-*előtagúak fordulnak elő a leggyakrabban. A differenciált nevek megerősödése a XV. századtól számítható.

Az ötödik, „Bihar megye településneveinek keletkezéstörténeti elemzése” című részben (172–222) a szerző azt mutatja be, hogy milyen nyelvi szabályok szerint keletkeznek új helynevek. A külső és a belső keletkezésű nevek kategóriái közül egyesek az egyrészes, mások kétrészes helynévtípusra jellemzőek. Ennek megfelelően mindig egyrészesek a névátvétellel (*Konyár, Rogoz*), ellipszissel (*Topaháza > Topa*), a metaforikus, illetve metonimikus

névalkotással létrejött helynevek (*Nyék, Székely, Hosszúaszó, Barmó*). A szintagmatikus szerkesztéssel és a kiegészüléssel alakult nevek viszont minden esetben kétrészesek (*Jencbikács, Tárnok > Tárnoktelke*).

Röviden összefoglalva a monográfia sajátságait megállapítható, hogy szerkezete világos, jól áttekinthető, stílusa kiforrott. Kiegyensúlyozottság és átgondoltság jellemzi a hatalmas anyagmennyiség rendszerezését és alapos feldolgozását egyaránt, amit a szerző szakirodalmi tájékozottsága is biztosít.

2. A korai helynevek rendszerszerű vizsgálata elsősorban hangtörténeti, alaktani, másfelől pedig nyelvjárás-történeti eredményeket hozhat, ugyanakkor elősegíti a nyelvi rendszer általánosabb vizsgálati lehetőségét is. Az ehhez alapul szolgáló mű esetünkben „A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára”. A szótár része annak a sorozatnak, amelynek kötetei a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén folyó „Magyar Névarchívum” elnevezésű kutatási program keretén belül a korai ómagyar kor helynévfeldolgozásait gyarapítják. Az okleveles helynévanyag fő forrása JAKÓ ZSIGMOND megyemonográfiája és GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajza.

A mű szerkezete jól mutatja a szerző jártasságát, tájékozottságát, igényességét. Munkája a teljesség igényével készült, így a szótár magába foglalja a régi Bihar vármegye településneveit az első adatoktól 1600-ig, és azokat a neveket is, amelyek csak rövid ideig tartoztak a megyéhez. Mivel a birtokmegosztások következtében gyakran ikertelepülések jöttek létre, az ilyen településosztódások során kialakult nevekkal jelzett falvak névanyagát önállóan, külön szócikkben is elemzi a szerző, utalva a megnevezések összefüggéseire.

A szótár felépítése következetesen összeállított, jól rendszerezett. Azonos szócikkbe kerültek az azonos helyet jelölő, funkcionális és szerkezeti szempontból összetartozó nevek, melyek közt előfordulhatnak egy morfémányi eltérések (pl. *Rábé ~ Rába(j), Simonkerék Simonkereke* stb.) A címszók szerkezeti felépítése az újabb nyelvtörténeti szótárak gyakorlatát követi, így a címszó a mai köznyelvben használatos alakban szerepel, melyet az adatok kronológiai megjelenítése és a településnév etimológiai vizsgálata követ.

Bár e korban gyakoriak a latin elnevezések, a címszavakban mégsem szerepelnek, mert vagy a lejegyzett magyar változatot találjuk, vagy pedig a magyar megfelelőket szögletes zárójelben akár névként, akár névrészként (pl. [*Fekete völgy*], [*Kis*]szőlős stb.). A nyelvi adatok betűhív formában szerepelnek még a romlott vagy rontott alakok esetében is.

A szótár két mutatója: a „Betűhív alakok mutatója” (315–50), amely segítséget nyújt az olvasónak a betűhív forma megadásával a megfelelő címszó megtalálásában, illetve a Név-elemmutató (351–3), ahol nem névkezdő elemek találhatók, hanem a nevek belsejében lévő közszók vagy személynevek jegyzéke (pl. *hely* közszó: *Péntekhely, Szombathely, Vásárhely; Miklós* személynév *Csikán(y)miklósfalva, Kisszentmiklós, Rétszentmiklós, Szentmiklós*). Ezek elkülönítése a szándéknak megfelelően biztosítja a visszakereshetőségi lehetőséget, a könnyebb szótárhasználatot.

A szerző a szótárban használt latin nyelvű értelmezések rövidítésének feloldását és fordítását pontosan megadja, hasonlóan az egyéb értelmezéseket és az egyéb rövidítéseket is. Mellékletként olyan térképet találunk, amely átfogóan, időtényezőitől függetlenül ábrázolja a vármegye összes településnevét. Minthogy az ómagyar kori népességi viszonyok és településszerkezeti változások folytonos átalakulást mutatnak, RÁCZ ANITA megpróbálta az adatolást a lehető legteljesebbé tenni. Ugyanakkor helynevek közül egyedül a településne-

vek előfordulásait gyűjtötte össze, amelyek számban jócskán meghaladták az ezret, de remélhetőleg ugyanilyen alaposan mutatja majd be a többi makro- és mikrotoponimát is.

3. RÁCZ ANITA munkájának köszönhetően a régi Bihar megye helységnevyanyagának olyan megbízható, átfogó bemutatását lapozhatja az olvasó, amely a történeti és a mai kutatások eredményeinek részletes feldolgozását tartalmazza. A fontos elméleti kérdéseket tárgyaló monográfiát más tudományterületek – mint a történettudomány, földrajztudomány, szociológia, néprajz – is sikerrel hasznosíthatják.

KISS MAGDALÉNA

Кóтыук Иштв́ан, Украинские заимствования в ужанском венгерском говоре **Az ungi magyar nyelvjárás ukrán jövevényszavai***

Szerkesztette és az előszót írta ZOLTÁN ANDRÁS. *Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia* 22. Kiadja a Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke. Nyíregyháza, 2007. 340 lap

1. A könyvekhez hasonlóan a tudományos munkák nagy többségének is megvan a maga sorsa. KÓTYUK ISTVÁN 1974-ben megvédett orosz nyelvű kandidátusi disszertációjára is igaz ez, hiszen a múlt század 60-as éveiben indult nagyszabású és több évtized távlatából is kiváló elméleti megalapozottságúnak minősíthető gyűjtőmunka eredményei nyomtatott formában és most már a szerző által választott címmel csak 2007-ben jelenhettek meg. Köszönet érte a Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszékének, amely – hűen alapító tanszékvezetője, Udvari István örökségéhez – továbbra is feladatának tekinti a Kárpát-medencei népek nyelvi és művelődési kapcsolataira vonatkozó emlékek és tudományos eredmények közzétételét. A sorozatszerkesztő tanszékvezető, ZOLTÁN ANDRÁS a kötet előszavában érzékeltette a mellőzés háttérét és kiemelve a munka jelentőségét így ír KÓTYUK ISTVÁN disszertációjáról: „a maga korában az adott viszonyok között nem volt esélye arra, hogy megjelenjék nyomtatásban, noha mind témája, mind a feldolgozott anyag mennyisége, valamint a feldolgozás minősége indokoltá tette volna, hogy ne csak néhány egyre halványuló gépiratos példányban álljon a magyar és az ukrán kutatók rendelkezésére, hanem már a maga korában is szervesen beépüljön a két nyelv kapcsolataival foglalkozó szakirodalomba” (7).

2. Nagy jelentőségű volt KÓTYUK ISTVÁN témaválasztása, az ungi magyar nyelvjárások ukrainizmusainak vizsgálata, hiszen – ahogyan majd könyvének nagyon alaposan megírt kutatástörténeti részében is olvashatjuk – a magyar nyelvet ért keleti-szláv hatás a szlavisztika legkevésbé kutatott területének számított, és nem vizsgálták (sőt többen kétségbe vonták) a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban fellelhető ukrán nyelvi hatásokat sem. Közel négy évtized elmúltával hozzátehetjük, hogy azóta sem született hasonló jellegű és tematikájú

---

* Az ukrán nyelvű szövegrészletek fordításában nyújtott segítségéért köszönetet mondok BÁRÁNYNÉ KOMÁRI ERZSÉBET főiskolai tanársegédnek.

munka, pedig egy követéses vizsgálat minden bizonnyal a kontaktushatások számos új összetevőjét tárná föl az adott nyelvterületen.

Egyetérthetünk ZOLTÁN ANDRÁSSal abban is, hogy tiszteletre méltó a feldolgozott anyag mennyisége. KÓTYUK ISTVÁN az ungi magyar nyelvjárás ukrán jövevényszavait 18, az Ung és a Latorca folyók között található, többnyire magyarok lakta településen vizsgálta. A kutatópontok: Nagygejőc, Gálóc, Bátfa, Palágykomoróc, Koncháza, Kisgejőc, Minaj, Palló, Botfalva, Kis- és Nagyrát, Ketergény, Kisszelmenc, Szürte, Tarnóc, Homok, Kistéglás, Császlóc, Sislóc. Pontos leírást kapunk a kutatópontok elhelyezkedéséről, de egy, a településeket feltüntető térkép elősegítette volna a földrajzi környezetet kevésbé ismerők jobb eligazodását. KÓTYUK ISTVÁN megadja a gyűjtőhelyek első írásos említésének idejét, névváltozatait, lakóinak számát, a településeken található legfontosabb közintézményeket; tájékoztat az iskolai oktatás nyelvéről. A lakosság összetételéről részletes, pontos statisztikai adatok nincsenek – feltételezhetően nem is lehetett hozzájutni ezekhez –, a szerző megjegyzeze általában ennyi: többségében magyarok. KÓTYUK ISTVÁN munkája élőnyelvi gyűjtésen alapul, az ungi magyar nyelvjárás ukrán jövevényszavait – későbbi terminológiával élve – társas környezetében vizsgálja. Nem tudjuk meg azonban, hogy milyen módszerrel történt a gyűjtés, hány és milyen független változókkal jellemezhető adatközlővel dolgozott a szerző. A disszertáció a nyelvföldrajzi kutatások között is fontos helyet foglal el, hiszen az ukrán jövevényszavakat a térbeliség szempontjából is vizsgálja. Kár, hogy a szerző a nyelvföldrajzi szemlélet mellett nem él a nyelvföldrajz ábrázolási módszereivel. A jövevényszavak kutatópontok szerinti megoszlását, az alaki és jelentésbeli variabilitást például a térképlapokra vetítés jól szemléltette volna.

KÓTYUK ISTVÁN 247 lexikai elemet vizsgál, munkájának jelentőségét mutatja, hogy ebből 142 először rögzített ukrainizmus. A többi 105 ismert volt a szakirodalomban elsősorban KНИЕЗSА ІSTVÁN, BALECZKI EMIL, LIZANEC PÉTER kutatásai révén. A megvizsgált ukrainizmusok közül 78 KНИЕЗSА ІSTVÁN munkájában is szerepelt, KÓTYUK ISTVÁN azonban fontosnak tartja ezek közlését, hiszen az ungi magyar nyelvjárások jövevényszavainak rendszere így teljes. Ugyanakkor a KНИЕЗSА-nál szlovákizmusnak minősített 33 és 7 ismeretlen eredetűnek vélt szóról igazolja a szerző, hogy az ungi magyar nyelvjárásba egyértelműen ukrán közvetítéssel kerültek.

3. A kötet a szerkesztői és szerzői előszók után négy nagy fejezetből áll: az első a vizsgált terület településtörténetét, a gyűjtőpontok már ismertetett adatait, valamint a disszertációban alkalmazott fonetikai átírást bemutató bevezető. Ezt követi az ungi magyar nyelvjárás hangtani, morfológiai és szintaktikai jellemzőinek ilyen részletességgel addig sehol nem összegzett bemutatása. A második fejezet a magyar–szláv és a magyar–ukrán nyelvi kapcsolatok kutatástörténetével foglalkozik, ismerteti a legjelentősebb magyarországi és határon túli szlavisták kutatásait, munkáik kritikai elemzését adja. A harmadik rész az ungi magyar nyelvjárás ukrainizmusainak tematikai csoportosítását, szemantikai jellemzését öleli fel. A legnagyobb terjedelmű negyedik fejezet az ukrainizmusok fonetikai és morfológiai adaptációjának kérdéseivel foglalkozik. Az összegzést és a bibliográfiát a disszertáció egyik legértékesebb része, az ungi magyar nyelvjárás ukrainizmusainak etimológiai szótára követi.

4. KÓTYUK ISTVÁN a magyar–ukrán kapcsolatot a belső, permanens nyelvi kapcsolatokhoz sorolja. A vizsgált régióban a magyarok és a szlávok/ukránok élete évszázadok óta

szoros gazdasági és kulturális összefonódásban zajlott. A szerző hangsúlyozza – bizonyára nem véletlenül –, hogy az ungi régióban a magyar–ukrán kontaktus vitathatatlan tény. A nyelvek közötti kapcsolat – a történelmi körülményeknek megfelelően – eltérő intenzitást mutatott. 1919-ig a magyar nyelv erősebben hatott az ukránra, mint később. A magyar–ukrán kölcsönzés nem maradt meg csak a nyelvjárások szintjén, „felemelkedhetett” a köznyelvi változatok szintjére is.

KÓTYUK ISTVÁN disszertációja kapcsolódott az Ungvári Állami Egyetem magyar filológiai fakultásának kutatási programjához, a magyar–ukrán kontaktushatások vizsgálatához. A két nyelv kölcsönhatásáról, ennek jelentőségéről FOGARASY JÁNOS már a XIX. század első felében írt, a tényleges kutatásokra azonban csak a XX. század második részében kerülhetett sor. A szerző kiemeli LIZANEC PÉTER „Magyar–ukrán nyelvi kapcsolatok. A Kárpáton túli ukrán nyelvjárások alapján” című 1970-ben Ungváron megjelent könyvét, illetőleg doktori disszertációját, amelyben LIZANEC professzor gazdag korpusz alapján részletesen elemzi az ukránban található magyar átvételeket. KÓTYUK ISTVÁN hiánypótló munkája a kölcsönhatás másik irányából közelítve az Ung-vidék magyar nyelvjárásait ért ukrán nyelvi hatás vizsgálatával teszi teljesebbé Kárpátalja adott területe nyelvhasználatának leírását.

A témaválasztás alkalmat ad KÓTYUK ISTVÁNNak arra is, hogy nagyon részletesen, kellő kritikával mutassa be a magyar nyelv szláv, illetőleg ukrán elemeinek kutatástörténetét. FRANZ MIKLOSICH, ASBÓTH OSZKÁR, MUNKÁCSI BERNÁT, MELICH JÁNOS kérdésfelvetéseinek, megállapításainak ismertetése után a minden későbbi kutatás alapjának tekintett munkáról, KNEZSA ISTVÁNNak A magyar nyelv szláv jövevényszavai című kötetéről ír. Véleménye szerint rendkívüli jelentősége mellett éppen objektív és szubjektív okokkal is magyarázható hiányosságai, KNEZSA által is elismert megoldatlan kérdésfelvetései adtak nagy lendületet a szlavistáknak (pl. HADROVICS LÁSZLÓ, KISS LAJOS, GÁLDI LÁSZLÓ, DEZSŐ LÁSZLÓ, KIRÁLY PÉTER, SULÁN BÉLA, BALECZKI EMIL kutatásainak).

5. Az ungi magyar nyelvjárás jövevényszavainak tematikai és szemantikai elemzését a nyelvjárás hangtani, alaktani, mondattani sajátságainak részletes bemutatása előzi meg (29–46). A fejezet önálló ismertetést érdemelne, ebben a recenzióban csak a köznyelvtől és a szomszédos nyelvjárásoktól való fontosabb eltéréseket emelhetem ki. Az ungi magyar nyelvjárás (zárt) *i*-zű, a régió többi nyelvjáráscsoportjától különbözően nem ismeri a két *é* fonémát. Az *ó*, *ő*, *é* gyakran záródó típusú diftongusokban realizálódik. A hangtani tendenciák közül inkább a zárt tendencia jellemzi (*csuda*, *bugár*, *türül*, *messzi*, *alúlla*, *bokkancs*), de a nyíltabbá válás jelensége is megfigyelhető (*onoka*, *tenta*, *kelincs*, *Estvány*). Labiális–illabialis megfelelések: a köznyelvi *ü*, *ű* helyén *i*, *í*: *bikfa*, *siket*, *firedőj*; a köznyelvi *ö* helyén megjelenő *e*: *megett*, *setit*, *veres*. Palatális–veláris megfelelések: *berena*, *beretva*, *sipka*, *honnen* stb. Gyakori a polifonémikus *ā*, *ē*. Időtartambeli különbségeit figyelembe véve az ungi magyar nyelvjárást a hosszú magánhangzók hiánya jellemzi: *hid*, *kut*, *tünik*. A nyelvjárás erősen *j*-zű (*zsemje*, *kidüjjed*, *bazsajikom*). Nagyon jellemző az *n* palatalizációja magánhangzók előtt és a szó végén: *nyőjű* 'nő' (ige), *nyehéssig* 'nehézség', *vonyít* 'vonít', *szappany*, *Jolány*, *rokony*. Az *n* palatalizációja mássalhangzó előtt ritkán, de előfordul: *szenyved*, *Ilonyka*. Gyakori jelenség az *ny* depalatalizációja mássalhangzó előtt: *asszont*, *jánnak* 'lány-nak', *dohánfüst*. A mássalhangzók asszociatív változásai tekintetében az ungi nyelvjárás nem nagyon különbözik a köznyelvtől. A regresszív teljes hasonulás: *-rl > ll*; *lr > rr*: *sallóu* 'sarló', *ballang* 'barlang', *färä* 'falra', *ërrug* 'elrűg' ugyanakkor jellemző. A mássalhang-

zók mennyiségi változásait figyelembe véve: két magánhangzó között az *-l* megnyúlik: *alúlla* 'alóla', *belúlle* 'belőle', *múllik* 'múlik', *téllik* 'telik', *vetíllő* 'vetélő', *nálla* 'nála'. Elszórtan más mássalhangzók nyúlása is előfordulhat: pl. *egísszen* 'egészen', *inny* 'íny', *finnyes* 'fényes', *bokkancs* 'bakancs'. Nagyon jellemző a jelenség fordítottja is: a hosszú *-ll*, ritkábban az *-rr* megrövidül a két magánhangzó közötti helyzetben és a szó végén: *szál* 'száll', *szálok* 'szállók', *álad* 'állad', *válal* 'vállal', *talú* 'toll'; N. *tallú*, *málik* 'mállik', *forróy* 'forró', *virad* 'virrad', *ēre* 'erre' (itt az időtartamcsere is közrejátszik). Hiátustöltő a *-j*: *fija*, 'fia', *kezeji* 'kezei', ritkábban, elszórtan a *-v*: *janovár* 'január', *levendő* 'leendő'.

A morfológiai sajátosságok közül néhány tőtípus eltér a standardtól: *szekēr*, *tehen*, *vereb*; *madárook* 'madarak', *kanált* 'kanalat', *kenyért* 'kenyeret'. A nyelvjárás morfofonológiai sajátosságaként az előhangzó különböző okok miatt a köznyelvtől eltérő módon jelenik meg vagy nem jelenik meg (*bajoson* 'bajosan', *örökösön* 'örökösen'; *szomorún*, *keseűen*, de *szomorúvan* 'szomorúan', *keseűven* 'keseűen' is; *tártna* 'tartana', *tanítani* 'tanítani'). Az *-ért*, *-ig* rag előtt a szótó utolsó magánhangzója mindig rövid szemben a standard szóalakokkal, pl. *fajír* 'fáért', *ruhajír* 'ruháért', *lencsejír* 'lencséért', *házajig* 'házáig', *ekéjig* 'ekéig'.

A birtokos személyjelezés több szempontból különbözik a standard paradigmától. Egyes szám 3. személyben néhány magas hangrendű szó esetében az *-i* a személyjel: *szíli* 'széle', *tőgyi* 'tőgye', *tövi* 'töve'. Többes szám harmadik személyben: *-ok*, *-ek*, *-ök*; *-jok*, *-jek*, *-jök* a standard *-uk*, *-ük* ~ *-juk*, *-jük* helyett: *lábok* 'lábuk', *kezek* 'kezük', *ökrök* 'ökrük'. A több birtokra utaló többes szám 3. személyű mássalhangzóra végződő főnevek végződése a *-jai*, *-jei*, *-jaik*, *-jeik* a köznyelvi *-i* helyett: *buzájai*, *fecskejei*, *macskájaik*. A *j-s* toldalék gyakoribb, mint a köznyelvben: *sebjek* 'sebük', *testye* 'teste', *kenyirjek* 'kenyerük'. Az *-s*, *-sz*, *-z*, *-zs*, *-c*, *-cs* végű főnevek egyes és többes szám harmadik személyében a toldalék *-j-j* easonul: *hussa* 'húsa', *vassok* 'vasuk', *léccsek* 'lécük'.

Az igeragozás legmeghatározóbb jellemzői az alábbiak: a *van*, a *megy* és az *sz-es* *v-s* tövű igék E/3. személyben *-n* személyragot kapnak: *vagyon*, *megyen*, *teszen*, *leszen*; a köznyelvtől való eltérésként a tárgyaz ragozásban nincsenek *-j-s* végződések: E/3.-ban a standard formával ellentétben a mély hangrendű szavak is *-i* végződést kapnak: *mondi*, *fogi*, *akari*, *tanálgati*; T/3.-ban egyetlen végződés az *-ik*: *mondik* 'mondják', *akarik* 'akarják' stb.; T/1.-ben a köznyelvi *-juk*, *-jük* helyett *-uk*, *-ük*, pl. *monduk* 'mondjuk', *mosuk* 'mossuk', *váguk* 'vágjuk', *teszük* 'tesszük'; T/2.-ben a magas hangrendű szavaknál is *-itok* a személyrag a *-játok* helyett: *vágítok* 'vágjátok', *kapítok* 'kapjátok'. A nyelvjárásban nincs ikes ragozás, de néhány paradigmataiban jelen vannak ikes ragok: a magánhangzóra végződő és *-j*, *-l*, *-r* végű igék E/2. személyű általános ragozása alapján *-sz* a személyrag, más esetekben *-l*, pl. *adol*, *intel*, *bőűgöl*, *kűdöl*, *mártol*. A nem állandó ikes igék E/3.-ban az ungi nyelvjárásban csak ikes formában használatosak: *omlik*, *hűllik*, *bomlik*, *tűndöklik*. E/3. felszólító módban ikes személyragot kapnak a nem ikes igék is: *aggyík* 'adjon', *mennyík* 'menjen', *űjijk* 'űljön', *lássík hozzá* 'lásson hozzá', *maraggyík még* 'maradjon még'.

A szintaktikai sajátosságok: a *hová?* kérdésre felelő határozóragok: *-nál*, *-nél*: *Elment a bátyánál*. *Megyek a csordásnál*. *A honnan?* kérdésre felelő ragok pedig: *-nál*, *-nél*, *-nül*, *-nül*, *-nól*, *-nől*: *Most jövök a tanítóúéknál*. *Nálunknul indulnak*. Összehasonlításakor a köznyelvi *-nál*, *-nél* helyett *-túl*, *-tűl*: *az apjátul is nagyobb, mindentűl drágább, asztűl jobb*. A főnévi igenévvel kifejezett tárgy határozott ragozása igealakot vonz (akkor is, ha nincs további bővítménye), pl. *Szűgyelli megmukkanni*. (Szűgyell megmukkanni.) *Restelli danolni*. (Röstell dalolni.) A nyelvjárást az egyeztetés hiánya is jellemzi: többes számú alany mellett

a névszói állítmány gyakran egyes számba kerül: *Mi ott az a lomok? Okos annak a gyermekei is! Mindig ojan kövér a jószágjai...* Határozatlan számnevek és számnévi névmások után a főnevek többes számban állnak: *sok libák, a többi házak, mennyi szíp virágok.* A mutató névmási kijelölő jelzőt nem egyeztetik a jelzett szóval: *Vidd innen ezt az edényeket! Attál ennek a malackáknak?*

6. Az ungi magyar nyelvjárás ukrainizmusainak tematikai csoportosítását a disszertáció harmadik fejezete adja. A szerző kiemeli, hogy a magyar és az ukrán népek közötti, elsősorban gazdasági és kulturális jellegű kapcsolat nyelvi hatásai miatt az ukrán jövevényszavak tematikai csoportosításának lehetőségei, a csoportosítás szempontjai eltérnek a magyar nyelv szláv jövevényszavainak pl. FRANZ MIKLOSICH vagy BÁRCZI GÉZA munkájában található rendszerezési elveitől. Az ukrán jövevényszavak elsősorban a mindennapi élethez kapcsolódnak, kevés közöttük pl. a hadi, állami, gazdasági, politikai életet tükröző kifejezés. KÓTYUK ISTVÁN csoportjai a következők: 1. az ember tulajdonsága, külseje, cselekedetei, 2. testrészek, 3. rokoni és egyéb emberi kapcsolatok, 4. ruházat, tisztítás, 5. konyha, étkezés, 6. szövés-fonás, 7. a ház és berendezése, 8. gazdálkodási eszközök, épületek, 9. kultúrnövények (termesztésük, ápolásuk), 10. vadnövények, 11. állattenyésztés, az állatok jellemzői, 12. állatvilág, 13. népi gyógyászat, 14. vallás, szokások, hiedelmek, 15. ének, tánc, szórakozás, 16. állami, társadalmi, politikai élet, 17. nemzetek, népek megnevezései, 18. földrajz (toponímia), 19. elvont fogalmak, 20. határozószók, indulatszók, segédszók, 21. egyéb. A fenti csoportokból látható, hogy bár KÓTYUK ISTVÁN foglalkozik a jövevényszavak csoportosítási lehetőségeinek problémájával és nehézségeivel, ezzel együtt azonban ő sem tudta következetesen alkalmazni osztályozási szempontjait (pl. 11, 12, 19, 20, 21. csoportok).

KÓTYUK ISTVÁN a tematikai analízis mellett a jövevényszavak szemantikai vizsgálatát is elvégzi. Míg az első szempontú csoportosítás az ungi magyar nyelvjárások – a szerző szavaival élve – mennyiségi: szókinszbeli, szófaji gazdagodását érzékelteti, a szemantikai elemzés az átvétel számos egyéb „minőségi”: pragmatikai, kommunikatív, emocionális okára világít rá. A korábban leírtakból is érzékelhető, hogy KÓTYUK ISTVÁN 1974-es munkája az újabb nyelvelméletek megállapításait, módszereit előlegezi. A disszertáció harmadik fejezete például azzal, hogy a pragmatikai összetevőket a szemantikai elemzés keretén belül vizsgálja, a funkcionális-kognitív nyelvleíráshoz közelít.

A szerző által a „lexiko-grammatikai jelentés” (tkp. a szójelentés) szempontjából való vizsgálatnak nevezett értékelés azt mutatja, hogy az ukrainizmusok egy része (127 lexéma) egyjelentésű szó (pl. *bobájka, lapcsánka, vecsernye*), majdnem ugyanennyi a többjelentésű (két-, három-, sőt akár nyolcjelentésű) lexémák száma is (120).

Az átvétel motivációja alapján az ukrán jövevényszavakat három csoportba sorolja a szerző: 1. új, ismeretlen fogalmat jelölők, amelyek átvételét kommunikációs szükségesség motiválja: pl. *kupec, brindza, patics*; 2. a nyelvjárás szóképletébe tartozó magyar szavak ukrán megfelelői (értelmi, érzelmi vagy nyelvhasználati különbséget hordozók): pl. a *bisztra* játékosabb, tréfásabb, mint a magyar 'hajrá!', a *gyidu* kedveskedőbb, familiárisabb, mint a magyar 'nagyapó'; 3. érzelemkifejező szavak, amelyek kizárólag érzelmi árnyalatok kifejezésére, a szinonimasor gyarapítása céljából kerültek az ungi magyar nyelvjárásba: pl. *nyetota* – a lusta, jámbor, együgyű, mulya stb. szinonimasor tagjaként.

Előfordul, hogy az emocionális többlet már az átadó nyelvben is az adott lexéma sajátja, de a KÓTYUK ISTVÁN szép elemzésében bemutatott példák között találunk olyanokat

is, amelyek azt igazolják, hogy az ukránban semleges hatású szó a magyar nyelvjárásban különböző okok hatására vált expresszívvé (pl. *pányi, szirota*).

A jövevényszavak e csoportjának kommunikatív szempontú és funkcionális szemléletű elemzése mellett a szerző több példával mutatja be a lexémák átvető nyelvbe kerülésének fokozatait (például a képzett és összetett szavakban való megjelenésükkel: *haluska* → *haluskás, haluskaleves, papírhalluska* stb.). Ugyanakkor a jövevényszavak szintjén megragadható nyelvi változást is érzékelteti azzal, hogy már archaikusnak tekinthető ukrán eredetű szavakat is közöl: pl. *bumbáriska* 'katicabogár', *rusznyák* 'ruszin', *szkotár* 'pásztor' stb.

A harmadik csoportosítási szempont az átadó és az átvető nyelvben való jelentés. Az ukrán jövevényszavak jelentős része ugyanazzal a jelentéssel kerül az ungi magyar nyelvjárásba (esetleg megőrizve többjelentőségét is) pl.: *abora, cserpák, lemák, pacuha*. Lényegesen kisebb azoknak az átvételeknek a száma, amikor a jelentés más lesz az átvető nyelvben.

Az ukrainizmusok jelentős szerepet játszottak az ungi magyar nyelvjárás szókincsének bővítésében, és a nyelvjárás frazeológiájába is beépültek. Néhány példa érzékeltesse, hogy a főleg Kis- és Nagyrátból gyűjtött állandósult szókapcsolatok, szólások közmondások közhelyi formák milyen érdekes keveredést adnak: *forog, mint a kalakutya* (= kalász), *Pijte kicsi pálinku!* 'Igyanak egy kis pálinkát!', *Keress, tá nájdes!* 'Keress és találsz!', *Dáj bozse szerencse!* 'Adjon Isten szerencsét!'.

Az ukrán hatás érintette a tulajdonneveket is, l. pl. a *Kótyuk, Horbács* családnevet, a *Janku, Misku* becenevet.

7. A negyedik fejezet az ukrainizmusok fonetikai és morfológiai adaptációjával foglalkozik. A nagyon részletes elemzésből csak néhány jegyet emelek ki. A magyar és az ukrán nyelv magánhangzóinak és mássalhangzóinak rendszere nagyon különbözik egymástól, így az adaptáció nagyon összetett képet mutat. A szerző a fonetikai adaptációt korrelatív és asszociatív szinten is elemzi. KÓTYUK ISTVÁN részletesen, sok példa segítségével mutatja be az ukrán *a* (→ *á* – *a* ~ *ā*), az ukrán *o* (→ *o* ~ *ò* ~ *a* ~ *óy*), az *u* (→ *u* ~ *ű*); *e* (→ *e* ~ *ē*); *i* (→ *i* ~ *í*) fonémák realizációit az ungi magyar nyelvjárásban. Az ukrán nyelvet jellemző kemény–lágy mássalhangzó-szembenállás hiányzik a magyarból, így a lágy ukrán mássalhangzót kemény mássalhangzó váltja fel az átvétel során. Ahogyan az északkeleti nyelvjárási régióban, úgy a jövevényszavak meghonosodásának folyamatában is jellemző például a palatalizáció és a depalatalizáció jelensége is (például a *nyeborák* 'szerencsétlen ember' jelentésű szóban az *ny* palatalizáció; a *poklonál* 'meghajol, bólint' *n* hangja pedig depalatalizáció eredménye).

Összességében az igazolódik, hogy az ukrainizmusok fonetikai adaptációja az ungi magyar nyelvjárás magán- és mássalhangzórendszeréhez igazodva megy végbe, a fonémaállomány nem változik meg. Ugyanerre az eredményre vezet a jövevényszavak morfológiai megformáltságának vizsgálata is; a meghonosodás folyamata nem eredményez változást a morfológiai rendszerben. Az ukrán átvételek adaptálódásának bizonyítékai például, hogy a főnevek az ungi magyar nyelvjárásba kerülésükkel elveszítik a nem kategóriájához (hímnem, nőnem, semlegesnem) és ragozási típusokhoz való tartozásukat; az ukránban a pluralia tantum kategóriájába tartozó főnevek igazodva a magyar nyelv rendszeréhez a nyelvjárásban egyes számban honosodnak meg; a főnévi igenevek „elveszítik” tipikus végződésüket; az igék *-l* képzősek lesznek (*brizgál, cserpál* stb.).

A jövevényszavak szófaji megoszlását vizsgálva KÓTYUK ISTVÁN rámutat, hogy az átvételek legnagyobb számát a főnevek adják, de jelentős az igék és a melléknevek aránya is. Az átvételek között viszont nincs számnév, névmás, segédszó. Előfordul az is, hogy az átvétel során valamely lexéma más – esetleg több – szófaji kategóriába kerül.

8. Függelékbe került a disszertáció minőségi és mennyiségi szempontból is legjelentősebb része, az ungi magyar nyelvjárás ukrán jövevényszavainak etimológiai szótára. Valamely lexéma ukrainizmusnak minősítéséhez a szerző figyelembe vette a szó nyelvföldrajzát, szemantikáját és fonémaösszetételét, a szó meglétét más kárpátaljai magyar nyelvjárásokban, illetőleg a hiányát más szláv nyelvekben; a szó szemantikai azonosságát az ungi magyar és az ukrán nyelvjárásokban. Az ukrán eredetre utaló kritériumokat a szótár minden szócikkében feltünteti a szerző. A szócikkek az alábbiak szerint épülnek fel: a lexéma, szófaja (főnevek esetében a tárgyragos és az egyes szám 3. személyű birtokos személyjeles alak; igéknél a tárgyas, illetve a tárgyatlan volt feltüntetése); a lexéma változatai, arab számokkal jelölve, hogy mely kutatópontokon használatosak. A szó jelentését elsősorban szinonimákkal, ha szükséges, körülírással kapjuk meg. A növény- és állatnevek latin megnevezését is tartalmazza a szócikk. Többjelentésű szavak esetében arab számok jelölik a különböző jelentéseket a konkrétól az átvittebbig haladva. A jelentések térbeli megoszlását a kutatópontokhoz rendelés mutatja. A szó használatára vonatkozó jellemzők között találunk stilisztikai minősítéseket, de életkori mutatókat is. Minden szócikk utal arra, hogy az adott jövevényszó megtalálható-e a magyar szakirodalomban (pontosabban az ÉrtSz.-ban, a legfontosabb tájszótárakban, KNIEZSA munkáiban, a nagyatlaszban). Az ukrainizmusok etimológiáját 25 jelentős szlavisztikai munka eredményeire alapozva adja meg.

9. Engedtessek meg, hogy a recenzens az alábbi szubjektív megjegyzést tegye. Az északkeleti nyelvjárási régió magyarországi részein lakókéhoz hasonlóan betelepülteként is saját szókincsem részévé vált egykor, a kisfiam óvodájában megtanult „olyan *pacuha* Gyuri vagy” ('olyan rendezetlen az öltözeted') már kedveskedőnek számító szerkezet, mint ahogyan a *csurka* 'varkocs, több részben összefogott haj', a *púp* 'köldök' vagy a néprajzhoz családilag kötődőként az *abora*, *patics*(fal) ukrán eredetű szó is. KÓTYUK ISTVÁN kiváló munkája az ungi magyar nyelvjárás bemutatásával, a nyelvjárás ukrán jövevényszavainak tudományos elemzésével az ukrán–magyar kontaktushatás egy fontos szeletének bemutatása mellett számos új adattal szolgál az északkeleti nyelvjárási régió határon túli részének megismeréséhez, és tudományos alapot teremt a határon inneni nyelvhasználattal való összevetésre is. Bízunk abban, hogy eredményei végre beépülhetnek az ukrán és a magyar nyelvtudománnyal, történelemmel, néprajzzal foglalkozó szakirodalomba. Jó lenne – és talán a szerzőnek is további elégtételt adna –, ha disszertációja magyar nyelven is megjelenne.

P. LAKATOS ILONA

Pesti János, Alsómocsoládi tájszótár

Alsómocsolád, 2008. 432 lap

A Kapos folyó völgyétől délre, a Zselic és a Völgyseg közötti Hegyhát dombvidékének egyik kisközsége Alsómocsolád, amelyről nehéz volna eldönteni, hogy a festőien szép környéke elragadóbb-e vagy maga a település. Rég letűnt (néhány évezreddel ezelőtti, majd a honfoglalást követő) korok embere is vonzónak találhatta ezt a vidéket, hiszen a régészeti kutatások szerint már akkoriban is lakott hely volt. Bár a község középkori történetéről elég keveset tudunk, az mégis bizonyos, hogy első írásos adata (*Mocholay* formában) 1294-ből való. A hódoltság idején népessége kicserélődött, a török kiűzése után rövid ideig néhány szerb család lakta, újratelepülése valójában magyar lakosság beköltözésével történt meg 1728-ban, a XVIII. század vége felé pedig német nyelvű telepesek kerültek a faluba (l. részletebben a kiadványnak „Alsómocsolád vázlatos története” című fejezetében: 15–7).

A falu lakóinak száma az utóbbi két évszázadban általában 400 körül mozgott. Hátrányos körülménynek látszik, hogy a község zsákfalu. Ez a tény a magyarországi helységek esetében általában hátrányokkal jár. Alsómocsolád arculatán azonban ennek semmilyen jele nincs, éppen ellenkezőleg: sok minden, amelyről az alábbiakban röviden szót ejtek, a település életképességéről, fejlődéséről tanúskodik.

Az „Alsómocsoládi tájszótár” (a továbbiakban: AmTsz.) ünnepi könyvbemutatója alkalmából a résztvevők sok látnivalóval, köztük több nevezetességgel (pl. a Faluház, Kálvária, Kastély, Milleneumi Emlékpark, Őszi Fény Idősek Otthona, Szent András templom, Szoborpark) ismerkedhettek meg, továbbá a község történelmi múltját idéző emléktáblákkal, művészi értékű kő- és fafaragványokkal. Ezeknek egy része természetesen a helybeliek kényelmét szolgálja, otthonosságérzetét erősíti, s ugyanakkor igen vonzóvá teszik a falut az odalátogatók számára is.

Az ünnepi könyvbemutató színhelye a nemrég épített konferenciaközpont volt, amely sokunknak szokatlan, meglepő volt. Jómagam pl. Svájcban vettem részt először egy olyan nemzetközi nyelvészeti konferencián, amelyet egy kisebb községben (a Zürich melletti Männedorfban) tartottak. Ezért nemcsak meglepetésül, hanem nagy örömömre is szolgált az a tény, hogy nálunk Magyarországon van olyan falu, ahol különféle konferenciák szervezésére nyílik lehetőség.

A könyvbemutatón a kisdíjaknak az alsómocsoládi népnyelvi közléseken alapuló színes, szívet melengető műsora és az AmTsz.-hez kapcsolódó tudományos előadások egyaránt nagy sikert arattak, valamint az a kiállítás is, amely részben a település helytörténeti kiadványait, részben különböző tájegységek és települések nyelvjárásainak feldolgozásait mutatta be a nagyszámú érdeklődőnek. Mindez osztatlan elismerést váltott ki a jelenlévők körében, miként az is, hogy ez a kisközség mások számára is – immár majdnem két évtized óta – követésre méltó példát mutat múltjának megismerésében és megbecsülésében. Ezt ékesen bizonyítja az a körülmény, hogy a falu régi hagyományainak megmentésére, értékeinek megőrzésére Alsómocsolád Község Önkormányzata több könyvet is megjelentetett, amint erről és egy újabb kötet kiadásának tervéről DICSŐ LÁSZLÓ polgármester az Előszóban beszámolt (5). Az eddig elért eredmények és a jövőbeni tervek egyaránt azt mutatják, hogy Alsómocsoládnak ma is érték- és közösségteremtő lakossága van, s ez nagyon biztató

a falu jövőjére nézve is. Ilyen összetartó, egymásért tenni akaró, tenni tudó közösségben született PESTI JÁNOS, a magyar névtudomány és a nyelvjáráskutatás kiváló szakembere.

Az Alsómocsoládi tájszótárhoz KISS JENŐ fűzött meleg hangú ajánló sorokat, utalva arra a motívumra, amely a különféle tájszótárak anyagának összegyűjtőit és köteté formálóit – meggyőződésem szerint is – jellemzi, és oly módon ösztönözte, mint PESTI JÁNOST, akinek az AmTsz. elkészítése „nyilván nem vagy nem csak munka, hanem szívbéli kötelesség, magától értetődő adósságtörlesztés is” volt (6).

„Anyai édes tej” címmel BERTÓK LÁSZLÓ költő írt megszívlelendő gondolatokat arról, hogy mindenkor milyen fontos volt és különösen napjainkban mennyire fontos nyelvünk, anyanyelvjárásunk megőrzése. Ezt a következőképpen fogalmazta meg: „Azon a nyelven, amelyet szülőföldünkkel együtt kapunk anyánktól, apánktól s a jó öregektől mint valami csodainget, amely velünk növekszik, amelyet soha nem vethetünk le, s amelyet nem vehet el tőlünk senki. Egy-egy színárnyalat, a szabás, a díszítés, a hajlatok íve, egy-egy folt néha azt is elárulja, hogy az ország melyik szögletéből jöttünk, milyen nyelvjáráshoz tartozunk. Minden okunk megvan rá, hogy a nagy vállalkozások, a nagy üzemek, a tömeges termékek korában, a nagy kiegyenlítődes bővületében, amikor a nyelvben is a konfekció népszerűsödik, ne szégyelljük, hanem büszkén őrizzük a gyermekkori nyelv kedves és sajátos ízeit, a szó szoros értelmében vett édesanyai nyelvünket” (8).

A tájszótár bevezető részében a gyűjtés történetéről és módszeréről (9–12), Alsómocsolád nyelvjárásának hang- és alaktani sajátosságairól (12–3), a szócikkek felépítéséről (13–5), Alsómocsolád vázlatos történetéről (15–7) nyújt áttekintést a szerző, de itt találjuk a szótárban alkalmazott jelek, rövidítések, minősítések és felhasznált irodalom jegyzékét (18–21), továbbá az adatközlők nevét és a köszönetnyilvánítást is (22–3). A kötet gerincét a rendkívül gazdag anyagú szótári rész képezi (25–431), a könyv végén pedig tartalomjegyzék található (432).

Hogy például kik és milyen tényezők játszottak közre abban, amíg Alsómocsolád tájszókincse szótárrá formálódott, azt – a gyűjtés körülményeiről szólva – maga a szerző így foglalta össze: „Magyartanárom ösztönzésére középiskolai diákként 1953 őszén folklórszövegeket (meséket, mondákat, gyermekjátékokat) kezdtem gyűjteni szülőfalumban, Alsómocsoládon. Örömmel állapíthattam meg, hogy hasonló szövegeket olvastam akkor BERZE NAGY JÁNOS »Baranyai magyar néphagyományok« című könyvében.

A nyelvjárások iránti érdeklődésemet erősítette, hogy 1957 őszén jelentkezhettem INCZEFI GÉZA professzor úr nyelvjárástani és névtani szakkollégiumába. Itt elsajátítottam a nyelvjárási szövegek fonetikai, morfológiai sajátosságainak felismerésével, elemzésével kapcsolatos tudnivalókat; majd tanárom szakmai irányításával 1958-ban összegyűjtöttem és tanulmány formájában feldolgoztam Alsómocsolád földrajzi neveit. Ezzel a munkámmal 1958-ban I. díjat nyertem az önkéntes nyelvjárási és néprajzi gyűjtők pályázatán. ...A nem várt siker arra ösztönzött, hogy folytassam a megkezdett munkát” (9).

Mindezt azért is idéztem a szerzőtől, mert szakterületének kiválasztásában, mint általában sokunk számára, a kiváló tanároknak gyakran meghatározó szerepe van. Ezenkívül fontosnak tartom még annak megemlítését is, hogy az 1957-ben „Pályázat nyelvjárási anyag gyűjtésére” címmel meghirdetett felhívásnak, az azon való részvételnek és a díjazottak közé kerülésnek nemcsak PESTI JÁNOS pályájának alakulásában volt igen nagy jelentősége, hanem nemzedékének jó néhány tagja számára is. A nyelvjárási és néprajzi pályázatokat az 1960-as években és a későbbi évtizedekben is rendszeresen meghirdették, és ezekhez kap-

csolódóan gyűjtőtálalkozókat szerveztek, amelyeken – jeles néprajzkutatók mellett – neves nyelvészek előadást tartottak, és erre néhány önkéntes gyűjtő is lehetőséget kapott. A gyűjtőpályázatokon és a találkozókön való részvételük, valamint a szakemberekkel folytatott beszélgetéseik és további kutatómunkájuk nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a nyelvjárás-gyűjtők közül idővel többen is – egyetemre, főiskolára, kutatóintézetbe kerülve – nyelvészek lettek.

Az említett körülményeknek PESTI JÁNOS életútján, oktató-kutatómunkájában máig hatóan meghatározó szerepe lett például abban is, hogy az Alsómocsoládi tájszótár elkészítésével gazdagítani tudta a magyar dialektológiát. Feldolgozás- és gyűjtésmódszertani szempontból egyaránt nagyon jónak, hasznosnak tartom, hogy az AmTsz. anyagának bővítéséhez, a jelentésdefiníciók pontosításához, továbbá a tájszók társadalmi érvényének megállapításához felhasználta azokat a tájszótárakat, amelyek a Balatontól délre, délnyugatra eső településekről, tájegységekről napvilágot láttak. Minderről a szerző – módszertani kérdéseket fejtgetve – részletebben is beszámol (12). A kötet tájszóanyaga természetesen elsősorban a nyelvészeti (főképpen a dialektológiai és szociolingvisztikai) vizsgálódásokban hasznosítható, emellett azonban az adatok egy nem jelentéktelen része például a néprajzi kutatásban és az iskolai oktatásban is eredményesen felhasználható. Az alábbiakban mindezt viszonylag nagyszámú példán szeretném bemutatni, mégpedig oly módon, hogy a kiválasztott adatokat általában a címszókhoz tartozó alak- és jelentésváltozatokkal, valamint esetenként a hozzájuk kapcsolódó megjegyzéssel, magyarázattal együtt az AmTsz.-ből idézem is. Úgy gondolom, hogy így még inkább illusztrálni tudom az Alsómocsoládi tájszótárban rejlő értékeket.

Alsómocsolád tájnyelve – különféle sajátosságai alapján – a dél-dunántúli nyelvjárási régió észak-baranyai nyelvjárás csoportjába sorolható. Ezt jól mutatják azok a hangtani és alaktani jelenségek, melyeket a szerző az AmTsz. 12–3. lapján foglalt össze. Az ott felsorolt tájnyelvi sajátosságok némelyikéről azt is megállapítja, hogy a mindennapi nyelvhasználatban ezekben milyen változások következtek be az utóbbi évtizedekben. Így például a labiális *ö*-zésnek az *ë*-zéssel szembeni visszaszorulásáról a következőket írja: „A nyelvjárási alakváltozatokban jelöltem az *ë* és az *ö* közötti átmeneti hangot: a kissé illabiális(abb) *ö*-t; mégpedig azért, hogy érzékeltessem azt az előttünk zajló változásfolyamatot, amelynek eredményeképpen a helyi nyelvjárásban erős elmozdulás van az *ö*-zésből az *ë*-zés irányába. Ez a hangváltozás máig nem zárult le. Az *ö*-zö formák bizonyítékai a korábbi erős fokú *ö*-zésnek” (13). A *v* hang viselkedésével kapcsolatban pedig ugyanitt azt olvashatjuk: „A szomszédos nyelvjárásoktól eltérően itt hangkapcsolatokban a *v* zöngésítő hatása nem jellemző, legfeljebb a Somogy megyéből és Tolna megyéből ide települtek beszédében volt megfigyelhető ez a jelenség. A *v* zöngétlenedése inkább csak az idősebbek beszédében hallható (*hetfen, tesfër, hatfan*)”.

A község tájnyelvének legjellemzőbb vonásairól készített áttekintés szakszerű és pontos. Mivel az AmTsz. tájszavai és a példamondatokban is előforduló hang- és alaktani jelenségek ezt egyaránt igazolják, és ezen sajátosságokra (a labiális *ö*-zéstől a köznyelvi *-ból/ -böl* helyén előforduló *-bu/ -bü* hangalakú határozóragokon át az *akari* 'akarja', *tudi* 'tudja' tárgyas ragozási formákig) számtalan adatot találunk, ezért ezekre nem sorolok föl példákat. Megemlítek viszont egy-két olyan hangtani- és alaktani jelenséget, amely Alsómocsolád nyelvjárási sajátosságait bemutató fejezetben nem szerepel. Ezek a következők: labiális *ü*-zés (*üdõ, üdõnap*... Csak az *előtt* névutóval együtt: *üdõnap előtt* 'a szokottnál,

a vártnál korábban' jelentésben), az explozív gy-zés, ty-zés (pl. *borgyu, borju; pörgye, pörgye* 'perje'; *sargyu* 'sarjú'; *urgya, orgya, urja* 'orja': 1. 'A disznó gerince <hússal együtt>'. 2. 'Az ebből készült húsétel'; *gyaptyu, gyapju*).

Az AmTsz.-ben jó néhány olyan adatot is találunk, amelyet a nyelvtörténeti (pl. a hang- és/vagy jelentéstörténeti) szempontú kutatások is hasznosíthatnak. Ilyenek pl. a következők: „**ágyfő** ...*átyfő, ...átyfő* Az ágynak a párna felőli része, ahol a fejünk szokott lenni.”; „**hévizál** *hévizáll* Tétován nézelődik, bizonytalankodik”; „**kiált** *kajált, kált, kaját, kijált*”; „**monyas** ~ A ló himje; csöddör; **monyász** ~ Megtapogatja a tyúk fenekét, hogy tojós-e.; **monyaz** *monyáz* Krumplibokorból nagyobb gumókat kised, anélkül, hogy a tövet kitepne; „**sövény sühény**... ~ ... 1. Vesszőből, ágakból font kerítés. 2. <Régen> a házak, istállók, kunyhók falát alkotó vesszőfonadék. 3. Sorba ültetett bokrokból alakított kerítés.”; „**vakota** *bakota, bakota*... 1. Kopásból eredő folt a tükrön. 2. Kisebb-nagyobb foltok a gyümölcs <főleg a körte és az alma> héján. ...E sorok írójának dédszülei (1946 telén) még ejtették a bilabiális *v* hangot (a *β*-t) ezekben a szavakban is: *volt* (*βolt*), *Vince* (*βince*), *velem* (*βelem*) stb.”.

A szótár gazdag anyaga a jelentéstan és a szóalkotás vizsgálatára is felhasználható. Így például néhány olyan névátvitel, valamint a fogalmak tartalmi hasonlóságán alapuló szóösszetétel, illetőleg származékszó is él(t) Alsómocsolád tájnyelvében, amelynek létrejötte népi szemléletmóddal függ össze. Ilyen sajátos lexémák például a következők: „**sarjúgyerek** *sargyugyerök*... Kis növésű, fejletlen gyermek, főleg fiú”; „**süldő** *südő*... fn Még fiatal, csak pár hónapos <malac>. mn 1. Fiatal, fejlődésben lévő <személy>; serdülő. 2. Még nem túl öreg <asszony>”; „**tokmányorrú** *tokmányóru*... Nagy orrú <ember>”; „**unokasarjú** *onokasargyu*... Harmadik kaszálású fű szénája”.

Minden szótár elkészítésében fontos követelmény, hogy a címszók jelentései világosak, pontosak legyenek. Az Alsómocsoládi tájszótár ennek az alapelvnek a megvalósításában is mintaszerű, követésre méltó. Ha a nyelvi valóság és az ennek megfelelő nyelvi anyag lehetővé teszi, PESTI JÁNOS jó érzékkel különíti el egymástól a különböző jelentéseket. Jól mutatják ezt pl. a következő adatok: „**ketrec** *ketröc, katroc, ketréc*... 1. Lécekből, dróthálóból készített tákolmány, amelyben kisebb állatokat tartanak, szállítanak. 2. '<Újabbban> *ketrec*nek is nevezik a kisbaba ágyát, valamint az állókát. **Megj.** Az ÚMTsz. (3: 258) szerint a *ketrec* és a *katroc* azonos jelentésű szavak. Mocsoládon minimális eltérés van a két említett szó jelentésében. A *katroc* 'lécekből, deszkából készített rekesztés az istállóban vagy a pajtában nagyobb állatok (borjak, malacok) számára'. – a *ketrec* pedig 'a kisebb állatok (baromfiak) részére szolgáló kerített hely'. *Katrocra* emlékeztető formája van a nagyobb istállóban elhelyezett *kutricának*. A *kutrica* újabb szó községünkben.” – Hasonlóképpen több jelentés kapcsolódik például az *áztat*, *bakhát*, *cseléd*, *kavaszol*, *puszta*, *sallang*, *sulyok* címszókhoz is. – Az egyes tájszók pontos, árnyalt jelentésének megadásában – a szerző gondos eljárás módja, jó megfigyelőképessége mellett – nyilvánvalóan az is közrejátszott, hogy a község nyelvét anyanyelvjárásként ismeri és használja.

Szerencsés körülménynek tartom, hogy PESTI JÁNOSnak módja volt arra, hogy az AmTsz. anyagát a község szülöttének, KULCSÁR JÓZSEFnek az 1896-ban megjelent „Hegyhát” című tanulmánya tájszavaival és nemegyszer a hozzájuk fűződő néprajzi értékű magyarázataival is gazdagítani tudta. Mivel KULCSÁR JÓZSEF munkájának megjelenésétől az Alsómocsoládi tájszótár összeállításáig, megjelentetéséig több mint száz év telt el, s azóta igen nagy mértékű gazdasági-társadalmi változások zajlottak le hazánkban, a kiadványnak a szóban forgó adatait diakrón jellegűnek tekinthetjük. Nyelvjárás-történeti felhasználható-

sága szempontjából az a tájszóanyag, amelyet KULCSÁR JÓZSEF gyűjtött és publikált, az AmTsz.-ben külön értéket jelent.

A KULCSÁR JÓZSEF által közzétett tájszók között viszonylag sok olyat is találunk, amely napjainkban már kihaltnak tekinthető. Ilyenek például a következők: „**kisház**as *kisház*os... Két fertály földdel (azaz: két negyedtelekkel, kb. 10 000 négyszögöllel) rendelkező gazda, kisparaszt. **Megj.** A 19. sz. végén *kisház*asnak vagy *kisház*as *zsöllér*nek nevezték őket. Főleg a Balátában és a Külső-hegyen voltak földjeik. A Felsősarokban lakott a legtöbb *kisház*as. – Régen 24 holdnyi terület egész teleknek számított. A *kisház*asok kezdetben földesúri tulajdonban levő földeken gazdálkodtak, majd az örökváltás után ezek a földek a jobbágyok birtokába kerültek”. – „**korozsma**... Keresztanyai ajándék. ...**Megj.** KULCSÁR is tudott erről a szokásról még 1896-ban: *korozsma* = kis gyermek részére keresztanyai ajándék”. – „**kusztora**... Bugylikés. ...**Megj.** Régi tájszavunkat KULCSÁR is feljegyezte (1896-ban): *kusztora* = bugylikés vagy bicsak”. – „**sváb**... *sóháb* ...Német ember. ...**Megj.** KULCSÁR szerint (1896): *sóháb* = sváb”. Sok más példával együtt ezek az adatok nemcsak nyelvészeti szempontból figyelemre méltóak, hanem más tudománysszakok (pl. néprajz) számára is.

A község történetéből kitűnik, hogy a török kiűzése utáni időben – a XVIII. század közepétől – német nemzetiségű lakosság is települt Alsómocsoládra. A beköltözött németajkúak száma egyre nőtt, s nyelvük-nyelvjárásuk nyomot hagyott a község tájnyelvében. Erről tanúskodnak a következő példák is: „**fuszekli** ...*fuszekli* ...Zokni. **Megj.** A címszó bizonyára kapcsolatban van a német *Fuß* 'lábfej (a harisnyáé)' főnévvel és az *Ecke* 'sarok' főnévvel; *sírhakni* ~ *sírhokni* ...Piszkavas. ...**Megj.** A címszó a német köznyelvi *Schürhaken* 'piszkafa' helyi nyelvjárási változata.; *stifolder stifolder* ...Vastag, tartósított <nyári ti. addig is elálló> szalámi. **Megj.** Inkább csak a németek nyelvében. A magyarok szaláminak és nyári hurkának nevezik. – Valószínű, hogy ez a címszó is német jövevényszó a falu magyar nyelvjárásában; *svártli* ~ Disznósajt. **Megj.** A magyarok ezt inkább gömböcnek nevezték. A címszó a német családok körében volt szokásos. A címszó a német *Schwartenwurst* 'disznósajt' szó első elemének magyar nyelvjárási változata”. – Hasonlóképpen német (nyelvjárási) eredetűek például még a következő lexémák is: *stészli* 'vaskupak a kocsai tengelyének végén', *strájfa* 'az istállóban a jószágokat elválasztó farúd', *sufnudli* ~ *supnúdli* 'burgonyából és élesztőből készített étel', *sukk* ~ *suk* '<Régi hossz mérték:> két ökölbe szorított kéznek a távolsága, amikor a kinyújtott hüvelykujjak összeérnek'.

A tájszók számbavétele, alakváltozatainak és jelentéseinek gondos megadása mellett olykor PESTI JÁNOS arra is vállalkozott, hogy egy-egy tájnyelvi lexéma eredetének, keletkezésének kérdésében is állást foglaljon. Erről tanúskodik például a *lafatyol*, *lafátyol* tájszókkal kapcsolatos magyarázata: „**belafátyol** *belafátyul*... Mohón kapkod be <levest, lészerű ételt.> rossz... **Megj.** Valószínű, hogy ez az ige korábban csak bizonyos állatok (pl. kutya) evésmódjára vonatkozott. Ezért pejoratív szónak minősült. Nem vált pozitív hangulatúvá a szó azután sem, hogy a mohón evő emberre is mondani kezdték a *belafátyol* igét. Ezért van még ma is rosszálló hangulati értéke a címszónak. – A *lafatyol* ige szóhasadás eredményeként így változott: *lafatyol* 'sokat és feleslegesen beszél; fecseg' – a *lafátyol*, *lafátyul* 'mohón eszik'. – Egyébként ez a két ige lényegében véve ugyanebben a jelentésben a Koppány mente néhány községében (Értényben, Koppányszántón és Nagykönyiban) is előfordul (vö. SZ. BOZÓKI MARGIT – SZABÓ JÓZSEF, Koppány menti tájszótár. Szekszárd, 2000. 136).

Egy-két esetben a szerző földrajzi nevekhez fűz etimológiai magyarázatot. Így például a következőkhöz: „ág J ~ | fn 1. <Kisebb> gödör, vízfolyás és közvetlen környéke. 2. kny. (A fatörzsből kinőtt nagyobb hajtás.) 3¹. kny. (<Valaminek> kinyúló része.)... **Megj.** ... – Mivel a középkorban a Hegyháton és Baranya megye D-i részén is ’vízfolyás’ jelentésű volt az ág köznév (1. az *Aszuág* > *Szágy*, *Egerág*, *Hásságy*, *Somág* és *Cseresnyeág* Komlón), valószínű, hogy a *Mocsolád* helységnévben az eddig képzőnek vélt -g morféma helyén korábban az ág ’vízfolyás’ köznév állott. A falu neve így alakulhatott: *Mocsila* ’mocsár, pocsolyás hely’ + ág ’vízfolyás’ > *Mocsilaág* > *Mocsilág* > *Mocsolág* > *Mocsolád*. A névben szereplő ág az egykori falu alatt elfolyó természetes vízfolyás, amelynek ma *Bikal-árok* vagy *Kanális* a neve”. – „**páskom páksom** <Korábban> legelő; ma szántó. **Megj.** Dülönévként: *Páksom*, szántó az ági határ mentén. ... – A latin pascum ’legelő’ szóból ered. – A hely egykor *Ravaszkik* falu határához (Janus Pannonius hűbértartókához), majd Majthényi József uradalmi birtokához tartozott. Később legelőként kerülhetett mocsoládi faluközösség tulajdonába”. – Az egyes tájszókhoz és helynevekhez kapcsolódó szómagyarázatok az AmTsz.-ban külön értéket képviselnek.

Az AmTsz. adatainak megbízhatóságát például az a tény is jelzi, hogy közöttük olyan példa is található, amelyről a szerző kiderítette, hogy azt nagy valószínűséggel egy Szentlőrincről beköltözött embertől vették át a falu lakói. Ez a feltételezett korábbi *bévödeste* szóalaknak egy alakváltozata, amelyről a következőket találjuk: „*bévödeste bédögeste* fn Karácsonyeste <a nagybőjt végén> bőséges vacsorával. *Bédögeste szoktak a zasszonyok tollaspogácsát sütni. Asz hal meg elébb, akinek a tolla először ég el a sütőbe.* [Ez az eseménnyel kapcsolatos hiedelem.] **Megj.** A jellegzetesen dél-baranyai (ormánsági) szót a szentlőrinci születésű Lukács János hozhatta Mocsoládra. Tőle meglehetősen torzult alakban (*bédögeste*) vették át a helybeliek, s hamarosan el is felejtették”. Itt emlitem meg, hogy az AmTsz.-ben találtam egy-két olyan tájszót is, amelyre az ÚMTsz. igen gazdag anyagában egyetlen példa sincs. Ezek a következők: „**bugyrosbál**... Bál, ahova bugyorban vitték az ott elfogyasztandó ételt, italt; **kopityagos** ~ ...1. Kopottas tollú <öreg tyúk>. 2. Kopottas ruházatú, kissé rozzant <nő, férfi> rossz, gúny”; „**korbicol** *korbicul*... Lassan, alig hallhatóan ütöget <valamit> és **korbicolódik** *korbiculódik* ...Huzamosabb ideig ütöget, korbicol; elmélyülten fabrikál”.

A nyelvjáráskutatás és a néprajz kapcsolatának fontosságát a magyar nyelvtudományban leginkább CSÜRY BÁLINT szorgalmazta, és munkásságában – különösen az 1930-as évek közepén napvilágot látott Szamosháti szótárában – napjainkig követendő példaként meg is valósította. Az azóta megjelent különböző nyelvjárási szótárak nagy része kisebb-nagyobb mértékben törekedett arra, hogy a népélethez kapcsolódóan bizonyos lexikai elemeknek (pl. főképpen tájszók, szólások) a néprajzi hátterét is kellő részletességgel feltárja és közzétegye. Ezt a törekvést az AmTsz. anyaga is jól tükrözi.

Alsómocsolád anyagi és szellemi kultúrája, amely KULCSÁR JÓZSEF tájszógyűjtése idején, a XIX. század végén még eleven valóság volt, szorosan hozzátartozott a község lakosságának mindennapi életéhez, és amely nagyjából az 1950-es évek végéig maradt fenn, az utóbbi évtizedekben egyre inkább már csak az idősebb nemzedék emlékezetében él. Az anyagi kultúra, a gazdálkodás köréből leginkább például a földművelés és az állattartás bizonyos munkafolyamatainak, eszközeinek és/vagy a hozzájuk kapcsolódó egykori szoká-

¹ Itt a szótárban kettes szám áll. Nyilván sajtóhibáról van szó. – A szerk.

soknak a leírását tartalmazó címszók érdemelnek figyelmet (ilyenek például az *asztag*, *borona*, *fosztó*, *hurkatánc*, *nyársdugás*, *nyomórúd*, *nyomatás*). Régi gyermekjátékok, illetőleg kisközösségi összejövetelek emlékét idézi föl pl. az *apacsol*, *bilinckezés*; *batyusbál*, *ganéjusbál* tájszó.

A szótár áttekintésekor – a tájszókhoz kapcsolódó néprajzi leírásokat keresve – föltűnt, hogy leginkább a különféle jeles napokhoz, nevezetes alkalmakhoz fűződik hagyomány, népi magyarázat. Ilyenek például a következők: *aprószentek*, *búcsújárás*, *farsang*, *hurkatánc*, *karácsonyi abrosz*, *kottyozás*, *nyoszolóasszony*, *subrikálás*, *újesztendő*. Néhány szokás a vallásos hagyományokkal függ össze (pl. *búzaszentelés*, *bőjt*), a néphit egykori szerepét pedig egyes tájszókhoz kapcsolódó magyarázat őrizte meg (ilyenek például a *bosszorkány*, *váltott gyerek*), ezenkívül (például *köpölyöz* *körpölöz*, *körbülöz*, *megönt* *mögönt*, *szemmel ver* *szómmal ver*) nyoma maradt a babonás gyógy módoknak is.

Alsómocsolád hajdan volt, gazdag hagyományvilágának egy-egy mozzanatát jól jelzik a következő példák is: „**hurkatánc** ~ ... A disznóvágáshoz kapcsolódó szokás: jelmezes-táncos játék. **Népr.** KULCSÁR szerint (1896): »Farsang idején oly házakba, hol disznótort tartanak, beállítanak hárman-négyen maszkban, álruhában, s eljárák ott a „hurkatáncot” a „rütyü” [köcsögduda] mellett...« – Ez a népszokás még az 1950-es években élő néphagyomány volt Mocsoládon. A hurkatáncolók kis kosarat vittek magukkal. Abba kaptak hurkát és fánkot”. – **karácsonyi abrosz**... Díszes szövésű abrosz a karácsonyi asztalon. **Népr.** Ezt csak *karácsonykor* terítették az asztalra. Ezen állt a karácsonyfa. Az asztal alá egy kisebb öl szénát, egy szakajtó szemes kukoricát raktak, hogy egészségesek maradjanak a jószágok a következő évben is. 1940 körül még szokásban volt, hogy az ácsok (Ginzer Feri bácsi és a fia) karácsony éjjelre behozták szerszámaikat a szobába, és *a Kisjézus helire, a szómára tették*”. – „**subrikálás** ~ ...Aprószentek napjához <dec. 28.> kötődő régi népszokás. **Népr.** Még 1950 körül is eljártak *subrikálni* a gyerekek az említett napon. Felkeresték a rokonokat, ismerősöket. Beköszöntek és megkérdezték: „Szabad-e subrikálni?” Ha beengedték őket a házba, elmondták a szokásos versüket, majd a *subrikával* [korbáccsal] jól elverték a házbelieket. Közben efféle jókívánásokat harsogtak: „*Fris lögyön! Jó lögyön! Egésségös lögyön ke! Kelésös nő lögyön! Jó fonyó, jó varó lögyön! Jó fingó lögyön!*” stb. – A jókívánásokért jutalmul pénzt és gyümölcsöt kaptak a subrikálók, akik ígérték, hogy *győre* [jövőre] is eljönnek”.

A magyar nyelvtudományban a tájszók gyűjtése és kötetekben való megjelentetése igen régi múltra és szép eredményekre tekinthet vissza. Mivel a különböző típusú nyelvjárási szótárak száma harminc körül mozog, joggal állapíthatjuk meg, hogy a tájszavak gyűjtése és kiadása dialektológiánk egyik erősségének számít. Ennek ellenére jellemző az is, hogy a tájszótárírás elvi-elméleti problematikáját s főképpen a lexikográfiai minősítések gyakorlatát figyelembe véve az egyes tájszótárak között nem jelentéktelen különbségek vannak. Korántsem véletlen, hogy ezen elméleti-módszertani kérdés vizsgálatának KISS JENŐ alapvető tanulmányt szentelt, amely néhány évvel ezelőtt „Tájszótárírás és tájszótárak” címmel a Magyar Nyelvőrben jelent meg (2002: 391–416). Érthető okokból a nyelvjárási szótárak adatainak a nyelvészeten belüli (pl. dialektológiai, nyelvföldrajzi, összehasonlító vizsgálatokban való) felhasználhatóságának problémakörét fejt ki részletesen, de nem hagyja figyelmen kívül például a tájszavakhoz kapcsolódó néprajzi háttér feltárásának és leírásának fontosságát sem. Ennek érvényesítéséhez a lexikográfiai elvek, szempontok egységes alkalmazására van szükség. Teljes mértékben egyet kell értenünk azon véleményével, amelyet

a nyelvjáráskutatóknak az ezzel kapcsolatos teendőjéről így fogalmazott meg: „Tájszavak gyűjtése és szótári közzététele napjainkban is fontos feladat tehát, különösen akkor, ha a kezdettől fogva erős motiváló tényező, a leletmentési szándék az adatok gyűjtésének, rendszerszerű kapcsolataik minél teljesebb feltárásának és lexikográfiai megjelenítésének korszerűsítésével párosul. Mondjuk ki: sajnos az újabb (nem csak hazai) tájszótárak egy bizonyos hányada nem felel meg a ma elvárható követelmények egy részének” (i. m. 412).

PESTI JÁNOS tájszótárának bevezető részében a szócikkek felépítésének elvi-módszertani kérdéseit – amint már utaltam rá – részletesen kifejtette (13–5). Ez az összefoglalás – az egyes címszavak közlésmódjától például a tájszók típusán, szófaji minősítésén, jelentésének megadásán át az utalásokig – pontos és alapos áttekintést nyújt a szótár lexikográfiai elveiről, eljárásmodjairól, melyeknek következetes alkalmazásáról megítélésem szerint az AmTsz. anyaga meggyőzően tanúskodik. A szócikkek felépítésével kapcsolatban csupán egy apró észrevételem van. A szerző, egyébként helyeselhetően, a tájszótípusok megjelölésére is a KISS JENŐ tanulmányában található rövidítéseket vette át. Ezek a következők: **Vt** = Valódi, azon belül tulajdonképpeni tájszó. A fogalmi tájszó mind tartalmában/jelentésében, mind lexémájában ismeretlen a köznyelvben. **Vn** = Valódi, azon belül névbeli, tehát szinonim értékű tájszó. A névbeli tájszó tartalma/jelentése nem, csupán lexémája ismeretlen a köznyelvben. **J** = Jelentésbeli tájszó. **A** = Alaki tájszó és **AJ** = Alaki és jelentésbeli tájszó (i. m. 408–9). Ezeket azért soroltam itt föl, mert az AmTsz. rövidítéseinek jegyzékéből (18–9) véletlenül kimaradtak, noha ezekről a tájszótípusokról PESTI JÁNOS a 13–4. lapon részletesen szólt. A KISS JENŐ kidolgozta elvek és a tanulmányában bemutatott minták következetes alkalmazásával PESTI JÁNOS lexikográfiai szempontból a legkorszerűbb tájszótárt készítette el, olyan kiadványt, amelyet a jövőben megjelenő nyelvjárási szótáraknak figyelmen kívül hagyni nem szabad, mindenképpen követni érdemes és az újabb nyelvjárási szótárak sok szempontú tudományos felhasználhatósága érdekében követni szükséges. Az egyes címszók után álló, a tájszavak típusára utaló betűjelek és a társadalmi érvényére vonatkozó szimbólumok, továbbá az egyes rövidítések és minősítések körültekintő alkalmazása rendkívüli figyelmet, sok időt, energiát, rengeteg munkát igényelt a szerzőtől.

Az AmTsz. megjelentetése a leletmentés mellett egyrészt azért volt szükséges és hasznos, mert azok a települések és kisebb-nagyobb tájegységek, ahonnan különböző tájszótárak már napvilágot láttak, viszonylag távol esnek Alsómocsoládtól, másrészt pedig nyelvjárási sajátságait tekintve más nyelvjárási régióba, illetőleg másik nyelvjárás csoportba tartoznak, és közöttük a tájszavak ismeretében és használatában kisebb-nagyobb különbségek vannak. Ez olykor még az egymáshoz közel fekvő falvak esetében is előfordulhat. ÖRDÖG FERENC pl. kimutatta, hogy szülőfalujának, a Tolna megyei Gyulajnak és a vele szomszédos (igaz, több ezer holdas erdővel tőle elválasztott) Nagykönyinak a tájszóanyaga nem is csekély mértékben eltér egymástól (l. részletesebben: A Koppány menti tájszótár regionalitásáról. In: GUTTMANN MIKLÓS – MOLNÁR ZOLTÁN – SZABÓ GÉZA szerk., IV. Dialektológia Szimpozion. Szombathely, 2002. 226–8). Alsómocsolád szókészlete viszont a Hegyhát tájegység több községének szóanyagát is reprezentálja, amint azt PESTI JÁNOS megfogalmazta: „S mint-hogy településünk a migráció, a szinte folyamatos ki- és betelepülések révén kapcsolatban volt és van a környék lakosságával, az Alsómocsoládi tájszótár egyúttal a Hegyhát északnyugati részének is szógyűjteménye, ugyanis a benne található szavak nagy részét ismerik Bános, Orfű vidékén ugyanúgy, mint Sásd, Vázsnok, Felsőegerszeg és Baranyajenő térségében” (9).

Ha az eddig megjelent – öröndetesen nagyszámú – tájszótárt földrajzi helyzetük szerint tekintjük át, területi előfordulásuk szempontjából bizonyos fokú aránytalanságot fedezhetünk föl. Legtöbb közülük ugyanis a Dél-Dunántúl és Északnyugat-Dunántúl vidékének egy-egy településéről vagy kisebb-nagyobb tájegységéről látott napvilágot, a magyar nyelvterület más vidékeiről viszont jóval kevesebb. Ezért a tájszógyűjtésben és kiadásban a magyar dialektológia egyik igen fontos feladata lehetne az említett aránytalanságoknak a csökkentése. Ez különösen a szomszédos országok magyarlakta területein (pl. a Csallóközben, Kárpátalján, a Mezőség területén, Muravidéken, Székelyföldön) volna szükséges és lehetséges, ahol még napjainkban is sok archaikus sajtáság él. A nehézségek ellenére reménykednünk kell, hogy előbb-utóbb lesz majd vállalkozó a szóban forgó szép és nemes feladat elvégzésére.

PESTI JÁNOS „Alsómocsoládi tájszótár”-a nagyszerű teljesítmény, kiváló munka, amellyel a későbbiekben megjelenő nyelvjárási szótárak szerzőinek (gyűjtőinek és szerkesztőinek) olyan magasra tette a mércét, hogy azt megközelíteni sem lesz könnyű feladat, túlszárnyalni pedig szinte alig lehet. Nemcsak tájszótárának értékes anyagáért, a kitartó és sok részletkérdésre kiterjedő gyűjtéséért, hanem a nagyon gondos, aprólékos szerkesztési munkájáért is minden elismerést megérdemel. Ilyen nagyszerű eredmény elérésére az képes igazán, aki nem csupán tudományos érdeklődésből munkálkodik, hanem egy kisebb faluközösség szülötteként belső indítástól ösztönözve is töretlen erővel dolgozik tervének megvalósításán. Másokkal együtt így van ezzel PESTI JÁNOS is, akinek a szülőföldjén megismert s máig megőrzött tájszók és a hozzájuk kapcsolódó gyermekkori emlékek lelkiileg-érzelmiileg többet jelenthetnek értékes tudományos adatoknál is, mert földézik benne a kisközség múltját és jelenét, csodálatos környezetét és nem utolsósorban a jóban-rosszban összetartó helyi közösséget, a közeli hozzátartozókat, rokonokat, jó ismerősöket, akiknek önzetlen segítőkészségére is szüksége volt a szerzőnek ahhoz, hogy az AmTsz. elkészülhessen. Éppen ezért vélem úgy, hogy az „Alsómocsoládi tájszótár” megjelentetése nemcsak a szerző és a kiadványban rejlő értékek miatt több szaktudomány számára igen fontos esemény és eredmény, hanem a község lakosságának, a felnövekvő nemzedékeknek is, hiszen az ilyen és a hozzá hasonló tárgyú kiadványok hozzájárulhatnak, hogy a helyi közösségekben a szűkebb haza iránti elkötelezettség, ragaszkodás és szeretet érzése kialakulhasson, és nemzedékről nemzedékre tovább is éljen. A kötet megjelentetéséhez – a „Fókuszban a Közművelődés” című pályázat keretében elnyert támogatás mellett – a Magyar Nyelvtudományi Társaság, Alsómocsolád Község Önkormányzata és az Alsómocsoládiak Baráti Köre járult hozzá. Ezen intézményeket, szervezeteket ezért őszinte elismerés és köszönet illeti.

SZABÓ JÓZSEF

Kabán Annamária, A szövegvizsgálat útjain

Bíbor Kiadó, Miskolc, 2009. 189 lap

KABÁN ANNAMÁRIA összegzése, modern szemléletű szövegtana a viszonylag fiatal diszciplína sokrétű megközelítésére vállalkozó, pontos fogalmakon nyugvó munka. Modern szemléletének fundamentuma a határtudományokkal való kapcsolat feltárása; metodikai

gazdagságot felvonultató könyve egy multidiszciplináris tudomány szintézise. E tudományterület alapfogalma, a szöveg több nézőpontú közelítése, változatos megítélése juttatja el a szerzőt az összegzéshez. Egymástól eltérő szemléletű definíciókat taglal utalva azok hiányosságaira. A terminus meghatározására Balázs Jánosnak a funkcionális egységre alapozó meghatározását és Deme Lászlónak – az előzőhöz látásmódjában közel álló – ugyancsak funkcionális szempontú, a szövegnek a közléshelyzetben betöltött szerepét előtérbe helyező definícióját találja alkalmasnak. A szerző felfogásában a kommunikációs tulajdonságok kapnak fontos szerepet, a szöveg sajátosságainak jellemzésében többször hangsúlyozza a szituációfüggőséget, valamint azt a lényegi vonást, hogy a szövegnek nincsenek inherens tulajdonságai. Maga is szolgál definícióval: „A szöveg olyan közlésegyység, amely adott szituációban a teljesség és a lezártág érzetét kelti.” (47). Az ezzel foglalkozó tudományterület megnevezésében a szövegtan terminus mellett foglal állást.

A könyv címe találóan metaforikus: bejár több utat, bemutatja a szövegvizsgálat eddigi eredményeit, képet kapunk a szövegtani vizsgálatok korábbi, jól körvonalazható korszakairól, ugyanakkor megismerjük KABÁN ANNAMÁRIÁNAK a kutatói hozzáállását a szövegvizsgálatokhoz. Könyvével lezár, összegez, egyben új utat nyit. A bevezető történeti summázat párhuzamba állítva mutatja be a nemzetközi és a magyar szövegtani kutatásokat. Mások eredményeinek jellemzésében, munkáinak bemutatásában is elő-elővillan vallott fölfogása, s az ezen munkák képviselte szemlélet értékelése. A magyar szövegtani szakmunkákból kiemeli BALÁZS JÁNOS összefoglaló szövegtanát, BÉKÉSI IMRE szövegvizsgálatait, számba veszi PETŐFI S. JÁNOS kézikönyveit, értékeli SZIKSZAINÉ NAGY IRMA, TOLCSVAI NAGY GÁBOR és BALÁZS GÉZA szövegtanát. Oldalakat szentel a Szemiotikai szövegtan-sorozat bemutatásának, hasonlóan fókuszba kerül a másik jelentős hazai periodika, az *Officina textologica*. Kötetének első egysége (I–III.) a szövegtan tudományának elhelyezését, a korábbi kutatások történetének bemutatását célozza meg, a második részben (IV–VI.) a sajátos koncepció szerinti, több irányból megközelített szöveg definíciójára alapozva érkezik el a XX. században erőre kapó új tudományokkal való kapcsolathoz: a szemiotikai, a kommunikációelméleti, majd a kognitív alapú megközelítés ismertetéséhez. Azt az elméleti keretet, amely a szövegpszemiotika vizsgálatában – a szerző véleménye szerint – a szövegpragmatika, a szövegpszemantika és a szövegszintaktika hármásából alakul ki, részletesen megismerhetjük munkájában. Modern szemlélettel, a kognitív tudományok felől közelít a szöveghez, amelynek lényege, hogy az nem pusztán szerkezet, hanem folyamat, művelet is egyben. Könyvében az intertextualitás is értelmet kap a szövegtani kutatások gyakorlatában.

A szövegtipológiát egyként a pragmatika, másként a beszédett- és a kognitív elmélet metszéspontjában helyezve láttatja könyvének VII. fejezetében; a szövegalkotásnak és a szövegbefogadásnak külön fejezetet szán (VIII.). A szövegtan, a stilisztika és a retorika tudományterületének egymás mellé állításával a szimbiotikus kapcsolatra utal. Fontos munkaként hívja fel az olvasó figyelmét SZABÓ ZOLTÁN „Szövegnyelvészet és stilisztika” című könyvére. KABÁN ANNAMÁRIA a szövegtan megtermékenyítő hatásaként értékeli azokat az újabb stilisztikai kutatásokat, amelyekben a szövegtani elvek megmutatkoznak. Itt kap helyet SZATHMÁRI ISTVÁN ehhez kapcsolódó munkásságának, illetve – az előző év végéig – irányításával a Stíluskutató csoport nagyhatású eredményeinek bemutatása, amelynek maga a szerző is alkotó tagja.

Az utolsó fejezet szerepe az elméleti összefoglalás gyakorlati munkával való illusztrálása: a szerző versek elemzésével szemlélteti a szövegalkotás sajátosságait, a szövegtani

kutatások lehetséges módjait, az elméleti tudás alkalmazását. Gazdag magyar, angol, német, francia nyelvű szövegtani irodalomlistát is kezünkbe ad hivatkozásával, a könyv tárgymutatója lehetőséget ad egy-egy fogalom egyszerű, gyors keresésére.

KABÁN ANNAMÁRIA szövegtanában a hagyomány ötvöződik az új módszerekkel. Könyvével a hazai nyelvészet új szövegtani összegzéssel gazdagodott, ugyanakkor a következetes vonalvezetésű, koherens szerkesztésű munka egyetemi, főiskolai tankönyvként is jól használható. A szerző reménye, mely szerint a könyv nemcsak lényeges részleteit villantja föl a közel fél évszázados szövegtani kutatásnak, hanem korábban fel nem ismert összefüggéseket is megvilágíthat, megvalósult.

GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ

KÜLÖNFÉLÉK

A Magyar Nyelv Éve Göttingenben (2009)

1. Göttingen és a göttingeni Finnugor Szeminárium hagyományai köteleztek arra, hogy a Magyar Nyelv Éve alkalmából a Balassi Intézet anyagi támogatásával Magyar Kulturális Hetek címmel olyan programsorozatot szervezzek, melynek középpontjában különböző megközelítésekben a magyar nyelv áll (2009. X. 15. – XI. 30.). A kulturális részt koncert, irodalmi est, színház, film és táncház jelentette, a tudományosat kiállítás és konferencia (<http://www.ungarischekulturwochen.eu>).

2. Talán kevesen tudják, hogy a Göttingeni Egyetemi Könyvtárnak van az egyik legnagyobb külföldi magyar könyvgyűjteménye. A magyar állomány különgyűjteménynek számít, és a Deutsche Forschungsgemeinschaft jóvoltából évente mintegy 2000 bibliográfiai egységgel gyarapodik. Ma már a teljes anyag online hozzáférhető. (Vö. KESZTYÜS TIBOR, Die Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek und ihre finnisch-ugrischen Bestände. Finnisch-ugrische Mitteilungen 1977: 94–8, ill. a tőle összeállított többkötetes katalógust: Katalog der finnisch-ugrischen Bestände einschließlich Geschichte, Recht, Wirtschaft und Natur Finnlands und Ungarns. Göttingen, Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek). A magyar könyvek tudatos gyűjtése Göttingenben már a XVIII. században elkezdődött, és az akkor itt tanult magyar diákok is gazdagították a könyvtárat könyvadományaikkal. A magyar gyűjtemény legértékesebb darabja egy eredeti Corvina, de több ősnymtatvány és sok – elsősorban nyelvészeti témájú – könyv található itt a XVII–XVIII. századból. Némelyik ritkaság, a világon egy-két darab lelhető még fel belőlük. Ez a könyvanyag adta az ötletet, hogy a magyar nyelv történetét és jellegzetességeit bemutató könyv- és tablókiállítást rendezek (<http://www.ungarischekulturwochen.eu/tablok2.pdf>, <http://www.ungarischekulturwochen.eu/Ausstellung.pdf>).

Nyolc tematikus vitrinben összesen 44 könyvet mutattunk be, a XV–XVII. századi munkákat fakszimilében, a többi eredetiben. Olyan ritkaságokat állítottunk ki, mint Komáromi Csipkés György „Hungaria illustrata”, Gyarmathi Sámuel „Okoskodva tanító nyelvmester” vagy Czvittinger Dávid „Specimen Hungariae Litteratae” című munkája eredetiben, vagy öt különböző bibliafordítás fakszimiléje a Jordánszky Kódextől a Káldi György-féle

fordításig. A kiállítás mottójául Bél Mátyás „Magyar nyelvmester”-ének címlapját használtuk fel plakátnak és szóróanyagának is (<http://www.ungarischekulturwochen.eu/PL.pdf>): „Wie glücklich ist ein deutscher Mann, der unter Ungarn ungrisch kann” (Milyen boldog az a német, aki a magyarok közt magyarul tud) – szól az idézet. A könyv először 1725-ben jelent meg, a Göttingeni Egyetemi Könyvtár állományában levő az 5. kiadás, 1774-ből. Ezek szerint a XVIII. században ekkora igény volt a németek körében a magyar nyelv megismerésére!

A könyvkiállítást képekkel és térképekkel gazdagon illusztrált 19 nagyméretű tabló egészítette ki, melyek a magyar nyelv világába vezették be a látogatókat. A nyelv eredetét, fejlődésének állomásait, az írott nyelvhasználat kialakulását és a szabályrendszer különlegességeit igyekeztünk minél teljesebben bemutatni. A legnépszerűbb a nyelv karakterisztikáját, illetve a jellegzetes magyar nyelvi jeleket ismertető tabló volt. A kiállításnak a németül frappánsan csengő „Ungarisch: eine Insel im indogermanischen Sprachmeer” (Magyar sziget az indogermán nyelvek tengerében) címet adtuk. A cím a göttingeni nyelvészek körében vitát váltott ki. A német nyelvészeti iskola az indogermán elnevezést használja, amikor az indoeurópai nyelvekre gondol. Kelet- és Dél-Európában az indoeurópai terminus az elterjedt. Miután az indoeurópai nagyon különböző nyelvek családja, a *Sprachmeer* kifejezést egyesek *Sprachenmeer*-re javasolták változtatni, azaz ’nyelvtenger’ helyett a ’nyelvek tengeré’-re, amit mások szörszálhasogatásnak gondoltak. Mindenesetre ez a vita is jelzi, hogy a kiállítás Göttingenben az érdeklődés középpontjába került; egyhónapos nyitva tartása alatt több ezren nézték meg.

3. A kiállítás ünnepélyes megnyitása ahhoz a konferenciához kapcsolódott, amely a nyelvekkel kapcsolatos új kihívásokat tárgyalta (<http://www.ungarischekulturwochen.eu/konf.html>). A konferencia – „Sprachliche Vereinheitlichung oder Vielfalt in Europa?” (Nyelvi egységesülés vagy sokszínűség Európában?) arra kereste a választ, milyen tényezők határozzák meg a nyelvek sorsát, és milyen hatással van a globalizáció az európai nyelvekre. Az előadók a skandináv, német és finnugor nyelvek, köztük a magyar példáján fejtették ki álláspontjaikat. Nyitó előadásában KISS JENŐ az Európai Unió nyelveiről és nyelvhasználatáról beszélt „Sprachen und Sprachgebrauch in der EU: English only als Zukunft?” (Nyelvek és nyelvhasználat az Európai Unióban: „English only” a jövő?) címmel. Van-e nyelvpolitikája az Európai Uniónak? A jelenlegi 23 hivatalos nyelv együttes használata bábeli zűrzavart és túlzott, felesleges adminisztrációt okoz az EU-ban, hiszen közvetítő nyelvként úgyis mindenütt az angolt használják. Van-e, lehet-e riválisa korunk lingua franca-jának? Az előadás élénk vitát váltott ki, hiszen nagyon is kurrens problémákat feszegetett. MASÁT ANDRÁS is úgy látta (Weltsprache und sprachliche Identitäten „kleiner” Nationen. Zur Spachsituation Skandinaviens – Világnyelv és a kis nemzetek nyelvi identitása. Skandinávia nyelvi helyzete), hogy a kommunikáció globalizációja egyre inkább szükségessé teszi egy mindenki által használt világnyelv kifejlődését, ami nem feltétlenül vezet a nemzeti nyelvek fenyegetettségéhez. A nyelvi egységesüléssel szembeni irányként hozta fel a norvég példát, melyben a dialektusok használata a nemzeti identitást és a természetességet erősíti. DIETER CHERUBIM (Deutsch in der „Mitte“ Europas. Versuch einer Problematisierung – A német nyelv Európa közepén. Problémafelvetési kísérlet) csakúgy, mint német honfitársai, anyanyelvét közép-európainak tartja. Igényt tarthat-e a német nyelv területileg, történelmileg, kulturálisan, funkcionálisan erre a „közép” pozícióra? Vajon az európai nyelvek

világméretű átértékelési folyamatában periférikus vagy központi szerepet tölt-e be a német? Lehet-e százmillió ember anyanyelve veszélyeztetett? Ezekre és ehhez hasonló kérdésekre kereste a választ előadásában. HONTI LÁSZLÓ („Globalisierung” finnisch-ugrischer Sprachen? – A finnugor nyelvek globalizálása?) arra figyelmeztetett, hogy Európa határai nem az EU vagy a nyugati kereszténység határánál húzódnak. A *globalizálás* és az *európaizálás* szavak terminus technicusszá váltak, holott az intenzív kapcsolatok és a nyelvi kölcsönhatások regionális szinten a legfontosabbak. Ennek bizonyítására néhány uráli jelenséget vizsgált meg, melyekben a szomszédos indogermán vagy török nyelvek hatását lehet felfedezni. PUSZTAY JÁNOS (Ist das Ungarische eine gefährdete Sprache? – Veszélyeztetett nyelv-e a magyar?) úgy véli, hogy a nagy nyelvi közösségeket is veszélyezteti hosszú távon a globalizáció. A kis nyelvek tapasztalatai azt mutatják, hogy foglalkozni kell ezzel a kérdéssel, mielőtt a nyelvhasználat eróziója bekövetkezne. KOLLÁTH ANNA (Ungarisch als Sprachinsel in Slowenien. Die Sprachsituation im slowenischen Murgebiet – Magyar nyelv-sziget Szlovéniában. A szlovéniai Muravidék nyelvi helyzete) a trianoni béke nyelvi következményeiről beszélt. A magyar nyelv ma a Kárpát-medencében 8 országban él, fejlődik, 8 különböző változatban. A magyar nyelv egysége csak akkor tartható fenn, ha tudomásul vesszük, hogy különböző módon lehet magyarul beszélni. A Kárpát-medencében élő magyar nemzeti kisebbség identitását az anyanyelv jelenti. A Muravidéken minden törekvés ellenére drasztikusan csökken a magyar nemzetiségű és anyanyelvű lakosok száma. Az ún. detrianonizáció segíthet a magyar kisebbségi nyelv presztízsének növelésében.

A konferenciát EBERHARD WINKLER összefoglaló és értékelő beszéde zárta. Az előadók, a résztvevők és a házigazdák egyöntetű véleménye szerint az izgalmas, aktuális nyelvpolitikai, nyelvdiplomáciai és etnolingvisztikai kérdéseket feszegető előadások és vita anyagát egy konferenciakötetben publikálni kellene.

RAB IRÉN

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Elekfi László 90 éves

WACHA IMRE Elekfi László 70 születésnapján köszöntő beszédében a következőt mondta: „Az ilyen szép életkorhoz kapcsolódó ünneplések egyszerre kellemesek és kellemtelenek – mind az ünnepelt, mind köszöntője számára, hiszen óhatatlanul egyfajta számvetésre ösztönzik mindkettőjüket, valamiféle lezárást sugallva. Hála Istennek, erre Elekfi László kollégánknál nem kell gondolnunk, hiszen alkotóereje teljében van.” (MNy. 1991: 253.)

GRÉTSY LÁSZLÓ hasonlóan nyilatkozott Elekfi László 80. születésnapján: „valakinek a pályaképét akkor kell igazán megrajzolni, amikor az a pálya már lezárult vagy legalábbis lezárulóban van. Elekfi László esetében azonban szó sincs erről! Aki csak egy kicsit is ismeri tevékenységét, az jól tudja, hogy legtermékenyebb időszaka éppen a hetvenéves kora utáni esztendőkre tehető! Akkor, vagyis az utóbbi években jelentek meg – igaz, évtizedes vagy több évre kiterjedő előkészítő munkálatok után – az olyan összegező munkák, könyvek vagy könyv méretű, nagy lélegzetű tanulmányok, mint például „A magyar hangkapcsolódások fonetikai és fonológiai szabályai” (MTA Nyelvtudományi Intézete, 1992), a „Magyar

ragozási szótár” (MTA Nyelvtudományi Intézete, 1994), „Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan (ismertető tanulmány)” (MNy. 1995: 385–401), „Részleges szóhasadások mint határesetek” (MNy. 1996: 151–8, 268–97), „Nagyszótári tervek és lehetőségek” (MNy. 1997: 183–99, 296–311; MNy. 1998: 233–53, 374–8), valamint a „Tagmondatok szubjektív igazságértéke kételemű tételkapcsolatokban” (MTA Nyelvtudományi Intézete, 1998). Aki élete nyolcvanadik évtizedében ilyen termékeny, ilyen „sokoldalú és töretlen munkakedvű, azt valóban elég csupán köszönteni, s a pályakép megrajzolását eltenni azokra az időkre, amikor már itt az ideje a számvetésnek. Talán majd újabb tíz év múlva, feltéve, ha *mi* meg-érjük” (MNy. 2000: 505).

Az idézett vélemények ma is érvényesek, hiszen Elekfi László ma is – hála Istennek! – ereje teljében van, s aktivitása is töretlen. Ezt bizonyítják az elmúlt 10 év eredményei: a „Magyar grammatika – és ami utána következhet” című Magyar Nyelv-beli cikke, mely a „Magyar grammatika” című tankönyv lektori véleményének, a mintegy 50 oldalas kitévő kéziratnak a sűrítőmánya (MNy. 2002: 11–32, 155–64), s melyben a mű alapos elemzésén túl részletelesen kifejtette nézeteit a szófaji rendszerrel és a mondatannal kapcsolatban. Jelentős állomása tudományos munkásságának a 2003-ban megjelent, a kiejtési kézikönyv munkálataként WACHA IMRÉVEL közösen írt „Az értelmes beszéd hangzása. Mondatfonetika” című monográfiája (Semimpex Kiadó), 2006-ban megvédte a nagydoktori értekezését, 2008-ban kitűnő tanulmányt írt a Nyelvtudományi Közleményekben „A hatodik mondatrész” címen (NyK. 2008: 46–79); de számtalan grammatikai, helyesírási, nyelvhelyességi és stilisztikai cikket is tett közzé a Magyar Nyelvőrben, a Magyar Nyelvben, az Édes Anyanyelvünkben, a SzóVilágban (a gyorsírók, gépirók és szövegszerkesztők lapjában) stb. Ez utóbbiban tízrészes, sok elméleti kérdést is tisztázó sorozatot írt „Rendezzük birtokviszonyainkat!” címen. De foglalkozott versfordítással is. Stefan George versfordításokat adott ki, az eredeti versekkel párhuzamosan (Auswahl aus den Gedichten von / Stefan George / költeményeiből [válogatás]. Uránusz Kiadó, Bp., 2003), magyarázó jegyzetekkel és „George németisége és európaisága” című bevezetéssel. S folytathatnánk tovább a sort a pályaképekkel, köszöntőkkel, megemlékezésekkel; valamint nem utolsósorban a Nyelvtudományi Intézetben a nagyszótárnál végzett pótolhatatlan munkájával is.

Az elmondottak már önmagukban is sokat elárulnak Elekfi Lászlóról, a tudósról és az emberről. Néhány mondatban azonban mégis fontos feleleveníteni Elekfi László pályáját.

Elekfi László Szegeden született. Az egyetemet mint Eötvös-kollégista Budapesten végezte magyar–német szakon, de közben járt a Zenefőiskolára is orgona szakra (s ott Kodály Zoltán zeneszerzés óráit is látogatta). Már egyetemi hallgató korában is bebizonyította sokoldalúságát. Egyaránt érdeklődött a zene és a grammatika iránt. Doktori disszertációját „Német karácsonyi dallamok a magyar templomban” címen (Német Néprajzi Tanulmányok 12. 1943) írta. S több korai közleménye is zenekritika volt, melyek a Pester Lloydban jelentek meg. Talán innen van az érdeklődése a nyelv zenei oldala, valamint a fonetika és a mondatfonetika iránt. A beszéddallam hallásának és lejegyzésének problémáit fejtegette, a Nyelvtudományi Értekezések sorozat 34. köteteként megjelent „Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz” című művében. A „Nyelvművelő kézikönyv”-ben egész sor szócikknek a szerzője volt, amelyek a beszéddel, a hangkapcsolatok helyes kiejtésével, a beszédkultúrával, a beszédhibákkal, az egyes idegen szavak kiejtésével, valamint például a hangsúllyal, a hanglejtéssel, a hangerővel állnak kapcsolatban. Ezeknek bővítéséből alakult „A magyar hangkapcsolódások fonológiai és fonetikai szabályai” (1992) című munkája, valamint

a korábban már említett „Az értelmes beszéd hangzása. Mondatfonetika” című, WACHA IMRÉVEL közösen megírt könyve is.

A grammatikával kapcsolatban Sági István hívta fel a figyelmét Brassai mondatszemléletére, Pais Dezső pedig a mondattan alapkérdéseire. Nem véletlen, hogy Elekfi László egyik korai közleménye éppen Brassai Sámuelről szól (A százötven éves Brassai Sámuel. MNy. 1950: 351–9), aki a nyelvészetén kívül matematikával, földrajzzal, természettudománnyal, filozófiával, sőt zenekritikával is foglalkozott, s akit Elekfi „az utolsó magyar polihisztor”-ként jellemzett (MNy. 1950: 351). Pályája kezdetén, még iskolai tanárként (E. L. ugyanis 9 évig tanított különféle iskolákban), két mondattani dolgozatát felolvasta a Magyar Nyelvtudományi Társaságban. Ennek visszhangja és az ’50-es évek elején nagy lendületet vevő szótárszerkesztés teremtette meg az alkalmat arra, hogy a pedagógiai pályát az értelmező szótárral cserélje fel, s ennek révén kapcsolódott be a Nyelvtudományi Intézet életébe 1952-ben. Abba a Nyelvtudományi Intézetbe, melynek a mai napig is hűséges munkatársa.

Mondattani érdeklődése ezután is megmaradt. Mindenekelőtt a logikai, a nyelvtani és a lélektani alany és állítmány kérdései érdekelték. Ehhez a témához máig sem lett hűtlen.

Mondattani elgondolásainak eddig legbővebb feltárása kandidátusi dolgozata és annak átdolgozott formája (Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése, különös tekintettel az aktuális mondattagolásra. Akadémiai Kiadó, 1986), de foglalkozott a tagmondatok igazságértékével is (A tagmondatok szubjektív igazságértéke kételemű tételkapcsolatokban. MTA Nyelvtudományi Intézet – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 1997), valamint sok egyéb probléma mellett a tulajdonítmány kérdésével is a korábban említett „A hatodik mondatrész” című tanulmányában.

Nyelvészeti érdeklődése azonban sokkal tágabb és sokoldalúbb az eddig felvázoltaknál. Az említetteken kívül kutatási területei: az általános nyelvészet, az alaktan, a szókészlet, a verstan, a stilisztika, a lexikográfia, a nyelvművelés és a helyesírás is. S mindegyik területen maradandót alkotott.

Úgy gondolom, hogy a tudományos teljesítmények, a sokoldalú tevékenység mellett talán mégis a legfontosabb Elekfi László tudósi és emberi magatartása. Ezek közül az egyik legfontosabb a szerénysége, pedig lenne oka nem szerénynek lennie, hiszen sok mindennel (többek között az aktuális mondattagolással is) ő foglalkozott először hazánkban.

Szerénysége mellett jellemzi őt az is, hogy önzetlenül vett részt olyan, nem mindig hálás és kellően méltányolt kollektív munkákban szerzőként, szerkesztőként, szerkesztőbizottsági tagként, mint az Értelmező szótár, a Magyar értelmező kéziszótár, a Petőfi-szótár, a Nyelvművelő kézikönyv (1980, 1985), a Magyar ragozási szótár (1994), Az értelmes beszéd hangzása, Mondatfonetika, valamint nem utolsósorban az akadémiai nagyszótár munkálatai. – Elekfi László önzetlensége segítőkészséggel párosult. Sokaknak, nekem is gyakran adott tanácsot, cédulákat, s ajánlott cikkeket és tanulmányokat.

Elekfi László tulajdonsága a pontosság és lelkiismeretesség is. Minden rábízott munkát mindig alapos tájékozódás alapján végzett el. Ez jellemzi minden ismertetését, kritikáját is. „Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése, különös tekintettel az aktuális mondattagolásra” című munkájáról M. KORCHMÁROS VALÉRIA a következőket írta: „[ez a munka] egy rendkívüli felkészültségű nyelvész több évtizedes munkásságának az eredménye: átgondolt, koherens rendszerben látja és látatja a nyelvi valóságot, annak Petőfi költészetében adott vetületét. Sine ira et studio veszi számba a sajátjával rokon vagy ellentétes véle-

ményeket, példamutató korrektséggel építve fel a maga elméletét; patikamérleggel mért megállapításaival nehéz vitatkozni.” (KORCHMÁROSTÓL id. WACHA IMRE MNy. 1991: 255).

Elekfi László véleményét soha nem rejtette véka alá, még akkor sem, ha az a divatos irányzatokkal ellentétben állt, vagy ha az elítélő volt. Megbántani azonban soha nem bántott meg senkit, hiszen mondandójában soha nem volt indulat vagy rosszindulat. Megalapozott kritikáját mindig jó szándék, segíteni akarás és az igazság keresése irányította. Az igazság keresése, ami sok más munkáját és egész életművét is jellemzi.

Foglalkozott jövőkutatással is, véleménye egy Gallasy Magdolna által szerkesztett kötetben jelent meg (a kérdésről I. ELEKFI LÁSZLÓ, in: Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások. Szerk. BOLLA KÁLMÁN, ELTE Fonetikai Tanszék, Bp., 2005. 459). Ebben különösen arra hívja fel a figyelmet, hogy a nyelvtudománynak törekednie kell az egzakt kutatási módszerre és tanulni más tudományágaktól azt, ami onnan elsajátítható. Ő is ezt tette és teszi, hiszen otthon van a modern irányzatokban éppúgy, mint az aprólékos filológiai munkában.

Mindaz, amit elmondtam és az is, amit nem mondhattam már el, bizonyítják, hogy a nyelvtudománynak jelentős alakját köszönhetjük 90. születésnapja alkalmából. Elekfi László azonban nemcsak kiváló tudós, hanem egyedülállóan kitűnő ember is, aki példaképül szolgálhat a magyar ifjúság számára. Kívánjuk Elekfi Lászlónak, hogy még sokáig őrizze meg friss egészségét, alkotóerejét, és még sokáig dolgozzon a magyar nyelvtudomány és mindannyiunk érdekében. Isten éltesse sokáig!

KESZLER BORBÁLA

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

A ruszinok elnevezései a XVI–XVIII. században

A témával kapcsolatban két megyének a feldolgozása áll rendelkezésünkre: Máramaros és Ugocsa. Beregből csak szórványos adataim vannak a XVI. századból. Mind Máramaros, mind Ugocsa bőséges családnévi adatokat is közöl egészen a XVIII. század végéig. Mint tudjuk, a vezetéknévek konzervatívak, számos régiséget őriztek meg. Családnéveink egy része utalhat az etnikumra, bár a ruszinban jóval kevesebbel találkozhatunk, mint a magyarban. Máramarosban és Ugocsában nem csupán a ruszinokra mint egységes népre hoznak adatokat, hanem a kialakulófélben levő egyes nyelvjárási, néprajzi csoportjaikra is. Ilyen a *Bilák* és a *Lemák* (MIZSER 2005: 30–1). Ezek azonban csak a XVII. század legvégéről és a XVIII. század elejéről valók. E csoportok beköltözése nyilvánvalóan nem sokkal ezelőtt történt.

Máramaros megye (BÉLAY 1943. passim): 1550-től vannak adataink. *Orosz*: BÉLAY Szaplonca (ma: Săpința, Románia) alatt a következőket írja: „A zsellérnevek között feltűnően sok a rutén eredetéről tanúskodó *Orosz* családnév” (BÉLAY 1943: 192). Ez nemcsak Szaploncán, hanem az egész megye területén a leggyakoribb népnévi alaptagú családnév (az *Oláh* mellett). Elmondhatjuk, hogy a ruszinok általános magyar elnevezése az *orosz* volt. E népnévről előzetesen már részletesebben írtam (MIZSER 2006: 235–6). Sajnos, ezt a jelentést etimológiai szótáraink nem közlik, hanem a ’nagyoros’ jelentést adják meg.

Igaz, ezt is jelentette, de őket inkább a *muszka* névvel illették. Máramarosban csak egyetlen egyszer fordul elő a *Muszka* családnév. 1575-ben tűnik fel Rahón (Paxiv) az *Oroszföldi* név, és e században meglehetősen gyakoriságú. Családnévként hozza a CsnSz. (793) is. Vagy volhiniai vagy bukovinai eredetre mutat. A *Lengyelországi* vezetéknév Galiciából való bevándorlásra utal (CsnSz. 673 is). Mindkettő csak ideiglenesen használt családnév lehet, az etnikumra csak hozzátvetőlegesen utal. Erősen megkérdőjelezve ide tartozhat a *Lengyel* és a *Polyák* név is, ha egyáltalán ruszinok voltak. Nagy számmal képviselteti magát a *Rusz* családnév. A ruszin falvakban nem túlságosan gyakori, de a román (többségű) közösségekben feltűnő a gyakorisága, így feltételezhető, hogy elrománosodott ruszinokra (is) vonatkozik. A Bereg megyében 1570-ben találunk egy névként feltüntetett körülírást is: Prisiak *Rusz* 'jővevény ruszin' (MIZSER 2007: 80). Így joggal elmondhatjuk, hogy a ruszinok általános elnevezése a magyar *Orosz* mellett a *Rusz* volt. Román, illetve ruszin képzéssel jöttek létre belőle a következő formák: *Ruszan*, *Ruszanok*, *Ruszka*, *Ruszkó*. Sőt, az is előfordulhat, hogy egyetlen embernek két nevét is feljegyezték: Alsóróna (Rona de Jos, Románia): 1715: *Orosz* Damján, 1720: *Rusz* Damján. Husztközön (Ханково), Kalocsán (Колочава), Kelecsenyben (Келечин) ismert volt a *Ruscsák* ~ *Ruszcák* név. A *Rusznák* (és nem a szlovákok által adott és gúnynévként használt *Rusznayák*!) 1672-ben bukkan fel Kőrösmezőn (Ясиня), de több helyen is családnév. A *Ruszin* vezetéknévvel 1585-ben, Kalocsán találkozunk először (*Ruzyn*), és a későbbiek folyamán is Kalocsa környékén fordul elő. 1570-ben a Bereg megyei Lohón összeírtak egy *Ruzin* nevű embert (MIZSER 2009: 66), a CsnSz. (92) csak 1648-ból hoz adatot. Az elmondottak alapján világos, hogy a *ruszin* népnév használatos volt ugyan, de nem túl gyakran. A románokat a megyében nemcsak *oláh*-nak nevezték, hanem *Olasz*-nak, *Volasz*-nak, *Vlasin*-nak, *Vlach*-nak is: e két utóbbiból származik a *Volosin*, illetve a *Bilák* elnevezés. Nyilvánvalóan arra utal, hogy a névviselők vagy románok szomszédságában laktak, vagy elruszinosodott románok voltak. 1676: Fr. *Bilaka* (Darva, Колодне). A Bilákon kívül képviselteti magát a *lemák* ~ *lemko* csoport is: 1715: Laurentius *Lemak* (Szuhapataka, Szárazpatak, Сухий), *Lemko* Iwan (Úrmező, Руське Поле). Kétes értékűnek érzem a csak egyszer, 1715-ben előforduló *Magyaruszká* nevet (Felsőróna, Rona de Sus, Románia).

U g o c s a m e g y e (SZABÓ 1937. passim): 1715–1788 közötti időszakból vannak adataink. Itt is általános és igen gyakori az *Orosz* családnév, tehát a névviselők többsége ruszin vagy ruszin származású. Maga a *Rusz* név nincs adatolva, de továbbképzett alakjai előfordulnak: *Ruszilo*, *Ruscsak*. 1745-ben jegyezték fel a *Ruszin* nevet Rákócson (Великий Раковець). A *Bilák* nevet Feketeardón (Чорнотисів) és Szőlősvégardón (Підвиноградів) viselték. Feltűnő a *Lemák* név gyakorisága: 12 helységből tudjuk adatolni.

A ruszin etnikumra utaló családnevek tehát meglehetősen tarkaságot mutatnak a régiségben. Azt természetesen nem mondhatjuk, hogy az elnevezések mindegyike általános volt, legfeljebb ingadozások lehettek a használatban a nyelvjárásoknak megfelelően. Nagyobb részük elvesztette népnévi jellegét, hiszen csak az *orosz* és a *ruszin* (esetleg a *rusznák*) maradt meg.

Máramarosban előfordul a *rutén* név is, igaz, latin formában. 1543: „To. plebanus *Ruthenus*” (Csománfalva, Чумальово) és 1549: „*Ruthenus* Franc. persbiter (!) Caluger dictus” (Herincse, Горинчово).

A hivatkozott irodalom

- BÉLAY VILMOS 1943. Máramaros megye társadalma és nemzetiségei. A megye betelepítésétől a XVIII. század elejéig. Település- és népiségtörténeti értekezések 7. Bp.
- MIZSER LAJOS 2005. Ruszin etnonimek. A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Közalapítvány Füzetek 21. Nyíregyháza. 29–31.
- MIZSER LAJOS 2006. Két népnév és ami körülöttük van (volt) nyelvjárásainkban. In: Nyelvi közösségek – nyelvi jogok. Szerk.: BENŐ ATTILA – SZILÁGYI N. SÁNDOR. Kolozsvár, 234–8.
- MIZSER LAJOS 2007. Ruszinokra utaló tulajdonnevek a 16. századi Bereg megyéből. Névtani Értesítő 29: 79–85.
- MIZSER LAJOS 2009. A munkácsi várhoz tartozó falvak hely- és személynevei 1570-ben. Névtani Értesítő 31: 63–7.
- SZABÓ ISTVÁN 1937. Ugocsa megye. Magyarság és nemzetiség. Tanulmányok a magyar népiségtörténet köréből I/1. Bp.

MIZSER LAJOS

Északkelet-magyarországi személynevek a kései ómagyar korból*

Rigó – Kálló 1. [1460–1480]: Stephani *Rigo*, jo. (DL. 56700); *Derzs 2–3.* 1462/1469: Blasium et Stephanum *Rygo* dictos, jo. (DL. 55899); 1462: Blasius et Stephanus *Rygo* dictos, jo. (DL. 55719); *Hugvaj 4.* 1525: Thoma *rjgo*, iud. (DL. 62463). < *rigó* 'feketerigó v. sárgarigó'. A név alapja sokféle tulajdonságra (pl. daloskedvű, fűtörésző személyre, hajszinre) utaló metaforikus elnevezés (CsnSz.). Mm: D.

Róka – Magyarveresmart 1. 1513: Georgio *Roka*, jo. (DL. 86743). < *róka* 'bozontos farkú, nyúlank testű ragadozó állat' (TESz.). A csn. sokféle indíték alapján keletkezhetett: például valamilyen tulajdonságra (vörös hajra, ravasz természetre) utaló metaforikus elnevezésként (CsnSz.). Mm: Ts., D.

Ronda – Kálló 1. [1430–1450]: Valentinus *Randa* (!), jo. (DL. 56709). < ? *ronda* 'aljas, alávaló, gyalázatos' (TESz.). A magyarázatot gyengíti, hogy a szó csak a XVII. századtól adatolható.

Rózsás – Tunyog, Györgyteleke és Nagykecő 1. 1452: Johanne *Rofas*, jo. (DL. 55498); *Kék 2.* [1521–1526]: Petri *Rozas*, jo. (DL. 26243); *Apafalva 3.* 1523: Matheo *Rofas*, jo. (DL. 71174). < *rózsa* növénynév -s képzős származéka. Esetleg rózsásarcú személy elnevezése (CsnSz.). Mm: Ts., D.

Salgó – Ártánd 1. 1518: Stephano *Salgo*, jo. (DL. 97664); **2.** 1518: Sebastiano *salgo*, jo. (DL. 97664). < (kevésbé vsz.) *salgó* ~ *sajgó* a *sajog* 'csillog, fénylik' -ó képzős melléknévi igeneve. Talán csillogó, ragyogó arcú, szemű elnevezése lehetett (CsnSz. *Sajgó*). Mm: H.

Sánta – Olcsva 1. 1440: Stephano *Santha*, jo. (DL. 55194); 1440: Stephano *fantha*, jo. (DL. 55201); 1447: Stephano *santa*, jo. (DL. 55346); **2.** 1440: Anthonio *fantha*, jo. (DL. 55201); 1440: Anthonio *Santha*, jo. (DL. 55194); 1447: Anthonio *Santha*, jo. (DL. 55346); **Dob 3.** 1446: Petrus *Santha*, jo. (DL. 13934); **Litke 4.** 1449: Tomas *fanta*, jo. (DL. 81139); [1450 k.]: Thomas *fantha*, jo. (DL. 82987); **5.** [1521–1526]: Johannis *Santha*, jo. (DL. 26243);

* L. MNy. 2010: 121–5.

Kisvárdá 6. 1449: Martinus *fanto*, jo. (DL. 81139); **Semjén** 7. [1430–1450]: Mathias *fantha*, jo. (DL. 56693); 8. 1468: Johannes *Santa*, jo. (DL. 55872); [1468 u.]: Johannes *Santha*, jo. (DL. 55872); 9. 1468: Elias *Santa*, jo. (DL. 55872); [1468 u.]: Elias *Santha*, jo. (DL. 55872); 10. 1468: Blasius *fantha*, jo. (DL. 55872); 11. 1468: Relicta Dorothea *fantha*, jo. (DL. 55872); **Hosszúmacs** 12. 1451: Johannes *fantha*, jo. (DL. 14467); **Hatház** 13. 1451: Johannes *fantha*, jo. (DL. 14467); **Harang** 14. [1451–1461]: Stanizlaus *fantha*, jo. (DL. 56691); 15. [1451–1461]: Laurentius *fantha*, jo. (DL. 56691); **Bacska** 16. 1456: Dyonisius *fantha*, jo. (DL. 15063); **Tét** 17. 1460: Martino *Santha*, jo. (DL. 55673); 1461: Martino *fantha*, jo. (DL. 55686); **Gút, Aba, Körtevényes** 18. 1470: Martinus *Santa*, jo. (DL. 17017); 19. 1470: Georgius *Santha*, jo. (DL. 17017); **Kálmánd** 20. 1500: Ambrosio *Santha*, jo. (DL. 73536); **Felsőcsongva** 21. 1513: Stephano *Santha*, jo. (DL. 86743); **Bartfalva** 22. 1513: Michaelae *Santha*, jo. (DL. 86743); **Borhid** 23. 1513: Francisco *Santha*, jo. (DL. 86743); **Hn.** 24. [1521–1526]: Mathei *Santha*, jo. (DL. 26243). < *sánta* 'hibás lábú, bicegő' (TESz.).

Sárga – **Tarna** 1. 1450: Irifko *farga*, jo. (DL. 14314). < *sárga* 'sápadt, vértelen <test-, arcszínű>' (TESz.).

Sárkány – **Olcsva** 1. 1440: Johanne *Sarkan*, jo. (DL. 55194); 1440: Johanne *Sarkan*, jo. (DL. 55201); 1447: Jo[hanne] [*Sar*] *kaj'n*, jo. (DL. 55346); **Hn.** 2. 1462: Johannem *Sarkan*, fam. (Z. XII. 275); [**Semjén**] 3. 1468: Nicolaus *farkan*, jo. (DL. 55872); [1468 u.]: Nicolaus *Sarkaan*, jo. (DL. 55872); **Egres** ?4. 1513: Jacobo *Sarka[n]*, jo. (DL. 86743); **Kisvárdá** 5. 1521: Nicolaus *sarkan*, jo. (DL. 82582). < *sárkány* 'egyfajta kígyó' v. 'mesebeli szörnyeteg' (TESz.). Valamilyen tulajdonságra (pl. fecsegő természetre) utaló metaforikus név lehet.

Sas – **Laskod** 1. [1430–1450]: relictá Ladislai *faf*, jo. (DL. 56693); **Meggyes** 2. 1513: Emérico *Sas*, jo. (DL. 86743). < *sas* 'egyfajta ragadozó madár' (TESz.). Mm: D. – L. még Sás (Ts).

Segges – **Harang** 1. [1451–1461]: Benedictus *fegges*, jo. (DL. 56691). < *segges* 'nagy ülepű, nagy fenekű' (CsnSz.).

Seres – **Laskod** 1. [1430–1450]: relictá Anthoni *Seres*, jo. (DL. 56693); **Eszlár** 2. [1452–1469]: Augustino *feres*, jo. (DL. 56714); 3. [1452–1469]: Francisco *feres*, jo. (DL. 56714); **Gyarmat** 4. 1459: Petro *Seres*, jo. (DL. 55658) = 1459: Petro Gywrws, jo. (DL. 55658/a.) A *Seres* név feltehetően másolási hiba eredménye. **Érpály** 5. 1463: Benedicto *Seres*, jo. (DL. 15882); [**Semjén**] 6. [1468 u.]: Valentinus *Seres*, jo. (DL. 55872); 7. 1468: Jacobus *feres*, jo. (DL. 55872); **Sima** 8–9. 1475: Petro *Seres* et Andrea filio eiusdem, jo. (DL. 17698); **Szászfalu** 10. 1513: Michaelae *Seres*, jo. (DL. 86743); **Pátroha** 11. 1521: Georgius *Seres*, jo. (DL. 82582); 12. [1521–1526]: Relicta Georgii *seres*, jo. (DL. 26243) Az előző özvegye. 13. 1521: Margarita relictá Valentini *feres*, jo. (DL. 82582). < *seres* 'sörivő' (KÁLMÁN 1989⁴: 82). Mm: Ts.

Setét – **Kálmánd** 1. 1500: Thoma *Setheth*, jo. (DL. 73536). < *setét* 'elvakult, zavaros fel-fogású, rosszindulatú' (TESz.).

Siket – **Döge** 1. [1445–1448]: Nicolaus *fiket*, jo. (DL. 81193); **Kisvárdá** 2. [1445–1448]: Barrabas *fjket*, jo. (DL. 81193); [1450 k.]: Barlabas *fjket*, jo. (DL. 82987); 3. [1445–1448]: Mathe *fiket*, jo. (DL. 81193); 4. 1521: Thomas *Sjket*, inq. (DL. 82582); [1521–1526]: Thomas *Sjket*, jo. (DL. 26243); 5. [1521–1526]: Franciscus *Zjket* (!), jo. (DL. 26243); **Kálló** 6. [1430–1450]: Ambrosius *fjket*, jo. (DL. 56709); [1430–1450]: Ambrosius *fjket*, jo. (DL. 56693); **Nagymihály** 7. 1450: Ade (!) *Sjket*, jo. (DL. 14314); **Kökényesd** 8. 1478: Dominico *Sjket*, jo. (DL. 70985); **Meggyes** 9. 1513: Gallo *Syket*, jo. (DL. 86743). < *siket* 'nem halló, nagyot halló' (TESz. *süket*).

Síró – *Kálunga* 1. [1445–1448]: Benedictus *fýro*, jo. (DL. 81193); *Márok* 2. 1453: Albertus *fýro*, jo. (DL. 81139); 3. 1521: Joannes *Sýro*, jo. (DL. 82582). < *síró* 'könnyező' v. 'kesergő, panaszkodó <személy>' (TESz. *sír*¹).>

Sód – *Ádám* 1. 1518: Emericus *Sood* (!), inq. (DL. 97664); 2. 1518: N[icolaus?] *Sood* (!), inq. (DL. 97664). < *sód* 'tréfálkozó, bolondoskodó <személy>' v. 'álnok, ravasz' (TESz.).>

Sordély – *Kisvárdá* 1. 1521: relictá Elizabet *Sordel*, jo. (DL. 82582). < *sordély* 'a sármányok családjába tartozó, nem költöző énekesmadár, kölesmadár' (TESz.). Valamilyen tulajdonságra (pl. fecsegő természetre) utaló metaforikus név lehet. Mm: D.

Sovány – *Kelecsény* 1. 1476: altero Johanne *Sowan*, jo. (DL. 17783); 2. 1476: Thoma similiter *Sowan*, jo. (DL. 17783). < *sovány* 'kny.' (CsnSz.).>

Sötét – *Nagymihály* 1. 1450: Thome *Setheth*, jo. (DL. 14314); 2. 1450: Pauli *Setheth*, jo. (DL. 14314). < *sötét* 'elvakult, felvilágosulatlan, zavaros felfogású' v. 'gonosz, rosszindulatú' v. 'feketébe hajló színű' (TESz.).>

Súgó – *Nagymihály* 1. 1450: Relicta Ladislai *Swgo*, jo. (DL. 14314). < *súgó* '<rosszat> sugalmazó, sugalló' (TESz. *súg*).>

Szakáll – *Litke* 1. [1445–1448]: Gallus *fakal*, jo. (DL. 81193); 1449: Gallus *fachal*, jo. (DL. 80968); [1450 k.]: Gallus *fakal*, jo. (DL. 82987); *Mártonfalva* 2. [1450–1470]: Blasius *Zakaal*, jo. (DL. 56701); [*Lök*] 3. [1460–1480]: Nicolao *Zakal*, jo. (DL. 56695); *Kisvárdá* 4. [1500–1520]: Blasius *Zakal*, cust. (DL. 83004). < *szakáll* 'állon növé szörzet' (TESz.). Szakállt viselő személy metonimikus elnevezése.

Szakállas – *Nábrád* 1. 1451: Anthonio *Zakaly* (!), fam., jo. (DL. 55490); 1452: Anthonio *Zakalos*, jo. (DL. 14584); 1459: Anthonio *Zakalos*, jo. (DL. 55658/a.); 1459: Anthonio *Zakalus*, jo. (DL. 55658); *Kisvárdá* 2. [1500–1520]: Johannes *Zakalos*, cust. (DL. 83004); *Királyháza* 3. 1513: Petro *Zakalos*, jo. (DL. 86743); 1513: Petro *Zakalos*, jo. (DL. 86743); *Színérváralja* 4. 1513: Stephano *Zakalos*, jo. (DL. 86743); *Döge* 5. 1521: Ambrosius *Zakalos*, jo. (DL. 82582); *Ajak* 6. 1521: Thomas *Zakalos*, lib. (DL. 82582); 7. [1521–1526]: Dionisius *Zakalos*, jo. (DL. 26243); *Meggyes* 8. 1523: similiter Stephano *Zakalos*, jo. (DL. 71174). < *szakállas* 'szakállt viselő' (CsnSz.).>

Szakály – Az adatot l. *Szakállas* 1. alatt. < vsz. *szakáll* ~ *szakály* 'állon növé szörzet' (TESz.).>

Szálas – *Bir* 1. [1460–1480]: Thomas *Zalas*, jo. (DL. 56700); *Forgolán* 2. 1478: Anthonius [*Z*] *alaas* de eadem *forgolan*, no. (DL. 70985). < *szálas* 'magas termetű' (CsnSz.).>

Szapora – *Magyarveresmart* 1. 1513: Urbano *Zapora*, jo. (DL. 86743). < *szapora* 'termékeny, gyorsan sokasodó' v. 'gyors' (CsnSz.).>

Szárcsa – *Badaló* 1. [1460–1480]: Martinus *Zarcha*, jo. (DL. 56700). < *szárcsa* 'csóka nagyságú, fekete tollazatú, fehér csőrű és honlokú vízimadár' v. 'különféle sötét színű, fejűkőn, nyakukon, homlokukon fehér foltot viselő vízimadarak' (TESz.). Valamely tulajdonság metaforikus elnevezése lehet. Mm: D.

Szegény – *Pócs* 1. 1446: Thomas *Segen*, jo. (DL. 13934); *Kálló* 2. [1430–1450]: Franciscus *Zegen*, jo. (DL. 56693); [1430–1450]: Franciscus *Zegen*, jo. (DL. 56709). < *szegény* 'sajnálatra méltó, szerencsétlen' (TESz.). Mm: Ts..>

Szegyes – *Királyháza* 1. 1513: Stephano *Zegyes* (!), jo. (DL. 86743). < ? *szegyes* vsz. 'kiugró mellkasú' (TESz. *szügy*).>

LEVÉLSZEKRÉNY

A. Molnár Ferenc írja. SZENTGYÖRGYI RUDOLF „Hogyan szólának? Az első magyar vers(töredék)” című cikkében (MNY. 2009: 411–31) a KT. szövegébe tett betoldásokkal kapcsolatban a 414. lapon a következőket írva hivatkozik rám (mivel a cikkben itt kétféle idézőjel is van, magam most nem teszem ki az idézőjelet): Ellentmondunk ezzel A. MOLNÁR FERENC véleményének: „A hozzáírások egy-egy szótaggal gyarapítják a »prózát« minden bizonnyal egy dallamhoz való jobb simulás érdekében” (2005: 125). Eddig az idézet. Erre a nekem tulajdonított megállapításra kollégánk hivatkozik még cikkének a 418–9. lapjain is. A szövegösszefüggés, a fenti véleményre való reagálásom és részben az idézőjelek (hiányos) használata azonban mutatják, hogy az idézett megállapítás nem az enyém, hanem a KOLTAY-KASTNER JENŐÉ. A félreértést az okozhatta – és ezért elnézést kérek –, hogy könyvemben (A legkorábbi magyar szövegemlékek. Olvasat, értelmezés, magyarázatok, frazeológia. Debrecen, 2005) KOLTAY-KASTNER álláspontját tárgyalva a tőle vett idézetből sajtóhibaként elmaradt a kezdő idézőjel, amit a 125. lapon a *szerezője* szó elé kellett volna kitennem.

Szentgyörgyi Rudolf írja. A. MOLNÁR FERENC okkal kifogásolja, hogy „Hogyan szólának? Az első magyar vers(töredék)” című írásomban tévedésből neki tulajdonítottam KOLTAY-KASTNER idézett véleményét (MNY. 2009: 414). Noha a cédulázás során valóban a nyitó idézőjel hiánya téveszthetett meg, e sajtóhiba mégsem ment föl a tévedés alól – melyért ezúton kérem szíves elnézését –, hiszen a tágabb szövegkörnyezetből nyilvánvaló, hogy A. MOLNÁR FERENC nem osztja e véleményt. Ennélfogva nem is kell A. MOLNÁR FERENC véleményének – illetve nem neki kell – ellentmondanom (vö. i. h.). Ugyanígy a 418–9. lapokon olvasható, e véleményt idéző bekezdés is figyelmen kívül hagyandó.

Sajnos értelemzavaró sajtóhibák az én írásomban is maradtak: a 423. lap utolsó bekezdésében az „ezt tartalmazhatta a félsomyi hiány változatban” mondatrészletből a „változatban” szó törlendő, illetve a 426. lap első bekezdésében „a XVI. századtól” kiegészítendő: „a XVI. század közepétől”.

Megjegyzem továbbá, hogy munkám során – E. ABAFFY ERZSÉBET átírását (1990: 125–6) is szem előtt tartva – A. MOLNÁR FERENC átíratát (2005: 122) használtam, s erre az első alkalommal, a 413. lapon utaltam is. A 414. lapon mégis félreérthető a *mýu*-re vonatkozó nem hivatkozott megjegyzésem: „korábban *eu*-nek olvasták”. A kitétel természetesen nem a tanulmányomnál, hanem az általam használt és fentebb hivatkozott átíratoknál korábbi szakmunkákra vonatkozik.

Végezetül szabadjon egy verstani pontosítást tennem. Sajnálatos módon a verssorok fölé – második hangsúlyok lemaradása okán – a négyütemű 15-ös versképlete került. A kataléktikus hangsúlyos trochaikus tetrameter versképlete helyesen:

/ / / / / / / /
X X X X | X X X X || X X X X | X X X ||

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

152. **Kugler Nóra:** A módosítószók funkciói. 2003.
153. **Zsilinszky Éva:** Az angol vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 2003.
154. **Pethő József:** A halmozás alakzata. A halmozás fogalmának, típusainak és funkcióinak vizsgálata (Krúdy Gyula Szinbád ifjúsága című kötete alapján). 2004.
155. **Olaszy Gábor:** Hangidőtartamok és időszervezeti elemek a magyar beszédben. 2006.
156. **Zelliger Erzsébet:** Az első magyar nyelvű népének és művelődéstörténeti háttere. A Zsigmond-kori Húsvéti népének keletkezésének körülményei, nyelvi kérdései. 2006.
157. **Mátai Mária:** A magyar szófajttörténet általános kérdései. 2007.
158. **Dér Csilla Ilona:** Grammatikalizáció. 2008.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

219. **B. Gergely Piroska:** A felekezetek hatása az erdélyi keresztnévhasználatra a reformáció és ellenreformáció korában. 2003. 1000 Ft.
221. **Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében.** Szerk. **Kiss Jenő.** 2004. 1500 Ft.
222. **Szenczi Molnár Albert:** Novae grammaticae ungaricae libri duo. Új magyar grammatika két könyvben. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2004. (Ez a szám könyv-árusi forgalomban nem kapható!)
224. **Regionális dialektusok, kisebbségi nyelvhasználat.** A 2005. október 20–21-i somorjai konferencia előadásai. Szerk. **Vörös Ferenc.** 2005. 1500 Ft.
225. **Vallanak a neveink múltjáról és jelenéről.** Magyar névtani kutatások Szlovákiában. Névtani konferencia Nyitrán 2005. jún. 2–4. Szerk. **Vörös Ferenc.** 2006. 1500 Ft.
226. **Pereszlényi Pál:** A magyar nyelv grammatikája. Grammatica Linguae Ungaricae. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2006. 2000 Ft.
227. **Varga Józsefné Horváth Mária:** 18–19. századi személynevek a Rábaközéből. Adattár. 2007. 2000 Ft.
- 228/1. **Nyelv, területiség, társadalom.** A 14. Élőnyelvi Konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai. Szerk. **Zelliger Erzsébet.** 2007. 3000 Ft.
- 228/2. **Komáromi Csipkés György:** A magyar nyelv magyarázata. Hungaria illustrata. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2008. 2000 Ft.
229. **Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet.** Budapest, 2008. április 17–18. Szerk. **Korompay Klára, Terbe Erika, C. Vladár Zsuzsa, Zsilinszky Éva.** 2009. 2000 Ft.
230. **Tsétsi János:** Helyesírási-grammatikai megjegyzések. Observationes Orthographico-grammaticae. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2009. 800 Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 2000 Ft.
 Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 3000 Ft.
 Domonkos-kódex. 1517. 1990. 3500 Ft.
 Nádor-kódex. 1508. 1994. 5000 Ft.
 Kazinczy-kódex. 1526–1541. 2003. 3000 Ft.
 Pozsonyi Kódex. 1520. 2004. 2000 Ft.
 Tihanyi Kódex. 1530–1532. 2007. 4000 Ft.
 Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrénének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
 Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 2000 Ft.
 Kéziratos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 2000 Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

A teljes lista olvasható a Társaságunk honlapján: www.mnyt.hu

A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).

Kódexkiadások: Szent Margit élete. 1990. 336 Ft; Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450 Ft; Gömör-kódex. 1516. 2001. 1500 Ft.

A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I–X. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995–2006. Kötetenként 4000 Ft. (Társasági tagoknak 3000 Ft.)

Köszöntő Janitsek Jenő 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 2000. 500 Ft.

Győr-Moson-Sopron megye földrajzi nevei. I. A kapuvári járás. Közzétette Hegedűs Attila. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. Győr, 1998. 1500 Ft.

Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése. Közzéteszik Hajdú Mihály és munkatársai. 1–9. Bp. (Kötetenként 1000, ill. 2000 Ft.)

Varga Józsefné Horváth Mária: Történeti személynevek a Rábaközéből (1690–1895). Győr, 2006. 1500 Ft. Mazurka Károly: Szuhogyi palóc tájszótár. Szerk. N. Fodor János. Bp., 2008. 1990 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

Számunk szerzői

Dr. Bańcerowski Janusz, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Szlovák és Balti Filológiai Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/D, janusz.banczerowski@gmail.com – *Bárányné Komári Erzsébet*, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola – Nyíregyházi Főiskola, Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék, 4400 Nyíregyháza, Sóstói út 31/B, baranye@nyf.hu – *Dr. Büky László*, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 6722 Szeged, Egyetem u. 2–6., buky@hung.u-szeged.hu – *Dr. Farkas Tamás*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, farkast@ludens.elte.hu – *Dr. N. Fodor János*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, nfodorj@ludens.elte.hu – *Földi Gábor*, Batthyány Lajos Gimnázium, 8800 Nagykanizsa, Rozgonyi utca 23., foldigabor@yahoo.com – *Dr. Gréczy-Zsoldos Enikő*, Miskolci Egyetem, 3515 Miskolc-Egyetemváros, Bölcsészettudományi Kar, gzse@chello.hu – *Dr. Kertész András*, Debreceni Egyetem, Germanisztikai Intézet, 4010 Debrecen, Pf. 47., andraskertesz@yahoo.de – *Dr. Keszler Borbála*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, keszler@ludens.elte.hu – *Kicsi Sándor András*, kicis@freemail.hu – *Kiss Magdaléna*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, kissmagdo@gmail.com – *Dr. Korompay Klára*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, korompay.klara@btk.elte.hu – *Dr. P. Lakatos Ilona*, Nyíregyházi Főiskola, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 4400 Nyíregyháza, Sóstói út 31/B, lakatosi@nyf.hu – *Dr. Mizser Lajos*, Nyíregyházi Főiskola, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 4400 Nyíregyháza, Sóstói út 31/B, mizserla@nyf.hu – *Dr. Mokány Sándor*, 2040 Budaörs Lévai utca 29. V. em. 41., mokany@freemail.hu – *Dr. A. Molnár Ferenc*, Miskolci Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Intézet Tanszék, 3515 Miskolc-Egyetemváros, Bölcsészettudományi Kar, amolnarf@t-online.hu – *Rab Irén*, Georg-August Universität Göttingen, D-37073 Göttingen, Theaterstr.14., irab@uni-goettingen.de – *Dr. Szabó József*, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 6722 Szeged, Egyetem u. 2. – *Szentgyörgyi Rudolf*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, szrudolf@gmail.com – *Dr. Szili Katalin*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/B, szili.k@t-online.hu – *Dr. Vörös Ferenc*, Nyugat-magyarországi Egyetem, Savaria Egyetemi Központ, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 9700 Szombathely, Károlyi Gáspár tér 4., voros99@freemail.hu – *Dr. Zántó Edina*, Fáy András Közlekedésgépészeti, Műszaki Szakközépiskola, 1095 Budapest, Mester u. 60–62., zanto@fay-bp.sulinet.hu

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Kiss Jenő elnök* címére (1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A) kell küldeni. – Az évi tagsági díj 4000 Ft, nyugdíjasoknak 2000 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, geszen, gyeden lévőknak 1000 Ft. Pártolói tagdíj 10000 Ft. – A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, III. em. 324. szoba), vagy befizethetők a Társaság Erste Bank 11991102–02102971 számú csekk számlájára. A Társaság köszönettel fogadja a személyi jövedelemadó 1%-ára tett felajánlásokat; adószám: 19007665-1-41.

Félfogadási idő: kedd (a felolvasó ülések előtt): 14–16.30, csütörtök: 10–12 óráig. Telefon (félfogadási időben): 485-5200/5121 mellék.

A Társaság honlapja: www.mnyt.hu, ímélcíme: tarsasag@mnyt.hu.

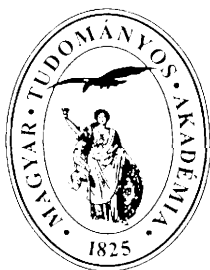
EGYÉB TUDNIVALÓK

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél, ímélben: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303-3440. További információ: +36-80-444-444. • Megvásárolható a *Kis Magiszter Könyvesbolt*ban (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796). • Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891, ímél: batthyany@kultur-press.hu). • Éves mutató: Kiss Gabriella. Szedte az Argumentum Kiadó. Tördelte Láng András. Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme. A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/>. Ímélcímünk: magyarnyelv@c3.hu.

Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to *Magyar Nyelvtudományi Társaság / Hungarian Linguistic Society*, Budapest, Múzeum krt. 4/A, H-1088 Hungary. E-mail: magyarnyelv@c3.hu. Web: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/>. Distributed in Hungary by Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága. Subscriptions accepted by newspaper carriers, and in the Magyar Posta Zrt. office: 1008 Budapest, Orczy tér 1. E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu. Distributed outside Hungary by Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: +36-1-201-8891, e-mail: batthyany@kultur-press.hu).

Folyóiratunk állandó támogatója
az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága.

Folyóiratunknak ezt a számát
támogatta:

Nemzeti Kulturális Alap

ISSN 0025–0228 (nyomtatott)

HU ISSN 1588-1210 (online)

The Hungarian Language

Journal of the Society of Hungarian Linguistics

Managing Editor

LORÁND BENKŐ

Editor

DEZSŐ JUHÁSZ

Technical Editors

TAMÁS FARKAS, RUDOLF SZENTGYÖRGYI

Editorial Board

IMRE BÉKÉSI, LÁSZLÓ HONTI, FERENC KIEFER,
JENŐ KISS, ISTVÁN NYOMÁRKAY, FERENC PUSZTAI,
ÁRPÁD SEBESTYÉN, PÉTER SIPTÁR, ISTVÁN SZATHMÁRI

Advisory Board

ELŻBIETA ARTOWICZ (PL), DANILO GHENO (I),
RIHO GRÜNTAL (FIN), VALENTIN GUSEV (RU),
JÁNOS PÉNTEK (RO), SUSAN GAL (USA),
EBERHARD WINKLER (D)

CONTENTS

<i>Bañcerowski, Janusz</i> : The role of language in the construal of human reality	129
<i>Kertész, András</i> : Why should the linguist get out of bed in the morning? Or: Chomsky's "revolutions" and the historiography of generative linguistics	145
<i>Vörös, Ferenc</i> : A preliminary sample from the Atlas of Hungarian Family Names	156
<i>Farkas, Tamás</i> : The borrowed family name <i>Novák</i> and the Hungarian stock of family names	169
<i>B. Komári, Erzsébet</i> : Morphological adaptation of Hungarian loanwords in Ruthenian	182
Minor Contributions. <i>Kicsi Sándor, András</i> : Some instances of enantiosemy in Hungarian	196
Etymologies. <i>Büky, László</i> : <i>Mosolog, mind a ragalla</i> 'smile faintly'. – <i>Mokány, Sándor</i> : <i>Dobva-fakadva</i> 'in an awful bate'	198
Historiography. <i>Korompay, Klára</i> : The series Early Hungarian Codices. New results and future perspectives. – <i>Szili, Katalin</i> : The earliest Hungarian grammar written for Russian readers	203
Reviews. <i>Földi, Gábor</i> : Rásonyi László – Baski Imre, <i>Onomasticon Turcicum</i> – Turkic Personal Names I–II. – <i>Zántó, Edina</i> : Proceedings of the Sixth Hungarian Conference of Onomastics. – <i>Kiss, Magdaléna</i> : Two books on place names from medieval Bihar County. – <i>P. Lakatos, Ilona</i> : Кóтык Істván, Українські заїмствовання в ужанському венгерському гово́рі [Ukrainian loanwords in the local Hungarian dialect of Ung]. – <i>Szabó, József</i> : Pesti János, <i>Alsómocsoládi tájszótár</i> [A dialect dictionary of the village of Alsómocsolád]. – <i>Gréczi-Zsoldos, Enikő</i> : Kabán Annamária, <i>A szövegvizsgálat útjain</i> [Down the paths of text research]	212
Miscellanea. <i>Rab, Irén</i> : The Year of the Hungarian Language in Göttingen	244
Society News. <i>Keszler, Borbála</i> : László Elekfi is 80	246
Data from the History of Hungarian. <i>Mizser, Lajos</i> : Ethnic names for Ruthenians in the 16–17th centuries. – <i>N. Fodor, János</i> : Late Old Hungarian personal names from North-East Hungary	249
Letters to the Editor. <i>Ferenc A. Molnár</i> writes. – <i>Rudolf Szentgyörgyi</i> writes	254

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

ALAPÍTVÁ: 1904-BEN

106.

ÉVFOLYAM

2010.

3. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
ARGUMENTUM KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

Technikai szerkesztők:
FARKAS TAMÁS, SZENTGYÖRGYI RUDOLF

Szerkesztőbizottság:
**BÉKÉSI IMRE, HONTI LÁSZLÓ, KIEFER FERENC,
KISS JENŐ, NYOMÁRKAY ISTVÁN, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SIPTÁR PÉTER, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Nemzetközi tanácsadó testület:
**ELŻBIETA ARTOWICZ (PL), DANILO GHENO (I),
RIHO GRÜNTAL (FIN), VALENTYIN GUSZEV (RU),
PÉNTEK JÁNOS (RO), SUSAN GAL (USA),
EBERHARD WINKLER (D)**

TARTALOM

<i>Kertész András: Miért érdemes a nyelvésznek reggelente felkelni az ágyból? Avagy: Chomsky „forradalmai” és a generatív nyelvészet historiográfiája</i>	257
<i>Mátai Mária: A magyar szófajttörténet egyes kérdései</i>	269
<i>Zelliger Erzsébet: Az Óperenciás-tengeren innen és túl. Magyar vonatkozású helynevek nyomában</i>	283
<i>Szentgyörgyi Rudolf: A Tihanyi alapítólevél görög helynevei</i>	295
<i>Vörös Ferenc: Mutatvány a mai magyar családnévatalasz előmunkálataiból</i>	308
<i>Károly Krisztina: Az ismétlésről a fordítási univerzálék tükrében. A lexikai ismétléstolódások magyar–angol fordításban</i>	322
Kisebbségi közlemények. Csákváry Orsolya – Veszprémy László: A Fekete-tenger említése Anonymus krónikájában és a skandináv forrásokban	339
Szó- és szóhasználati anyagok. Mizser Lajos: Verbiás. – Vucskómező. – Sebestyén Zolt: Perecseny	343
Élő nyelv. Szabó József: A kupa ’mélyedés, gödör’ tájszóról	346
Tudománytörténet. Szili Katalin: Az első olaszoknak szóló magyarnyelv-könyvről (Deáky Zsigmond, Grammatica Ungherese Ad Uso Degli Italiani. Roma, 1827.)	353
Szemle. Haader Lea: Borbála Keszler – Klára Lengyel, Ungarische Grammatik. – Péter Mihály: Kemény Gábor, A nyelvtől a stílusig. Válogatott tanulmányok, cikkek. – Nagy Levente: Dictionarium Valachico-Latinum. Primul dicționar al limbii române. – Büky László: Beke József szerk., Radnóti-szótár. Radnóti Miklós költői nyelvének szókészlete	360
Társasági ügyek. A Magyar Nyelvtudományi Társaság választmánya: Nyelv-rokonság és nemzeti tudat: állásfoglalás	380
Nyelvtörténeti adatok. Fodor János: Északkelet-magyarországi személynévek a kései ómagyar korból	381

Miért érdemes a nyelvésznek reggelente felkelni az ágyból?

Avagy: Chomsky „forradalmi” és a generatív nyelvészet historiográfiája*

C) Nyitott kérdések. – 1. Milyen viszony áll fenn a generatív nyelvészet kialakulása és a neo-bloomfieldi strukturalizmus között? – Noha ez a legfontosabb kérdések egyike, egyelőre adekvát válasz nem körvonalazódik. A 2. szakaszban tárgyalt álláspontok vagy kétségbe vonják a neo-bloomfieldi strukturalizmussal való folytonosságot, az újításokat kiemelve és forradalomról beszélve, vagy fordítva, a folytonosságot hangsúlyozzák. Az első csoportba tartozik például KOERNER 1978; NEWMAYER 1980, 1986a, 1986b és TEN HACKEN (2007); a másodikba HYMES–FOUGHT 1981. [1975]; KOERNER 1989, 2002, 2004; MURRAY 1994; HARRIS 1993a. Amennyiben az ismertetett álláspontokat összevetjük, azt láthatjuk, hogy a neo-bloomfieldi strukturalizmus eredményei és a „Syntactic Structures” tartalma közötti folyamatosság és eltérés e két sematikus ábrázolásnál jóval differenciáltabb. Fontos, de tisztázatlan kérdés, hogy a korai generatív grammatika milyen módon és milyen mértékben értékelte visszamenőlegesen újra a neo-bloomfieldi strukturalizmus – mindenekelőtt a ZELLIG S. HARRIS névvel fémjelzett vonulat – módszereit és felismeréseit.

2. Milyen viszony áll fenn a generatív nyelvészeten belül egy adott stádiumnak a közvetlen előzménnyel való folyamatossága és az előzménytől lényeges pontokon eltérő újítások között? – Egyesek (PIATELLI-PALMARINI 1998; GREWENDORF 1993, 2007; MCCAWLEY 1976; BIERWISCH 1993) forradalminak minősített törésvonalat feltételeznek a generatív nyelvészet fő stádiumai között. Mások a „Syntactic Structures” forradalmi hatását követően az egyes stádiumok viszonyát lineáris fejlődésként mutatják be (NEWMAYER 1980, 1986a; TEN HACKEN 2007; BOECKX 2006). Végül a nézetek harmadik típusa hanyatlási folyamatként értelmezi a generatív nyelvészet történetét (JÄGER 1993a, 1993b; LAKOFF 1989; SEUREN 2004; LAPPIN et al. 2000b, 2001).

3. Milyen viszony áll fenn a generatív nyelvészet történetében szerepet játszó társadalmi, intellektuális és re-

---

* Negyedik közlemény. Az előzőt l. MNy. 2010: 145–56.

torikai tényezők között? – Áttekintésünkben kitérünk, hogy a generatív nyelvészet történetében három tényező játszott meghatározóan fontos szerepet: a tudományos eredményeket befolyásoló szociológiai, az intellektuális és a retorikai. Ez a megfigyelés azért lényeges, mert a posztkuhnianus tudománytörténetírás-elméletek egyik központi problémája pontosan az a kérdés, hogy a tudományos megismerésben e három tényező milyen arányban van jelen és milyen tudománytörténet-elméleti keretben ragadható meg. Az, hogy e tényezők reflektálatlanul keverednek egyes historiográfiai felfogásokban, azt jelzi, hogy a szerzők egy része nem dolgozta fel a szükséges mértékben a hetvenes évektől kezdődően kibontakozó ismeretelméleti, tudományelméleti és tudománytörténet-elméleti szakirodalom ezen markáns vonulatát. KUHN, LAUDAN vagy LAKATOS több évtizeddel ezelőtti munkái óta lényeges fejlemények történtek az ismeret- és tudományelméletben, melyekkel összefüggésben különböző historiográfiai eszközök széles kínálata jött létre. Az e kínálatra való reflexió hiánya a KUHN, LAKATOS vagy LAUDAN historiográfia-elmélete melletti döntést anakronisztikussá teszi (hasonló megállapításhoz más kontextusban l. pl. BARTON 1995: 483–4). Az említett három tényező viszonyára vonatkozó kérdés ezen új eszközök átfogó és tárgyyszerű kiértékelése nélkül nem válaszolható meg.

4. Hogyan kezelje a historiográfia azt a tényt, hogy a generatív nyelvészet valamely későbbi fázisába beépülnek valamely korábbi fázisban elutasított problémamegoldások? – Egyik elemzés sem tudja kezelni azt a tényt, hogy a generatív nyelvészet egy-egy új fázisában felbukkannak valamely korábbi fázisban elutasított, sőt éppenséggel pellengérre állított problémamegoldások, fogalmak, módszerek, állítások. Ennek egyik legszembetűnőbb példája az, ahogy a generatív szemantikusok által felvetett ötletek egy része elősegítette a Kormányzás és Kötés Elméletének kialakulását. HARRIS (1993a: 253) egyenesen úgy fogalmaz, hogy CHOMSKY „el-lopta” ellenfelei, a generatív szemantikusok eredményeit. Még NEWMEYER (1986a: 139) is megjegyzi – noha nem részletezi és nem fejt ki –, hogy azok egy jelentős hányada beépült az interpretativisták munkásságába „gyakorlatilag mindig anélkül, hogy elismerték volna”. Vagy: a minimalizmus egyes kritikusainak állítása szerint az utóbbi valójában visszatért a generatív szemantika eredeti törekvéseihez (l. pl. SEUREN 2004; PULLUM 1996). Például azzal, hogy a minimalizmus csupán két reprezentációs szintet feltételez, mégpedig a fonetikait és a szemantikait, ez pedig – mint PULLUM (1996: 138) hangsúlyozza – pontosan megfelel POSTAL (1972) javaslatának. Érdekes módon még NEWMEYER is, noha meggyőződéses chomskyánus, meglehetősen keménységgel fogalmazva jelenti ki, hogy a „21. század CHOMSKYja a 20. század POSTALjának reinkarnációjaként” értelmezhető (NEWMEYER 2004: 418; l. még NEWMEYER 2003). BOECKX (2006: 178–80) szintén elismeri az egykori generatív szemantikus, ROSS (1967) néhány javaslatának a minimalizmusban való újraértelmezését: ilyen a „sluicing”, vagy a „szigetekből” való kimozgatás elemzése. A korábban elvetett generatív szemantika eredményeinek felbukkanását a minimalizmusban mi sem igazolja jobban annál, mint hogy a minimalizmust védelmező tudománytörténeti áttekintésében – miután megkísérli visszautasítani a bírálatokat – maga BOECKX is kijelenti: „semmi különös, irracionális vagy inkonzisztens nincs

abban, hogy régi eszközöket állítunk csatasorba új célok érdekében más elméleti kontextusban” (BOECKX 2006: 179, 14. lábjegyzet).

Az egyes fogalmak, tételek, problémamegoldások *e v i s s z a m e n ő l e g e s* újraértékelése rendkívül fontos összetevője a generatív nyelvészet fejlődésének, ugyanakkor szerepe és mechanizmusa feltáratlan.

5. *Hogyan kezelje a historiográfia azt a tényt, hogy egy korábbi fázis felvetett és megkísérelt megoldani olyan problémákat, amelyekkel egy későbbi fázis nem boldogult?* – A kérdés illusztrálására a nagyszámú példa közül kettőt említünk. Az első a generatív szemantika és a Kormányzás és Kötés Elméletének viszonyára, a második az utóbbi és a minimalizmus viszonyára vonatkozik. LAKOFF (1989: 959–62) a generatív szemantika legfontosabb és legprogresszívebb eredményei között említi, hogy az interpretativisták dichotómiái helyett felvetették bizonyos grammatikai, elméleti és tudományódszertani kategóriák kontinuitását, amelyet az interpretativisták azonban élesen elutasítottak. LAKOFF (1989: 961) szerint az, hogy a kategóriák kontinuitásának lehetőségét kizárták az elméletből, „az Egyháznak azon gondolkodásmódjára emlékeztet, amely GALILEIvel való konfliktusát meghatározta: ha a mindenkor elfogadott tudás, vagy tudományos módszer nem áll összhangban a tényekkel, akkor le kell tagadni a tényeket”. A hamis dichotómiák egyike a ’grammatikus vs. nem-grammatikus’: az „Aspects”-szel fémjelzett elmélet számára releváns adatok jelentős részéről nem dönthető el egyértelműen, hogy grammatikusak-e vagy sem. Ezt a problémát a generatív szemantikusok többek között a dichotómiának egy kontinuummal való helyettesítésével kívánták megoldani: a grammatikalitásnak kontinuumot alkotó fokozatai vannak. Az interpretativisták egészen az 1990-es évek közepéig – tehát a Kormányzás és Kötés Elméletének teljes időszaka alatt – alábecsülték a grammatikalitás fogalmából származó problémákat. (Csupán a kilencvenes évek közepén – elsősorban SCHÜTZE nagyhatású monográfiájának [1996] hatására – látták be a dichotómiával nem kezelhető problémák súlyát, és ekkor bontakozott ki az a mai napig tartó diszkusszió, amely a grammatikalitási ítéletek mint adatforrások alapvető újraértékelését kényszerítette ki; l. ehhez KERTÉSZ–RÁKOSI 2008; STERNEFELD ed. 2007.)

Arra, hogy a Kormányzás és Kötés Elmélete kezelni tudott olyan eseteket, amelyeket a minimalizmus nem tud, számos példa található egyebek mellett a következő írásokban: POSTAL 2003; PULLUM 1996; LAPPIN et al. 2000a, 2000b, 2001; LEVINE 2002; NEWMAYER 2003, 2004 stb. Illusztrációképpen azt emeljük ki, hogy NEWMAYER (2003: 589–90) szerint a Minimalista Program a Kormányzás és Kötés Elméletéhez képest oly mértékben lecsupaszította az elméleti apparátust, hogy gyakorlatilag minden minimalista beállítottságú tanulmány az empirikus anyag elemzéséhez vagy kénytelen közvetlenül az utóbbiból átvenni ségedhipotéziseket, vagy pedig ad hoc módon posztulálni őket.

A szakasz címében felvetett kérdés szintén a problémák és megoldásaik *v i s s z a m e n ő l e g e s* újraértékelésével függ össze. Míg az előző szakaszban említett esetek arról szólnak, hogy egy korábban elvetett elméleti keret eredményei új értelmet kaptak egy későbbi elméleti keretben, itt az „újraértékelés” ezzel

ellentétes folyamatra utal: korábbi sikeres problémamegoldások későbbi elvetésére. A kérdésre nincs válasz a historiográfiai munkákban.

6. Milyen viszony áll fenn a CHOMSKY névvel fémjelzett generatív nyelvészet és annak az elméleti nyelvészetben belüli alternatívái között? – Tisztázatlan az elméleti nyelvészetben belül a CHOMSKY-féle irányvonal és olyan riválisai viszonya, mint például a Lexikai-Funkcionális Grammatika, a Fejközpontú Frázisstruktúra Grammatika, az Általánosított Frázisstruktúra Grammatika és JACKENDOFF nyelvészete. Egyrészt a bemutatott historiográfiai megközelítések nagy része nem tér ki a kérdés vizsgálatára. Másrészt az a két álláspont, amely tárgyalja, erősen eltérő. NEUMEYER (1998) különbséget tesz formalista és funkcionista nyelvészet között. A formalizmuson belül két irányzatot különböztet meg: CHOMSKY nyelvészetét az egyikhez, a többit a másikhoz sorolja, és úgy véli, hogy a két irányzat csupán jelentéktelen módon és mértékben különbözik egymástól (NEUMEYER 1998: 12). Ezzel szemben TEN HACKEN (2007, 2002) inadekvátnak tartja NEUMEYER osztályozását. Amellett érvel, hogy CHOMSKY nyelvészete és az említett négy irányzat különböző kutatási programokat alkotnak. Ugyanakkor az utóbbiak nem azonos távolságra vannak CHOMSKY kutatási programjától. CHOMSKY és JACKENDOFF kutatási programja azzal a közös vonással rendelkezik, hogy az univerzális grammatika leírja a nyelvi képességet, és magyarázza az egyes nyelvek grammatikáját. Elsősorban abban különböznek, hogy eltérően ítélik meg az emberi nyelv evolúcióját (TEN HACKEN 2007: 267). Ennél lényegesebb különbségek mutatkoznak egyfelől CHOMSKY kutatási programja, másfelől a Fejközpontú Frázisstruktúra Grammatika és az Általánosított Frázisstruktúra Grammatika között. TEN HACKEN szerint az Általánosított Frázisstruktúra Grammatika – eltérően CHOMSKY programjától, 1. a 2. A) 2. szakaszt is – formális tudomány, a Fejközpontú Frázisstruktúra Grammatika pedig nem fogadja el a nyelv mentalista felfogását, de nem csatlakozik a mentalizmust tagadó nézetekhez sem (TEN HACKEN 2007: 268). TEN HACKEN tehát egészen máshol húzza meg az irányzatok közötti határt, mint NEUMEYER. Abból, hogy ezen irányzatokat CHOMSKYéhoz képest új kutatási programnak minősíti, és a tudományos forradalmat egy új kutatási program megjelenéseként határozza meg, annak kellene következnie, hogy az említett alternatív irányzatok tudományos forradalmak kiváltói. Ugyanakkor ezt a következtetést nem vonja le, ezért kérdésessé válik fogalomhasználatának koherenciája (l. bővebben KERTÉSZ megj. e.).

Látható tehát, hogy a nézetek e tekintetben is erősen eltérőek és az alkalmazott kategóriák nem alkalmasak a kérdés megnyugtató tisztázására, miközben nem lehet vitás, hogy az elméleti nyelvészet belső tagoltságának vizsgálata megkerülhetetlen historiográfiai feladat.

7. Melyek a generatív nyelvészet stádiumainak mindegyikében fellelhető konstans elemek? – E kérdés nagyon lényeges, mert a választól függően eltérően kell megítélnünk a generatív nyelvészet egészét és sokféleségét. Mint a 2. szakaszban láttuk, van olyan szerző, aki szerint CHOMSKY kutatási programja már 1958-ban – kognitívizmusát tekintve is – „készén állt” (TEN HACKEN 2007: 104–5). TOMALIN (2008: 188) nem a kognitívizmust, hanem a formalizmust tekinti azon konstans elemnek, amely a „Syntactic

Structures” megjelenését megelőző évektől kezdődően egészen a Minimalista Programig megőrződött és a generatív nyelvészet egységét bizonyítja. SEUREN (1998) pedig a metaelméleti komponenszt tartja a CHOMSKY-féle nyelvészet fejlődési stádiumain átívelő összetevőnek. A kérdés tehát, tekintettel az eddigi válaszok erősen eltérő voltára, távolról sem triviális.

8. A generatív nyelvészet természettudomány? – A szakirodalomban az e kérdésre adott válaszok nehezen értelmezhetők, mert szétválaszthatatlanul összefonódtak csoportérdekeket szolgáló legitimációs törekvésekkel. Egyfelől a chomskyánusok legitimációs stratégiájának része az igenlő válasz, melynek célja „a természettudományok presztízsének kihasználása” (LEVINE 2002: 326). Egyik szemléletes és friss példaként azt az erőfeszítést említjük, amellyel BOECKX (2006: 123–51) próbálja feloldani a biológia és a „GALILEI-féle tudomány” módszertana közötti ellentmondást annak érdekében, hogy a minimalizmust – a jelenlegi „korszellem” szerint a legprogresszívebbnek tekintett diszciplínák közé sorolt – „biológiá”-nak nevezhesse, egyúttal azonban fenntarthassa a GALILEI-féle tudomány művelésének deziderátumát is. Ugyancsak friss és jellemző példa TEN HACKEN (2007: 30) tekintélyelvű legitimációs érvelése, amely így hangzik: *m i v e l* CHOMSKY azt állítja, hogy a generatív nyelvészet természettudomány, *e z é r t* a generatív nyelvészet természettudomány. Másfelől a szakirodalom olyan érveket fogalmazott meg a generatív nyelvészet különböző stádiumainak természettudomány voltával szemben (JÄGER 1993a; LAKOFF 1989; LAPPIN–LEVINE–JOHNSON 2000a, 2000b, 2001; LEVINE 2002; SEUREN 2004; stb.), amelyek szintén nem mentesek a legitimációs törekvéstől – noha ellenkező előjellel. (L. bővebben KERTÉSZ megj. e.)

Az, hogy a generatív nyelvészet milyen viszonyban áll egyes természettudományos diszciplínákkal, csakis tárgyszerű, differenciált és kompetens *t u d o m á n y - e l m é l e t i r e f l e x i ó* révén vizsgálható. Ilyen vizsgálatnak a historiográfiai szakirodalomban nyoma sincs.

4. Összegzés és kitekintés. – A metahistoriográfiai értékelés eredményeként a következő általánosítást kapjuk:

- (Á) A bemutatott felfogások egyike sem fogadható el, mivel a 3. B) szakaszban összefoglalt hibáik következtében – különböző okokból, különböző módon és különböző mértékben – mindegyikük alkalmatlan arra, hogy hiteles és adekvát választ adjon a generatív nyelvészet historiográfiájának a 3. C) szakaszban felsorolt nyitott kérdéseire.

(Á)-ból az következik, hogy ha meg kívánjuk érteni a generatív nyelvészet tudománytörténeti státusát, a nyelvészet historiográfiáját *g y ö k e r e s e n ú j a l a p o k r a* kell helyezni. (Azt, hogy a jelenlegi historiográfiákban nincs meg a megújulás lehetősége, jól szemlélteti két frissen megjelent, ellentétes érdekeket szolgáló tanulmánykötet összevetése is, l. BRICMONT–FRANCK eds. 2010 és KIBBEE ed. 2010.)

Milyen *a l a p f o g a l o m* lehet alkalmas a generatív nyelvészet történetének leírására egy újfajta historiográfiában? E kérdésre természetesen nincs egyetlen helyes válasz, azt azonban megmondhatjuk, hogy mely alapfogalmak *n e m* alkal-

masak. Az áttekintésből kitűnik, hogy a 'forradalom' és a 'paradigma' fogalma teljes mértékben diszkreditálódott. Ha ugyanazon szerző több művét minősítik a kommentátorok 'forradalminak' és új 'paradigma' forrásának, és e fogalmakat mindenkori érdekeiknek megfelelően, különféleképpen értelmezik, akkor nyilvánvaló, hogy azok 'üresek', és nem tekinthetők a tudománytörténet-írást szolgáló adekvát kategóriáknak. Egy olyan historiográfiának, amely el kívánja kerülni a 3. B) szakaszban összegzett hibákat, nem szabad e fogalmakra épülnie. A historiográfiai szakirodalom PERCIVAL több mint három évtizeddel ezelőtti jósolatának beteljesülését igazolja: „egészségtelen helyzet alakulhat ki, ha a nyelvészek minden, szakmájukon belüli elméleti véleménykülönbséget rivális paradigmák közötti konfliktusként, vagyis inkommenzurábilis nézőpontokként kezdenek el szemlélni, és ezt mentséggént használják arra, hogy figyelmen kívül hagyják a racionális eszmecsere alapjait”, ez a magatartás pedig „nem a nyelvészetben belüli tudományos mérce emeléséhez, hanem csökkentéséhez vezethet” (PERCIVAL 1976: 292; kiemelés: K. A.; l. még KERTÉSZ–RÁKOSI–BÓDOG 2006).

A historiográfiai eszköz kiválasztásához áttekintésünk két támponttal szolgál. Az első az a többször hangsúlyozott felismerés, hogy a nyelvészet historiográfiája a tudományelmélet jelenlegi állásához igazodó, kifinomult metodológiai reflexió nélkül nem művelhető elfogadhatóan. Tudjuk ugyanis, hogy a posztkuhniánus nézetek egyik legfontosabb sajátossága a tudománytörténeti és a tudományelméleti nézőpont egymásra utaltsága. Mint láttuk, a jelenlegi historiográfiák hibái jelentős mértékben e viszony figyelmen kívül hagyásából származnak.

Másodszor, általánosságban elfogadható az a bemutatott historiográfiák némelyikében – l. KOERNER (1995, 2002), HUCK–GOLDSMITH (1995), HYMES–FOUGHT (1975/1981) – képviselt elvi álláspont, hogy a nyelvtudomány-történeti kutatásnak különböző szempontok komplex rendszerét kell alkalmaznia, mely változatos adatforrások differenciált felhasználására támaszkodva intellektuális, társadalmi és retorikai/argumentációs tényezőket egyaránt figyelembe vesz. Ugyanakkor a vizsgálat tárgyának – a generatív nyelvészet történetének – komplexitása nem zárja ki, hanem ellenkezőleg: motiválja azt, hogy a tényezők valamelyikét kiemelve, a többitől absztraháljunk és egy bizonyos aspektusra fókuszáló vizsgálatot hajtsunk végre. Jól motivált lehet egy meghatározott – például a társadalmi vagy az argumentációs – szempont kiemelése és megfelelő eszközökkel való vizsgálata, amennyiben nem állítjuk kizárólagosságát, hanem világosan rögzítjük, hogy a 3. C) szakaszban felsorolt nyitott kérdések közül melyek megválaszolására alkalmas és melyekére nem.

A fenti általános támpontok szűkítik ugyan, de nem jelölik ki egyértelműen a lehetséges, új típusú historiográfiák körét. Az eszközöknek és alapfogalmaknak a jelzett határokon belüli sokfélesége szükségképpen megengedi a központi hipotézisek pluralizmusát is, viszont nem engedi meg, hogy egy bizonyos tételt kizárólagos érvényűnek tekintsünk. Például abból, hogy egy adott megközelítés kimond egy szociológiai tételt a kutatói csoportok szerkezetére vonatkozóan, nem következhet, hogy egy másik megközelítésben nem mondható ki tétel az elméletek argumentációs szerkezetére és a vitákban alkalmazott retorikai arzenálra nézve. Vagy: ha úgy döntünk, hogy az egyes stádiumokra jellemző elméletek logikai szer-

kezetét vetjük alá összehasonlító elemzésnek, akkor tudnunk kell, hogy ezen esz-közzel nem kapunk magyarázatot a generatív szemantika vereségére, melynek nem logikai okai voltak.

Összefoglalva: egyfelől a hiteles és adekvát historiográfiáknak nem szabad el-követniük azokat a hibákat, amelyeket a 3. B) szakaszban felsoroltunk, másfelől az imént vázolt általános alapelveken belül meg kell engednünk a 3. C) szakasz nyitott kérdései közül egyre vagy többre választ adó eszközök, hipotézisek és alapfogal-mak sokféleségét (l. bővebben KERTÉSZ 2010).

Mi tehát a válaszuk a tanulmányunk címében feltett kérdésre? A válasz köz-vetlenül következik a metahistoriográfiai értékelés eredményéből: a reggeli felke-lésnek sokféleképpen adhat értelmet a nyelvész, de az aznapra tervezett forrada-lommal egészen biztosan nem.

Kulcsszók: Chomsky forradalma, generatív nyelvészet, nyelvtudomány-történet, a nyelv-észet tudományelmélete, strukturalizmus.

A hivatkozott irodalom

- AARSLEFF, HANS 1970. The History of Linguistics and Professor Chomsky. *Language* 46: 570–85.
- AARSLEFF, HANS 1973. A Word on Koerner's Historiography of Linguistics. *Anthropological Linguistics* 15: 148–50.
- ANTTILA, RAIMO 1975. Revelation as Linguistic Revolution. In: MAKKAI, ADAM – MAKKAI, VALERIE BECKER eds., *The First LACUS Forum 1974*. Hornbeam Press, Columbia, South Carolina. 171–6.
- BARTON, ELLEN L. 1995. Contesting Language. *College English* 57: 181–97.
- BARSKY, ROBERT F. 1998. Noam Chomsky: A Life of Dissent. The MIT Press, Cambridge, MA.
- BIERWISCH, MANFRED 1993. Ludwig Jägers Kampf mit den Windmühlen. Anmerkungen zu einer merkwürdigen Sprach(wissenschafts-)verwirrung. *Zeitschrift für Sprach-wissenschaft* 12: 107–12.
- BOECKX, CEDRIC 2006. *Linguistic Minimalism. Origins, Concepts, Methods, and Aims*. Oxford University Press, Oxford.
- BRICMONT, JEAN – FRANCK, JULIE eds. 2010. *Chomsky Notebook*. Columbia University Press, New York.
- BROMBERGER, SYLVAIN 2002. Chomsky's Revolution. *The New York Review of Books* 49/7. <http://www.nybooks.com/articles/15320>. (2009. jún. 25.)
- BUTTERFIELD, HERBERT 1931. *The Whig Interpretation of History*. Bell, London.
- CHOMSKY, NOAM 1959. Review of Skinner (1957.). *Language* 35: 26–58.
- CHOMSKY, NOAM 1965. *Aspects of the Theory of Syntax*. Mouton, The Hague.
- CHOMSKY, NOAM 1966. *Cartesian Linguistics*. Harper & Row, New York.
- CHOMSKY, NOAM 1975. *The Logical Structure of Linguistic Theory*. Plenum, New York.
- CHOMSKY, NOAM 1981. *Lectures on Government and Binding*. Foris, Dordrecht.
- CHOMSKY, NOAM 1991. *Linguistics and Adjacent Fields: A Personal View*. In: KASHER, ASA, *The Chomskyan Turn*. Blackwell, Oxford. 3–25.

- CHOMSKY, NOAM 1995a. [1957.] Mondattani szerkezetek. Osiris, Bp. [Syntactic Structures. Mouton, The Hague, 1957.]
- CHOMSKY, NOAM 1995b. [1968.] Nyelv és elme. Osiris, Bp. [Language and Mind. Harcourt Brace Jovanovich, New York, 1968.]
- CHOMSKY, NOAM 1995c. The Minimalist Program. The MIT Press, Cambridge, MA.
- CHOMSKY, NOAM 2002a. On Nature and Language. Cambridge University Press, Cambridge.
- CHOMSKY, NOAM 2002b. Chomsky's Revolution: An Exchange. The New York Review of Books 49/12. <http://www.nybooks.com/articles/15617>. (2009. jún. 25.)
- CHOMSKY, NOAM 2004: The Generative Enterprise Revisited. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- CHOMSKY, NOAM – HALLE, MORRIS 1968. The Sound Pattern of English. Harper & Row, New York.
- CHOMSKY, NOAM – LASNIK, HOWARD 1993. Principles and Parameters. In: JACOBS, JOACHIM – STECHOW, ARNIM VON – STERNEFELD, WOLFGANG – VENNEMANN, THEO eds., Syntax: An International Handbook of Contemporary Research. De Gruyter, Berlin – New York, valamint in: CHOMSKY 1995c: 14–127.
- DOUGHERTY, RAY 1974. Generative Semantic Methods: A Bloomfieldian Counter-Revolution. International Journal of Dravidian Linguistics 3: 255–86.
- FEHÉR MÁRTA 1984. Thomas Kuhn tudományfilozófiai 'paradigmája'. In: KUHN 1984: 299–318.
- GRAY, BENNISON 1976. Counter-Revolution in the Hierarchy. Forum Linguisticum 1: 38–50.
- GREWENDORF, GÜNTHER 1993. Der Sprache auf der Spur: Amerkungen zu einer Linguistik nach Jäger Art. Zeitschrift für Sprachwissenschaft 12: 113–32.
- GREWENDORF, GÜNTHER 1995. Interview mit Noam Chomsky: Über Linguistik und Politik. In: GREWENDORF, GÜNTHER: Sprache als Organ – Sprache als Lebensform. Suhrkamp, Frankfurt am Main. 219–36.
- GREWENDORF, GÜNTHER 2002. Minimalistische Syntax. Francke, Tübingen.
- GREWENDORF, GÜNTHER 2006. Noam Chomsky. Beck, München.
- GREWENDORF, GÜNTHER 2007. Empirical Evidence and Theoretical Reasoning in Generative Grammar. In: STERNEFELD, WOLFGANG ed. 2007: 369–80.
- GRIFFITH, BELVER C. – MILLER, A. J. 1970. Networks of Informal Communication among Scientifically Productive Scientists. In: NELSON, C. – POLLOCK, D. eds., Communication among Scientists and Engineers. Heath, Lexington, M. A. 125–40.
- GRIFFITH, BELVER C. – MULLINS, NICHOLAS C. 1972. Invisible Colleges: Small, Coherent Groups May Be the Same throughout Science. Science 177: 959–64.
- GROHMANN, KLEANTHES K. 2005. Review of Seuren (2004.). LINGUIST List 16.1890 (2009. jan. 29).
- HACKEN, PIUS TEN 2002. Chomskyan versus Formalist Linguistics. In: ANDRONIS, MARY – BALL, CHRISTOPHER – ELSTON, HEIDI – NEUVEL, SYLVAIN eds., CLS 37: The Panels. Vol 2. Chicago Linguistic Society, Chicago. 155–68.
- HACKEN, PIUS TEN 2006. Review of Seuren (2004.). Journal of Linguistics 42: 226–9.
- HACKEN, PIUS TEN 2007. Chomskyan Linguistics and its Competitors. Equinox, London & Oakville.
- HALLE, MORRIS 1959. The Sound Pattern of Russian. Mouton, The Hague.

- HARRIS, RANDY ALLEN 1993a. *The Linguistics Wars*. Oxford University Press, New York – Oxford.
- HARRIS, RANDY ALLEN 1993b. *The Origin and Development of Generative Semantics*. *Historiographia Linguistica* 20: 399–440.
- HARRIS, RANDY ALLEN 1993c. *Generative Semantics: Secret Handshakes, Anarchy Notes, and the Implosion of Ethos*. *Rhetoric Review* 21: 125–59.
- HARRIS, ZELLIG S. 1951. [1947.]. *Structural Linguistics*. [Methods in Structural Linguistics.] Chicago University Press, Chicago.
- HILL, ARCHIBALD A. 1980. *How Many Revolutions Can a Linguist Live Through?* In: DAVIS, BOYD – O'CAIN, RAYMOND eds., *First Person Singular*. Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 67–76.
- HUCK, GEOFFREY J. – GOLDSMITH, JOHN A. 1995. *Ideology and Linguistic Theory*. Noam Chomsky and the Deep Structure Debates. Routledge, London – New York.
- HYMES, DELL 1964. *Directions in (Ethno-)linguistics*. In: ROMNEY, A. KIMBALL – D'ANDRADE, ROY G. eds., *Transcultural Studies in Cognition*. *American Anthropologist* 66: 3. Part 2. American Anthropological Association, Washington, D. C. 6–56.
- HYMES, DELL – FOUGHT, JOHN 1981. [1975.] *American Structuralism*. Mouton, The Hague.
- JÄGER, LUDWIG 1993a. „Language, what ever that may be.” *Die Geschichte der Sprachwissenschaft als Erosionsgeschichte ihres Gegenstandes*. *Zeitschrift für Sprachwissenschaft* 12: 77–106.
- JÄGER, LUDWIG 1993b. „Chomsky's problem”. *Eine Antwort auf Bierwisch, Grewendorf und Habel*. *Zeitschrift für Sprachwissenschaft* 12: 235–60.
- JOSEPH, JOHN E. 1995. *The Structure of Linguistic Revolutions*. *Historiographia Linguistica* 22: 379–99.
- KERTÉSZ, ANDRÁS 2010. *From 'Scientific Revolution' to 'Unscientific Revolution': An Analysis of Approaches to the History of Generative Linguistics*. *Language Sciences* 32: 507–27.
- KERTÉSZ, ANDRÁS megj. e. *Two Notions of 'Research Program' and the Historiography of Generative Linguistics*. *Historiographia Linguistica* 37: 165–91. *Megjelenés előtt*.
- KERTÉSZ ANDRÁS – RÁKOSI CSILLA 2008. *Megjegyzések a nyelvészeti adatok és evidencia problémájáról folyó vita jelenlegi állásához*. *Magyar Nyelv* 274–86, 385–402.
- KERTÉSZ ANDRÁS – RÁKOSI CSILLA – BÓDOG ALEXA 2006. *A saussure-i strukturalizmus tudománytörténeti rekonstrukciójáról*. *Magyar Nyelv* 430–42.
- KIBBEE, DOUGLAS A. ed. 2010. *Chomskyan (R)evolutions*. Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- KOERNER, E. F. KONRAD 1978. [1972.] *Toward a Historiography of Linguistics: 19th and 20th Century Paradigms*. In: UŐ, *Toward a Historiography of Linguistics. Selected Essays*. Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 21–54.
- KOERNER, E. F. KONRAD 1983. *The Chomskyan 'Revolution' and Its Historiography: A Few Critical Remarks*. *Language & Communication* 3: 147–69.
- KOERNER, E. F. KONRAD 1989. *The Chomskyan 'Revolution' and Its Historiography. Observations of a Bystander*. In: UŐ, *Practicing Linguistic Historiography. Selected Essays*. Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.

- KOERNER, E. F. KONRAD 1995. *Historiography of Linguistics*. In: KOERNER, E. F. KONRAD – ASHER, R. E. eds., *Concise History of the Language Sciences. From the Sumerians to the Cognitivists*. Pergamon, Oxford – New York – Tokyo. 7–16.
- KOERNER, E. F. KONRAD 1999. *Linguistic Historiography: Projects and Prospects*. Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- KOERNER, E. F. KONRAD 2002. *The Chomskyan Revolution and Its Historiography*. In: UŐ, *Toward a History of American Linguistics*. Routledge, London – New York, 151–209.
- KOERNER, E. F. KONRAD 2004. *Linguistics and Revolution. With Particular Reference to the 'Chomskyan Revolution'*. *Antwerp Papers in Linguistics* 106: 3–62.
- KUHN, THOMAS S. 1984. [1970]. *A tudományos forradalmak szerkezete*. Gondolat, Bp. [The Structure of Scientific Revolutions. The University of Chicago Press, Chicago, 1970.]
- LAKATOS, IMRE 1970. *Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes*. In: LAKATOS, IMRE – MUSGRAVE, ALAN eds., *Criticism and the Growth of Knowledge*. Cambridge University Press, Cambridge. 91–195.
- LAKATOS IMRE 1997. [1978]. *A tudomány története és annak racionális rekonstrukciója*. In: Lakatos Imre tudományfilozófia írásai. Atlantisz, Bp. [History of Science and Its Rational Reconstruction. In: WORRAL, JOHN – CURRIE, GREGORY eds., *The Methodology of Scientific Research Programs*. Philosophical Papers. Vol 1. Cambridge University Press, Cambridge, 1978.]
- LAKOFF, ROBIN 1989. *The Way We Were; or; The Real Truth About Generative Semantics: A Memoir*. *Journal of Pragmatics* 13: 939–88.
- LANGENDOEN, D. TERENCE 1995. Review of 'The Linguistics Wars', by Randy Allen Harris. *Language* 71: 583–8.
- LAPPIN, SHALOM – LEVINE, ROBERT D. – JOHNSON, DAVID D. 2000a. *The Structure of Unscientific Revolutions*. *Natural Language and Linguistic Theory* 18: 665–71.
- LAPPIN, SHALOM – LEVINE, ROBERT D. – JOHNSON, DAVID D. 2000b. *The Revolution Confused: A Response to Our Critics*. *Natural Language and Linguistic Theory* 18: 873–90.
- LAPPIN, SHALOM – LEVINE, ROBERT D. – JOHNSON, DAVID D. 2001. *The Revolution Maximally Confused*. *Natural Language and Linguistic Theory* 19: 901–19.
- LAUDAN, LARRY 1977. *Progress and Its Problems*. University of California Press, Berkeley – Los Angeles.
- LEIBER, JUSTIN 1975. *Noam Chomsky*. Twayne, Boston.
- LEES, ROBERT 1957. Review of Noam Chomsky: *Syntactic Structures*. *Language* 33: 375–408.
- LEVINE, ROBERT D. 2002. Review of Uriagereka (1998). *Language* 78: 325–30.
- MATTHEWS, PETER H. 1993. *Grammatical Theory in the United States from Bloomfield to Chomsky*. Cambridge University Press, Cambridge.
- MATTHEWS, PETER H. 2001. *A Short History of Structural Linguistics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- MCCAWLEY, JAMES D. 1976. Introduction. In: MCCAWLEY, JAMES D. ed., *Notes from the Linguistic Underground*. Academic Press, New York. 1–19.
- MCCAWLEY, JAMES D. 1980. Review of Newmeyer (1980). *Linguistics* 18: 911–30.
- MURRAY, STEPHEN O. 1980. *Gatekeepers and the Chomskyan Revolution*. *Journal of the History of the Behavioral Sciences* 16: 73–88.

- MURRAY, STEPHEN O. 1981. Review of Newmeyer 1980. *Historiographia Linguistica* 8: 107–12.
- MURRAY, STEPHEN O. 1982. The Reviewer Responds. *Historiographia Linguistica* 9: 187.
- MURRAY, STEPHEN O. 1989. Recent Studies of American Linguistics. *Historiographia Linguistica* 16: 149–71.
- MURRAY, STEPHEN O. 1994. Theory Groups and the Study of Language in North America. A Social History. Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- MURRAY, STEPHEN O. 1999. More on Gatekeepers and Noam Chomsky's Writings of the 1950s. *Historiographia Linguistica* 26: 343–53.
- NEVIN, BRUCE E. 2009. More Concerning the Roots of Generative Transformational Grammar. *Historiographia Linguistica* 36: 461–81.
- NEWMAYER, FREDERICK J. 1980. Linguistic Theory in America. The First Quarter Century of Transformational Generative Grammar. Academic Press, New York.
- NEWMAYER, FREDERICK J. 1982. Reply to Murray's Review. *Historiographia Linguistica* 9: 185–6.
- NEWMAYER, FREDERICK J. 1986a. Linguistic Theory in America. The First Quarter Century of Transformational Generative Grammar. 2nd, revised edition. Academic Press, New York.
- NEWMAYER, FREDERICK J. 1986b. Has There Been a 'Chomskyan Revolution' in Linguistics? *Language* 62: 1–18.
- NEWMAYER, FREDERICK J. 1986c. The Politics of Linguistics. Chicago University Press, Chicago.
- NEWMAYER, FREDERICK J. 1991. Rules and Principles in the Historical Development of Syntax. In: KASHER, ASA ed., *The Chomskyan Turn*. Blackwell, Oxford.
- NEWMAYER, FREDERICK J. 1998. Language Form and Language Function. The MIT Press, Cambridge, Mass.
- NEWMAYER, FREDERICK J. 2003. Review Article: Chomsky, Noam: On Nature and Language; Anderson, Stephen P. – Lightfoot, David W.: Linguistics and Cognitive Psychology; Bichakjian, Bernhard H.: Language in a Darwinian Perspective. *Language* 79: 383–99.
- NEWMAYER, FREDERICK J. 2004. On Split-CPs, Uninterpretable Features, and the 'Perfection' of Language. In: MAIENBORN, CLAUDIA – FREY, WERNER – SHAER, BENJAMIN eds., *Proceedings of the Dislocated Elements Workshop, ZAS Berlin, November 2003*. *ZAS Papers in Linguistics* 35: 399–421.
- OTERO, CARLOS P. 1994. Introduction: Chomsky and the Cognitive Revolution in the 1950s: The Emergence of Transformational Generative Grammar. In: OTERO, CARLOS P. ed. 1994: 1–36.
- OTERO, CARLOS P. ed. 1994. Noam Chomsky. Critical Assessments. Vol. 3. Routledge, London – New York.
- PERCIVAL, W. KEITH 1976. The Applicability of Kuhn's Paradigms to the History of Linguistics. *Language* 52: 285–94.
- PERCIVAL, W. KEITH 1977. Review of E. F. K. Koerner, Ferdinand de Saussure: Origin and Development of His Linguistic Thought in *Western Studies of Language*. *Language* 53: 383–405.
- PIATELLI-PALMARINI, MASSIMO 1998. Foreword. In: URIAGEREKA, JUAN 1998: xxi–xxxvi.

- PIATELLI-PALMARINI, MASSIMO 2000. The Metric of Open-Mindedness. *Natural Language and Linguistic Theory* 18: 859–62.
- POPPER, KARL. R. 1997. [1959.] A tudományos kutatás logikája. Európa, Bp. [The Logic of Scientific Discovery. Hutchinson, London etc., 1959.]
- POSTAL, PAUL 1972. The Best Theory. In: PETERS, P. STANLEY ed. *Goals of Linguistic Theory*. Prentice Hall, Englewood Cliffs, NJ, 131–70.
- POSTAL, PAUL 2003. (Virtually) Conceptually Necessary. *Journal of Linguistics* 39: 599–620.
- PULLUM, GEOFFREY 1996. Nostalgic Views from Building 20. *Journal of Linguistics* 32: 137–47.
- ROSS, JOHN R. 1967. Constraints on Variables in Syntax. PhD Dissertation. MIT, Cambridge, Mass.
- RIEMSDIJK, HENK VAN – WILLIAMS, EDWIN 1986. Bevezetés a grammatika elméletébe. Tankönyvkiadó, Bp. [Introduction to the Theory of Grammar. The MIT Press, Cambridge, MA., 1986.]
- SCHNELLE, HELMUT 1994. Welcher Sprachwissenschaft auf der Spur? Plädoyer für größere Klarheit und Toleranz. *Zeitschrift für Sprachwissenschaft* 13: 110–20.
- SCHÜTZE, CARSON T. 1996. The Empirical Base of Linguistics. *Grammaticality Judgments and Linguistic Methodology*. The University of Chicago Press, Chicago–London.
- SEARLE, JOHN 1972. Chomsky's Revolution in Linguistics. *The New York Review of Books* 19: 16–24.
- SEARLE, JOHN 2002a. End of the Revolution. *The New York Review of Books* 49/3: 33–6.
- SEARLE, JOHN 2002b. Reply to Sylvain Bromberger. *The New York Review of Books* 49/7. <http://www.nybooks.com/articles/15320>.
- SEARLE, JOHN 2002c. Reply to Chomsky. *The New York Review of Books* 49/12. <http://www.nybooks.com/articles/15617>. (2009. jún. 25.)
- SEUREN, PIETER A. M. 1996. *Semantic Syntax*. Blackwell, Oxford.
- SEUREN, PIETER A. M. 1998. *Western Linguistics: An Historical Introduction*. Blackwell, Oxford.
- SEUREN, PIETER A. M. 2004. *Chomsky's Minimalism*. Oxford University Press, Oxford.
- SEUREN, PIETER A. M. 2009. Concerning the Roots of Transformational Generative Grammar. *Historiographia Linguistica* 36: 97–116.
- SKINNER, B. F. 1957. *Verbal Behavior*. Appleton-Century-Crofts, New York.
- SKLAR, ROBERT 1994. [1968.] Chomsky's Revolution in Linguistics. In: OTERO, CARLOS P. ed. 1994: 27–37. [The Nation (9. Sept. 1968.), 213–7.]
- STERNEFELD, WOLFGANG ed. 2007. *Data in Generative Grammar*. *Theoretical Linguistics* 33/3: 269–413.
- THORNE, JAMES PETER 1965. Review of Postal, Paul: *Constituent Structure: A Study of Contemporary Models of Syntactic Description*. *Journal of Linguistics* 1: 73–6.
- TOMALIN, MARCUS 2008. *Linguistics and the Formal Sciences. The Origins of Generative Grammar*. Cambridge University Press, Cambridge.
- TRAGER, GEORGE L. – SMITH, HENRY LEE 1957. [1951.] *An Outline of English Structure*. American Council of Learned Societies, Washington.
- URIAGEREKA, JUAN 1998. *Rhyme and Reason. An Introduction to Minimalist Syntax*. The MIT Press, Cambridge, MA.

- YERGIN, DANIEL 1994. [1972.] The Chomskyan Revolution. In: OTERO, CARLOS P. ed. 1994: 38–53. [The New York Times Magazine (3. Dec. 1972.) 42–3, 112–27.]
- VIDANOVIĆ, ĐORĐE 2006. The Kuhnian Aspects of the Chomskyan Scientific Paradigm. *Facta Universitatis. Series: Linguistics and Literature* 4: 19–26.

KERTÉSZ ANDRÁS

Why should the linguist get out of bed in the morning? Or: Chomsky's 'revolutions' and the historiography of generative linguistics

The paper tackles the following problem: With what basic concept, central hypothesis and historiographic framework can the history of generative linguistics be accounted for? As a first step it presents a systematic overview of 19 different solutions to this problem which have been reconstructed from the historiographic literature on generative linguistics. Second, it evaluates these solutions from a metahistoriographic point of view. Thereby it shows that all of them have serious deficiencies and leave basic questions open. Finally, a series of principles are suggested which may pave the way for the development of more adequate historiographies of generative linguistics.

Keywords: Chomsky's revolution, generative linguistics, historiography of linguistics, philosophy of linguistics, structuralism.

ANDRÁS KERTÉSZ

A magyar szófajtörténet egyes kérdései*

1. Mi mindennek a változásáról van szó, amikor szófaj-történetről beszélünk? – a) Vizsgálhatjuk azt, hogy a mai szófajok közül melyek mennek vissza ősi eredetre, és melyek születnek a magyar nyelv élete folyamán. – b) Vizsgálhatjuk azt, hogy a meglevő szófajok közül melyek erősödnek és melyek szorulnak vissza, továbbá, hogy miben áll az egyes szófaji kategóriák erősödése, illetve gyengülése. Mi történik, mi változik ilyenkor? – c) Vizsgálhatjuk a kérdést a szavak szintjén is, ugyanis a szó szófaji értékének a megváltozása révén lép át egyik szófajból a másikba, vagyis erősödik, azaz bővül (vagy szűkül) valamely szófaji osztály. – d) Ezzel kapcsolatban vizsgálhatjuk a szófajváltás jellemzőit, fő irányait. – Vizsgálódhatunk tehát az egyes szavak szintjén, az egyes szófaji kategóriák szintjén, de a szófaji rendszer mint egész szintjén is.

Nézzük először a szófaji kategóriák szintjét, változásuk idejével párhuzamosan!

Szófajaink zöme alapnyelvi eredetű, illetve alapnyelvi gyökerekre megy vissza. Így az ige, igenév, főnév, melléknév, számnév, a névmás, a határozószó, a névutó, az igeikötő, a módosítószó, a partikula és az indulatszó. (A táblázatot l. D. MÁTAI 2003: 828–30, 2007: 139–40.)

A fogalomszók csoportja mint szófaj nem változik, csak egyedekkel bővül. A névmásoknak azonban csak egyes fajtái ősieik. Körükben, belső rendszerük-

---

* A Magyar Nyelvtudományi Társaság 2008. április 8-i ülésén elhangzott előadás némileg módosított változata.

ben jelentős változások zajlottak nyelvünk élete folyamán (vö. A. JÁSZÓ 1992: 411–54). – Az ősmagyar korban keletkezett a birtokos és a visszaható névmás, valamint az *-n* képzős személyes névmás (*ennen, tennen*), az ómagyar korban a kölcsönös és az általános névmás. A középmagyar kor a névutómelléknévek keletkezésének ideje (*ház m ö g ö t t i kert*). Ez nyelvünk legfiatalabb szófaja.

A névmások mellett az *i g e n e v e k* sorsa is eseménydús volt. Az alapnyelvre megy vissza a főnévi igenév, az *-ó/-ő* és a *-t* képzős melléknévi igenév, a határozói igenév fő formái, valamint az *-atta/-ette* képzős határozói igenév. Az *-andó/-endő* képzős melléknévi igenév viszont csak ősmagyar kori. Visszaszorulás is történt egyes igenevek körében: a rövid életű *-atta/-ette* képzős határozói igenév már az ómagyar korban szorványossá vált. Az ómagyar korban keletkezett *-val/-vel* képzős határozói igenév sem volt hosszú életű: a középmagyar korban már vissza is szorult:

Az *-atta/-ette* képzős határozói igenév ősmagyar kori lehet; az ómagyar korban már visszaszorulóban van; egyre elszigeteltebb jelenséggé válik. A *la-katta/menette* típusú igenév (igető + igenévképző + személyjel): 'amikor lakott, amikor ment' vagy 'laktában, mentében' jelentésű. Funkcióját tekintve határozói igenév (idő-, illetve állapothatározói). Vö. JókK. 97: „Az paražtrol ky žent fferenzet lewlteuala egyház¹*ęprette*”: Az parasztról, ki szent Ferencet lelte vala egyház ['templom'] *ęprette*. Az ómagyar korból 1. és 2. személyű alakjai is adatolhatók; vö. BécsiK. 39: „o Angala megozižot enget innèt *ělměněttēm* ['elmentemben, amikor innen elmentem'] es•ot *lakattam* es•t onnat ide *fozđolattam*”. Azonos a Székelyföldön kimutatott *álmotta* és *émette* 'ébren, virrasztva' igenevekkel (ÉrdyK. 279). Mindig személyragos: MünchK. 31rb: *žomiažattad* (= szomjazattad) MünchK. 80vb: *běmenettēc* (T/2.); (vö.: KÁROLY 1956; A. JÁSZÓ 1991: 319–52, 1992: 411–54, 1998: 469–74; HORVÁTH 1991: mindenütt irodalommal).

Az ómagyar korban keletkezhett, és a középmagyar korban már szorult is vissza a *-val/-vel* képzős határozói igenév: ebben a *-va/-ve* képzős igenévhez az *-l* határozórag járult. Keletkezésében a *-val/-vel* határozórag analogikus hatása is közrejátszhatott: a *-val/-vel* ragos névszó ugyanis nyelvtani szinonimája lehetett a határozói igenévnek (*sírva mond ~ sírással mond*). Sok kódexben föllelhető, de ritka igenév (mód- és állapothatározó). – Belső keletkezésű a kötőszók kategóriája (ezek az ősmagyar kortól vannak jelen), valamint a határozott és a határozatlan névelő (ezek ómagyar keletkezésűek).

2. A továbbiakban arról lesz szó, hogy milyen módon és miből *k e l e t k e z - n e k* az új szófajok, szűkebben a grammatikai szavak és a határozószók. – A leggyakoribb eset az, hogy valamely meglévő szófajból (pontosabban: szófajba tartozó szóból) szófajváltással jönnek létre az új elemek, az új szóosztályok.

Ez történik a névelők keletkezésekor: az *az (ez)* mutató névmás elveszti kijelölő jelzői szerepét, hangsúlyát, és a szóban forgó dolog, jelenség ismertségére, említettségére utal; ekkor már névelő. – A határozatlan névelő két előzményre megy vissza: az *egy* számnév és az *egy* határozatlan névmás kettősére. – Azt látjuk, hogy mindkét esetben egy mondatrész értékű szó mondatrészi szerepét elvesztve viszonyzóvá, grammatikai szóvá válik.

Az ősmagyar kori viszonyozók csoportjának bővülési módja tipikusan a szófajváltás, azaz a forrásszófaj mondatrészi szerepének elvesztésével járó grammatikailagizálódás (vö. DÉR 2008). A másik tipikus keletkezési mód (ide már a határozószókat is bevonhatjuk) a szóalkotás két módja: a szóösszetétel és a ragszilárdulás (elemszilárdulás).

A szófajváltás és a szóalkotás (a szóösszetétel és a rag-, illetve elemszilárdulás mint két fő szóalkotási mód) eredménye azonban lexikailag nem azonos (nem egyforma). A szóösszetétel és a ragszilárdulás ugyanis új lexémát hoz létre: pl. az *éjjel-nappal* összetett határozószó, a *demaga, tudniillik* összetett kötőszó, illetőleg az *elé* határozószó/névutó/igekötő és a *bizonyára* (rag-, illetve) elemszilárdulásos módosítószó.

A szófajváltás azonban máshogy minősíthető. Ilyenkor általában nem keletkezik új lexéma, hanem a többszófajúság esete áll elő. – Most röviden a többszófajúság jelenségét, illetve a szófajváltás nyelvi eseményét tekintem át.

3. A t ö b b s z ó f a j ú s á g. – Közismert jelenség, hogy a lexikai szónak több szófaja is lehet, míg a mondatban realizálódó szóelőfordulásnak csak egy, egy aktuális szófaja. Ha a lexikai szónak több szófaja van, akkor a többszófajúság esete áll fenn. A szófaj nem a szóhoz kapcsolódik, tehát nem szó–szófaj megfelelésről beszélünk, hanem a szófaj a szó egyes jelentéseihez kötődik, tehát s z ó j e l e n t é s – s z ó f a j m e g f e l e l é s t helyes említeni. Egy-egy jelentéshez csak egyetlen szófaj tartozik, illetőleg egy-egy jelentés csak egyetlen szófajban jelenik meg. Azt viszont, hogy a szó melyik jelentése és milyen szófaji értékben realizálódik, a konkrét mondatból tudjuk meg. A szófajúság tehát a szó grammatikai minősítettsége (vö. SZILÁGYI N. 1978: 176). – A régebbi nyelvtankönyvek egyik hibája az volt, hogy szavak és nem szójelentések szófajáról beszéltek. (ÁGOSTON MIHÁLY értékelő megjegyzésekkel tekinti át a régebbi és újabb grammatikák és egyéb nyelvészeti írások szófajokkal kapcsolatos felfogását. Arra a felismerésre jut, hogy az első olyan grammatika, amelyben rendszerszerűen szerepel – az egyes szófajok tárgyalásakor – a szójelentésekhez kötődő többszófajúság jelensége, „A mai magyar nyelv” volt. L. ÁGOSTON 1993: 103.)

A többszófajúság tehát a p o l i s z é m i a következménye. A többjelentésű lexéma vizsgálatakor – szófaji szempontból – két eset áll fenn: a különböző jelentések tartozhatnak egyetlen szófajhoz, ilyenkor egyszófajú szóról beszélünk (pl. *daru*, *föld*: főnév; *átver*: ige), de tartozhatnak több szófajhoz is: a lexéma egy vagy több jelentése tartozhat az egyik, egy vagy több jelentése a másik, esetleg a harmadik stb. szófajhoz (*reggel*: egyik jelentésében határozószó, másik jelentésében főnév). (PAPP FERENC 1975-ben megjelent könyve, „A magyar főnév paradigmatis rendszere” a legjobb forrás a mai magyar nyelvbéli többszófajúság vizsgálatához; vö. még PAPP 1966, 2000; A. MOLNÁR 1991, 1992; ITTÉZS 2006: 110–5).

A magyar nyelvre – a régi korokban is és napjainkban is – erősen jellemző a többszófajúság, tehát az a jelenség, hogy valamely lexéma egy szinkroniában váltokozva jelenik meg egyik vagy másik szófaji értékében a mondatban. A többszófajúság olyan értelemben is viszonylag általános a magyarban, hogy majdnem minden szófajra kiterjedhet, és igen gyakori jelenség.

De hogyan áll elő a többszófajúság? – A magyarban már az alapnyelv óta, magyar szempontból az ősmagyar kor eleje óta megvan, az ősmagyar korban és később pedig egyre jobban bővül, (ki)terebélyesedik. (A szűkülés, a többszófajúság megszűnése ritkább esemény: leginkább az ige-névszók kétszófajúsága redukálódik egyre.). Egyszófajú (ritkábban eleve kétszófajú) szavaknak keletkezik új (illetve újabb) szófaja, s így válnak többszófajúakká. A háttérben itt is a jelentésváltozás áll: a szónak olyan új jelentése keletkezik, amelynek formális jegyei, grammatikai jelentése a szó kiinduló jelentéséhez tartozó grammatikai jelentéstől eltér. (Az új jelentést természetesen itt is a mondatbeli alkalmazásból ismerem fel, abból vonom el, s rögzítem lexikai, illetőleg szófaji jelentésként.) Ilyenkor a szófaj megváltozásáról, rövidebb kifejezéssel szófajváltásról beszélünk. Igaza van ÁGOSTON MIHÁLYnak abban, hogy a *szófajváltás* műszót csak az olyan szófaji változásra kellene használni, amelynek során a régi szófaji érték megszűnik (1993: 131, 184), például: *ipar, vadon*. Mint az „őrségváltás”, „pénzváltás”: a régi helyébe lép az új. De végül ő is használja a *szófajváltás* kifejezést, a megszokásra hivatkozva. A továbbiakban én is *szófaji változás*-ról és *szófajváltás*-ról is beszélek, 'a szófaj megváltozása'-nak értelmében.

Az elnevezési dilemma háttérében az áll, hogy a szavak szófájának a megváltozása nem egészen olyan, mint az őrségváltás. A régi és az új szófaji érték hosszabb-rövidebb ideig együtt él: ilyenkor áll elő, illetve áll fenn a szinkroniában a két-, illetve többszófajúság. Az *éjszaka* szó például eredetileg csak határozószó volt, később főnévvé is vált: „Az áprilisi *éjszakák* még hűvösek” – tehát kétszófajú (kettős szófajú) lett. Az eredetileg csak határozószói szófajú *által, keresztül* az ige-kötőivel és a névutóival bővült – tehát háromszófajú lett.

Szófaji változás eredményeképpen az is előfordulhat, hogy a régi szófaji érték visszaszorul, kiveszik: ilyenkor új e g y s z ó f a j ú s á g áll elő. A 'róka' jelentésű ősi *ravasz* főnév például melléknévesült, aminek eredményeképpen egy ideig kétszófajú volt; aztán eredeti szófaja visszaszorult, s azóta csak új szófaji értékében, melléknévként él tovább. Vö. még: *hamar* (melléknév) → (melléknév és határozószó: kétszófajú) → (határozószó: új egyszófajúság); *ha* (határozószó) → (határozószó és kötőszó: kétszófajú) → (kötőszó: új egyszófajúság); stb.

A többszófajú lexéma egyes szófajai (szójelentései) általában nem egyforma gyakorisággal realizálódnak a mondatban. Ha a két (vagy több) szófaj – egy-egy szinkroniában – lényegében ugyanolyan erős, akkor a többszófajúság tipikus esetével állunk szemben. Pl.: *éjszaka, reggel, este* (határozószó és főnév); *egybe, össze, túl* (határozószó, névutó és ige-kötő) stb. De az is lehet, hogy az egyik szófaji érték gyakrabban jelenik meg a mondatban: az *árva, beteg, szegény, öreg, özvegy*-féle szavak például gyakoribbnak tűnnek melléknévként, mint főnévként, de lexikailag ilyenkor is többszófajúságról beszélünk.

Az ilyen két-, illetve többszófajú szavak szófajonkénti előfordulásának gyakoriságáról, arányairól korszakonkénti felmérést kellene végezni. Módszertanilag tanulságos G. VARGA GYÖRGYI „Néhány nem tiszta szófaji kategória vizsgálati módjáról” című tanulmánya: G. VARGA 1987: 59–73.) – Megfelelő adatok alapján valamelyik szófaji értékről ki tudjuk mutatni, hogy egy bizonyos szinkroniában keletkezőben vagy éppen visszaszorulóban van; ez szintén a gyakoriságban nyilván-

nul meg. Ilyenkor a többszófajúvá, illetve az új egyszófajúvá válást, magát a szó-fajváltási folyamatot tudjuk megragadni.

Sokszor azonban nem igazít el bennünket a mondat a szó szófajának megállapításában, hiszen a szófajváltás is folyamat: lehetnek, sőt voltak/vannak szófaji szempontból átmeneti állapotban levő szavak, olyanok, amelyek a régi és az új szófaj közötti út valamelyik szakaszán vannak. Ilyen például az ómagyar korban a *hozzá, túl, szét*: határozószóból igekötővé válóban vannak.

Ha viszont egy lexéma csak „alkalmilag” szerepel lexikai szófajának meg nem felelő mondatbeli szerepben, például egy kötőszó vagy indulatszó tárgyként („Sok és-t használ a beszédében”; „Jaj-t kiált”), akkor itt nem áll fenn a kétszófajúság: a tárgyi szerep, a tárgyragfelvevő képesség nem válik a kötőszó, az indulatszó állandó grammatikai tulajdonságává, azaz nem történik szófaji változás, az *és* és a *jaj* továbbra is egyszófajú marad.

4. A szófajváltás. – A többszófajúság és a szófajváltás egymást feltételező, egymástól el nem választható fogalom. A többszófajúság oka is, következménye is lehet a szófajváltásnak. Amikor például az ómagyar korban a *hogy* ’hogyan’ határozószó tipikus kötőszói helyzetbe került, módhatározói jelentése/funkciója visszaszorult, és a tagmondat kapcsoló elemévé, azaz kötőszóvá vált. Így a határozószói szerep mellé lépett a kötőszói, bekövetkezett a szófajváltás, a szó kétszófajúvá vált. A többszófajúság itt tehát a szófajváltás következménye.

De a többszófajúság oka, indítéka is lehet a szófaji változásnak. Az *elé* határozószó például az ómagyar kor elején igekötő is volt (azzá lett, tehát szófajváltással alakult ki a határozószói-igekötői kétszófajúság): az azonos alakú *elé* szónak ez a kétféle szerepe (a határozószói irányjelölés és az igekötői perfektiválás) grammatikai homonímiaként működve kommunikációs bizonytalanságot idézhetett elő; ezért határozószói szerepe visszaszorult (az *elevé, elébe* morfológiailag megerősített forma vette át a helyét), tehát szófaji változással megszűnt a kétszófajúság: a KTSz.-ban már igekötő: *ele menuen* ’elmenvén’. (Ebben az esetben elég összetett események zajlottak, de erre most nem térek ki.)

Itt egy fontos és nehéz kérdéshez jutottunk. A fentiek szerint a kétszófajúság tehát lényegében azonos alakúság, homonímia, ugyanakkor – mivel egy lexéma több jelentéséről és az egyes jelentésekhez tartozó több szófajról van szó – poliszémia is egyzersmind.

Kérdés, hogy az alaki egybeesés mikor „zavaró” körülmény a kommunikáció számára. Az adatok azt mutatják, hogy általában nem. Békésen megférnek egymás mellett a kettős szófajú főnév-mellékevek, általában a határozószó-igekötők, sőt a határozószó-igekötő-névutók is. A mondatkörnyezet legtöbbször egyértelműsít. – Leginkább az ige-főnévi kettősségek szűntek meg a magyar nyelvtörténet folyamán: mivel a főnév is lehet állítmány, az „Az ember *halász*”-féle mondatokban nem válik világossá, hogy az ember tevékenységet folytat-e, cselekszik-e, vagy a foglalkozása halász stb. Ezért szűnhet meg itt az alaki egybeesés, és csökken a magyar nyelvtörténet folyamán az ige-névszók állománya (vö. A. MOLNÁR 1991: 553–60, 1992: 911–4). E kettős szófajúság megszűnésének különféle módjai voltak; például

valamelyik szófaji érték elavult: pl. a *fúr*, *sző* főnévi használata, vagy valamelyik tag képzőt kapott, pl. *dob* :> *dobog*, *lap* :> *lappang*, *lo(m)b* :> *lobog*, *sík* :> *siklik*, vagy az igei tag ikessé vált: *lak* (főnév) → *lakik* (ige); *halászik*, *vadászik* stb.

A szófajváltás a mindenkori szinkroniában zajló változás: az adatok segítik a folyamat feltárását, a szintaktikai környezet megvilágítja a hátterét. – A szófajváltás mindig együtt jár jelentésváltozással, tehát a szó jelentésének mindkét összetevőjére figyelni kell: amikor például a *kék* színnév melléknévből főnévvé válik, denotatív (tárgyi, dologi) jelentése nem változik, de grammatikai jelentése igen. Ez az állítás azonban fordítva nem igaz: a jelentésváltozásnak nem mindig velejárója a szófaj megváltozása; hiszen például egy főnév konkrét → elvont jelentésváltozása nem eredményez új szófajt, hanem az új denotatív jelentés is a régi grammatikai jelentést, a főnévi szófaji értéket hordozza.

A szófaj megváltozását, egy-egy új lexikai szófajiság megjelenését, mint már mondtam, az aktuális használat gyakorisága, rendszeressége idézi elő, alakítja ki. Ha eddig megkülönböztettük a lexikai szófajt és az aktuális (esetleg grammatikai) szófajt, akkor ezt a megkülönböztetést a szófajváltás jellemzésekor is célszerű használnunk. Ha az új szófaji érték a lexéma (egyik, mégpedig az új jelentésének) állandó grammatikai sajátosságává válik, akkor *lexikai (állandósult) szófajváltás* ról beszélünk. Ha viszont a lexéma csak kivételesen szerepel szokatlan szerepben a mondatban, akkor *alkalmi szófajváltás* ról van szó. Az alkalmi szófajváltás során megjelenő szófaji érték nem épül bele a lexéma jelentésrendszerébe (és nem jelenik meg a szótárban sem).

5. Milyen módon történhet tehát a szó jelentésének és szófajának megváltozása? De úgy is feltehetjük ezt a kérdést, hogy a jelentésváltozás milyen következményekkel jár a szó alakjára és szófajára nézve. – A jelentésváltozás kétféle módon következhet be: 1. alaki változással (toldalék segítségével) és 2. alaki változás nélkül. A szófaj szempontjából pedig mindkét eset kettős következménnyel jár: a) megmarad a szófaj vagy b) megváltozik a szófaj.

Ha az 1. a) esetet akarjuk illusztrálni, amikor tehát alaki változással változik meg a szó jelentése, miközben a szófaja nem változik, elsősorban képzett szavakat hozhatunk fel: *kék* (melléknév) → *kékes* (melléknév); a képzett szót új lexémának tekintjük (ennek csak tárgyi, illetve denotatív jelentése új, grammatikai jelentése, azaz szófaja nem). Ehhez az 1. a) esethez tartozik az is, amikor (nem képző, hanem) rag járul a tőhöz: *most* (határozószó) → *mostan* (határozószó), *tegnap* (határozószó) → *tegnapig* (határozószó), *pedig* (kötőszó) → *pediglen* (kötőszó); e példákban a raggal ellátott alak is új lexémának minősül; ezúttal is csak a lexéma tárgyi jelentése változik (amennyiben a tárgyi jelentés körébe vonjuk a hangulati-stilisztikai stb. értéket is), grammatikai jelentése, azaz szófaja nem. (Mivel ezekben az 1. a)-ba tartozó esetekben a szófaj nem változik, ez mostani vizsgálódásunkon kívül esik.)

Az 1. b) esetben szintén alaki változással változik meg a szó jelentése, de ezúttal az alaki változás szófaji változással is jár. Elsősorban a szófajváltoztató szóképzés tartozik ide: például *kéz* (főnév) → *kezes* (melléknév), *hat* (ige) → *hatékony* (melléknév). A képzéshez hasonlóan a ragszilárdulás (illetve elemszilárdulás) is

alakváltozásos szófajváltást eredményez: így keletkezik sok határozószó (*rögtön, éjjel, szemben*), névutó (*terén, képében*). Ilyenkor új lexéma jön létre.

A 2. típusként említett mód akkor érvényesül, ha alaki változás nélkül történik a jelentésváltozás. A 2. a) az az eset, amikor megmarad, azaz nem változik meg a szófaj. Ilyenkor egy szófajon belüli poliszémia keletkezik. A jelentésváltozás a lexikai jelentés körében zajlik; a változás abban a mozzanatban ragadható meg, amelyben az illető szó két (hasonló szófajú) jelentése egymástól eltér. Ilyenkor új lexéma nem jön létre; például a *föld* szó sok tárgyi jelentése (a főnévi szófajon belül), l. ÉrtSz., ÉKsz.²

A szófajváltás szempontjából engem most a 2. b) eset érdekel, amikor alaki változás nélkül zajlik le a jelentésváltozás, úgy, hogy közben a szó szófaja, grammatikai jelentése megváltozik. Például: *reggel* (határozószó) → *reggel* (főnév); *hátra* (határozószó) → *hátra* (igeikötő); *vagy* (ige) → *vagy* (kötőszó); *ha, hogy* (határozószó) → *ha, hogy* (kötőszó) stb. Az itt említett négyféle típus közül csak ezt a 2. b)-t nevezem a továbbiakban szófajváltásnak: amikor tehát alaki változás nélkül változik meg a szó szófaja.

Az új szófajnak új grammatikai jelentése van (hiszen attól új szófaj), a szó a kiinduló szófajhoz képest más szintaktikai pozíciókat tölthet be a mondatban. Kérdés, hogy az új jelentés és új szófaja jelent-e egyúttal új lexémát is. Vagyis: alaki változás nélküli szófajváltással bővül-e a szókincs (a lexémakészlet; az egyes szófajok állománya persze bővül, hiszen több kötőszó, névutó stb. lesz), vagy ezúttal is egy lexémán belüli poliszémiával állunk szemben (mint a 2. a)-ban)? Röviden: hány *reggel, hátra, ha, hogy* stb. lexémánk van?

Amellett fogok érvelni, hogy a 2. a)-hoz hasonlóan a 2. b)-ben is (amikor tehát alaki változás nélkül változik meg a jelentés, és az új jelentés akár a régi szófajhoz tartozik, akár az újhoz) egy lexéma több jelentése, azaz poliszémia jön létre. A régi lexéma szófaji értéke bővül új szófaji értékkel, új lexéma tehát nem keletkezik.

Ez az állásfoglalás azonban nem olyan egyértelmű, hogy ne lehetne más következtetésre is jutni. Mert foglalhatok úgy is állást, hogy a szófajváltással mindig új szó (lexéma) is keletkezik (hiszen más a mondatbeli viselkedése), vagyis a kérdés a hominímia problémakörébe tartozik. A lexikográfia szempontjából ez a probléma abban jelentkezik, hogy egy címszót (szótári szót) vesz-e fel a szótár több jelentéssel és több szófajjal, vagy szófajonként külön címszóba rendezi a jelentéseket. Értelmező szótáraink az első megoldással élnek: egy címszó, azon belül több jelentés, több szófaj.

Éppen ezért figyelemre méltó formai újítás a KISS GÁBOR szerkesztette „Magyar szókincstár” (1998) megoldása, a több szófajú címszavak szócikkeinek megszerkesztése: az egy lexéma különféle szófajait külön-külön címszóként veszi fel. Az Előszóban KISS GÁBOR így ír erről: „A címszót minden római számmal jelölt szófaj előtt kiírtuk a könnyebb használhatóság érdekében, annak ellenére, hogy ezeket nem tekintjük önálló lexikai egységnek” (VII). A Szókincstár szerkesztői tehát kettős megoldást választottak: nem új lexéma, mégis külön címszó. Az e mögött rejlő elméleti problémát PUSZTAI FERENC így fogalmazta meg: „Grammatikai felfogásunk és a neki megfelelő lexikográfiai gyakorlat a szóképzéssel és a jelen-

tésváltozással létrejött szófajváltást élesen elhatárolja. A szófajváltás eredete, formája, folyamata felől tekintve rá. A szófajváltás *eredménye* azonban azonos: új szófajú szó alakul ki. S mert új szófajú szó, ezért nemcsak jelentése más, hanem grammatikai viselkedése, potencialitása is – mindkét típusnak. Éppen ez különbözteti meg a többjelentésű szavaktól, a polisziemiától. A Magyar szókincstár megoldása, a jelentésváltozással alakult többszófajúság önálló címszavakkal való rögzítése világosabban állítja elénk a megválaszolandó kérdést: hol is áll a jelentésváltozással keletkezett többszófajúság? A polisziemiában vagy a polisziemia és a homonímia között?” (PUSZTAI 1999: 199.)

Eljuthatok persze addig is, hogy c s a k homonimákról beszélek, és akkor összefolyik az $\acute{a}r^1$, $\acute{a}r^2$, $\acute{a}r^3$, $\acute{a}r^4$ és $sír^1$, $sír^2$ (ami igazi homonímia), valamint a $nappal^1$, $nappal(ok)^2$ és $éjszaka^1$, $éjszaká(k)^2$, vagyis kikerül a grammatikai leírásból a többszófajúság fogalma, jelensége. Mondhatná valaki, hogy „és akkor mi van?” Hát egyrészt fontos különbségeket mosnánk el, másrészt nem tudnánk kezelni a szófaji változás kérdését, ami, tudvalevőleg, fokozatos; nem tudnánk mit kezdeni a szófaji változásban, azaz átmenti állapotban levő szavakkal, a szófaji határproblémákkal. Hova kerülne például az ómagyar kori leírásban, elemzésben a határozószóból igeikötővé válóban levő *hozzá*, *túl*, *szét*, a középmagyar korban a ragos főnévből igeikötővé válóban levő *agyon*, az egész *özvegy*, *árva*-féle szócsoport és még sok más?

Értem és elfogadom tehát a probléma differenciált megközelítésének szükségességét (vö. KISS GÁBOR, PUSZTAI FERENC), mindazonáltal egyrészt használom, elfogadom a többszófajúság fogalmát, másrészt a szófajváltással keletkezett többszófajúság kérdését (elsődlegesen) a polisziemia körébe utalom. Egy lexéma több grammatikai jelentésével számolok. Valamely szó szófajának megváltozásakor a szófajra jellemző jegyek változnak meg, vagyis: a szó jelentése, szintaktikai és morfológiai viselkedése lesz más. A *reggel* határozószó főnévvé válva a napszak nevét jelöli; megváltozik szintaktikai viselkedése: határozóból más mondatrész (alany, ha tárgyragot kap, tárgy stb.) lesz, és bővíthetősége is módosul: jelzőt kaphat, névelője lehet, s végül toldalékolhatósága is más lesz: főnévre jellemző jeleket, ragokat kaphat. Bizonyos szófaji változások esetében (például határozószó → partikula) a szó szövegtani, illetve kommunikációs-pragmatikai szerepe is megváltozhat (vö. KESZLER 1995: 293–308). Tehát a szófaj megváltozásakor is a szó szófaját jellemző tulajdonságok változnak meg (vö. HADROVICS 1992: 37, 125).

Egy bizonyos ponton azonban valóban lehet, hogy a polisziemia „széthasad”, és a különböző jelentésű, hasonló alakok homonimákká (pontosabban álhomonimákká) válnak. Ha például az *az* mutató névmásból létrejön az *az* határozott névelő, amikor is az új jelentés annyira eltávolodik a régitől, hogy nem idézik föl egymást, hogy köztük a memoriális kapcsolat megszűnik, megszakad, akkor valóban helyes két külön lexémáról beszélni. Ezt a hasadást s egyúttal kapcsolatot egyes szótárak jelölik is: a h a s a d á s t (azaz a homonimajelleget) azzal, hogy két címszót vesznek fel a két szófajra; pl. ÉKsz.: az^1 , az^2 , a kapcsolatot (a két funkció közös eredetét, azaz az *á l h o m o n i m a*-jelleget) pedig azzal, hogy a felső indexet zárójelbe teszi: ÉrtSz.: $az^{(1)}$, $az^{(2)}$, ugyanígy jár el a RagSz. Vö. még pl.: ÉKsz.: egy^1 (ez az eredeti számnévi és határozatlan névmási egy) és egy^2 (ez az új határozatlan névelői

egy). – Az Akadémiai nagyszótár szabályzatában ITTÉS NÓRA is hasonlóképpen foglal állást a homonimává válás kérdéséről (ITTÉS 2002: 19, 2006: 28). Annak a kérdésnek az eldöntésében, hogy többszófajúságról (azaz poliszémiáról) vagy homonimiáról van-e szó, „fontos szerepet játszanak az etimológiai és a jelentésfejlődési szempontok, valamint a szó gyakorisága. Figyelembe vesszük a korpusz adatait és a lexikográfiai hagyományt is” (ITTÉS i. h.). – Hasonló (ál)homonimiával azonos szófajú szavak körében is bőven találkozunk, pl.: ÉrtSz.: *hegy*⁽¹⁾, *hegy*⁽²⁾ (mindkettő főnév), ugyanígy: RagSz.: *hegy*¹, *hegy*² stb. Érdekes volt számomra, hogy a szóhasadás példái között viszont a magyar nyelvészek nem emlegetnek ilyen, teljesen hasonló alakú szavakat (csak olyanokat, amelyekben alaki különbség is van a két szó között, tehát ahol funkció- és alakhasadás, alak- és funkciómegoszlás együtt jár: pl. GRÉTSY 1962; MNyT. 344–7; HADROVICS 1992: 87–8; MGr. 343).

A poliszémia és az álhomonímia határát azonban nem könnyű megvonni, hiszen nem könnyű megismerni egy adott kor nyelvhasználóinak nyelvi kompetenciáját, azt, hogy mely szavak-fogalmak idézik föl egymást, s melyek nem. A *hogy* 'hogyan' határozószó és a *hogy* kötőszó között talán már az ómagyar kor nyelvhasználója számára megszűnt a memoriális kapcsolat (tehát homonimák voltak), de ki tudja? Ennek latolgatása ingoványos talajra vinne bennünket, ezért erre az útra inkább nem lépek. Csak az objektívnek tekinthető többszófajúságról beszélek, a tényről, amit az adatok mutatnak; a szóhasadás, a homonimává, illetve álhomonimává válás kérdését nem latolgam.

Amikor amellett foglalkozom állást, hogy a szófajváltással nem keletkezik új lexéma, ezzel azt is állítom, hogy a szófajváltás nem szóalkotási mód. Nem szóalkotási mód, hanem szemantikai-szintaktikai folyamat: jelentésbővülés, a meglevő lexéma grammatikai viselkedési képességének a megváltozása, bővülése, melynek eredményeképpen tehát poliszémia, a meglevő lexéma több (grammatikai) jelentése, s egyúttal (illetve azaz) több szófaja áll elő.

A továbbiakban – röviden – igyekszem összefoglalni a magyar szófajoknak a szófajváltási folyamatban való részvételét.

6. A) A szófajváltás (a magyar szófaji rendszer történetében). – A magyar szófajváltási folyamatot először kérdés–felelet formájában jellemzem. Fő szempontjaim: milyen a szófajváltás iránya, egy-egy szófaj milyen szófaji előzményekre megy vissza, és milyen szófaji következményei lehetnek; milyen a szófajváltás intenzitása (erőssége), és mely nyelvtörténeti korban/korokban zajlik. Először kizárom azokat a szófajokat, amelyek ebben a vonatkozásban (lényegében) nem játszanak szerepet:

1. Van-e olyan szófaj, amely sem előzményként, sem következményként nem vesz részt a szófajváltási folyamatban? – Igen. Prototipikusan ilyen a főnévi igenév és az indulatszó, bár mindkettőhöz kell egy megjegyzést fűzni: a) a főnévi igenév egyetlen változást szenved el: az analitikus jövő idejű igealakba beépülve szófaját elveszti (*olvasni fog*), s az igealak alkotó eleme lesz; b) az indulatszók közül a *vaj* az, amely az ómagyar korban 'bárcsak' és 'vajon' jelentésű partikulává vált, s néhány indulat-

szó, amely más szófajból, ragozott igealakból keletkezett, pl. *éljen!* (ZELLIGER 1983: 308). (Az, hogy indulatszó válhat főnévvé – mint a Nyelvtudományi Intézetben 2008-ban tartott előadásom után két hozzászóló is megemlítette –, az csak alkalmi szófajváltás, azzal pedig nem foglalkozom.) Ezek azonban a többihez képest elhanyagolható mértékű változások, ezért a szófajváltási rendszerbe nem illeszttem be őket. (Tehát az alkalmi főnevesülések nem állandósult szófajváltások.)

2. Van-e olyan szófaj, amely keletkezhet szófajváltással (tehát bekerül a szófaji rendszerbe), de szófaji továbbfejlődése nincs? – Igen. Ilyen a határozott névelő, amely mutató névmásból, a határozatlan névelő, amely számnévből és határozatlan névmásból (egy számnév, 'egyik, valaki' határozatlan névmás) keletkezett az ősmagyar korban. Ilyen az igekötő is, amely határozószóból az egész nyelvtörténet folyamán keletkezik, viszonylag erős tendenciaként (pl. *alá, hátra*), valamint a névutó, amely határozószón kívül (*belül, kívül*) határozói igenévből is létrejöhet (*vmire nézve*), szintén egész nyelvtörténetünk folyamán. Ugyanakkor sem a névelő, sem az igekötő, sem a névutó nem válik más szófajúvá. Speciális grammatikai szerepük ezt nem engedi meg. (A névutó és az igekötő alapnyelvi előzményekre is visszamehet, de a szófajváltási folyamatban csak következmény lehet.)

3. Van-e olyan szófaj, amely nem keletkezik szófajváltással, de szófajváltás forrása lehet? – Igen. Ilyen a melléknévi igenév és a határozói igenév (ezek képzéssel keletkeztek igéből, nem szófajváltással); igei sajátosságaik elvesztésével megszűnhetnek igenevek lenni. A melléknévi igenevek főnévvé (*mező, folyó, serfőző*) és melléknévvé (*kiváló, kopott, fáradt*) válása egész nyelvtörténetünk folyamán erős tendencia. A melléknévi igenév határozószóvá válása gyenge, kevés elemet érint (pl. *roppant, szakasztott, kivált*); igeülése azonban jellemző és fontos változás, igaz, hogy csak az ősmagyar korban zajlott, amikor a befejezett melléknévi igenév állítmányi szerepben múlt idejű igealakká értékelődött át. A határozói igenév időbeli korlátozás nélkül válhat határozószóvá (*nyilván, akarva, folyvást, fordítva, fölváltva, készakarva, orozva*), névutóvá (*vmi múlva, vmitől kezdve*), ritkán kötőszóvá (középmagyar kori például az *illetve*, újmagyar kori a *feltéve*).

A többi szófajnak, illetve szófajba tartozó szónak előzményszófaja és következményszófaja is lehet. Közöttük vannak olyanok, amelyek szófajilag kevésbé változékony, és olyanok, amelyek szófajilag változékonyabb, mobilisabb elemekből állnak.

4. Melyek a kevésbé változékony szófajok? – Ilyen a számnév és az ige. A számnév esetében szófaji előzményként csak a melléknév jön szóba, konkrétan a 'sűrű' jelentésű *sok* és a *több* szó, de ez a szófajváltás is csak az ősmagyar korhoz kötődik (számnévként már korai nyelvemlékeinkből adatható), később nem jelentkezik. – A számnév szófaji továbbfejlődése a főnév felé mehet, de ez is ritka és csak régi, ősmagyar kori esemény, pl. *két, tíz, száz* számnévünknek az ősmagyar korban keletkezett főnévi jelentése (TESz.); esetükben a kettős szófajúság nem volt hosszú életű. Az egy számnévből (és határozatlan névmásból) határozatlan névelő lett. Ez olyan szófajváltás, amely új szófajt teremtett, de csak ebben az esetben, és csak az ősmagyar korban.

Az ige is kevésbé változékony szófaj, jóllehet négy különböző szófajból keletkezhet, és négy szófaj felé mozdulhat el, de mindkét irányú változás gyenge, kevés lexémát érint: a befejezett melléknévi igenév igévé válását (a másik oldalról közelítve) már említettem (ősmagyar kori változás); néhány esetben, szintén a korai időkben, főnév, melléknév is válhat igévé (*szak, tel[ik]*), határozószó igévé (ősmagyarban: *jelen, átall*). – Igéből más szófaj is ritkán, gyenge tendenciaként válhat: ige → főnév (ősmagyar talán: *es[ik]*, középmagyar: *sodor*, újmagyar: *hajhász*), ige → kötőszó: ez a mondat szintaktikai szerkezetét jelentősen átalakító, fontos változás, de csak néhány kötőszót eredményez: ősmagyar: *vagy, akár*, ómagyar: *hiszen* stb., de ige → módosítószóvá (*találok > talán*) és → partikulává is válhat: *lám, vajon, hadd*; az *akár* nemcsak kötőszó, hanem partikula is lett; ilyenkor nemcsak igei jegyei nem érvényesülnek, hanem elmarad a mondat állítmányával való személybeli egyezés is: „*Akár el is mehetek*”; vö.: 1512: „*ha tewb nem lehet csakakar harom zaz wagy keth zaz forynthot kyldenil*” (KárOkl. 3: 86).

5. Melyek a leginkább változékony szófajok? – Ebből a szempontból a pálmát feltétlenül a partikula és a határozószó viszi el: a partikula hétféle szófaji előzményből keletkezhet, s ezzel a legerősebben befogadó szófaj, a határozószó pedig kilencféle következményszófajjá válhat, s ezzel a legerősebben kibocsátó szófaj. Ezek a szófajváltások – általánosságban véve – erős tendenciaként egész nyelvtörténetünk folyamán hatnak.

A partikula fő keletkezési módja a szófajváltás, így – ha az eredeti szófaj is megmarad – a partikulaként is viselkedő lexémák a nyelvtörténet hosszabb-rövidebb szakaszában többszófajúak. Pl.: határozószó → partikula: *heon, már, még, immár, bezzeg, inkább, éppenséggel, legfeljebb, főleg* stb. Partikula ritkán kötőszóból is keletkezhet; kötőszó → partikula: *ha* 'vajon', *olyhely, avagy* (választó kötőszó) → 'mintegy' jelentésű partikula (ómagyar kor), *is*; módosítószóból → partikula: *talán > tán, hiszen, bizony, biz, bár* és indulatszóból is elvétele: a *vaj* például óhajtó mondatba kerülve 'bárcsak', kérdő mondatba kerülve 'vajon' jelentésű partikulává válik.

A másik legváltozékonyabb szófaj a **határozószó**. Ez főleg a szófaji továbbfejlődésben nyilvánul meg. Egész történetünk folyamán erős tendencia az ige-kötővé, névutóvá, kötőszóvá, módosítószóvá, partikulává válás. Határozószó – ritkábban – válhat még főnévvé (*rokon, reggel*), melléknévvé (*közel, messze*), ritkán és csak a régi nyelvben névmássá (ómagyar: *ily, oly, mely, mennyi*), elvétele és szintén csak nyelvünk korai szakaszaiban igévé (*átall, jelen*). Határozószó létrejöttére nem jellemző a szófajváltás, hiszen e szófaj tipikus keletkezési módja az elem-szilárdulás és az összetétel.

6. Mely szófaj (szófajba tartozó szavak) jönnek létre – az ősi szófajok mellé, új szófajként – kizárólag szófajváltás útján? – Ilyenek: a határozott névelő, a határozatlan névelő és a partikula. (Bár már az alapnyelvben is lehettek partikulák, csak nehéz őket rekonstruálni.) A középmagyar korig ilyen volt az igekötő is: csak határozószóból keletkezett, de azóta több elem jöhetett létre ragszilárdulással is: *agyon*.

7. Mely szófajok (szófajokba tartozó szavak) nem keletkeznek szófajváltással? – Ilyen a melléknévi igenév és a határozói igenév: ezeket szóképzés hozza létre (szófaji továbbfejlődésük van, vö. a 3. kérdést).

8. Mely szófajok (szófajokba tartozó szavak) nem váltanak szófajt, azaz nem válnak más szófajúvá? – Ilyen a főnévi igenév, az indulatszó, az igekötő, a névutó, a határozott és a határozatlan névelő.

9. Az eddigi kérdések alapszófajokra és viszonyszókra egyaránt irányultak. Most azt a kérdést teszem föl, hogy van-e szófaji átlépés az egyes viszonyszók között? – Tipikusan nincs. A grammatikalizálódással keletkezett viszonyszók általában megmaradnak saját kategóriájukon belül. Három viszonyzóosztály között mégis megfigyelhető szófaji átlépés: ez a kötőszó, a módosítószó és a partikula. Kötőszóból keletkezhet partikula (és viszont), valamint egyes módosítószók is gyengülhetnek partikulává (*bár, biz, bizony, hiszen, tán*). Arra, hogy ez a változás a gyengülés megnyilvánulása, funkcionális és alaki körülmények is utalnak: a módosítószó például elveszti eredeti funkcióját (a propozíció valószínűségi fokának jelölését), eldöntendő kérdésre felelő képességét, valamint sokszor alakilag is rövidül. Talán kimondhatjuk, hogy a szófajok közül a partikulák, még szűkebben a fonológiai reprezentációjukban is megrövidült partikulák helyezkednek el a grammatikalizációs folyamat legvégén (*ha, avagy, bizony, biz, tán, de, ám, ámbátor, ámbár, bezzeg*). Ezek a leginkább kiüresedett lexémák (DÉR 2008).

A viszonyszók közötti szófajváltási folyamatok további vizsgálatot igényelnek.

B) Ide vonatkozó, korábbi munkámban közzétett, áttekintő táblázataimban (D. MÁTAI 2007: 132, 134) csak érintőlegesen szerepel az idő koordináta, ezért ezt most röviden összefoglalva mutatom be. – Tehát: mely szófaji változások zajlanak hosszabb, illetve rövidebb ideig, mikor, melyik nyelvtörténeti korban?

Állandóan működő, erős, azaz sok lexémát érintő szófajváltások: a főnév és melléknév közöttiek (oda-vissza: főnév → melléknév: *bölcs*, melléknév → főnév: *farkas*), a melléknévi igenév főnevesülése (*folyó*) és melléknevesülése (*fáradt*), a határozószó igekötővé, kötőszóvá, módosítószóvá, partikulává és főnévvé válása.

Csak egy-egy nyelvtörténeti korszakhoz kötődő, kevés lexémát érintő szófaji változások: az ige és a főnév közötti (oda-vissza) változás főleg az ősmagyar korhoz köthető (összefügg az ún. nomen-verbum-, azaz az igenévszó-kérdéssel). Határozószóból → névmás (*oly, mely*), melléknévi igenévből → ige (múlt idő) is ekkor lett. Névmásból → főnév jobbra az ómagyar korban keletkezett (*egyéb, saját, senki*); az ómagyar korhoz köthető még a mutató névmás → határozott névelő és az egy számnév, illetve határozatlan névmás → határozatlan névelővé válása; főnévből névmás létrejötté (*kegyelmed > kend*) középmagyar kori. Főnévből keletkezett szófajváltással a *maga* névmás is: először, az ősmagyar korban a *maga* visszaható névmás (l. már a HB.-ben), ebből az ómagyar korban a *maga* ellentétes kötőszó, a középmagyar korban pedig a *maga* „magázó” személyes névmás (vö. D. MÁTAI 2003: 635–6 és további irodalom).

A többi szófajváltás közepes erősségűnek mondható: néhány lexémát érint, elszórtan a nyelvtörténet folyamán.

C) Végül lássuk a szóalkotási és szófajváltási folyamatoknak a lexikalizálódással és a grammatikalizálódással való összefüggését (csak a határozószók és a viszonyozók körében). Tehát e szófajok gyarapodási, bővülési módjait tekintem át, ami lehet szóösszetétel, elemszilárdulás és ikerítés: ilyenkor új lexéma keletkezik, ezért *lexikalizálódás* ról beszélek. De a szófajok többsége szófajváltás útján is bővíthet; mondtuk, hogy a szófajváltás iránya a grammatikai hierarchiában főlül-ről lefelé megy. Ha a szófajváltás eredménye grammatikai szó (viszonyzó), akkor *grammatikalizálódás* történik (DÉR 2008).

Ehhez előljáróban néhány megjegyzést kell tennünk:

a) Az „alapszófaj” kifejezés magában foglalja a határozószókat is.

b) Ha alapszófajból (pl. egy ragos főnévből) egy másik alapszófaj, konkrétan határozószó keletkezik (akár összetétellel, akár elemszilárdulással), új lexéma jön létre, tehát lexikalizáció történik. Igaz, hogy – mivel ebben a folyamatban a morfológiai és szemantikai transzparencia csökken – egyúttal bizonyos fokú grammatikalizáció is lezajlik.

c) Ha szófajváltással viszonyzó keletkezik, mindig grammatikalizáció történik. De ha ragos főnév névutóvá vagy igekötővé válik, akkor ez a grammatikalizáció egyúttal lexikalizáció is.

d) Ha alapszófajból viszonyzó lesz, például mutató névmásból határozott névelő, határozószóból igekötő (*hátra*) vagy partikula (*főleg*), akkor nem történik lexikalizáció, hiszen nem keletkezik új lexéma (a hasadás problémáját most nem érintve), hanem „csak” grammatikalizációról beszélhetünk.

e) Ha alapszófajból alapszófaj keletkezik szófajváltással (pl. a *forró* igenéből melléknév [itt sem érintve a hasadás kérdését]), akkor sem lexikalizációról, sem grammatikalizációról nem beszélhetünk. Ezt „egyszerű szófajváltásnak” nevezem.

f) De ha viszonyzóból lesz viszonyzó, ami csak szófajváltással történhet, akkor szintén nincs lexikalizáció. Grammatikalizáció is csak olyan értelemben van, hogy a szó szemantikai kiüresedése erősödik, a „grammatikalizációs ösvényen” való előbbre jutás folytatódik. De ezt a változást is – látva az e) típustól való különbségét – nevezhetjük „egyszerű szófajváltásnak” is.

g) Viszonyzóból alapszófaj nem keletkezhet. A grammatikalizáció egyirányú: a szintaktikai hierarchiában „lefelé” megy.

h) Végül: ha viszonyzó elveszti lexéma jellegét, és morfémává (esetünkben névutó raggá) válik, akkor grammatikalizáció (a grammatikalizáció folytatódása) és morfológizáció együttes érvényesüléséről beszélhetünk.

Közlük különösen a viszonyzóból → viszonyzó, azaz az f) eset kíván további elemzést.

Egy korábbi munkámban közzétett táblázatban a szófajok állományának – a korábban említett – bővülési módjait tekintettük át: a szóösszetételt, az elemszilárdulást és a szófajváltást (konverziót). Az áttekintő igényű táblázat azt mutatja, hogy e három szógyarapítási mód révén milyen előzményszófajból milyen következményszófaj lesz, s végül minősítjük a változási folyamatot. A szóösszetétel és az elemszilárdulás (mint szóalkotási mód) és a szófajváltás (konverzió; mint poliszemiát létrehozó jelentésbővülés) összefüggésének, illetve a változások eredményének vázlatos képe is megrajzolható. (A táblázatot l. D. MÁTAI 2007: 137.)

Az egy-egy szóosztályba tartozó elemek száma szófajonként és korszakonként eltérő intenzitással nő (ritkábban csökken). Érdekes és tanulságos végigkísérni, hogy ez hogyan zajlik, milyen szerepet játszik a folyamatban a többszófajúság jelensége, a szó mondatrészi szerepe, és azt is, hogy az egyes szófajok milyen módon bővülnek, illetve szűkülnek, hogy el tudjuk választani egymástól a szóalkotással (összetétel, szóképzés, ikerítés) keletkező új lexémákat a szófajváltással létrejövő elemektől, amelyek nem képviselnek új lexémát, „csak” az egy lexémán belüli többszófajúságot erősítik tovább.

Fontos volt felderíteni a szófajváltások irányait, azt, hogy milyen forrásszófajból milyen eredmény szófaj keletkezhet. Kiderült, hogy a viszonyzókon (a grammatikai szavakon) belül is lehet szófajváltás, bár ez még további vizsgálatot igényel. Igyekeztem állításaimat példákkal alátámasztani, adott helyeken pedig korábban közzétett, áttekintő igényű táblázatokhoz is utalni az olvasót, hogy könnyebb legyen esetleges tévedéseimet felismerni.

Kulcsszók: szófaji érték, többszófajúság, szófajváltás, poliszémia, homonímia, grammatikalizáció.

A hivatkozott irodalom

- ÁGOSTON MIHÁLY 1993. A magyar halmaznevek. Kategóriájuk. Helyük a melléknevek osztályában a szófaji rendszerben. Belső rendszerük. Forum Könyvkiadó, Novi Sad.
- DÉR CSILLA ILONA 2008. Grammatikalizáció. Nyelvtudományi Értekezések 158. Akadémiai Kiadó, Bp.
- GRÉTSY LÁSZLÓ 1962. A szóhasadás. Akadémiai Kiadó, Bp.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1992. Magyar történeti jelentés tan. Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat. Akadémiai Kiadó, Bp.
- ITTZÉS NÓRA 2002. Mutatványok az akadémiai nagyszótárról. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp.
- ITTZÉS NÓRA 2006. Szófajváltás és szóösszetétel: új szófajok a Nagyszótárban. Szótörténeti adalékok az *alig* szócsaládhoz. In: MÁRTONFI ATTILA – PAPP KORNÉLIA – SLÍZ MARIANN szerk., 101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére. Argumentum, Bp. 110–5.
- A. JÁSZÓ ANNA 1992. Az ige nevek. In: TNyt. II/1: 411–54.
- KESZLER BORBÁLA 1995. A mai magyar nyelv szófaji rendszerezésének problémái. Magyar Nyelvőr 293–308.
- D. MÁTAI MÁRIA 2003. Szófajttörténet. In: MNyt. 204–33, 393–429, 632–62, 739–56, 824–30.
- D. MÁTAI MÁRIA 2007. A magyar szófajttörténet általános kérdései. Nyelvtudományi Értekezések 157. Akadémiai Kiadó, Bp.
- A. MOLNÁR FERENC 1991, 1992. A két- és többszófajúság; a szófajváltás. In: TNyt. I: 553–83, TNyt. II/1: 911–28.
- PAPP FERENC 1966. Kettős és hármas szófajiságú szavaink. Magyar Nyelvőr 404–8.
- PAPP FERENC 1975. A magyar főnév paradigmatisztikus rendszere. Akadémiai Kiadó, Bp.
- PAPP FERENC 2000. A Debreceni Thésaurusz. Linguistica, Series C, Relationes 11. Az MTA Nyelvtudományi Intézete, Bp.
- PUSZTAI FERENC 1999. Kiss Gábor főszerk., Magyar szókinccsár. Magyar Tudomány 198–9.

G. VARGA GYÖRGYI 1987. Néhány nem tiszta szófaji kategória vizsgálati módjáról. In: RÁCZ ENDRE – SZATHMÁRI ISTVÁN szerk., *Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből*. Tankönyvkiadó, Bp. 59–73.

MÁTAI MÁRIA

Some issues in the history of Hungarian parts of speech

This paper gives an overview, with ample illustration, of the set of criteria in terms of which changes in the history of Hungarian parts of speech can be investigated. (a) We can ask which present-day parts of speech have an ancient origin and which were created during the independent life of this language. (b) We can also ask which of the present-day parts of speech are forging ahead and which are receding, as well as what exactly it means for a category to forge ahead or to recede. (c) The issue can also be investigated at the level of the individual word: whenever a word shifts categories, it means a change in its part of speech value. (d) In general, we can study the main directions of part-of-speech shift: what source categories tend to supply new items for which target categories. It is instructive to study the role that multiple part-of-speech affiliation plays in that process; and also the respective roles of syntactic functions that a given word can occur in and of the morphological make-up it exhibits.

Keywords: part-of-speech affiliation, multiple affiliation, part-of-speech shift, polysemy, homonymy, grammaticalisation.

MÁRIA MÁTAI

Az Óperenciás-tengeren innen és túl Magyar vonatkozású nevek nyomában*

1. BENKŐ LORÁND írta az egyik tanulmányában: „mindenelőtt arra volna szükség, hogy az egyes szűkebb kutatási területeken belül időről időre történjen meg a tudomány mai szintjén már nem vagy nem teljesen helytálló régebbi nézetek kritikai felülvizsgálata, vagy legalábbis a továbbépítkezés szempontjából kulcskérdésnek látszó álláspontoknak az újramérlegelése” (BENKŐ 1998: 111). Ez a gondolat a magyar művelődés történetének az előadása kapcsán sokasodó kérdéseim, töprengéseim folyamán ösztönzött arra, hogy a korábbi ismereteket újragondoljam, átértékeljem és sokszor a vitatott, mellőzött, olykor elfogadhatatlannak ítélt állításokkal szembesítsem. Így foglalkoztatott egyszerre a LÁSZLÓ GYULÁTÓL régészeti leletekkel megtámogatott kettős honfoglalás elmélete és KIRÁLY PÉTERNEK a Magyar Nyelvben több mint két évtizede megjelent cikke (1987), majd néhány éve napvilágot látott könyve (2006).

2. A honfoglalás kérdését, lefolyását a különböző források eltérő módon interpretálják. A korai magyar krónikák két honfoglalásról beszélnek, és az elsőt 700-ra, illetőleg 677-re teszik. Az orosz Nyesztor krónika megkülönböztet fehér és fekete ugorokat, akik közül a fehér ugorok az avaroknál élnek, a feketék Oleg, azaz Árpád

---

* A Magyar Nyelvtudományi Társaságban 2009. október 20-án elhangzott előadás szövegének szerkesztett változata.

idejében jöttek. A kettős népelnevezések esetén a *fehér* jelző a keresztény, a *fekete* a pogány népesség jelzője lehet. Az ismert keleti és nyugati források (pl. Ibn Ruszta, al Gardízi, Konsztantinosz Porphürogenetosz, illetőleg Regino prümi apát stb.) alapján Árpád magyarjainak a bejövetelét a IX. század végére lehet időzíteni. A magyaroknak a hunokkal való azonosítását az idegen forrásokban használt *onogur* névén alapuló *(h)ungar(us)* ~ *ungar* latin–germán alak rokon hangzása tette lehetővé nemcsak, vagy talán nem is elsősorban a magyarok körében. Ugyancsak az *onogur*-ból eredeztethető a szláv nyelvekben használatos, egy ősszláv **ǫgьr-* töre visszavezethető elnevezésünk: orosz *Оугр-*, ukrán *угр(е)н*, lengyel *Węgier* stb. Egyéb hasonlóságok alapján az avaroknak a nevét is használták rájuk. Részint a homonímia, részint a szinonímia tehát jelentősen megnehezíti a történelmi tisztánlátást egy-egy nép azonosítását illetően. (A magyarok saját elnevezésének csupán egyetlen korai említése ismert Ptolemaiosztól a Kr. u. II. század elejéről, amikor még a Káma folyó környékén éltek, vö. HARMATTA 1997: 2). A magyar forrásokból következő kettős honfoglalás elméletét a XIX. század második felétől kezdve mind a történész, mind a magyar nyelvész kutatók túlnyomó része elvetette. Ez történt akkor is, amikor a régész LÁSZLÓ GYULA kutatásai során az avar leletek kronológiájában a VII. században egy új kultúra nyomait fedezte fel, amelyet jellegzetes motívumai alapján griffes-indás kultúrának nevezett el, és az első honfoglalóknak tulajdonított. Véleményét régészeti, embertani és nyelvészeti oldalról is igyekezett megtámogatni, amelyhez bizonyító adatot látott Német Lajos (Ludwig der Deutsche) 860. május 8-án Regensburgban kelt oklevelének *mons uuangariorum marcha* adatában. Vajon ez a *uuangar(us)* népnév, amelyet az *onogur*-nak alpesi szláv közvetítéssel a németbe került változatának tart, és amely szerinte a magyarok neve, itt más népnék, tehát az avaroknak az elnevezése lenne? A kérdés úgy is megfogalmazható, hogy lehettek-e a 800-as évek vége előtt magyarok a Kárpát-medencében.

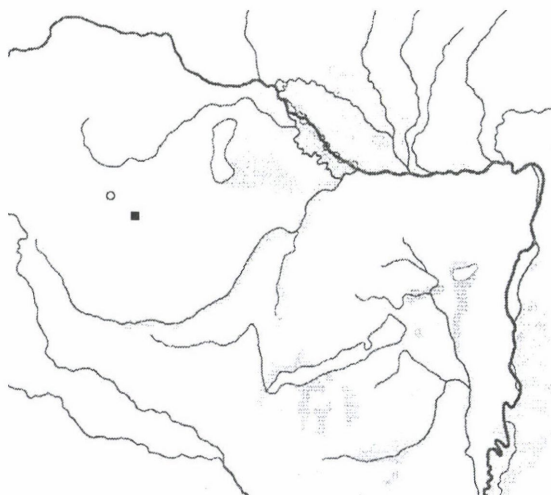
KIRÁLY PÉTER (2006) az *ungari*, *ungri*, *hungri*, *hungari* stb. lexikai adatoknak a Monumenta Germaniae Historica köteteiben a Meroving- és Karoling-kori forrásokban található előfordulásait vizsgálja. A legkorábbi említésekben a *hun*, *avar* és *hungarus* népnév szinonimákként szerepelnek: 561/562: „Auares, id est *Ungari Pannonii*”, – és ugyanebben a forrásban – „Auares qui et Huni sive *Ungari*”. Mivel az adat egy XII. századi forrásból származik, a szerzőnek, Gottfried von Viterbonak saját kora ismereteit is tükrözheti (ZOLTÁN 2008: 356). A „*Historia episcoporum Pataviensium et ducum Bavariae*” 618-ból felsorol barbár támadásokat, amelyek – az utolsónál említetthez képest korábban zajlottak le. A felsorolt népek a forrás sorrendjében: gótok, gepidák, hunok, alánok, kvádok, szarmaták, avarok és végül a legrosszabb: „in fine pessimorum *Hungarorum*” (KIRÁLY 2006: 151). A felsorolásból az következik, hogy a *hungarusok* itt már egyik korábban felsorolt néppel sem azonosak. Az adat ugyan korai időre vonatkozik, de a forrás késői volta következtében az előzőekhez hasonlóan minősíthető. Meggondolkodtató az is, hogy KIRÁLY PÉTER korai adatai az „első honfoglalás” általánosan ismert 670-es évszámát jóval megelőzik, ami a hihetőségüket csökkenti. Mindemellett BALOGH LÁSZLÓ KIRÁLY PÉTERnek több (részben itt említett, részben általam nem tárgyalt), a magyarokra vonatkozó adatát igen alapos szövegkritikai megjegyzésekkel látta el (BALOGH 2007).

A népnévi adatok mellett földrajzi helymeghatározásokat is idéz KIRÁLY PÉTER. Ezek szerint a magyarok Itáliát Friaulon keresztül rohanták le. A támadás útvonalát nemcsak a 888. március 21-én kelt oklevélből ismert *Strada Ungarorum* jelzi, hanem már 762–770-ből van rá adat „inter Taliamentum et Lipientiam [...] via Ungarorum” formában (KIRÁLY 2006: 152). Az elnevezés arra utal, hogy a magyarok többször is használhatták, illetőleg emlékezetes csapást mérhettek az ellenségre ezen az úton közelítve. Az útvonal egyébként hadak vonulására igen alkalmas volt: a hunok és a gótok útja is ez volt.

A magyarok országát több forrásból idézi KIRÁLY PÉTER: 723 k. Bonifacius és Martell Károly megegyezése tartalmazza az „a tyrannide et decimis regis *Ungariae* liberare” megjegyzést (KIRÁLY 2006: 151); később, 768 utánra vonatkozik: „Pipinus dux Francorum [...] venit ab *Ungaria*” (KIRÁLY 2006: 152); WEGENER „Genealogische Tafeln zur mitteleuropäischen Geschichte” című munkájában 860-ra kronologizálva említ egy eseményt: „Ulrich Graf an der *ungarischen* Grenze” (KIRÁLY 2006: 170) – ez a helymeghatározás több néven napjainkig azonosítható: 1144: ad terminos *ungarorum*, 1160 k.: ultra *uallem ungarium*, *Ungerbachtal* > *Ungerbach* helység Kirchschlag mellett Alsó-Ausztriában (KIRÁLY 2006: 172). Ugyanennek a határvonalnak egy pontját jelöli a 860: *mons uuangariorum marcha*. A határvonalat a szakirodalom a Savaria/Szombathely–Carnuntum/Deutschkreuz vonalában helyezi el, a kérdéses hegyet pedig Szombathely közelében lokalizálja. A XII. századból „magyar határként” (*termini ungarici*) emlegetett helymeghatározás alapján, amely korábbra, talán 860-ra is visszanyúlhat, ennél valamivel északabbra lehet helyezni: a Pitten és a Réepe felső folyása által határolt területre (KIRÁLY 2006: 176).

1. térkép

Kísérlet a *mons uuangariorum marcha* lokalizálására

○ 860: *mons uuangariorum marcha*

■ 1155/62: ultra vallem Ungaricam, 1565/76 im Unngerbach

A *mons uuangariorum marcha* lokalizálásának a kérdése talán kevésbé vitatott, mint a néphez való kötése. Mint már volt róla szó, LÁSZLÓ GYULA, de hozzá hasonlóan KIRÁLY PÉTER is a *wangar* nevet a magyarok nevének tekinti. A német szakirodalomban mára általánossá vált nézet szerint a *wangar* a Wang lakóira vonatkozik. Ennek a helynévi adatnak a népnévi háttere mindenesetre további vizsgálatot igényel.

3. Az előbbieknél jóval nagyobb bizonyító erejük van a személynévi adatoknak. – Az első személynévi előfordulás (731, illetőleg 736-ból) egy adománylevélből származik, amelyben Peto minden vagyonát St. Gallen egyházára hagyta. Az adománylevelet tanúként aláíró egyik személy neve *Ungar(us)*: „test. Sig. *Ungari*”. A dokumentumot „Selvester diagonus” írta és ő maga alá is írta (KIRÁLY 2006: 254). Ez a megjegyzés az adománylevél hitelességét igazolja. – A különböző, első sorban kolostori névjegyzékek további mintegy hatvan adata különösen meggyőző. A *Hunger, Hungarus, Onger, Wanger* személynévek 761 és 1000 között fordulnak elő, ugyanaz a személy olykor többször is. A nevek viselői között vannak birtokadományozók, sáfárok, küldöttként szereplő személy (II. – Kopasz – Károly birodalmi gyűlésén), egy férfi, aki St. Gallenban megkeresztelkedett, majd megnősült és fiakat nemzett. Meg kell említeni két püspököt is. 863-ban Hungarius püspök betegsége miatt nem vett részt Metzben a zsinaton, 982 és 1000 között *Ungero, Vungerus, Uunnigerus* néven szerepel egy poseni (= Poznań) püspök. (KIRÁLY 2006: 156.) Egyértelműen igazat kell adni KIRÁLY PÉTERnek, hogy az ilyen tisztségek betöltéséhez megszerzett műveltség és társadalmi státusz legalább két generációs hátteret feltételez, azaz a névsorban szereplő magyarok a magyar népelemnek saját korát megelőző 60-80 éves jelenlétét feltételezik.

4. Az előbbieken élénk került adatok mögött meghúzódó nép azonosításához a Nyesztor krónika idézett megjegyzéséhez kell visszafordulnunk: a fehér és fekete ugorok kettősségében itt a fehér, azaz keresztényként értelmezhető ugorokat kereshetjük. Lehettek-e ők valóban magyarok?

A magyar honfoglalásban részt vevő törzsek nevét ismerjük, rajtuk kívül még a csatlakozott kabar törzsekkel számolunk. Nem esik szó ilyen összefüggésben a székelyekről. Eredetükről, nevük eredetéről is eltérő nézetek alakultak ki: döntően két elképzelés rajzolódik ki. Az egyik szerint török eredetű népesség, amely a magyarokkal való együttélés során nyelvet cserélt, míg a másik vélemény magyar eredetűnek tartja őket. Mindkét vélemény képviselői megegyeznek abban, hogy határór szerepet töltöttek be első sorban a nyugati, délnyugati végeken. Nyelvészeti szempontból semmi nem szól a nyelvcsere mellett; attól kezdve, hogy felbukkannak, mindig magyar nyelvűek. Magyarázatra szorul azonban határórként való letelepítésük, amely a csatlakozott népekkel kapcsolatban jellemző. Nagy létszámú népesség lehetett: a morva határ mellett, Pozsony és Moson megyében, az Órvidéken és Somogyban tartják számon központjaikat. A népi tudat azonban ennél kiterjedtebb, például a Nyitra vidéki kolóniák is székelynek tartják magukat. Nyelvjárási szempontból három jól elkülöníthető csoportjuknak a kapcsolatait a mai székelyföldi nyelvjárásokkal ugyancsak ki lehet mutatni (BENKŐ 1967). Ha bennük láthatnánk

a griffes-indás kultúra hordozóit, akkor *onogur* > *ungar* ~ *wangar* ~ *wenger* elnevezésük a korabeli forrásokban, határőr szerepük az avar birodalomban – és később, még az Árpád-korban is jól magyarázható lenne. Időbeli viszonylagos közelségük a hun hódításokhoz mind a nyugati, mind a saját hagyományuk alakításában magyarázatot adhat a magyarság kettős eredetmítoszához is. A csodaszarvas monda és Csaba királyfi legendája a székelység, a turul monda és Emese álma Árpád magyarjaihoz kapcsolható.

5. A magyar nyelv jelenlétének föltevése Pannóniában, illetőleg annak nyugati részén további kérdés megfogalmazását vonja maga után. Vajon a terület földrajzi neveiben van-e nyoma a korai magyar jelenlétnek?

A magyar névtani szakirodalom „romkontinuitásról” beszél az Alpoktól a Dunaig terjedő területen, ahol legfeljebb a peremvidékeken lehet szó névkontinuitásról. Eszerint a nagyobb víznevek és esetleg nagyobb városok neve őrzi a korábbi névadók hagyatékát (KISS 1997). Ebből egyértelműen következik, hogy 900 előtti magyar neveket nem várhatunk. KRISTÓ GYULA szerint honfoglalás előtti magyar helynevekről nincs tudomásunk, mivel okleveles adataink nem szólnak ilyenekről, nem maradhattak fenn (KRISTÓ 1983). Kérdés, hogy milyen nevek, névtípusok fordulhatnak elő ebből a korból. Aligha lehet arra gondolni, hogy a legkorábbi magyar helynévtípusoktól eltérő település-, domborzati és vízrajzi nevek keletkezettek. Ilyenek a pusztá személynévből keletkezett településnevek (*Beled*, *Herény*, *Kolon* > *Kóloom* 'Kulm im Burgenland' stb.); a határőrizettel kapcsolatos nevek (*Kapu* 'Kapuvár', *Őr*, *Lövő*), domborzati (*Ság*) és vízrajzi nevek (*Sár* 'Lajta', *Fertő*, *Han* 'mocsár, láp', *Gyöngyös*). A *Rábaköz*, *Csallóköz* típusú tájnevek korai keletkezése ugyancsak nem zárható ki, hiszen az *Etelköz* mint a Kárpát-medencét megelőző lakóhely (vö. Konst.: *ἀτελκοῦζον*) ugyanezt a névtípust képviseli. Az is figyelemre méltó, hogy a Gyöngyös felső folyásának, amely ma a *Zöbernbach* nevet viseli, úgy látszik, ettől független magyar neve is volt: 1263: „deinde transit dictum fluuium et vadit versus (plagam meridia)nam, pretereaque cadit in vallem *Egurmeugh* (o: ? *Egurwsugh*, ? *Egurwelgh*) appellatam; deinde ascendit per vallem vsque terminos *Kuruslak* 'Kirchschlag'”; MOÓR 1936: 85). Az oklevél adata bizonytalan olvasatú, az ugyanitt szereplő *Kuruslak* leginkább magyar népetimológiai alak. A salzburgi érsekség emlékiratában 871-ből idézhető és a Nyugat-Dunántúlra helyezhető *Keisi*, *Ortahu* nevekkal kapcsolatban KIRÁLY PÉTER megkockáztatja (2006: 180) a magyar eredet lehetőségét.

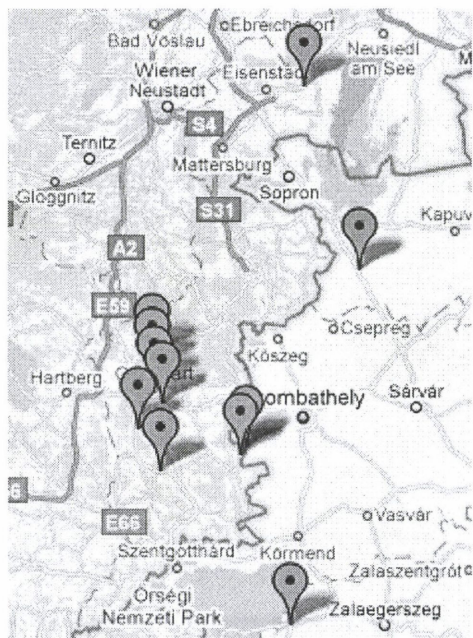
Az egykori határvonal mentén, illetőleg attól keletre a településnevek máig őrzi a határ védelmét biztosító népesség emlékét: *Lövő*: 1211/1252: *Lvev*; *Alsó*-, *Felső*- és *Horvátlovő* (*Schützen*, *Deutsch*-, *Kroatisch*): 1427: *Secz*; *Sérc* (*Gschies*): 1317: *Fulseuhew*, 1483: *Lewew* alias *Sycz*; (*Zala*)*lovő*: 1352: *Luuew*; *Rábort* (*Rauchwart*): 1427: *Ewr*; *Felső*- és *Alsóőr* (*Ober*- és *Unterwart*): 1327/1436/1610/1611: *de Superior Ewr* – 1441: *Alsowewr*; ? *Lődös* (*Litzelsdorf*): 1352–5: *Ledesfalua*, 1434: *Lewdes* (FNESz.). Ezeknek a magyar eredeti neve kétségen felül van; későbbi, illetőleg mai német, és még inkább horvát nevük másodlagosan, részint közvetlen átvétellel, részint tükörfordítással alakult ki.

2. térkép

Őr és Lövő településnevek

(<http://maps.google.com/maps?f=q&hl=hu&geocode=&time=&date=&ttype=&q=budapest&ie=UTF8&z=11&om=1>)

További két vízrajzi név kapcsolható még ide: a *Strém ~ Ösztörmen* patak korai *Csik* neve, amelyet a keletre telepített székelyek magukkal vitt földrajzinévanyagában lehet megtalálni (Csíkszék), és a Lendva bal oldali mellékveze, a *Kebele*. Ennek szintén van párja a Székelyföld névanyagában: *Kebeleszentivány* Marosvásárhely környékén. (A névvonatkozás meglete esetén szükségtelen más etimológiát tulajdonítani a Zala megyei pataknevek, mint erdélyi párjának; vö. FNESz., illetőleg BENKŐ 1967.) Ezek a nevek – még ha oklevelekben nem is fordulnak elő a VIII–IX. században, korai keletkezésüket csupán ez a tény nem zárja ki. A megkülönböztető előtagok (*Alsó-, Felső-, Német-* stb.) a korábbi falu lakosságának megszorodásával és a településnek ezt követő osztódásával magyarázhatók.

A Kárpát-medencére, vagy legalábbis annak nyugati felére föltett magyarnyelvűség alapján új megvilágításba került a frank forrásokban a 802-es csata színtereként szereplő *castellum Guntionis* helye. Ebben a csatában a Nagy Károly környezetéhez tartozó két keleti határgróf – vélhetően a frank sereg két vezére – elesett, amiből arra lehet következtetni, hogy jelentős összecsapás lehetett. Helyszínének meghatározására különféle kísérletek történtek. Először Kőszeg német nevének (*Güns*) alapján ide lokalizálták. Tekintettel arra, hogy a *Güns* név a magyar *Gyönyös*-ből származik, amelynek a keletkezését 896 utánra tették, más magyarázatokat kerestek. Az egyik vélekedés szerint az Ulm melletti Günzburgra gondoltak. A ma-

gyarázat ellen szól az avar birodalomtól való nagy távolsága. További névmagyarázati lehetőség lenne egy *Gunzo* nevű személy váraként való feltevése, de ilyen nevű személy a szóba jöhető osztrák (ostmarki, illetőleg karantán) területen nem ismert. Az a körülmény azonban, hogy a magyar nyelv a VIII–IX. század fordulóján már jelen lehetett ezen a területen, a régi magyarázat felé irányítja a figyelmet. A Gyöngyös azok közé a vízrajzi nevek közé tartozik, amelyek a IX. század előtt is keletkezettek. Ennek a mentén kell tehát olyan helyet keresni, amely több szempontnak is megfelel. A helynek harcászati szempontból jelentősnek, ugyanakkor esetleg máshol tapasztalható helynévadási szokásokat is kielégítőnek kellene lennie. Ilyent folyótorkolatok és utak érintkezési pontján érdemes keresni. Előfordul a német helynévadásban, hogy egy folyó torkolatánál a kisebb folyó neve válik a város nevének az alapjává, vö. pl. *Enns* az Enns és a Duna találkozásánál, *Arrabona* ~ *Raab* a Rába és a Duna találkozásánál, *Gran* 'Esztergom' ott, ahol a Garam ~ Gran a Dunába ömlik. Az avar védelmi vonal részeként egy fontos útvonal és egy folyó találkozása stratégiailag kielégíthetné a fenti követelményeket. Ahol a Gyöngyös a Rábába torkollik, ott, ahol a Savariát Arrabonával összekötő római út átkel a Rábán, Sárvár-Sitkén valóban feltártak egy várat, amely azonosítható a kérdéses csata helyszínével. (DÉNES 1992–95).

6. A továbbiakban a magyar határvonal mentén és az attól nyugatra található magyar vonatkozású helyneveknek szentelünk figyelmet. Ebben a tekintetben azonban elsősorban távolabbra tekintünk, hiszen az egykori Nyugat-Magyarország és a vele határos terület magyar vonatkozású nevei természetesen. Azt is figyelembe kell venni, hogy a magyar-osztrák szoros szomszédi kapcsolat, nem egyszerű szimbiózis szükségképpen hozott létre magyar (eredetű) neveket, amelyek némelyike néhány száz, olykor csak néhány évtizedes múltra tekint vissza. Mivel a mostani vizsgálatok a honfoglalás(ok) kérdéskörére irányulnak, az újabb keletű nevek figyelmen kívül maradnak.

Az egykori magyar határon túli névadatok két forrásból származnak. ELISABETH SCHUSTER etimológiai szótára egy korábbi munkából, Alsó-Ausztria teljes névanyagának adattárából kiválogatott nevek eredetét vizsgálja (SCHUSTER 1989–1994, 1995¹), SOMOGYI LÁSZLÓ monográfiája (SOMOGYI 2004) Ausztria és Bajorország területéről mutat be neveket térképmetszeteken és összesítve. A magyar vonatkozású, vagy annak tartott nevek egyik része a magyar népnév német változatát (*Ungar*, *Unger*), illetőleg a határőrizettel összefüggő *Lövő* ~ *Schützen* névpárok lokalizálását is tartalmazza, amelyeket a hun–magyar azonosság alapján a magyarok 670 utáni történelmével tart kapcsolatba hozhatónak a szerző. Miután erre vonatkozóan hitelt érdemlő adatok nem állnak rendelkezésre, a *Hun* és *Etzel* típusú nevekkal, valamint a távolabbi területek német *Schützen* neveivel a továbbiakban nem foglalkozom.

Az *Unger*-előtagú nevek zömmel korai adatolásúak. Egy részük az egykori *Uuangeriorum marcha* mentéről való, és részint már volt róluk szó. Némelyikük már nem önálló település: *Ungerbach* Aspang-Markt és Zöbern között: 1292:

¹ Köszönettel tartozom Horváth Máriának a szótár rendelkezésemre bocsátásáért.

Ungerbach; *Ungerbach* Kirchschlag mellett: 1155/62: „ultra vallem *Ungaricam*”; *Ungerdorf* Ebenfurth mellett: 1290: *Vngerdorf*.

A magyarok külső elnevezéséből származó helyneveket követve elhagyjuk az eddig hagyományosan is a magyar érdeklődés körébe vonható területet, és átlépve a magyar határvonalat, a gyeptű és gyeptűelve területére fordítjuk figyelmünket. A kérdéses típusú helynevek a mai Wein- és Waldviertel területén is előfordulnak, mégpedig korai adatolásúak: *Ungerdorf* Zisterdorftól délre: 1284: *Ungerdorf*; *Ungerdorf* Laa a. d. Thaya körzetében: 1172/90: *Ungerdorf*, jelentésük: 'magyarok falva'. Az *Ungerdorf* név nem minden esetben jelez mai települést. A Zistersdorf melletti *Ungerdorf* 1381-ben már *Ungerueld*-ként szerepel. A névváltás azt jelzi, hogy az egykori falu pusztává vált (SCHUSTER 1994: 355). A Laa a. d. Thaya közelében levő *Ungerdorf* ugyanakkor szomszédos területekkel van névvonatkozásban: mellette található *Ungerdorfer Hof* és *Ungerdorfer Graben* is, amelyek mind ma is élő nevek (SOMOGYI 2004: 33). Kihalt név a Kremstől északkeletre, Wiedendorf területén az 1501: *Ungertal* az *Ungermühle* közelében (SCHUSTER 1994: 356). A magyar népvét tartalmazó helynevek földrajzi elhelyezkedése fölveti a kapcsolódás lehetőségét a Morva folyó túloldalán elhelyezkedő Sasvár székely ispánsággal (amelynek az olsavai csatában volt szerepe), és amely a morva Uherský Brod és Uherské Hradiště felé is mutat.

3. térkép

Unger- kezdetű település- és határrész-nevek az egykori határvonaltól nyugatra
(<http://maps.google.com/maps/ms?hl=hu&ie=UTF8&oe=UTF8&msa=0&msid=115748175277541762745.0004775700e23e5e0a175>)

A magyar népnév viszonylag sűrű előfordulása a magyar népelem korai jelenlétét kell, hogy jelentse. Ez adhat alapot arra, hogy magyar eredetű helynevek

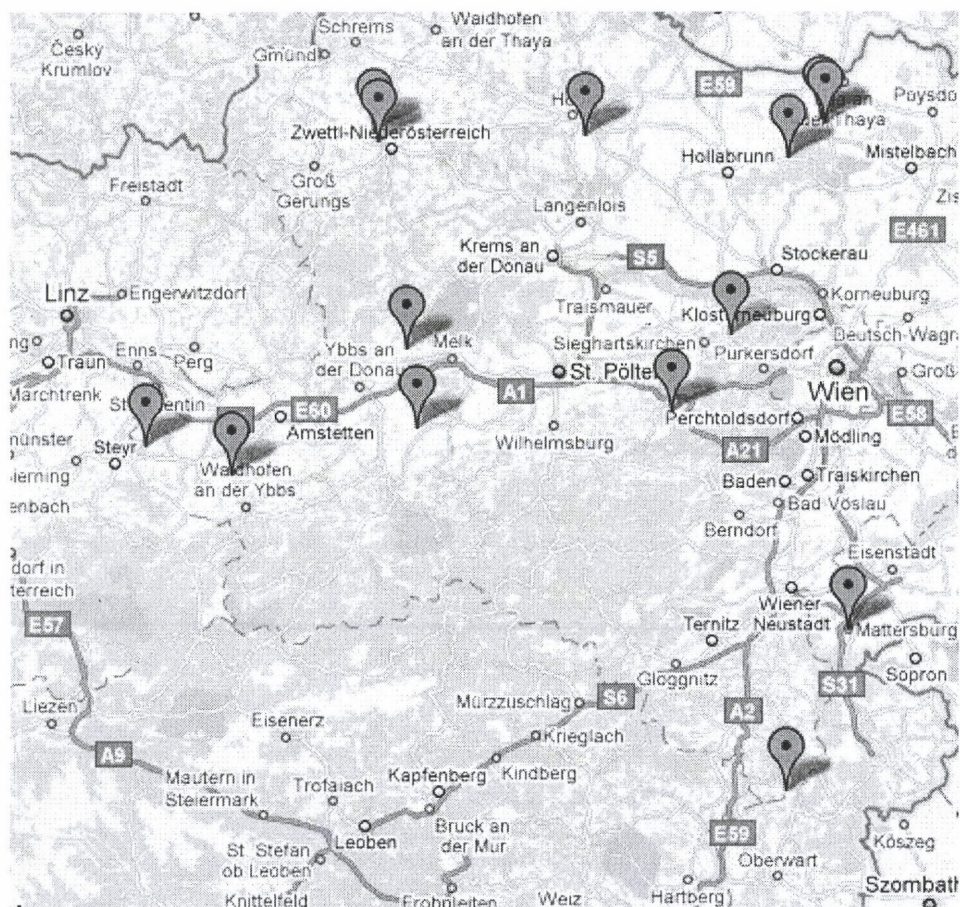
előfordulására is gondolhassunk. Erről a vidékről magyar etimológiájú névként szerepel SCHUSTER etimológiai szótárában: *Schotterlee* hivatalos nevén *Oberschodenlee*: XII. sz. k. e. / XIII. sz.: „duae villae *Schaeterlehen*, 1229 <1147>: *Shatirle*. A nevet a magyar *sátor* és a kfn. *le* 'domb' összetételének mondja, és a magyar határvédelem elemeként magyarázza; a származtatás vitatott. Ugyanezt az etimológiát adja meg a szótár az Altlenzbach területén található *Schoderleh* (1376: „am *Schaterle*”) adattal kapcsolatban is. Az etimológia helyességét gyengíti, hogy ilyen névadásra a Kárpát-medencében nincs példa. Ebbe a jelentéskörbe sorolja az 1299: *Scharwarn*, 1318: *Scharbarn* (< *Sárvár*) mára már csak dülönévként használatos nevet (SCHUSTER 1995). – A Strahlbach településre vonatkozó első írásos adat (1139: *Scēlebaes*) és a név további sorsa (1157: *Stralbach*, 1311: *Stralbach* – de 1311/1315: *Scelebaes*, *daz ist daz Stralbach*) az etimológia (*szél* 'perem' + *ebes* 'mocsár') helyességétől függetlenül is a lakosság kicserélődéséről, vagy legalábbis részleges nyelvcserejéről szólhat. A magyarban ilyen jellegű helynévre akad példa (vö. FNSz.): *Szélgyöp* (Salomvár határában, Zala megye), *Szélmező* (Mezőlak határában, Veszprém megye), *Szélszeg* (helység a Szilágyságban), *Széltarló* (helység Margitától délkeletre). Az etimológiák kétségtelenné tételéhez további alapos településtörténeti ismeretek szükségesek, amelyeket a régészeti leletek elemzése egészítene ki. A *Fallbach* településnév magyar etimológiája (< *falva*) azonban elfogadhatatlan.

Nem állnak meg az *Unger-* ~ *Ungar-* névelemet tartalmazó helynevek Alsó-Ausztria nyugati határánál sem, hanem Felső-Ausztriában a Dunától északra és délre is folytatódnak (l. ismét a 3. térképet): *Ungerhahn* (Liebenau községben Freistadt körzetében), illetőleg *Ungergraben* (Weyer körzetében); *Hongar* (hegy Vöcklabruck mellett, és innen: *Aurach am Hongar*); *Ungerding* (Antieshofen mellett, Ried im Innkreis körzetében); *Ungernberg* (Enzenkirchen község része Schärding körzetében), melynek első adata 1200-ból való: „Vlricum de *Hungerperg*”) és *Ungerling* (Raab község része, ugyancsak Schärding körzetében). Utóbbi nemcsak korai felbukkanású név: 1236: „in predijs sitis in *Vngring*”, hanem képzésmódja is a német helynévképzés régi, IX–X. századi rétegébe tartozik (SOMOGYI 2004: 33–4, illetőleg MAUERBÖCK-MOSSER 2002).

Az *Ungar* ~ *Unger* elemű földrajzi nevek átlépik az osztrák–német határt (igaz, az Innkreis csupán a XVIII. század végétől része Felső-Ausztriának). Történetileg tehát a Ried i. Innkreis és a Schärding körzetében található nevek az egykori Innbaiern területéhez és a mai bajorországi nevekhez vonhatók. Münchentől délnyugatra fekszik *Ungertsried*; Augsburgtól délnyugatra, Memmingen szomszédságában van *Ungerhausen*; Passautól északkeletre található *Ungarsteig*; Landshut és Regensburg között fekszik *Ungarischwall*. A Nürnbergtől délre fekvő *Ungerthal* nevének első előfordulása 1340-ből való, egyes források szerint Ottó német császárnak a magyarokkal vívott harcaira vezethető vissza (vö. http://hu.wikipedia.org/wiki/I._Ottó_német-római_császár). Ezt a nézetet általánosítva az összes bajorországi *Unger-* ~ *Ungar-* településre kiterjesztik a vesztes Lech-mezei csatával való összekapcsolás lehetőségét. Kérdés, hogy a vesztes ilyen mértékben névadó lehet-e egy viszonylag nagy kiterjedésű területen (SOMOGYI 2004: 19).

4. térkép

SCHUSTER szerint esetleg magyar etimológiájú helységnevek
<http://maps.google.com/maps?f=q&hl=hu&geocode=&time=&date=&ttype=&q=budapest&ie=UTF8&z=11&om=1>

Az Óperenciás-tengeren innen és túl lehetséges magyarok számbavételéhez további helynévi adatokat is vizsgálni kellene. Számos településrész és gazdaság neve kezdődik az *Unger-* ~ *Ungar* népnévvel, mint pl. *Ungarviertel* (Wiener Neustadt), *Ungarvorstadt* (Fürstenfeld), *Ungerberg* (Miesenbach), *Ungerdorf* (Jagerberg), *Ungern* (Kraubath a. d. Mur) vagy akár a korábban már említett *Ungering*, *Ungering* Schärding körzetében.

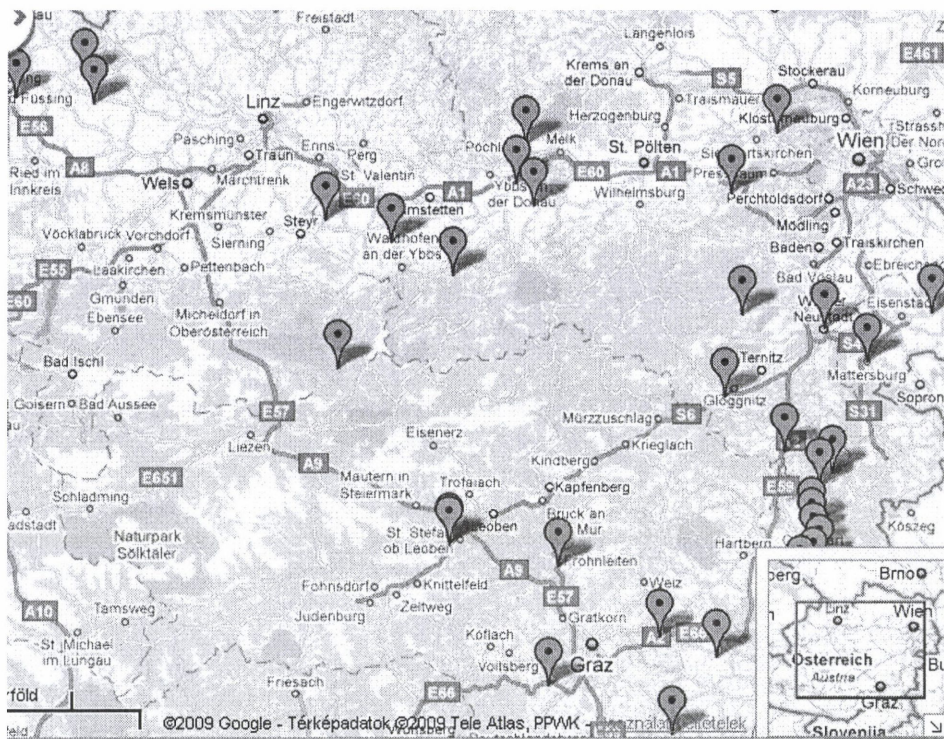
Az itt nem tárgyalt *Hunger-* elemű neveket általában az 'éhség' jelentésű német *Hunger* főnévvel kapcsolják össze, német és osztrák területen található nagy számuk azonban kétségesse teheti az egyféle magyarázatot. Az azonban nyilvánvaló, hogy az eddig magyar kutatók által szinte nem vizsgált névanyag alapos: névtani, településtörténeti, régészeti kutatásának feladata előttünk áll.

5. térkép

Településrészek, gazdaságok Ausztriában,
amelyeknek a neve *Ungar* ~ *Unger* népnévvel kezdődik

(<http://maps.google.com/maps?f=q&hl=hu&geocode=&time=&date=&tttype=&q=budapest&ie=UTF8&z=11&om=1>)

7. A bizonytalanságok és valószínűségek számbavétele után nézzük meg, hogy milyen következményekkel jár, ha tényként fogadjuk el a kettős honfoglalást.

A kolostori névsorokban szereplő magyarok révén felsejlik, hogy Szent István korában a hittérítésben tolmács szerepet betöltő karantán szerzeteseken voltaképpen a kereszténységet már megismert magyarokat érthetjük, hiszen egyébként nehezen rendelkezhetek volna megfelelő nyelvtudással. Ugyanez magyarázhatja, hogy a magyarok hadjáratai kapcsán akár St. Gallenban, akár Aachenben – szükség esetén mindig akadt tolmács. A kettős honfoglalás révén magyarázatot kaphatna a honfoglalás kapcsán soha nem említett székelyek felbukkanása, a nyugati határra való telepítése és határőr szerepe, a kétféle eredetmonda, a magyar egyházi terminológia bizánci és latin rétegének kettőssége is. Tisztázódnék a castellum Guntionis helye. A magyaroknak a Kárpát-medencében való korábbi megtelepedése, azaz a magyar-szláv érintkezésnek az eddignél korábbi kezdete szlavisztikai szempontból a szláv nazális magánhangzók denazalizálódásának kronológiájához járulna hozzá kedvezően (ZOLTÁN 2008). Arról van ugyanis szó, hogy a magyarba került korai szláv

jövevényszavak (pl. *galamb, gomba, munka, szent* stb.) a szláv nazális *ę* és *o* megletéről tanúskodnak. A kérdéses hangok eltűnése ezért az átvételek lehetséges idejéhez, a honfoglalás 895-ös éve utáni századokra tolódott ki. A felsorolt adatok és a belőlük folyó megfontolások alapján valószínűsíthető, hogy a Kárpát-medence nyugati része az avar kor második felében lakott volt. Az avarokon kívül a területen egymás szomszédságában nemcsak szlávok és németek, de magyarok is jelen lehettek. Az erre utaló nevek földrajzi elhelyezkedésének, egymás mellettségének a további vizsgálata a népiségi viszonyok terén is új eredményekkel szolgálhatna.

Kulcsszók: *Castellum Guntionis, Hungarus, Ungar, Unger*-féle helynevek Ausztriában, korai helynévtípusok, magyar honfoglalás, székek.

A hivatkozott irodalom

- BALOGH LÁSZLÓ 2007. Új könyv a „kettős honfoglalásról” (Megjegyzések egy a magyarság korai történetét tárgyaló mű margójára). *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica* 125: 3–19.
- BENKŐ LORÁND 1967. A nyelvöldrajz történeti tanulságai. MTA I. Osztály Közleményei 24: 29–48.
- BENKŐ LORÁND 1998. Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról. Akadémiai Kiadó, Bp.
- DÉNES JÓZSEF 1992–95. *Castellum Guntionis. Savaria. Pars Archaeologica* 22/3: 173–7. (<http://www.atreus.extra.hu/castellum%20guntionis.html>)
- HARMATTA JÁNOS 1997. A honfoglalás mai szemmel. Kézirat gyanánt. Miskolci Bölcsész Egyesület, Miskolc.
- KIRÁLY PÉTER 1987. A VIII–IX. századi *Ungarus, Hungaer, Hunger, Hungarius, Onger, Wanger* személynévek. *Magyar Nyelv* 162–80, 314–31.
- KIRÁLY PÉTER 2006. A honalapítás vitás eseményei. A kalandozások és a honfoglalás éve. Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke, Nyíregyháza.
- KISS LAJOS 1997. Pannónia helyneveinek kontinuitása. In: KOVÁCS LÁSZLÓ – VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk., *Honfoglalás és nyelvészet*. Balassi Kiadó, Bp. 187–97.
- KRISTÓ GYULA 1983. Nyelv és etnikum. A „kettős honfoglalás” elméleti alapjaihoz. In: RÓNA-TAS ANDRÁS szerk., *Szegedi bölcsész-műhely '82*. Szeged. 177–90 és klny.
- LÁSZLÓ GYULA 1988. Árpád népe. Helikon, Bp.
- MAUERBÖCK-MOSSER 2002. Die Haus- und Hofnamen im Gerichtsbezirk Mauerkirchen. http://www.ute.at/hausnamen-hofnamen_mauerkirchen/
- MOÓR, ELEMÉR 1936. Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen. *Sodalitas amicorum regiae universitatis Hungaricae Francisco-Iosephinae*, Szeged.
- SCHUSTER, ELISABETH 1989–94. Die Etymologie der niederösterreichischen Ortsnamen 1–3. Teil. Verein für Landeskunde von Niederösterreich, Wien.
- SCHUSTER, ELISABETH 1995. Magyar eredetű helynevek Alsó-Ausztriában. *Bécsi Napló* 16/5: 6–7.
- SCHWARTZ ELEMÉR 1932. A nyugatmagyarországi német helységnevek. Dunántúli Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda Rt., Bp.

- SOMOGYI LÁSZLÓ 2004. A burgenlandi magyarság. Történelem – földrajz – településforma – etikum – szociálökönómia. Előmagyar és honfoglaláskori helyneveink Ausztriában és Bajorországban. Burgenlandi Magyarok Népfőiskolája, Oberschützen/Felsőlövő.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2008. A honalapítás vitás eseményei. A kalandozások és a honfoglalás éve. Magyar Nyelv 355–9.

ZELLIGER ERZSÉBET

Beyond (and this side of) the Seven Seas Tracing place names with a Hungarian connection

Starting from data of historical sources from the Merovingian and Carolingian periods, this paper seeks answers to the question of whether it is possible to support the likelihood of the presence of Hungarians in the Carpathian Basin prior to the well-known date of the Hungarian Conquest (895–896). To that end, the relevant name types and names are studied, as well as their incidence in the Western part of historical Hungary. The investigations are then extended to territories beyond the Hungarian borders where, on the one hand, names of settlements and fields with Hungarian etymologies can be found according to the literature and, on the other hand, place names in *Unger-* ~ *Ungar-* occur in substantial numbers, from the Moravian border down to Bavaria. On the basis of the data, the presence of Hungarians in Pannonia prior to 896 cannot be excluded. If this conclusion could be supported by further data coming from the domains of archaeology and/or local history, the findings would be of high significance for Hungarian history, cultural history, and linguistics alike.

Keywords: *Castellum Guntionis*, *Hungarus*, place names in Austria in *Ungar-*, *Unger-*, early types of place names, Hungarian Conquest, the Székely.

ERZSÉBET ZELLIGER

A Tihanyi alapítólevél görög helynevei*

I. Bevezetés. – Az újabb magyar nyelvtörténeti és történeti névtani kutatás általában kevés figyelemben részesíti a bizantinológia és a történelemtudomány által feltárt és sokrétűen közismertté tett bizánci–magyar kapcsolatok nyelvi következményeit. Figyelemre méltók, egyben minta értékű kivételnek tekintendők a közelmúltból BENKŐ LORÁND vonatkozó munkái (2003: 9–19, 2009: 99–121).

Szókincsünk végső soron görög etimonú elemei elsősorban latinná vált és onnét kölcsönzött szavak, illetőleg olyan nemzetközi műveltségyszók (vándorszók, később nemzetközi szavak), melyek nyelvünkbe szintén főként latin vagy német közvetítéssel érkeztek. Általában – rendszerint okkal – szerény számú középgörög (bizánci) gyökerű jövevénytiszavunktól is elvitatjuk a közvetlen átvétel lehetőségét.

---

* A Magyar Nyelvtudományi Társaságban 2009. november 17-én „Szent Tihany» fiai – avagy a Tihanyi alapítólevél görög helynevei» címmel tartott előadás szövegének bővített, szerkesztett változata. Köszönöm ÉRSZEGI GÉZÁNAK, HOLLER LÁSZLÓNAK, JUHÁSZ DEZSÖNEK, TÓTH VALÉRIÁNAK, ZELLIGER ERZSÉBETNEK, ZOLTÁN ANDRÁSNAK és ZSUPÁN EDINÁNAK az előadás összeállítását segítő, illetőleg az előadáshoz, vagy annak készülő írásbeli részleteihez fűzött értékes tanácsait, megjegyzéseit, valamint a további, figyelembe ajánlott szakirodalmi tételeket.

Közkeletű nyelvtörténeti tankönyveinkben nem is találunk „görög (bizánci) jövevényszók” fejezetet, a vándorszók között bukkanhatunk néhány – közvetett átvételként említett – példára (BENKŐ: 1967: 303; ZSILINSZKY: 2003: 391; BENKŐ LORÁND három esetében – *fátyol*, *paplan*, *paripa* – engedi meg a közvetlen bizánci átvétel lehetőségét, ZSILINSZKY ÉVA erre nem említ példát). Újabb kézikönyveink nyitnak ugyan „A bizánci görög jövevényszavak” című szakaszt, benne azonban közvetlen átvételként csupán *paplan*, bizánci közvetítésű vándorszóként pedig *iszák* (‘tarisznya’) és *paripa* szavainkat lehetjük fel (GERSTNER 2003: 134, 2006: 456; vö. még KMTLex. *bizánci görög jövevényszavak*).

A kutatásokat célszerű lenne a közszavak terén is tovább folytatni. Etimológiai szakirodalmunk egybehangzóan közvetlen bizánci görög eredet mellett foglal állást *paplan* szavunk esetében, az átvételt pedig az „Árpád-kori magyar–görög dinasztikus kapcsolatok” (TESz. *paplan*; vö. ESz.) történelmi közegébe helyezi. A korábbi műveltségi kapcsolatokat tekintve véve (l. DAI. 8., 40. fej.; vö. legutóbb BENKŐ 2009: 118–9, illetve az itt megadott szakirodalom) hasonlóképpen feltételezhetjük például a bizánci görög *χαρτία* > *hártya* szintén közvetlen átvételét, annak ellenére, hogy a szó párhuzamosan – a *paplan*-hoz hasonlóan – más (pl. déli szláv) nyelvekbe is átkerült.

A személynévkincs görög etimonú tagjai nyilvánvalóan „vándorneveknek” tekinthető közvetett (latin, szláv, német) névkölcsönzések (vö. pl. KnE. *András*, *Gergely*, *György*, *Ilona*, *Katalin* stb.), görög eredetű magyar helynevekről pedig nemigen esik szó a szakirodalomban (KISS LAJOS *Pentelé*-re vonatkozóan [FNESz. *Dunaújváros*] nem foglal egyértelműen állást, *Beloianisz* pedig vizsgálódásunkon kívül eső újabb kori, különleges történelmi környezetben fogant helynévadás [FNESz. *Beloianisz*]).

Nem találunk tehát semmi meglepőt abban, hogy a Tihanyi alapítólevél helynévi szórványainak vizsgálata során nyelvtörténészeink – csupán az összefoglaló munkákra utalva: BÁRCZI 1951; ZELLIGER 2005; HOFFMANN 2010¹ – egyetlen helynevünk esetében sem számolnak a görög etimológia lehetőségével².

II. A Tihanyi alapítólevél *p&ra* helyneve. – Az alapítólevél vonatkozó részlete: „Est in eodem lacu locus qui uocatur *p&ra* cum ceteris inibi pertinens”, azaz: „Ugyanezen a tavon van egy *petra* nevű hely, mely a többihez hasonlóan ide tartozik” (SZENTGYÖRGYI 2010: 24, 33).

¹ Az előadásra készülvén HOFFMANN ISTVÁN akadémiai doktori értekezésének kézírata (2007a) állt rendelkezésemre, e tanulmányban azonban – ha köztük nincs lényegi eltérés – a nyomtatásban megjelent változatra (2010) hivatkozom.

² HOFFMANN ISTVÁN említi ugyan a KOMJÁTHY által felvetett görög etimológiát *p&ra* vonatkozásában, de nyomában a latinra fordítás eljárásának felvetését cáfolja (2007a: 129; vö. 2007b: 13). Később visszatér a görög név lehetősége, ezúttal a cáfolat arra szorítkozik, hogy orosz szerzetesek ilyen névadói tevékenységének valószínűsége felettébb csekély (2007a: 134; vö. 2007b: 17). A monográfia nyomtatott változatában a két helyet összekapcsolja (2010: 51), és immár nem tartja teljesen kizártnak a „görög-orosz” névkölcsönzést, de – mint vizsgálatainak további kifejtéséből, illetve az összegzésből (2010: 56) kiderül – nem osztja.

1. A latin etimológia és következményei. – A kutatók egy része a szóalakot egy magyar helynév latin fordításának véli (lat. *petra* 'kő, szikla'). ERDÉLYI LÁSZLÓ (1908. 10: 11, 127) a *Kő* földrajzi köznévvvel adja vissza. Véleményét elfogadva BÁRCZI GÉZA a következőképpen fogalmaz: „e szót magyar szórványaink sorából ki kell iktatni” (1951: 13–4; nyomán BOLLA–ROTTLER szerk. 1967: 18, 20). A helynevet latin fordításként értelmezi ÉRSZEGI GÉZA is (1993: 5, 2004: 5, 2007: 57). (A szövegközlések bizonytalanságára kiválóan mutat rá HOFFMANN 2010: 50.)

A latin fordításként való értelmezés több szempontból is problematikusnak látszik. 1. Legfeltűnőbb a szűkebb szövegkörnyezet. A *qui vocatur* szerkezet ugyanis rendszeren a nem latin szavak (különösen nevek) beillesztésére szolgál az oklevelekben (erről bővebben: HOFFMANN 2007b: 14–5, 2010: 53; SZENTGYÖRGYI 2008: 257–8). 2. Egy magyar *Kő* helynévnek miért éppen e bibliai eredetű, helynévi használatban ritkább *petra*, nem a jóval általánosabb *lapis*, *rupis* latin köznevek egyike a megfelelője (HOFFMANN 2007b: 14, 2010: 52–3; a *saxum* csak 'határkő' jelentésben: F. 9/6: 129)? Megjegyezzük, hogy a *petra* tulajdonnévként valóban nem (egyetlen kivétel az alapítólevelet e helyet illetően másoló 1211-es Tihanyi összeírás), de földrajzi köznévként jócskán előfordul okleveles emlékeinkben: 1249: *petra* Modor (F. 5/1: 315), 1272: *magnum petram* Solimos dictam (F. 10/3: 259), 1297: *petram* ... Cseren (F. 7/2: 253), 1323: *petra* Holoukou (F. 8/2: 492), 1359: *petram* Brala dictam (F. 9/3: 72) stb.; illetve 1211: *petram*, *petra* 'határkő' (PRT. 10: 516) stb. 3. Egyáltalán miért ajándékozna a „jó király” – akár tulajdonnévként, akár köznévként megnevezve – követ, sziklát, bármit azon a szigeten, ahol egyébként (a szöveg szerint a szőlők kivételével) eleve minden az általa alapított monostoré (vö. HOFFMANN 2007b: 16, 2010: 55)?

A helynév latin fordításként való feltételezéséből kiindulva Tihany szigetén a bazalttuffába vájt cellákkal, az ún. *Barátlakások*-kal azonosítható: ERDÉLYI 1908: 11, 133–6; BÁRCZI 1951: 13–4; ÉRSZEGI 1993: 5, 2004: 5; vö. ZELLIGER 2005: 22. (A barlanglakásokkal történő azonosításra vö. még: RÓMER 1868: 138; CSEMEGI 1948; KOMJÁTHY 1955: 32–47). A hely későbbi okleveles adatai: +1092/*1324 k.³/1399: *Horozkw ~ Horozku* (PRT. 10: 496; DHA. 282), 1211: *Horozcueh* (PRT. 10: 516), 1267: *Vruzku* (ÁÚO. 3: 140. [1266-os évszámmal]; PRT. 10: 526), 1270: *Vruzku* (PRT. 10: 534), 1309: *Vruzku*, *Vruzku* (Veszpr. Reg. 31); 1312: *Orozku* ZalaiOkl. 1: 137), 1322: *Orozku* (HO. 1: 116; PRT. 10: 548), 1329: *Vruzku* (PRT. 10: 134. 5. j.). A remeteség (később perjelség) a XIV. századig működött, ezután a már akkor kezdődő köomlás miatt elnéptelenedett (ERDÉLYI 1908: 245; MNLex. *Tihanyi apátság*).

Ez az azonosítás további kérdéseket vet fel. 1. A fordítást valószínűsítő kutatások – mint azt HOFFMANN ISTVÁN észrevételezi – adósak maradnak azzal a kérdéssel, hogy a fordítás miért nem az *Oroszkő* névalak latinra való átültetése révén történt (2007b: 13, 2010: 51)? 2. Ha a helynév időközben egészült ki a jelzői előtaggal (a terminológiára: TÓTH VALÉRIA 2008: 64, 66), mi lehetett a motivációja a *Kő* > *Oroszkő* névalakváltozásnak? Megjegyzendő, hogy ERDÉLYI (1908: 136) e keleti rítusú szerzetesintézmény alapítását egy hamis oklevél alapján jóval későbbre (1170

³ A * azt jelzi, hogy a hamisított oklevél eredeti példánya elveszett.

körülre) teszi, így a *petra* helynevet az alapítólevél keletkezésének idején pusztán 'kő' vagy 'kőszikla' jelentésű földrajzi névként értelmezi. Ez megoldaná a névváltozatok kérdését, a régészeti érvek azonban cáfolják e késői alapítás elméletét (CSEMEGI 1948). 3. Egy latinra fordított *kő* földrajzi köznév elsődlegessége feltételezésének a későbből adatolt *Oroszkő* névváltozattal szemben pedig – a régészeti érveknek megfelelő 1055 előtti alapítás esetén – az látszik ellentmondani, hogy – ha András királyunkkal érkeztek ide Kijevből szláv szerzetesek (vö. KOMJÁTHY 1955: 38) –, azok itteni jelenlétének idején lett volna indokoltabb a jelzői előtag használata.

2. A magyar etimológia és következményei. – A *p&ra* nevet más kutatók magyar helynévnek vélik: SZAMOTA megfegtetlenként (1895: 145), ZELLIGER bizonytalanul (2005: 22), HOFFMANN nagy valószínűséggel (2007b: 17, 2010: 56). Magyar szórványként jelzi az ÓmOlv. (20) is. Korábban – a latinnal szemben, a „tertium non datur” elvi alapjára helyezkedve – magam is e véleményt osztottam (SZENTGYÖRGYI 2008: 257–8).

Meg kell ugyanakkor állapítanunk, hogy nem kevésbé problematikus a magyar helynévként való azonosítás sem. Ez esetben a helynevet személynévi eredetűnek tekinthetjük, a pusztaság személynév helynévként való alkalmazása magyar névadásra utalhat. Sajnos e feltételezett magyar helynévnek a mai félszigeten és környékén semmi nyoma nem maradt, így lokalizálása lehetetlennek tűnik (ez esetben fel sem merül a *Barátlakások*-nak nevezett hely).

A magyar helynévként történő azonosítást támogatja ugyan a *qui vocatur* szerkezetbe történő beillesztés, megnehezíti ugyanakkor a tágabb szöveggörnyezet. *P&ra* említése a sziget javainak leírásába ékelődik, ezzel megtörik a természeti adományok sora (vö. HOFFMANN 2007b: 16, 2010: 55). Egyfelől éppen emiatt feltételezhetjük, hogy a hely a szigeten van (a beszúrás motivációja így érthető lenne). Másfelől az *in eodem lacu* ('ugyanezen a tavon') elhelyezés szerint akár egy másik sziget is lehetne. (Több ilyen szigetet is ábrázol a mai félsziget nyergénél az EKF. vonatkozó térképszelvénye, továbbá Müller Ignác 1769-es térképe, illetve nyomait láthatjuk az 1930 és 1960 között készült légi felvételeken is, vö. BENDEFY – V. NAGY 1969: 43.) A leírás *p&ra* említése után folytatja a sziget javainak felsorolását, így – ha *p&ra* is különálló sziget – zavart okozna, hogy a folytatás melyik szigetről szól. (Ha pedig esetleg a Balaton partján magasodik a tó fölé, a leírás értelmezhetősége még zavarosabbá válik.) Mindezek nyomán úgy tűnik, hogy a helyet mégis inkább Tihany szigetén kell keresnünk. De ha a *p&ra* néven nevezett birtokadomány csakugyan a szigeten van, miért kellett külön megjegyezni, hogy ez is a szerzeteseké, hiszen, amint említettük, a szőlőkön kívül minden a birtokukba került?

3. A görög etimológia lehetősége. – A történetész-levéltáros KOMJÁTHY MIKLÓS veti fel, hogy a hely nevének eredete a görög *πέτρα* ('különösen tengerből kiemelkedő, illetve tenger partján meredő szirt, szikla; üreges szikla, barlang') szóban keresendő. Szerinte 1046-ban Kijevből érkező, András király által ide telepített keleti rítusú szláv (orosz) szerzetesek adták a helynek e görög nevet (1955: 35, 38). E véleményt osztja utóbb KOMÁROMI LÁSZLÓ (2007: 218) is.

HOFFMANN ISTVÁN (2007b: 17, 2010: 51) ezen véleménnyel szemben fenn-tartással él: miért adtak volna szláv szerzetesek a helynek görög nevet? S felvetődik két újabb kérdés is: 1. Ha itt közvetlenül a bencés apátság megalapítása előtt keleti rítusú szerzetesek találtak otthonra, miért csupán *locus* 'hely'-ként említi lakhelyüket az oklevél? Ez ellentmond az alapítólevél következetes földrajziköznév-használatának. 2. Zavaró, hogy a király az alapítás után néhány évvel, a keleti egyházszakadást (1054) követő évben említés nélkül egy másik – eltérő rítusú – közösség jogi fennhatósága alá helyezze őket. Elvileg elképzelhető, hogy nyugati (bencés) és keleti (bazilita) szerzetesek élnek a szigeten egymás mellett, erre más európai példát is találunk (vö. CSEMEGI 1948: 404; WERNER 1953: 60; KOMJÁTHY 1955: 39). A bazilita szerzetesek lakóhelyének odaadományozásával azonban tisztázatlan (függő) egyházjogi, valamint birtokjogi (ha minden az új közösségé lett a szigeten, mi marad a régebbinek?) helyzet alakulhatott volna ki, amit az oklevélnek mindenképpen célszerű lett volna rendeznie. Vö. a marseille-i püspök 1044-ben (!) kelt oklevelével, mellyel görög szerzeteseket helyez a Szent Viktor bencés apátság joghatósága alá (az oklevél szövegének részleteit közli: KOMJÁTHY 1955: 39, 53. j.)

A három etimológiai lehetőség közül mégiscsak a helynév görög eredetének a feltételezése oldhatja fel a *p&era* helynév eredetével és a hely azonosításával kapcsolatos bizonytalanságokat. Ez esetben csak egyféle lokalizáció képzelhető el: a keleti szerzetesek által lakott, sziklába vájt cellák együttese. Ahhoz azonban, hogy a helynevet a 'sziklába vájt barlang' görög megfelelőjének tekinthessük, és a később *Oroszkő*-nek nevezett szerzetesi barlanglakásokat érthessük rajta, a következőknek kell teljesülniük: 1. létezik ilyen típusú görög helynévadás; 2. a név eredendően görög névadóktól származik; 3. András korában már nem *coenobium* 'szerzetesi lakóhely', csupán *locus* 'hely'; 4. van funkciója e hely külön említésének a szigeten. Ezeken kívül az *in eodem lacu* földrajzi elhelyezés szorulna még magyarázatra.

4. *Petra* mint görög helynév. – A) Mai görög helynevek. – Önmagában álló *Πέτρα* helynévvel (a továbbképzett, illetve összetételt alkotó számos további helynévtől eltekintünk) a mai Görögországban több helyen is találkozhatunk: 1. Település Észak-Görögországban, az Olimposz északkeleti lábánál (Közép-Makedónia tartomány, Pieria prefektúra, Petrasz körzet). 2. Település Északnyugat-Görögországban (Ipirosz, Joanina, Anatoliko Zagori). 3. Település Nyugat-Görögországban (Ipirosz, Preveza, Filippiada). 4. Település Nyugat-Görögországban (Ipirosz, Arta, Jeorjosz Kareszakis). 5. Az Amvrakikosz-öböl fölé magasodó hegy, egyben Drimosz községhez tartozó kicsiny település Nyugat-Görögországban (Nyugat-Görögország, Etoloakarnania, [ezen belül a régi Akarnania], Anaktorio). 6. Település Közép-Görögországban (Közép-Görögország, Viotia, Aliartosz). 7. Kistélepülés Délnyugat-Görögországban (Peloponisszosz, Messzenia, Ira). 8. Város Leszvosz szigetének északi partján (Észak-Égei-szigetek, Leszvosz). 9. Ezt a nevet viseli még Patmosz (Dél-Égei-szigetek, Dodekanisza, Patmosz) szigetén a tengerpart egy szakasza, illetve az itt található strandszakasz. Ezen kívül Észak-Görögországban fekszik két kis *Nea Petra* nevű település (Kelet-Makedónia és Trákia, ezen belül Trákia, Rodopi, Maronia, illetve Közép-Makedónia, Szerresz, Nea Zihmi).

A névadás motivációja minden esetben világos: valamely kiemelkedő kőtömb, szirt, szikla. Olykor a tenger(öböl) fölé magasodik, mint anaktoriói Petra, vagy a félsziget jellegű, tengerbe nyúló magas sziklája miatt jellegzetes patmoszi partszakasz. A XVII. század elején Leszvosz (Leszbosz) szigetén alapított város egy hatalmas (27 m magas) ferde szikláról kapta a nevét, amely köré maga a város települt. A tetejére Szűz Máriának szentelt templomot emeltek. A város fölé magasodó szikla impozáns látvány a tenger felől is. A mai helynevek tehát a *πέτρα* 'magasba meredő szirt, szikla' köznévi jelentés örökösei. (Az utóbbi *Nea Petra* a kis-ázsiai Petrából 1923-ban menekültek alapítása, lásd alább.)

B) Ógörög helynevek. – Az ógörög helynevek áttekintéséhez a régészet és az ókortudomány siet segítségünkre. Az ókorban is több *Petra* nevű hely (főként szintén település) létezett a görög eredetű helynévadás (egy esetben fordítás) eredményeként. 1. Helység Argosz határában, a Peloponnészosz félszigeten. Hérodotosz említi, elpusztult. 2. Kisváros Élisz közelében, ugyancsak a Peloponnészosz félszigeten. Már Pauszaniasz elpusztultként emlegeti. 3. Város az ókori Makedóniában. Livius említi. Ma az Olimposz északkeleti lábánál fekvő település. 4. Fennsík Illyriában. Caesar említi. A görög–latin nyelvhatártól (vö. ADAMIK 2006: 153–4) délre található, tehát minden bizonnyal görög név. Ma a Shkam magaslat Albániában, a Shkumbin völgyétől D-re, Tiranától DK-re. 5. Város Szicíliában, az egykori Magna Graeciában. Ma Petralia Sottana. 6. Helység ugyancsak Magna Graeciában, Segesta mellett, elpusztult. 7. Fellegrvár Szogdianában, a médek földjén, a mai Üzbegisztán területén. Curtius Rufus említi, elpusztult. 8. Az egykori Edom (Idumaea), majd a nabateusok fővárosa, *Rakmu* vagy *Rekem* ('vörös'), más néven *Szela* ('szikla') görög neve. Ma *Petra*, romváros Vádi-Múszában ('Mózes völgye'), DNy-Jordániában. (Források: BibliaiLex., ÓkoriLex., PallasLex., Pauly–Wissowa, RévaiLex.)

A helynévadás motivációjára több esetben is fényt tudunk deríteni. Olykor – a mai helynévi adatokhoz hasonlóan – egy kimagasló hegy, kőtömb, szikla a névadás eredete. Más – jellemzően a késői, Görögországon kívüli – helynevek esetében sziklába vájt lakóhely: 1. A szicíliai *Petra* (ma *Petralia Sottana*) város határában archeológusok egy paleolitikum-neolitikum kori lakóhelyül használt barlangot fedeztek fel (vö. Petralia Sottana). 2. Az ókori Szogdiana tartományban *Petra* (a Nagy Sándor ellen fellázadó) Oxüartész sziklába vájt fellegrvára (vö. ÓkoriLex. *Oxyartes*). 3. Edom, illetve később a nabateusok fővárosát szűk sziklavölgyekben találjuk. Épületeinek (lakóházak, templomok, más nyilvános helyek) és sírjainak legnagyobb részét a sziklafalba vágták. A bizánci uralom alatt a város egyik legimpozánsabb, a domb tetején sziklába vájt épületét (eredetileg talán a Kr. u. 106-ban elhunyt nabateus király, II. Rabbal sírja lehetett) remeték, majd szerzetesek foglalták el (innen a neve ma is: *Kolostor*), s éltek itt az arab hódításig, 663-ig. (Vö. BibliaiLex., MNLex., ÓkoriLex. *Petra*.)

C) Kőzép görög (bizánci) helynevek. – Tulajdonképpen ide sorolhatjuk a jordániai *Petra* bizánci szerzetesek lakta kolostorát, ezenkívül a bizánci korból a következő *Petra* nevű helyeket említhetjük:

1. Iustinianus (ur. Kr. u. 527–565) alatt így hívták a görögök által alapított *Bathüsz* városát. Ma *Batumi*, a Grúziához tartozó Adzsar Autonóm Köztársaság közigazgatási központja. A korabizánci névadás motivációját nem ismerem.

2. Monostor Konstantinápoly (Bizánc) északnyugati részén, közvetlenül a várossal mögött. A „Prodromosz” (‘Előfutár’: Keresztelő Szent János) tiszteletére emelt monostort egy XI. századi feljegyzés szerint az egyiptomi Baras szerzetes alapította az V. század végén – VI. század elején. A *petra* név motivációja a hatalmas kőfal és az erősség lehetett. A VIII. század végén vált a monostor a bizánci szerzetesség mintaképévé, valamint a képrombolás elleni harc központjává. 1200-ban élte fénykorát, ekkor állítólag 200 szerzetes lakta. A monostor Bizánc elfoglalásáig, 1453-ig működött. (ODB. *Petra Monastery*)

3. A thesszáliai síkság északnyugati szélén (Thesszália, Trikala, Kalambaka) található a gigantikus, meredek sziklára épült kolostorváros (*Meteora*). A Kr. u. IX. század kezdetétől érkeztek ide remeték, a XI. századtól már közösséggé szerveződve éltek itt. A sziklák barlangjaiban, bevájásaiban, réseiben húzták meg magukat. E barlanglakásokat rejtő sziklákat ők maguk kezdetben *kő-nek*, *sziklá-nak* (*lithosz* vagy *petra*) nevezték. Jóval később, 1334-ben költözött ide az Athosz-hegyről Szent Athanasziosz szerzetes, aki a „Széles-kő” tetején megkezdte a „Nagy Meteoron” (hivatalos nevén: „Az Úr színéváltozása-monostor”) építését. Az új nevet is ő adta: *meteoron* ‘magasba emelt, magasban lebegő’. Nyomában a többi szikla tetején is monostorok épültek, ettől fogva az egykori remeték barlanglakásai helyett immár ezek adtak otthont a szerzeteseknek. (STOURNARAS 1990: 8–10; PROVATAKIS 1991: 17–8, 29.)

4. Délkelet-Thesszáliában a Pilio-hegység és a Pagaszitikosz-öböl között: *Nea Petra*, jelentős női monostor (ARBEL–HAMILTON–JACOBY 1989: 106; vö. DÖLGER–WIRTH 1977: 116, 132). Ma: Ajosz Joanisz.

5. A 963-ban alapított *Athosz* monostorvárosban, a közvetlenül a tengerparton álló sziklára épített Dionisziu monostor másik neve: *Nea Petra*. A *nea* jelző egyfelől arra utal, hogy építése a többi monostoréhoz képest viszonylag késői (XIV. századi), másfelől, hogy a régebbi monostorokat (minden valószínűség szerint köznévi használatban) *petrá-nak* is hívták.

6. Bizánci erődítmény egy hatalmas szikla tetején, a mai Nyugat-Törökország területén (1920–1923 között Görögországhoz tartozott): *Plateia Petra* ‘Széles-kő’. Ma Akhisarhoz tartozik, Manisa megyében, az Égei régióban. (Ókori eredetű is lehet.) E környékről menekültek 1923-ban a Közép-Makedóniai *Nea Petra* alapítói.

A bizánci kor névadása tehát részben a (Görögországon kívül reprezentált) későókori névadás folytatásának tűnik: a ‘sziklabarlang, sziklába vált lakhely’ jelentés vált elsődlegessé. Ennek nyomán a középgörög korból több *Petra* nevű szerzetesi lakóhely emléke is fennmaradt. Ezen monostorok közös vonása, hogy magányos helyeken, leginkább sziklák tetején „magasban lebegő” kolostorok, vagy sziklába vájt szerzetesi lakhelyek (cellák) együttese, s ez egyben a névadás motivációja is. Mivel a görög hagyományban a monostorok hivatalos neve titulusuk neve (l. Athosz, Meteora monostorait), de gyakran emlegetik őket építőjükről elnevezve (*Dionisziu* Athoszon, *Varlaam* a Meteora monostorai között, illetve a konstantinápolyi *Sztudion*), így a *petra* név minden bizonnyal köznévi használatú lehetett (‘szikla, sziklabarlang’ → ‘monostor’), s talán sosem vált igazán tulajdonnévvé. Legvalószínűbbnek „kvázi-tulajdonnévi” használatát tekinthetjük: ‘a monostor’, vö. Athoszon *Nea Petra* ‘Újmonostor’. Éppen emiatt nem zárható ki, hogy ezeken kívül is léteztek ilyen

nevű – vagy ilyen nevet (köz-, esetleg tulajdonnévként) is viselő – monostorok, e neveket az emlékezet azonban nem tartotta fenn.

Az alapítólevélbeli *p&era* helynév görög etimológiájához szükséges első feltétel tehát teljesül: létezik ilyen típusú görög helynévadás. A névadás Tihany esetében pedig mindkét motivációnak eleget tesz: '(víz fölé) meredő szikla' (vö. „magasba emelt”) és 'sziklabarlang'.

5. Orosz névadók?⁴ – Lehetséges-e hogy orosz szerzetesek görög nevet adjanak lakhelyüknek?

HOFFMANN ISTVÁN névszociológiai szempontból közelítve nehezen tartja elképzelhetőnek „azt a névadói helyzetet, amelyben orosz szerzetesek görög nyelven adtak volna nevet [...] lakóhelyüknek” (2010: 53, vö. 2007: 17). ZOLTÁN ANDRÁS ugyanakkor nem látja ennek elvi akadályát⁵. A nyugati keresztény szerzetesség gyakorlata – éppen a szűkebb lakóhely vonatkozásában – párhuzamot mutat az efféle névadással: a kolostor (monostor, rendház) egyes részeit, különösen helyiségeit még a latinul nem tudó közösségek is gyakran latinul nevezik meg: *quadrum* 'rendszer, négyszögletes belső udvar', *refectorium* 'ebédlő', *dormitorium* 'hálóterem' stb., hasonlóképpen: lat. *claustrum* > *klastrom*. A nem szerzetes személyzet tagjai, az ott élő vagy ott tanuló diákok vagy az ott ápolott betegek stb. természetesen veszik át ezeket a megnevezéseket, s a szerzetesi jelenlét esetleges megszűnte után is (vö. pl. az 1950-es magyarországi feloszlítás) őrzik, esetleg használják. Bár távolinak tűnhet a párhuzam, mégis közelebb hozhat minket az ilyen típusú, „hivatalos egyházi nyelvi” névadáshoz és névhasználathoz.

A XI. század közepén még az orosz egyház is igen fiatal. I. (Szent) Vlagyimir 988-ban történt megkeresztelkedése és a bizánci (ortodox) vallás államvallássá tétele után fél évszázaddal, 1037-ben alapította Bölcs Jaroszláv a kijevi Szent Szófia székesegyházat, az óorosz egyház (és írásbeliség) központját. A következő fontos művelődés- és egyháztörténeti esemény 1051-ben – szintén Bölcs Jaroszláv kezdeményezésére – a Kijevi Barlangkolostor alapítása, mely Pescserszkij (azaz „Barlanglakó”) Szent Antonij (†1073), az Athosz-hegyről hazatért remete nevéhez fűződik, akit egyben az orosz szerzetesség megalapítójának tartanak. (Kezdetben a Dnyeper folyó partján egy saját kézzel vájt barlangban élt.) Szerzetesei számára a Sztudion monostor reguláját írta elő. (Vö.: FERINCZ 1997: 28; FONT 1998: 44; MKatLex. *Barlangkolostor*; MNLex. *Jaroszláv, Kijev, Kijevi Rusz, Ukrajna*.)

Lehetségesnek tartjuk tehát, hogy a XI. század közepén esetleg több helyen is formálódó szerzetesközösségek (FONT 1998: 44, 2001: 46) egyes tagjai vagy éppen az ekkor még remetesködő – de követőket már maga köré gyűjtött – Barlanglakó néhány remetetársa elkísérte Andrást Magyarországra. (Feltehetően éppen Bölcs Jaroszláv tanácsára, aki vele immár rokoni kapcsolatban állt, ugyanis 1038 körül lányát, Anasztáziát vette feleségül.)

E Magyarországra érkező szerzetesek természetesen keleti szlávok (oroszok), de lehetett közöttük kifejezetten görög származású is. Ez következhet egyfelől

⁴ Külön is köszönöm JUHÁSZ DEZSŐNEK e fejezet végső kialakításában nyújtott segítségét.

⁵ Az előadáshoz fűzött szíves hozzászólásában.

Antonij Athosz-hegyi kapcsolataiból, de még inkább a kijevei egyház ekkori teljesen görög jellegéből. Ezzel próbál szakítani Bölcs Jaroszláv 1051-ben, azáltal, hogy Ilárion metropolitát saját maga nevezi ki, valamint a Barlangkolostort nem görög származású szerzetesek – köztük Magyar Mózes – közreműködésével alapítja meg (FONT 2001: 53). Érdemes tehát megfontolnunk, hogy 1051 előtt a konstantinápolyi pátriárka által közvetlenül kinevezett kijevei metropolita jellemzően görög származású, továbbá a püspökök nagy része is, akik pedig – egyházjogi okokra visszavezethetően – rendszerint a szerzetesek közül kerültek ki (vö. FONT 1998: 44–5, 2001: 43, 45). Ha tehát a tihanyi magyar alapítás kijevei eredetű, számolnunk kell azzal, hogy a formálódó szerzetesközösségekhez frissen csatlakozott szláv szerzetesek mellett a Kijevben ekkor nem elhanyagolható számban élő – az átültetendő hagyományokat esetleg alaposabban ismerő – görög származású szerzetesek érkezhettek hozzánk, másfelől azzal, hogy a XI. század közepén Kijevben alapított monastorok – köztük maga a Barlangkolostor is – görög szerzetesi hagyományok nyomán alakítják életüket, szokásaikat. A Magyarországon megtelepült közösség tehát nem szláv (ilyen hagyományok még nincsenek), hanem görög szerzetesi hagyományok folytatója, s ez megnyilvánulhatott ottthonuknak a görög névadáshoz igazodó görög nyelvű megnevezésében is. E korai névadási szokást egyébként abban is tetten érhetjük, hogy a kezdetben szintén görög hagyományokat követő kijevei barlangmonostornak a későbbiekben egyházi hierarchiát tükröző jelentéssel ('főkolostor') felruházott köznévi megnevezése szintén görög nyelvű: *lavra* < gör. *λαύρα* 'átjáró, folyosó' → 'kolostor'. (A megnevezés motivációja: a különálló, egymás mellett elhelyezkedő remetelakok együtteséből az őket összekötő átjáró révén lesz kolostor; a kijevei barlangkolostor esetében a kolostor központját földalatti járatok kötik össze az első barlangokkal.)

Az Andrással Magyarországra érkező görög-szláv szerzetesek tihanyi alapításának feltételezését csupán az a körülmény nehezíti, hogy az alapítólevél 1055-ben *p&rát*-t már nem lakott helyként (*locus*) említi, tehát feltételeznünk kell, hogy néhány (legfeljebb 9) év alatt a hely valamilyen okból elnéptelenedett. Amennyiben ez mégsem történt meg, akkor viszont problematikus – legalábbis egyházjogilag –, hogy az itt élő keleti szerzetesek egyház- és birtokjogi helyzetéről (különösen az egyházszakadás utáni évben) hallgasson az alapítólevél. Ha azonban figyelembe vesszük András külpolitikai elköteleződésének pálfordulását – valamint szövetségesekhez és ellenségekhez éppen az aktuális érdekek mentén való viszonyulását mind a bel-, mind a külpolitikában (vö. KMTLex. *András I.*) –, még azt sem tarthatjuk kizártnak, hogy ugyanaz a „legkegyesebb király” (SZENTGYÖRGYI 2010: 37), aki nyomban Bölcs Jaroszláv kijevei alapítása után, legkésőbb 1053-ban Visegrád mellett bazilita monostort alapított (melyet feltehetően kijevei szerzetesekkel népesített be), nem sokkal később bazilita szerzeteseket távolít el Tihanyból, hogy otthonukat – az újabb politikai érdekek mentén – nyugati szerzeteseknek adja át. Hasonló történhetett korábban a marosvári baziliták Oroszlánosra történt átköltöztetése esetében is, a csanádi püspökség alapítása és elhelyezése okán, vö. MORAVCSIK 1938: 405; TÖRÖK 1990: 48. S talán András számára mindehhez – bár általánosságban nem hatott közvetlenül az európai szerzetesi életre – éppen e két időpont közé eső 1054-es egyházszakadás teremthetett elvi alapot. Ha így történt, Andrásnak érdeke

– mégha ténylegesen élne is ekkor a sziklahelyiségekben néhány görög-orosz szerzetes –, hogy a hely lakatlan *locus*-ként kerüljön – és kerüljön be! – a Tihanyi alapítólevélbe, hiszen ha felfedné a valós körülményeket (pl. a hely *coenobium*-ként való említésével), önmagát hozhatná politikailag kellemetlen helyzetbe⁶.

Az alapítás kifejezi eredetének lehetőségével megnyugtató magyarázatot kapunk a hely későbbi oklevelekben szereplő *Oroszkő* elnevezésére is. Mindemellett a tihanyi keleti alapításnak egy másik lehetősége is kínálkozik, melyet az alábbiakban ismertetünk.

6. Görög névadók? – Lehetséges-e Tihany szigetén közvetlenül görög monostoralapítást feltételezni?

A hiányos források ellenére Magyarországon több görög monostor létezését is valószínűsíthetjük: Szávaszentdemeter, Marosvár (az alapító Ajtony halála után a monostor Oroszlánosra költözött), (Duna)Pentele, Veszprémvölgy, Visegrád, továbbá a zebegényi remetetelep (régészeti leletek igazolják, hogy bazilita eredetű, de kérdés, mi a viszonya a Visegrád melletti monostorhoz). Mindezekről részletesen: MORAVCSIK 1938; vö. TÖRÖK 1990: 47–8; az utóbbihoz: KOMJÁTHY 1955: 40–1. Hogy eredetileg Tihanyban is keleti szerzetesek éltek – bár korábban is köztudomású volt (vö. FUXHOFFER 1858–1860. 1: 173; RÓMER 1868: 138) –, azt a régészeti kutatások kétséget kizáróan igazolták: „A legnagyobb üregnek sziklából kifaragott középfala is van, minden jel szerint ez volt a templom, s a meghagyott fal az ikonosztáz” (CHOLNOKY 1935: 38; vö. CSEMEGI 1948). Az ortodoxia jelenlétének egyébként a Balaton-felvidék más helyén is van nyoma: görög templom (és feltehetően monostor) állt a Balaton partján, Tihanytól 18 km-re, Balatonszepezd közelében is (BENDEFY – V. NAGY 1969: 67).

Az említett monostorok X. esetleg XI. századi alapításúak. Közülük Szentdemeter akár jóval korábbi is lehet (maga a Szent Demeter-templom 400 k. épült: MKatLex.; a kérdéshez l. HOLLER 2001; TÓTH PÉTER 2001: 5–8, 16–7; Uő. szerk. 2007: 22–39, 95–8). Tihany és Dunapentele monostorainak alapítása szintén lehet akár viszonylag korai is, hiszen e monostorok – ez is jellemzően a görög alapítások sajátja – elzárt, nehezen megközelíthető helyre, e két esetben szigetre telepedtek.

Bizáncban már a honfoglalás előtt célként fogalmazódott meg a magyarság megnyerése és megtérítése. A Kárpát-medencében megtelepedett magyarok térítését maga Biborbanszületett Konstantin császár is szorgalmazta, s nem csupán vallási okokból, de azért is, hogy ezáltal Bulgária hátában szilárd szövetségesre tegyen szert. Az egyházi kapcsolatokat – a kulturális kapcsolatokra már a bevezetőben utaltunk – jól jellemzi, hogy a bizánci pátriárka 951-ben Magyarország (Turkia) püspökévé szentelte Hierotheosz szerzetest, vagy hogy Bulcsú Bizáncban keresztelkedett meg, keresztapja pedig nem más lett, mint maga a császár, Biborbanszületett Konstantin; stb. (Vö. ÉRSZEGI 1975: 9; GYÖRFFY 1983: 46–9, 67–8; KMTLex *bizánci–magyar kapcsolatok*; MKatLex. *görög térítés Magyarországon*; RÓNA-TAS 1999: 819.; TÖRÖK 1990: 28.)

⁶ A jól megfontolt önérdék más esetének oklevélbeli megnyilvánulására lásd HOLLER LÁSZLÓ-nak a Magyar Nyelvben megjelenendő cikkét (HOLLER 2010).

A térítési szándékban nyilvánvalóan szerzetesek is közreműködtek, és jöhettek létre ennek nyomán újabb (akár számunkra már ismeretlen) monostorok. Mivel a magyarság körében a görög nyelv nem volt alkalmas a keresztény hit közvetítésére, a szlávokkal szimbiózisban élő magyarok egy része azonban feltehetően többé-kevésbé elsajátította a szláv nyelvet, a térítés szláv tolmácsokkal kezdődhetett (GYÖRFFY 1983: 47–8). Így nem meglepő, sőt dokumentálható is, hogy volt olyan monostor (Szávaszentdemeter), ahol görög, szláv és magyar szerzetesek éltek együtt (VMH. 1: 668; vö. MORAVCSIK 1938: 420–1; GYÖRFFY 1983: 48; H. TÓTH IMRE 1999: 823). A bizánci térítési kísérletek nyomán, vagy akár korábban Tihanyba is érkezhettek görög szerzetesek (H. TÓTH IMRE 1999: 823), s adhatták saját, sziklába vájt helyiségekből álló „szerzetesházuknak” a *πέτρα* nevet, mely egyedül a görög nyelvben jelent ’sziklabarlang’-ot, s mely a bizánci görögben a szerzetesközösség – ilyen jellegű – lakhelyének (köznévi) megnevezése volt.

7. Petra helyként való külön említése. – Hogy I. András oklevelében e hely csupán *locus* ’hely’, és nem *coenobium* ’szerzetesi lakóhely, monostor’, az talán azzal magyarázható, hogy a szigeten, a „világtól távol” élő szerzetesek lakhelye nemigen kedvezett a X. századi missziós feladatok ellátásának. Ezért lakói elhagyhatták otthonukat, de ötven-száz esztendő alatt akár természetes úton is elnéptelenedhetett a monostor. Vagy – a másik lehetőséggel számolva – esetleg éppen András „űritette ki” a helyet az új alapítás számára. (A *locus* esetleges politikai érdeken alapuló alkalmazását lásd feljebb.)

A lakók nélküli (lak)hely kiváló (ideiglenes) otthont is nyújthatott az 1055-ben (vagy az építkezések miatt esetleg valamivel korábban) ideérkező nyugati szerzeteseknek, míg fel nem épül saját, a bencés életformának megfelelőbb monostoruk. A külön említés Tihany szigetén (ahol egyébként is minden a szerzeteseké a szőlők kivételével) már e körülményekben is megelégeli magyarázatát, de kínálkozik emellett még egy érv, mely magában a bencés életformában rejlik.

Reguláját Szent Benedek a „kezdők” (*coenobiták*) számára írja, akik szerzetesközösségben élnek (vö. RB. 1. és 73. fejj.). A „haladók” (*anachoréták*, remeték) azonban a „monostorban való huzamosabb próbatétel után [...] a pusztába vonulhatnak” (RB. 1. fejj., ford. SÖVEGES 1993: 14). Ezen elvonuló szerzetesek azonban nem feltétlenül távolodtak el messzire a monostortól, sőt, rendszerint kapcsolatot is tartottak vele. (Hasonló remeteségekre további magyar példák: PRT. 10: 133–4. Európai példák: PRT. 1: 184, 252, 312, 542–3.) Ilyen „remeteség” céljára kiváló lehetett a korábban ott élt keleti szerzetesek által elhagyott sziklabarlang-együttes. Ez a kitüntetett szerep pedig egyszersmind magyarázatot adhat a *qui vocatur*-típusú kitüntetett szerkesztésmódra is (l. HOFFMANN 2007b: 15, 2010: 53–4).

8. A név továbbélése. – Az eredeti görög helynév használata a görög és szláv szerzetesek jelenlétének megszűntétől függetlenül (mely, mint láttuk, akár közvetlenül az alapítás előtt is történhetett) élhetett a szigeten a földeket, szőlőt művelő környékbeli magyar (és szláv) lakosság körében. (A szigeten ekkor még nem volt település.) Így tehát a görög eredetű „jövevénynév” 1055-ben immár magyar helynévként került a Tihanyi alapítólevél latin szövegébe. Ezért

semmiféle problémát nem jelent a *qui vocatur* szerkezet alkalmazása, illetve a *p&ra* helynevet szórványaink sorából sem kell törölnünk (vö. BÁRCZI 1951: 13–4).

A későbbi *Oroszkő* elnevezés előtagja nem szorul különösebb magyarázatra, ha Andrással érkező görög-szláv alapítókat feltételezünk.

A közvetlen görög alapítás esetén azonban nehezebben magyarázható az előtaggal való bővülés. Eszerint a népi emlékezetben tovább élhetett, hogy itt keleti rítusú, görög (s hozzájuk csatlakozott pannóniai szláv, esetleg magyar, de mindenképpen keleti rítust követő) szerzetesek éltek (l. Szávaszentdemeter példája). Ennek egykori emléke jelenhet meg a későbbi *orosz* – tág értelemben ’(keleti) szláv’ (vö. FNESz. *Oroszi*), itt: ’nem latin rítusú; görögkeleti vallású’ (vö. TESz. *orosz*, B/ 2. jel., de kései adatolás) – jelzői előtagban.

Bár merész ötletnek tűnik, de – anélkül, hogy igazolni, vagy akár csak valószínűsíteni is tudnám – felvetem, hogy esetleg az *orosz* előtagban egy újabb görög reliktum rejlik: a gör. *orosz* ’hegy’ jelentésű szó, vö. *Athosz* másik neve: biz. gör. *Hagion Orosz*, újgör. *Ajon Orosz* ’Szent Hegy’. Ennek a megnevezésnek is megvannak a párhuzamai a nyugat-európai szerzetességben, lásd pl. 1329: castellanus montis Sancti Martini de Sacro Monte Pannonie [PRT. 2: 367]; 1349: in loco, qui Sacer Mons dicitur [PRT. 2: 403] stb. Pannonhalmára vonatkozóan; vö. 1184: in monte Tychon [PRT. 10: 501]; 1211: in monte Thichon [PRT. 10: 502]. E lehetőség feltételezése esetén a görög eredetű *orosz* ’hegy’ földrajzi köznévként a *kő* utótaggal történő összekapcsolása tulajdonképpen tautologikus szóösszetételt eredményez (az ilyen típusú helynevekre l. KISS 1979), melynek előtagja vagy később kapott népetimológias értelmezést, vagy – ha a görög földrajzi köznév még a névösszetétel keletkezése előtt elveszítette transzparenciáját – a népetimológia már magának az összetételnek a létrejöttében is közreműködhetett.

A fikció, miszerint a cellákat egy *Orosz* nevű ember vájta (ERDÉLYI 1908: 134–6; PRT. 10: 496–7; DHA. 282) – akár a valószínűbb *orosz* népnév, akár az ötletként felvetett görög földrajzi köznév az *Oroszkő* név előtagjának eredete – nyilvánvalóan másodlagos népetimológia eredménye, mely azonban valós gyökekre megy vissza. Alapja a bemutatott, eredendően görög szerzetesi hagyomány (sziklák kivájása szerzetesi lakhely kialakítása céljából), és egy csakugyan létezett *Orosz* nevű nemes ember végrendeletének – tudatos hamisítás eredményeként – legendává formált összekapcsolása.

Egy a Tihany szigete melletti Kövesd faluban birtokos *Orosz* nevű személy ugyanis végrendeletileg jelentős adományokkal gyarapította a tihanyi apátságot (vö. ERDÉLYI 1908: 256–7). A végrendelet – melynek csupán kivonata maradt fenn – István király nevét említi, ennek alapján az elveszett oklevelet ERDÉLYI III. István (†1172) uralkodásának idejére, 1170 körülre datálja (PRT. 10: 606). (III.) István király említése a végrendeletben a Szent László idejére hamisított tihanyi összeírás (+1092/*1324 k./1399: PRT. 10: 496–500; DHA. 282–5) összeállítója – egyben a fikció kieszelője – számára megteremtette az alapot egyfelől Szent István nevének felemlítésére, másfelől arra, hogy az adományozást és a legendás sziklavájást (tehát az alapítást!) Szent István korára helyezze és nevéhez kösse. Ezáltal pedig – céljainak megfelelően – Tihany vonatkozásában összekapcsolja a két szent királynak és a korai magyar egyház harmadik nagy jótevőjeként tisztelt I. Andrásnak a szemé-

lyét. A fiktív történet legendává színesedett: ez az *Orosz* nevű nemes, az apátság nagy jötevője a világról lemondva és visszavonulva az általa vájt cellákban remeteként fejezte be életét (ERDÉLYI 1908: 136).

A hamisítás, ezen belül az adományozás tényének valamint a sziklavájó nemes ember fikciójának elmés összevegyítése olyan tökéletesen sikerült, hogy még a múlt század elejének nagy tudósát, ERDÉLYI-t is megtévesztette (1908: 134–6). ERDÉLYI tudniillik éppen azért teszi 1170 körülre Oroszkő alapítását, mert (eltekinthetve a Szent Istvánhoz kapcsolt kronológiától) tényként fogadja el a végrendelkező személyével összekapcsolt sziklavájó valódi legendává kerekedett történetét. (Hasonló sikeres „megtévesztésre” l. BENKŐ 2009: 17.)

Ez a helynév és személynév azonosságán alapuló, legendával átszőtt népetimológia minden bizonnyal hozzájárult az egykori *p&ra* helyére lépő *Oroszkő* névváltozat rögzüléséhez, kizárólagossá válásához és fennmaradásához évszázadokon át.

9. „... a t a v o n”. – *Petra* azonosítása a tihanyi barlanglakásokkal és kiemelt szerepben történő említése a tágabb szövegkörnyezet okozta nehézséget is feloldani látszik. A sziget természeti adományainak leírását logikájában – bár első megközelítésben ennek ellenkezőjét sejtjük – nem töri meg *p&ra* említése, sőt, földrajzi tekintetben a lehető legszerencsésebb helyre: a tóval érintkező halászóhelyek és nádasok, valamint a földek (cserjések, kaszáló, valamint a szerzetesek birtokába ekkor még nem került szőlők) említése közé került, ahol a valóságban is található. A szövegrészlet homogenitását az azonban valóban megtöri, hogy a hely leírása az önálló birtokadományok bevezetését követi, másfelől az oklevél fogalmazója a környező adományrészeknek a szigethez történő földrajzi viszonyításával szemben *p&rát* – magához Tihanyhoz hasonlóan – a tóhoz viszonyítva helyezi el (HOFFMANN 2007b: 16, 2010: 55). Mindezt a helynek szánt – az ideiglenes ottlakással, illetve a jövőendő bencés szerzetesi élettel összefüggő, valamint András esetleges politikai megfontolását is tükröző – különleges szerep indokolhatja.

Az *in eodem lacu* elhelyezés nyelvvileg azzal magyarázható, hogy a *super* és az *in* a középlelatinban bizonyos esetekben lehetnek szinonimák, illetve állhatnak egymás helyett, pl. TA. „*super se [= rivulum fuk] locum [...] per pontem [...] per uadum*”; 1227: *ad pontem [...] qui est in fluvio Suibini* (ÁÚO. 1: 236); 1417: „*pontis in fluvio Hodos*” (Cs. 2: 628); 1462: *vado super fluvium Walkowyze* (Cs. 2: 289) ~ 1477: *vado in fluvio Bozytha* (Cs. 2: 299); 1217: *molendino super aquam Poponas* (ÁÚO. 6: 385) ~ 1495: *Molendinum in fluvium Thapolcha* (Cs. 3: 218); stb. A *p&rát*-ra vonatkozó „*in eodem lacu*” jelentése tehát lényegében azonos lehet a Tihanyi említése melletti „*super balatin*” kifejezésével. S hogy Oroszkő tömege hasonlóképpen emelkedik a Balaton fölé, mint maga az apátság – illetve emelkedett, hiszen jóval nagyobb volt a mainál (vö. FUXHOFFER 1858–1860. 1: 173, KOMJÁTHY 1955: 35, 38. j.) –, azt igen jól érzékelteti Petrich András 1815 körül készült rajza vagy O. Fischer 1880 körül festett akvarellje (BENDEFY – V. NAGY 1969: 39, 62).

(Folytatjuk.)

SZENTGYÖRGYI RUDOLF

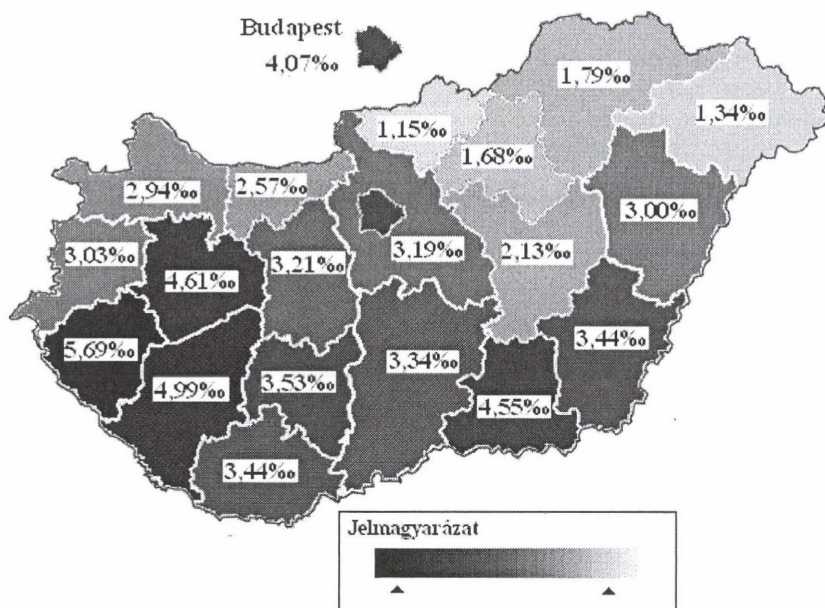
Mutatvány a mai magyar családnévátlasz előmunkálataiból*

F) A KEK által rendelkezésemre bocsátott adatbázis morfológiai természetű nyelvföldrajzi kérdések tisztázására is alkalmassá tehető.

Ennek illusztrálására egy viszonylag egyszerűen lekérdezhető problémát, a *-fi* utótagú összetett nevek vizsgálatát választottam ki. Mielőtt a térképet megszemlél-nénk, szükségesnek tartom közölni a legfontosabb mennyiségi adatokat, amelyek a helyesírási alakváltozatokhoz köthetők. 32 957 ilyen típusú nevet találtam.

9. ábra

A *-fi* utótagú családnevek és alakváltozataik területi eloszlása

Ebből 25 997 név *-fi*, 4192 *-ffy*, 2382 *-fy*, illetőleg 386 *-ffi* utótagra végződött. Ennél a típusnál kivételesen minden *-fi*-re végződő összetett nevet figyelembe vettem, szemben a fentebb bemutatottakkal, ahol az *Andorfi-Kovács*, *Kisvörös-*, *Nagy Kovács*-féle típusúakat módszeresen elkülönítettem, mivel ezek egyébként összetételként önálló kategóriának számítanak. Megjegyzendő, hogy e típuson belül jelen-tékeny számban találunk magyarosítással keletkezett neveket.

A 9. ábrán mutatkozó földrajzi tagoltsághoz kellő támpontok híján pontos ma-gyarázatot nem tudok fűzni, csupán sejtésemet fogalmazhatom meg. Eszerint

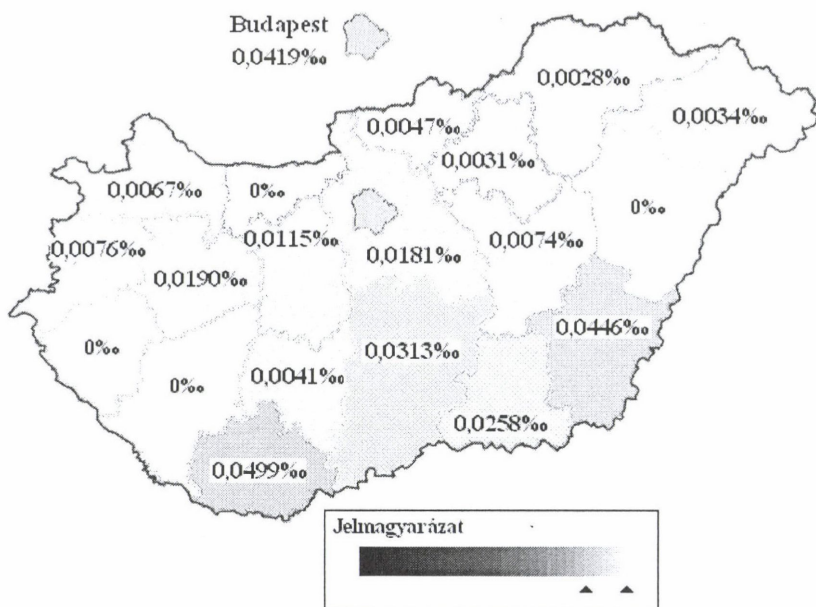
* L. MNy. 2010: 156–69. – Az előző közlemény 164. lapjának B) pontjában korrigálok a kö-vetkező mondatot, az aláhúzott szavak beiktatásával: „A Dunántúlon csak két megyében találkozh-atunk valamelyest nagyobb sűrűségben a névvel: Baranyában és Veszprémben.”

ugyancsak főként Erdélyre volt jellemző, hogy a pusztá apanév mindenféle képző nélkül családnévvé vált. Igaz, hogy ez a névtípus az ország minden pontján megtalálható, de a történeti kutatások azt mutatják, hogy Vas megye egyik tájegységén, az Őrségben Erdélyhez hasonlóan kimagasló a részarányuk. A térképen talán nem ok nélkül halványabb éppen Vas megyében a *-fi* tónusa, mint a szomszédos Zalában és Veszprémben, valamint a nem túl távoli Somogyban. A kérdés azonban ezzel nem zárható le. Feltétlenül további tisztázó kutatásokat igényel.

G) Tudatában vagyok annak, hogy a *-fia* utótagú nevek csoportját a *-fi* utótagú típussal kellene együtt tárgyalni, ám ez az ősi altípus kiváló alkalmat kínál arra, hogy a *-fi* utótagú alakváltozatok nyelvföldrajzát külön is felvázoljuk. Az alakváltozatok összetartozására már FEHÉRTÓI KATALIN is felhívta a figyelmet (FEHÉRTÓI 1998). Ám egyebeken túl külön hangsúlyt ad az elkülönítésnek, hogy a 2007-es adatbázisban az adatok sajátos elrendezéséből fakadóan viszonylag nehéz visszakeresni az összes, idevonható adatot. Az ott szereplő nevek földrajzi tagolódását pedig végképp lehetetlen meghatározni. Mivel nem névfajtával, hanem morfológiai típusal van dolgunk, itt is indokoltnak tartom, hogy jelen esetben az összetételeket is vizsgáljuk.

10. ábra

A *-fia* utótagú családnévek területi eloszlása

Mennyiségi tekintetben megállapítható, hogy a *-fia* utótagúak nagyon gyér rétegét képezik a *-fi* típushoz tartozó neveknek: országosan a megfelelő parancs kiadása után mindössze 193 nevet dobott ki belőlük a kereső. Ebből is meggyőződhe-

tünk arról, hogy a *-fi* és *-fia* adatbázisának egyesítése érdemileg nem módosította volna az előbbiben megkapott megyei bontású ezrelékes értékeket.

Ennyi előzmény után nyilván arra is kíváncsi az olvasó, miféle kapcsolatokban jelenik meg a *-fia* utótag. A felsorolásban ezt tanulmányozhatjuk: *Ádámfia* (1); *Antalfia* (7); *Baffia* (38), *Bafia* (8), *Bánfia* (10); *Hanifia* (2); *Jánosfia* (2); *Pálfia* (32); *Péterfia* (69); *Porfia* (9), *Pórfia* (5); *Pusztafia* (2); *Sariri-Baffia* (1). Rajtuk kívül hét puszta *Fia* is felbukkant, amelyeket azonban a térkép értelemszerűen nem tartalmaz.

A térkép tanulmányozása után arra a következtetésre kell jutnunk, hogy ritkaságuk ellenére a *-fia* utótagú nevek szinte az egész országot behálózzák. Négy megye: Hajdú-Bihar, Komárom-Esztergom, Somogy és Zala kivételével mindenütt megtalálhatók. Igazából nem rajzolódik ki markánsan egyetlen olyan régió sem, amelyet történetileg esetlegesen a típus kialakulási góciának kellene tekintenünk, ahová a jelenség elindulását s későbbi kisugárzását visszavezethetnénk. Talán csak az szembeötlő, hogy a dunántúli megyékben Baranya kivételével mindenütt vagy a 0,019%-os országos átlaggal egyező, vagy az alatti értékeket találunk. Ugyanakkor a Baranya, Csongrád és Békés megyék alkotta viszonylag összefüggő sávban azt tapasztalhatjuk, hogy a térségben az országos átlagot esetenként jelentős mértékben meghaladják a térképen feltüntetett adatok. Az adatok gyér volta ellenére annyi azért bátran megállapítható, hogy az ország déli és nyugati része között szembeötlő különbség mutatkozik. Budapest átlagosnál magasabb adata ez esetben mindenképpen figyelmen kívül hagyandó.

Egyértelmű, hogy ezek a jelölt birtokos összetételek archaikus alakok kövületei, és időbelileg korábbiak a *-fi*-s altípusnál. Az utóbbiak tehát többlépcsős folyamat eredményeként jöhettek létre, amelyet a latin birtokos szerkezetből kiindulva sematikus következőképpen szemléltethetünk: *Paulus filius Georgii* > *György fia Pál* > *Györgyfia Pál*, > *Györ(f)fy Pál*.

A könnyebb tájékozódás érdekében az alábbi táblázatban kivételesen megyei bontású adatokat is megadok. Ezek más kutatóknak is némi támpontot jelenthetnek további regionális és/vagy helyi búvárkodáshoz.

1. táblázat

A *-fia* utótagú családnév gyakorisága regionális bontásban

	Megye	fő
1.	Budapest	71
2.	Pest	22
3.	Baranya	20
4.	Békés	17
5.	Bács-Kiskun	17
6.	Csongrád	11
7.	Borsod-Abaúj-Zemplén	9
8.	Veszprém	7
9.	Fejér	5
10.	Jász-Nagykun-Szolnok	3
11.	Győr-Moson-Sopron	3

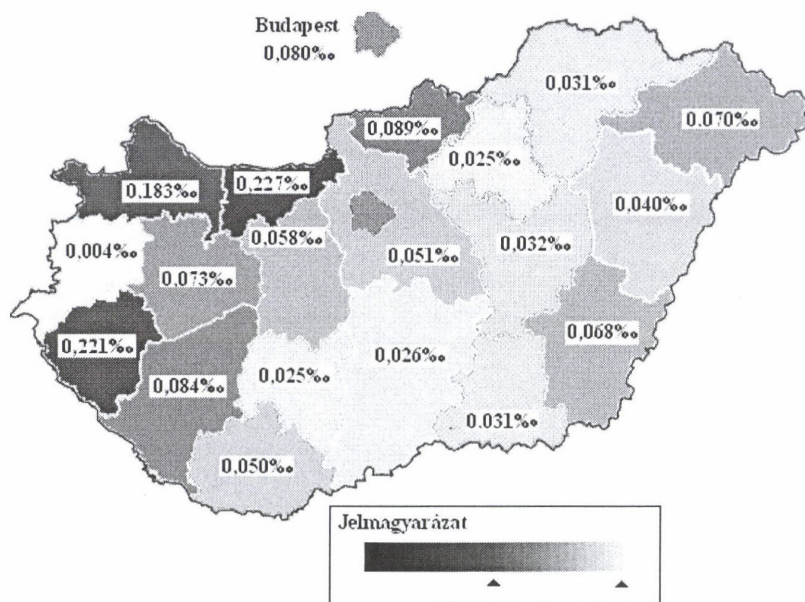
	Megye	fő
12.	Vas	2
13.	Szabolcs-Szatmár-Bereg	2
14.	Nógrád	1
15.	Tolna	1
16.	Heves	1
17.	Hajdú-Bihar	–
18.	Komárom-Esztergom	–
19.	Somogy	–
20.	Zala	–
21.	Lakcím nélküli	1

H) Vannak olyan családneveink, amelyek bár az egész ország területén megtalálhatóak, ám mégis azt mondhatjuk róluk, hogy csak egyes régiókra jellemzőek. Ezek főképpen a közepes és kis gyakoriságú nevek közül kerülnek ki, de korántsem szükségszerű, hogy így legyen. Az *Anda* családnév, amelyet választottam, a 11. ábra tanúsága szerint leginkább Északnyugat-Dunántúlra, illetőleg Zala megyére jellemző.

Keletkezésének motivációját tekintve az *Anda* becező szándékkal létrejött *-a* kicsinyítőképzős apanév (*András* + *-a* > *Anda*). A végeredményt tekintve morfológiailag törövidítéses továbbképzésnek mondható.

11. ábra

Az *Anda* családnév területi eloszlása

Viszonylag ritka névnek számít, hiszen az ország népességének csupán 0,069‰-e viseli (703 fő). Nyugat-Dunántúlon feltűnő a hiánya Vas megyében, azon belül is az Őrségben. KÁZMÉR MIKLÓS szótára is főképp Nyugat-Dunántúlról, illetőleg a Székelyföldről adatolja. A családnévszótár Vas megyei forrásokra is hivatkozik (CsnSz. 38). Az okok és összefüggések feltárásához a későbbiekben alaposabb vizsgálódások szükségesek. Ezek hiányában ma még be kell érünk a térkép nyújtotta információkkal.

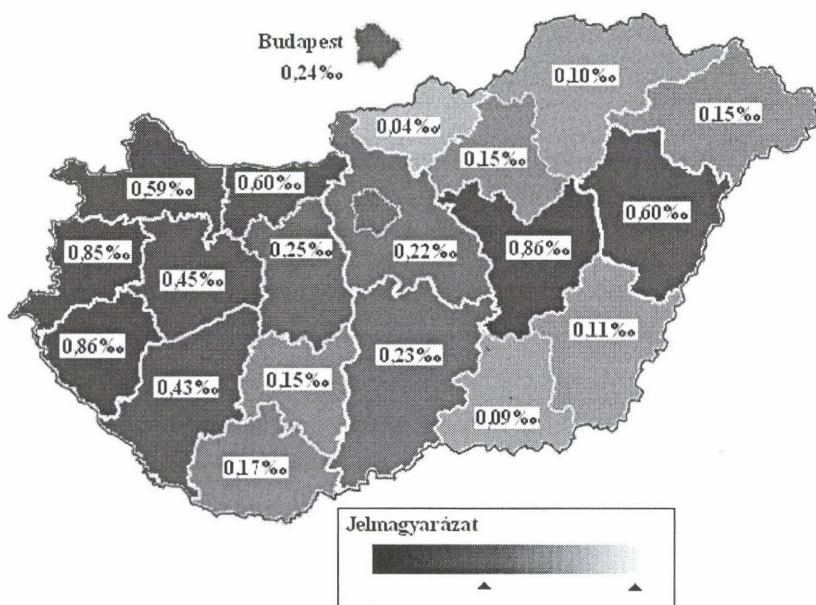
I) A *Péntek* családnév manapság az alacsonyabb megterheltségű nevek közé tartozik: az ország népességének alig 0,32‰-e viseli ezt a nevet (3249 fő). Területi eloszlása arra enged következtetni, hogy bár az egész országban elterjedt, leginkább Északnyugat-Dunántúlon, illetőleg Jász-Nagykun-Szolnok és Hajdú-Bihar megyékben a leggyakoribb.

Más nyelvekben is találkozhatunk hasonló motivációjú nevekkel. Az egyelemtű névrendszerben eredendően a névviselő születésének napjára utalt. Családnévvé válva jelentése elveszítette eredeti községi motiváltágát.

A *Péntek* név az ómagyar kortól adatolható. FEHÉRTÓI KATALIN „Árpád-kori kis személynévtár”-ában 32 előfordulással a második leggyakoribb névnek bizonyult (FEHÉRTÓI 1983). FEHÉRTÓI adatai között HAJDÚ MIHÁLY számításai szerint a közsői neveknek 2,4%-át, az összes névnek 0,47%-át tette ki (HAJDÚ 2003: 355). Ekkor azonban még nem léteztek családnevek. Az „Árpád-kori magyar személynévtár” (ÁSznt.) alaposabb feltárása értelemszerűen árnyaltabbá teheti a HAJDÚ számításai alapján felvázolt helyzetképet. BERRÁR JOLÁN forrásainak tanúsága szerint az egyelemű névrendszerben nők megnevezésére is használatos volt. BERRÁR 1400-ig feldolgozott forrásaiban hét adatot talált rá (BERRÁR 1951: 175). Családnévként ehhez képest viszonylag gyér rétegét adja a mai magyar névkincsnek.

12. ábra

A *Péntek* családnév területi eloszlása

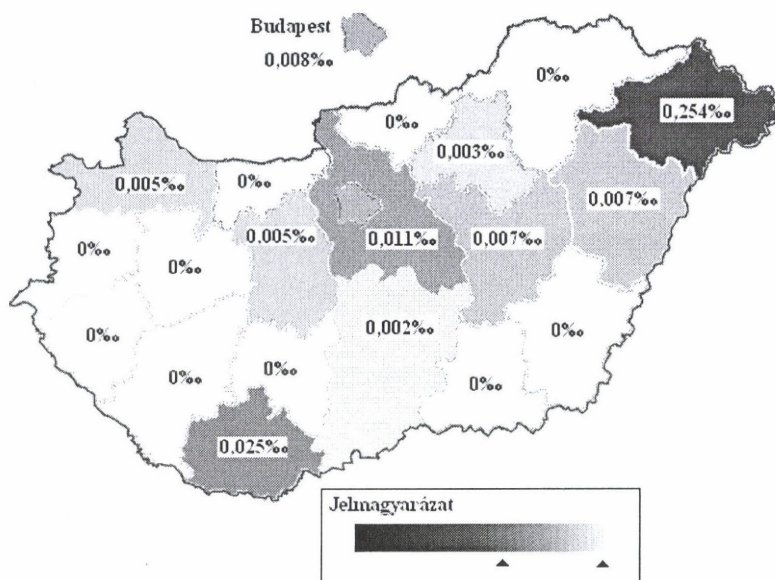
Arra vonatkozóan, hogy ómagyar kori gyakorisága ellenére a szinkrón családnévállományban miért nem frekventáltabb a *Péntek* családnév, csupán feltételezéseket fogalmazhatunk meg. Eszerint a családnév kialakulásakor már jócskán háttérbe szorulhatott a megnevezésnek ez a fajta motivációja, hiszen az 1279-es Budai Zsinat után egyre erősebben él(hetett) az a szabály, hogy csak pap adhatott nevet a megkeresztelendő gyermeknek. A későbbi nomenklatúrák is arról tanúskodnak, hogy az egyház ekkortól már erősen preferálta a Martyrologium Romanumok előképeinek számító ún. naptári neveket (vö. VÖRÖS 2008b). Ilyen naptárakról már az előző időszakból is szép számmal tudunk. Példának okáért a hazai bencések által használt Pray-kódex sanctoraleja is ezek sorát gyarapította. A kódex hatféle szentnévsort tartalmazott: egy ún. nagy Naptárt, Nagy Sacramentariumot, Sacramentariu-

mot, időszámító (komputisztikus) táblázatokat, Csíziót (Cisiojanus), mozgó ünnepek kiszámítására szolgáló egyik táblázatot, valamint egy jegyzékszerű összefoglalást a szerencsétlen napokról.

J) Ugyancsak ritka névnek számít Magyarországon a *Vezse* családnév. Földrajzi tagozódásáról a 13. ábrából azt tudjuk kiolvasni, hogy alapvetően Kelet-Magyarországon található a góca, ugyanis abszolút számokban és ezrelékekben kifejezve a Nyírségben található belőle a legtöbb.

13. ábra

A *Vezse* családnév területi eloszlása

A megfelelő számítógépes háttér segítségével a későbbiekben vizuálisan majd azt is meg tudjuk jeleníteni, hogy névviselői mely településekről rajzottak szerte a megyébe, később az országba. A Baranya megyei adatokról annyit mondhatunk, hogy azokat minden bizonnyal a II. világháború utáni telepítésekkel magyarázhatjuk.

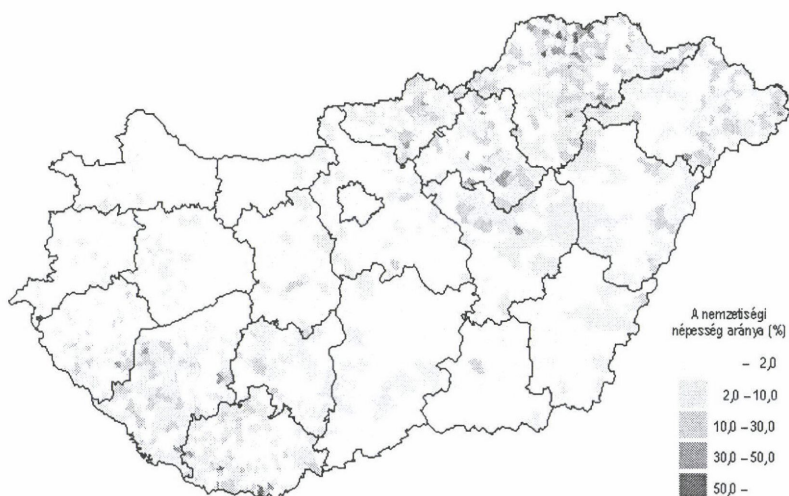
A *Vezse* térségi lokalizálása megerősíti azt a feltételezést, hogy az vagy a ruszinból, vagy pedig a szlovákból került a magyarba. A név etimológiája a szl. *veža* 'torony' jelentésű közsóra vezethető vissza. Névvé válását metaforikusan tudjuk magyarázni: vélhetőleg a toronymagas, szálfatermetű embereket hív(hat)ták így a forrásnyelvben. Az átvétel mindenképpen kétszáz évesnél régebbi. Amikor a név a magyarba került, hangrendi kiegyenlítődéssel integrálódott nyelvünkbe. Palatális hangrendje és végződése jelentősen megkönnyítette meghonosodását, ugyanis így könnyen beilleszkedett egy már létező alaki rendszerbe.

K) Fentebb az etimológiai kérdések tárgyalásakor utalásszerűen érintettük a roma eredetű családnevek közül a *Bangó*-t. Ez az átlagos nyelvérzékű magyar

beszélőben nem ébreszt különösebb asszociációkat. Vannak azonban olyan családneveink, amelyek a közvélekedés szerint nem ok nélkül számítanak etnikai szimbólumoknak. Különösen sok közöttük a nagyrészt romák vagy roma származású személyek által használt családnév fajta. A továbbiakban ezek köréből választunk még egyet, a *Kolompár*-t, s megvizsgáljuk, hogy milyen területi eloszlása van ennek a családnévnek. Amint imént jeleztem, a *Kolompár*-t nem csak a roma népességhez köthetjük, bár a közvélekedés szerint etnikai szimbólumnak számít.

14. ábra

A magyarországi roma népesség területi megoszlása a 2001-es census szerint
(Forrás: <http://www.nepszamlalas.hu/hun/index.html>)

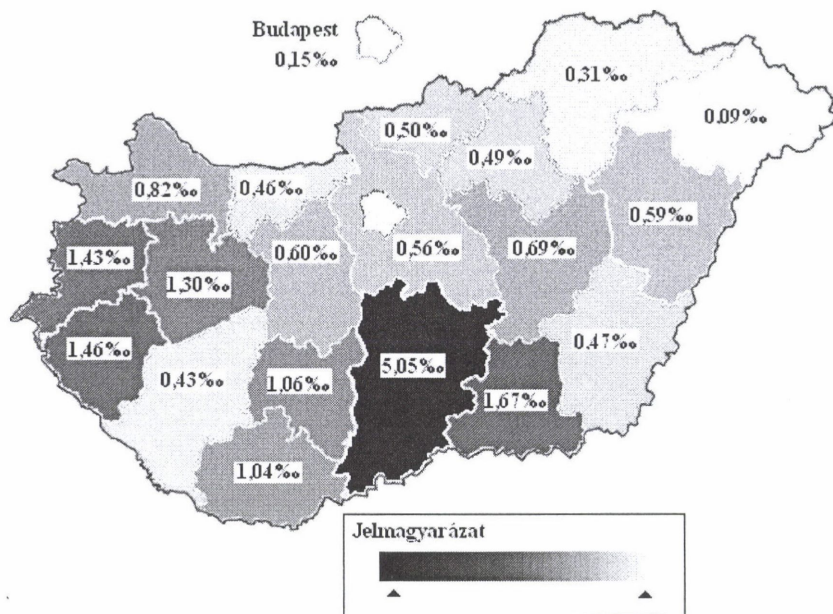

KÁZMÉR MIKLÓS családnévszótára joggal minősíti magyar eredetűnek (CsnSz. 608). A szótár történeti adatainak meglehetősen gyér volta arról árulkodik, hogy a *Kolompár* a középmagyar és újmagyar korban sokkal ritkább névnek számított, mint napjainkban. A név közszói alapja német jövevényszó (vö. EWUng., TESz.), a *Kolompár*-nak hajdan alakváltozata lehetett a *Klampár*, sőt minden bizonnyal a *Klampfer* is, bár ez utóbbiak családnévként közvetlenül a németből is jöhettek. A *Klampfer*-nak a *Kolompár*-hoz való kapcsolatát azonban a szóhasadásnak nevezett jelenségcsoport mintájára névhasadásnak tekinthetjük. Alaposabb tisztázást igényelne, hogy a magyarországi családnévállományban ugyancsak meglévő *Klampf* miként viszonyul a *Kolompár*-hoz és a *Klampfer*-hez (vö. TESz., EWUng.). Ugyanis nem dönthető el róla, hogy a hazai németiség körében keletkezett-e, avagy újabb kori migráció útján került-e be a hazai névállományba. Ennek tisztázása azonban semmiképpen sem lehet ennek a munkának a feladata. Megjegyzem, adatbázisomban a *Klampár* és *Klampfer* 15-15, a *Klampf* egyszeri előfordulású név.

15. ábra

A Kolompár családnév területi eloszlása

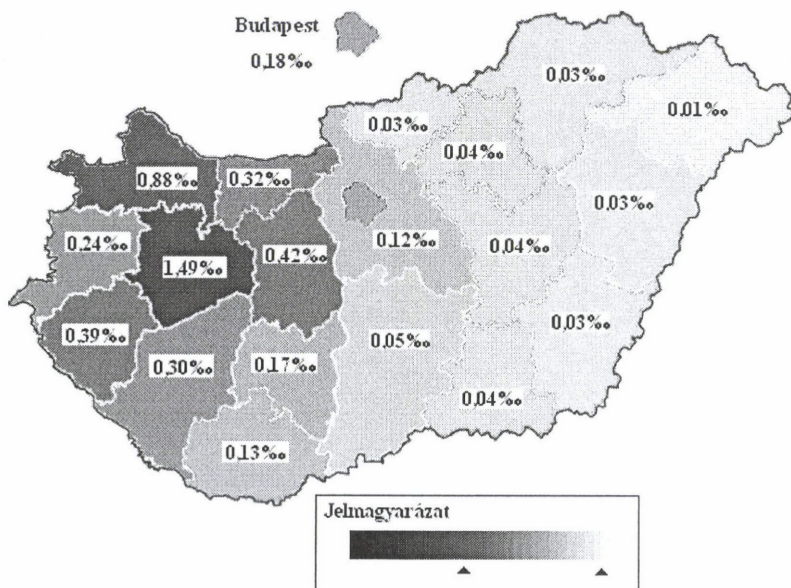

Mielőtt a *Kolompár* családnév szóföldrajzát térkép segítségével behatóbban tanulmányoznánk, feltétlenül szót kell ejtenünk arról, hogy a roma népesség hol helyezkedik el a mai Magyarország területén. Ezt alaposabb kommentár nélkül a 14. ábra segítségével kívánom szemléltetni. A térképből kiolvasható, hogy leginkább Baranyában és Somogyban, valamint az északkeleti országrész határ menti térségében, Borsod-Abaúj-Zemplénben és Szabolcsban él nagyobb tömegben a roma lakosság.

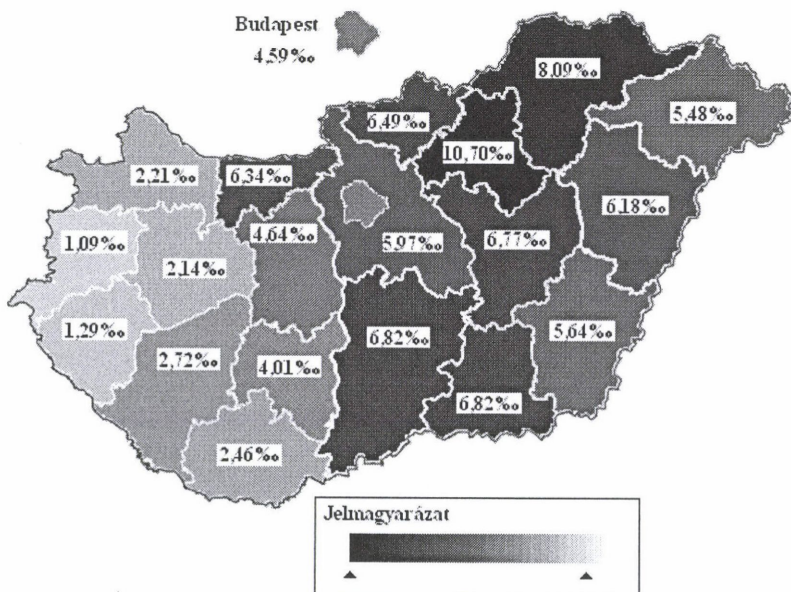
A 14. és 15. ábra összevetése után a várakozásokkal ellentétben megállapítható, hogy a *Kolompár* családnév nem a roma népesség által legsűrűbben lakott régióban a leggyakoribb, hanem abban a Bács-Kiskun megyében, ahol az önbevalláson alapuló népszámlálási adatok alapján a cigányság a régióknak maximum 5%-át teszi ki. Nyilvánvaló, hogy egyetlen etnikai szimbólumnak számító név alapján messzemenő következtetések nem vonhatók le, de azért a demográfusok, néprajzosok és kisebbségkutatással foglalkozó szakemberek számára is mindenképpen elgondolkodtató, hogy mi lehet az oka ennek a nagyon is jelentős eltérésnek. Ráadásul a várakozásokkal ellentétben Baranyában, de főképpen északkeleten nincs összhangban a régiók hivatalos statisztikái alapján kirajzolódó etnikai arculat és a *Kolompár* családnév nyelvföldrajza.

L) A családnévatalasz nemcsak onomatodialektológiai vizsgálatokra alkalmas, hanem nyelvtörténeti kutatásokhoz is adalékokkal szolgálhat. A továbbiakban egy ilyen példa bemutatása következik.

16. ábra

Az *Ihász* családnév területi eloszlása

17. ábra

A *Juhász* családnév területi eloszlása

A jelenség, amit a bemutatandó családnevek kapcsán megfigyelünk, közszavakon az ómagyar kortól adatolható, de természetesen a jóval később kialakuló családneveinkben is jól nyomon követhető. A HB. *iorgoffun* > *jorgasson* :> *irgal-mazzon*, *joxtotnia* > *joktatnia* > *iktania*; *jonkább* > *inkább*, *juhász* > *ihász*, *juhar(os)* > *ihar(os)* stb. példákkal szokás illusztrálni. Az egyszerűség kedvéért most csak a *Juhász* ~ *Ihász* kettősséget szemléltetjük, de ha teljességre törekednénk, akkor az összes szókezdő helyzetű *i* ~ *ju* párt bevonnánk a vizsgálatba. A későbbiekben az autentikus válasz érdekében nyilván ezt meg is kell tenni. A 16. és 17. ábra adatbázisában – eltérően a fentebb tárgyalt többi névtől – az összetett neveket is felvettem, lévén, hogy nem csupán magát a névtípust vizsgálom, hanem egy speciális hangtani jelenséget. Így a korpusznak ebben a szeletében példának okáért egyaránt találunk *Juhász*-t, *Sutus Juhász*-t, *Sutus-Juhász*-t, *Juhász-Duró*-t, *V Juhász*-t, *Cs. Juhász*-t, csakúgy, mint *Kis-Juhász*-t és *Kisjuhá*-t; *Ihasz*-t, *Ihász*-t, *Ihasz Camargo Varalda*-t, *Ihász Kovács*-ot, *Jókay-Ihász*-t, *Tóth Ihász*-t, *Tarihász*-t; stb. Bár csak egyszer fordult elő a korpuszban, mégis úgy gondolom, hangtani okok miatt feltétlenül külön figyelmet érdemel a *Jihász*, amely a *Juhász* sajátos, első szótagi illabiális palatáliszt tartalmazó alakváltozatának tűnik, bár magam a korpuszban hangtani kritériumok alapján az *Ihász* adatai közé vettem fel. Meglehet, a szóban forgó adat éppen azt példázza, hogy mielőtt az ómagyar korban a *jo*, *ju* szókezdő hangcsoportból kiesett a *j*, előtte palatálissá vált a magánhangzó. Ilyen értelemben tehát a *jo*, *ju* > *ji* > *i* irányú változás során köztesen megrekedt alakokkal lehet dolgunk. A kérdés azonban további tisztázást igényel, mely alapvetően nem ennek a munkának a tárgya.

A kérdéses nevek alakváltozatainak mindegyikét itt azért nem közlöm, mert számukat az összetett nevek és a betűjeles alakok jelentősen megnövelik. Csupán arra szorítkozom, hogy a puszta *Juhász* és *Ihász* helyesírási változatainak a számát adjam meg: *Jihász* (1), *Juhas* (43), *Júhá* (2), *Juhasz* (32), *Juhász* (51 693); *Ihasz* (1), *Ihász* (2 129). Az *-ová* patronimikumképzőre végződő alakokat a fentiekhez hasonló megfontolásból értelemszerűen itt is összevontam a megfelelő birtokosképző nélküli alakokkal.

A 16. és 17. ábra összevetése arra világít rá, hogy az *Ihász* döntően dunántúli jelenség. A Dunától keletre fekvő megyékben ugyan adatolható, de bázisa mégis a nyugati országrészre tehető. Igaz ugyan, hogy az *Ihász* ~ *Juhász* páros a családnevek kialakulásánál jóval korábban lezajlott hangtani jelenséget tükröz, de azért mindenképpen elgondolkodtató, hogy a szóban forgó nevek milyen szabályos területi elrendeződést mutatnak. Hiszen nemcsak arról van szó, hogy az *Ihász* a maga Veszprém megyei góciával főként a Dunántúlon adatolható, hanem arról is, hogy a *Juhász* – bár az egész országban elterjedtnek mondható – leggyakoribbnak a keleti megyékben bizonyult, s azon belül is egy erőteljesebben elszíneződött észak-déli irányú sávra figyelhetünk fel a Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves, Jász-Nagykun-Szolnok, Bács-Kiskun és Csongrád megyék által lefedett térségben. Mindenesetre tény, hogy közvetetten a szóban forgó családnevek közsői hátterének hajdani nyelvöldrajzához is érdekes adalékként szolgálhatnak a 16. és 17. ábra térképei.

Feltétlenül ide kívánczik, hogy további *i* és *ju* kezdetű nevek – pl. az *Ihar(os)* és *Juhar(os)* – földrajzi tagolódása is hasonló helyzetképet tár elénk, bár azok térképre vitt adatainak bemutatásától itt el kell tekintenünk. A későbbiekben azonban

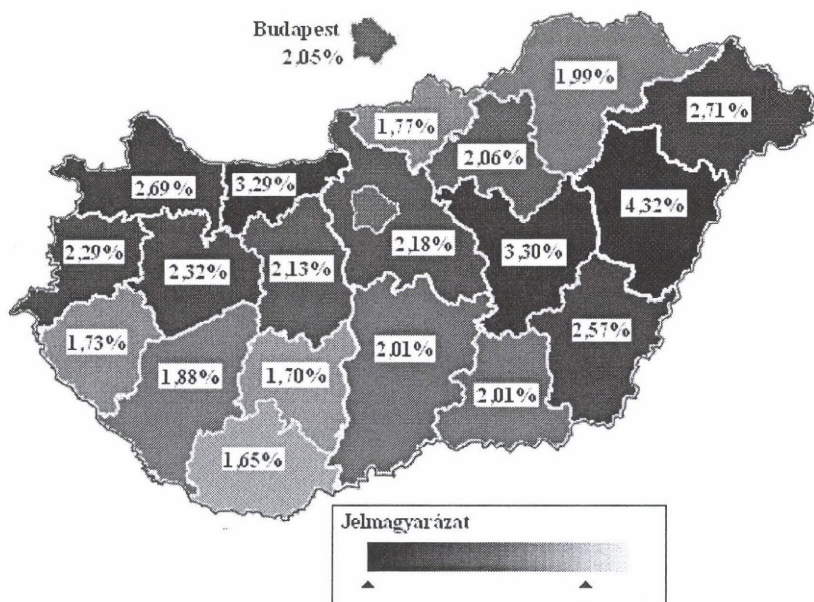

mindenképpen célszerűnek látszik egy olyan vizsgálat beiktatása, ahol az *i* és *ju* kezdetű nevek egyesített adatbázisa alapján végezzük el ugyanazt, amit az *Ihász* és *Juhász* kapcsán fentebb megtettünk.

M) A családnév-kutató szakembereket egyebekben túl minden időben foglalkoztatta, hogy melyek az adott időszak leggyakoribb nevei, s azok milyen nyelvföldrajzi tagoltságot mutatnak. Ennek megválaszolására korábban is történtek próbálkozások. A magyar nyelvterületről legismertebbek HAJDÚ MIHÁLY középmagyar kori névanyagból készített térképei, amelyek a szerző akadémiai doktori értekezésének vonatkozó fejezeteiben tanulmányozhatók (HAJDÚ 1994. 2: 116–9). HAJDÚ ezekből szemezgetett, amikor a IV. Dialektológiai Szimpóziumon a leggyakoribb családnévek nyelvföldrajzi vonatkozásainak időbeli egymásra rétegződését is felvillantotta (HAJDÚ 2002b: 104–19). A KEK által rendelkezésemre bocsátott adatbázis alapján a szinkrón névállománynak nem csupán leggyakoribb neveiről tájékozódhatunk, hanem nyelvföldrajzukat is megrajzolhatjuk. A tanulmány e részének zárásaként erre teszek kísérletet. A mai magyar névállomány leggyakoribb családnévének kiválasztásában nagy segítségemre volt az a 2007. január 1-jei állapotokat tükröző nyilvántartás, amelyet HAJDÚ MIHÁLY jóvoltából tanulmányozhattam. (Szíves átengedését ezúton is köszönöm.)

18. ábra

A Nagy családnév és alakváltozatának területi eloszlása

A szóban forgó nyilvántartásból könnyűszerrel meghatározhattam, hogy Magyarországon manapság a *Nagy* családnévnek van a legtöbb névviseelője. Mivel alakváltozataival az országhatáron belül alig kell számolnunk – szemben a határon

túli területekkel, ahol a transzkripció mikéntjétől függően ún. államnyelvi alakváltozatait is figyelembe kell venni –, ezért viszonylag könnyű dolognak bizonyult az adatok lekérdezése. Ugyanis a betűjellel megtöltött és összetett neveket külön-külön névegyednek tekintem, ezért azokat a kereséskor értelemszerűen mellőztem.

Mennyiségi jellemzői alapján a *Nagy*-ról elmondhatjuk, hogy a kereső 237129 találatot jelzett, amikor a megfelelő adatokat lekérdeztem. Rajtuk kívül 69 *Nad*-gyal és 61 *Nadj*-gyal is találkozhatunk. A *Nad*-ok mindegyikéről gyanítható, hogy a Kárpát-medence határon túl rekedt magyarságának képviselői közül kerülnek ki a névviselek (a szlovákiai transzkripció gyakorlatáról l. VÖRÖS 2004: 31–40). Ez utóbbi gyanúkat csak megerősíti, hogy a 2007-es adatbázishoz képest nemhogy csökkent volna a *Nad*-ra vonatkozó adatok száma, hanem éppen nőtt, szám szerint 40-nel. Ezt az általános népességfogyás mellett azzal tudjuk magyarázni, hogy a névviselek pozitív értékben imént megadható különbözete migrációból ered(het).

A 18. ábrából egyértelműen megállapítható, hogy az ország minden régiójában igen nagy koncentrációban találkozhatunk a névvel. Nyelvföldrajzi érdekességét nem is ez adja, hanem a területi eltérések. Az adatok térképre vitele a dolog természetéből adódóan nem ezrelékekben, hanem százalékokban történt, hiszen ilyen nagy gyakoriságú névnél egyetlen megyében sem kellett 1% alatti értékekre számítani.

A megyei névállományokon belül legkoncentráltabban Hajdú-Bihar, Jász-Nagykun-Szolnok és Komárom-Esztergom megyében van jelen a név. Ezekben a régiókban 3% fölötti a gyakoriságuk. Nem sokkal marad le tőlük Szabolcs-Szatmár-Bereg, Győr-Moson-Sopron és Békés megye. 2% fölött részesedik a *Nagy* családnév Veszprém, Vas, Pest, Fejér, Heves, Bács-Kiskun és Csongrád megyében (ez utóbbiban lefelé kerekített értéket mutat a térkép), illetőleg Budapesten. 1,5 és 2% közötti értékeket találunk Borsod-Abaúj-Zemplén, Somogy, Nógrád, Zala, Tolna és Baranya megyében.

Magyarázatra szorulóknak a régiós különbségek, ám egyetlen nagy gyakoriságú név térképre vitele alapján a kérdést nem lehet megválaszolni. Ehhez más elmézőnybe tartozó nevek vizsgálatára lenne szükség, ami azonban további, nagyszámú családnév nyelvföldrajzának feldolgozását igényli, s ezeket az adatokat a történeti névtan, a népiségtörténet és demográfia által felhalmozott ismeretekkel is össze kellene vetni. Jelen tanulmányban erre természetesen nem vállalkozhatunk. A *Nagy* családnévvel kapcsolatban egyelőre be kell érniünk a pusztá tényfeltárással, ami további inspirációt adhat a kutatások folytatásához.

V. Összegzés. – A fentiek summázataként megállapítható, hogy a készülő családnévátlaszt valóban sokféle szakterületen lehetne kamatoztatni. Elsősorban nyelvészek, azon belül is névtani szakemberek forgathatják haszonnal, de más szakterületek kutatóinak is bőséges információval szolgálhat. A dolgozathoz mellékelt térképek azt is sejteni engedik, hogy ha a korpusz feldolgozottságának kezdeti fázisában ilyen sokrétű lekérdezésre nyílik lehetőség, akkor az alaposabb feldolgozás mennyi probléma megoldásához nyújthat segítséget. – Jelen munkában nem szóltam a feldolgozás mikéntjének technikai részleteiről, s szándékosan kerültem a publikálás ütemtervének ismertetését, hiszen a korpusz nagysága önmagában is jelzi, hogy semmiképpen sem célszerű rövid távú terveket készíteni.

Kulcsszók: családnévfeldrajz, családnévátlasz, térinformatika, elektronikusan tárolt korpusz, onomatodialektológia.

A hivatkozott irodalom

- BERRÁR JOLÁN 1951. Női neveink 1400-ig. *Magyar Nyelv* 154–214.
- BLASKOVICS JÓZSEF 1993. Az újvári ejálet török adóösszeírásai. *Magyar Ifjúság Érdekeit Védő Szövetség, Pozsony.*
- BÜKY BÉLA 1960. A fővárosi keresztnévadás tanulmányozásának főbb kérdései. In: PAIS DEZSŐ – MIKESY SÁNDOR szerk., *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája 1958.* Akadémiai Kiadó, Bp. 157–63.
- BÜKY BÉLA 1961. A fővárosi keresztnévadás hatóerői. *Nyelvtudományi Értekezések* 26. Akadémiai Kiadó, Bp.
- CAFFARELLI, ENZO 2005. Cognomi in Italia e in Europa: ambiti lessicali come fonti onimiche. In: DUNJA BROZOVIĆ-RONČEVIĆ – ENZO CAFFARELLI eds., *Denominando il mondo. Dal nome comune al nome proprio / Naming the world. From common nouns to proper names.* Quaderni Internazionali di RION 1. Società Editrice Romana, Roma. 227–66.
- DFA. = <http://www.igl.uni-mainz.de/forschung/namenforschung/dt-familienatlas>.
- DFA. 2005. *Deutscher Familiennamenatlas.* Kutatásvezetők: prof. dr. NÜBLING, DAMARIS és prof. dr. KUNZE, KONRAD.
- ĐURČO, PETER 1998. Databáza vlastných mien a názvov lokalít na Slovensku. <http://www.juls.savba.sk>.
- FARKAS TAMÁS 2010. *Novák: egy idegen eredetű családnév és a magyar családnévanyag.* *Magyar Nyelv* 169–82.
- FEHÉRTÓI KATALIN 1983. Árpád-kori kis személynévtár. Akadémiai Kiadó, Bp.
- FEHÉRTÓI KATALIN 1998. A *-fi*, *-fia* utótagú magyar családnévek kialakulása. *Magyar Nyelvőr* 458–67.
- GLB. = <http://www.gens.labo.net/i/cognomi/genera.html>.
- HAJDÚ MIHÁLY 1970. Keresztnéveink és becézőneveink újabb kori vizsgálata (1770–1970). 1–2. Kézirat az MTA Könyvtárában.
- HAJDÚ MIHÁLY 1987. Adatok a XVI. századi ő-zéshez. *Magyar Nyelv* 443–8.
- HAJDÚ MIHÁLY 1994. A középmagyar kor személynévtörténete (1526–1772). 1–3. Bp., 1994. Kézirat.
- HAJDÚ MIHÁLY 2002a. A magyar névkutatás helyzete. *Szörös Kö* 2002. 7: 36–41.
- HAJDÚ MIHÁLY 2002b. Tulajdonnév és dialektológia. In: SZABÓ–MOLNÁR–GUTTMANN szerk. 2002: 104–19.
- HAJDÚ MIHÁLY 2003. Általános és magyar névtan. Osiris Kiadó, Bp.
- HAJDÚ MIHÁLY 2008. Beszámoló a készülő „Mai családneveink lexikona” munkálatairól. *Névtani Értesítő* 30: 168–85.
- HAJDÚ MIHÁLY 2010. *Családnevek enciklopédiája.* Tinta Könyvkiadó, Bp.
- HANKS, PATRICK – HODGES, FLAVIA 1988. *A Dictionary of Surnames.* Oxford University Press, Oxford–New York.
- KNAPPOVÁ, MILOSLAVA 1992. Příjmení v současné češtině. Jazyková příručka. AZ KORT, A.S. Liberec.

- KNIEZSA ISTVÁN 1965/2003. A magyar és szlovák családnév- és családnév-vizsgálatok. Lucidus, Bp. 255–349.
- LIPSZKY, JOANNES DE SZEDLICSNA 1808. Repertorium Locorum objectorumque in XII. tabulis Mappae regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae, et Confiniorum Militarum magni item principatus Transylvaniae occurrentium. Budae.
- MCM. = http://szotar.fpn.hu/_dwad_/frameset.php?path=http://szotar.fpn.hu/.
- MIZSER LAJOS 2000. Tírpák vezetékei. Stúdium Kiadó, Nyíregyháza.
- SVOBODA, JAN 1964. Staročeská osobní jména a naše příjmení. Academia, Praha.
- SZABÓ GÉZA – MOLNÁR ZOLTÁN – GUTTMANN MIKLÓS szerk. 2002. IV. Dialektológiai Szimpozion Szombathely, 2001. augusztus 23–25. Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke, Szombathely.
- VÖRÖS FERENC 2002. Magyar–szlovák családnév-nyelv földrajzi vallomása. In: SZABÓ–MOLNÁR–GUTTMANN szerk. 2002: 305–15.
- VÖRÖS FERENC 2003. Felvidéki családnév-nyelv földrajzi vallomása. Névtani Értesítő 25: 143–7.
- VÖRÖS FERENC 2004a. A (történeti) személynévkutatás a Felvidéken. Különös tekintettel a Trianon utáni fejleményekre. In: FARKAS FERENC szerk., Magyar Névtani Kutatások itthon és határainkon túl. Névtani tanácskozás Jászberényben 2003. október 17–18. Magyar Nyelvtudományi Társaság – Szent István Egyetem Jászberényi Főiskolai Kar – TIT Jászberényi Szervezete – Jászok Egyesülete, Bp. 39–59.
- VÖRÖS FERENC 2004b. Családnévkutatások Szlovákiában. Kalligram Kiadó, Pozsony.
- VÖRÖS FERENC 2006. Gondolatok a magyar és a szlovák családnév-összevetéséhez. Névtani Értesítő 28: 45–54.
- VÖRÖS FERENC 2007. Egy hungarocentrikus Kárpát-medencei szinkron névföldrajz szükségességéről. In: GUTTMANN MIKLÓS – MOLNÁR ZOLTÁN szerk., V. Dialektológiai Szimpozion Szombathely, 2007. augusztus 22–24. Berzsényi Dániel Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke, Szombathely. 299–307.
- VÖRÖS FERENC 2008a. Kárpát-medencei családnévkataszter és -topográfia. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 52/2: 61–72.
- VÖRÖS FERENC 2008b. Keresztény névkincs – Martyrologium Romanum. In: MÓZER IBOLYA szerk., Gondolatok a Biblia körül. Partes Populorum Minores Alienigenae. 2008/II. Nyugat-magyarországi Egyetem Savaria Egyetemi Központ Történettudományi Intézete, Szombathely. 120–43.
- VÖRÖS FERENC 2009. Szélgjegyzetek a magyar családnévátlasz előmunkálatai közben. Névtani Értesítő 31: 185–97.

VÖRÖS FERENC

A preliminary sample from The Atlas of Hungarian Family Names

The first part of the paper gives an account of the process leading from the point at which the idea of a synchronic atlas of Hungarian family names first arose to acquiring, on magnetic tapes, a large corpus of relevant data stored in the National Record Office. The second section tells about thematic precursors of the atlas. The third section characterizes the corpus on which the atlas is to be based. In the fourth part of the paper, the author attempts to give the reader a glimpse of the possibilities that the electronic data base offers, and takes stock of the major linguistic and extralinguistic areas

in which the atlas, once completed, can be put to use. Eighteen maps are provided to allow some insight into the linguistic geography of certain lexical, morphological, orthographic and semantic types of items from the inventory of family names occurring in Hungary at the turn of the millennium.

Keywords: geography of family names, atlas of family names, spatial informatics, electronically stored corpus, onomatodialectology.

FERENC VÖRÖS

Az ismétlésről a fordítási univerzálék tükrében Lexikai ismétlés-eltolódások a magyar–angol fordításban*

1. Bevezető. – A kutatások tanúsága szerint a fordítási szöveg valahogy „más”, mint a többi, nem fordítás eredményeként keletkezett szöveg. Egyesek szerint ez a másság elsősorban szövegszinten mutatható ki (pl. KLAUDY 1987, 2006; TOURY 1986). A következőkben ezt a másságot írjuk le a szövegszerűség DE BEAU-GRANDE és DRESSLER (1981) által azonosított hét ismérve (kohézió, koherencia, szándékoltóság, elfogadhatóság, hírérték, helyzetszerűség, intertextualitás) közül a kohézió, azon belül a lexikai ismétlés szempontjából.

ENKVIST meghatározása szerint „a kohézió a szöveg felszínén található explicit [grammatikailag leírható] kapcsolóelemeket magába foglaló terminus” (1990: 14). A fordítástudományon belül a kohéziós vizsgálatok célja elsősorban az ún. „kohéziós eltolódások” (BLUM-KULKA 1986: 21) feltérképezése különböző nyelvpárok esetében. Kohéziós eltolódáson azt a jelenséget értik, amikor egy, a forrásnyelvi szövegben jelen levő kohéziós eszközt a fordító kihagyja, vagy másik típusú eszközzel helyettesíti. Az eltolódások jellege és eloszlása nyelvenként, regiszterenként, illetve szövegtípusonként változhat. SHLESINGER (1995: 196) különbséget tesz az eltolódások között attól függően, hogy mi váltja ki ezeket a szövegben. A kohéziós eltolódásokat okozhatják 1. nyelv-specifikus (stílusbeli) preferenciák, 2. a szövegtípusra jellemző normák és/vagy 3. a fordítási univerzálénak tartott explicitiségre való törekvés. Ez utóbbi jelenség a lexikai ismétlés szempontjából több kérdést is felvet a fordításban, mivel ütközhet egy másik – az ismétlések minőségével kapcsolatos – fordítási univerzáléval, miszerint a fordítások általában kevesebb szó szerinti ismétlést tartalmaznak, mint az eredetileg az adott nyelven született szövegek (BAKER 1993).

A következőkben a lexikai ismétlés különféle fajtáit és a szövegmondatokat összekötő ismétléskapcsolatok kombinációit vizsgáljuk meg egy magyar forrásnyelvi és angol célnyelvi, írott sajtószövegeket tartalmazó párhuzamos korpuszban. A vizsgálat célja, hogy következtetéseket vonhassunk le a magyar és az angol nyelvpár esetében a fordítás során esetlegesen keletkező ismétlés-eltolódások jellegét és mennyiségét illetően – különös tekintettel az ismétlés és egyes fordítási univerzá-

---

* Hálás vagyok tanulmányom ismeretlen lektorának hasznos és értékes megjegyzéseire, tanácsaiért.

lénak tartott jelenségek fényében –, valamint a lexikai ismétlés eredeti és fordítási szövegalkotásban betöltött szerepére vonatkozóan.

2. A lexikai ismétlés. – A) Ellentmondásos megítélés. – A lexikai ismétlés megítélése igen ellentmondásos a nyelvhasználatban. Míg a magyar és a svéd nyelvben például a gyakori szóismétlés általában nem kívánatos jelenség (ENGLUND DIMITROVA 2005: 195), a kutatások azt mutatják, hogy az arab, héber és a görög nyelvtől nem áll távol a használata (BAKER 1992). Fordítás során ezért problémát jelenthet az ismétlések célnyelvi megfeleltetése, és a fordítónak szüksége lehet iránymutatásra.

Ellentmondásos megítélésén túl az ismétlés tanulmányozása azért is fontos, mert a kohéziós eszközök többségét a szövegalkotó nem tudatosan használja még az anyanyelvén sem. Különösen igaz ez grammatikai elemek ismétlődése esetében, ahol a grammatikai helyesség érdekében a szöveg írójának gyakran nincs más választása. A lexikai ismétlés is sokszor elkerülhetetlen, ha az író/beszélő egy adott témát fejt ki a szövegen/szövegrészen belül. GREEN és MORGAN (1981) szerint például az ismétlés a témakidolgozás automatikus velejáróra, s így valójában a koherencia „tünete” és nem kiváltója.

A kohézió, s azon belül a lexikai kohézió/ismétlés koherenciára gyakorolt hatásának megítélése körül is sok a kérdés a szakirodalomban. ENKVIST (1990: 14) meghatározása szerint „a koherencia a szövegnek azon minősége, amely lehetővé teszi, hogy a szöveg megfeleljen egy konzisztens világképnek, s ezáltal összefoglalhatóvá és értelmezhetővé váljon” (ford.: K. K.). Néhányan úgy tartják, hogy ahhoz, hogy a szöveg koherens legyen, többek között kohézió is kell lennie (HALLIDAY 1985). Mások szerint a kohézió szükséges, de nem elégséges feltétele a koherenciának: segíti a szöveg mögött rejlő szemantikai relációk megértését (DE BEAUGRANDE–DRESSLER 1981; HALLIDAY–HASAN 1976, 1989; HALLIDAY–MATTHIESSEN 2004; HATCH 1992). Vannak, akik még tovább mennek, és azt állítják, hogy a kohézió tulajdonképpen nem feltétlenül szükséges és nem is elégséges feltétele a koherenciának (BROWN–YULE 1983; COOK 1989; HOEY 1991; SANDERS–SPOOREN–NOORDMAN 1992; THOMPSON 1994; TYLER 1995).

A vitát a témában született empirikus kutatások némiképp tisztázzák. A szövegelemzések azt mutatják, hogy – egyéb tényezők mellett – a kohéziónak jelentős szerepe a koherencia megteremtésében. Fontos kiemelni azonban azt, hogy nem a kohéziós eszközök száma, hanem inkább kombinációik minősége és természete, a hálók és láncok, amiket alkotnak a szövegben, illetve ezen hálók és láncok interakciója az, ami leginkább befolyásolja a globális szövegminőséget, a koherenciát (HALLIDAY 1985; HALLIDAY–HASAN 1989; HASAN 1984; HOEY 1991; KÁROLY 2002; MYERS 1991; REYNOLDS 1995; TYLER 1995). A globális szövegminőség és a lokális kohézió (pl. az ismétlés) szisztematikus vizsgálatára az eddigi kohéziós elméletek közül HOEY (1991) ismétlésmodellje nyújt lehetőséget (l. 2. B) részt).

Ezen eredmények birtokában nem kérdés, hogy mivel a fordítás során is a fordító elsődleges célja koherens (célnyelvi) szöveg létrehozása, a fordításokra vonatkozó vizsgálódásaink egyik fontos területe kell legyen a kohézió. Az igazi kérdés inkább az, hogy a forrásnyelvi és célnyelvi szövegek kohéziós elemzése és az így

kapott eredmények hogyan segíthetik a fordítói munkát és a fordítóképzést, különös tekintettel arra a fent említett tényre, hogy a kohéziós eszközök használata többnyire nem tudatos. Erre a kérdésre az eredmények tárgyalása során még visszatérünk.

B) A lexikai kohézió vizsgálatának elméleti háttere. – A grammatikai elemek által teremtett kohézióval szemben a lexikai kohéziót a szöveg lexikai egységei közötti különféle relációk hozzák létre. A lexikai kohéziót alkotó szövegösszetartó elemek leírására többen is vállalkoztak, különösen az angol nyelv vonatkozásában (pl. GUTWINSKI 1976; HALLIDAY–HASAN 1976; HASAN 1984; HOEY 1991). A lexikai elemek önmagukban nem teremtenek kohéziót, csak akkor, ha kapcsolatba lépnek más elemekkel. Egy lexikai elem jelentése a más elemekkel létesített kapcsolataitól függ a szövegben. SNELL-HORNBLY (1988: 69) szerint a szöveg elemzése, illetve értelmezése során a fordító feladata a lexikai elemek közti kapcsolatok hálójának feltérképezése, mivel egy elem fontosságát annak a szövegben betöltött relevanciája és funkciója határozza meg.

E tanulmányban ezért a fordítások elemzésére HOEY 1991-ben kidolgozott ismétlés-modelljét használjuk fel. A modell a szövegfelszínen található kohéziós eszközökre épül, célja a szöveg makropropozícióinak azonosítása. HOEY a különféle lexikai kapcsolatokat a lexikai ismétlődések különböző típusainak fogja fel. A lexikai ismétlések rendszerének vizsgálata alapján a szövegben kimutathatók az egyes mondatok közötti kapcsolódások, amelyek szövegszinten kifinomult szerkezetet/mintázatot alkotnak. HOEY felfogásában azok a mondatok, amelyeket legalább három ismétlés kapcsol össze, szignifikánsan kötődnek egymáshoz és fontos szerepet töltenek be a szöveg mondanivalójának kifejtésében.

HOEY modelljének segítségével meghatározhatók a szöveg ún. „centrális” (a makropropozíciókat tartalmazó) és „marginális” (mellékes) mondatai. Ez utóbbiak nem járulnak hozzá közvetlenül a fő téma kifejtéséhez, és így a kihagyásuk által nem sérül a szöveg globális jelentése. A centrális mondatok ezzel szemben közvetlenül járulnak hozzá a gondolatmenet kifejtéséhez, ezekben bontakozik ki a fő téma. Ezekből a mondatokból áll össze a szöveg makropropozicionális tartalma. HOEY azt állítja, hogy a marginális mondatok elhagyásával, valamint a centrális mondatok megfelelő módon történő összekapcsolásával létrehozhatjuk a szöveg rövid összefoglalását („summary”-jét) –, amelyben kifejeződik a szöveg lényege, vagyis globális jelentése.

HOEY rendszerének egyik központi terminusa angolul a „link” (kapcsolat) szó, másik kulcseleme a „bond” (kötelék) szó. Két kapcsolódó lexikai elem ún. ismétléskapcsolatot alkot, azok a mondatok pedig, amelyek között három vagy annál több ismétléskapcsolat van, ún. ismétléskötéléket alkotnak. Fontos kiemelni azt, hogy kötelék – HALLIDAY és HASAN (1976) kohéziós „kötés” fogalmához hasonlóan – nemcsak egymást követő, hanem egymástól távol eső mondatok között is létrejöhet. A szöveget alkotó mondatok közötti kötelékek rendszere, hálój a pedig tükrözi a szöveg egészének szerkezetét, ismétlésmintázatát.

HOEY a lexikai ismétléskapcsolatok két fő csoportját különíti el: magát a lexikai ismétlést (egyszerű és komplex), valamint a parafrázist (egyszerű és komplex) (1. táblázat).

1. táblázat
Az ismétlés típusai HOEY (1991) taxonómiájában

Az ismétlés típusai			Példák
Lexikai ismétlés	• egyszerű (EI)		<i>medve–medvék</i>
	• komplex (KI)		<i>ital–iszik</i> (főnév–ige)
Parafrázis	• egyszerű (EP)		<i>kivált–okoz</i>
	• komplex (KP)	antonima	<i>meleg–hideg</i>
		kapcsolatháromszög	<i>író–szerző–írás</i>
		egyéb	főlérendelés (pl. <i>biológusok–tudósok</i>), koreferencia (pl. <i>Augustus–császár</i>)

Az elemzés módszerét az (1) példa szemlélteti. Az elemzés megvizsgálja minden mondat ismétléskapcsolatait a szöveg minden más mondatával. A példában a vonalak a szöveg első mondatának ismétléskapcsolatait jelölik, és a mondatok végén szerepel az első mondat és az adott mondat összes ismétléskapcsolatának száma. Vastag betűk jelzik az ismételt elemeket. A három vagy annál több ismétléskapcsolattal rendelkező mondatpárok (1–2., 1–4., 1–5.) ismétléskötéléket alkotnak. A példa első sorában zárójelben megadott értékek közül az első szám a mondat hátramutató kötélekeinek számát mutatja (jelen esetben ez 0, mivel a szöveg első mondatáról van szó), a második szám pedig (itt 3) az előremutató kötélekeket.

Az elemzés kiindulási pontja az a feltevés, hogy mivel a fordító célja a szöveg globális jelentésének közvetítése (NEUBERT–SHREVE 1992: 139), jó fordítás esetében a forrásnyelvi és a célnyelvi szöveg makropropozicionális tartalma (lényegi gondolatai, amelyek körül az ismétlések sűrűsödnek) meg kell, hogy egyezzen. Ideális esetben tehát a forrásnyelvi és a célnyelvi szöveg ismétléshálójá (mátrixa) megegyezik. Eltérő mátrix viszont eltérő makropropozicionális tartalomra utal, ami azt jelenti, hogy a két szövegnek más a globális jelentése (tehát nem megfelelő a fordítás). Fontos azonban megjegyezni azt is, hogy a lexikai kohéziós láncok vagy hálók egy az egyben történő „átültetése” a célnyelvbe nehéz – ha egyáltalán lehetséges vagy kívánatos – feladat. A szavak jelentéstartalma ugyanis eltérhet a különböző nyelvekben, így a fordítók gyakran kényszerülnek más szavak (pl. szinonimák vagy hiponimák) alkalmazására, melynek eredményeként módosul a kohéziós lánc/háló és kohéziós eltolódás jön létre (BAKER 1992: 206). Eltolódást okozhat – célnyelvi megfelelő hiányában – az idiómák, reáliák és a szakterminusok fordítása is. Az ilyen lexikai egységeket a fordító általában kihagyja, vagy más célnyelvi szót keres a helyükre, vagy körülírással fordítja le (KLAUDY 2003). A következőkben ezt az összetett problematikát vizsgáljuk meg részletesen, a magyarról angolra fordítás esetében.

(1)

Ismétléskapcsolatok: az 1. mondat ismétléskapcsolatai (– ; 3)

- 1 A **drug** known to **produce** violent reactions in **humans** has been used for **sedating grizzly bears** *Ursus arctos* in Montana, USA, according to a report in *The New York Times*.
- 2 After one **bear**, known to be a peaceable animal, killed and ate a camper in an unprovoked attack, scientists discovered it had been **tranquillized** 11 times with phencyclidine, or 'angel dust', which **causes** hallucinations and sometimes gives the **user** an irrational feeling of destructive power. (4 ismétléskapcsolat)
- 3 Many wild **bears** have become 'garbage junkies', feeding from dumps around **human** developments. (2 ismétléskapcsolat)
- 4 To avoid potentially dangerous clashes between **them** and **humans**, scientists are trying to rehabilitate the **animals** by **drugging** them and releasing them in uninhabited areas. (4 ismétléskapcsolat)
- 5 Although some biologists **deny** that the mind-altering **drug** was **responsible** for uncharacteristic behaviour of this particular bear, no research has been done into the effects of giving **grizzly bears** or other mammals repeated doses of phencyclidine. (4 ismétléskapcsolat)

3. Kutatási kérdések, hipotézisek. – A vizsgálat az alábbi kérdésekre keres választ. 1. Azonosítható-e kohéziós eltolódás a magyarról angolra fordításban a lexikai ismétlés a) gyakorisága, b) minősége, valamint c) kombinációi (vagyis az ismétléskötélékek mintázata) tekintetében? – 2. Mi a lexikai ismétlés szerepe az eredeti és a fordítási szövegalkotásban?

A témában rendelkezésre álló kutatási eredmények alapján megfogalmazhatók bizonyos hipotézisek a fenti kérdésekre vonatkozóan. BAKER (1992) és KLAUDY (2003) elemzése az mutatják, hogy a szöveg lexikai mintázata nem mindig „ültethető át” egy az egyben a célnyelvbe, ezért a fordításban kohéziós eltolódás keletkezik. A kohéziós eltolódások egy része bizonyos, fordítási univerzáléknak tekintett jelenségekre vezethető vissza. Az egyik ilyen univerzálé szerint a fordítók explicit-ségre való törekvése miatt – a nyelvi kohéziós normáktól és a nyelvek közötti strukturális különbségektől függetlenül – a forrásnyelvi szöveghez képest a célnyelvi szövegben megnövekszik a kohéziós eszközök száma (BAKER 1992: 212). Az explicitáció olyan fordítási művelet, amely során a forrásnyelvben még implicit módon jelen levő információ a célnyelvi szövegbe explicit módon kerül bele (VINAY–DARBELNET 1958, 1995). Ennek következtében több lexikai ismétlés várható az angol célnyelvi szövegekben, mint a magyar eredetiben. Érdekes azonban, hogy a magyar és az angol nyelv vonatkozásában végzett korábbi ismétléselemzések (pl. KLAUDY–KÁROLY 2000, 2002) nem igazolnak ilyen növekedést.

Egy másik – az ismétlések minőségére vonatkozó – fordítási univerzálé szerint ugyanakkor a fordítás mindig kevesebb szó szerinti ismétlést tartalmaz, mint az eredetileg azon a nyelven született szövegek (BAKER 1993). Ezért a célnyelvi szövegben várhatóan csökken az egyszerű ismétlés. Ami a lexikai ismétlés szövegbeli mintázatának alakulását illet, a kutatások eredményei alapján (KLAUDY–KÁROLY 2000) kohéziós eltolódás várhatóan a lexikai ismétlések kombinációiban érhető tetten.

4. Módszerek. – A) A korpusz. – A vizsgált párhuzamos korpusz a *Budapest Analyses* című internetes újság politikai és gazdasági témájú, elemző jellegű cikkeinek bevezető bekezdéseit tartalmazza magyar és angol nyelven. Azért erre a műfajra esett a választás, mert ezek a szövegek kellőképp „semlegesek”, kö-zérthetőek ahhoz, hogy az ismétléshasználatot ne befolyásolja bennük más (pl. stilisztikai) szempont: például a szépirodalmi szövegek sajátos nyelvhasználata, vagy az erősen formális (pl. tudományos vagy jogi) szövegek szakterminológiája. Az elemzéshez a szövegek bevezető bekezdéseit választottuk, mert ezek kiemelkedően fontos diskurzusfunkciót töltenek be: megjelölik a témát és összefoglalják a cikk fő mondanivalóját (makropropozicionális tartalmát). A jelen vizsgálat szempontjából ez különösen lényeges, mivel lehetővé teszi a forrásnyelvi (magyar) és a cél-nyelvi (angol) bevezetők globális jelentése (a makropropozicionális tartalom) azo-nosságának vagy különbözőségének összehasonlítását. A korpusz 40 szövegből és két, egy 20 magyar forrásnyelvi és egy 20 angol célnyelvi szöveget tartalmazó alkorpuszból, összesen 6323 szóból áll. A fordítások hivatásos fordítók munkái.

B) Az elemzés menete. – Az ismétléselemzést HOEY 1991-es ismét-lésmodellje alapján végeztük el, megvizsgálva minden mondat ismétléskapcsolatait a szöveg minden más mondatával. A különféle lexikai ismétléskategóriák azonosítása során az elemzés alapegysége a „lexikai egység” (KÁROLY 2002: 97) volt, amely magába foglal minden 1. egyszavas egységet (pl. *ország, gazdaság, épít*; illetve összetett szót, pl. *sötétkamra, feketeigó*); 2. idiómát és 3. állandósult szókapcsolatot (pl. *Nemzeti Színház, Európai Unió*).

A manuális ismétléselemzést az adatok statisztikai elemzése követte. Az elemzés megbízhatósága érdekében kettős kódolást végeztünk: a szerző mellett egy másik elemző is kódolta a teljes korpuszt. A két kódolás eredményét összevetettük és ki-számoltuk az egyes ismétlésfajták kódolására vonatkozó megbízhatósági együttha-tókat (Pearson product-moment korrelációk: egyszerű ismétlés [0,99], komplex ismétlés [0,98], egyszerű parafrázis [0,96], komplex parafrázis [0,90]). Mivel az értékek minden esetben 0,9 felettiék, az elemzés megbízhatónak tekinthető.

A két alkorpuszban a csoportátlagok közötti különbségek összehasonlítására minden változó esetében kétmintás t-próbát végeztünk az SPSS programcsomag segítségével.

A lexikai ismétlés szövegszervező funkciójának alaposabb megértése érdeké-ben a statisztikai elemzést az adatok kvalitatív elemzésével egészítettük ki. A lexi-kai ismétlések kombinációinak vizsgálatához ismétlésmátrixokban jelenítettük meg vizuálisan a szövegek ismétléskötélék-mintázatát, vagyis azt, hogy pontosan mely mondatok alkotnak egymással ismétléskötéléket. Az 1. ábra a korpusz egyik szöve-gének ismétlésmátrixát mutatja példaként. A függőlegesen és átlósan elhelyezkedő számok a mondatok számát jelölik (a 0 a cím), a fekete kockák pedig a köteléket alkotó mondatokat. A példában négy kötelék azonosítható: a forrásnyelvi szöveg-ben a cím és az 1. mondat, valamint a cím és a 4. mondat között és az 1–2., vala-mint az 1–4. mondatok között; a célnyelvi szövegben a cím és az 1., 2. és a 4. mon-dat között és az 1. és a 2. mondat között. A szöveget az 1. függelék tartalmazza.

1. ábra

A 06M magyar forrásnyelvi és angol célnyelvi szöveg ismétlésmátrixa
(kötelékek száma = 4)

06M magyar	06M angol																																																		
<table><tr><td>0</td><td></td><td></td><td></td><td></td></tr><tr><td>1</td><td>■</td><td>1</td><td></td><td></td></tr><tr><td>2</td><td></td><td>■</td><td>2</td><td></td></tr><tr><td>3</td><td></td><td></td><td></td><td>3</td></tr><tr><td>4</td><td>■</td><td>■</td><td></td><td>■</td></tr></table>	0					1	■	1			2		■	2		3				3	4	■	■		■	<table><tr><td>0</td><td></td><td></td><td></td><td></td></tr><tr><td>1</td><td>■</td><td>1</td><td></td><td></td></tr><tr><td>2</td><td>■</td><td>■</td><td>2</td><td></td></tr><tr><td>3</td><td></td><td></td><td></td><td>3</td></tr><tr><td>4</td><td>■</td><td></td><td></td><td>■</td></tr></table>	0					1	■	1			2	■	■	2		3				3	4	■			■
0																																																			
1	■	1																																																	
2		■	2																																																
3				3																																															
4	■	■		■																																															
0																																																			
1	■	1																																																	
2	■	■	2																																																
3				3																																															
4	■			■																																															

C) Vizsgált változók. – Az elemzés során az 1. táblázatban feltüntetett ismétléstípusokon túl számos egyéb, az ismétlések szövegszervező funkciójához kapcsolódó, származtatott változót is megvizsgáltunk:

- az összes ismétléskapcsolat száma (az egyszerű és komplex ismétlések, valamint az egyszerű és komplex parafrázisok száma összesen);
- ismétléskötelékek száma (három vagy annál több ismétléskapcsolaton keresztül összekapcsolódó mondatok száma; pl. az (1. példa 1–2., 1–4., 1–5. mondatai);
- szomszédos mondatok közötti kötelékek száma (pl. az 1–2. mondatok közötti kötelék);
- nem szomszédos mondatok közötti kötelékek száma (azon mondatok közötti kötelékek száma, amelyek között min. 1 másik mondat van; pl. az 1. példában az 1–4. és az 1–5. mondatok közötti kötelékek);
- kumulatív kötelékhossz (a köteléket alkotó mondatok közé eső mondatok száma, vagyis mondatban megadott távolsága összeadva; pl. az 1. példa 1–5. mondata között ez az érték 3);
- centrális mondatok száma (köteléket alkotó mondatok száma);
- marginális mondatok száma (köteléket nem alkotó mondatok száma).

5. Eredmények. – A) A kvantitatív elemzés eredményei. – A kvantitatív elemzés a lexikai ismétlések minőségét, gyakoriságát, valamint az ismétlésekből származtatott további változók mennyiségét vizsgálta: 1. a) és 1. b) kutatási kérdések). Az ismétléskapcsolatok, a kötelékek és az ezekre vonatkozó további változók (szomszédos mondatok közötti kötelékek, nem szomszédos mondatok közötti kötelékek, kumulatív kötelékhossz, centrális és marginális mondatok) átlagos gyakoriságát tekintve nincs jelentős mennyiségi eltérés a forrásnyelvi magyar és a célnyelvi angol szövegek között (2/a. táblázat).

2/a. táblázat

Az ismétléskapcsolatok és a kötélekek átlagos gyakorisága¹

Változók		Szövegek száma	Átlag
Ismétléskapcsolatok:	magyar FNySz	20	37,50
	angol CNySz	20	36,90
Ismétléskötélekek:	magyar FNySz	20	5,80
	angol CNySz	20	5,75
Szomszédos mondatok közötti kötélekek:	magyar FNySz	20	1,85
	angol CNySz	20	1,95
Nem szomszédos mondatok közötti kötélekek:	magyar FNySz	20	3,95
	angol CNySz	20	3,80
Kumulatív kötélekhozz:	magyar FNySz	20	15,85
	angol CNySz	20	15,30
Centrális mondatok:	magyar FNySz	20	4,80
	angol CNySz	20	4,95
Marginális mondatok	magyar FNySz	20	2,40
	angol CNySz	20	2,25

A lexikai ismétlések típusait a 2/b. táblázat tartalmazza. A lexikai ismétlések típusainak minőségi vizsgálata is hasonlóságot mutat a két alkorpuszban, bár az eltérések itt már jelentősebbek, különösen az egyszerű (FNySz: 16,08 – CNySz: 21,10) és a komplex ismétlés (FNySz: 11,85 – CNySz: 8,85), valamint a komplex parafrázis (FNySz: 4,05 – CNySz: 2,80) kategóriákban. Az eddigi kutatások eredményeinek fényében különösen érdekes itt az egyszerű ismétlés megnövekedett száma a fordításokban (21,10 az angol fordításban, míg csak 16,08 a magyar forrásnyelvi szövegben). Ez ugyanis látszólag ellentmond annak a kutatás hipotézisei között említett fordítási univerzálénak, miszerint a fordításokban általában kevesebb az egyszerű ismétlés, mint az eredeti szövegekben.

2/b. táblázat

A különféle ismétléskapcsolatok átlagos gyakorisága

Változók		Szövegek száma	Átlag
Egyszerű ismétlés	magyar FNySz	20	16,80
	angol CNySz	20	21,10
	angol CNySz	20	21,10
Komplex ismétlés	magyar FNySz	20	11,85
Komplex ismétlés	magyar FNySz	20	11,85
	angol CNySz	20	8,85
	angol CNySz	20	8,85
Egyszerű parafrázis	magyar FNySz	20	4,80
	angol CNySz	20	4,15
	angol CNySz	20	4,15

¹ Rövidítések: FNySz = forrásnyelvi szöveg; CNySz = célnyelvi szöveg.

Komplex parafrázis	magyar FNySz	20	4,05
	angol CNySz	20	2,80
	angol CNySz	20	2,80

A 2–5. pontban felsorolt példák a különféle ismétléstípusokat illusztrálják a korpuszból vett konkrét példákon keresztül:

(2) egyszerű ismétlés:

11. FNySz: *Magyarország* (cím) – *Magyarországon* (1. mondat)

11. CNySz: *elections* [választások] (cím) – *elections* [választások] (1. mondat)

(3) komplex ismétlés:

8. FNySz: *Magyarországot* (1. mondat) – *magyar* (7. mondat)

8. CNySz: *introduce* [bevezet] (1. mondat) – *introduction* [bevezetés] (2. és 9. mondat)

(4) egyszerű parafrázis:

12. FNySz: *elnök* (1. mondat) – *vezető* (2. mondat)

12. CNySz: *president* [elnök] (1. mondat) – *leader* [vezető] (2. mondat)

(5) komplex parafrázis:

14. FNySz: *Tőkés László* (5. mondat) – *püspök* (6. mondat)

14. CNySz: *László Tőkés* (5. mondat) – *bishop* [püspök] (6. mondat)

A két alkorpusz csoportátlagai közötti különbség mértékének megállapítása céljából az adatokon kétmintás t-próbát végeztünk. A fenti látszólagos különbségek ellenére azonban a statisztikai elemzések nem mutattak szignifikáns különbséget egyik változó esetében sem a magyar és az angol szövegek között sem azok gyakorisága, sem azok minősége szempontjából (3. táblázat).

3. táblázat

A t-próbák eredménye (szignifikanciaszint: $**p < ,05$)

	t-próba				
	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean difference	Std. Error difference
ismétléskapcsolatok	0,079	37,148	0,937	0,60	7,556
ismétléskötélékek	0,038	37,358	0,970	0,05	1,325
szomszédos mondatok közötti kötélekek	-0,224	37,983	0,824	-0,10	0,446
nem szomszédos mondatok közötti kötélekek	0,142	36,815	0,888	0,15	1,054
kumulatív kötélekhozz	0,127	36,742	0,899	0,55	4,323
centrális mondatok	-0,184	37,879	0,855	-0,15	0,815
marginális mondatok	0,205	37,887	0,838	0,15	0,730
egyszerű ismétlés	-1,102	37,096	0,277	-4,30	3,900

komplex ismétlés	0,923	32,907	0,363	3,00	3,249
egyszerű parafrázis	0,429	37,624	0,671	0,65	1,516
komplex parafrázis	1,024	35,934	0,313	1,25	1,221

Ami tehát a lexikai ismétlés-eltolódásokat illeti a magyarról angolra fordítás során, a jelen korpusz tanúsága szerint bizonyos minőségi (az ismétlések típusára vonatkozó) eltolódások azonosíthatók, de ezek nem mutatnak szignifikáns eltérést a két alkörpusz között. Érdekes jelenség, hogy számos esetben az eltérések „kiegyenlítődnének”, vagyis más ismétléstípussal helyettesítődnek; így a számuk megmarad, csak minőségük változik. A 6. példa ezt a jelenséget illusztrálja:

(6) A magyar katonai szerepvállalás [...] (8) Válaszként Franciaország – Sárközy elnök fokozódó NATO aktivitásának következményeképpen – 700 katonát küld Kelet-Afganisztánba, ahonnan az USA ennyi katonát áttelepíthet Kandahárba. [...]	The Hungarian military role [...] (8) In response, France – owing to the enhanced NATO activities of President Sarkozy – will send a 700- member unit to East-Afghanistan and thus the US can transfer an equal number of soldiers from this region to Kandahar. [...]

A forrásnyelvi szövegben (20M szöveg) levő *katonai* (cím) és *katonát* (8. mondat) szavak két különböző szóval, *military* (*katonai*) és *soldiers*-ként (*katonák*) szerepelnek az angol fordításban (20A szöveg), amely parafrázis az angolban, de ismétlés a magyarban. A fenti eredmények összhangban vannak azzal, amit SHLE-SINGER (1995) az angolról héberre történő tolmácsolás vizsgálata során talált: bár az ismétlések terén nagyfokú eltolódások jellemezték a tolmácsolt szöveget, a szövegbe betoldott és az abból kihagyott ismétlések száma közelítőleg kiegyenlítődtött a forrásnyelvi szövegben található ismétlésekhez viszonyítva. Így, hatásukat tekintve, az ismétlés-eltolódások elhanyagolhatónak bizonyultak. KLAUDY és KÁROLY (2000) korábbi, a magyar–angol nyelvpár esetében végzett elemzése is hasonló tendenciát mutatott: a hivatásos fordítók által készített célnyelvi (angol) szövegekben az ismétléskapcsolatok és ismétléskötetések száma nem tért el jelentősen a forrásnyelvi szövegben előforduló számoktól (míg a kezdő fordítóké igen).

B) A kvalitatív elemzés eredményei. – A kvalitatív elemzés célja a lexikai ismétlések kombinációinak (1. c) kutatási kérdés) és szövegalkotásban betöltött szerepének (2. kutatási kérdés) vizsgálata volt. A statisztikai elemzés után meglepő, hogy egyező ismétlésmátrixot a 20 szövegből csupán kettőnél (03M, 09M) találtunk. A fennmaradó 18 szöveg esetében eltért a célnyelvi szöveg mátrixa a forrásnyelvi szövegétől. HOEY elméletét alapul véve ez arra utal, hogy e szövegek makroprozicionális tartalma, s így globális jelentése eltérő lehet. Ez igencsak váratlan eredmény figyelembe véve azt a korábbiakban megfogalmazott állítást, miszerint a fordító célja a szöveg globális jelentésének közvetítése (NEUBERT–SHREVE 1992: 139). Különösen fontos ez olyan szövegek vagy szövegrészek esetében,

amelyek diskurzusfunkciója annyira meghatározó, mint a bevezető bekezdéseké. A mátrixok közötti eltérések három változatban fordultak elő:

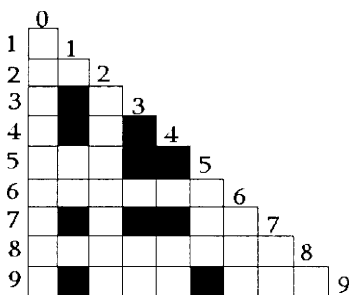
a) azonos számú kötelék, de nem ugyanazon mondatok között (pl. 1. ábra fent): 5 szöveg esetében (06M, 07M, 12M, 15H, 17H);

b) eltérő számú kötelék, és nem is ugyanazon mondatok között (pl. 2. ábra): 13 szöveg esetében (01M, 02M, 04M, 05M, 08M, 10M, 11M, 13M, 14M, 16M, 18M, 19M, 20M):

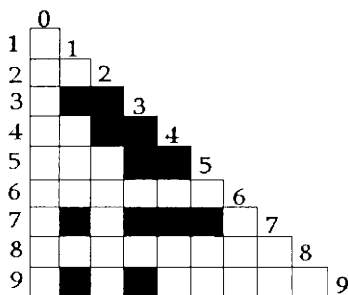
2. ábra

A 08M magyar forrásnyelvi szöveg ismétlésmátrixa (kötelékek száma: 10)
és angol fordításának ismétlésmátrixa (kötelékek száma: 12)

08M magyar

08M angol

c) eltérő számú centrális mondat (makropropozíció) (4. táblázat): 10 szöveg esetében (02M, 04M, 05M, 07M, 08M, 11M, 13M, 16M, 18M, 19M): ebből 5 szövegben fordult elő, hogy az ismétlések révén centrális mondat marginális mondattá alakult a magyarról angolra fordítás során; és 9 szövegben fordult elő, hogy marginális mondat centrális mondattá vált.

A 4. táblázatban szereplő szövegek közül a 13M és 13A kódszámú szövegek között található a centrális és marginális mondatok tekintetében a legmarkánsabb eltérés, vagyis az egyik legjelentősebb ún. makropropozicionális eltérés. A 3. ábra szemlélteti a magyar forrásnyelvi (13M) és az angol célnyelvi (13A) szöveg ismétléshálóját (centrális és marginális mondatai) közötti különbséget. Míg a magyar szövegben csupán 4 centrális mondatot „jelölnek ki” a lexikai ismétlések (1., 3., 5., 6. mondat), addig az angol fordításban további két mondat is centrális státuszt nyer a lexikai ismétlések révén, s benne így összesen 6 ilyen mondat szerepel (0., 1., 2., 3., 5., 6.). Csupán a 4. mondat az, amely a fordítás során megőrzi eredeti (marginális) státuszát. A fordítás ismétléshálóját jóval sűrűbb mintázatot mutat. Az angol fordítás „mássága” ebből a szempontból abban rejlik, hogy makropropozicionális tartalma az ismétlések révén jelentősen mélyebbé válik, vagyis a fordításban az ismétlések következtében több információ kerül kiemelt/megjelölt helyzetbe. Ez összhangban áll a kutatás hipotéziseinek ismertetése során már említett fordítási univerzáléval, miszerint a fordítók explicitiségre való törekvése miatt a forrásnyelvi szöveghez képest a célnyelvi szövegben általában megnövekszik a kohé-

ziós eszközök száma (BAKER 1992: 212). A jelen korpusz esetében ez különösen fontos megállapítás, mivel a bevezetőkből megjelenő információtartalom lexikai ismétléseken keresztül történő (tudatos vagy nem tudatos) „nyomatékosítása” révén könnyebbé válhat az olvasó számára a szöveg egészének feldolgozása.

4. táblázat

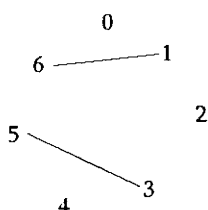
Eltérő centrális mondatok a két alkörpuszban²

Szöveg	Mondat (m) státusza (centrális/marginális)
02M / 02A	centrális m3 $\Rightarrow$ marginális
04M / 04A	centrális m6 $\Rightarrow$ marginális
05M / 05A	marginális m5 $\Rightarrow$ centrális
07M / 07A	marginális m1 $\Rightarrow$ centrális
08M / 08A	marginális m2 $\Rightarrow$ centrális
11M / 11A	centrális m0 $\Rightarrow$ marginális centrális m1 $\Rightarrow$ marginális
13M / 13A	marginális m0 $\Rightarrow$ centrális marginális m2 $\Rightarrow$ centrális
16M / 16A	centrális m4 $\Rightarrow$ marginális
18M / 18A	marginális m6 $\Rightarrow$ centrális
19M / 19A	marginális m2 $\Rightarrow$ centrális marginális m4 $\Rightarrow$ centrális marginális m5 $\Rightarrow$ centrális

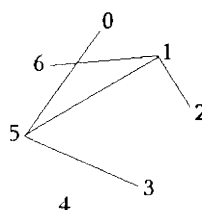
3. ábra

A 13M szöveg és fordításának ismétlészálójá (centrális és marginális mondatai)

13M magyar

13M angol

Fontos azonban megjegyezni, hogy a fenti tendencia ellenkezőjére is akad példa a korpuszban (pl. 02M–02A, 04M–04A, 11M–11A, 16M–16A szövegek), amikor a fordítás során az eredetileg centrális mondatok marginális státuszba szorulnak. A 11M–11A szövegek esetében (3. számú függelék) ez éppen a címet és első mondatot érinti, ami jelentős változást okozhat a szöveg globális jelentésében, ugyanis e két mondatnak kulcsszerepe van a szöveg egészének feldolgozhatósága szempontjából: a cím utal a szöveg témájára és fő gondolatára, az első mondat pedig, mint kiindulási pont, meghatározó az egész gondolatmenet, érveléssor felépítése

² Rövidítések: m = mondat; M = magyar forrásnyelvi szöveg; A = angol célnyelvi szöveg; m0 = cím.

szempontjából. A korábbi logika mentén gondolkozva, bizonyos, különösen a téma kifejtése szempontjából kulcsfontosságú lexikai egységek ismétlődése hiányában a szöveg vesztíthet makropropozicionális tartalmából, amely feldolgozási nehézségeket idézhet elő az olvasó számára. Ennek a jelenségnek a tisztázása és empirikus tesztelése azonban még a jövő kutatásainak a feladata.

A fenti eredmények is tanúsítják az ismétlés kulcsszerepét a szövegalkotásban és a szövegminőségben. Ezért a jövő fordítástudományi kutatásainak fontos feladata az is, hogy – műfajok és szövegtípusok szélesebb körében – azonosítsa azokat a nyelvpár-specifikus fordítási stratégiákat, amelyek ismétlés-eltolódásokat okoznak és ezáltal a célnyelvi szövegek „másságához” vezethetnek. Mivel – a korábbiakban (2. A) rész) említett okok miatt – az ismétléshasználat gyakran nem tudatos döntés eredménye a szövegalkotás során, a fordítóképzésben sem lehet figyelmen kívül hagyni az ismétlés használata és fordítása körüli kérdéseket. A kutatási eredmények rávilágíthatnak a különféle nyelv- és nyelvpár-specifikus ismétléshasználati preferenciákra, s ezáltal tudatosabbá tehetik a fordítói döntéseket és adekvátabbá, sikeresebbé a célnyelvi fordításokat.

6. Összegzés. – Összefoglalásul, a korpusz kvantitatív és kvalitatív elemzése alapján elmondható, hogy azonosíthatók lexikai ismétlés-eltolódások a célnyelvi (angol) szövegben a forrásnyelvi magyar szövegekhez képest mind a lexikai ismétlés gyakorisága, mind annak minősége tekintetében, de ezek statisztikailag nem szignifikánsak. Az ismétléskötelékek mintázata azonban jelentősen eltér a két alkorpuszban, amely – HOEY (1991) elméletét alapul véve – eltérő makrostruktúrához, s ezáltal makropropozicionális eltolódáshoz vezethet a célnyelvi szövegek túlnyomó többségében. A jövő kutatásainak fontos feladata e jelenség és a szöveg feldolgozhatósága közötti kapcsolat empirikus tesztelése és az így kapott eredmények hasznosítása a fordítóképzés korszerűsítésében.

A jelen kutatás eredményei alátámasztják az a feltevést, hogy az eredeti és a fordítási szövegalkotásban a lexikai ismétlés a szövegszervező funkciót nem a szöveg egyes lexikai elemeinek egyszerű összekapcsolása révén tölti be, hanem azok meghatározott kombinációin, hálóján keresztül. A szövegszintű fordítási stratégiák alaposabb megértéséhez ezért nem elegendő csupán a kohéziós eszközök mennyiségi vizsgálata a különböző nyelvek és nyelvpárok esetében, hanem szükség van ezen nyelvi eszközök és a globális makrostruktúra egészének, a szövegminőségnek – a szövegalapú és az olvasói megítélésen keresztül – együttes elemzésére.

1. számú függelék: A 06M kódszámú szöveg

(0) Oroszország mozgásterének beszűkülése a „közel-külföldön” és az európai érdek

(1) Elsősorban az Egyesült Államoknak a posztszovjet térségben megnövekedett aktivitása következtében látványossá vált Oroszország geostratégiai értelemben vett mozgásterének a beszűkülése.

(2) Vlagyimir Putyin színre lépésével ugyan Oroszország a korábbinál hatékonyabban igyekezett érvényesíteni érdekeit közvetlen külpolitikai környezetében, de ehhez a helyzethez alkalmazkodva ismét keményebbé vált Amerika Oroszország-politikája is.

(3) Első mandátuma kezdetén George W. Bush Bagdad mellett Moszkvát és Pekinget

tekintette hazája potenciális ellenfelének, s a 2001. szeptember 11-e után, a terrorizmus-ellenes együttműködés jegyében tett kitérőt követően most visszatérni látszik ehhez az irányvonalhoz.

(4) Délről és nyugatról egyaránt folyik Oroszország mozgásterének szűkítése, ami a kijevi „narancsos forradalom” után vált igazán komollyá.

2. számú függelék: A 06M–06A és 08M–08A szövegek

06M

(0) Oroszország mozgásterének beszűkülése a „közel-külföldön” és az európai érdek

(1) Elsősorban az Egyesült Államoknak a posztsovjet térségben megnövekedett aktivitása következtében látványossá vált Oroszország geostratégiai értelemben vett mozgásterének a beszűkülése.

(2) Vlagyimir Putyin színre lépésével ugyan Oroszország a korábbinál hatékonyabban igyekezett érvényesíteni érdekeit közvetlen külpolitikai környezetében, de ehhez a helyzethez alkalmazkodva ismét keményebbé vált Amerika Oroszország-politikája is.

(3) Első mandátuma kezdetén George W. Bush Bagdad mellett Moszkvát és Pekinget tekintette hazája potenciális ellenfelének, s a 2001. szeptember 11-e után, a terrorizmus-ellenes együttműködés jegyében tett kitérőt követően most visszatérni látszik ehhez az irányvonalhoz.

(4) Délről és nyugatról egyaránt folyik Oroszország mozgásterének szűkítése, ami a kijevi „narancsos forradalom” után vált igazán komollyá.

08M

(0) Költségvetési hiány

(1) Az Európai Bizottság újabb megszorító intézkedésekre szólította fel Magyarországot.

(2) Ahhoz, hogy Magyarország is bevezethesse az eurót, nem lesz elég a tervezett 1000-1300 milliárd forintos kiadáscsökkentés.

(3) A Pénzügyminiszeri Tanács (ECOFIN) 2005. november 8-i ülésén a Bizottság javaslatára kimondta, hogy

06A

(0) The constrictions of Russia's space for manoeuvre in the "near abroad" and the interests of Europe

(1) Primarily as a result of the increased activity of the United States in the post-Soviet region, the constrictions of Russia's room of manoeuvre – in terms of geostrategy – have become visible.

(2) While, with Vladimir Putin's rise to power, Russia attempted to assert its interests more effectively in the immediate foreign political region, America, too, hardened its Russia-policy accordingly.

(3a) At the beginning of his first mandate, George W. Bush listed – next to Baghdad – Russia and China as his country's potential enemies.

(3b) Following a detour involving a period of cooperation on anti-terrorism after September 11 2001, he is ostensibly returning to this orientation.

(4) The constriction of Russia's room for manoeuvre is simultaneously taking place from the south and north, which became really intense after the "orange revolution" in Kiev.

08A

(0) Fiscal deficit

(1) The European Commission called on Hungary once again to introduce austerity measures.

(2) The planned 1000-1300bn-forint reduction in expenditure will not be enough for the introduction of the euro in Hungary too.

(3) On the recommendation of the Council of Finance Ministers (ECOFIN), the Commission announced at the November

Magyarország továbbra sem tett hatékony lépéseket az államháztartási hiány csökkentésére.

(4) A Bizottság jelentése megállapítja, hogy Magyarország jelentősen eltér a 2005-re és 2006-ra vállalt hiánycsökkentési céloktól.

(5) Emellett a jelentés kimondja, hogy a jövő évi költségvetési törvényjavaslatban tervezett hiány a GDP 5,2%-a lesz, ám a Bizottság szerint ez sem lesz tartható a bejelentett adócsökkentések miatt.

(6) Brüsszel kifogásolta a strukturális reformok lassúságát is.

(7) Joaquín Almunia, a Bizottság pénzügyi biztosa szerint a magyar deficit egyértelműen magasabb lesz, mint amit a magyar kormány becsült.

(8) Az EU-ban kedvezőtlennek és aggasztónak tartják az utóbbi hetekben tapasztalt árfolyam-hullámzást, negatív tőzsdei fejleményeket, valamint az eurózóna irányadó kamatához viszonyított eltérést.

(9) Bár Almunia visszafogott volt a lehetséges szankciók emlegetése során, ezek alkalmazására lehetőséget ad az Európai Közösségek 1164/94. számú, ún. kohéziós rendeletének 6. pontja.

8th 2005 session that Hungary has failed yet again to implement effective measures to reduce state deficit.

(4) The report of the Commission observed that Hungary has fallen well short of the deficit reduction target undertaken for 2005-2006.

(5) Moreover, the report states that the fiscal deficit for next year, stipulated in the draft law, will reach 5.2% of the GDP, but in the view of the Commission even this level would not be sustainable in light of the announced tax reductions.

(6) Brussels criticised the slow pace of structural reforms too.

(7) The Commissioner for Finance, Joaquín Almunia opined that the Hungarian deficit will be definitely higher than that estimated by the Hungarian government.

(8) Furthermore, EU officials expressed concern with regard to the fluctuation in the rate of exchange during the past few weeks, the negative developments in the stock market, as well as the divergence from the Eurozone standard rate of interest.

(9) While Almunia showed restraint as regards the possible introduction of sanctions, Article 6 of the so-called cohesion regulation of the European Communities 1164/94 Act does provide for such measures.

3. számú függelék: A 11M–11A kódszámú szövegek címe és első mondata

11M

(0) Magyarország a parlamenti választások után

(1) Az áprilisban megtartott kétfordulós parlamenti választásokon Magyarországon ismét a két kormánypárt, a Magyar Szocialista Párt (MSZP) és a Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ) szerezte meg a kormányalakításhoz szükséges többséget az országgyűlésben.

11A

(0) Hungary after the parliamentary elections

(1) At the two-round parliamentary elections in April, the two governing parties, the Hungarian Socialist Party (MSZP) and the Alliance of Free Democrats, once again won the majority of mandates needed to form a government.

Kulcsszók: ismétlés, kohézió, koherencia, szövegjelentés, eltolódás, fordítási univerzálék.

A hivatkozott irodalom

- BAKER, MONA 1992. In *Other Words*. Routledge, London.
- BAKER, MONA 1993. Corpus linguistics and translation studies. Implications and applications. In: BAKER, MONA – FRANCIS, GILL – ROGNINI-BONELLI, ELENA szerk. 1993. *Text and Technology*. John Benjamins, Philadelphia–Amsterdam. 233–43.
- BEAUGRANDE, ROBERT DE – DRESSLER, WOLFGANG U. 1981. *Introduction to Text Linguistics*. Longman, London.
- BLUM-KULKA, SHOSHANA 1986. Shifts of cohesion and coherence in translation. In: HOUSE–BLUM-KULKA szerk. 1986: 17–35.
- BROWN, GILLIAN – YULE, GEORGE 1983. *Discourse Analysis*. Cambridge University Press, Cambridge.
- COOK, GUY 1989. *Discourse*. Cambridge University Press, Cambridge.
- ENGLUND DIMITROVA, BIRGITTA 2005. *Expertise and Explicitation in the Translation Process*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- GREEN, GEORGIA – MORGAN, JERRY 1981. Pragmatics, grammar, and discourse. In: PETER COLE szerk., *Radical Pragmatics*. Academic Press, New York. 167–81.
- GUTWINSKI, WALDEMAR 1976. *Cohesion in Literary Texts: A Study of Some Grammatical and Lexical Features of English Discourse*. Mouton, The Hague.
- HALLIDAY, MICHAEL A. K. 1985. *An Introduction to Functional Grammar*. Edward Arnold, London–Boston.
- HALLIDAY, MICHAEL. A. K. – HASAN, RUQUAIYA 1976. *Cohesion in English*. Longman, London.
- HALLIDAY, MICHAEL. A. K. – HASAN, RUQUAIYA 1989. *Language, Context, and Text: Aspects of Language in a Social-semiotic Perspective*. Oxford University Press, Oxford–New York.
- HALLIDAY, MICHAEL A. K. – MATTHIESSEN, CHRISTIAN M. I. M. 2004. *An Introduction to Functional Grammar*. Arnold, London.
- HASAN, RUQUAIYA 1984. Coherence and cohesive harmony. In: JAMES FLOOD szerk., *Understanding Reading Comprehension*. International Reading Association, Delaware. 181–219.
- HATCH, EVELYN 1992. *Discourse and Language Education*. Cambridge University Press, Cambridge.
- HOEY, MICHAEL 1991. *Patterns of Lexis in Text*. Oxford University Press, Oxford.
- HOUSE, JULIANE – BLUM-KULKA, SHOSHANA szerk. 1986. *Interlingual and Intercultural Communication: Discourse and Cognition in Translation and Second Language Acquisition Studies*. Gunter Narr, Tübingen.
- KÁROLY, KRISZTINA 2002. *Lexical Repetition in Text*. Peter Lang, Frankfurt am Main.
- KLAUDY KINGA 1987. Fordítás és aktuális tagolás. *Nyelvtudományi Értekezések* 123. Akadémiai Kiadó, Bp.
- KLAUDY, KINGA 2003. *Languages in Translation*. Scholastica, Bp.
- KLAUDY KINGA 2006. Szövegszintű műveletek a fordításban. In: GALGÓCZY LÁSZLÓ – VASS LÁSZLÓ szerk., *A mondat kaland. Hetven tanulmány Békési Imre 70. születésnapjára*. JGyTF. Kiadó, Szeged. 204–11.

- KLAUDY, KINGA – KÁROLY, KRISZTINA 2000. The text-organizing function of lexical repetition in translation. In: MAEVE OLOHAN szerk., *Intercultural Faultlines. Research Models in Translation Studies I. Textual and Cognitive Aspects*. St. Jerome, Manchester. 143–60.
- KLAUDY, KINGA – KÁROLY, KRISZTINA 2002. Lexical repetition in professional and trainees' translation. In: EVA HUNG szerk., *Teaching Translation and Interpreting 4. Building Bridges*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 99–114.
- MYERS, GREGORY 1991. Lexical cohesion and specialized knowledge in science and popular science texts. *Discourse Processes* 14: 1–26.
- NEUBERT, ALBRECHT – SHREVE, GREGORY M. 1992. *Translation as Text*. The Kent State University Press, Kent.
- REYNOLDS, DUDLEY. W. 1995. Repetition in nonnative speaker writing: More than quantity. *Studies on Second Language Acquisition* 17/2: 185–209.
- SANDERS, TED – SPOOREN, WILBERT – NOORDMAN, LEO 1992. Toward a taxonomy of coherence relations. *Discourse Processes* 15/1: 1–35.
- SHLESINGER, MIRIAM 1995. Shifts in cohesion in simultaneous interpreting. *The Translator* 1/2: 193–214.
- SNELL-HORNBY, MARY 1988. *Translation Studies: An Integrated Approach*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- THOMPSON, SUSAN 1994. Aspects of cohesion in monologue. *Applied Linguistics* 15/1: 58–75.
- TOURY, GIDEON 1986. Monitoring discourse transfer: a test-case for a developmental model of translation. In: HOUSE–BLUM–KULKA szerk. 1986: 79–95.
- TYLER, ANDREA 1995. Patterns of lexis: How much can repetition tell us about discourse coherence? Georgetown University round table on languages and linguistics. Georgetown University Press, Georgetown. 268–80.

KÁROLY KRISZTINA

Shifts of lexical repetition in Hungarian–English translation Repetition in the light of the universals of translation

This study focuses on the discoursal role of repetition, exploring the relationship between shifts of lexical repetition and shifts of coherence, i.e., the way shifts in repetition patterns in text trigger coherence shifts, altering the meaning potential of translations. As repetition in translation has been hypothesized to be affected by certain universal norms of translation, the paper also offers initial data for the validation of the universals of explicitation and avoiding repetition. Lexical repetitions and their combinations among sentences are investigated using Hoey's (1991) theory, in a corpus of Hungarian news texts and their English translations. Quantitative and qualitative analyses reveal considerable shifts in repetition in translations both in terms of the frequency and the types of lexical repetitions; however, these differences are not statistically significant. Regarding the relationship between shifts of cohesion and coherence in translation, the corpus provides evidence for repetition shifts affecting the macropropositional structure of target texts, leading to so-called macropropositional shifts, as a result of which the global meaning of translations is altered compared to sources.

Keywords: repetition, cohesion, coherence, text meaning, shift, translation universals.

KRISZTINA KÁROLY

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

**A Fekete-tenger említése
Anonymus krónikájában és a skandináv forrásokban**

Krónikájában a magyar Névtelen szerző (1200–1210 körül) tudvalévóleg két helyen is megemlíti a Fekete-tengert. Először az első fejezetben Szkítia fekvésének a leírásakor: „Szkítia ugyanis, amelyet Dentümgyernek hívnak, hatalmas föld tőlünk keletre, s határai északtól egészen a *Fekete-tengerig* terjednek”, majd a 44. fejezetben: „Innen a magyarok útja Orsova várához vezetett, amelynek bevétele után egy hónapon át ott időztek. Onnan Vajtát a sereg harmadrészával meg a helybeliek túsul vett fiaival együtt Árpád fejedelemhez küldték. Együttal követeket is menesztettek hozzá, hogy engedélyt kapjanak Görögországba vonulásukhoz: hogy egész Macedóniát a Dunától a *Fekete-tengerig* meghódoltassák.” (VESZPRÉMY 1999: 10, 39). Az említések érdekessége, hogy a szerző az első fejezetben a tenger megnevezését *ad Nigrum Pontum* formában használja. Ezzel érzékelteti, hogy forrásában, így Reginónál (Regino 131), a Fekete-tenger szokásos, klasszikus *Pontus* nevét találta, amihez tudálékosan illesztette hozzá a *fekete* jelzőt, noha arra valójában nem is lett volna szükség. Ehhez az említéshez kapcsolódóan a Fekete-tengernek a magyar őshazaképben elfoglalt helyét, az anonymusi ábrázolás ellentmondásait szépen írta le és értelmezte HARMATTA JÁNOS (1977: 206–9). A második előfordulás földrajzilag valóban nem pontos, mivel Macedónia nem a Fekete tengerig terjedt, ám bizonyos tájékozatlanság, rossz tájolás a középkori szerzők számára megengedett, amire számos példát gyűjtött egybe HENRYK PASZKIEWICZ (1965: 134–45). E tájékozatlanság is viszonylagos, hiszen a korabeliek ismeretei az utazók, elsősorban a kereskedők híradásai révén fokozatosan tágultak, s váltak földrajzi ismereteik egyre pontosabbakká, amint 1206-ig velencei kereskedők a Krímig jutottak el, s onnan gazdagították az otthoniak világképét újabb részletekkel (SCHMIEDER 1994: 153).

A névalak előfordulásával kapcsolatos történeti problémát az jelenti, hogy a középkori írott forrásokban a Fekete-tenger *fekete* jelzője először az 1265. június 18-i bizánci-velencei szerződésben fordul elő, rögtön két nyelven, görögül *Maure Thalassa*, latinul: „Mauritalassae, videlicet *Mari Nigro*” (BRATIANU 1969: 45; IRMSCHER 1962: 17). Érthető, hogy e szempont a Névtelen szerző szövegének a datálási érvei között is helyet kapott. Értelemszerűen azok, akik IV. Béla korába szerették volna a szerzőt elhelyezni, előszeretettel hivatkoztak erre a körülményre. A névhasználat magyarázata azonban mindenképpen szükséges, hiszen a Névtelen munkáját későbbre datálók egy része is a tatárjárás előttre helyezi. Tekintettel arra, hogy a szerző művét a legnagyobb valószínűséggel még az 1220-as évek vége előtt lezárta, a Fekete-tenger itteni említése majdnem négy évtizeddel megelőzi az 1265-ös említett előfordulását.

A nyelvészeti szakirodalom régóta tisztázta, hogy a tenger görög neve *Pontus Axeinos*, minden bizonnyal egy iráni ’sötét színű’ szóra megy vissza, amiből azután az *axeinos* ’barátságtalan’, majd *euxenios* ’barátságos’ jelentésű alakok népetimológiás fejlődéssel alakultak ki. Ezt követően a XIII. századig kell várni, hogy a török nyelvet beszélő népeknek köszönhetően ismét felbukkanjon a tenger *fekete* megnevezése, immár bizánci kultúrkörben. Ennek megfelelően a tenger neve a törökben *Kara deniz* lett, s innen szinte minden nyelvben kiszorította az ókori és középkori alakokat, pl. *Nagyobb tenger* (*Mare majus*, Marco

Polónál *Marmaiour*) stb. E török népek névadásában a fekete az 'északi' jelentésben állhattott, mivel a vörös a déli Indiai-óceánt (a Vörös-tengerrel jelezte), a nyugat a fehér, a kelet pedig sárga, zöld színekkel állt kapcsolatban, s ennek megfelelően *Ak deniz* 'fehér tenger' jelenti törökül a Földközi-tengert (korábban már SAUSSURE 1924). Mindebből az is következik, hogy a Közel-Keleten a 'fekete' névalak a XIII. századot megelőzően is folyamatosan ismert lehetett, még ha ezt írott forrás nem is bizonyítja (SCHMITT 1985, 1987, 1996). Bizáncban azonban nem maradt nyoma a törökös változat ismeretének, a Bíborbanszületett egy ide kapcsolható helyének ilyen értelmezését általában elutasítják (IRMSCHER 1962: 17). Mindez azonban nem zárja ki, hogy bizánci területeken a kifejezés ismeretével nem kellene számolnunk, sőt az onnan érkezők a törökös alak ismeretét távoli területek felé továbbíthatták.

Így jelenik meg a Fekete-tenger probléma a hazai Anonymus szakirodalomban, ahol VÁCZY PÉTER a *fekete* jelző ismertét az 1220-as kun-magyar érintkezésekhez kapcsolja (1974: 30–3). VÉKONY GÁBOR magát a gesztát datálja későbbre, részben ez alapján a XIII. század második felére (1991: 70). MADGEARU pedig úgy véli, hogy a magyarok a kifejezés ismeretét még korai vándorlásuk során sajátították el, s azt sohasem felejtették el (2009: 180, 182). VÉKONY 1991-ben egyenesen úgy fogalmaz a szerzőről: „nehezen képzelhető el, hogy ennek [ti. 1265] előtte használta volna e nevet” (i. h.).

Annál érdekesebb, hogy a készülő új angol–latin Anonymus-kiadás (BAK–RADY–VESZPRÉMY 2010) előkészületei során MARTYN RADY észrevette, hogy XIII. század elejei skandináv forrásokban is előfordul a tenger *fekete* jelzője. Ez szépen igazolni látszik a nyelvészek, így SCHMITT feltételezését, hogy sokkal korábban ismert volt a 'fekete' névalak a Közel-Keleten. Ha pedig így van, semmiképpen nem kell paleográfiai okokra visszavezethető szövegromlást keresni a Névtelen művében (HOLLER 2008), különösen azért nem, mert a krónikában a 'fekete' kétszer is előfordul, s a *Pontus* mellett a 'fekete' jelzőt (ami önmagában is a Fekete-tengert jelenti) a szerző szemlátomást jól tájékozottságát fitogtatva használja.

Tekintsük át tehát a *fekete* jelző skandináv előfordulását is: „...Ekképpen tudott, hogy egy nagy tenger nyílik Narvesundnál (a Gibraltári-öböl) és egészen fel Jeruzsálem földjéig [terjed]. Ugyanebből a tengerből egy hosszú öböl nyúlik északkelet-felé, *Fekete-tengernek* hívják és három részre osztja a világot; amiből a keleti részt Ázsiának hívják, a nyugatiit egyesek Európának, mások Eneiának nevezik...” (Snorri 7) E sorokat Snorri Sturluson „Heimskringla” című történeti munkájának első fejezetében olvashatjuk, és a Névtelennel ellentétben érezhetően nem „ismeretfitogtatási” céllal használja e megnevezést, a tengert (Svartahaf) immár *feketé-nek* (*svarta*) nevezve, hanem egy valószínűleg már közismert földrajzi elnevezésként (PRITSÁK 1981: 245, ahol szerinte az Azovi-tengert is beleértették).

A „Heimskringla” a norvég királyokról szóló sagákat tartalmazó történeti munka, ami a kezdetektől (az euhemerizált istenősöktől, vagy dátumszerűbben a késő VIII. századtól) 1177-ig követi a norvég eseményeket. A szerző, Snorri Sturluson (1179–1241), izlandi költő, történetíró és politikus, Nyugat-Izlandról származott egy, a vezető arisztokrácia sorai közé éppen felemelkedett családból, ám az Izlandon és Skandináviában elterjedt szokásnak megfelelően nem otthon nevelkedett hanem nevelőszülőknél, amit foster-intézményként emlegetnek (MUNDAL 2002a és 2002b). Snorri nevelőapja Jón Loptsson az Oddaverja családból, amely a dél-izlandi területek egy része felett bírt hatalommal. Ez azért különösen fontos, mert Oddt az izlandi oktatási és „történész” központként ismerték ebben az időben, s maga Jón is tanult ember volt. Ilyen háttérrel tehát nem véletlen, hogy Snorri politikusi

pályája és egyházi hivatalai mellett irodalmárként (például a próza „Edda”) és történetíróként is munkálkodott (a „Heimskringla” vagy a „Különálló Szent Olaf saga”) (BAGGE 1991: 6–19).

A „Heimskringla” keletkezését 1230-as évek körülre teszik, ami jóval megelőzi a tenger nevének 1265-ös „első” előfordulást, ám még ez a dátum is csak másodlagos a számmunkra. Snorri műve írásakor számos korábbi munkát használt, köztük Ari fróði XII. századi izlandi történetíró munkáit, illetve – mint maga mondja – okos emberek által elmondott történeteket is pergamenre vetett (Snorri 3).

A vizsgált *Fekete-tenger* elnevezés sem nála fordul elő először, már a „Morkinskinna” és a „Fagerskinna” királysaga-gyűjteményekben is megjelenik. A „Morkinskinna” ismeretlen szerző műve, keletkezését körülbelül 1220-ra teszik. E sagagyűjtemény nem foglalkozik a korai időszakkal, az 1030–1157-ig terjedő eseményeket rögzíti, azonban a Keménykezű Haraldról (Harald harðráði, 1047–1066) szóló sagában megjelenik a kérdéses jelző Harald Bizáncból (Miklagarð) való hirtelen távozása alkalmával: „...Eképpen menekült meg Harald Konstantinápolyból, ki a *Fekete-tengerre*.” (Morkinskinna 148.) Ez még csak azt bizonyítaná – amellet, hogy ismerte a „Morkinskinna” szövegét –, hogy már Snorri előtt is használták Izlandon a *fekete* jelzőt a kérdéses tengerre, azt azonban nem, hogy szélesebb körben, akár Norvégiában is használták volna ezt az összetételt. Erre is van azonban forrásunk, hiszen az 1225 körülre datált „Fagerskinna” ismeretlen, ám feltételezhetően norvég szerzője is használja a kifejezést (BAGGE 1991: 19–20; Fagerskinna 19, 22.) Mivel ez a gyűjtemény sem foglalkozik a nagyon korai időszakkal (Fekete Halfdan idejétől 1177-ig taglalja a királyok uralkodását), itt is Keménykezű Harald szökésével kapcsolatban fordul elő a *fekete* jelző (Fagerskinna 246).

Arra a kérdésre, hogy kik használták a *Fekete-tenger* elnevezést és mikor, már válasszunk, azonban fontos még azzal is foglalkozni, hogy hogyan és honnan jutottak ehhez a tudáshoz e munkák szerzői. Snorri és szerzőtársai ugyan már a viking kor vége (1066) után, a XII. század elejétől kezdték munkásságukat, de az addig megszerzett földrajzi ismeretek (helyek, népek, elnevezések) beépültek a köztudatba. A fekete-tengeri térséggel és az azt akkor uraló Bizánci Birodalommal szoros kapcsolatban voltak a skandinávok, főleg a keleti irányban terjeszkedő, üzletelő varégok. A kereskedésen (és rablás) alapuló viszony II. Baszileiosz idejében fonódott szorosabbra, amikor is a császár a Kijevi Rusztól (Vlagyimirtől) kért és kapott segítséget egy 6000 fős varég csapat formájában (OSTROGORSKY 2003: 252–60). Később pedig kettős szerepet töltöttek be a Birodalomban, mint a császár udvari testőrsége, vagy mint egy, a hadseregen belüli bárhol, bármilyen feladatra és különböző fegyveremekben bevethető elit csapat. Ez azért fontos jelen kutatásunk számára, mert a Snorri féle „Heimskringla” első sagája, a norvég királyok eredetét és a régi istenek emberi mivoltát bemutató „Ynglinga saga” rengeteg földrajzi nevet és népet említ erről a területről. Ezek közül néhány: Trákia, Trója, Serkland (a szaracénok földje), Bláland (a feketék területei-Afrikában), Tanais (Don folyó), Nagy vagy Hideg Swithiod (Scythia Major) vagy Turkland (Asia Minor) (Snorri 7–9). HEINRICH BECK tanulmánya alapján a skandináv istenek trójai eredete francia hatásra vezethető vissza, aminek egyik „importőre” Ari fróði kortársa, a feltehetőleg latinul alkotó történetíró, Sæmundr fróði (1056–1133) lehetett, aki egyébként Párizsban tanulhatott. A Trákia, Tyrkland illetve a türkök, mint népnév megjelenését, viszont egyértelműen bizánci hatással magyarázza, amit a már ismertetett, tartós bizánci kapcsolat nagyban elősegíthetett (BECK 1994: 49–60, amihez lásd még Uő. 1991: 15). Nem kevésbé gazdag a Keménykezű Harald bizánci éveivel kapcsolatban meg-

adott földrajzi elnevezések száma a térségből, ami viszont személyesebben köthető a Harald kíséretéhez tartozó izlandiakhoz, akik hazavitték történeteit (Morkinskinna 204.)

A nemzetközi nyelvtörténeti szakirodalom sokat foglalkozott a Fekete-tenger név-alakjaival, de érdekes módon nem vett tudomást a magyar Névtelen és a skandináv források említéseiről, amelyek évtizedekkel megelőzik az eddig ismert 1265-ös említést. Ezek szerint legkésőbb az 1220-as évekre Európa távol eső pontjain is tudomást szerzetek a Fekete-tenger „modern” elnevezéséről, vélhetően a bizánci területhez fűződő személyes kapcsolatok útján. A magyar Névtelen datálási szempontjai mellett éppen ez indokolja jelen írásunkat.

Hivatkozott irodalom

- BAGGE, SVERRE 1991. *Society and Politics in Snorri Sturluson's Heimskringla*. University Press of California.
- BAK, JÁNOS M. – RADY, MARTYN – VESZPRÉMY, LÁSZLÓ (eds.) 2010. Anonymous, Notary of King Béla, The Deeds of the Hungarians, Master Roger's Epistle to the Sorrowful Lament about the Destruction of Hungary by the Tartars. (Central European Medieval Texts, Vol. 5.) Bp. – New York.
- BAUMGÄRTNER, INGRID 1997. Weltbild und Empirie. Die Erweiterung des kartographischen Weltbilds durch die Asienreisen des späten Mittelalters. *Journal of Medieval History*. 23: 227–53.
- BECK, HEINRICH 1994. Snorri Sturluson's Sicht der paganen Vorzeit (Gylfaginning). *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Phil-Hist. Klasse*. (Nr. 1.)
- BRATIANU, GEORGES I. 1969. La mer Noire. (Societas Academica Dacoromana. Acta Historica, 9.) München.
- Fagerskinna = Fagerskinna. *Norges Kongers Ættetavle*. Oversatt av EDVARD EIKILL. Stavanger, 2007.
- HARMATTA JÁNOS 1977. Anonymus kijöveteléről. *Antik Tanulmányok* 24: 206–20.
- HOLLER LÁSZLÓ 2008. Anonymus és a „Fekete-tenger”. *Magyar Nyelv* 306–16.
- IRMSCHER, J. 1962. Die Benennung des Schwarzen Meeres bei den Byzantinern. *Byzantinoslavica* 23: 6–18.
- MADGEARU, ALEXANDRU 2009. Denumirea Mării Negre in Gesta Hungarorum a Notarului Anonim. *Ephemeris Napocensis* 19: 177–82.
- Morkinskinna = Morkinskinna. *The Earliest Icelandic Chronicle of the Norwegian Kings (1030–1157)*. Translated with Introduction and Notes by THEODORE M. ANDERSSON – KARI ELLEN GADE. Ithaca–London, 2000.
- MUNDAL, ELSE 2002a. Borna til vikingane – forsømde eller elska? In: P2 – Akademiet, Z. NRK Fakta, 141–55.
- MUNDAL, ELSE 2002b. Children, Parents and Society as Reflected in Old Norse Sources. In: *Nordica Bergensia*, 27. Nordisk Institutt – Universitetet i Bergen, Bergen. 175–91.
- OSTROGORSKY GEORG 2003. A bizánci állam története. Osiris Kiadó, Bp.
- PASZKIEWICZ, HENRYK 1965. Mare Russiae. *Antemurale* 9: 133–62.
- OMELJAN PRITSAK 1981. *The Origin of Rus'.* Old Scandinavian sources other than the sagas. Mass, Cambridge.
- Regino = Regino von Prüm, *Chronicon cum continuatione Treverensi*. Ed. FRIEDRICH KURZE. Hahn, Hannover, 1890. Reprint MGH SSrG 50.
- SAUSSURE, LÉOPOLD DE 1924. L'origine des noms de Mer Rouge, Mer Blanche et Mer Noire. *Le Globe* 63: 24–36.
- SCHMIEDER, FELICITAS 1994. Europa und die Fremden. Die Mongolen im Urteil des Abendlandes vom 13. bis in das 15. Jahrhundert. Sigmaringen.

- SCHMITT, RÜDIGER 1985. Namenkundlicher Streifzug ums Schwarze Meer. In: Sprachwissenschaftliche Forschungen. Festschrift für Johann Knobloch. Hg. HERMANN M. ÖLBERG – Gernot Schmidt. Innsbruck. 409–15.
- SCHMITT, RÜDIGER 1987. Black Sea. In: E. YARSHATER (ed.), *Encyclopaedia Iranica*, Vol. 2. New York. 310–13. (On line is elérhető.)
- SCHMITT RÜDIGER 1996. Considerations on the Name of the Black Sea. In: *Hellas und der griechische Osten*. Saarbrücken. 219–24.
- Snorri = Snorri Sturluson, *Heimskringla*. Part Two. *Sagas of the Norse Kings*. Translated by: SAMUEL LAING. Revised with Introduction and Notes by PETER FOOTE. London, 1961.
- VÁCZY PÉTER 1974. Anonymus és kora. In: *Középkori kútfontok kritikus kérdései*. Szerk. HORVÁTH JÁNOS – SZÉKELY GYÖRGY. Bp. 13–37.
- VÉKONY GÁBOR 1991. Anonymus kora és korhúsege 1–4. *Életünk* 29: 58–73, 135–58, 263–75, 355–75.
- VESZPRÉMY LÁSZLÓ 1999. Anonymus, Magyarok cselekedetei. Kézai Simon, Magyarok cselekedetei. Anonymus fordítás és bevezetés, Kézai Simon jegyzetek. Bp. 9–86, 125–73.

CSÁKVÁRY ORSOLYA – VESZPRÉMY LÁSZLÓ

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Verbiás. Az 1566-os tatárjárást követően Bereg megyében nemcsak a magyar falvak újjáépítése fejeződött be, hanem 1570-ben a szentmiklósi uradalom területén új helységek is létrejöttek. Ezek közé tartozott Obláz, Dubrovica, Laturka, Almamező, Hribóc mellett Verbiás is (АНТОНІЙ ГОДИНКА, Як наші духовники проживали... *Ніредьгаза*, 2006: 141). Ez a helység közel fekszik a Vereckei-hágóhoz, így egyúttal határfalu is volt. A sokat emlegetett emlékmű is Verbiás határában állott. „Verbjas annyit jelent mint füzes” (LEHOCZKY TIVADAR, *Beregvármegye monographiája*. Ungvár, 1881. 3: 798). Azaz a jellegzetes fájáról kapta nevét, de így hívják a rajta átfolyó patakot is (LEHOCZKY i. m. 1: 312). A község neve tehát ruszin névadással keletkezett. Azért is érdemes e faluval foglalkozni, mert a *Verbiás* mint családnév (és nem *Verbiási!*) a következő helységekben fordul elő: Asztély, Beregszász, Dercen, Gát, Gút, Izsnyéte, Kígyós, Nagybereg és Munkács. Tudniillik a megye nyugati részén a háborús események következtében elpusztult lakosságot a Verchovináról pótolták. 1889-ben Verbiást, Hlubokapatakat és Petruszovicát egyesítették, és a *Verbiás* hangzásának megváltoztatásával a *Verebes* névvel tették magyarossá (MEZŐ ANDRÁS, *Adatok a magyar hivatalos helységnévadáshoz*. Nyíregyháza, 1982: 83). A két világháború között *Verbjaž*, mai ukrán neve: *Верб'язь*, ruszinul: *Вербяи*.

Vucskómező. Ezt a Máramaros megyei falucskát, mely Ökörmezőtől délre fekszik, a XVI. században alapították. 1548-ban *Wochkow*, *Wochkovo* néven fordul elő. Magyarul 1600-ban *Vuchkomezeo* formában adatolják (GEORG HELLER, *Comitatus Marmarosiensis*. Comitatus Ugocsiensis. München, 1985: 152). Ez pedig nem más, mint *Vucskovo pole* név lefordítása. Varga János főszolgabíró, PESTY FRIGYES adatközlője 1864-ben *Vucskovoje*, illetve *Vucskómező* alakot hoz. Alapítását ő is a XVI. századra teszi. Még magyarázatra is vállalkozik: „elnevezését a nép monda szerint Vucskó (:szemecske:) vehette – miután igen kis szerű térségen kis számú lakossággal birt”. Az etimológiának csak az első része látszik

megfelelőnek. Az igaz, hogy a Vucskó ruszinul szemecskét, kis szemet jelent, de a névadásban nem a közszó játszott szerepet. A *Vucskó* a ruszinban családnévként is adatolható. Így a helység a nevét egy *Vucskó* nevű kenéztől nyerhette. Az 1500-as években még inkább csak legelőhely volt egy-két házzal. Faluvá csak később, a XVII. század végére vált. A cseh-szlovák időkben *Vučkovoje*, *Vučkovo* volt a neve, ruszinul: *Вучковое*, ma ukránul: *Вучкове*. Valamennyi elnevezés megtartotta az eredeti jelentéstapadásos formáját.

MIZSER LAJOS

Perecseny. A *Perecseny* helységnév etimológiája megtalálható a Földrajzi nevek etimológiai szótárában, úgy vélem azonban, hogy érdemes néhány megjegyzést fűzni a FNESz. magyarázatához. A szótárban közreadott eredeztetéshez ugyanis a szerző egy olyan történeti adatot vett alapul, amelynél időközben korábbi említés is napvilágot látott, de a település nevének középkori alakjai szintén módosítják a névről eddig leírtakat.

Perecseny városi típusú település, járási központ a mai Kárpátalja északnyugati részén, Ungvártól északkeletre, az Ung folyó mellett. A FNESz. a település nevééről a következőket írja: „Az elsődleges *Perecske* névváltozat egy szláv *Prečbka 'haránt lévő hely' átvétele. A *Perecseny* változat végződészsere eredménye a *Perőcsény*, *Szilágyperecsen*-féle helységnevek hatására” (FNESz. 2: 334). KISS LAJOS a helységnév magyarázatához CSÁNKI által a XV. század elejéről hozott két helynévi adatot használja fel: 1419: *Perechke*, 1427: *Pereczke* (Cs. 1: 396). Maga CSÁNKI a két nevet csak bizonytalanul kapcsolja össze Perecseny helységgel, de valószínűsíthetjük, hogy erre a településre vonatkoznak, mert az adott települést a tőle néhány kilométerrel délebbre található Nyevicek várának tartozékaként írja le.

A helység nevének azonban nem ez a legkorábbi írásos említése. ENGEL PÁL 1985-ben ad közre egy összeírást a XIV. század végi Ung megyéből (ENGEL, Ung megye településviszonyai és népessége a Zsigmond korban. Száz. 119. 1985: 941–1005). Ez az Ungvártól északra eső, ekkor még ritkán lakott vidék két legnagyobb lakott helyeként Nagybereznát és Perecsenyt említi, amely települések ENGEL szerint talán már az Árpád-korban is léteztek. Perecsenyt külön kiemeli: „úgy látszik, voltak magyar telepesei is, mert – szintén 1437-ben – a ruténokon kívül a *keresztényeknek* is volt itt fakápolnájuk” (ENGEL 982–3). Ennek ellenére a helységnév alapján feltételezhetjük, hogy a település alapítói szlávok voltak, a név ugyanis egyértelműen szláv eredetű. A szerző az összeírásból egy helyen említi konkrétan a település nevét: „1398: Item in villa *Pereche* magistri Ladislai” (ENGEL 999). A helységnévnek tehát legkorábbi ismert formája: *Pereche*. Bár alakilag egybeesik az abaúji *Perecse* névvel – e település nevét KISS LAJOS Perecsenynél is említi, de a két helység nevét különböző eredetűnek tartja –, ez az adat már egyértelműen Perecsenyre vonatkozik.

A XVI–XVII. századi adóösszeírásokban (Conscriptiones portarum. 1538–1696. Ung vm. és Szabolcs vm. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, Nyíregyháza, Mikrofilmtár, 158. doboz) a település neve a következő alakokban fordul elő: 1543: *Pereche*, 1550: *Peretze*, *Pereche*, 1552: *Pereche*, 1553: *Prechje*, 1555: *Pereche*, 1557: *Pereche*, 1574: *Perechje*, 1625: *Perechie*. A helységnevet tehát következetesen *Perece* alakban jegyzik fel, épp ezért megkérdőjelezhetjük DEZSŐ LÁSZLÓ 1552-es *Perecsen* adatának hitelességét (DEZSŐ LÁSZLÓ, Очерки по истории закарпатских говоров. Вр., 1967. 364).

A CSÁNKI által említett *Perecske* alakok párhuzamosan használt formák lehettek. A történelmi Magyarország északkeleti részének kedvelt helynévképzője a *-ka/-ke*, amely szláv

eredetű (vö. BENKŐ LORÁND, *-ka, -ke* képzős helységneveink kérdéséhez. MNy. 1950: 143–5). A kárpátaljai ruszin helységnevek köréből hosszasan sorolhatnánk azokat a példákat, amelyekben ez a képző található (*Berezinka, Majdánka, Majorka, Bubuliska, Bukovinka, Dubróka, Nagylucska, Klucsárka, Laturka* stb.). Magyar neveket is említhetünk (*Ábránka, Falucska, Verecke* stb.), ezekben azonban nem a szláv képző, hanem a vele azonos alakú magyar kicsinyítő képző szerepel. A *Perecske* névalak tehát a *Perecsé*-hez hasonlóan ugyancsak szláv névalkotással keletkezett, megjelenése egybeesik a képző aktivitásának a kezdetével (XV. század). Létrejöttében csak bizonytalanul vethetjük fel az analógia hatását, elképzelhető ugyanis, hogy a képző a szomszédos *Nyevicke* nevének mintájára került a névbe. A *Perecsé* : *Perecske* szláv névpár egy ideig együtt élhetett, de a képzős változat nem honosodott meg, CSÁNKI adatain kívül ugyanis más összeírásban nem fordul elő.

A *Perecsé* ~ *Perecsen* helynevek jelentése vitatott, magyarázatukra több elképzelés született. KNIEZSA egyik feltevése szerint (Az Ecsedi-láp környékének szláv eredetű helynevei. MNy. 4: 196–232) egy **po rěčbe* 'folyó melléke, folyóvidék' jelentésű szóból származhatnak. Más vélemény szerint a jelentésük 'mosók', vagyis e települések mosásra kötelezett szolgálónepekről kapták a nevüket (FNESz. 2: 351, *Piricse*). MOÓR ELEMÉR (Die slawischen Ortsnamen der Theissebene. ZONF. 6: 36), és később már KNIEZSA ISTVÁN (Kelet-Magyarország helynevei. [2. kiadás] Bp., 2001. 71, 161) is, egy szláv **prěkь* 'túldali' szóból vezeti le, a *Perecsen* alak pedig szerintük a szláv **prěčany* 'túlsó parton lakók' szóból ered. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül természetesen a KISS LAJOS által bemutatott etimológiát sem. A különböző magyarázatok alapján világosan látszik, hogy a helységnév és a családjába tartozó nevek eredetét nagy bizonytalanság övezi. A lehetséges etimológiák alapján úgy vélem, nem lehet e települések mindegyikénél azonos névadási motivációt feltételezni. *Perecseny* esetében a nyelven kívüli tényezők figyelembevétele sem segíti elő a név pontos jelentésének a tisztázását. A hely földrajzi adottságai és történelme alapján ugyanis kijelenthetjük, a magyarázatok közül *Perecsenyre* bármelyik ráillik: a helység az Ung völgyében, a folyó jobb partján található, ezért könnyen kaphatta a nevét fekvéséről. A folyó itt kanyarulatot vesz, így mind Ungvár, mind *Nyevicke* felől érkező folyón túli, de egyben folyó melletti település. A folyókanyar miatt a település keresztirányban fekszik, ezért a 'haránt lévő hely' magyarázat is megállja a helyét. Ugyancsak nem zárhatjuk ki teljesen a második lehetőséget sem, hiszen a falu a *nyevickei* vár tartozéka volt, így elvben lakói akár mosási feladatokat is végezhettek. A lehetséges etimológiák számát azonban *Perecseny* esetében kettőre csökkenthetjük. A FNESz. magyarázatát annyiban feltétlenül módosítanunk kell, hogy nem egy **Prěčka* alakból kell kiindulnunk, a megadott jelentés azonban elképzelhető. Emellett számolnunk kell a 'túldali' jelentésű szláv **prěkь* szóból való eredeztetés lehetőségével is. Ruszin–ukrán nyelvi párhuzamok sem segítenek az egyértelmű állásfoglalásban, vö. *nepěčumu* 'ellentmond; ellenkezik; ellentétben, szemben áll' (Словник української мови. 1–11. Київ, 1970–80. 6: 318–9), de *nonepěčnui* 'kereszt-, haránt-' (uo. 7: 195).

A FNESz. a helynév végén található *-ny* megjelenését végződéscsere eredményének tartja a *Perecsen*-típusú helységnevek hatására. A *Perecsen* forma a XVII. század végén jelenik meg: 1696: *Perecsen* (Conscr. port.), a *Perecseny* névalak azonban csak a XVIII. század második felétől adatolható: 1773: *Perecseny* (LexLoc. 287), 1808: *Perecsény*, *Perečany* (LIPSZKY, Rep. 502), 1851: *Perecseny* (FÉNYES ELEK, Magyarország geographiai szótára. Pest, 1851. 3: 218–9) stb. A *Perecsé* > *Perecsen* > *Perecseny* fejlődési sor analógiás hatást

mutat, így a végződéscsere lehetőségét biztosan kizárhatjuk. A név végén található *-ny* képző szintén gyakori a szláv nevek körében, megjelenése a névadás motivációjának megváltozásával magyarázható. A FNESz. etimológiai alapján példák sora igazolja, hogy a korábbi helymegjelölést a lakókra utaló, képzővel ellátott alak váltja fel: *Szilézia* > *Szelezsény* 'Sziléziából jöttek faluja', **berstь* 'szilfa' > *Beresztény* 'Szilfásnál lakók faluja', *Bisztrica* 'Sebes patak' > *Bisztricsány* 'Bisztránál lakók faluja', **bukь* 'bükk' > *Bucsány* 'bükkerdőnél lakók faluja' stb. A *Perecseny* névben ugyanez a változás zajlott le (vö. FNESz. *Perőcsény*).

A mai hivatalos ukrán *Перечин* a cseh(szlovák) *Perečín* átvétele, ez pedig a magyarból való. Érdemes megemlíteni a helységnévnek egy ukrán etimológiáját: ЯНКО szerint a településnév első említése 1266-ból származik, s a helység „valamilyen *Perecse* főúrhoz tartozott”, így a neve személynévből ered birtoklást kifejező szláv *-in* képzővel (М. П. ЯНКО, Топонімічний словник України. Київ, 1998. 270). Származtatása azonban eredendően hibás, ugyanis a hozott példa a CSÁNKI által említett abaúji településre vonatkozik, ráadásul a fordítása is téves: a „terra Dominici palatini *Perecha* vocata” helyesen ugyanis: „*Domonkos* palatinus *Perecse* nevezetű földje”. Bár az Árpád-kori személynévtár (ÁSzt. 626) említ egy *Perech* személynévet (1296: *Perech*, *Pereech*), ami talán *Perecs*-nek is olvasható (FEHÉRTŐI a *Perk*, *Perek* névvel azonosítja), a helységnév ezzel nem hozható kapcsolatba, vagyis pusztá személynévi eredetét teljesen kizárhatjuk.

SEBESTYÉN ZSOLT

ÉLŐ NYELV

A *kupa* 'mélyedés, gödör' tájszóról

Az 1970-es évek elején a földrajzi nevek helyszíni ellenőrzését (számuk bővítését és a helyi tájnyelvi kiejtésnek megfelelő hangtani átírását) végeztem a Tabi járásban, amelynek településeit azután nemsokára a Siófoki járáshoz csatolták, és az ott gyűjtött helynévanyag ennek megfelelően jelent meg a Somogy megye földrajzi nevei c. kötetben. A gyűjtés során két községben, Kapolyon és Somogyacsán jegyeztem föl három olyan helynevet, amelyben a *kupa* földrajzi köznévként fordul elő. Korábban sem a szülőfalumból, Nagykönyiből, sem máshonnan a *kupa* lexéma ilyen szerepben egyáltalán nem volt ismeretes számomra. Amikor kíváncsiságból átnéztem az addig napvilágot látott helynévköteteket, a „Zala megye földrajzi nevei” című kiadványban találtam egy-két olyan példát, amely összefügghet a *kupa* köznévvél. A később megjelent földrajzinév-gyűjteményekben azonban több adatra is bukkantam.

Örvendetes módon a somogyi földrajzinév-gyűjtemény 1974-es megjelenése óta jó néhány megyei és járási helynévkötet is napvilágot látott, továbbá olyan helyi monográfiák, melyeket célszerűnek látszott olyan szempontból áttekinteni, hogy előfordul-e bennük a *kupa* földrajzi köznév. Átnézve a szóban forgó kiadványokat (a Dunántúltól a Duna–Tisza közén át Kelet-Magyarországig, s természetesen a határon túli magyar nyelvterületről publikált köteteket is figyelembe véve), közülük csupán Veszprém megye járásonként megjelent helynévanyagában találtam rá példákat, mégpedig viszonylag nagyobb számban. Megtartva a különböző földrajzinév-kötetekben használatos (az egyes községekre, városokra utaló) sorszámokat, valamint a térszínformára, a művelési ágra vonatkozó rövidítéseket és más

jelzeteket is, az alábbiakban – a szóban forgó megyék, azokon belül pedig a települések betűrendjében, illetőleg a járásonként kiadott kötetek megjelenésének időrendjében – helységenként közlöm a *kupa* főnevet tartalmazó földrajzi neveket. Ezek a következők:

Kapoly: 58/30: *Ligeti-kupa*. G, sz; 58/31: *Miska kupájja*. G, sz. Wéber Mihálynak volt itt földje. – **Somogyacsa:** 75/98: *Szíva-kupa*. Ds, szö, sz. (SMFN. 208, 251.)

Diszel: 27/164: *Iványi-kupa*. G, l; 27/208: *Lukács-kupa*. Vö. A gyerekek kedvelt játszóhelye volt ez a lankás mélyedés. – **Hegyesd:** 21/72: *Nagy-kupa*. Do, l, e. Kb. 15 éves fenyves, előtte legelő volt; 21/162: *Kupa-vágó*. Vö, sz. Ekbauer nevű földtulajdonos földjét vágta ketté ez a völgy. – **Kapolcs:** 13/46: *Kupa-hégy*; *Kupa-árok*. Vf. Teknő alakú árok. – **Mindszentkál:** 32/104: *Hálás-kupa*. Mélyedés, l. Az éjszakai legeltetés idején itt háltak a lovakat őrző legények. – **Monostorapáti:** 20/122: *Laci-kupa* : *Laci-gyümölcsös*. Mf, szö, gy, r, sz. Szőlővel telepített terület volt, ma már sz. A mélyebb fekvést kupának nevezik; 20/193: *Bimbi-kupa*. Vö, e. Tulajdonosa ragadványnevről. – **Sáska:** 18/343: *Zöld-kupa*. Vö, l, bokros. – **Zánka:** 31/233: *Hosszi-som-kupa ut.* Út, útszakasz; 31/234: *Hosszi-som-kupa* : *Hosszi-som*. G, sombokros. (VeMFN. 1: 79, 100, 107, 108, 112, 113, 135, 136, 155, 157.)

Pápasalamon: 57/45: *Pap-kupa*. A patakmeder mélyebb része, Pap nevezetű földje mellett volt; 57/55: *Ruszi-kupa*. Mélyedés a Bitvában, amelyben orosz hadifoglyok fürödtek az első világháború idején. – **Ugod:** 40/335: *Tálasné kupája*. Ds, e. (VeMFN. 2: 193, 252.)

Doba: 15/124: *Szöngör-kupa*. G. Fürdésre alkalmas hely a Hajagos medencében, mivel a patak nem hordott iszapot erre a helyre. Arról a fiatalemberről nevezték el, aki elsőként járt ide fürödni; 15/209: *Várkupa*. [K2 ~] G, e. A Somló krátere. – **Nyírád:** 47/134: *Hofman-kupa*. Gs, mlen. Agyagos terület. A tulajdonosról. (VeMFN. 3: 97, 100, 268.)

Bakonybél: 14/277: *Tálosné kupája*. Árok, Vö, e. Tálos Mihály kerülő feleségéről. – **Balatonakali:** 71/100: *Temető-kupa*. Út, Vö; 71/200: *Akali temető ajja* [J. *Temetői kupa* : *Keréknád* vagy *Temető alja*]. Halászóhely. – **Nemesvámos:** 41/169: *Tókeri-kupa*. Do, l. Felszínéről. – **Tés:** 17/183: *Fütyös-kupa*. Sza. (VeMFN. 4: 100, 126, 314, 492, 494.)

Bezeréd: 103/17: *Kupa*. Ds, szö, ka, gy. – **Kallósd:** 104/32: *Kupa-kut*. K és környéke, l, ak. – **Kútfej:** 179/56: *Kupa Mária-ódal* : *Kupa Mária-napkelet* [*Napkeleti szőlők*]. Ds, szö. – **Pórszombat:** 130/17: *Kupázs-berék*. S, sz, r. – **Tornyiszentmiklós:** 186/44: *Kupa-kert*. S, sz. (ZMFN. 251, 253, 309, 415, 437.)

A fenti adatok alapján a *kupa* földrajzi köznévfőfordulásából néhány megállapítás adódik. Először is az, hogy az összegyűjtött példákban jól kitűnik: a legnagyobb számban Veszprém megyében fordul elő, mégpedig az ottani négy járásban (azokon belül tizenegy településen) összesen huszonegy (majdnem kivétel nélkül) külterületi névben. Különösen a Tapolcai járásban gyakori az előfordulása, ott ugyanis hét helységben (tizenegy elnevezésben) van példa a *kupa* földrajzi köznévként való használatára, vagyis hozzávetőleg annyi, mint Veszprém megye másik három járásában együttvéve. A Veszprémi járás helynévkötevényében a Pula községgel kapcsolatos adatok után a *kupa* tájszó egy falucsúfolóban is előfordul: „A szomszédos Öcs falut így csúfolják: *Öcsiek vattok, Naty kupában laktok, Csira-tehén anyátok, B...a meg az apátok!*” (VeMFN/4: 368). Ehhez viszonyítva a Somogy megyei elterjedtsége nagyon csekélynek mondható, hiszen csak Kapolyról és Somogyacsáról találunk rá három adatot. A Zala megyéből közzétett példák száma is kevés: mindössze öt községben – falvanként egy-egy elnevezésben – fordul elő. Ráadásul a zalai adatok ide sorolása eléggé bizonytalan, a kalózsdi *Kupa-kut*, a kútfeji *Kupa Mária-ódal* : *Kupa Mária-napkelet* és a tornyiszentmiklósi *Kupa-kert* helynevekben ugyanis minden bizonnyal

a *Kupa* személynév rejlik (a *Kupa* családnévre vö. CsnSz. 651). De vajon hogyan alakult ki a Bezerédről közölt *Kupa* és a Pórszombatról adatolható *Kupás-berék* helynév, és ezek összefügg(het)nek-e a somogyi és veszprémi földrajzinév-kötetektől felsorolt, *kupa* földrajzi köznevet tartalmazó elnevezésekkel? Erre a kérdésre a *kupa* tájszó helynevekben előforduló, azokhoz köthető jelentésének ismerete adhatja meg a választ. Mindehhez a szakirodalomban több forrást is találunk, mégpedig elsősorban a földrajzinév-kiadványok és a különböző típusú (táj)szótárak anyagának felhasználása, valamint a *kupa* lexéma különféle jelentései közötti esetleges összefüggés vizsgálata is célravezetőnek látszik (az utóbbira vonatkozóan vö. TESz. 2: 672).

A földrajzi köznevek összegyűjtésének, közzétételének és értelmezésének kérdése már régebben fölvetődött a névtudományban, elméleti-módszertani kimunkálása és gyakorlati megvalósítása MARKÓ IMRE LEHEL érdeméből először a Somogy megyei helynévkötet megjelentetésével történt meg (1. részletesebben SMFN. 35–42). Egy általa összeállított kérdőív és szójegyzék felhasználásával a következő tizenegy helységben végzett gyűjtést: Balatonberény, Böhönye, Csököly, Kaposszerdahely, Ordacsehi, Örtilos, Pusztakovácsi, Segesd, Somogyudvarhely, Szenna és Vörs. Egyetérthetünk azon megállapításával, hogy „a szójegyzéket egy viszonylag ritka kutatóponthálózat alapján is össze lehet állítani. A földrajzi köznevek ugyanis a térfelszín függvényei, s egy némileg kiegyensúlyozott térfelszínű vidéken sem jelentésben, sem alakban nagy eltérések nemigen vannak. A térfelszín változásai szerint kiválasztott néhány kutatópont már megbízható anyagot adhat” (SMFN. 35).

A MARKÓ IMRE LEHEL készítette összeállításból megállapíthatjuk, hogy az általa gyűjtésre kijelölt települések közül öt helyen (Balatonberény, Kaposszerdahely, Ordacsehi, Szenna és Vörs községben) ismerték a *kupa* tájszót, mégpedig mindenütt ’mélyedés, sekélyebb gödör’ értelemben. Ezeknek a faluknak a helynevei között nincs azonban egyetlen példa sem a *kupa* földrajzi köznévre. A felsorolt településnevekből kitűnik, hogy Kapoly és Somogyacsa, melyeknek helynévanyagában *kupa* névrésszel alakult külterületi elnevezések is vannak, nem szerepel a kutatópontok között. A szóban forgó külterületi nevek után található rövidítés azonban – Kapoly esetében – azt jelzi, hogy ’gödör, mélyedés’ jelentésben a *kupa* köznevet ott is ismerték és használták, ez föltehetőleg a somogyacsai adatra is érvényes.

A fentiek alapján tehát a somogyi helynévgyűjteményben a ’mélyedés, gödör’ értelemben használt *kupa* köznévre hét településen van példa. Ezen helységek közül egy (Somogyacsa) a Marcali–Tamási vonalon, négy (Balatonberény, Kapoly, Ordacsehi és Vörs) a Balaton irányában ettől északra található, kettő (Kaposszerdahely és Szenna) pedig Kaposvár közelében fekszik. Az utóbbi két községtől nyugatra lévő többi kutatóponton, ahol MARKÓ IMRE LEHEL gyűjtőmunkát végzett, a *kupa* tájszóra nincs adat, miként az 1979-től Zala megyéhez visszacsatolt Keszthelyi járás helyneveit magában foglaló kötetben sem találunk rá példát (ZMFN. 2). A *kupa* jelentésbeli tájszóként való somogyi előfordulását és ’teknőszerű völgy’ jelentését közvetve a következő névadat és a hozzáfüzött magyarázat is megerősíti: **Magyaratád**: 126/101: *Kupai-dűlő* : *Középső-dűlő*. Ds, sz. Hepehupás felszínéről, a benne levő „kupákról” (= teknőszerű völgyek) nevezték el (SMFN. 390). Figyelemre méltó, hogy Magyaratád Somogy azon részén fekszik, ahonnan a *kupa* szóra más községek-ből is van adat.

Veszprém megyében, amint a *kupa* földrajzi köznevet tartalmazó adatok bemutatásából is kiderül, a helynevek megjelentetése járasonként történt. A szóban forgó példának az

egyes járások szerinti előfordulásáról, gyakoriságáról már szó esett. A továbbiakban VARGA MÁRIA azon kutatásait igyekszem összefoglalni, amelyek a *kupa* köznév ismeretére és jelentésének megállapítására irányultak, s amelyek mind a négy járásra kiterjedtek (l. erről részletesebben VeMFN. 1: 15–25; VeMFN. 2: 15–23; VeMFN. 3: 16–26; VeMFN. 4: 20–32).

VARGA MÁRIA Veszprém megye egészében, összesen tizennyolc kutatóponton kérdezett rá a *kupa* földrajzi köznév ismeretére és jelentésére, mégpedig az Ajkai, a Tapolcai és a Veszprémi járásban négy-négy, a Pápai járásban pedig hat településen. Az Ajkai és a Veszprémi járás vizsgált helyeiséiben általában 'hirtelen bemélyedés a felszínen', illetőleg 'nagyobb gödör' értelemben ismerték, a Tapolcai járás közséigéiben 'kis mélyedés a felszínen', ritkábban pedig 'völgy' jelentésben fordult elő. Vizsgálódásai nyomán egyebek mellett fény derült arra, hogy a többi járásban kiválasztott falvakkal szemben, ahol egy kivétellel mindenütt ismerték a *kupa* jelentésbeli tájszót, a Pápai járás hat települése közül csak Nyárádon volt használatos 'kisebb mélyedés a felszínen; mély gödör' értelemben.

A Zala megyei helynévkötet – mint ismeretes – nem tartalmazza a földrajzi köznevek értelmezését. Bizonyos fenntartással figyelembe vehető adatait az előzőekben mégis bemutattam, mégpedig arra gondolva, hogy ezeknek elemzése is némi tanulsággal járhat. A Kalózsdról, Kútfejről és Tornyiszentmiklósról származó példákbl azt állapíthatjuk meg, hogy ezekben a *Kupa* névrész családnévnek tekinthető, s ez pedig nem a 'mélyedés, gödör' jelentésű *kupa* tájszóval hozható kapcsolatba (CsnSz. 651). A Bezeréd és Pórszombat községből közzétett elnevezéseknek a *kupa* köznévvel való összefüggése pedig, amint már utaltam rá, bizonytalan. Mivel a bezerédi *Kupa* földrajzi név talán a 'mélyedés, gödör' vagy a 'völgykatlan' jelentésben használatos *kupa* tájszóbl keletkezett, a pórszombati *Kupázs-berék* helynév pedig nagy valószínűséggel a *kupa* főnévből képzett, 'gidres-gödörös, egyenetlen, hepehupás' jelentésű *kupás* melléknévre vezethető vissza (a zalai adatokra is vö. ÚMTsz. 3: 637), ezért ide sorolásukat bizonyos fokig indokoltnak tartom.

A fentiekben bemutatott helynevek alapján, továbbá a *kupa* tájszó ismeretére és jelentésének feltárására irányuló vizsgálódásokból eléggé jól kirajzolódik ennek a lexémának a szóföldrajzi elterjedtsége (a földrajzi közneveknek szóföldrajzi szempontú vizsgálatára l. részletesebben KÁLNÁSI 1996: 196–215; TÓTH 1997: 262–5; SEBESTYÉN 2008: 200–1). A *kupa* földrajzi köznév előfordulásának helyei – főleg Somogy megyében – csak nagy vonalakban esnek egybe tájszóként való ismeretével, noha ebben – amint a későbbiekben bemutatandó adatokból jól kiviláglik – területileg jelentős különbség nincs, inkább nagyfokú hasonlóság jellemző, hiszen földrajzi köznévve csak ott válhatott a *kupa*, ahol jelentésbeli tájszóként is használatos volt. Ha pedig ismerték is egy-egy adott településen, nyilvánvalóan ritkán vált helynevek névrészévé. Ez ugyanis nemcsak a szóban forgó település külterületének térszínformáitól függött, hanem például a helyi lakosság szemléletétől, névadási szokásaitól is. A különböző földrajzi nevek megalkotásában, létrejöttében ugyanis a névadó közösség és/vagy annak egy-egy tagja általában több névadási indíték közül is választhat. HOFFMANN ISTVÁN véleménye szerint „mindig az elnevező valóságviszonyai döntenek el a választást, s ebben természeti-társadalmi környezetén kívül természetesen egyéni habitusa, mentalitása, sőt a véletlenek is jelentős szerepet játszanak” (1993: 50).

A 'mélyedés, gödör' jelentésű *kupa* lexéma, amint az MARKÓ IMRE LEHEL és VARGA MÁRIA kutatásaiból kitűnik, olyan jelentésbeli tájszónak tekinthető, amely Somogy és Veszprém megye bizonyos településeinek helyneveiben földrajzi köznév lett, és napjainkig így őrződött meg. Éppen ezért hasznosnak látszik a különféle tájszótárakat és más nyelvjá-

rési kiadványokat is abból a szempontból átnézni, hogy a magyar nyelvterület mely tájegységein és településein találunk példát a 'mélyedés, gödör' vagy ehhez hasonló jelentésű *kupa* tájszó előfordulására.

A különböző kiadványokat átnézve, az alábbiakban csak azokat az adatokat mutatom be, amelyekben a *kupa* tájszó 'mélyedés, gödör' értelemben fordul elő. A helyi és a regionális tájszótárak közül a földfelszínhez kapcsolódó jelentésváltozatban a *kupa* lexémára a Büssüi tájszótárban találtam példát, mégpedig 'mélyedés a földön, gödör' értelemben (vö. BüssTsz. 136), ezenkívül NYÍRI ANTALnak a Szenna nyelvjárását feldolgozó munkájában 'gödör az úton' jelentésben fordul még elő (1939: 139). Az általános tájszótárakban azonban – ugyanebben a jelentéskörben – több településről is van adatunk rá. A „Magyar tájszótár” 'kátyú, gödör' értelemben jelzi a *kupa* Zala megyei előfordulását, 'mély völgy' jelentésben pedig Göcsejből, Kővágóörsről és Révfülöpről közöl adatot (I. részletesebben MTsz. 1: 1249), az „Új magyar tájszótár” viszont jó néhány olyan települést is felsorol, ahol a *kupa* szó hasonló jelentésben szerepel. Az ÚMTsz. ide tartozó példaanyaga (a különböző helységeknek a szóban forgó kötetben lévő sorrendjét megtartva) a következő: a 'mélyedés, gödör' értelemben Aszófő, Cserszegtomaj, Kisdörgicse, Balatonkeresztúr, Kötöcs, Patosfa, Szenna, Szentgál, Noszlop és Mesztegnyő községekben fordul elő, 'völgykatlan' jelentésben pedig Berhida, Révfülöp és Gyugy helységekből van rá példa, valamint általánosságban Göcsej és Hetés van feltüntetve előfordulási vidékként (ÚMTsz. 3: 637). Az itt bemutatott példák azt mutatják, hogy a *kupa* tájszó szóföldrajzi elterjedtségének területe lényegében megegyezik azzal a vidékkel, amely földrajzi köznévként való előfordulásából, valamint MARKÓ IMRE LEHEL és VARGA MÁRIA már említett kutatásaiból is kirajzolódott.

A *kupa* lexéma szóföldrajzát vizsgálva az is fölmerült bennem, hogy hogyan keletkezett a 'mélyedés, gödör' jelentése, vajon miből ered és honnan került nyelvünkbe, a közép-dunántúli nyelvjárásterületre. A TESz.-ben a *kupa* címszónál a következő jelentéseit találjuk: 1. 'serleg; Becher, Pokal'; 2. 'kád, csöbör, hordó; Kufe, Tonne'; 3. 'egy fajta ürmérték; Art Hohlmaß'; 4. 'merítőedény; Schöpfgefäß'; 5. 'gesztenye; a dió külső zöld burka'; grüne Schale der Nuß, Kastanie'; 6. 'tarkó; Nacken, Hinterkopf'; 7. 'kupola; Kuppel'; 8. 'mélyedés, gödör; Vertiefung, Grube'; 9. 'tengelyvégtok; Kapsel am Ende der Achse' és 10. 'a szem héja; Lid' (I. részletesebben 2: 672). A TESz. *kupa* szavunkat alapjelentéseiben latin eredetűnek tekinti, a 'mélyedés, gödör' jelentésre nem ad külön magyarázatot, figyelembe veendő lehet azonban a következő megjegyzése: „A magyar szó jelentései egyébként részben a latin megfelelők jelentései alapján, részben a magyarban bekövetkezett, főként hasonlóságon alapuló névátvitellel fejlődtek ki” (i. h. 672).

A *kupa* köznév eredetével – más kutatók mellett – HADROVICS LÁSZLÓ is foglalkozott (1965: 101–6), s azt állapította meg róla, hogy „a régiségben és a népnyelvben négy különböző főjelentésben szerepel: 1. 'diszes ivóedény'; 2. 'tetőfedő cserép' (ebben a jelentésben csak mint *kupás-cserép*, ill. *kupás* mutatható ki); 3. 'az emberi fej egy része'; 4. 'kisebb ürmérték'. A népnyelvből ismert többi jelentés mind ezeknek valamelyikéhez kapcsolható. Ezt a négy főjelentést részletesen megvizsgálom, figyelembe véve minden elérhető magyar vonatkozású idegen és hazai latin adatot is” (i. m. 102). Ezt követően gazdag forrásanyag alapján tárgyalta a *kupa* köznév felsorolt jelentéseit, és véleményét a következőképpen összegezte: „Valószínű az olaszból való átvétel a 'diszes edény' és a 'görbe zsinidely' jelentésekben. Lehetséges az átvétel, de lehetséges a hazai fejlődés is a 'tarkó' jelentésben. Magyar belső fejlődés eredménye az 'ürmérték' jelentés” (i. m. 106).

Megítélésem szerint a HADROVICS vizsgálta négy főjelentés közül a harmadik ('az emberi fej egy része', vagyis a 'tarkó') jelentés függhet össze a *kupa* köznévnél a 'mélyedés, gödör', illetőleg a belőle továbbfejlődött, szórványosan előforduló 'völgy, völgykatlan' jelentésével, amelyre, amint azt az előzőekben már részletesen bemutattam, elsősorban a közép-dunántúli nyelvjárási régióban (Külső-Somogyban és Veszprém megyében) találunk példákat. Ezen – a szerintem lehetséges – összefüggés miatt néztem át tájszótárainkat, hogy mely tájegységeken, településeken van adat a *kupa* 'tarkó' vagy hasonló jelentésben való ismeretere, használatára.

A 'tarkó' értelemben használt *kupa* tájszóra (emellett bizonyos esetekben más jelentései is vannak) a különböző helyi és regionális tájszótárakban a következő adatok fordulnak elő: *kupa* 1. <Régebben> fából készült mérőedény. 2. Nagyobb ivóedény. 3. A fej tarkó része (AmTsz. 228); *kupa* 1. 'tarkó'. 2. 'mélyedés a földön, gödör'. 3. 'nagyobb alakú, fából készült ivópohár' (BüssTsz. 136); *kupa* 'tarkó' (FTsz. 105); *kupa* 1. 'a koponya hátulsó része'. 2. 'talpas kis boros v. pálinkáspohár' (HhSz. 143); *kupa* 'tarkó' (KmTsz. 133); *kupa* 'tarkó' (MihTsz. 50) és *kupa* 1. 'a koponya hátulsó része'. 2. 'talpas pálinkás-pohárka' (OrmSz. 333). – ÉDES JENŐ a Balaton-felvidéki nyelvjárásról készített munkájában a *kupa* tájszót így értelmezte: 1. 'lapály, gödör'. 2. 'tarkó' (1907: 61). HORVÁTH ENDRÉNEK a Bakonyjáról írott kismonográfiájában a következő példát találjuk: *kupa* 'a fej bemélyedése hátul, tarkó' (1906: 32). NYÍRI ANTAL pedig Szennában a *kupa* szónak két jelentését jegyezte föl: 1. 'gödör az úton'. 2. 'fej' (1939: 139). Az itt felsorolt kiadványok között tehát három olyan van, amelyben a *kupa* köznévnél 'fej, tarkó', illetőleg 'mélyedés, gödör' jelentése egyaránt előfordul.

Az általános tájszótárak közül a MTsz. a *kupa* 'tarkó' jelentését Somogy megyéből, a *kupán vág* kifejezést pedig Göcsejből adatolja (1: 1249). Ezzel szemben az ÚMTsz. viszonylag sok helyről (pl. Balatonszentgyörgy, Cserszegtomaj, Lovászpátóna, Mezőtúr, Patosfa, Sümeg, Tata településekről) közöl példát a 'tarkó', illetőleg 'fej, koponya' jelentésű *kupa* köznévre és a *kupán vág* szókapcsolatra, így például Csokonyavisonta, Gyula, Körösladány, Nagyszalonta helységekből (3: 637). A magyar nyelvterületnek szinte minden vidékéről a *kupán vág* kifejezésre találunk sok példát. Ezt különféle tájszótáraink (pl. SzamSz., SzegSz., SzlavSz.) és köznyelvi szótáraink is (ÉKsz., ÉrtSz.) meggyőzően igazolják.

A 'tarkó' jelentésű *kupa* köznév eredetével kapcsolatos vélekedését HADROVICS LÁSZLÓ így foglalta össze: „Csak a népnyelvből s az újabb irodalmi nyelvből ismert a *kupa* szónak 'fej, tarkó' jelentése, különösen a *kupán vág* kifejezésben (MTsz., ÉrtSz., vö. még MNy. 5: 447). Erre a jelentésre régi adataink nincsenek. Így nehéz eldönteni, vajon magyar jelentésfejlődéssel, vagy ismét olasz átvétellel van-e dolgunk. Az olaszban ismeretes a *coppa* 1. 'la parte di dietro del capo'; 2. 'regione in cui battono il maglio i macellai onde uccidere i bovini', tehát 1. 'tarkó', 2. 'a marha fejének az a része, amelyet a mészáros a taglóval megüt' jelentése (TOMMASEO–BELLINI). A jelentésbeli egyezés a magyar *kupa* szóval és a *kupán vág* kifejezéssel feltűnő. Ezért KOVÁCS GÉZA (MNy. 5: 448) kétségtelennek tartotta, hogy a *kupa* „nálunk csak az olasz nyelv hatása alatt válhatott a *fej kupájává*”. Tekintettel azonban arra, hogy hasonló névátvitel minden nyelvben igen gyakoriak, egyelőre az olaszból való átvételt ebben az esetben nem merném teljes bizonyossággal állítani” (i. m. 105–6).

HADROVICS véleményéhez – összegzősképpen, az általam vizsgált források alapján – azt szeretném hozzátenni, hogy a *kupa* lexéma 'mélyedés, gödör' jelentésben tájszóként

s ezzel összefüggésben földrajzi köznévként kisebb területen (elsősorban Külső-Somogyban és Veszprém megyében) fordul elő. Ezzel szemben a *kupa* 'fej, tarkó' közszo alapjelentésben – különösen a *kupán vág* területi elterjedtségét illetően – országszerte sokfelé, valamint egyes, határainkon túli nyelvjárásainkban is ismert és használt nyelvi elemnek tekinthető (vö. NEMES–GÁLFFY–MÁRTON 1974: 106; KUN JÓZSEF 1993: 28). Ezért az a föltételezésem, hogy a *kupa* lexémának 'fej, tarkó' jelentése – akár latin eredetű, ahogy azt a TESz. megállapítja, akár más nyelvből (esetleg az olaszból) került nyelvünkbe – időben talán korábban keletkez(het)ett, mint a 'mélyedés, gödör' értelme. Ennek eldöntéséhez figyelemre méltó lehet, hogy a *kupa* 'tarkó' jelentésére valamivel korábbról van adat, mint a 'mélyedés, gödör' értelmű előfordulására (vö. TESz. 2: 672). Ezt a föltevést támogatja továbbá az is, hogy a CZUCZOR és FOGARASI-féle szótárban (CzF.) a *kupa* címszónál 'mélyedés, gödör' értelmezés nincs, ugyanakkor negyedik jelentésként ezt olvashatjuk: „Átv. ért. valaminek a völgyecskéje, mely a kupa öbléhez hasonló, pl. a fejnek a hátulsó részén levő gödör *nyakkupa*”. Azt, hogy a *nyakkupa* az itteni értelmezésben nyilvánvalóan 'tarkó' jelentésű, az is megerősíti, hogy szótárunk negyedik kötetében a következő magyarázatot találjuk: „*nyakkupa*, (nyak-kupa) ösz. fn. Vas megyében am. völgyecske, az emberi nyak hátsó oldalán, a fejnek tövében” (CzF. *nyakkupa*). Mivel a *kupa* címszót 'mélyedés, gödör' értelemben viszont nem szótározta, ez a tény is támogatja azt a feltevésemet, hogy a *kupa* tájszó ebben a jelentésben valamivel később és jóval kisebb régióban terjedt el, mégpedig a *kupa* lexémának egy évszázadokkal korábbi (valószínűleg latin eredetű) jelentésváltozatából – belső nyelvi fejleményként – hasonlóságon alapuló névátvitellel alakulhatott ki. Vannak ugyanis olyan testrésznevek (így például a *mell* mély hangrendű *mál* változata), amelyek földrajzi köznévvé válva helynevekben is előfordulnak. Ezzel kapcsolatban MÉSZÖLY GEDEON a következőket írta: „A prémes állatok bőrén a *hátnak* ellentéte volt a *mellet*, hasat összefoglaló *mál*: *nyusztmál*, *rókamál*, *farkasmál*, *nyúlmál* stb. A hegynek is volt *hát-a* is, *mál-ja* is, a déli lejtője, az eleje : innen vannak ma is, régi oklevelekben is *Hévmál*, *Verőmál* (vö. verőfény), *Szőlőmál*, *Diómál* s több efféle hegynevek” (1956: 19–20). A Baranya megyei *Szulimán* község nevében is a *mál* szó rejlik, ahogy azt KISS LAJOS kifejtette: „A 'szőlővel beültetett hegyoldal' jelentésű *szőlőmál* összetételből keletkezett. A *mál* jelentésének elhomályosodása révén népetimológias átalakulással a *Szulimán* szn.-hez hasonult” (FNESz. *Szulimán*).

Ez a népünk és nyelvünk jellemző szemléletmód és a vele összefüggő, hasonlóságon alapuló névátvitel több évszázad óta gazdagította és képszerűvé tette szó- és szóláskincsünket, mégpedig főképpen nyelvjárásainkban. Erre a sajátos népi gondolkodásmódra egyik munkám bevezető részében röviden így utaltam: „Szóteremtésében és sokfelé napjainkig megtartott tájnyelvében ugyanis elsősorban a földműveléssel foglalkozó népréteg őrizte meg a természeti környezet, az anyagi valóság különböző dolgainak, tárgyainak, jelenségeinek, valamint ezek tulajdonságainak elnevezéseiben látásmódjának konkrétságát, a képi gondolkodást” (SZABÓ 2007: 15). Ez a népi szemlélet természetesen a helynévadás indítékait is jellemezte, és egyes földrajzi nevek keletkezésben szinte napjainkig fennmaradhatott. Így pl. a *kupa* köznévnnek a jelentésváltozásában, majd földrajzi köznévvé válásában is szerepet kaphatott. Abban, hogy a 'mélyedés, gödör' jelentésű *kupa* tájszó Somogy és Veszprém megyében nyert teret, majd lényegében véve ugyanezen a vidéken, a dimbesdombos Közép-Dunántúlon vált földrajzi köznévvé, természetesen közrejátszhattak a Balaton-felvidék, valamint Közép- és Külső-Somogy domborzati viszonyai is.

A hivatkozott irodalom

- ÉDES JENŐ 1907. A balatonfelvidéki népnyelv. Nyelvészeti Füzetek 40. Bp.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1965. Jövevényszó-vizsgálatok. Nyelvtudományi Értekezések 50. Akadémiai Kiadó, Bp.
- HhSz. = DALLOS NÁNDOR – PESTI JÁNOS, Hosszúhetényi szótár. Hosszúhetény, 1999.
- HOFFMANN ISTVÁN 1993. Helynevek nyelvi elemzése. Debrecen.
- HORVÁTH ENDRE 1906. A bakonyalji nyelvjárás. Nyelvészeti Füzetek 34. Bp.
- KÁLNASI ÁRPÁD 1996. Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük. Debrecen.
- KUN JÓZSEF 1993. Fekete-Körös-völgyi magyar tájszavak és magyar szavak a dél-bihari román nyelvjárásban. Sorozatszerkesztő: HAJDÚ MIHÁLY. ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszék – MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp.
- MÉSZÖLY GEDEON 1956. Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. Tankönyvkiadó, Bp.
- NEMES ZOLTÁNNÉ – GÁLFFY MÓZES – MÁRTON GYULA 1974. Torjai szójegyzék. Sepsiszentgyörgyi Megyei Múzeum, Sepsiszentgyörgy.
- NYÍRI ANTAL 1939. A zselicségi Szenna és vidéke magyar nyelvjárása. Kaposvár.
- SEBESTYÉN ZSOLT 2008. Kárpátalja történeti helyneveinek nyelvjárás-történeti tanulságai. In: BÜKY LÁSZLÓ – FORGÁCS TAMÁS – SINKOVICS BALÁZS szerk., A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei V. Szeged. 193–202.
- SZABÓ JÓZSEF 2007. A népi szemléletmód tükröződése nyelvjárásaink szókészletében. Szeged.
- TÓTH VALÉRIA 1997. Földrajzi köznevek szóföldrajzi szempontú vizsgálata a korai ómagyar korban. In: B. GERGELY PIROSKA – HAJDÚ MIHÁLY szerk., Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai I. Bp.–Miskolc. 262–5.

SZABÓ JÓZSEF

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Az első olaszoknak szóló magyarnyelvkönyvről

(Deáky Zsigmond, *Grammatica Ungherese Ad Uso Degl' Italiani*. Roma, 1827.)

Első olaszokat tanító magyarnyelvkönyvünk bal oldalon magyar, jobb oldalon olasz nyelvű patetikus, bókokkal teli ajánlással kezdődik: „Nem merném e' csekély munkámat MAGASSÁGOD Neve alatt közre bocsátani, ha különös véle született Kegyességéből az ÖN MAGA Pártfogása alá nem vette volna, ohajtvan, hogy azon nyelv, mellyet olly nagy szeretettel és könnyűséggel tanult, és olly szépnek tart, idegen földön is terjedjen...” A megszólított nagylelkű mecénás, aki e szöveg alapján nyelvünk tanulására vállalkozott, sőt örömet is lelte benne, nem más, mint Bourbon Károly Lajos, Lucca akkoriban a húszas éveinek végén járó hercege. A hálás szerző három évvel később a Tudományos Gyűjteményben cikket jelentetett meg a talányos „Mért tanult a' Lukkai Örökös Herczeg magyarul” címmel (1830. 3: 129–32). A válasz amúgy lakonikus és mulatságos: „Mert kedve vala” (i. m. 129). Csakhogy ebben az írásban az *örökös herceg* titulus egy ötéves gyermeket, a könyv támogatójának fiát takarja (*örökös* = 'trónörökös'), „aki »üres óráiban elhagyván bábjait« arra kérte tanárát, hogy magyar nyelvre oktassa, s „gyakran több órát töltött csudálatos figyelemmel a' magyar tanulásánál” (i. h.). DEÁKY betekintést is nyújt óráik menetébe, amiből a mai szakember is megállapíthatja, hogy a kis herceg lelkesedése nem volt alap nélkül való:

a tanár kiváló pedagógiai érzékkel, a gyermek életkorát figyelembe véve, sok szemléltetéssel, játékos feladatokkal, kedvességgel, szeretettel oktatta tanítványát. A siker nem is maradt el: DEÁKY szerint a gyermek, Ferdinánd Károly hat hónap után szinte mindent értett magyarul, és „meglehetősen” beszélt is, olyannyira, hogy közös, titkos nyelvként használták az udvarban egymás között a magyart. A hivatalos életrajzok különben számon tartják Ferdinánd Károly magyartudását, az apáéről azonban hallgatnak, vagyis mindössze az előszóból és a korban keletkezett, nehezen ellenőrizhető (és részrehajló) magyar utalásokból lehet ismeretünk róla. VÖRÖMARTY MIHÁLY, aki kiadványának előfizetői között örömmel fedezi fel Károly Lajos nevét, lelkesülten állítja, hogy Károly Lajos nyelvtudásának tökéletesítése érdekében nemcsak DEÁKYtól vett órákat, hanem magyar cselédet is felvett, s kedvenc olvasmánya egy magyar imádságos könyv volt (Külföldön a’ magyar Literaturának terjesztése. Tudományos Gyűjtemény 1828. 5: 122–3). TÓTH LÁSZLÓ, a nyelvtan első méltatója is csak az apa nyelvtudását tartja számon (Adalékok a XIX. századi olaszországi magyartanítás történetéhez. Róma, 1959), ahogy a dolgozatára támaszkodó G. BATTISTA PELLEGRINI is (Magyartanítás Olaszországban. In: Hungarológiai oktatás régen és ma. Tankönyvkiadó, Bp., 1983. 121–6). ROT SÁNDOR M. LUCSKAJ „Grammatica Slavo-Ruthena” című művét taglaló ismertetőjében szintén azt írja, hogy LUCSKAJ, ahogy Károly Lajos is, beszélt magyarul, de forrását nem nevezi meg (МИХАЙЛО ЛУЧКАЙ и его Grammatica Slavo-Ruthena. Буда, 1830. In: KIRÁLY PÉTER szerk., Typographia Universitatis Hungaricae. Budae 1777–1848. Bp., 1983. 345).

Jómagam valószínűsítom, hogy Károly Lajos tudott olvasni a nyelvünkön, de az elgondolkodtató, hogy maga DEÁKY a könyvbéli ajánlason kívül nemigen büszkélkedik felnőtt tanítványa nyelvismeretével (a fiúcska tanítását ecsetelő cikkében sem!). Ennek megítélésem szerint egy lehetséges magyarázata lehet: Károly Lajos foglalkozott ugyan a magyar nyelvvel, csak hogy fiával ellentétben nem mélyült el igazán benne – ez nem éppen állhatatos természetének ismeretében nagyon is valószínű –, s lelkiismeretét bőkezű ajándékkal, a könyv kiadási költségeinek a fedezésével nyugtatta meg. (Az életrajzából hiányzó adatnak persze kézenfekvő oka is lehet: ifjúkori magyartudása hosszú élete végére teljesen megkopott, említésre sem méltóvá lett.)

De kik is ezek az előkelő származású hercegek, akik ilyen vagy olyan módon összefüggésbe hozhatók a magyar nyelvvel? Az apa, Bourbon Károly Lajos luccai, majd pármai herceg 1799-ben született Madridban, apai ágról XV. Lajos francia, anyai ágról III. Károly spanyol király unokájaként. Gyermekkorára a viharos napóleoni idők nyomták rá a bélyegüket: 1803-ban zsenge gyermekként megörökölte ugyan a Napóleon által létrehozott Eutriai Királyság (volt Toszkánai Nagyhercegség) trónját, de hamarosan menekülnie kellett, majd kolostori elzártságban töltött évek következtek a számára. A császár bukása után a Bécsi Kongresszus a kicsiny Luccai Hercegséget juttatta a családnak kárpótlásul, így anyja halála után 1824-ben felvehette a Lucca hercege címet, s 1847-ben II. Károly néven elfoglalhatta ősei megüresedett trónját Pármában. A kormányzás nemigen volt az anyére, szívesebben élt kedvteléseinek (gyakorlatilag a felesége uralkodott). Könyvtára állítólag bővelkedett a klasszikus és élő nyelvek grammatikáiban, amelyek között francia, spanyol, angol és magyar művek is voltak. GUZMICS IZIDOR szerint DEÁKY valószínűleg 1825-től tanította magyarrá (Külföldi Literatura. Grammatica ungherese. Ad uso degl’ Italiani. Roma, 1827. Tudományos Gyűjtemény 1828. 3: 117–9). Jól jellemzi karakterét, hogy a 48-as pármai

lázongások idején a politikai bonyodalmak elől előbb egy kastélyba vonult vissza, később pedig lemondott a trónról fia javára. Nizzában hunyt el 1883-ban.

Bourbon Károly Lajos (1799–1883)

Ferdinánd Károly (1823–1853)

A magyar nyelvet oly lelkesen tanuló bájos gyermek, az 1823-ban született Ferdinánd Károly felnőtt korára meglehetősen ellentmondásos személyiséggé vált. Művelt, a hadi tudományokban jártas, több nyelven beszélő világlátott ember volt, aki elképzeléseit következeten, sőt könyörtelenül hajtotta végre. Rövid uralkodása (1849–1853) besúgókra épülő önkényuralom volt, népét erősen megosztotta (Ausztria ellenes liberálisokra és a franciákkal szimpatizáló konzervatív vidéki lakosságra). Jellemző az udvarában uralkodó légkörre, hogy még francia származású feleségét is rendőri őrizetbe vetette. Mentségére legyen mondva, hogy ugyancsak viharos időkben kellett helytállnia: az 1848-as lázadások idején, amikor apja elegánsan elvonult, a haderő vezetőjeként neki kellett a belső lázadásokkal és a külső veszéllyel (a szárd terjeszkedéssel) megküzdenie. Szárd fogságba is került, majd Londonba menekült, s csak az osztrák csapatok 49-es győzelmével foglalhatta el trónját III. Károly néven. 1853-ban az utcán szúrta le egy merénylet. Négy gyermeke közül a mi figyelmünkre a második, Robert herceg érdemes, akinek második házasságából született Zita, az utolsó osztrák császárné és magyar királyné.

A grammatika szerzője, DEÁKY ZSIGMOND figyelemreméltó egyházi és tudományos pályát futott be: bölcséleti és teológiai doktori címet szerzett, a Magyar Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagja, caesaropoli felszentelt püspök és győri kanonok, a pápa házi főpapja volt. 1795-ben született Himodon, Sopron megyében. Olaszországba történetünk idején az Esterházy család révén jutott: még segédlelkész korában Esterházy Miklós gróf

megbízta fiai nevelésével, s így többször is elkísérhette a családot külföldi útjaira. Amikor 1827-ben bevégezte az ifjú grófok oktatását, Károly Lajos meghívta fia mellé nevelőnek, mely hivatalát 1841-ig töltötte be. Még ebben az évben vissza is tért Magyarországra, ahol előbb győri tankerületi főigazgató, majd a főszékesegyház nagyprepostja s kanonokja volt. 1872-ben hunyt el. 3000 kötetből álló könyvtárát a győri püspöki szemináriumra hagyta.

A 246 oldalas finom kiállítású könyv, amelyből tudomásom szerint jelenleg Magyarországon közkönyvtárban csak kettő létezik (egy a Tudományos Akadémia Könyvtárában, egy az Egyetemi Könyvtárban lelhető fel), a saját idejében ismertnek mondható, gondoljunk GUZMICS és VÖRÖSMARTY MIHÁLY idézett dolgozataira. Talányos, hogy CSÁSZÁR FERENC, aki 1830-tól a fiumei magyar gimnáziumban tanított, s 1833-ban jelentette meg azonos című nyelvtanát, miért nem tudott róla (PELLEGRINI i. m. 122). Az utóbbi évtizedekben született, már említett írásokon kívül ÉDER ZOLTÁN foglalkozik vele (Fejezetek a magyar mint idegen nyelv oktatásának történetéből. Nyr. 1983: 309–23). NÁDOR ORSOLYA érdeme a kortársi tudósítások felkutatása (Az itáliai hungarológia kezdetei: a luccai trónörökös nevelője és magyartanára. In: Hungarológiai Évkönyv. Szerk. NÁDOR ORSOLYA – SZÜCS TIBOR. PTE, BTK, Pécs, 2001. 166–70).

A „Grammatica Ungherese” három részre tagolódik. Az első a Kiejtés (Della Pronunzia) fejezet, a második a kor gyakorlatának megfelelően a szófajokat tárgyaló Etimológia (Dell’ Etimologia), a harmadik a Szintaxis (Della Sintassi), majd egy rövid Appendix és végül Fáy András meséiből való válogatás következik. Ez a felosztás hűen tükrözi az akkori pedagógiai elképzeléseket a nyelvtanítás folyamatainak egymásra épüléséről: az első lépés a grammatika megértetése világos szabályokon keresztül (Kiejtés, Etimológia), az ezt követő Szintaxis a szabályok alkalmazását állítja középpontba a mondatalkotásban. Itt jelennek meg általában a gyakorlatok is. A nyelvtanokat záró fejezetek az írók szándékától függően eltérőek lehetnek: szólisták, beszélgetési minták, szövegek stb. A Fáy-mesék szerepeltetése arról árulkodik, hogy DEÁKY a nyelvtanulás betetőzését még az irodalmi szövegek olvasásában látta.

Noha nyelvtanító grammatikáról van szó (a korban amúgy a tudományos és nyelvtanító megkülönböztetésnek általában nincs jelentősége), ehelyütt a „Grammatica Ungherese” azon érnyeivel foglalkozom, amelyeknek köszönhetően méltán helyezhető a XIX. századi nyelvtanításunk újtó vonulatába. Az Etimologia és a Sintassi részek tüzetesebb áttanulmányozása után nem lehet ugyanis kétségünk afelől, hogy DEÁKY képzett nyelvész volt, ismerhette korának meghatározó magyar nyelvtanait, azok előre mutató megoldásait értően, alkotó módon alkalmazta, sőt több esetben túl is lépett rajtuk. A továbbiakban ennek az állításomnak a bizonyítására választok ki néhány jelenséget a könyvből.

Ha összegezni akarnánk a XIX. század első felében napvilágot látott grammatikáink meghatározó történéseit, elsőként a szófajcsoportok egyre pontosabb elkülönítését, illetve a latin deklináción alapuló kevés esetű főnévragozás sokesetűvé szélesítését kellene megemlítenünk. A változások érvényesítésében jelentős szerepük van a nem magyar ajkúaknak írt nyelvtanoknak, mivel a nyelvtanítás megkövetelte sajátos külső látásmód, valamint a diákok anyanyelvének a magyarral való összevetése szükségszerűen felszínre hozták az indoeurópai nyelvek jellemzőitől való eltéréseket, így a főnév-toldalékolás egyedi vonásait. VERSEGHY FERENC korszakhatárt jelentő nyelvkönyvében (Neuverfasste Ungarische Sprachlehre. Pest, 1805.) például ANTAL LÁSZLÓ strukturális alapokon nyugvó felosztásával (Egy új magyar nyelvtan felé. Bp., 1977. 74) majdnem teljesen egyező, 15 tagú ragozási mintát állított fel. E munkájának hatása legkorábban MÁRTON JÓZSEF nyelvtanaiban (Versuch einer

ausführlichen praktischen ungarischen Sprachlehre für Deutsche. Bécs, 1810; 2. kiad. 1812; 3. kiad. Praktische ungarische Sprachlehre für Deutsche. 1820), a Selmezbányán magyart tanító BENYÁK BERNÁT JÓZSEFNél (Grammatica Hungarica. Schemnici, 1816), valamint DEÁKY ZSIGMONDNál fedezhető fel (ÉDER ZOLTÁN, Verseggy Ferenc nyelvi rendszere és a kortársi grammatikák. In: Túl a Duna-tájon. Bp., Mundus Kiadó, 1999. 185–96). Az említett szerzők egyike sem emeli át változtatás nélkül a művébe VERSEGHY eseteit, elhelyezéseket ehelyett egy kettős, esetekből és postpositiókból álló elkülönítéssel oldják meg. MÁRTON és DEÁKY kategóriáit összevetve minden elfogultság nélkül kijelenthetjük, hogy DEÁKY felosztása nemcsak teljesebb a bécsi egyetem magyartanárénál, de közelebb is áll a mai deklinációkhoz. MÁRTON a némettel azonos számú casust (Nominativ, Genitiv, Dativ, Accusativ) nevez meg, DEÁKY a nominativust, dativust és accusativust, vagyis elhagyja a genitivust. Ezt a lépését a „Della sintassi de’ nomi” fejezetben formai egyezésükkel indokolja, majd pontosan leírja, mikor szükségeltetik a *-nak/-nek* rag, és mikor hagyható el: „A genitivust, mellyel az olaszok a függőséget, a birtoklást és az egészhez való viszonyt fejezik ki, magyarul dativussal fordítjuk; a dativus az előtt az alapfőnév előtt áll, ami harmadik személyű affixummal van ellátva, abban az esetben és számban, amit a szerkezet megkövetel, névelővel vagy anélkül aszerint, hogy a tárgy határozott vagy határozatlan. Például: *a’ királynak a’ parancsa; a’ herczegnek a’ palotáji...* Sokkal elegánsabb, ha elhagyjuk a dativusi végződést az első főnévről, és ekkor a másik főnév névelője is elmarad, tehát az előző példák így alakulnak: *a’ király parancsa; a’ herczeg palotáji...* Ha a második főnév dativusban áll, a rossz hangzás elkerülése érdekében az alábbi formát használjuk: *Péter házának az ablaka...* Így azonban már nem rövidíthető le a dativus: *Péter háza ablaka*” (121). (A fordítást SIPOS LINDA tanítványomnak köszönöm.)

A többi mai értelemben vett esetragot az ún. elválhatatlan névutókat tárgyaló fejezetben találjuk mind MÁRTONnál, mind DEÁKYNál. MÁRTON 13 ilyen elemet sorol fel (i. m. 58), DEÁKY inseparabili alosztálya ellenben 16 tagot számlál, amelyek között ott találjuk a sem VERSEGHYNél, sem MÁRTONnál itt nem szereplő „*vá, á, vé, é; kor; úl, űl; ként, képen, kép*” alakokat (i. m. 33). A 3 klasszikus esetraggal együtt 19 affixumot számláló osztályozása lényegében az 5-10 évvel későbbi főnévragozási rendszerek előképe. Nagy hasonlóságot mutat többek között a Magyar Tudós Társaság által 1932-ben kibocsátott „Magyar helyesírás’ és szóragasztás’ főbb szabályai” névragozási fejezetében foglalt 19-es felosztással, de – és ezt nyomatékosítanunk kell – mentes annak hibáitól. A szabályzatból hiányoznak ugyanis a „*ként/kép/képen*” és a *-kor*, viszont a múlt örökségeként ott van az *-é* mint „független birtokos” rag (a *-nak*-ot „mással álló birtokos” ragnak nevezi). Mivel a „Magyar helyesírás’ és szóragasztás’ főbb szabályai”-nak az értelmi szerzője valószínűleg VÖRÖSMARTY MIHÁLY volt, az ő „Kurzgefasste ungarische Sprachlehre für Deutsche” című kézikönyvében (Pesth, 1832) található főnévragozási táblázatok kapcsán is az előbbi, DEÁKY számára hízeltő következtetést vonhatjuk le. Az, hogy szerzőnk még névutónak nevezi az esetragok zömét, nem bír nagy jelentőséggel, hiszen nem lát megjegyzésre érdemes különbséget a kétféle elem között, miképpen az az elválhatatlan névutók meghatározásából kitűnik: „Ezek az egyes vagy többes számú, alanyesetű főnévhez kapcsolódnak ugyanolyan módon, mint a dativus végzódései” (32).

A szavak szófaji csoportokba való besorolása szintén kiforratlan a XIX. század elején. Értethető módon nehézségek jelentkeznek a klasszikus nyelvekétől eltérő szócsoporthoz, így messze nem tekinthető egységesnek az igekötők elnevezése, szófaji elhelyezésük, funk-

cióik leírása, valamint ebből következően az igekötős igék megítélése, állományuk meghatározása sem. DEÁKYNak ennek ellenére esetükben is sikerül a mai megítélésükhöz közelítő vélemények mellé állnia. Az adverbiumokkal való rokonításuk a Grammatica írásának idején még viszonylag friss és bizonytalanságokkal teli. FÖLDI JÁNOS művének tartalma – ő nevezi őket először egyszer „előzgető szók”-nak, máskor határozószóknak – objektív okokból nem terjedhetett el (az 1790-ben született művet csak 1912-ben jelentette meg GULYÁS KÁROLY). GYARMATHI SÁMUEL az igével való „öszve ragasztás”-ától függően nevezi őket egyszer „töldalék”-nak (ha „öszve vannak ragasztva”: *ki-bontom*), másszor határozónak (ha nincsenek „öszve ragasztva”: „Én ott fekszem, az hol nékem tetszik, *elől*, vagyon *hátul*”) (Okoskodva Tanító Magyar Nyelvemester 1–2. Kolozsvár, 1794. 286–7). A „Debreczeni Grammatica” véleménye sem egyértelmű róluk: az „Elölutóljáró” fejezetben sorol ugyan fel igekötőszerű elemeket, „A Határozókról” címűben viszont megjegyzi, hogy határozók lehetnek „előlutóljáró” szókból is. Az igekötők határozói tulajdonságainak megerősítésében ismét csak VERSEGHY nyelvtanai játszanak fontos szerepet, de hatásuk csekélynek mondható.

DEÁKYNál a rövid Avverbio részben (39–41) találunk két igekötőt (*le, fel*) mai mércével vegyes társaságban (*igen, most, már, ott, haza, az az, tán, ma, tudniillik*).

A derivációval foglalkozó főfejezet igeképzés alfejezetében (108–10) sincs nyoma igekötős igéknek, ami nem meglepő, hiszen képzői funkciót egyedül NAGY GYÖRGY tulajdonít nekik valamivel korábban (Einleitung in die ungarisch-philosophische Sprachlehre. Wien, 1793). DEÁKY létrehoz ellenben egy „Verbi composti” alfejezetet (111–2), amelyben már bizonyos határozószók és igék találkozásáról szól: „Nagyon sok képzett ige van a nyelvünkben, ahogyan azt korábban is láthattuk, és ezek közül nagyon sok az összetett ige, amely úgy jön létre, hogy az egyszerű igetőhöz vagy képzett igéhez kapcsolódik valamely partikula, postpositio vagy határozószó, melyeknek jelentésétől kis mértékben az összetett ige jelentése is függ” (11). Példái között megtaláljuk az alábbi formákat: *bevezetni, bemenni, elmenni, eladni, elrontani, felnézni, felemelni, kivenni, kikerülni, letenni, lenézni* stb. A meg-ről tudja, hogy nyomatékosítja az ige jelentését (SYLVESTER óta így jellemzik a nyelvtanok), de sejti, hogy funkciói ebben nem merülnek ki, tanárként ezért a használatot hívja segítségül: „*meg*, olykor megnöveli a jelentés erejét, máskor pedig annyira megváltoztatja az egész összetett ige jelentését, hogy csak a használat során lehet megtanulni; például: *tanulni* studiare, *megtanulni* buzgón tanulni, tényleges sikerrel; *ázni* bagnarsi, *megázni* teljesen ázni (112).”

A Grammatica bővelkedik az ésszerű és a maga korában előrevivő megoldásokban, melyeknek bővebb taglalását dolgozatom terjedelme nem teszi lehetővé. De ne feledjük, nyelvtanítói szándék hozta létre, tehát a legfontosabb jegyeit hagynám rejtve, ha nem szólnék nyelvpedagógiai megoldásairól. Írója egy pillanatra sem feledi gyakorlati célkitűzéseit, vagyis azt, hogy nyelvet oktató. Már az első kettő elméleti fejezetet is áthatja az a törekvés, hogy a nyelvi formákat világos, érthető rendszerbe foglalja. Ezt érzékletesen bizonyítják a tanított forma létrehozását megvilágító, illetve a rendhagyóságokkal foglalkozó Osservazioni (‘megfigyelések’) részek, melyeknek terjedelme messze felülmúlja a nyelvtani alakzatokat prezentáló, azok főbb tulajdonságait bemutatókét. Szabályai egyszerűek s mai szemmel is meglepően teljeseek, helytállóak, de ami még ennél is fontosabb, DEÁKY az adott forma használati sajátosságait tartotta szem előtt megfogalmazásukkor. Tanári tapasztalatainak, jártasságának, valamint a két nyelv feltehetőleg majdnem egyenrangú ismeretének köszönhetően fontos és máig helytálló megállapítások tucatját fogalmazza meg a magyar nyelv olaszok számára figyelembe veendő vonásairól. A két nyelv hasonlítottatása az egész

könyvön végigvonul, következésképpen pedagógiai koncepciója részének tekinthető. A használat szem előtt tartásának és a két nyelv összevetésének találkozása nemegyszer mai elvárásainknak is megfelelő, funkcionális szemléletű leírásokat eredményez. A „Megfigyelések a névszók szintaxisa körül” című alfejezetben (124–31) többek között azt taglalja hat pontba szedve, példákkal illusztrálva, milyen egyéb lehetőségekkel él nyelvünk az olasz genitívusi viszony kifejezésére. Ízelítőül néhány szemelvény innen:

„Ha az olasz genitívus eredetet, hovatarozást vagy birtoklást fejez ki, a magyarban a főnév *-i* végződéssel ellátott melléknévvé válik: *Lukkai Herczeg Principe di Lucca; Magyarországi bor* Vino di Ungheria (...)

Ha az olasz genitívus inkább emberi, mint dologi minőséget fejez ki, általában az *-s, -as, -os, -es* végződéssel formált melléknévvvel vagy az azzal egyenértékű *-ú, -ű* végződésű névszóval helyettesítjük: *tudós pap* sacerdote di dottrina; *jó szívű ember* uomo di buon cuore (...)

Ha az olasz genitívus azt az anyagot jelöli, amiből a tárgy készült, a magyarban az anyagot jelölő főnév egyszerűen megelőzi a tárgyat kifejezőt. Az első szó melléknévként viselkedik, és mindig ragozatlan marad: *arany gyűrű* anello d'oro; *kő ház* casa di pietra” (125–6).

A Sintassi fejezetben (113–217) DEÁKY célja az, hogy a főbb szófajokra összpontosítva bemutassa, „hogyan állnak össze a diskurzus részei” (113), illetve hogy gyakoroltassa a nyelvet. Ennek megfelelően az egyes témák a következőképpen épülnek fel: előbb a kiválasztott nyelvtani jelenség interakcióban (a valóságban inkább mondatban) való használatához ad gyakorlatias, az olasz anyanyelvű diák nehézségeire összpontosító tanácsokat, majd a fordító módszer elvárásainak megfelelően a tanított jelenségeket tartalmazó mondatokat tétet át előbb magyarról olaszra, majd olaszról magyarra. A mondatok nagyrészt a közös európai kultúrkincsből kölcsönzött erkölcsi tanítások, példázatok, állítások stb.: „Boldog (1) ki nem hajhássza (2) a' gazdagságot (3), tiszteletet és dicsőséget (4)... Milton elveszett paradicsoma (8) szép költemény... Az Ég (15) csillagai (16), a' levegő (17) madarai (18), a' tenger (19) halai (20), a' palánták (21), az állatok (22) az Úr munkáji (23)” (123). A szavak közötti számok egy leleményes megoldásra utalnak: a gyakorlathoz egybefüggően szedett szótárt mellékel, és a diák a közös kódokkal találja meg egy-egy szó jelentését.

A mondatok mellett néha összefüggő történetekkel is találkozhatunk, a 148. oldalon például a magyar törzsek vándorlásának viszontagságait, harcait mondja el. Érezhetően ügyel arra, hogy minél több ismeretet adjon Magyarországról, a magyar kultúráról: „Egy régi közmondás szerint (1): Besztercebánya (2) réz (5), Selmeczbánya (6) ezüst (7), Körmöczbánya (8) arany (9) falakkal (4) vagynak körül véve (3). A' jó izű Fogast (10) csak a' Balaton tava táplálja (12)...A' magyarországi lovak kicsinyek de tüzesek” (14) (129). A magyar tulajdonnevek használatát a következő tanácson keresztül gyakoroltatja: A' ki a' magyar nyelvben előmenni akar (1), olvassa (2) Kazinczy Ferencz munkájit, (3) ki a' német és francia litteraturának több remek miveit (4) magyarra fordította (5), és több eredeti (6) munkákat is irt. Ajánlom ugyan e' végre (8) mind (9) poetai munkájit Virág Benedeknek.

Kisfaludi Kisfaludy Sándor (10) a' magyar Petrarca és Dukai Takács Judit a' mi Málvinánk (133–4). A folytatásban felsorolja a századforduló szinte minden jelentős íróját, költőjét.

Talán e rövid idézetekből is kitűnik, hogy a fordítási anyag összeválogatásakor nem éppen a mindennapi beszédfordulatokat részesítette előnyben (persze előfordulnak ilyenek is), aminek magyarázata abban a tényben rejlik, hogy az ő magas rangú tanítványai nemigen kerülhettek olyan helyzetbe, hogy meg kelljen kérdezniük „Hogy egy font marha hus” (129).

A kulturális ismeretek terjesztését szolgálja a prozódiai kérdésekkel és verseléssel foglalkozó Appedice rész (218–20), melynek nem titkolt törekvése, hogy bebizonyítsa, a magyar nyelv alkalmas a klasszikus versformák visszaadására.

Végül a nyelvi tanulmányok betetőzésekként irodalmi szövegeket olvastat a diákokkal olasz szöszedettel segítve őket (223–43). Az, hogy Fáy András tanító célzatú meséire esett a választása, nem véletlen: előbb VÖRÖSMARTY, majd GUZMICS IZIDOR is említi, hogy DEÁKY első tanítványai között volt egy, a nyelvünket kiválóan beszélő „Rimai Urfi” bizonyos „de Rossi Ferencz” (GUZMICS levelezett is vele), aki VÖRÖSMARTY tudósítása szerint 1828-ra „Fáy András szép meséjének felét lefordította, és nem sokára sajtó alá fogja adni” (i. m. 123). Jó lenne többet tudnunk irodalmunk e derék terjesztőjéről és fordításának sorsáról: Vörösmarty „de Rossi Gellért” költő fiaként azonosítja, aki születésének dátuma alapján Giovanni Gherardo de Rossi (1754–1827) lehet. Francesco de Rossi nevű szerzőt azonban a nálunk elérhető olasz forrásokban nem találtam.

A könyvben olvasható Fáy-mesék között vannak általános igazságokat tartalmazók, de magyar tárgyúak is, többek között a törpe palócról (lábjegyzetben leírja, hol laknak, szőlődiaktusokról), a magyar „vendégszeretés”-ről.

A „Grammatica Ungherese” nemcsak az első olaszoknak szóló nyelvtanunk, hanem az első, nem hungarusokat megszólító, gyakorlati, tanító nyelvkönyvünk, ezért a magyar mint idegen nyelv oktatásának történetében becsben tartott mű. Reményeim szerint ismeretöm szűk kerete ellenére is ízelítőt tudott adni azon értékeiből, amelyek alapján méltán helyezhetjük a XIX. századi magyar nyelvtanirodalom értékes alkotásai közé.

SZILI KATALIN

SZEMLE

Borbála Keszler – Klára Lengyel, *Ungarische Grammatik*

Helmut Buske Verlag, Hamburg, 2008. 270 lap

A német nyelven íródott magyar grammatikák két jelentős darabját (LOTZ JÁNOS, *Das ungarische Sprachsystem*. Stockholm, 1939; TOMPA JÓZSEF, *Ungarische Grammatik*. Bp., 1968) a huszadik században már nem követte újabb ilyen tárgyú mű (kivéve KERESZTES LÁSZLÓ „*Praktische ungarische Grammatik*”-ját, amely kifejezetten nyelvtanítási, -tanulási célokra 1997-ben jelent meg a Debreceni Nyári Egyetem kiadásában). Az utóbbi évtizedben viszont a magyar nyelv iránt érdeklődők német nyelven két leíró nyelvtant és egy nyelvtörténetet is kézbe vehettek: 2001-ben jelent meg FORGÁCS TAMÁS „*Ungarische Grammatik*”-ja,

amely azóta már második kiadást is megért (Edition Praesens, Wien 2001 és 2004), valamint D. MÁTAI MÁRIA „Kleine ungarische Sprachgeschichte” című nyelvtörténete (Helmut Buske Verlag, Hamburg, 2002). Harmadikként ebbe a sorba illeszkedik az ugyancsak a Buske Verlagnál 2008-ban napvilágot látott, KESZLER BORBÁLA és LENGYEL KLÁRA által jegyzett „Ungarische Grammatik” (a továbbiakban: UngGr.). A szerzőkről általánosan ismert, hogy kiváló grammatikusok, akik évtizedek óta oktatják a leíró nyelvtant az ELTE Bölcsészettudományi Karán. Ugyanők jegyzik a könyv közvetlen előzményének tekinthető „Kis magyar grammatiká”-t (Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2002) is, amelynek viszont a 2000-ben KESZLER BORBÁLA szerkesztésében egy munkaközösség által készített „Magyar grammatika” (MGr.) című egyetemi tankönyv a közvetlen forrása, mint azt a szerzők a „Kis magyar grammatika” előszavában le is szögezik: „Könyvünk iránymutató elődje a *Magyar grammatika* című egyetemi tankönyv [...], mely az utóbbi évek legteljesebb és legrészletesebb összefoglaló nyelvtana” (KESZLER–LENGYEL 2002: 13). A „Magyar grammatika” e német változatban már csak a terjedelmes bibliográfia egyik szakirodalmi tételévé szerényedett, bár a szellemi kapcsolat a két grammatika között egy előzői mondatot itt is megérdemelt volna. A szerzők művüket kizárólag a „Kis magyar grammatiká”-hoz viszonyítják – megemlítve, hogy a német változat a „Kis magyar grammatiká”-nak javított és – különösen a példaanyag tekintetében – jelentősen átdolgozott kiadása (XIV). A továbbiakban ezért a recenzió is az előzmény(ek)hez való viszonyításra, viszonyulásra épít, és részben az örökölt szemléletnek, részben a megváltozott célkitűzésnek a műben megjelenő következményeit vizsgálja.

Az előszó (Vorwort, XI–XIV) tájékoztat a grammatika céljáról és felfogásáról, amelyet az egyéb irányzatokhoz képest klasszikus grammatikainak határoz meg – kiemelve, hogy elsősorban a nyelvi elemek összefoglaló ábrázolására összpontosít; megnevezi továbbá azt a használoi réteget, amelynek a szerzők művüket szánják. A német nyelvű magyar grammatika címzettjei magyarul tanulók és magyart tanítók, továbbá mindazok, akik tudományos érdekből tanulmányozzák az indogermán nyelvektől eltérő nyelv szerkesztésmódját.

Nem könnyű egyetlen műben egy kalap alá hozni a nyelvoktatás és tudományos kutatás szempontjait. Az első normatív, jól leszármazott, súlyozott ismereteket, „bizonyosságot” továbbít, a második – esetleg nem is a teljesség igényével – kérdéseket vet fel, problémákat jár körül, alternatív felfogásokat (is) megjelenít, szembeesít, érvel, és a termékeny bizonytalanságot közvetítheti. Az UngGr. mindkét megközelítésmódra pályázik.

Az előzmények közül a MGr. eleve tankönyvnek íródott, de a német változat közvetlen mintája, a „Kis magyar grammatika” is – immár szélesebb használoi körre számítva – érezhetően inkább az oktatás szándékával készült. E célnak megfelelően a nyelvi jelenségeket elsősorban nem problémafelvető, érvelő, szembeesítő, hanem klasszifikáló jelleggel tárgyalja, és a szóban forgó jelenséget bőséges példaanyaggal illusztrálja. Az UngGr. is ezt a szemléletet folytatja. A célok között ugyan a tudományos vizsgálódás igényei is megjelennek, a tankönyv jelleg azonban továbbra is dominál: elsősorban a jelenségek precíz, aprólékos besorolásáé a főszerep. Gyakori kifejezések a műben: „lassen sich aufteilen, kann eingeteilt werden, können danach subkategorisiert werden” stb. A jól kiforrott kategóriákba való besorolás mellett egyes jelenségek esetében nem lett volna haszontalan folyamatok, általánosítások bemutatása vagy legalább megemlítése is. Ilyennek éreztem többek között például a kötött és szabad határozók elhatárolását. A terjedelmes táblázat és a számos példa egy külföldi számára kevésbé lehet eligazító, mint néhány alapelv megemlítése. Azé példá-

ul, hogy ha egy igei szerkezetben egy kötött bővítmény már van, akkor a második függelme régensétől lazul, könnyebben válik szabaddá. Ez talán segíti az anyanyelvi kompetenciával nem rendelkező külföldi olvasót, hogy megértse, miért szerepel a kötött oldalon az *engedelmeskedik a feleségének, játszik számítógépen* és miért nem az a *banánt turmixol a kisfiának, postán kapja a pénzét* stb. (183).

Az előszóban kerül sor a grammatika újdonságainak taglalására is. Az újdonságokat (pl. a nyelvi szintek szerinti építkezés, az előhang felfogás, az alanyi és tárgyas ragozás terminológia felváltása általános és határozott ragozással stb.) azonban a korábbi német nyelvű magyar nyelvtanokhoz képest kell érteni. Az UngGr. magyar előzményeiben ezek az újítások már mind teret kaptak, sőt az általános és határozott ragozás megnevezésre „A magyar nyelv történeti nyelvtaná”-nak (TNYt.) három kötete áttért már (1991–1995). Ami viszont itt valódi novum, az – változatlan tartalmi háttér mellett – a mű felosztása. A „Kis magyar grammatika” Alaktan – Szófajtan – Szintagmatan – Mondattan egységekre volt bontva, itt viszont két nagyobb részbe csoportosul: Morfológia I.–II.–III. és Syntax I.–II. A Szóalaktan a német változatban a Morfológia I., a Szófajtan a Morfológia II., a Szóalkotás módjai pedig a Morfológia III. nevet viseli. A szerkezet így valóban egységesebbnek tűnik, bár – ha a grammatikát mint szerkesztéstant definiáljuk, és a „szóvá szerkesztés” és a „szóból szerkesztés” felfogást tartjuk szem előtt – (BERRÁR 1975), a szófajtan (Morfológia II.) kiválik ebből a sorból. A szófajközpontúság döntés kérdése, így is lehet dönteni. Vagy (szinte) mindent a szófajtanba teszünk bele, vagy a szófaj mint olyan kívánczik ki a szerkesztéséből. A szófajközpontúság választása nyelvtanulás-didaktikai szempontból szerencsés, jól indokolható.

A „Kis magyar grammatiká”-hoz képest hiányzik – helyesen – az egyszerű és összetett mondat határsávja és az ún. elemzési minták, továbbá kimaradtak a szintagmacsoportok is. A külföldi olvasókra számítva viszont jó lett volna a szórenddel is foglalkozni. Üdvözlendő a Register (259–270), ami jelentősen hozzásegít a tájékozódáshoz, és szükségszerű többlet az előzményhez képest a rövidítésjegyzék is (247). Ezt meg lehetett volna még toldani a többszörösen összetett mondatok ábrázolásának szimbólumrendszerével, hogy a technikai résztelek ott ne terheljék az érdemi mondanivalót (különösen 242).

Az „újdonságokkal” kapcsolatos kritikai megjegyzések a feljebb mondottak alapján valójában nem is az UngGr.-nak, hanem az előzmény(ek)nek szólnak. Nem látom ugyanis egészen problémamentesnek a birtokos névmásnak a személyes névmás paradigmájába való besimítását. A nehézség elsősorban a morfológiai lehetőségek eltéréseiben van: a magyar *enyém, övé, mienk, tietek* stb. (mint birtokos eset) morfológiai lehetőségeiben, továbbá toldalékolhatóságában különbözik az *engem, hozzám, nekem, nálam* stb. féléktől. Ezek bázisán az esetragokkal paradigmasor indulhat: *enyémet, övében, tietekhez* stb., míg a személyes névmás „valódi főnévi esetei” erre nem adnak módot: **hozzámnak, engemben, nekemtől* (ami logikus is, hiszen valójában ragos alakok). A nyelvjárási használatú elemismélteléses alakok létrejöttét feltehetőleg a „szóalakzáró” esetrag szokatlan elöl álló pozíciója engedi meg: *tőlemtől, engemet*, de ez is csak korlátozott használatú, nem vonatkozik mindegyik ragos alakra, *nálamnál*, de: **hozzához, bennünkben, veletekkel* stb. Különös viszont, hogy az elemismélteléses *nálamnál* formának a történetiségben funkcionális értéke is volt: a hasonlító határozó kifejezésére használták (G. VARGA 1992: 469).

Szerencsésebb lett volna – mindkét szempontot érvényesítve – úgy dönteni a besorolásban, ahogyan a TNYt. tette, amikor is a személyes névmásokat „szorosabb”, illetőleg

„tágabb értelemben vett” csoportban tárgyalja (G. VARGA 1992: 455–88) – a „tágabb értelemben vett személyes névmások” közé sorolva a birtokos névmást, továbbá a visszaható és a kölcsönös névmást is. A kontrasztivitás szempontjából, egy némettel szembesítendő nyelvtenban a jelenlegi annál is kevésbé előnyös megoldás, mert a német megfelelő: a *mein, dein, sein* stb. is külön névmástípus (saját ragozással), a könyv használója így nehezebben „kerül képbe”, nem is említve a morfológiai másságot. Miért is erősebb érv ennél az, hogy szófajváltáson esett át ez a névmási csoport?

Vizsont: ha már egyszer az egykori birtokos névmás besorolódott a személyes névmási paradigmába, akkor ebből az is következne, hogy a 62. lapon levő „Die affigierten Formen des Personalpronomens” című táblázatban is szerepelniük kellene.

Éppen ellentétesen az eddigiekkel: a számnévnek a melléknévhez való, (a magyarban) újszerű besorolása a német nyelvtani kategorizációnak megfelel, így kontrasztív szempontból még könnyebben is értelmezhető.

A másik – nem szerencsés – újítás, hogy a képzőazonosság miatt a korábban igei ige-névnek nevezett igenévfajta belemosódik a befejezett melléknévi igenévbe. Mivel a szófaji elhatároláskor a morfológiai és a szintaktikai szempont súlyosan esik latba, ennek az ige-névnek megmaradhatott volna az önálló léte. Eltérések a melléknévi igenévtől: az igei ige-névnek szám- és személyparadigmája van (akkor is, ha ebből már csak az E/3. használatos), továbbá bővítménykörébe kötelezően tartozik az alany, és csak az. A melléknévi igenévnek nincs paradigmája, bővítménykörében szerepelhet tárgy és határozó, de alany nem. Ebben a vonatkozásban azonban ki kell emelni, hogy az UngGr. szerencsésebb megoldást kínál, mint elődje: a *Partizip* alatt ugyan, de jobban elkülönítve tárgyalja a *Verbalnomen-Verba* igenévfajta (91).

Bizonyos kategóriák felvezetését – szerintem – más logikával, kevésbé redundánsan lehetett volna megoldani. Pl.: „Die Grund- und Endsuffixe bestimmter Wortarten bilden ein *Paradigma*. So bilden beispielsweise die Numerus- und Personalformen der Verben ein *Paradigma*, [példák]. Diese Systeme der Affigierung werden *Paradigmen* genannt.” (13 – a dőlttel történő kiemelés tőlem). Vagy: „**Verbalstämme mit Varianten auf *st ~ s* und *szt ~ sz***. Diese Verben weisen die Wortstammalternation *st ~ s*, *szt ~ sz* auf”; „**Verben mit einer Wortstammvariante auf *v***. Hierher gehören Verben, bei denen eine Wortstammvariante auf den Konsonanten *v* endet” (37). A második mondatok nem tartalmaznak új információt.

Hasonló történik a főnév jelentéstani osztályozásakor (48): először egy táblázatot látnunk, amely gyakorlatilag tartalmazza már az egész felosztást, és példákat is hoz az egyes kategóriákra, s amelynek az élén ott áll, hogy a *Substantiv*-nak két altípusa van: *konkret* és *abstrakt*. Majd mintha erről még nem esett volna szó, így indul az ezt követő szöveges rész: „Aufgrund ihrer Bedeutung werden bei Substantiven zwei große Gruppen unterschieden: die Gruppe der konkreten und die der abstrakten Substantive”. Ezután két és fél oldalon következik a táblázat bővebb kifejtése több példával. Szerintem jobb lett volna a táblázatot csak a kategóriák felsorolásával (példák nélkül) hagyni, a redundanciát pedig egy, az idézett mondatot bevezető tagmondatlal ártalmatlanítani: pl.: *ahogy fentebb látni ~ ahogy a táblázatból látszik* stb.

Nem találtam meg a magyarázatot az igeképzők és névszóképzők eltérő tárgyalásmódjára sem, pontosabban a névszóképzők „megduplázására” szöveges és táblázatos for-

mában. Mivel ez már a „Kis magyar grammatika”-ban is így volt, valószínűleg állhat valamilyen megfontolás a háttérben (123–30).

Az alárendelt mondatok tárgyalásakor mindig probléma az ún. sajátos jelentéstartalmú mondatok elhelyezése. Ezek másodlagos keletkezésűek: többlet-jelentéviszonyként már meglevő alárendelő konstrukciókban jöttek létre (a megengedés részben kivétel), azaz az alaptag és bővítményének jelentéviszonyára rakódtak rá. A szemantikai telítettség miatt a szintaktikai kötődés gyengülhet, és egy részük már nem is kapcsolható mondatrészkifejtéshez. A szintaktikai-szemantikai összefonódások és elválások miatt nehéz ezeket megfelelő rendben tárgyalni. Korábban a mondatrészkifejtéssel összefonódókat az adott mondattípusnál, a csak sajátos jelentésűeket pedig külön volt szokás tárgyalni. A MGr. más megoldást választott. Az összeset külön tárgyalta – két csoportban: mondatrészkifejtéssel párosulva, illetve anélkül. Ezen belül aztán a sorrend az erős jelenlétől a ritkább felé haladt, mert az erős jelenlét egyben a kialakulás bázisát is megmutatja. Az UngGr. egy sajátosan keverék és némileg redundáns megoldást választott: felveszi a sajátos jelentéstartalmú mondatokat az egyes alárendelő típusoknál is (a határozókat azonban egyben tárgyalja, jöllehet itt vannak a legjellegzetesebb „fészkek”), aztán külön csoportként újra beszél róluk: „Untergeordnete Sätze mit besonderer Bedeutung” és ezen a főcímen belül igen röviden „Nicht satzgliedexplizierende untergeordnete Sätze mit besonderer Bedeutung” alcímmel említi meg a feltételesek és megengedők közül néhány esetet, míg a – grammatikai következmények szempontjából egyáltalán nem lényegtelen – hasonlító és következményesek említetlenek maradnak.

A grammatika megállapításaihoz és a felhozott példaanyaghoz az esetek legnagyobb részében nem fér kétség, néhány kifogásolható apróságot azonban mégis megemlítenék:

1. Az összetett névmások táblázatában (60): részben hiányzik mint típusalkotó a vonatkozó névmás előtagja, részben viszont felesleges az *ugyan-*, amely nem meghatározója egy névmástípusnak, hanem csak árnyalója a mutató névmásnak (de ha már ez szerepel, akkor az *am-*, *em-* előtagnak is itt kellene állnia).

2. Az ige vonzatosságának tárgyalásánál: ha a fakultatív alanyú mondatok az egyvonzatú igék altípusai (mint ahogy azok is), akkor sorolódjanak be a *b)* pont alá (32).

3. Az *ok* → okozati viszonyt kifejező *tehát* nem magyarázó kötőszó (237)!

4. Téves szófaji besorolású a *mostanság*, amely arra lenne példa, hogy a *mostan* határozószóból főnév képezhető (123). Vö. ÉKsz.² *mostan*, 'mostanában' határozószó, népies minősítéssel.

Mi következik abból, hogy ez a grammatika elsősorban külföldi, nem magyar anyanyelvű olvasókra számíthat?

Egyes részek elrendezésében szerencsésebb lett volna másfajta didaktikuság, mint amit a „Kis magyar grammatika” követett. Az affixumok típusainak elkülönítésekor például először lett volna érdemes bevezetni és jellemezni a [képző] – [jel – rag] hármasságot, s csak utána beszélni az egymásba érő tulajdonságokról, az átmenetekről (16–8). Vagy előnyösebb, ha a morfémák bevezetésénél a fonológiai kondicionált ragkiválasztás tárgyalása előtt értesül a külföldi olvasó arról, hogy a magyarban bizonyos ragoknak, képzőknek két-három alakja is van.

Néhány kategória elmaradhatott volna, ilyennek érzem például a határozói igenév célhatározói funkcióját (92), amely meglehetősen kontextusfüggő, és amúgy is a „ganz selten” minősítést kapta (92). Gondolkodni lehetett volna a mellérendelő (különösen a kap-

csolatos és ellentétes) típusok alkategóriáinak elhagyásán is. Ha viszont mégsem – ez is jogos –, akkor a tipográfiaiailag jobban elkülönített alcsoportok mellé a kötőszót példa nélkül, „tisztán” is érdemes lett volna megadni.

Egy-egy tény megismerése után a nem magyar anyanyelvűben felmerülhetnek különböző miértek. Például: Miért nem lehet a főnévi igenév allítmány, ha úgy viselkedik mondatrész-szerepére nézve mint főnév, a főnév pedig lehet allítmány? Miért nincs a szenvedő igének infinitívusza? Miért csak ezek segédigék a magyarban, mikor más nyelvekben (pl. a németben) vannak modális segédigék is? Stb. Néhány ilyen magyarázat (apróbb betűvel szedve) megkönnyítené a befogadást.

A grammatikában – kény- és tényszerűen – több helyen is előjönnek ugyanazok a jelenségek, hol átfogóbban, hol kifejtettebben. A szerzők kevésbé választották a szigorú utalásos rendszert, inkább megismételték a mondanivalót vagy annak egy részét: pl. 11–2 és 16 (einförmige und mehrförmige Stammtypen); 16–7 és 21 (Unregelmäßige Reihenfolge); 17 és 119–21 (Wortbildungssuffix) stb. Ez – éppen a célközönség miatt – inkább hasznos lehet, mint ahogy az affixumok változatainak részletes felsorolása is az. (Mindezek azonban egy anyanyelvűek számára írt nyelvtanban már feszebb elrendezést kívánnának.)

A példák (és sorrendjük) általában véve szemléletesen és jól támasztják alá a felállított kategóriákat. Több ízben azonban a kategória megnevezése után túlságosan hamar következnek a megállapított szabályosság alóli kivételek: a nem tipikus rögtön a szabály után. Ilyesmi fordul elő például a névmások bővíthetősége (61) vagy a képzők körüli megállapításokkal kapcsolatban (17). A kivételek megnevezésére természetesen szükség van, a súlyozást érzékeltetendő azonban jó lett volna valamilyen tipográfiai megoldást találni, ezeket például új bekezdésben és kisebb betűtípussal elkülöníteni. Így a főszabály és a kivételek nem választódnak szét eléggé, mintha egyenrangúak lennének.

Maga a példaanyag a köznyelvi adatok mellett különféle szociolektusokból származó anyagot is felsorakoztat; a legfeltűnőbb ez a szóképzésnél és a ritkább szóalkotásmódoknál: pl. *tetkó*, *sapó*, *protkó* (139), *privi* (131), *szipós* (132) stb. Ez a periférikusabb nyelvhasználat azonban éppen a produktivitás bemutatásakor elkerülhetetlen.

A recenziók – jellegükből következően – elsősorban kritikailag teszik mérlegre a műveket. Ez azonban semmiképpen sem homályosíthatja el az UngGr. érdemeit. Az oktatásban bevált és a kutatás által is megkerülhetetlen előzményekhez hasonlóan a magyar nyelv iránt érdeklődő külföldi olvasók ebben a műben is a teljes nyelvi rendszert bemutató, arányos felépítésű, jól kidolgozott, klasszikus szemléletű grammatikát vehetnek kézbe. A kötet nyeresége a sok megvilágító példa is. A magyar nyelvitanítás fontos és örömteli eseménye az „Ungarische Grammatik” németországi megjelenése.

A hivatkozott irodalom

- BERRÁR JOLÁN 1975. Morfológiai szerkezetek – szintaktikai szerkezetek. Magyar Nyelv 35–40.
G. VARGA GYÖRGYI 1992. A névmások. In: TNyt. II/1: 455–88.
KESZLER BORBÁLA – LENGYEL KLÁRA 2002. Kis magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.

Kemény Gábor, *A nyelvtől a stílusig* Válogatott tanulmányok, cikkek

Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2010. 460 lap

A Tinta Könyvkiadó több szempontból is hasznos és időszerű feladatra vállalkozott KEMÉNY GÁBOR, a Miskolci Egyetem professzora, az MTA Nyelvtudományi Intézete tudományos tanácsadója válogatott tanulmányainak kiadásával. A 460 oldalas könyv 31 tanulmánya (plusz a szerző önróniával fűszerezett, élvezetesen megírt önvallomása és Javorniczky István vele készült interjúja) több mint negyven év (1967–2009) válogatott termését tartalmazza. A kötet a szerző tudományos egyénisége hármasságának – nyelvész, stilisztika, irodalomtörténész – megfelelően három nagyobb részre tagolódik.

Az első rész (Anyanyelvünk múltjából, jelenéről, jövőjéről, 17–176) nyelvészeti és nyelvművelő tanulmányokat foglal magában. A nyelvművelő írások mindenekelőtt azt példázzák, hogy hiteles nyelvművelő csak felkészült nyelvész lehet. A szerző egyaránt képes elkerülni a vaskalapos konzervativizmus Szkülláját és a „mindent lehet” anarchiába hajló túlzott liberalizmusának Kharübdiszét: tudományosan megalapozott, korszerű felfogása van a nyelv működéséről és mozgásáról. Régóta folytatott finom megfigyelések alapján mutat rá tendenciaszerű nyelvi változásokra, miközben óvakodik a „stigmatizáló” nyilatkozatoktól, és nem akarja „Xerxész módjára megkorbácsolatni a tengert” (37). Jól látja a kiürült nyelvi sablonok, közhelyek keletkezésének útját: „Mi válik közhellyé? Könnyű a válasz: ami jó. De csak egyszer!” (52) Vagyis: az egyszeri jó ötlet az ismétlődések során könnyen divattá válik, a divat pedig közhelyet eredményez. A nyelvművelő KEMÉNY GÁBOR nemcsak alapos nyelvészeti ismeretekkel, hanem érzékeny stíláris kompetenciával is rendelkezik. Például a „Benzinköltséget térítenek?” és „Megtérítik (-e) a benzinköltségemet?” nyilatkozatokat összehasonlítva megállapítja: „[a]ki az előbbi módon kérdez, az óvatosan tájékozódik az ismeretlen terepen, azonkívül egy kis érdektelenséget is színlel, bármikor készen áll a visszavonulásra. Az utóbbi, őszintébb, de nyersebb kérdésben viszont mintha valami rejtett ingerültség, előlegezett bizalmatlanság is lappangana” (130). Felfigyel az igeekötők elhagyásának terjedő tendenciájára, és különböző nyelvváltozatok szövegeiből vett példákon tárja fel e jelenség nyelvtani, szemantikai, illetve pragmatikai okait. (Megjegyzem, hogy grammatikai magyarázata igen közel áll álláspontomhoz, miszerint az igeekötő nélküli ige az aspektus-oppozíció jelöletlen tagjaként a szövegkörnyezettől és/vagy szituációtól függően a totalitás jelentésében is szerepelhet, vö. MNy. 2008: 3) A körülíró szerkezetek stíláris értékét egy egyszerű, meggyőző példán mutatja be: „A parlamenti képviselő az ülésen *kérdést intéz* a miniszterhez, a folyosón esetleg csak *megkérdez* tőle valamit” (165). Az illusztratív anyag sikeres megválasztásában a gondos gyűjtés mellett a szerző pedagógiai érzéke és sokéves oktatási tapasztalata is érvényesül.

A könyv második része (Kép és kommunikáció, 174–253) a nyelvi kép típusairól és funkcióiról szóló tanulmányokat foglalja magában. Ismeretes, hogy nyelvészetünkben a nyelvi kép témájának első számú kutatója KEMÉNY GÁBOR; két korábbi monográfiája, a „Képekbe menekülő élet” (1993) és a „Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába” (2002) minden hazai nyelvészeti könyvtár polcán fellelhető. Jelen kötetének szóban forgó részében a tömegtájékoztató szövegeiben előforduló képek problematikáját vizsgálja. Ezekben az írásokban is megnyilatkozik nyelvészleletének korszerűsége. A képek típusairól szólva hang-

súlyozza, hogy e típusok között elmosódottak a határok, minthogy maga a képanyag állandó mozgásban van a konkréttól az elvont, az eredetitől az exkép felé. Ugyanakkor e mozgás keretében a képek megújítására is sor kerül, s ez a mozgás „visszafelé”, a fogalmi felől a vizuális, az elvonttól a konkrét felé halad; arra is helyesen utal a szerző, hogy a szűkebb és tágabb kontextus fontos szerepet játszik a nyelvi képek „felfrissülésében”, új jelentésük kialakulásában.

A kötet harmadik része (Stílusfejlődési tendenciák a XX. századi magyar szépirodalmi nyelvben, 255–431) tematikáját tekintve a legátfogóbb és leggazdagabb: az írások kiterjednek Ady, Babits, Déry, József Attila, Krúdy, Ottlik, valamint újabb írók műveire is, és itt nyilatkozik meg legteljesebben KEMÉNY GÁBOR tudósi „trinitas”-a, egyszerűbben szólva, a napjainkban egyre ritkábban tapasztalható *filológusi* erénye; ugyan a fő szövegek a tanulmányokban az irodalomtörténészé, de megállapításait csaknem minden esetben a nyelvész és a stilisztika érveivel támasztja alá, teszi hitelessé. „A Nyugat jelentősége a modern magyar szépirodalmi stílus kiteljesedésében” című kiváló esszéjében sorra ismerteti tekintélyes irodalomtörténészek, illetve -kritikusok vonatkozó nézeteit, és kritikailag mérlegeli a folyóiratra jellemzőnek vélt irányzatok – szimbolizmus, impresszionizmus, szecesszió – valóságos helyét a Nyugat stíláriis palettáján. Végül, Schöpfung Aladárval egyetértve, arra a következtetésre jut, hogy „[a] Nyugatnak... már csak azért sem lehetett egyöntetű stílusa, mivel nem programfolyóirat volt (mint Kassák folyóiratai), hanem befogadó folyóirat” (273). Az említett stílusirányzatoknak a Nyugat-ra jellemző ötvözetét Komlós Aladár *modern stílus*-nak nevezte, KEMÉNY GÁBOR pedig az alábbi sajátosságait emeli ki: 1. a verselés változatosabbá válása, 2. a szókincs tágítása, 3. merészen eredeti szókapcsolatok alkotása, 4. a zárt mondat szerkezet fellazulása, „ideges” szintaxis, 5. az alakzatok közül az ismétlés és halmozás gyakorisága, 6. a képalkotás plaszticitása (274–5). „Az eltévedt lovas” Ady-szimbólumának példamutatóan körültekintő, eltérő véleményeket is figyelembe vevő értelmezése meggyőzően tárja fel e szimbólum egymásra épülő, egymást ellentéző jelentésszintjeit (281–7). A „Kosztolányi nézetei a nyelv esztétikumáról” című tanulmányban, noha KEMÉNY GÁBOR nem hallgatja el Kosztolányi esztétikai felfogásának némi belső ellentmondásosságát, érződik a szerző és a költő esztétikai felfogásának bizonyos affinitása. Legalábbis úgy tűnik, hogy mindkettőjükre vonatkoztatható az alábbi megállapítás: „az intuíció villámfénye gyakran mélyebbre képes bevilágítani az esztétikum rejtelseibe, mint a módszeresen építkező rendszeralkotók kutatólámpása” (289). Ugyanakkor a „Próza stílus-jellemzés kvantitatív módszerrel” című tanulmány (297–342) arról tanúskodik, hogy KEMÉNY GÁBOR hozzáértéssel, a részletekben is lényegyet látató módszerességgel alkalmazza a stílusvizsgálat statisztikai eljárásait. Ezekkel az eljárásokkal jól szemlélteti többek között KRÚDY GYULA stílusváltásának egyes szakaszait; egyszersmind azt is megjegyzi, hogy nem kizárólag az igék előfordulásának nagyobb száma teszi dinamikusabbá a stílust, „hiszen a hatást az adott szófajta szó példány jelentése is erősen befolyásolja” (326). Nézete szerint a képsűrűség kétségtelenül egyik fontos tényezője az egyéni stílusnak, de önmagában nem tekinthető esztétikai értékkritériumnak (vö. Ottlik Géza és Nadas Péter képekben feltűnően szegény novelláit Kőbányai János képekkel túlsúlyolt, túlírt írásával, 401–2, 410). Emellett az is látni való, hogy „a nyelvi képek iránti vonzalom az adatok tanúsága szerint úgyszólván nemzedékről nemzedékre fokozódik” (411).

A kötetet lezáró interjúban (Nyelv és önbecsülés) a szerző megállapítja, hogy a XX. század „a nyelvvel való visszaélés százada” volt (423). Ez úgy értendő, hogy nem magának

a nyelvnek valamiféle romlásáról van szó, hanem a nyelv használatának nyelven kívüli tényezők (totalitárius társadalmi rendszerek) által előidézett torzulásairól. (Tegyük hozzá, hogy „a nyelvvel való visszaélés” sajnos napjainkban is folytatódik: a politikai indíttatású manipulatív nyelvhasználat az ordas eszmék kendőzetlen és alpári hangú hangoztatásával, másfelől az álliberális–anarchisztikus *anything goes* hirdetésével súlyosbodik.) KEMÉNY GÁBOR ismételten leszögezi nyelvművelői credoját: „Szerintem a teljes be nem avatkozás és a törvényi szabályozás között az „arany középponton” kellene haladnunk... Nyelvművelésre ... szükség van, de nem törvényekkel, szankciókkal fenyegetőző nyelvművelésre, hanem ahogy Lőrincze Lajos mondta: emberközpontú nyelvművelésre. Arra, hogy a nyelvünkben is próbáljunk meg európaiak lenni...” (426).

A szerző alapos szakmai erudíciója, önálló és kreatív témakezelése, stiláris érzékenysége, tudálékos nyelvi bűvészkedést elkerülő világos és pontos fogalmazása tartalmas, inspiráló és – nem melleleg – élvezetes olvasmánnyá teszi a kötetet. Egy korábbi könyvében (Bevezetés a nyelvi kép stilsztikájába, 29) a szerző így nyilatkozik: „Merre tovább? Az új évezred ma még ismeretlenbe vesző időóceánjának túlsópartján talán ott vár bennünket az »osztatlan filológia« kincses Indiája.” E szecessziósan szép mondat mögött némi iróniát érzek, amelyet azonban nem osztok teljes mértékben. Ha ugyanis az új osztatlan filológián olyan magasabb szintű integrálódást értünk, amely a tudomány fejlődésével együtt járó elkülönülést követi, akkor érdemes elindulni a „kincses India” felé – annál is inkább, mert a remélt szintézis egyik hazai úttörője, KEMÉNY GÁBOR itt dolgozik körünkben.

PÉTER MIHÁLY

Dictionarum Valachico-Latinum Primul dicționar al limbii române

Bevezető tanulmány és jegyzetek: GHEORGHE CHIVU. Editura Academiei Române.
București, 2008. 391 lap

A legrégebbi román–latin szótár kritikai kiadása nemcsak a román, hanem a magyar nyelvtörténet szempontjából is fontos esemény. A XVII. század közepén készült szótár (Dictionarium Valachico-Latinum), amint arról alább részletesebben is szólok, létrejöttében az erdélyi magyar literátorok is részt vettek, ahogy annak fennmaradása is az erdélyi magyar katolikus szerzeteseknek és főleg PRAY GYÖRGYnek köszönhető (a szótár kézírata jelenleg a ELTE Egyetemi Könyvtárának kéziratárchájában található, jelzete: H 3). Annak ellenére, hogy időrendben az első román szótárról van szó, a mai napig nem készült el a szöveg kritikai kiadása. Ehhez nyilván az is hozzájárult, hogy az 1970-es évek végétől egészen az 1989-es romániai decemberi eseményekig a XVI–XVIII. századi latin betűvel és magyar helyesírással íródott román szövegek kutatása háttérbe szorult. Ennek részben nyelvészeti, de elsősorban politikai és ideológiai okai voltak. Szakmai szempontból az volt a helyzet, hogy a XIX. század végi, XX. század eleji román nyelvészek (főleg az erdélyi származásúak, pl. NICOLAE DRĂGANU, vagy SEXTIL PUȘCARIU és tanítványaik pl. ION GHEȚIE) még kiválóan tudtak magyarul, és így nem esett nehezükre ezen szövegek elolvasása és tanulmányozása.

A hetvenes-nyolcvanas évek román nyelvészei viszont már nem tudtak annyira jól magyarul, hogy a XVI–XVIII. századi magyar helyesírással készült latin betűs román szövegeket hibátlanul el tudták volna olvasni. Ugyanakkor a Ceaușescu-korszak xenofób nacionál-kommunista politikája egyenesen akadályozta ezen szövegek kutatását, hiszen azok a magyar kultúra erőteljes hatását viselték magukon. Nem csoda hát, ha XVI–XVIII. századi magyar helyesírással és latin betűkkel készült román szövegek 60-70%-a még a mai napig kiadatlan (pl. Agyagfalvi Sándor Gergely, Viski János, Istvánházy István énekes- és zsoldárkönyvei, Mihai Halici 35 magyar verse stb.). 1990 után egyre nagyobb lendülettel kezdtek neki ezen szövegek kutatásának. Érdekes módon főleg az olasz nyelvészek jeleskedtek ezen a téren (GIUSEPPE PICCILLO, RAFFAELLA PADALINO, DANIELE PANTALEONI, TERESA FERRO stb.), akik viszont, érthető módon, nem a magyar helyesírású, hanem inkább az olasz misz-szionáriusok és utazók által készített latin betűs, de olasz helyesírású román szövegeket tanulmányozták. Persze ők sem minden előzmény nélkül fordultak ezekhez a szövegekhez, hisz a „*Dictionarium Valachico-Latinum*” mellett egy másik fontos XVII. századi három-nyelvű (latin–magyar–román) szótárt (*Lexicon Marsilianum*) szintén egy híres olasz nyelvész, CARLO TAGLIAVINI adott ki 1930-ban. TAGLIAVINI nemcsak a román és az olasz, hanem a magyar kultúrában és nyelvészetben is járatos volt: írt a székely rovásírásról, és az 1930-as években Budapesten dolgozott: az akkori Pázmány Péter Tudományegyetem Román Tanszékének volt a vezetője.

GHEORGHE CHIVU előszavából kiderül, hogy jelen kiadvány egy nagyobb kiadvány-sorozat első kötete. A terv ugyanis az, hogy az összes XVI–XVIII. századi latin betűs román szöveg kiadásra kerüljön. Az eddigi eredményekhez sorolhatjuk máris az erdélyi román reformáció és a régi magyar könyvek egyik legszakavatottabb román kutatójának, ALIN-MIHAI GHERMANNnak a „*Dictiones latinae cum valachica interpretatione*” című (1691–1697) szótárkiadását is, mely valójában nem más, mint SZENCI MOLNÁR ALBERT latin–magyar szótárának román fordítása. A szótár szerzője, a brassói származású TEODOR CORBEA (1670–1725) kiválóan tudott magyarul: az 1690-es években a havasalföldi vajda Constantin Brâncoveanu (1654–1714, uralk. 1690–1714) magyar deákja volt, később, pedig II. Rákóczi Ferenc szolgálatába szegődött, aki 1708-ban követként küldte Moszkvába. Corbea szótárának egyébként egy a XVIII. század második felében készült másolata (*Lexicon compendiarium latino-valachicum complectens dictiones ac phrases latinas cum valachica earum interpretatione*) a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár kéziratárában található. Ugyancsak Kalocsán található az 1770 körül készült első latin nyelvű román nyelvtan kézírata is (*Institutiones linguae valachicae*), melyet szintén GHEORGHE CHIVU adott ki 2001-ben LUCIA WLADDA közösen, és amelyről legutóbb LÖRINCZI RÉKA két komoly és nagyon értékes tanulmányt tett közzé (Egy XVIII. századi román nyelvtanhoz kapcsolódó nyelveírás-történeti észrevételek. MNy. 2005: 65–73; Uő., On Some Hungarian and General Aspects of an 18th-Century Romanian Grammar Written in Latin. *Acta Linguistica Hungarica*, 2009: 169–290. Ezúttal szeretném egyébként megköszönni LÖRINCZI RÉKÁnak recenzióm elkészítésében nyújtott figyelemre méltó észrevételeit és önzetlen segítségét.)

Annak ellenére, hogy a „*Dictionarium Valachico-Latinum*”-ról BOGDAN-PETRICEIU HASDEU (1836–1907) már 1871-ben hírt adott, és utána kétszer is megjelent a teljes szövege (először GRIGORE CREȚU adta ki 1898-ban a *Tinerimea Română* című folyóiratban, majd 2003-ban KIRÁLY FERENC hagyatékából METEA ALEXANDRU és KIRÁLY MÁRIA), mégis a jelen kritikai kiadás publikálásáig olyan alapvető kérdésekre nem sikerült választ találni,

mint: mikor készült a szótár és ki a szerzője? A szótár pontos forrását, valamint a kézirat pontos történetét sem sikerült eddig rekonstruálni. A mostani kiadás GHEORGHE CHIVU által írt előszavából viszont választ kapunk ezekre a kérdésekre. CHIVU filigranológiai elemzéssel meggyőzően bizonyítja, hogy a szótár szövegét 1640–1660 között jegyezhették le. Igaz, a szótár pontos szerzőjét neki sem sikerül megtalálnia, de számos a magyar és a román nyelvészek között elterjedt téves nézetet hitelt érdemlően cáfol meg. Ilyen, magát a legszívesebben tartó hipotézis, majd KIRÁLY FERENC és HORVÁTH SÁNDOR által bizonyítottnak vélt állítás, hogy a szótár szerzője az idősb MIHAI HALICI (megh. 1662) volt. E nézettel kapcsolatban már GÁLDI LÁSZLÓ és TAMÁS LAJOS is fenntartásaikat hangoztatták, MAKKA LÁSZLÓ viszont elfogadta. A hipotézis alapja a MUSNAI LÁSZLÓ által megtalált, 1674. október 31-én készült, ifjabb Mihai Halici (1643–1712) könyveit tartalmazó jegyzék, a „Regestrum librorum Michaelis Halicii de Cáránsebes”. Ebben található a következő tétel: „Vocabularium paterna manu scriptum”. Eszerint 1674-ben valóban létezett egy az idősb Halici Mihai kezével írt szótár. 1674-ben a könyvjegyzék felvétele után az ifjabb Halici Mihai Hollandiába, majd Angliába ment, és onnan már nem is tért vissza Erdélybe. Tudjuk viszont, hogy kéziratai és könyvei a szebeni Lutsch család birtokában maradtak. Az 1702-ben Lutsch Michael házánál felvett leltár szerint a 413 könyvből mindössze 183 maradt, arról nem is beszélve, hogy 1702-re a hagyatékból az összes kézirat is eltűnt. Tetszetősnek tűnhetett tehát az a nézet, hogy az Egyetemi Könyvtárban fennmaradt Dictionarum nem más, mint a Halici-hagyaték Vocabulariuma. KIRÁLY FERENC ráadásul úgy találta, hogy a Dictionarium írásképe megegyezik az idősb Halici Mihai kézírásával. A helyzet azonban az, hogy a két íráskép teljesen eltér egymástól, és ezt GHEORGHE CHIVU a két szöveg (a Dictionarium, valamint néhány bizonyíthatóan az idősb Halicitól származó autográf feljegyzés) faksimile közlésével meggyőzően be is bizonyítja. Biztosan tehát csak annyit állíthatunk, hogy a szótár 1640–1660 között keletkezett, és a nyelvjárási sajátosságok, valamint a szótárban szereplő helynevek alapján a szerzője-összeállítója egy karánsebesi román értelmiségi volt.

Két bejegyzés alapján viszont többet is megtudhatunk a szótár későbbi sorsáról. A 20. lapon egy bizonyos Loncza Jóska jegyezte be nevét, talán a szótár egyik olvasója-használója lehetett. A szótár végéhez kötött néhány lapon pedig egy ferences szerzetes, Botár Joákhim 1742. november 28. és december 16. közötti útinaplóját olvashatjuk. (Egyébként egyes feltételezések szerint a Dictionarium épp Botár révén került Pray György tulajdonába.) E két személyről sajnos CHIVU nem árul el semmit, pedig azok nemcsak a kézirat sorsáról, hanem annak keletkezéstörténetéről is árulkodnak. A Loncza család (a későbbiekben Lonczay), például, karánsebesi származású volt. Egyik tagja, bizonyos Loncza György számára 1628. április 28-án állított ki nemeslevelet Bethlen Gábor erdélyi fejedelem. Ugyanebben az évben adta el ez a Loncza György egyik házát a XVII. századi karánsebesi román egyházi értelmiség egy másik jeles tagjának, Bujtul Györgynek (Gheorghe Buitul). Bujtul Pozsonyban és Rómában tanult, majd Petrus Canisius katolikus katekizmusát fordította le román nyelvre, mely azonban csak halála után, 1703-ban jelent meg Kolozsváron latin betűkkel. Bujtul egyébként azért vásárolta meg Loncza házát, hogy abban katolikus iskolát üzemeltessen a karánsebesi románok számára. Loncza György fia, Gergely 1638-ban belépett a jezsuita rendbe. 1644-ben ugyan kizárták a rendből, de mégis megengedték neki, hogy katolikus misszionáriusként Moldvába menjen. Miután onnan visszatért, a Bujtul által alapított karánsebesi katolikus román iskolában tanított. Mindemellett Karánsebesben a Loncza család a Krécz (Crețul) család szomszédságában lakott, melynek egyik tagja, Ioannes Krécz,

az ifjabb Halici beszámolója szerint a Halici családdal is rokonságban állt. (A Lonczákról I. MOLNÁR ANTAL, *Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdély és Felső-Magyarországon a 16–17. században*, L'Harmattan. Bp., 2008. 165–70.) A Loncza család katolikus kötődése magyarázat lehet a szótár katolikus vonalon való hagyományozódásának, annak ellenére, hogy a karánsebesi Haliciok meggyőződéses román kálvinisták voltak. A szótár XVIII. századi felfedezője, Botár Joakhim 1696-ban született Csíktapolcán (ma Csíkszereda része). 1724-ben lépett be a ferencesek közé, majd 1741–1744 között erdélyi minister provincialis volt. Nagyon aktívan vett részt a rend erdélyi újjászervezésében, ezért sokat utazott. Az egyik ilyen útja során, melyet – mint már említettem – a *Dictionarium* végén meg is örökölt, valahol Szeben–Szászváros–Karánsebes között szerezte meg a szótárt.

A szótárt övező katolikus kontextus ellenére a *Dictionarum* fő forrása Szenci Molnár Albert 1604-ben kiadott magyar–latin szótára volt. Lehetett viszont egy másik fontos forrása is, mely sajnos mára már elveszett. Bethlen Miklós önéletírásából tudjuk, hogy Keresztúri Pál (1604–1655) szorgalmazta a román nyelv tanítását a gyulafehérvári kollégiumban olyannyira, hogy Bethlennel egy ezer vagy kétezer román és latin szóból álló jegyzéket állíttatott össze: „Egyszer rágondolá magát, [Keresztúri Pál] hogy idegen nyelveket tanuljunk, oláhul, tót- vagy lengyelül, törökül, németül, franciául, de ezeket nem egyszersmind, hanem egymás után. Először oláhul ezer vagy kétezer vocabulát leíratott úgy, mint oda fel írtam a deákról; megtanulám, tudom egyszer próbára, hogy egy nap hatszáz, sőt többet is mondhatnék szót, megtanultam. Osztán mind csak a beszélő praxisra adott üdőt, kevés hetek alatt három vagy négy nyelven kezdék én érteni és csácsogni, ő pedig azt egyékiét sem tudta, és annál is inkább csudálták az ő tanítását és a tanításban való dexteritását [alkalmatosságát]. Ezt akkor ugyan én egyiket sem tanultam meg jól, sőt azután sem perfecte, sőt már némelyiket nagyobbára el is felejtettem, de ugyancsak nagy seminis thesaurus [gazdag magvetés] volt jövődöre, és akkor nekem s néki nagy fama s admiratio, mert én ugyancsak azon a fundamentomon építettem azután, noha mind matéria, és ha az nem is annyira is de a forma igen különbözött quod ad philosophiam et docendi ac discendi formam [ami a filozófia tanulásának és tanításának módját illeti], mely ide alább világosabb lészen.” (Bethlen Miklós önéletírása. Kiad. V. WINDISCH ÉVA. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1955. I: 152.) Sajnos Bethlennek ez a szójegyzéke, saját bevallása szerint 1660–1664 között megsemmisült, de témánk szempontjából fontos Bethlennek az a megjegyzése, hogy előbb egy román szavakból álló listát állított össze. Mivel sem Bethlen, sem Keresztúri nem tudott románul, ezért minta nélkül nehezen tudtak volna összeírni „ezer vagy kétezer vocabulát”. Véleményem szerint Bethlen tanulóévei alatt (1652–1657) léteznie kellett a gyulafehérvári kollégiumban egy román–latin szójegyzéknek. Ez egyébként pontosan megfelel a CHIVU által megállapított keletkezési időintervallumnak. Nem kizárt, hogy a Keresztúriék által használt forrás azonos a *Dictionarium*mal.

A fentiek alapján is nyilvánvaló, hogy a „*Dictionarium Valachico-Latinum*”-nak számos magyar vonatkozása van, ezért mindenképp üdvözlendő a mintaszerű kritikai kiadás. A szóanyag vizsgálata is több érdekességet tartogat a magyar kutató számára. Végezetül, ezekből sorolok fel néhányat, a teljesség igénye nélkül. A román *beluşag* szó latin megfelelője a *Dictionarium*ban a *vanitas* ('hiábavalóság'). Ennek a román szónak ez az egyetlen előfordulása. Egyetlen más korabeli (*Lexicon Marsilianum*, Corbea szótára) és későbbi román szótárban sem találjuk meg. NICOLAE DRĂGANU arra gyanakodott, hogy a magyar *bőlség*, *bőség* átvételéről van szó (NICOLAE DRĂGANU, Mihail Halici. *Contribuție la istoria*

culturală românească din sec. al XVII-lea. Dacoromania IV. Cluj, 1924–1926. 149). TAMÁS LAJOS DRĂGANU ezen feltételezése mellé kérdőjelet tett, jelezvén, hogy nem ért egyet ezzel a hipotézissel (a Dacoromania azon példánya, melyet TAMÁS LAJOS megjegyzetelt, jelenleg az ELTE BTK Román Tanszékének könyvtárában található.) És valóban TAMÁS az „Ety-mologisches-historisches Wörterbuch der Ungarischen Elemente im Rumänischen” című művébe nem vette fel a *belușag*-ot, mint magyar jövevényszót. DRĂGANUNak abban igaza volt, hogy a magyar *bőőség* bekerült a románba, de nem a *vanitas*, hanem az eredeti jelentéssel, ugyanis a magyar *bőőség* ~ *bőlség*-ből lett a román *belsug* ’bőség, gazdagság’. Ennek ellenére úgy vélem, hogy a *belușag* esetében is magyarizmussal van dolgunk, csak az átvett magyar szó nem a *bőőség*, hanem a *belső* ~ *belsőség* lehetett. Ezt vették át a bánsági románok ’üres; üresség’ jelentéssel, melynek már teljes mértékben megfelelt a latin *vanitas*. Érdekes a közismert magyar hajdútánc román fordítása is a Dictionariumban. Latinul *saltus hajdonicus* van, melynek a román megfelelője a *iepureasca* (*iepure* = ’nyúl’), mely elnevezés ma már ismeretlen, mivel ezt a táncot románul *haidău*-nak nevezik. A *iepureasca* elnevezés a magyar *hajdú* szó gyalogos jelentését örizte meg, mivel a románban a *iepurăș* (nyulacska) szóval a gyalogos vagy újonc katonákat szokták csúfolni. Ugyancsak különös jelentését örizte meg a Dictionarium a magyar *levente* szónak is. A szó a román részben is a magyar *levente* alakban fordul elő, latin megfelelője pedig az *effeminatus*. E latin szó magyar jelentése SZENCI szótárában: *apalin* [= gyáva, félénk] *szívű, asszony módra ellágyult*. A magyarba a szerb nyelvből bekerült *levente* szónak ilyen jelentésével eddig nem találkoztam.

Nos, úgy vélem, a fentiek alapján nyilvánvaló, hogy a „Dictionarium Valachico-Latinum” nemcsak a román, hanem a magyar nyelvészek számára is tovább tanulmányozandó szöveg lehet. Remélem, hogy a CHIVU által említett kiadványsorozat további kötetei látnak majd napvilágot, és az összes, eddig méltatlanul mellőzött XVI–XVIII. századi latin betűs magyar helyesírással készült román szöveg megjelenik majd kritikai kiadásban.

NAGY LEVENTE

Beke József szerk., Radnóti-szótár Radnóti Miklós költői nyelvének szókészlete

Argumentum Könyvkiadó, Budapest, 2009. 696 lap

1. Harmadik írói szótárát tette a magyar tudományosság asztalára BEKE JÓZSEF. Először Katona József Bánk bán-drámájának szókészletét dolgozta fel (Bánk bán-szótár – Katona József Bánk bán c. drámájának szókészlete. Katona József Társaság, Kecskemét, 1991. 344 lap; ismerteti BÜKY: NéprNytud. 1992: 221–8; LÁNCZ IRÉN: Híd 1992: 318–20; KOZOCSA SÁNDOR GÉZA: MNy. 1995: 378–81), majd Zrínyi minden munkáját (Zrínyi-szótár – Zrínyi Miklós életművének magyar szókészlete. Argumentum, Bp., 2004. 948 lap; ismerteti BÜKY: MNy. 2005: 357–63; méltatja KERÉNYI FERENC, Az írói szótárak hasznos voltáról. Forrás 2005: 101–3). BEKE JÓZSEF most Radnóti Miklós költői nyelvének szótárba foglalásával a magyar nyelvészetnek és irodalomtörténet-írásnak, illetőleg a bölcsészettudomány más

ágazatainak, de mondhatni: a magyar műveltség egészének ad nagyra becsülhető értéket, hiszen Radnóti költői életműve és emberi tartása – amint ez FERENCZ GYÖZÖ munkájából is nyilvánvaló (Radnóti Miklós élete és költészete. Osiris Kiadó, Bp., 2005.) – a XX. század első felének magyar nemzeti kincse. A Radnóti Miklós használta magyar nyelv is az (ezért természetesen szerepel a Nszt. szerzői névjegyzékében: 1: 778).

A magyar írói szótárak sorát BENKŐ LÁSZLÓ nyitotta meg (Juhász Gyula költői nyelvének szótára. Akadémiai Kiadó, Bp., 1972), s ezzel egyidejűleg – ti. a Juhász Gyula-szótár ténylegesen 1973-ban látott napvilágot (I. BENKŐ LÁSZLÓ, Az írói szótár. Akadémiai Kiadó, Bp., 1979: 95) – kezdődött el a Petőfi-életmű köteteinek kiadása (GÁLDI LÁSZLÓ et al., Petőfi-szótár – Petőfi Sándor életművének szókészlete 1–4. Akadémiai Kiadó, Bp., 1973–1987). Balassi Bálint ránk maradt műveiből is készült szótár (JAKAB LÁSZLÓ – BÖLCSKEI ANDRÁS, Balassi-szótár. Debreceni Egyetem BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen, 2000) Megemlítendő még, hogy Arany egyik elbeszélő művét PÁSZTOR EMIL dolgozta föl (Toldi-szótár – Arany János Toldijának szókészlete. Tankönyvkiadó, Bp., 1986). Minthogy írói szótáraknak számos fajtájuk van (index, konkordancia, értelmező–minősítő szótár, gyakorisági szótár é. í. t.), ezek közül szépirodalmi vonatkozása miatt tudni való még JAKAB LÁSZLÓ – BÖLCSKEI ANDRÁS, Csokonai-szókincstár I. – Csokonai színművei szókincsének szövegszótára és adattára. KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen, 1993.

A Radnóti-szótár szerkesztője részletes tájékoztatót ad a szótár anyagáról, a címszavakról, a szócikkekről, közli a rövidítések jegyzékét és a fölhasznált szakirodalom adatait. Ez utóbbiból kifejejtődött PÉTER LÁSZLÓnak a 8. lapon említett munkája (Husadik századi magyar költők textológiai nézetei. JATEPress, Szeged, 1995). BALASSA [JÓZSEF] helyesírásra vonatkozó művének a 10. lapon nincs feltüntetve a kiadás helye és kiadója (Korrektorok és Revizorok Köre, Budapest, 1929), továbbá szintén a 10. lapon nincs szerkesztője, kiadója, évszáma „A mai magyar nyelv rendszere” kötetnek (TOMPA JÓZSEF, Akadémiai Kiadó, 1961). Úgy lehet: „Felhasznált [v: A felhasznált] irodalom” tételei kizárólag Radnóti-tira vonatkoznak. A 8. lapon megadott „RadSz.” rövidítés a 16. lapon „Rad-Sz.”-ként szerepel. Talán föl kellett volna oldani az ÉrtSz. rövidítését, amely ugyan ismeretes a szakmában, azon kívül viszont nemritkán összetévesztik más értelmező szótárakkal. Egyébként a Radnóti-szótár egészének filológiai pontosságát lényegbe vágó kifogások aligha érhetik. A Tájékoztatóban végezetül – nem keveseknek példát mutatva – „köszönetet mond mindazoknak, akik a szótár létrehozása, valamint szerkesztése közben fölmerült gondok megoldásában segítségére voltak” (13–4).

A Radnóti-szótár voltaképpen két részből áll, az egyik az ún. törzsanyag földolgozása. BEKE törzsanyagnak a Radnóti által megjelentett kötetek verseit, továbbá az 1946. évi (tehát a költő halála után kiadott) „Tájékos ég” című kötet műveit tekinti, és ezekből készítette el a szótárat. Minden más versanyag – amely egyébként a „Radnóti Miklós összegyűjtött versei és versfordításai” (Osiris Kiadó, Bp., 1999) kötetben szerepel, ezt használta ugyanis BEKE – szójegyzékként elkülönítve található meg (567–688). Radnóti lírájának kritikai kiadása nem lévén, a szerkesztő eljárása megfelelőnek tekinthető, nem kifogásolható. – A másik rész az elkülönített, függelék szóanyag címszavainak száma, előfordulásai száma, szófajok szerinti eloszlásuk adatai éppúgy közölve vannak, mint maguk a szavak betűrendes jegyzékben (előfordulási számmal és szófajjal együtt).

A szótárban a címsor után az értelmezés áll követve az ÉrtSz.-t. A jelentésárnyalatokra a szótáríró nagy figyelemmel van, amint arra is, hogy az esetlegesen már alapjelentésükben

is áttételes jelentésekre is föl hívja a figyelmet // jellel: „/ (átv) A füvek vékonyka hangon énekelnek” (fű 1.). A szóértelmezést az idézet(ek) követi(k), a teljesen azonos jelentésváltozatokra legfeljebb két idézet olvasható, majd a szó (hozzáértve esetlegesen a jelentésárnyalatban való előfordulást is) további három fellelhetősége (természetesen akkor, ha van). A címszavak közel 71%-a olyan – mint a szerkesztő közli –, hogy szócikkeikben az egyszerű és a kétszer előforduló szavak minden szöveghelyét szerepeltetik. Egyéb előfordulási helyzetek szerencsés megoldása révén BEKE JÓZSEF szótára bőséges példaanyagot közöl, ez is egyik erénye munkájának. Hasznos megoldása az is, hogy a névszók esetében a szócikk végén utal a nem idézett jelzőkre, pl. a *fa* főnév jelzőkontingenciái: „*átkotnyögő, keserű, barna, dércsípte, dési* [‘Dés városban lévő’], *égi, erős, fagyott szomorú, fátylas, fényesarcú, fiatal, friss, görcshúzza, hangtalan, hegyi, hosszú, idegen, ifjú, kiszáradt, korhad, lusta, megöszült, megrakott, megszállt, nagy, öreg, régi, sápadt, sötét, szuszogó, tükröző, utat szegő, virágban álló*” (*fa*). Ezeket olvasva már betekintés adódik Radnóti stílusalakításába, képlátásába. Ugyanilyen szempontból értékes a szócikkek végén az esetleges összetételekre való „Vö.” utalás, mint: *almafa, csemetefa, cserfa, gyümölcsfa* stb. (A felsorolásból valahogyan kimaradtak: *diófa, eperfa, pálmafa, rózsafa, szilva*, ezek mindegyike önálló címszó a szótárban.) Némelykor egyéb utalási vagy más hiányok is mutatkoznak, például a *marhalepény* címszó végén nincs utalás a *szerencselepény*-re, amely egyébként címszóként sincs meg, bár többször előfordul a szöveghelye: „Szerencselepények füstölnek az úton | a ködben, jó tehenektől” (*füstöl, jó, pihen* stb.). Hasonlóképp: a *világ* főnév szócikkében a jelzők felsorolásában nincs meg a *néma*, holott a *hallgató* megvan, a szöveghely, amely szintén többször előfordul: „A mélyben néma, hallgató világok”. Kifejejtődött a szótárból az *anyácska* is, vö. „Erőszakos, rút kisded voltam én, | ikret szülő *anyácska*, – gyilkosod!” (Huszonnyolc év).

Az ún. törzsanyagra vonatkozó statisztikák (15–68) meglehetősen részletesek. Adatolva van a címszavak és az alcímszavak száma és előfordulása, a jelentésváltozatok száma, a szófajok szerinti megoszlás, tovább a címszavak előfordulási sorrendje. A szerkesztő összevetette az 5153 címszót az ÉrtSz.-ral, s megállapítja, hogy 736 szó (14,6%) nincs meg az ÉrtSz.-ban, a Radnóti költői nyelvén számon tartott 8425 jelentésváltozatból pedig 1830 (21,7%) hiányzik. Ezek az adatok, még ha a jelentésváltozatok plauzibilitása föl is merülhet, önmagukban is jelzik az egyéni (parole) nyelvhasználati jelleget (gondolva arra is, hogy az ÉrtSz. voltaképpen az irodalmi nyelv szótára).

2. A magyar szépirói-költői nyelvhasználatnak számos jellemzőjét tartalmazzák írói szótárak. Így a magyar (irodalmi) nyelv kifejezőkészlete bizonyos folytonosságának tanúsítója egy-egy írói(-költői) szótár. Ez a folytonosság a történeti nyelvészet egészének és a stílustörténeti kutatásnak is tanulságos. A Radnóti-szótár segítségével most következő példák líránk szóhasználatát köréből jeleznek figyelemreméltó kapcsolatokat, illetőleg e kapcsolatokat esetleges hiányát. Az efféle hiány irodalomtörténeti vonatkozású is lehet.

A *tűz* főnév egyik jelentése: ’(szerelmi) szenvedély’, így jelenik meg Zrínyi Miklós nyelvén is: „De ki vagyon oly, kit szerelem nem győzhet? | Nem él, ki szerelem *tűzét* nem esmérhet” (ZrínyiSz. *tűz*). A Csokszkt.-ból egy példa: „Vétkes vagy, ha szerelmes vagy: De titkolván *Tűzedet* Pizkolod hasonló nagy Bűnnel tiszta szívemet” (*tűz*), ám idézhető Csokonaitól: „A’ HATÁLMAS Szerelemnek | megemésztő *tűze* bánt” (Tartózkodó Kérelem, Összes művei, Költemények 5. Akadémiai Kiadó, Bp., 2002. 230). Petőfi nyelvhasználatában

is megvan a szenvedély kifejezésére szolgáló *tűz*-képzet: „A juhásznak... Szerelem *tüze* ég fiatal szívében” (PetőfiSz. *tűz* 6), „e szív, örök *tűzével*, Istenséged szent oltára lesz” (i. h.); s egy XX. századi felhasználás azt is mutatja, más szenvedély, érzelm kifejezésére is szolgálhat a *tűz* főnév: „S ti éjszaka örvényei s fekete *tűzei* szívemnek” (Füst Milán: Egy hellenista arab költő búcsúverse. Füst Milán Összes versei. Magvető Kiadó, Bp., 1969. 91). Radnóti szóhasználatában erre a jelentésre nincs adat, jóllehet hat csoportba oszlik a szó használata (*tűz*²): Először a 'gyors égési folyamat' jelentést mutatja be a szótár: „gyujts majd nagy *tűzet*, éhes | lángokkal égess meg! égess! | Engedj meghalnom, Édes! (Papírszeletek Engedj 2)”. A második csoportba a 'szabadban égő tűz; tábortűz' jelentés tartozik: „Pattogni s köpni szerettem volna, | mint a *tűz*, kit szikkadt emberek | ülnek körül [...] Köpködtem volna, mint a *tűz*, kinek | csak szalonnák fényes csöppje jut (1931. XII. 8. 8)”. A harmadik, a 'fegyveres tűzharc' jelentés a következő: „Voltak, akik fogukat csikorítva rohantak a *tűzben*, | s harcoltak, csak azért, mert ellene mitse tehettek (À la recherche... 11)”. A negyedik, ötödik és hatodik jelentéscsoportba átvitt értelmű használatot jelez BEKE JÓZSEF, így például: „Férfiak ülnek az árkok | partjain és a halál | mély *tűzeit* figyelik, | szálldos a vastag avar szaga már (Nyugtalan őszül 17)”; „pusztító láng; az elmúlás folyamata' *halál tüze*”.

A mai magyar (fesztelen) köznyelv néhány éve használja (feltűnő gyakorisággal) az *úgymond* szót. Tizenegyszer fordul elő a Balassi nyelvhasználatában, s mindannyiszor 'így szól(t)' jelentésben, példaképp: „Mondd meg, *úgymond*, uradnak, hogy ha szinte érthetetlen is, ugyan nem leszek azért világa-veszett, ugyan léssen azért szép szeretőm”, BalassiSz. *úgymond*. Katona Józsefnek nyelvhasználatából a BánkBSz. két előfordulást tartalmaz, Juhász Gyula egyszer használta a szót (I. JuhászSz.), Petőfi Sándor mindössze kétszer és ugyanebben a jelentésben (I. PetőfiSz.), Zrínyi mindössze egyszer élt vele: „Német és magyar fő sohasem lehet egy fő (*úgymond* ['úgy írta, mondta'] Bonfin.)” (ZrínyiSz.). Az *úgymond* hivatkozásigéje jelentése a kódexek korától a mai napig változóban van, már a kódexek korában megkezdődött mondatszóvá alakulása 'úgyszólván' jelentéssel (vö. BÜKY LÁSZLÓ, Az *úgymond* ige(alak) használatának múltjából és jelenéből. MNy. 2000: 79–89). Radnóti Miklós nyelvében ez a szó sem fordul elő, holott némely költeményében viszonylagos archaizmusnak lehetne eleme.

Az *elmerít* szócikke a ZrínyiSz.-ban a következő: „(átv) ~ *vmiben* 'okozza, hogy teljesen átadja magát vminek' Szerelem istene Delimánt vezeti, | Oda, hon nagy tűzben taszítani véli. [...] Cumilla ölében ottan *elmeréti*”. A képzet voltaképpen Petőfinél is megvan: „Ott állott a rózsa mellére akasztva, Mellyet Iluskája sírjáról szakasztta, Valami édesség volt érzésében, Ha János *elmerült* annak nézésében” (PetőfiSz. *elmerül*). S megint a XX. századból és ismét a szerelemre vonatkozóan: „Épp aznap, mikor sírtunk érted: *elmerültem* én is. Végláthatatlan | Gyönyörök szolgája lettem. Sötét tengerek fedik már tiszta ifjúságomat. | Egy hetairáé vagyok s mindörökre, érzem” (Füst Milán: Levél Oidiposz haláláról. Nyugat 1934: I, 297). Juhász Gyula „3. <átv> Teljesen átadja magát egy foglalatosságnak, érzésnek” jelentést használ: „Ő ül könyvével veszteg a sarokban És *elmerül* az áradó sorokban” (JuhászSz. *elmerül, sarok*). Radnóti költői nyelvében egyik ige sincs meg (a törzsanyagban), e képzetnek hiánya csaknem természetes a költő efféle vershelyeit ismerve: „Mióta készülök, hogy elmondjam neked | szerelmem rejtett csillagrendszerét; | egy képen csak talán, s csupán a lényegét (Tétova óda 1)” (*szerelem*).

A magyar lírában meglévő szóhasználati kapcsolatokra, illetőleg a gondolati képzetek folyamatosságára is bőven van példa. A ZrínyiSz. *vérhullás, vérontás, vérpaták és vércata-*

racta, vértó szavai rendre a fegyveres harccal ténylegesen együtt járó vérontással kapcsolatosak: „Gázol rettenetesül Zrini vértóban, | *Vércataractákat* indít meg pogányban” (*vércataracta*). Petőfi nyelvhasználatában jobbára romantikájának félreérthetetlen szóhasználati jelei a *vér* szóval alkotott összetételek: *vérfolyam*, *vérfolyó*, *vérpád*, *vérpanoráma*, *vérrózsa*, *vérszem(ű)*, *vérszolga*, *vértenger*, *vérvirág* (PetőfiSz.). Ezek egy vagy két előfordulásuk, így stílusalakító erejük különösen szembeötlő (az információelmélet alapján mondható: nagy a hírértékük). Radnóti költői nyelvében hús előfordulása a *vér* főnév. Csupán kettőt idézve is látható, hogy megjelenése a költő életének sajnálatos és tragikus eseményeivel függ össze: „az ország megvadult s egy rémes végzeten | vigyorgott *vértől* és mocsoktól részegen (Töredék 14)”, „Sárral kevert *vér* száradt fülemen (Razglednica 4: 7)” (*vér* 2). Érdeemes volna tüzetesen megvizsgálni a *vér*-hez kapcsolódó kontingenciákat, itt például a *mocsok* jelenik meg, de jellemzőnek látszik a költő nyelvében a *sár*-ral való kapcsolat is: „’olyan anyag, ami beszenneyez vmit’ Tündér vasárnap tűnik el most [...] vállakra kerülnek a [sí]lécek | s íme már, mint a *sár* | a hétfő úgy ragad ránk (Hazafelé 22)”. A *sár* szócikke tizenhét előfordulást jelez, és több vele kontingenciában lévő jelzőt (*erdei*, *lomha*, *meleg*, *rémes*, *sárga*, *vékonyka*). Figyelemreméltó: „immár a rémes *sár* ölében fekszel, | esőtől nedves deszkaszál takar” (*rémes*) – írja Radnóti Elégia Juhász Gyula halálára c. versében, és a már idézett Razglednicák utolsó két sora: „Der spingt noch auf, – hangzott fölöttem, | *sárral* kevert *vér* száradt fülemen”, vö. *sár* 1. Egyébként a *mocsok* is kevés előfordulású, három adatot tüntet föl a szótár, ezek idézhetők mint idevonható, az együtt-előfordulást mutató példák: „szenny; (átv) gonoszság’ háború van, látod, s utána rom, *mocsok* | marad csak és oly mindegy: átélem? meghalok? (Csodálkozol... 16)”; „’aljasság; gonoszság’ nyakig ülsz te megint a *mocsokban* | és amit írsz, újra | nagy pofonért kiabál (Az undor virágai-ból 5)”; „az ország megvadult s egy rémes végzeten | vigyorgott *vértől* és *mocsoktól* részegen (Töredék 14)”.

Juhász Gyula költői nyelvében 429 előfordulással a *bús* (~ *bus*) melléknév gyakori – a Nyugat más költőiéiben szintén –, ellenben Radnóti mindössze egyszer írja le: „kedvence már a *mák* s a bíborhúsu meggy, | a *bús* kamaszt ígöző méz és dió helyett (Mint észrevétlenül 15)”. Ez az adat jól mutatja, hogy az a meglehetősen szecessziós díszítő hajlam, amely a Nyugat első nemzedékére oly jellemző a mindent búsnak látó világnézettel párhuzamosan, már hiányzik Radnótinál, jöllehet minden oka megvolt rá, hogy *bús* jelzőkkel lássa el az érzelmi és tárgyi világ entitásait. A szecesszió kelléktárának egyik tárgya, a *mák* nála is megjelenik (l. az előbbi idézetben), a *mák* főnév második előfordulása már nem a látvánnyal kapcsolatos: „Olyan vagy, mint egy suttogó faág, | ha rámhajolsz, | s rejtelmes ízü vagy, | olyan vagy, mint a *mák* (Hasonlatok 1)”. Van még a Radnóti-szótárban *mákföld*, *mákszínruhás*, *mákvirágzirom* (egy-egy adattal). A *mák* szó és egy összetétele Füst Milánnál is megvan, és kétségtelen bizonyos szecessziós jellege: „E kis szőlőhegyen nézem a kék éjszakát | S a szótlan tökéek ezrét s a mozdulatlan, néma *mákvirágok*” (Ülvén..., Nyugat 1909: 2: 298–9); „Olyanok voltunk mint a *mák* | Hogy méreggel telik...” ([Címtelen vers], Teljes napló, Fekete Sas Kiadó, Bp. 1: 166.) „A *mákot* öntözöd? | S fellegeid között | Gondolsz-e reám is?” (i. h. 709–10). A Radnóti-szóhasználat inkább visszfénye a szecessziósnak ezt mutatja például az *arany* főnév huszonnyolc előfordulása (és még néhány összetétel: *aranyburok*, *aranybúza*, *aranydió*, *aranygolyó* stb.) Nem lelhető föl nyelvhasználatában a *lilium*, amely ugyancsak a szecesszióban használatos, vagy a *viola*, a *rózsa* ugyan előfordul hét adattal, de nem mindegyik virágnév. Fölhasználását inkább a téma kívánja, mint díszítő-

szeccesszív szándék: „alszik a kert, a faág, a fatörzsben a harkály, | kasban a méh, *rózsában* a rózsabogár (Éjszaka 4)”. A szeccessió kedvelte *lila* melléknév is egyadatú: „szemünk súlyos függönyét leeresztve | vak kezeinkkel játszunk szerelmet, mert | *lila* madarak ülnek a ködben | a lámpák alatt (Az áhitat... 6: 2)”. A *kék* huszonkilenc, a *sárga* tizenhat, a *zöld* tizenhárom, a *narancsszín* egy előfordulása. Körültekintő vizsgálat tárhatná föl, milyen szerepe van ezeknek a színjelöléseknek Radnóti lírájában, hiszen például a „pocsolyából villanó, *narancsszín* kacsacsőr” (*narancsszín*) egészen más indíttatású, mint a Nyugathoz tartozók többnyire szeccessziós színhasználata, vö. BÜKY: Nyr. 1979: 38–50.

Már Zrínyi Miklós műveiben is föllelhető a *szív* főnévnek a szerelem fogalmával való együtt-előfordulása (kontingenciája): „Cumilla szép haja megkötözé *szívét* | Ifju Delimán-nak”; hasonlóképpen ebben a toposzban: „Vallyon oly nagyok-é Mongybél [= Vezúv] lángjai, | Mint égő *szívemnek* lángos hatalmai?” (ZrínyiSz. *szív* 4). Füst Milán versében az érzelmek nagysága hasonlóképpen a *tűz* és *szív* kapcsolatából alakul: „Ő én völgyem, hegyem, | S ő én szép, barna feleségem, | S ő lány légi kéz, mely végigsimított homlokomat, | S ti éjszaka örvényei s fekete *tűzei szívemnek*” (Egy hellenista arab költő búcsúverse), l. BÜKY LÁSZLÓ, Képalkotás és képrendszer Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvben. Akadémiai Kiadó, Bp., 1989. 56. Radnóti szóhasználatában (tizennégy *tűz* főnévről tud a szótár) ez a meglehetősen hagyományos kapcsolatrend(szer) sem mutatkozik, illetőleg némi áttétellel: „szemközt katona ült, *szívén* egy szőke lány | világított (Cartes postales Chartres-ból... 3)”. Megtalálható viszont a fenyegetettséggel való összefüggés: „Esti béke, téged köszöntelek, [...] lassú *szívemben* ilyenkor lágyan | szenderg a folyton készülő halál (Alkonyi elégia 17). József Attila ezzel rokon megoldása: „Felnöttem már. Szaporodik fogamban | az idegen anyag, | mint *szívemben* a halál.” (Levegőt! Összes versei 2. Akadémiai Kiadó, Bp., 1984. 269). Egy majdani József Attila-szótár segitené a kutatást az illetén összefüggések föltárásában (is). A magyar lírai nyelvben bizonyos változatok élnek a halál fogalmának és a *szívnek* kapcsolatáról: **vmi tesz a halál a szívben*, **a szívben hordja a halált* feltételezhető mintájú kapcsolatok vannak, illetőleg lehetnek, vö. Füst Milántól: *S mint ki régen hordja már szívében a halált*, l. BÜKY LÁSZLÓ, Füst Milán metaforahasználatának alapjai (szótárszerű feldolgozásban). Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 2002. *hord, halál, szív*. A Radnóti-szótár ötvennégy *halál* előfordulásának vizsgálata megmutathatná, minő rendezettség van vagy nincs (azaz csekély vagy magas az entrópia) ezek használati helyzeteiben, vö. BÜKY LÁSZLÓ, „hallgatag király: rejtélyes elmulás!” – Füst Milán halálábrázolása. In: Lélek, halál túlvilág. Vallásfilozófiai fogalmak tudományközi megközelítésben. (Tanulmányok a transzcendensről 2.) Szerk. PÓCS ÉVA. Balassi Kiadó, Bp. 2001. 510–8.

A ’vízforgás’ jelentés mellett Balassi ’pusztulás’-ként is használja az *örvény* főnevet: „Segélj azért engem, kegyelmes Istenem, *Örvény* fenekére ne hagyj alámennem” (BalassiSz. *örvény*). Zrínyi gondolkodásában az *örvény* főnév a bűn fogalmához társul: „Sok bűnünk peniglen, mint levél a fákon, | Mint *örvény* tengeren” (ZrínyiSz. *örvény*). Ezekhez társítható példa a XX. századi Füst Milántól: „Vidám csapat jött láncos botokkal | Egy palotából [...] || Lánykák selyem bugyogóban s felöltözött urak: | Szép foguk között gyöngyözött bor! || Elcsendesedtem aztán: sirás fojtogat | S az *örvény* elragadott engem is! (Karnevál. Nyugat 1913: II, 791–2). Más Radnóti Miklós szóhasználata: „John Love, testvérem! A Tiszán láttalak forogni | a híd alatt ma. | *Örvény* vagy most, hogy megölték | benned a verset s barna szemeden | hogy féreg ül. Növekedj! [...] Megöltek. Most *örvény* vagy testvér. | Guta is

légy! mely | pörg és ha ugrik, helyre talál! | Együtt dolgozunk John Love; | *örvény* vagyok én is és guta! (1932. IV. 24. 1, 13)” (*örvény* 2). BEKE JÓZSEF ’nagy hatású szellemi erő’-nek értelmezi és ritkának minősíti használatot. Ezt a jelentésleírást a szótárszerkesztő *-gal jelöli, mint minden olyat, amelyet az ÉrtSz.-ban nem találhatni meg, ugyanis az ÉrtSz. jelentéseire alapozza a Radnóti-szótár jelentésleírásait. Ezt a szót Radnóti négyszer használja, Füst Milán lírájában hat, Karinthyében három előfordulása van. Füst Milán bizonyos kapcsolatrendszerben használja, amelyet például az *éjszaka örvényei* szóképe mutat, s ezáltal magas az entrópiája, Karinthy és úgy lehet Radnóti költői nyelvében az előfordulások helyi vonatkozása ad stílushatást, vö. BÜKY LÁSZLÓ i. m. 1989. 155–60).

A költői-írói nyelvhasználat bizonyos változását mutatja, hogy Arany Toldijában a *dolog* főnév legtöbbször ’munkavégzés’ jelentésű (ToldiSz.), korábban Zrínyi Miklós is használja az elvontságra vonatkozó jelentést: „Mivel minden *dolgoknak lelke* a rend, a hadban is... ez a legszükségesebb” (ZrínyiSz. *lélek* 8). A Nyugathoz kapcsolódó Füst Milán így ír: „[...] még a vonítás után, | Amely neked való, | Mely nem panasz, de melyben mégis minden *dolgok lelke* szól. Oh voníts nagy világ!” (Füst Milán: *Kutyák*. Nyugat 1934: 2: 61–2). Radnóti Miklós használatában is megvan a kissé elvontabb és általánosabb a ’gondolati tárgy’ jelentésben: „szemedben ott ragyog | egy messzi és örök *dolgokból* font világ (Csak csont... 3: 2)” (*dolog* 3).

Némelykor népnyelvi minősítésű szavakat is alkalmaz Radnóti, bár például a *megesik* ige lírai nyelvünkben korántsem példátlan, az ÉrtSz. Arany Jánostól és Tóth Árpádtól származó szövegdarabbal szemlélteti a „<Dér, harmat, köd, zúzmara> belep vmit” jelentést (Az ige egyébként a PetőfiSz.-ban nem fordul elő). Radnóti egy esetben használja: „(nép, ritka) ’(eső) ráhull vkire’ Itt született a legény s itt nőtt, | a lány is itt született s nőtt | *megeste* őket a langyos trópusi eső (Ének a négerről...)” (*megesik*). Az ige ilyen használatát Weöres Sándor lírájában is föllelhető: „A dér a kökényt *megeste*. | Hüvös és öreg az este” (*Valse triste*).

Az *orom* főnevet Petőfi Sándor tizenkét esetben írta le. Ezt a szót az ÉrtSz. a választékos kifejezőmód elemének tartja, s Radnóti a jóval kisebb terjedelmű oeuvre-ben tizenháromszor, példaképp: „Az *ormon* üldögélsz s térdeden néked ért | ifjú asszony alszik (Vihar előtt 1)” (*ért*²). Mindenesetre Radnóti fogalmazásmódja ezáltal is jelzi a költőre jellemző idillvágyat. (Más jelentésekben is megvan nála a szó, l. *orom*) Ez a tucatnál több előfordulás nem a közvetlen téma megszabta használati kényszer, hanem bizonyonnyal összefügg a költő stílusalakítási szándékával.

Bizonyos szavak megjelenése Radnóti nyelvezetében személyes sorsának alakulásával jár együtt: „Látod-e, esteledik s a *szögesdróttal* beszegett, vad | tölgykerítés, *barak* oly lebegő, felszívja az este”; „Rabságunk keretét elereszti a lassu tekintet | és csak az ész, csak az ész, az tudja, a *drót* feszülését”; „a bölcsrekókad napraforgók | mögött... | acélkék köd lebeg vízszintesen: | a vérre váró sűrű *drótsövény*”. Ezekben az idézetekben a *drót*, a *drótsövény*, a *szögesdrót* és a *barak* (mai írásmóddal: *barakk*) a munkatáborok világának tárgyi elemei. Az említett hírértékfogalom kapcsán tudnivaló: két *drót*, egy-egy *szögesdrót* és *drótsövény* szó fordul elő. Az egyszer előforduló szavak száma – számlálásom szerint – 3004, ezeknek a Radnóti versekben való előfordulási valószínűségük kisebb a többször előfordulóknál, ezáltal hírértékük magasabb, ugyanis a nyelvi elemek előfordulási valószínűségei kapcsolatba hozhatók a statisztikai valószínűségen alapuló Andrej Andrejevics Markov-féle folyamattal, illetőleg a SHANNON és WEAVER által még 1949-ben kidolgozott információelmélettel (SHANNON, ELWOOD CLAUDE – WEAVER, WARREN, A kommunikáció matematikai elméle-

te. Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár, Bp., 1986. 21, 59–65 et passim. Természetesen a (költői) nyelvben valamely elem használatának választása, vagyis az előfordulásának valószínűsége számos tényezőtől függ. Maguknak az elemeknek különböző a száma és a felhasználásmódja, s ez is befolyásoló tényező. Így a Radnóti-szótár *a* és *az* névelőinek számából (2168) meglehetősen nehezen lehet egyéni stílusvonatkozásokat kiszűrni, minthogy az egyes szavak előfordulásának is eleve vannak meghatározó tényezői, így a már említett téma, a költő személyes sorsának alakulásával kapcsolatos ábrázolt tárgyiasságok. Ezek közé még számos szó és kifejezés vonható: „(laktanyában) büfé, italmérés belsejében jellemző a kedvesemre vágyom | ...heverni lenn egy ágyon. | Vagy csak dudolni róla, fogam közt szűrve, halkan, | a *kantinmélyi* vad és gőzös zúrzavarban (II. ecloga 27)”; „repülőből ledobható robbanószerkezet’ szemed kékjét csodáltam épp az égen, | de elborult s a *bombák* fönt a gépben | zuhanni vágytak (Levél a hitveshez 27)”. Ebben az idézetben is és még több helyen megjelenik a *gép* különböző jelentésekben, amelyik mind az embert pusztító szerkezetek: „bombázó; bombákkal megrakott’ por száll, bombás *gép* száll | a por felett (Április II. 13)”; „repülőgép’ Ki *gépen* száll fölébe, annak térkép e táj (Nem tudhatom... 11); (Háborús napló 2: 3; Béke, borzalom 3; Lángok lobognak 11) // (halmazva) a gépek egyre jönnek, eltűnnek s újra mint | a hörgő örület lecsapnak újra mind! [...] csak hallgatod | a *gépet* s zúg füled, hogy most nem hallhatod [...] a *gépet* is, tudom jól, túlzottan megszerettem (II. ecloga 17, 23, 33)”; „harckocsi v. más katonai gépjármű’ hősi test, avagy | harci *gép* dülja fel [a mag] meleg helyét (Elégia 7)”. Petőfi Sándor annak idején ‘(a vonatot húzó) mozdony’ jelentésű gépről írt: „Ez a *gép* tán egyenest | Más világban megy velünk!”, továbbá Széchenyivel kapcsolatban emlegetett ‘munkát végző szerkezet’-et: „Meg sem nézte Kliegel *gépeit*, hanem küldte őt találmányával egyetemben nem tudom kihez és kihez” (PetőfiSz. *gép*). Sorolható lenne még számos olyan szó, amely többnyire éppen Radnóti lírája révén került bele a magyar költői nyelvbe: *akna*, *aknamező*, *marhakocsi* például: „Apró veremben apró *akna* bú”; „Volt, ahová lepecsételt *marhakocsikban* utaztak, | dermedten s fegyvertelen álltak az *aknamezőkön* (À la recherche... 16)”.

Talán már fenti néhány idézetből is észrevehetni, hogy BEKE Radnóti-szótárának értelmezéseit körültekintő módon írta meg. Az értelmezéseket valójában a szótár használói értékelik és használhatják majd hasznosságuk szerint. „Egyébként a szótár pontos stilisztikai minősítéseket nem ad, de igyekszik lehetőleg olyan idézetet közölni, amelyben költői eszköz található, sőt a költőre annyira jellemző hasonlat példáit egyrészt előnyben részesíti az azonos értékűnek tekinthető idézetek közlésekor, másrészt pedig a *mint* és az *akár* kötőszó szócikkében megkísérli ezt egy – jóllehet önkényes – rendszer szerint a lehető legtöbb példával illusztrálni. A költő legjellegzetesebb, leginkább egyéni és leginkább költői nyelvi eszközeit az »(átv[itt], ritk[a])« minősítés mutatja. Az esetleges nyelvhasználati minősítések (rég[ies], táj[nyelvi], nép[ies] stb.) rendszerint az ÉrtSz.-ével azonosak” – írja a szótár szerkesztője a bevezető tájékoztatóban (12).

A versekben, a versek ajánlásaiban, továbbá az egyes keltezésekben előforduló tulajdonneveknek, a tucatot el nem érő idegen kifejezésnek és néhány más kifejezésnek, illetőleg szöveghelynek a magyarázatát a 689–96. lapokon találhatja meg az olvasó. Ezek a jegyzetek hasznosnak mutatkoznak, hiszen, amint a szótár szerkesztője maga mondja (PÉTER LÁSZLÓRA hagyatkozva, 8), hogy míg a kritikai kiadásokat hasonló tárgyi magyarázatok, eligazítások jellemzik, a nagyközönség részére kiadott köteteket pedig nem, holott ezekben lenne fontosabb.

3. BEKE JÓZSEF az írói szótár igényeihez megfelelő alapossággal és apparátussal készítette el a Radnóti-szótárt. A címszóanyag felépítéséről megadja a szükséges és elégséges tájékoztatást, statisztikai adatokat közöl. A szótár címszavainak és alcímszavainak száma: 5153, ezek összes előfordulása: 24 326. Balassi Bálint verseiben és Komédiájában 4735 szó fordul elő (BalassiSz. 7, 16), mindkét számadat mutatja, viszonylag milyen kevés szóból is lehetséges jeles, maradandó lírát alkotni. Egyébként Petőfi nyelvéből 22 719 címszót állított össze a PetőfiSz. (4: 800), BEKE Zrínyi nyelvéből pedig 6882 címszót (ZrínyiSz. 32).

Sajnálatos: (a hivatalos hazai) tudományosság mérlegében a tudományos minősítések szempontjából a szótárak általában nem sokat nyomnak, némely esetben azonban úgy vélhetni, hogy ugyanakkor például az ún. PhD címek, amelyeket számos egyetemen szinte számolatlanul osztogatnak (néhánykor a dr. habil.-t úgyszintén), nincsenek Justitia ilyen eredményű mérlegelésének kitéve. Mindettől függetlenül BEKE JÓZSEF újabb szótára értékelhető tudományos munka, amely immár Radnóti lírájával együtt elválaszthatatlan része a jövőendő idők magyar műveltségének is. Ezért természetesen a Radnóti-szótár kiadóját, az Argumentum Kiadót elismerés illeti.

Jóllehet Radnóti Miklós lírai szókincsének szótárba foglalása BEKE JÓZSEF érdeme, ám a mostani és korábbi munkái közvetve a múlt században oly jeles tudós tanároknak is merituma, akiknél ő a XX. század közepe tájt a szegedi egyetemen nyelvészetet és irodalmat hallgatott, és akiktől bizonytalán a tanítás és a tudomány iránti elkötelezettséget is példaként kapta.

BÜKY LÁSZLÓ

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Nyelvrokonság és nemzeti tudat: állásfoglalás

A Magyar Nyelvtudományi Társaság kötelességének tartja, hogy hallassa szavát, ha nyelvi vonatkozású tudománytalan nézetek jelentkeznek. Márpedig szaporodni látszanak a különböző helyeken megjelenő olyan vélemények, amelyek ellentétben állnak a tudomány megállapításaival. Sajnálattal olvastuk, hogy olyan vélekedés jelent meg a kulturális államtitkár nevéhez kötődően is, amely szerint a nemzeti tudatot még ma is egy szerencsétlen – mert kizárólagos – finnugrista elmélet dogmái közé próbálják beszorítani.

Szakmai kötelességünk világosan kimondani, hogy a nyelvi rokonság kérdése sem ideológiai, sem politikai, sem érzelmi alapon nem tárgyalható, mégoly jó szándékú igyekezettel sem, hanem kizárólag nyelvtudományi alapon válaszolható meg. A nyelvtudósok már régen minden kétséget kizáróan igazolták, hogy a magyar nyelv a finnugornak nevezett nyelvekkel van rokonságban, mert szabályszerű eltérések és egyezések sorát mutatták ki ezen nyelvek nyelvtani szerkezetében és szavaiban. A finnugor nyelvrokonság tehát nem dogma, hanem nyelvtudományi körökben és a történeti nyelvtudomány általánosan alkalmazott módszereit elfogadók között mindenütt elismert, tudományosan igazolt tény.

A magyar nyelvtudomány művelői sohasem állították, hogy a magyar nyelv finnugor rokonsága a magyar nemzeti tudat egyetlen, kizárólagos összetevője. Más kérdés, hogy a finnugor nyelveket beszélő népek történetük folyamán – más népekhez hasonlóan – számos

néppel keveredtek, és különböző hatások érték őket. A nyelvrokonság másféle megközelítést kíván, mint például a genetikai vagy a kulturális rokonság – a nyelvrokonaitól messzire került és körülbelül három ezer éves magyar nyelv esetében is. A nemzeti tudatnak a nyelvrokonság csak az egyik, s nem is a legfontosabb összetevője.

Budapest, 2010. július 15.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság választmánya

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Északkelet-magyarországi személynevek a kései ómagyar korból*

Széles – Az adatokat l. **Szeles** alatt. < *széles* ? 'széles (homlokú, arcú, vállú, mellű, termetű)' (CsnSz.). Mm: H.

Szeles – **Földes** 1. [1435–1439]: Nobilis domina Kathÿ vocata filia Stephani de Arthan-haza nunc vero consors Mathie *Zeles* de feldes, no. (DL. 56710); **Szentgyörgy** 2. [1445–1448]: Johannes *Zeles*, jo. (DL. 81193); 1450: Johannes *heles* [o: Zeles], jo. (DL. 81193); **Litke** 3. [1450 k.]: Petrus *feles*, jo. (DL. 82987); **Újvár** 4. 1460/1461: Laurentii *Zeles*, jo. (DL. 70910); **Sényő** 5. 1466: Emerico *Zeles*, fam. ign., jo. (DL. 55839); **Tótkállo** 6. 1466: Paulus *Zeles*, jo. (DL. 55839); **Sásvár** 7. 1478: Johannes *Zeles* [de eadem Salfvar], no. (DL. 70985); **Márok** 8. 1521: Daud *Zeles*, inq. (DL. 82582). < *szeles* 'dühös' (NySz.) / 'hebehurgyán kapkodó, szeleburdi, meggondolatlan' (ÉrtSz.). – L. még **Széles**.

Szent – **Halmi** 1. 1478: Paulo *Zenth* (!), jo. (DL. 70985). < *szent* 'vallásos, ájtatos, kegyes' (NySz., CsnSz.).

Szentes – **Besenyőd** 1. [1435–1439]: Ladislaus *Zenthes* de Befenewd, no. (DL. 56710); **Kisvárd** 2. [1445–1448]: Johannes *fentes*, jo. (DL. 81193); 1449: Johannes *fentes*, jo. (DL. 81139); [1450 k.]: Johannes *fenthes*, jo. (DL. 82987); 3. 1449: Tomas *Zentes*, jo. (DL. 81139); 4. 1521: Mathias *Zenthes*, inq. (DL. 82582); 5. 1521: Joannes *Zenthes*, jo. (DL. 82582); **Kér** 6. [1460–1480]: Eliee *fenthes*, jo. (DL. 56700); **Újfal** 2. 7. 1479/1757: Georgium *Szentes*, jo. (DL. 10008). < *szentes* 'vallásos, ájtatos, kegyes, jámbor' (NySz.). Mm: H., E.

Szépszakállú – **Kisvárd** 1. [1445–1448]: Valentinus *fepfakalo*, jo. (DL. 81193). < *szép szakállú* 'ua.' (CsnSz.).

Szerény – **Száldobágyterem** 1. 1500: Petro *Zerenÿ*, jo. (DL. 73536). < *szerény* 'saját értékével, tehetségével, anyagi, társadalmi helyzetével, hatalmával nem dicsekvő, magát túl nem becslő, csendesen visszahúzódo <személy>' (ÉrtSz.).

Szívós – **Kisvárd** 1. 1521: Marcus *Zÿwos*, jo. (DL. 82582). < *szívós* 'sokat kibíró, kitartó' (TESz.).

Szőke – **Olcsva** 1. 1440: Nicolao *Zewke*, jo. (DL. 55194); 1440: Nicolao *Zewke*, jo. (DL. 55201); 1447: [Nico]lao *Zewke*, jo. (DL. 55346); **Bátor** 2. 1446: Ladislai *Zeke*, jo. (DL. 13934); **Majány** 3. 1446: Andreas *Zeke*, jo. (DL. 13934); **Szászfalu** 4. 1450: Andreas

* L. MNy. 2010: 251–3.

Zewke, jo. (DL. 70896); **Geszteréd 5.** [1450–1470]: Michael *Zewke*, jo. (DL. 56701); **Hatház 6.** 1451: Johannes *Zewke*, jo. (DL. 14467); **Hegyes 7.** 1451: Stephanus *Zewke*, jo. (DL. 14467); **Márok 8.** 1453: relict Michaelis *fewke*, jo. (DL. 81139); **9.** 1453: Fabianus *Zewke*, jo. (DL. 81139); **Badaló 10.** 1453: Johannes *fewke*, jo. (DL. 81139); **Újfal. 11–12.** 1460: Mathie et Petro *Zewke*, jo. (DL. 55673); 1461: Michaele et Petro *Zeke*, jo. (DL. 55686). A másolatban vsz. hibásan szerepel a *Michaele* név. **Lelesz 13.** [1460–1480]: Johannes *Zeuke*, jo. (DL. 48185); **[Semjén] 14.** 1468: Anthonius *zewkee*, jo. (DL. 55872); [1468 u.]: Anthonius *Zeek* (!), jo. (DL. 55872) = Szökő 2; **15.** 1468: Gerardus *zewkee*, jo. (DL. 55872) = Szökő 3; **Gút, Aba, Körtvélyes 16.** 1470: Michael *Zewke*, jo. (DL. 17017); **Dábóc 17–19.** 1478: Thomas et Mathÿvs atque Emericus *Zevke* [de eadem dabocz], no. (DL. 70985); **Kálmánd 20.** 1500: Michaele *Zewke*, jo. (DL. 73536); **21.** 1500: Dionisio *Zevke*, jo. (DL. 73536); **Nagypalád 22.** 1509: Antonio *Zewke*, jo. (DL. 71106); **Feketeardó 23.** 1513: Stanislaó *Zewke*, jo. (DL. 86743); **Jánk 24.** 1521: Thomas *Zeuke*, jo. (DL. 82582); **25.** 1521: Paulus *Zeuke*, jo. (DL. 82582). <szőke 'szalmasárga színű <hajú, szőrű>' (TESz.).

Szökő – [Semjén] 1. 1468: Mathias *Zekee*, jo. (DL. 55872); [1468 u.]: Mathyas *Zekee*, jo. (DL. 55872); **2.** 1468: Anthonius *zewkee*, jo. (DL. 55872); [1468 u.]: Anthonius *Zeek* (!), jo. (DL. 55872) = Szőke 14; **3.** 1468: Gerardus *zewkee*, jo. (DL. 55872) = Szőke 15. <szőkő 'ugráló, táncoló' (TESz. szökik). Mm: Ts.

Szörnyű – Gút, Aba, Körtvélyes 1. 1470: Benedictus *Zornyw*, jo. (DL. 17017). <szörnyű 'rettenetes, borzasztó' v. 'szennyes, tisztátalan' (TESz.).

Szöszke – Jánk 1. 1521: Mattheus *Zezke* (!), jo. (DL. 82582); **2.** 1521: Vrbanus *Zezke* (!), jo. (DL. 82582); **Ricse 3.** 1521: Gregorius *Zezke*, jo. (DL. 82582). <szöszke 'szőke' (TESz.).

Talpas – Geszteréd 1–2. [1450–1470]: Anthonius et Gregorius *Talpas*, jo. (DL. 56701); 1459/1821: Anthonium *Thalpas*, jo. (DL. 55654); **3.** [1450–1470]: Benedictus *Talpas*, jo. (DL. 56701); **Márok 4.** 1453: Sthanislaus *talpas*, jo. (DL. 81139); **[Semjén] 5.** 1468: Benedictus *talpas*, jo. (DL. 55872); [1468 u.]: Benedictus *Talpas*, jo. (DL. 55872); **6.** 1468: Petrus *talpas*, jo. (DL. 55872); [1468 u.]: Petrus *Talpas*, jo. (DL. 55872). <*talpas* 'széles talpú, lábú; nagy lábú' (NySz.). Mm: Ts.

Táncos – Tekeháza 1. 1450: Franciscus *Thanczos*, jo. (DL. 70896); **Machos 2.** 1459: Gregorio *Thanchus*, jo. (DL. 55658/a.); **Lelesz 3.** [1460–1480]: Mychael *tanchos*, jo. (DL. 48185); **Apafalva 4.** 1513: Stephano *Thanczos*, jo. (DL. 86743); 1523: Stephano *Thanczos*, jo. (DL. 71174); **5.** 1513: Luca *Thanczos*, jo. (DL. 86743). <*táncos* 'táncot kedvelő' (ÉrtSz., KÁLMÁN 1989⁴: 85).

(Folytatjuk.)

N. FODOR JÁNOS

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

153. **Zsilinszky Éva:** Az angol vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 2003.
154. **Pethő József:** A halmozás alakzata. A halmozás fogalmának, típusainak és funkcióinak vizsgálata (Krúdy Gyula Szinbád ifjúsága című kötete alapján). 2004.
155. **Olaszy Gábor:** Hangidőtartamok és időszerkezeti elemek a magyar beszédben. 2006.
156. **Zelliger Erzsébet:** Az első magyar nyelvű népének és művelődéstörténeti háttere. A Zsigmond-kori Húsvéti népének keletkezésének körülményei, nyelvi kérdései. 2006.
157. **Mátai Mária:** A magyar szófajttörténet általános kérdései. 2007.
158. **Dér Csilla Ilona:** Grammatikalizáció. 2008.
159. **Farkas Tamás:** Családnév-változás Magyarországon. 2009.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

219. **B. Gergely Piroska:** A felekezetek hatása az erdélyi keresztnévhasználatra a reformáció és ellenreformáció korában. 2003. 1000 Ft.
221. **Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében.** Szerk. **Kiss Jenő.** 2004. 1500 Ft.
222. **Szenczi Molnár Albert:** *Novae grammaticae ungaricae libri duo.* Új magyar grammatika két könyvben. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2004. (Ez a szám könyv-árusi forgalomban nem kapható!)
224. **Regionális dialektusok, kisebbségi nyelvhasználat.** A 2005. október 20–21-i somorjai konferencia előadásai. Szerk. **Vörös Ferenc.** 2005. 1500 Ft.
225. **Vallanak a neveink múltjáról és jelenéről.** Magyar névtani kutatások Szlovákiában. Névtani konferencia Nyitrán 2005. jún. 2–4. Szerk. **Vörös Ferenc.** 2006. 1500 Ft.
226. **Pereszlényi Pál:** A magyar nyelv grammatikája. *Grammatica Linguae Ungaricae.* Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2006. 2000 Ft.
227. **Varga Józsefné Horváth Mária:** 18–19. századi személynevek a Rábaközéből. Adattár. 2007. 2000 Ft.
- 228/1. **Nyelv, területiség, társadalom.** A 14. Élőnyelvi Konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai. Szerk. **Zelliger Erzsébet.** 2007. 3000 Ft.
- 228/2. **Komáromi Csipkés György:** A magyar nyelv magyarázata. *Hungaria illustrata.* Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2008. 2000 Ft.
229. **Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet.** Budapest, 2008. április 17–18. Szerk. **Korompay Klára, Terbe Erika, C. Vladár Zsuzsa, Zsilinszky Éva.** 2009. 2000 Ft.
230. **Tsétsi János:** Helyesírási-grammatikai megjegyzések. *Observationes Orthographico-grammaticae.* Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2009. 800 Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 2000 Ft.
 Wespérmi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 3000 Ft.
 Domonkos-kódex. 1517. 1990. 3500 Ft.
 Nádor-kódex. 1508. 1994. 5000 Ft.
 Kazinczy-kódex. 1526–1541. 2003. 3000 Ft.
 Pozsonyi Kódex. 1520. 2004. 2000 Ft.
 Tihanyi Kódex. 1530–1532. 2007. 4000 Ft.
 Török Bálint deákjának, Martonfalvai Imrénének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
 Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 2000 Ft.
 Kézírtos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: *Institutiones.* XVII. és XVIII. század. 1998. 2000 Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

A teljes lista olvasható a Társaságunk honlapján: www.mnyt.hu

A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).

Kódexkiadások: Szent Margit élete. 1990. 336 Ft; Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450 Ft; Gömör-kódex. 1516. 2001. 1500 Ft.

A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I–X. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995–2006. Kötetenként 4000 Ft. (Társasági tagoknak 3000 Ft.)

Köszöntő Janitsek Jenő 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 2000. 500 Ft.

Győr-Moson-Sopron megye földrajzi nevei. I. A kapuvári járás. Közzétette Hegedűs Attila. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. Győr, 1998. 1500 Ft.

Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése. Közzéteszik Hajdú Mihály és munkatársai. 1–9. Bp. (Kötetenként 1000, ill. 2000 Ft.)

Varga Józsefné Horváth Mária: Történeti személynévek a Rábaközéből (1690–1895). Győr, 2006. 1500 Ft.

Mazurka Károly: Szuhogyi palóc tájszótár. Szerk. N. Fodor János. Bp., 2008. 1990 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

Számunk szerzői

Dr. Büky László, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 6722 Szeged, Egyetem u. 2–6., buky@hung.u-szeged.hu – *Dr. N. Fodor János*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, nfodorj@ludens.elte.hu – *Dr. Haader Lea*, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr u. 33., haader@nytud.hu – *Dr. Károly Krisztina*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Angol-Amerikai Intézet, 1088 Budapest, Rákóczi út 5., karoly.krisztina@btk.elte.hu – *Dr. Kertész András*, Debreceni Egyetem, Germanisztikai Intézet, 4010 Debrecen, Pf. 47., andraskertes@ yahoo.de – *Dr. Máta Mária*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, matai@ludens.elte.hu – *Dr. Mizser Lajos*, Nyíregyházi Főiskola, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 4400 Nyíregyháza, Sóstói út 31/B, mizserlajos@gmail.com – *Dr. Nagy Levente*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Román Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/D, nagy.levente@btk.elte.hu – *Dr. Péter Mihály*, – *Dr. Sebestyén Zolt*, Nyíregyházi Főiskola, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 4400 Nyíregyháza, Sóstói út 31/b., sezs@freemail.hu – *Dr. Szabó József*, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 6722 Szeged, Egyetem u. 2. – *Szentgyörgyi Rudolf*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, szrudolf@gmail.com – *Dr. Szili Katalin*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/B, szili.k@t-online.hu – *Dr. Veszprémy László*, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 1014 Budapest, Kapisztrán tér 2–4., veszpremlaszlo@gmail.com – *Dr. Vörös Ferenc*, Nyugat-magyarországi Egyetem, Savaria Egyetemi Központ, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 9700 Szombathely, Károlyi Gáspár tér 4., voros99@freemail.hu – *Dr. Zelliger Erzsébet*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, zelliger@ludens.elte.hu.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Kiss Jenő elnök* címére (1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A) kell küldeni. – Az évi tagsági díj 4000 Ft, nyugdíjasoknak 2000 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyesen, gyeden lévőknek 1000 Ft. Pártolói tagdíj 10000 Ft. – A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, III. em. 324. szoba), vagy befizethetők a Társaság Erste Bank 11991102–02102971 számú csekk számlájára. A Társaság köszönettel fogadja a személyi jövedelemadó 1%-ára tett felajánlásokat; adószám: 19007665-1-41.

Félfogadási idő: kedd (a felolvasó ülések előtt): 14–16.30, csütörtök: 10–12 óráig. Telefon (félfogadási időben): 485-5200/5121 mellék.

A Társaság honlapja: www.mnyt.hu, ímélcíme: tarsasag@mnyt.hu.

EGYÉB TUDNIVALÓK

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél, ímélben: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303-3440. További információ: +36-80-444-444. • Megvásárolható a *Kis Magiszter Könyvesbolt*ban (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796). • Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891, ímél: batthyany@kultur-press.hu) • Éves mutató: Kiss Gabriella. Szedte az Argumentum Kiadó. Tördelte Láng András. Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme. A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~magaryarnyelv/>. Ímélcímünk: magaryarnyelv@c3.hu.

Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to *Magyar Nyelvtudományi Társaság / Hungarian Linguistic Society*, Budapest, Múzeum krt. 4/A, H-1088 Hungary. E-mail: magaryarnyelv@c3.hu. Web: <http://www.c3.hu/~magaryarnyelv/>. Distributed in Hungary by Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága. Subscriptions accepted by newspaper carriers, and in the Magyar Posta Zrt. office: 1008 Budapest, Orczy tér 1. E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu. Distributed outside Hungary by Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: +36-1-201-8891, e-mail: batthyany@kultur-press.hu).

Folyóiratunk állandó támogatója
az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága.

Folyóiratunknak ezt a számát
támogatta:

Nemzeti Kulturális Alap

ISSN 0025–0228 (nyomtatott)

HU ISSN 1588-1210 (online)

The Hungarian Language

Journal of the Society of Hungarian Linguistics

Managing Editor

LORÁND BENKŐ

Editor

DEZSŐ JUHÁSZ

Technical Editors

TAMÁS FARKAS, RUDOLF SZENTGYÖRGYI

Editorial Board

IMRE BÉKÉSI, LÁSZLÓ HONTI, FERENC KIEFER,
JENŐ KISS, ISTVÁN NYOMÁRKAY, FERENC PUSZTAI,
ÁRPÁD SEBESTYÉN, PÉTER SIPTÁR, ISTVÁN SZATHMÁRI

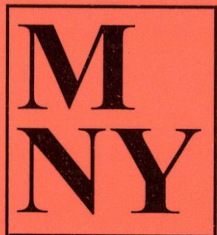
Advisory Board

ELŻBIETA ARTOWICZ (PL), DANILO GHENO (I),
RIHO GRÜNTAL (FIN), VALENTIN GUSEV (RU),
JÁNOS PÉNTEK (RO), SUSAN GAL (USA),
EBERHARD WINKLER (D)

CONTENTS

<i>Kertész, András</i> : Why should the linguist get out of bed in the morning? Or: Chomsky's "revolutions" and the historiography of generative linguistics	257
<i>Mátai, Mária</i> : Some issues in the history of Hungarian parts of speech	269
<i>Zelliger, Erzsébet</i> : Beyond (and this side of) the Seven Seas: Tracing place names with a Hungarian connection	283
<i>Szentgyörgyi, Rudolf</i> : Greek place names in The deed of foundation of the Abbey of Tihany	295
<i>Vörös, Ferenc</i> : A preliminary sample from the Atlas of Hungarian Family Names	308
<i>Károly, Krisztina</i> : Shifts of lexical repetition in Hungarian-English translation: Repetition in the light of the universals of translation	322
Minor Contributions. <i>Csákváry, Orsolya</i> – <i>Veszprémy, László</i> : The Black Sea in Anonymus' chronicle and in Scandinavian sources	339
Etymologies. <i>Mizser, Lajos</i> : Verbiás. – <i>Vucskómező</i> . – <i>Sebestyén, Zsolt</i> : Perecseny	343
Spoken Hungarian. <i>Szabó, József</i> : On dialectal <i>kupa</i> 'dip, pit'	346
Historiography. <i>Szili, Katalin</i> : The first Hungarian school grammar for Italians (Zsigmond Deáky, <i>Grammatica Ungherese Ad Uso Degli Italiani</i> . Roma, 1827.)	353
Reviews. <i>Haader, Lea</i> : Borbála Keszler – Klára Lengyel, <i>Ungarische Grammatik</i> . – <i>Péter, Mihály</i> : Kemény Gábor, <i>A nyelvtől a stílusig. Válogatott tanulmányok, cikkek [From language to style. Selected papers]</i> . – <i>Nagy, Levente</i> : <i>Dictionarium Valachico-Latinum</i> . <i>Primul dicționar al limbii române</i> [The first dictionary of the Romanian language]. – <i>Büky, László</i> : Beke József ed., <i>Radnóti-szótár</i> . <i>Radnóti Miklós költői nyelvének szókészlete</i> [A Radnóti dictionary. The word stock of Miklós Radnóti's poetic language]	360
Society News. <i>The Board of the Society of Hungarian Linguistics</i> : Linguistic affinity and national consciousness: a statement	380
Data from the History of Hungarian. <i>N. Fodor, János</i> : Late Old Hungarian personal names from North-East Hungary	381

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

ALAPÍTVÁ: 1904-BEN

106.

ÉVFOLYAM

2010.

4. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
ARGUMENTUM KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

Technikai szerkesztők:
FARKAS TAMÁS, SZENTGYÖRGYI RUDOLF

Szerkesztőbizottság:
**BÉKÉSI IMRE, HONTI LÁSZLÓ, KIEFER FERENC,
KISS JENŐ, NYOMÁRKAY ISTVÁN, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SIPTÁR PÉTER, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Nemzetközi tanácsadó testület:
**ELŽBIETA ARTOWICZ (PL), DANILO GHENO (I),
RIHO GRÜNTAL (FIN), VALENTYIN GUSZEV (RU),
PÉNTEK JÁNOS (RO), SUSAN GAL (USA),
EBERHARD WINKLER (D)**

TARTALOM

<i>Szentgyörgyi Rudolf</i> : A Tihanyi alapítólevél görög helynevei	385
<i>Rácz Anita</i> : Szláv népeveink jelentéstörténetéhez	396
<i>Varga Józsefné Horváth Mária</i> : A XVIII. századi győr-újvárosi személynévhasználat. Szociolingvisztikai szempontú megközelítés	410
<i>Fóris Ágota</i> : A szaknyelvkutatás modelljei és módszerei: szociolingvisztikai megközelítés	424
<i>Kalcsó Gyula</i> : Lehetett-e Sylvester János egy bécsi nyomtatványtöredék magyarra fordítója?	439
Kisebbségi közlemények. <i>Büky László</i> : A „Tartózkodó Kérelem” ritmikájához	450
Szó- és szóhasználati magyarázatok. <i>Kicsi Sándor András</i> : Datolyaszilva, hurma	454
Élőnyelv. <i>Borbély Anna – Vargha András</i> : Az I variabilitása öt foglalkozási csoportban. Kutatások a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú beszélt nyelvi korpuszban	455
Szemle. <i>Hoffmann István</i> : Benkő Loránd, A Szóvárd-kérdés. Fejezetek egy ómagyar nemzetség történetéből. – <i>Kis Ádám</i> : Európai helyesírások. Az európai helyesírások múltja, jelene és jövője. – <i>Balogh Judit</i> : Régi nyelvtanaink hasonmás kötetek újabb kiadásáról. – <i>Zelliger Erzsébet</i> : Bokor József, Nyelviség és magyarság a Muravidéken. – <i>Cs. Jónás Erzsébet</i> : A Nyugat stílári sokszínűsége	470
Társasági ügyek. <i>Bauko János</i> : Megemlékezés Telekiné Nagy Ilonáról (1933–2010). – <i>Kiss Jenő</i> , Pusztai Ferenc 70 éves. – <i>Juhász Dezső</i> : Szabó József 70 éves. – <i>Murádin László</i> 80 éves. – <i>Dr. Kazinczy Ferenc</i> : Üzenet a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak	497
Nyelvtörténeti adatok. <i>N. Fodor János</i> : Északkelet-magyarországi személynévek a kései ómagyar korból	506

A Tihanyi alapítólevél görög helynevei*

III. A Tihanyi alapítólevél *tichon* helyneve. – A *petra* helynév görög etimológiáját – mint láttuk – igen sok érv támogatja. A történelmi kontextus, azaz a X. századi bizánci–magyar, illetőleg a XI. századi kijevi–magyar kapcsolatok ismeretében akár görög, akár szláv névadók feltételezése is lehetségesnek látszik. Korábbi megállapításainkat azonban valószínűtlenné tehetné, ha nevünk egyetlen görög névreliktumként lenne azonosítható a Dunántúlon (ezen belül az alapítólevél szórványai között). A rá vonatkozó fejtegetés minden bizonnyal megalapozottabbnak tűnnék, ha akadna még hasonlóan görög etimológiájú helynév a korai magyar névanyagban. Azon túl, hogy vélhetően görög eredetű a már említett *Pentele* (eredetileg az egykori ortodox monostor titulusának neve), és esetleg a pécsi egyházmegye alapítóleveléből ismeretes *Thapeon* (DHA. 58) – e nézetek kifejtésére ezúttal nincs mód –, magában a Tihanyi alapítólevélben is találunk görög etimonú helynevet, s ez nem más, mint annak a szigetnek a neve, ahol a görög és/vagy szláv szerzetesek *petrá*-nak nevezett otthonukat kialakították: *Tihany*.

1. A helynév szláv személynévi eredete. – A *tichon* helynevet SZAMOTA ISTVÁN a magyar nyelvérzék számára nem áttetsző etimológiájú nevek között sorolja fel (1895: 145). *Tihany* helynevünk szláv eredetét a korai kutatásoktól mindmáig lényegében általános konszenzus övezi. Különbségek csupán abban mutatkoznak, hogy a név közvetlenül közszoí (melléknévi), avagy személynévi eredetű-e?

A melléknévből történő legkorábbi közvetlen származtatást (olvasói levélből) SIMONYI idézi: „*Tichu*, *ticha*-ból ’csöndes’ lett Tihany”, és – bár nem nagy meggyőződéssel – akár lehetségesnek is tartja: „Hogy *Tihany* a szláv melléknévből származik, az lehetséges, bár nem találom ennek ilyenféle származékát a szótárakban” (1896: 563). A közvetlen közszoí származtatást újabban KRISTÓ GYULA képviselte: „Szláv köznévi eredetű [...] *Tichon*nak a neve” (2000: 23).

A helynév személynévi eredete a legkorábbi vélekedés a lehetséges magyarázatok sorában: „valamely Ticho nevű lakosról vagy birtokosról igen könnyen nyerhette nevét” (T. V. 1863: 22). A két lehetőséget mérlegelő SIMONYI is inkább ez utóbbi felé hajlik: „Sokkal valószínűbb, hogy már a szlávok a Tichon nevű szentről vagy valamely ilyenévű birtokosról nevezték el a helyet” (1896: 563–4).

* Második közlemény. Az elsőt I. MNy. 2010: 295–307.

Az általánossá vált értelmezés kidolgozása, mely szerint a helynév szláv személynévből származik, MELICH JÁNOS nevéhez fűződik. MELICH értelmezése szerint: „Mivel a szláv-ságban a *tichъ, tihъ* (csendes) melléknévből számtalan helynév [...] és személynév [...] és ebből helynevek [...] keletkezett [...], azt tartom, hogy e név szláv *Tihoń* vagy *Tihońa* [...] személynévből való” (1903: 331, 1903–1905. 1/2: 129). Később a két lehetőséget a *Tihoń* névre szűkíti (1914: 104, 1915–1917: 342). Ezt a származtatást tette magáévá a későbbi kutatástörténet (KNEZSA 1938: 429; BÁRCZI 1951: 13; FNESz. *Hernádtihany, Tihany*; ZELLIGER 2005: 22; FEHÉRTÓI 2006: 168–9; HOFFMANN 2007b: 8–10, 2010: 43–6).

A szláv személynév etimológiájának feltárását is MELICH JÁNOS nevéhez köthetjük. MELICH két lehetőséget is említ: „a név a szláv-ságban egy *Tichomir, Tichoslav* stb. [...] személynévből vagy egyenesen a szláv *tichъ* („still”) melléknévből a szláv becéző *-oń* [...] képzővel alakult kicsinyített név” (1914: 104). E lehetséges kettős etimológiát veszi át BÁRCZI, rá építve pedig változatok nélküli biztos olvasatot ad: [*tixony*] (1951: 13). Már most meg kell jegyeznünk, hogy a szláv nyelvekben és nyelvváltozatokban az *-ń* végű névváltozat ritkább (és olykor első szótagi *i > e* hangváltozással kombinálódik), ezért e magyarázat érvényét őrizendő nem minden nehézség nélküli egy „össz-szláv” szóvégi depalatalizációt feltételeznünk. S mivel az *nb ~ ě > n* depalatalizáció egyébként sem jellemző a szláv nyelvekben, így eleve problematikus a szláv-ságban elterjedt [*tixon*] ~ [*t'ixon*] névformák forrásának a [*tixoń*] változatot tekinteni.

A szláv névalak létrejöttének mikéntjét nem feszegeti sem KISS LAJOS (FNESz. *Hernádtihany, Tihany*), sem ZELLIGER ERZSÉBET (2005: 22), sem FEHÉRTÓI KATALIN (2006: 168–9).

A kérdést HOFFMANN ISTVÁN veti fel újól (2007b: 8–10, 2010: 43–6). A kutatástörténetben először a helynév közvetlen szláv származásának lehetőségét vizsgálva megállapítja, hogy a név végi formáns nem fordul elő a szlávban helynévképzői funkcióban. Ezután ő is visszakanyarodik a személynévi eredet-hez. A kicsinyítő képző kérdését azonban már nem veszi vizsgálat alá, BÁRCZIRA hivatkozva az általános véleményhez csatlakozik: „A *Tihany* helynév személynévi háttérül szláv személynévi példákat szokás felhozni [...], amelyet a szláv *tichъ* többől *-oń* becéző képzővel alakult formának tartanak” (HOFFMANN 2007b: 124, 2010: 44).

A személynévből helynévvé vált *Tihany* vonatkozásában szokás még – a birtoklást kifejező formáns hiányára hivatkozva – magyar eredetű helynévadást feltételezni. Ehhez megjegyzésként azt fűzöm hozzá, hogy elméletileg ilyen esetben is elképzelhető a szláv névadás. Az óslávban ugyanis ún. birtokos melléknevet a közismert *-ov/-'ev-* mellett többféle formáns is létrehozhat. Így pl. (hímnemű alakban) a *-jb > -'b'*: *Avraam-jb > Avraaml'b* (BALECZKY–HOLLÓS 1965: 98). Ennek mintájára: *Tichon + jb > Tichonjb > Tichon'b*. A formáns tehát látszólag el is tűnik a név végéről, azt a benyomást keltve, mintha a helynév pusztán személynévből jött volna létre. Így lehetséges továbbá, hogy több déli és keleti szláv település – nyilvánvalóan

¹ A formánsra ZOLTÁN ANDRÁS hívta fel a figyelmemet. Külön is köszönöm a szláv nyelvi adatok értelmezésében nyújtott segítségét.

egykori szláv névadóktól származó – mai neve: *Vladimir ~ Vlagyimir*. (Hangtani okokból ugyanis mind a korábbi *Владимиръ* személynév, mind a belőle képzett *Владимиръ* birtokos melléknév egyaránt *Владимир* lett.)

2. A *Tichon* személynévéről. – A *Tichon* név (az írásváltozatok széles skálájától eltekintünk) család névként – az internetes kereső eredményének tanúsága szerint – szép számban fellelhető minden, kultúrájában európai gyökereket őrző kontinensen. A magyar statisztikákat tekintve: a 2009-es on-line telefonkönyv (9 *Tihany* és 509 *Tihanyi* mellett) 16 *Tihon*, 1 *Tichon* és 1 *Tichony* családnévviselőt említ. A 2007. január 1-jei népesség-nyilvántartás szerint – mely egyben még több névváltozatot mutat – a kettős és az utótaggal bővülő nevektől eltekintve 2238 *Tihanyi*, 1 *Tihányi*, 69 *Tihany* mellett 3 *Tehányi*, 3 *Tichon*, 6 *Tichony*, 81 *Tihon* és 1 *Tihoni* családnévű személyt találunk².

Ezzel szemben a *Tichon* nevet utónévként Magyarországon nem lehet anyakönyvezni (vö. LADÓ 1972; LADÓ–BÍRÓ 1998; Nytl. un. f.), csupán a hazánkban élő bolgár, horvát, ruszin, szerb és ukrán fiúgyermekek kaphatják meg (S. DÁVID szerk. 2004).

Széttekintve a nagyvilágban keresztnévként elsősorban a szláv (jellemzőbben a keleti és déli szláv) nyelvterületen élő, illetve onnan származó személyek viselik. Görögországban csupán az egyházi (szerzetesi) névadásban találkozunk vele, ezen kívül másutt sem igen jellemző. Mindez megerősíteni látszik a név szláv eredetét.

A régiségben találkozunk még a név latin *Tycho* változatával, különösen a latin neveket kedvelő reneszánsz idején, l. pl. Tycho (de) Brahe (1546–1601), dán csillagász.

A történeti magyar személynévanyagban a kutatás mindeddig csupán egyetlen adatot mutatott fel: a Tihanyi összeírás (1211) említ egy *Tichon* nevű személyt Aszófőről (PRT. 10: 505; ÁSznt. *Tichon*). A hely Tihanyhoz való közelsége felveti a közvetlen helynévi eredetet, amint ezt HOFFMANN ISTVÁN észrevételezi (2007b: 9, 2010: 45). Felmerülhet még esetleg a Sopron vármegyei 1507: *Thyonfalwa* helynév előtagja, ezt azonban CSÁNKI a *Tiván* névvel azonosítja (3: 664; vö. HOFFMANN 2007b: 10, 2010: 45).

Van azonban egy későbbi, bőségesen dokumentált *Tichon ~ Tichan* nevünk Kövesdről: 1325/1398: Paulo, Demetrio, *Tihan* et Orozlan, filiis Arnoldi (F. 8/2: 656; PRT. 10: 607, 608); 1390: Paulus, Demetrius, *Tychon* et Orozlan, filii Arnoldi (PRT. 10: 587); 1397/1398: Thoma, filio *Tihan* de Kuesd; Thomas filius *Thihan* (PRT. 10: 605); 1397/1398: Thomas, filius *Tihan*; Thomas, filius *Tihan* de Kuesd; Thomas, filius *Thihan* (PRT. 10: 602–5, 608, többször, függő esetekben is). A hely közelsége itt is felveti a közvetlen helynévi eredet lehetőségét.

3. *Tichon* mint szláv egyházi név. – Amint említettük, a *Tichon* utónév (keresztnév) igen népszerű főként (de nem kizárólag) az ortodoxia szlávsá-

² Köszönettel tartozom FARKAS TAMÁSNAK a népesség-nyilvántartási, valamint a kisebbségi anyakönyvezéssel kapcsolatos adatok rendelkezésemre bocsátásáért.

gában. A keleti egyház számos *Szent Tyihon*-t tisztel³. A korábbi időkben említjük Kresztogorszki Szent Tyihont (†?), Szolovki Tyihon szerzetest (†?), Kalugai Tiszteletreméltó Tyihon apátot (†1492), Luhovi Szent Tyihont (†1503), Turukhani Áldottemlékü Tyihon szerzetest (†1682). A XX. század is adott *Tyihon* nevű szentet az orosz egyháznak: Szent Tyihon (†1925) moszkvai pátriárkát. Az ő példaképe az orosz egyházban talán legismertebb és legnépszerűbb *Tyihon* nevű szent: Zadonszki Szent Tyihon (†1783) püspök. Az ő eredeti neve Vaszilij Ivanovics Bellavin. Az új név jelzi, hogy Zadonszki Tyihon szerzetes volt (a keleti egyház püspökei gyakorta szerzetesek, ennek – amint erre a bizánci–kijevi kapcsolatokra vonatkozóan már utaltunk – elsősorban egyházjogi háttere van). Életrajzából tudjuk, hogy szerzetesi nevét (*Tyihon* nevű szláv szentek közül bőségesen választhatott volna) a hit terjesztésében való elkötelezettsége okán ókori szent példaképe, Ciprusi Szent Tükhon iránti tiszteletből vette fel. Ez pedig számunkra azt jelzi, hogy jóval a szlávok keresztény hitre térése előtt létezett már *Tichon* nevű szent, azaz a név nem szláv eredetű.

4. *Tichon* mint görög név. – Ciprusi Szent Tükhon (Ἀγιος Τύχων, †425) Amathusz város püspökeként a hit terjesztése iránti buzgólkodása okán vált híressé (pogány templomokat rombolt le, antik szobrokat tört össze stb.), néhány csodája pedig a gabonatermesztéshez, illetve a szőlőműveléshez kapcsolja (vö. ΤΣΟΛΑΚΙΔΗ 2001: 545; Pauly–Wissowa *Tychon* 3). Első életrajzírója Johannes Eleemosynarios (†620), az életrajz 610 és 619 között készült (Pauly–Wissowa *Tychon* 3; vö. MOMIGLIANO 1994: 261; USENER 1907: 7). Korai kódexek vonatkozó szövegeinek aprólékos filológiai feldolgozása alapján átfogó monográfiában dolgozza fel életét és tiszteletét HERMANN USENER (1907). Ciprusi Szent Tükhon személye kétségtelenül nagyban hozzájárult a *Tichon* név elterjedéséhez és népszerűvé válásához az ortodox szláv világban.

A névalak *Tükhon* > *Tikhon* változását az magyarázza, hogy – az *itacizmus*-nak nevezett hangváltozás eredményeként – a névben szereplő görög *υ* legkésőbb a X. századra mindenütt *i*-nek hangzott (GYÓNI 1943: 165–6). Megjegyzendő továbbá, hogy az ószláv *i* nem palatalizálta az előtte álló *t*-t (vö. ZOLTÁN 2007: 210 kk.), szemben például a későbbi orosz névalakkal. Ez a görög–ószláv névváltozat kerül át a magyarba, a szóvégi *n* > *ny* palatalizáció magyar belső fejlemény (első írásos nyoma a XVII. század végéről való).

A *Τύχων* név a korai görög kereszténységben elterjedt lehetett, ezt a nevet viselte valamivel korábban a szintén ciprusi Tamasszosz püspöke, a Kr. u. 381-ben összeült konstantinápolyi egyetemes zsinat egyik résztvevője (Pauly–Wissowa *Tychon* 2).

A név eredete a IV–V. századi görög kereszténységnél jóval régebbre nyúlik vissza. A közismert sorsistennő, *Tükhé* férfi párja egy kevésbé ismert, fallikus istenség, *Tükhón* (vö. ΒΕΡΕΤΤΑΣ 1997: 449; KERÉNYI 1977: 101; Pauly–Wissowa *Tychon* 1). Maga a névalak a *τυγχάνω* ige származéka, annak hímnemű aktív aoristos participiuma.

³ E szakaszban a *Tichon* név a későbbi orosz névformának (*Тихон*) megfelelő szabályos átírással (*Tyihon*) szerepel.

A gör. *τυχών* igenév jelentése: '(aki) célba ért; (aki) célba talált' → 'sikerés; szerencsés; boldog'.

A latinos *Tycho* (< *Tükhón*) névváltozat szintén a görög eredetre utal, vö. gör. *Platón* ~ lat. *Plato*; gör. *Apollón* ~ lat. *Apollo*; gör. *León* ~ lat. *Leo* stb.

A szlávoknál népszerű név csupán népetimológia hatására tagolódhatott be a *Tichomil*, *Tichomir*, *Tichoslav*-féle nevek közé, van azonban saját névcsaládja is: *Τύχα*, *Τύχη*, *Τύχιος*, *Τύχικος* (lat. *Tychicus*; pl. Pál apostol egyik kísérője), *Tychonius* ~ *Ticonius* (pl. a IV. századi donatista teológus); vö. még BEPETTAS 1997: 448–9. (Megjegyzendő, hogy a Martyrologium Romanum Ciprusi Szent Tükhont pontatlannul, az utolsóként említett névalakkal veszi fel: MR. jún. 16.)

A „Magyarországi nemzetiségi és etnikai kisebbségek utónévkönyve” a kínált keresztnevek etimológiáját is közli. A bolgár és a horvát rész összeállítói a *Tichon* (*Tihon*) nevet nem, csupán a *Tiho* nevet említik, az előbbi a 'csendes' jelentésű közszóból eredezteti (S. DÁVID 2004: 54–5), míg az utóbbi a *Tihomir* rövid változatának tekinti (i. m. 332–3). A ruszin, szerb és ukrán nevek összegyűjtői azonban a *Tichon* (*Tihon* ~ *Tihin*) nevet veszik fel, a ruszin névtár összeállítója 'boldog' (i. m. 622–3), a szerbé 'szerencsés, sikeres' (i. m. 734–5), az ukráné pedig 'szerencsés' jelentéssel (i. m. 952–3) görög névnek tartja.

Hasonlóképpen egységes képet mutatnak a kérdéses szláv nyelvek mérvadó névetimológiai szótárai, melyek a *Tichon* (*Tihon* ~ *Tyihon*) nevet görög névként közlik⁴: ДОУЧИНОВИЋ 2002: 65; HANKS–HARDCASTLE–HODGES 2006: 383; Илчев 1969: 485; ПЕТРОВСКИЙ 1984: 209; REVEN 2003: 102; ŠIMUNDIĆ 1988: 339; ТИХОНОВ–БОЯРИНОВА–РЫЖКОВА 1995: 332; VASMER 1953–1958. 3: 109; stb.

5. *Tichon* a magyar helynévadásban. – Az tehát világosan kirajzolódni látszik, hogy a *Tichon* névnek etimológiaiilag nincs köze a szláv *tichъ* tőhöz, végső etimonja is, és eredeti személynévi változata is a görög nyelvben leli magyarázatát. A szláv nyelvterületre jellemző széles elterjedtsége, sőt népszerűsége művelődéstörténeti tényezőkkel magyarázható. Kérdés azonban, hogyan viszonyul mindez a magyar helynévadáshoz.

Amennyiben a *tichon* (TA.) névre vonatkoztatva is feltételezzük a *petra* kapcsán részletezett görög vagy görög-szláv helynévadást, a következőket állapíthatjuk meg:

1. A *Τύχων* (már itacizmussal: [*tixon*]) név a Balaton szigetén alapított bazilita monostor védőszentjére, titulására utal. A névadó (ún. missziós) szent a X. századi bizánci politikának megfelelően könnyen válhatott a görög szerzetesek által létrehozott, de Bizánciótól távol fekvő monostor patrónusává. Az András-féle alapítás feltételezése esetén ugyanez elmondható a XI. század „magyar pogányságához” – vö. Vata-féle lázadás – kapcsolható attitűdről is.

2. A monostor „hivatalos” görög elnevezése – analógiák figyelembevételével – minden bizonnyal *Ἅγιος Τύχων* 'Szent Tikhon' volt.

3. A puszta személynévből származó helynévadás nem magyar sajátosság csupán, patrocíniumi nevek esetében a görög névadás is ezt az eljárást alkalmaz-

⁴ Köszönetet mondok HAJDÚ MIHÁLYNAK a szláv személynév-etimológiai szótárak rendelkezésére bocsátásáért.

za. Az ilyen típusú helynév nagyon gyakori a görögség körében (a számtalan példára l. Görögország térképét). Elvben a szláv névadás is eredményezhetett volna – mint láttuk – olyan végső névalakot, amin nem látszik a formáns, ez esetben azonban [*tixony*] elsődleges névalakot várnánk, melyre nincs adatunk a XVII. század végéig.

4. A mai görög névhasználat⁵ gyakran rövidíti az *Ajosz* 'szent' jelzőt (*Aj*), arra azonban nemigen akad példa, hogy – éppen a személynevektől, illetve a személynevekhez metonimikusan kapcsolt nem településnévi helynevektől (pl. vendéglő) való megkülönböztetés okán – teljesen elmaradna. Esetünkben minden bizonnyal – különösen a név további metonimikus alkalmazása kapcsán – magyar fejleményről lehet szó, l. pl. *Pentele*. (A *szent* névelem elmaradásához vö. TÓTH V. 2008: 96, 100.)

5. A monostor „hivatalos” neve mellett (a korábban bemutatott *petra* monostorokéhoz hasonlóan) itt is használatban lehetett a *petra* 'sziklába vájt barlang, lakóhely' → 'monostor' megnevezés a szerzetesek otthonának köznévi jelölésére, mely nem mellesleg a '(víz fölé) magas(odó) szikla', és a 'sziklába vájt barlang(lakás)' jelentésbeli motivációnak egyszerre felel meg.

6. A *Tichon* név denotatív jelentése metonimikusan terjedt át a szigetre (hogy a TA.-ben valóban a teljes szigetet jelöli-e, annak mikrofilológiai megfontolásaitól ezúttal eltekintek), ahogyan például a Duna-sziget Szent Pantaleon monostorának neve a Duna jobb partján fekvő, annak feltételezett birtokán utóbb létrejött település nevévé vált (vö. még: patrocíniumi nevek). Később a helynév szintén metonimikusan a bencés monostort, úgy is mint intézményt (vö. pl. 1251: *Abbate de Tychon* 'Tihany apátja', ill. 'a tihanyi apát', ti. jelenlétében, F. 4/2: 115), majd a várat (1321: *Castellanus de Tykon* 'Tihany várnagya', Cs. 3: 17) is jelölte, még később az apátság tövében kialakult település nevévé (is) vált.

7. A sziget földjeit, szőlőit művelő magyar és szláv névhasználók átvették e neveket, de a bazilita szerzetesélet megszűnte után a köznévi *petrá*-t a volt szerzetesi lakóhely, a barlangok (*Petra* talán ennek kapcsán válhatott tulajdonnévvé), míg a *Tichon* nevet a sziget, a tágabb értelemben vett „hely” (vö. „in loco qui uulgo dicitur tichon”) megnevezésére alkalmazták. Az ortodox monostor titulusa a feledés homályába vészett (a *Tichon* név nem transzparens a magyar, és „máshogyan transzparens” a szláv névhasználók számára), a bencés monostor később ideérkező szerzetesei – a régiről nem tudva – a remetességnek új titulust választottak Szent Miklós személyében (vö. AO. 1: 176; DHA. 282; PRT. 10: 496, 516, 534, 547). A titulus nem folyamatos volta erősítheti azt a véleményt, miszerint a *petrá*-nak nevezett hely esetleg valóban *locus*, azaz lakatlan hely volt a bencés szerzetesek ideérkezésekor (szemben a jól megfontolt elhallgatással), vagyis, ha a bizánci alapítás lehetőségére gondolunk, a korábbi lakók kihaltak vagy elköltöztek, a kijeви alapítás feltételezése esetén pedig András valóban eltávolította őket a szigetről.

8. Mindennek következményeként az 1055-ös *tichon* adatra vonatkozóan a BÁRCZINál kizárólagosként megadott [*tixony*] olvasatot (1951: 13) célszerűnek látszik [*tixon*]-ra módosítani. Ennek valószínűségét erősítheti, hogy – amint erről már több ízben említést tettünk – az oklevélbeli adatokban a névvégi *-ny*-nek – bár

⁵ A mai görög névhasználatra vonatkozó információt ZSUPÁN EDINÁnak köszönöm.

a helyesírás a legkorábbi időkben nem tesz különbséget az *n* és *ny* írásmódja között – a XVII. század végéig nem bukkanunk a nyomára.

Egyetlen kérdés merül még fel, tudniillik a történelmi Magyarország területén további három *Tihany* helynevet találunk: mi ezek viszonya a feltételezett görög eredetű helynévadáshoz? A helynevek adatai: 1. *Hernádtihany* Abaúj vármegyében (Sároshoz is számították), Kassától északra: [1263]/1264: *Tehan*; 1293: *Thehan*; 1351: *Thyhan*; 1491: *Thehan* (Gy. 1: 151; Cs. 1: 219, 313; FNESz. *Hernádtihany*; KMHsz. *Tihany*). 2. *Tihany-puszta* Rimaszombat mellett, Gömör vármegyében: 1430: *Thehan* (Cs. 1: 148). 3. *Tehany Szerém* vármegyében a Duna jobbpartján, Csöröghöz tartozó birtok: 1477–8: *Thehan* (Cs. 2: 254).

Mindhárom hely a mai Magyarországon kívül, folyamatos szláv–magyar vegyes lakosságú területen található. A viszonylag kései adatok egy kivétellel az *e-s* névváltozatot tükrözik, vélhetően névvégi palatalizált *-ny*-nyel: *Tehany* ~ *Tehány*. Az egyetlen kivételes adat (1351: *Thyhan*) talán a mindenütt ismert dunántúli *Tihany* (az apátság neve) analógiájának a következménye, ahogyan később a hivatalos(sá váló) névadásban is mindegyik név (a szerémségi kivételével, melyről nincs több adatuk) analogikusan *Tihany*-ra módosul. E késői (*e-s*) helyneveknek nyilvánvalóan semmi közük a feltételezett görög helynévadáshoz, ezek szláv személynévből alakultak. Egyébként e helynevek minden bizonnyal ugyanannak a görög etimológiájú *Tichon* névnek a nyelvi-nyelvjárási változata(i).

IV. Összefoglalás. – A Tihanyi alapítólevél két szórványa: a *p&ra* nagy valószínűséggel, a *tichon* kétséget kizáróan görög etimonra visszavezethető név. A Tihanyi-félszigeten végzett régészeti kutatások egyértelműen bizonyították, hogy az egykori szigeten – még az I. András-féle alapítás előtt – görögkeleti (bazilita) szerzetesek éltek. A két név etimológiai összecsengése, valamint a vonatkozó régészeti kutatások eredményeivel való egyeztetethetősége arra utal, hogy e helynevek az itt élő szerzetesek névadásának nyomán születhettek. E névadók Kijevből Andrással érkező görög és szláv szerzetesek lehettek, de az is elképzelhető, hogy Tihany bazilita monostora közvetlenül bizánci görög alapítású. Úgy tűnik, hogy a X–XI. században mindkét elképzelésnek adottak a történelmi és művelődéstörténeti feltételei. Bármelyik lehetőséggel is számolunk, a Tihanyban egykor élt keleti szerzetesek lakhelye eredetileg görög tulajdonnévi és köznévi megnevezést kapott.

Kulcsszók: etimológia, görög eredetű helynevek, *petra*, *tichon*, Tihanyi alapítólevél.

A hivatkozott irodalom

- ARBEL, BENJAMIN – HAMILTON, BERNARD – JACOBY, DAVID 1989. *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204*. Frank Cass and Company, London–Totowa.
- ADAMIK BÉLA 2006. *Nyelvpolitika a Római Birodalomban*. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- BALECZKY EMIL – HOLLÓS ATTILA 1965. *Ószláv nyelv*. Tankönyvkiadó, Bp.
- BÁRCZI GÉZA 1951. *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Akadémiai Kiadó, Bp.

- BENDEFY LÁSZLÓ – V. NAGY IMRE 1969. A Balaton évszázados partvonalváltozásai. Műszaki Könyvkiadó, Bp.
- BENKŐ LORÁND 1967. Az idegen eredetű szókészlet. In: MNyT. 278–306.
- BENKŐ LORÁND 2003. Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről. Akadémiai Kiadó, Bp.
- BENKŐ LORÁND 2009. A Szovárd-kérdés. Akadémiai Kiadó, Bp.
- ΒΕΡΕΤΤΑΣ, ΜΑΡΙΟΣ 1997. Μέγα ονομαστικόν η τα ονόματα των Ελλήνων. Όλα τα αρχαία ελληνικά ονόματα και η ιστορία τους. [Κ. π.] Αθήνα.
- BibliaiLex. = HERBERT HAAG, Bibliai Lexikon. Szent István Társulat, Bp., 1989.
- BOLLA ILONA – RÖTTLER FERENC szerk. 1967. Szemelvények az 1526 előtti magyar történelem forrásaiból 1. Tankönyvkiadó, Bp.
- CHOLNOKY JENŐ 1935. Tihany földrajza. In: CHOLNOKY JENŐ – VISKI KÁROLY – ERDÉLYI LÁSZLÓ, Tihany. A Balatoni Társaság Könyvtára 1. Athenaeum, Bp. 15–42.
- CSEMEGI JÓZSEF 1948. A tihanyi barlanglakások. Archeológiai Értesítő 3. sorozat, 7–9: 398–402.
- DAI. = Constantinus Porphyrogenetus, De administrando imperio. Kiadása és fordítása: MORAVCSIK 1950.
- S. DÁVID EMESE szerk. 2004. Magyarországi nemzetiségi és etnikai kisebbségek utónévkönyve. Aranyhal Könyvkiadó, Bp.
- ДОЈЧИНОВИЋ, БИЉАНА 2002. Књига имена. Креативни Центар, Београд.
- DÖLGER, FRANZ – WIRTH, PETER 1977. Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565–1453. 2. Regesten von 1204–1282. (Corpus der Griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit A, 1.) C. H. Beck, München.
- EKF. = Az Első Katonai Felmérés 1763–1785. [Magyar Királyság] / The First Military Survey 1763–1785. [The Kingdom of Hungary] / Die Erste Militärische Aufnahme 1763–1785: Königreich Ungarn. Arcanum Adatbázis Kft., Bp., 2006.
- ERDÉLYI LÁSZLÓ 1908. A tihanyi apátság története. Első korszak. Az apátság önállósága. 1055–1701. A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története 10. Stephaneum, Bp. [Adattárként hivatkozás: PRT. 10.]
- ÉRSZEGI GÉZA 1975. Dunapentele a középkorban. In: FARKAS GÁBOR szerk., Fejér Megyei Történeti Évkönyv. Tanulmányok és források Fejér megye történetéhez 11., A Fejér Megyei Levéltár évkönyve 9. Székesfehérvár. 7–42.
- ÉRSZEGI GÉZA 1993. A tihanyi alapítólevél (fordítás). In: SZ. FARKAS ARANKA szerk., A tihanyi alapítólevél. F. Szelényi Ház, Veszprém. 1–4.
- ÉRSZEGI GÉZA szerk. 2004. A tihanyi alapítólevél. Bencés Apátság, Tihany.
- FEHÉRTÓI KATALIN 2006. Az 1055. évi Tihanyi alapítólevél személy- és helyneveinek eredetéről. Névtani Értesítő 28: 161–70.
- FERINCZ ISTVÁN 1997. Az óorosz irodalom. In: ZÖLDHELYI ZSUZSA szerk., Az orosz irodalom története a kezdetektől 1940-ig. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 26–47.
- FONT MÁRTA 1998. Oroszország, Ukrajna, Rusz. Balassi Kiadó, Bp.
- FONT MÁRTA 2001. A kijevi Rusz. In: SZVÁK GYULA szerk., Oroszország története. Második, javított kiadás. ELTE, Ruszisztikai Központ, Bp. 5–61.
- FUXHOFFER, DAMIANUS 1858–1860. Monasteriologiae regni Hungariae (1–2). Recognovit, ad fidem fontium revocavit et auxit MAURUS CZINÁR. Emich, Pestini.

- GERSTNER KÁROLY 2003. A magyar nyelv szókészlete. In: KIEFER FERENC szerk., A magyar nyelv kézikönyve. Akadémiai Kiadó, Bp. 117–57.
- GERSTNER KÁROLY 2006. A magyar nyelv szókészlete. In: KIEFER FERENC főszerk., Magyar nyelv. Akadémiai Kiadó, Bp. 437–80.
- GYÓNI MÁTYÁS 1943. A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. Kir. M. Pázmány Péter Tudományegyetem, Görög Filológiai Intézet, Bp.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1983. István király és műve. 2. kiadás. Gondolat, Budapest.
- HANKS, PATRICK – HARDCASTLE, KATE – HODGES, FLAVIA 2006. A Dictionary of First Names. Second edition. University Press, Oxford.
- HOFFMANN ISTVÁN 2007a. A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. Akadémiai doktori disszertáció. Kézirat, Debrecen. <http://real-d.mtak.hu/37/2/HI-DISSZ.pdf>.
- HOFFMANN ISTVÁN 2007b. A tihanyi alapítólevél szórványaihoz: *Tichon, Balatin, Petra, Fuk*. Névtani Értesítő 29: 7–22.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- HOLLER LÁSZLÓ 2001. Szent Demeter és a magyar királyi korona. Magyar egyháztörténeti vázlatok. 13. 3–4: 5–17.
- Илчев, Стефан 1969. Речник на личните и фамилни имена у българите. Изд. на БАН, София.
- KERÉNYI KÁROLY 1977. Görög mitológia. Második kiadás. Szukits Könyvkiadó, Szeged.
- KISS LAJOS 1979. Tautologische slawisch-ungarische Mischnamen in der ungarländischen Toponymie. *Studia Slavica* 25: 231–9.
- KNIEZSA ISTVÁN 1938. Magyarország népei a XI.-ik században. In: SERÉDI szerk. 1938: 365–472.
- KOMÁROMI LÁSZLÓ 2007. A bizánci kultúra egyes elemei és közvetítő tényezői a középkori Magyarországon. *Iustum Aequum Salutare* 3. 1: 215–28. (= KOMÁROMI LÁSZLÓ 2008. A bizánci kultúra egyes elemei és közvetítő tényezői a középkori Magyarországon. In: HORVÁTH PÁL szerk., Adalékok a magyar jogi kultúra fejlődéstörténetéhez. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 61–77.)
- KOMJÁTHY MIKLÓS 1955. A tihanyi apátság alapítólevelének problémái. *Levéltári Közlemények* 26: 27–47.
- KRISTÓ GYULA 2000. Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134: 3–44.
- LADÓ JÁNOS 1972. Magyar utónévkönyv. Akadémiai Kiadó, Bp.
- LADÓ JÁNOS – BÍRÓ ÁGNES 1998. Magyar utónévkönyv. Vince Kiadó, Bp.
- MELICH JÁNOS 1903. Szláv jövevényszavaink. (Hetedik közlemény.) *Nyelvtudományi Közlemények* 33: 273–372.
- MELICH JÁNOS 1903–1905. Szláv jövevényszavaink 1/1–2. Franklin, Bp.
- MELICH JÁNOS 1914. Keresztneveinkről. *Magyar Nyelv* 97–107, 149–56, 193–9, 248–55.
- MELICH JÁNOS 1915–1917. Egy fejezet a történeti magyar hangtanból. *Nyelvtudományi Közlemények* 44: 333–72.
- MKatLex. = Magyar Katolikus Lexikon I–. Főszerk. DIÓS ISTVÁN. Szent István Társulat, Bp., 1993–.
- MOMIGLIANO, ARNALDO DANTE 1994. *Studies on Modern Scholarship*. University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London.

- MORAVCSIK GYULA 1938. Görög nyelvű monostorok Szent István korában. In: SERÉDI szerk. 1938: 387–422.
- MORAVCSIK GYULA 1950. Bíborbanszületett Konstantín. A görög szöveget kiadta és fordította: MORAVCSIK GYULA. Közoktatástügyi Kiadóvállalat, Bp.
- MR. = Martyrologium Romanum. Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano, 2004. (Magyar fordítása: Római Martyrologium. Szent István Társulat, Bp., 2010.)
- Nytl. un. f. = Az MTA Nyelvtudományi Intézete által anyakönyvi bejegyzésre alkalmasnak minősített utónevek jegyzéke, férfinévek. <http://www.nytlud.hu/oszt/nyelvmuvelo/utonevek/osszesffi.pdf>.
- ODB. = The Oxford Dictionary of Byzantium 1–3. Ed. ALEXANDER PETROVICH KAZHDAN. Oxford University Press, New York – Oxford, 1991.
- Pauly–Wissowa = AUGUST FRIEDRICH PAULY, Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung 1–83. Hrsg. GEORG WISSOWA. Metzler, Stuttgart, 1894–1974.
- Petralia Sottana = <http://www.petraliasottana.net/storia.htm>.
- ПЕТРОВСКИЙ, Н. А. 1984. Словарь русских личных имен. Издание 3-е, стереотипное. Русский язык, Москва.
- PROVATAKIS, THEOCHARIS MICHALIS 1991. Meteora: a kolostorok és szerzeteségek (!) története. Michalis Toubis, Athén.
- PRT. = A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története 1–12/B. Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ – SÖRÖS PONGRÁC. Stephaneum, Bp., 1902–1916.
- RB. = Regula Sancti Benedicti. Magyar fordítása: SÖVEGES 1993.
- REVEN, ZDRAVKO 2003. Kada slavisi imendan? Izbor imena svetaca i njihovi imendani. U Pravi Tenutak, Đakovo.
- RÓMER FLÓRIS 1868. A barlangokról, nevezetesen a magyarhoni lakott barlangokról. Archaeológiai Közlemények 7.
- RÓNA-TAS ANDRÁS 1999. Magyarság és kereszténység a honfoglalás előtt. Vigilia 64: 808–20.
- SERÉDI JUSZTINIÁN szerk. 1938. Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulójára 2. MTA, Bp.
- SIMONYI ZSIGMOND 1896. Tihany eredete. [Felelet olvasói levélre.] Magyar Nyelvőr 563–4.
- ŠIMUNDIĆ, MATE 1988. Rječnik Osobnih Imena. Drugoje izdanje. Matica Hrvatska, Zagreb.
- SÖVEGES DÁVID 1993. Szent Benedek Regulája: fordítás. 2. kiadás. Bencés Kiadó, Pannonthalma.
- STOURNARAS, STEFANOS 1990. Meteora. A szentszklák története. E. O. T. (Görög Turisztikai Hivatal), Kalambaka.
- SZAMOTA ISTVÁN 1895. A tihanyi apátság 1055-iki alapítólevele mint a magyar nyelv legrégibb hiteles és egykorú emléke. Nyelvtudományi Közlemények 25: 129–67.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2008. A Tihanyi alapítólevél latin szövege és helyneveinek lokalizálása. In: BÖLCSKEI ANDREA – N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk., Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Bp. 255–67.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010. A tihanyi alapítólevél szövege. In: HOFFMANN 2010: 21–41.
- ТИХОНОВ, А. Н. – БОЯРИНОВА, А. З. – РЫЖКОВА, А. Г. 1995. Словарь русских личных имен. Школа-Пресс, Москва.
- H. TÓTH IMRE 1999. Cirill és Metód a Kárpát-medencében. Vigilia 64: 821–6.

- TÓTH PÉTER 2001. Egy bizánci szent Magyarországon, egy magyar szent Bizáncban. Szent Demeter magyarországi kultuszáról. Magyar Könyvszemle 125: 3–19.
- TÓTH PÉTER szerk. 2007. Szent Demeter. Magyarország elfelejtett védőszentje. Balassi Kiadó, Bp.
- TÓTH VALÉRIA 2008. Településnevek változástudományja. Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen.
- TÖRÖK JÓZSEF 1990. Szerzetes- és lovagrendek Magyarországon. Panoráma, Bp.
- ΤΣΟΛΑΚΙΔΗ, ΧΡΙΣΤΥ Δ. 2001. Αγιολόγιο της Ορθοδοξίας. Έκδοση Β' βελτιωμένη και επηξημένη. Εκδόσεις Χ. Δ. Τσολακίδη, Αθήνα.
- T. V. 1863. Tihanyinak neve, földjének minősége, fekvése, az apátsági egyház, régi irat. Balaton-Füredi Napló. 22. [A szerzői név csupán monogrammal jelezve.]
- USENER, HERMANN 1907. Der Heilige Tychon. B. G. Teubner, Leipzig–Berlin.
- VASMER, MAX 1953–1958. Russisches etymologisches Wörterbuch 1–3. Winter, Heidelberg.
- Veszpr. Reg. = KUMOROVITZ L. BERNÁT, Veszprémi regeszták / Regesta litterarum ad episcopatum et capitulum ecclesiae Veszpremiensis pertinentium 1301–1387. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II/2.) Bp., 1953.
- VMH. = Vetera Monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. Maximam partem nondum editam ex tabulariis Vaticanis deprompta collecta ac serie chronologica disposita ab AUGUSTINO THEINER. 1. Ab Honorio PP. III usque ad Clementem PP. VI. 1216–1352. 2. Ab Innocentio PP. VI. usque ad Clementem PP. VII. 1352–1526. Romae, 1859–1860.
- WERNER, ERNST 1953. Die gesellschaftlichen Grundlagen der Klosterreform im 11. Jahrhundert. Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin.
- ZalaOkl. = Zala vármegye története. 1. Oklevéltár (1024–1363). 2. Oklevéltár (1364–1498). Szerk. NAGY IMRE – VÉGHÉLY DEZSŐ – NAGY GYULA. Zala vármegye közönsége, Bp., 1886–1890.
- ZELLIGER ERZSÉBET 2005. A Tihanyi Alapítólevél. Bencés Kiadó, Pannonhalma.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2007. Széjegyzetek az „Etimológiai szótár”-hoz. Magyar Nyelv 208–23.
- ZSILINSZKY ÉVA 2003. Szókészlettörténet. [Ómagyar kor.] In: MNyt. 372–92.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF

Greek place names in The deed of foundation of the Abbey of Tihany

The exploration of immediate Greek (Byzantine)–Hungarian linguistic contacts is a long-standing debt of research in Hungarian historical linguistics. In linguistic studies of Hungarian place names scattered in *The deed of foundation of the Abbey of Tihany* (1055), the possibility of Greek etymologies has hardly ever arisen so far. This paper starts from the archeologically supported assumption that Byzantine Greek monks did live in the Tihany Peninsula in the eleventh century. This is witnessed by two place names occurring in contemporary documents. One of these is *p&ra* ‘Petra’, localizable near the Abbey of Tihany, and the other is *tichon* ‘Tihany’ itself. The Greek origin of *Petra* is supported by the fact, established by archeological research, that the place it refers to was a monastery hewn in living rock, founded by Greek monks and constructed according to their habits. In addition, the place chosen (an island) and the name (monasteries called *Petra* ‘rock-cavity’ can be found elsewhere in the period) both suggest Greek, rather than Slavic, foundation. This assumption

is further supported by ecclesiastical and legal historical evidence. – The name *Tihany*, assumed earlier to be of Slavic origin and go back immediately to a personal name and ultimately to *ticho* ‘silence’, was merely connected to the family of names like *Tihomir*, *Tihoslav* by folk etymology. In fact, it is the participle of the Greek verb *τυγχάνω*, turned into a personal name. In the Eastern Church, St. Tychon of Cyprus († 425), the Bishop of Amathus was especially highly respected; due to his active missionary work, he may have been especially suited to become the patron of a monastery founded by Greek (or Greek and Slavic) monks.

Keywords: etymology, place names of Greek origin, *petra*, *tichon*, The deed of foundation of the Abbey of Tihany.

RUDOLF SZENTGYÖRGYI

Szláv népneveink jelentéstörténetéhez*

Az ómagyar kori helynevekben megjelenő, az idők során különböző jellegű jelentésváltozáson átment népnevek vizsgálatával már két írásomban is foglalkoztam. Az egyikben az ún. nyugati népek (RÁ CZ 2009), a másikban a törökségi népek (RÁ CZ 2010) megnevezéseinek változásait mutattam be, különös tekintettel a szemantikai sajátosságaikra. Mostani munkám célja a Kárpát-medencében jelen lévő szláv népek elnevezéseinek vizsgálata. A három írás elvi és módszertani alapjai azonosak, így ezek újbóli bemutatásától e helyen eltekintek.

1. *Rác* ~ *szerb*. – A XII–XIII. század fordulóján Anonymus a *rác*-ok földjéről (*[tʃer]ram rachy ~ racy*) is beszélt e népcsoportot magyar néven nevezve. A *rác* népnév a XII. században a délszláv Sr̂b törzs központjaként működő dél-szerbiai *Raŝ* város nevéből alakult (TESz., K NIEZSA 1955: 454). A magyar *rác* névvégi *c*-je K NIEZSA szerint egy **Rászföld* összetételből magyarázható (1955: 454). A lexéma főnévi ‘szerb ember’ jelentésére mai etimológiai szótárunk 1403-ból idézi a Johanne *Rach* személynévet, de első közzői előfordulásának az 1456 körülről származó *ratz* adatot mondja (TESz.). Helynévi megjelenései kései (vö. KRISTÓ 2003: 111–9), adatbázisunkbeli első előfordulása a kései ómagyar korban figyelhető meg a Közép-Szolnok vm.-i *Rác* 1404-es datálású *Rach* névformájában. A régi Magyarország területén ezen kívül mindössze 6 olyan település létezett (*Rácradna* Arad, *Rácfalu* Heves, *Rácfalva* Nógrád, *Ráckanizsa* Zala, *Alsó- és Felsőrácfalu* Zaránd vm.-ben), amelyek névadásában a *rác* lexéma jelzői névrész szerepét betöltve vett részt. Bizonytalannak látszik ugyanakkor, hogy mikor lett a magyar nyelvben a *rác* népnévvé; mindenesetre úgy tűnik, hogy a törökök elől menekülő szerbség jelölőjeként vált közkeletűvé. BENKŐ LORÁND arra hívta fel a figyelmet, hogy Anonymus az összes szláv etnikum megnevezése közül csupán e népcsoport esetében használt magyar nevet, ami azt mutathatja, hogy nemigen ismerte a latin névváltozatot. Viszont felvette annak a lehetőségét is, hogy szinonimaként a szintén szerbeket jelölő, a XV. század elejéről adatolható *szerém*-mel (1405 k.: *zerem* ‘szerb’, SchISzj.) is számolni

* A tanulmány megjelenését a Bolyai Kutatói Ösztöndíj támogatta.

lehet, bár e nevet végső soron szűkebb jelentéstartalmúnak, csak a szerémségi Száva mentén élő szerbekre vonatkozóan s inkább csak alkalmi megnevezésnek mondja, amely a latin *Sirmium* ~ *Sermium* városnévből eredeztethető (1998: 73–4).

Figyelemre méltó, hogy a magyar és a korabeli német nyelven kívül a *rác* sehol nem volt használatban (vö. KMTLex. *szerb–magyar kapcsolatok*), minden egyéb nyelv a népcsoport belső nevéből (*Sřb*) kiindulva nevezte meg a szerbeket, s később a mi nyelvünkben is a *szerb* váltotta fel a korábbi *rác* elnevezést. A lexéma főnévi ’déli szláv nyelvet beszélő, főleg Szerbiában lakó, illetőleg onnan származó személy’ jelentésére a TESz. egy 1405-ös *Szırb falva* helynevet idéz MELICHTől (1925–1929: 167), ám ezt az adatot MELICH maga is kérdőjellel tekinti *Szerb-* előtagúnak, hiszen a máramarosi *Szerfalva* település tulajdonképpeni névadata. A *szerb* első közsői előfordulását pedig etimológiai szótárunk csak 1783-ból adatolja *Serbek* formában. A népnév eredete ugyanarra a fentebb már említett délszláv *Sřb* törzsnévre vezethető vissza, mint amelyből a népcsoport önelnevezése is származtatható. Településnév alkotóelemeként a rendelkezésemre álló névanyag szerint a kései ómagyar kor végén bukkant fel, egyedül a Hunyad vármegyei *Szerbfalva* ~ *Szerb* négy névadataként (1484: *Zerbfalva*, 1516, 1519: *Zerbfalwa*, 1518: *Zerb*).

A *rác* személynévi használatát az ÁSznt. 1228/1491-es dátummal adatolja (*Rach*), a *szerb* népnévhez köthető személynévi előfordulást ugyanakkor nem tud kimutatni, de nem találunk rá példát a TESz. és az EWUng. lapjain sem.

Családnévi használatban a *rác* népnév első adatát a családnévszótár 1401-ből idézi (Mathias *Rach*, CsnSz.), s a XIV–XVII. századból további mintegy másfél hasábnyi névadatot sorol fel. Ezzel szemben a *szerb* ebben a funkcióban legkorábban 1550-ből adatolható (Georgius *Szerb*, CsnSz.), s a fenti időintervallumból ezen kívül csupán 3 (!) név idézhető. Hasonló arányt tükröz az is, hogy napjainkban a tízmilliónyi magyar állampolgár közül 36 001 személy viseli a *Rác* ~ *Rác* ~ *Rátz* ~ *Raátz* ~ *Ratz* ~ *Rac* és más változatokat (CsnE. 390), s csupán 108 a *Szerb* családnevet¹. A két név számaránya a nyelvtörténet során megőrződött, sőt mára inkább eltolódott a *Rác* és alakváltozatai irányába.

A közsői előfordulást szótárainkban vizsgálva azt láthatjuk, hogy SZENCZI MOLNÁR ALBERT (1611), PÁPAI-PÁRIZ (1801) és KRESZNERICS (1831) a *rác* ’Thrax, Rascianus’ összefoglaló jelentését adja meg, a *szerb* viszont még nem szerepel egyikük munkájában sem. A CZUCZOR–FOGARASI-féle szótárban (1862–74) már mindkét közszó megjelenik, s szinonim használatukat, tulajdonképpen a külső és a belső elnevezés tényét is jelzi a mű a *rác* címszó alatt: „Török, és ausztriai birodalomban lakó déli szláv népfaj, kik magukat szerbeknek nevezik.” A *szerb* „A szláv törzshöz tartozó népfaj neve a szerb fejedelemségben”. BALLAGI MÓR szótára (1873) a *rác* közszó jelentését ’szerb’-ként írja le, s a *szerb*-et önálló címszóként is felveszi ’a szláv törzshöz tartozó népfaj Magyar- és Törökországban’ szemantikai tartalmat társítva hozzá, ám itt már nem utal a szinonim használhatóságra. Az ÉrtSz. a *rác* kapcsán ugyancsak jelzi a szinonim szemantikai tartalmát a „Szerb, főleg Magya-

¹ Dolgozatomnak a népnevek mai családnevekként való használatára vonatkozó azon adatait, amelyek nincsenek benne HAJDÚ MIHÁLY 2010-es enciklopédiájában (CsnE.), a szerző szíves közlése alapján adom meg, ez úton is köszönöm a segítségét.

rországon élő, idevaló szerb” jelentésmegadásával, de megjegyzi, hogy e névalak használatának a második világháború előtt gyakran sovíniszta színezete volt. A *szerb* lexéma népnévi jelentéstartalmú használata egyértelmű: „főleg a Drina és a Morava folyók között lakó, déli szláv nyelvet beszélő nép”.

A két népnév településnevekben való adatolhatósága igen csekélynek mondható, ám a felbukkanásuk ideje közötti nem túl nagy különbség alapján feltételezhetjük, hogy a két etnonima az ómagyar korban egy ideig szinonimaként működhetett, majd a *szerb* etnikumjelölő kizárólagossá vált. Az ok egyfelől a kérdéses etnikum önelnevezéséhez való „igazodás” lehet, más részről hozzájárulhatott e névváltáshoz az írásom előző részében már tárgyalt *oláh* ~ *román* névpárhoz hasonló jelenség is, ti. hogy a korábbi és kizárólag magyar nyelvi használatban lévő névforma, a *rác* kissé pejoratív használatúvá vált (vö. OSVÁTH 2003: 55).

2. *Lengyel* (*lengyen*) ~ *polyák*. – Anonymus munkájában a szlávoknak az Északi-Kárpátokon kívül lakó csoportjára a *Poloni* nevet használta, amelynek magyar nyelvi megfelelője a korban a *lengyen* ~ *lengyel*, illetve a *polyák* etnikumjelölő volt. Az e nevekkal jelölt népről a magyarságnak már a honfoglalás előtt tudomása lehetett, a levediai és az etelközi magyarok legalábbis hallhattak már róluk, s nevüket is ismerhették, hiszen a lengyelek egyik törzse a IX. században a Bug és a Dnyeszter felső folyásának vidékén élt (vö. BENKŐ 1998: 62, illetve KMTLex. *lengyelek*). A *lengyel* népnév végső forrása a szl. *lědo* ’műveletlen föld, mező’ szó, amelynek óorosz képzett *lědžanь* formája a kijevi szlávok közvetítésével került át a magyarba, s korai ómagyar kori alakja *lenžan* vagy *lenžen* lehetett (vö. BENKŐ 1998: 62–3; KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 26; TESz.). A lexéma korai átvételét a szláv nazális magánhangzó (*ę*) helyén a magyarban megjelenő magánhangzó + nazális mássalhangzó kapcsolat (*e* + *n*) megfelelése mutatja, s ez egyúttal az etnikum korai ismertségét is jelzi. Az írásosságban megjelenő első közszói alakját a TESz. és a Gl. egyaránt 1395 k.-ról, a Besztercei Szójegyzékből idézi „*polonus: lengel*” alakban.

Összegyűjtött névanyagunkban 15 korabeli település adatai tartalmazzák a *lengyen* ~ *lengyel* lexémát, s ezek alapján jól látható, hogy a két névformát a korai ómagyar korban a nagyjából kiegyenlített számbeli előfordulás jellemzi, a kései ómagyar korban viszont döntő többségbe kerül a *lengyel* alak. A legkorábbi településnévi adat (a XI–XII. század hamis okleveleinek adatait figyelmen kívül hagyva) a Heves megyei Lengyend 1216[*o*: 1217]/1230-as datálással felbukkanó *Lengend* névalakja. Földrajzi tekintetben az ország egymás közelében lévő északi, északkeleti megyéi tűnnek ki (Abaúj, Heves, Hont, Sáros, Szabolcs, Ung), de e területen belül sehol nem látszik nagyobb tömbösödés. A népnév etimológiája és korai helynévkincsünk is azt mutatja, hogy az etnonima eredetibb magyar alakja a *lengyen* volt, amely hasonulással vagy elhasonulással vált *lengyel*-lé. BENKŐ ezeket a formákat „elégé magyar sajátság”-nak mondja, mert bár a bizánci görög, az arab és az őszerb megőrizte ezt az alakot, más nyelvek azonban általában a lengyelek önelnevezését, a *Polak*-ot ’lengyel ember’ használták a népcsoport megjelölésére (1998: 62). Ennek eredete a le. *pole* ’szántóföld, mező’ főnévben keresendő, ennek *-ak* képzős származéka. A kései ómagyar korban a magyar nyelvbe is bekerül talán

közvetlenül a lengyelből (BENKŐ 1998: 63), vagy esetleg szlovák közvetítéssel (KNIEZSA 1955: 433; TESz.). A TESz. első előfordulásaként 1408-ból a Johannes dictus *Polak* személynevet idézi, első közzsói megjelenését 1595-ből adatolja *polak* formában. Korszakunkban egyetlen Sáros vármegyei település elnevezésében találhatjuk meg *Polyak* alakban, legkorábban 1415-ből. Nem hagyhatom figyelmen kívül, hogy vizsgált névkorpuszom 4 településének elnevezésében a *pol(y)án(y)* lexéma is megtalálható (első adataik: 1325: *Polanfolua* [Polány ~ Polányfalva, Gömör vm.], 1329: *Polan* [Polány, Szepes vm.], 1291: *Polanteluk* [Polyán ~ Polyántelek, Torda-Aranyos vm.], 1265: *Pulan*, 1329>1381/1381: *Polyan* [Polány, Vas vm.]). Ez a névalkotó KISS LAJOS állásfoglalása szerint személynévi eredetű (FNESz. *Sorokpolány, Polány*), forrása pedig a lengyelek önelnevezése lehetett. Tüzetesebb vizsgálat alá azonban azért nem vontam, mert ismereteim szerint a magyar nyelv ezt a lexémát etnonimaként nemigen használhatta. Személynévrendszerünkbe viszont bekerült, az ÁSzt. a *Polan, Polen, Polian, Palan, Pulan* címszó alatt közli adatait (1138/1329: *Polan*, 1288: *Polyan*, 1219/1550: *Palanum*, 1243: *Pulan*).

Az ómagyar kor magyarsága nagyon hamar személynévi használatba vette mind a *lengyel (lengyen)*, mind pedig a *polyák* népvét: a *Lengen* (+1086, 1138/1329, ÁSzt.), a *Lengel* (1262/1413, ÁSzt.) és a *Polak* (1271, ÁSzt.) már az Árpád-korban adatolható ilyen szerepben.

Családnévként a *lengyel* lexéma legkorábbi adata 1322 u.-i dátummal bukkan fel az írásosságban (*Lengel* [János], CsnSz.), s további adatait a családnévszótár másfél hasábján olvashatjuk. A *polyák* ebben a funkcióban az CsnSz. szerint először 1409-ből adatolható (Paulus *Polyak*), s a későbbi nevek száma harmada az előzőekben mondottaknak. Napjainkra ez az arány mit sem változott, hiszen 14 232 ember viseli a *Lengyel* nevet és változatait (CsnE. 300), s 5 887 személy családneve *Polyák ~ Pollák ~ Polák ~ Poljak ~ Polják ~ Polak ~ Pollak ~ Polyak ~ Pólyák* (CsnE. 382).

A vizsgált korai szótárak közül a SZENCZI MOLNÁRÉBAN (1611), a PÁPAI-PÁRIZÉBAN (1801) és a KRESZNERICSÉBEN (1831) *pol(y)ák* szócikk nem szerepel, a *lengyel* viszont a mai 'Polonus' népnévi jelentéssel olvasható bennük. A két népnév közzsói előfordulását vizsgálva a CZUCZOR-FOGARASI szótárban (1862–74) már mindkét népnév címszavát megtaláljuk. A *lengyel* etnonima kapcsán utalást olvashatunk e népcsoport szintén önálló címszóként szereplő belső nevére, a *pol(y)ák*-ra is: „Azon nemzetnek neve, mely magát saját nyelvén *polyák* v. *polják*-nak nevezi”. A *polyák* tehát: „Lengyel nyelven *polak, polany* [...] A magyarban általában lengyelt jelent”. BALLAGI MÓR szótárában (1873) megtalálhatjuk a *polák* címszót, s a lexéma főnévi jelentése 'polyák'-ként van megadva, s figyelemre méltó, hogy a *polyák* ugyancsak megtalálható a műben, ennek pedig a 'lengyel' szemantikai tartalmát közli. Mindebből a *polák ~ lengyel* korabeli szinonim használat is kiviláglik. Az ÉrtSz. a *lengyel*-t 'tömegében Közép-Európa északi részén, Lengyelországban élő, nyugati szláv nyelvet beszélő nép' jelentéssel adja meg, míg a *polyák* szócikknél nemes egyszerűséggel annyit olvashatunk az alapjelentésnél, hogy 'lengyel'. Úgy tűnik, ez a mai köznyelvi használatot szem előtt tartó szótárunk még árnyalatnyi különbséget sem lát a két lexéma szemantikai tartalma között, nem is beszélve esetleges (a korábban már tárgyalt több etnonima használata esetén tapasztalt) negatív mellékjelentésről. A *lengyel* és a *polyák* névformák egy ideig szinonimaként,

bármiféle szemantikai különbség nélkül voltak használatban, később azonban a leginkább a magyar nyelvben használt népelnevezés, a *lengyel* marad máig az etnikum jelölője, míg a *polyák* (a népcsoport önelnevezése) sorsa a „hivatalos” magyar nyelvhasználatból való kiszorulás lett. Ennek ugyancsak nyelven kívüli kiváltó oka volt, hiszen az 1848/49-es események során egy negatív mellékjelentés, ti. a ’császárhű (katona)’ kapcsolódott a népnévhez (vö. TESz.), s ettől kezdve gúnyos, pejoratív jelentése lett.

3. *Marót ~ maróc ~ morva*. – A Gesta Hungarorumban és a magyarországi latinságban használatos, a cseh-morva területeken élő népeket jelölő népnév a *Boemi* volt, amelynek magyar nyelvi megfelelője a *cseh* és a *marót* lexéma volt. Mivel a cseh népcsoport megnevezése a magyarban a kezdetektől fogva változatlanul látszik, jelen szempontunknak megfelelően most csupán a *marót* etnikumjelölő vizsgálatát kell elvégeznünk. Eredetét a morva népcsoport belső nevében, a Morava folyónévből származó *moravec*-ben, illetve ennek többes számú *moravci* ’morvák’ alakjában kell keresnünk, a magyarba is onnan került át. Elnevezésük eredetileg tehát földrajzi elhelyezkedésükre, életterükre utalt (vö. KMTLex. *morvák*). Köznévként e lexémát nem tudjuk adatolni, sem a TESz., sem az EWUng. nem foglalkozik eredetével, de hely- és személynévi adatolása igazolja ómagyar kori közszóként való funkcionálását is.

A magyar nyelvbe történt korai átvételét a szó végén álló *c* helyére hanghelyettesítéssel került *t* bizonyítja (ugyanez a jelenség figyelhető meg egy másik népnév, a *német* < *němьcь < összl. *němeьcь esetében is, vö. TESz. *német*, illetve KNEZSA 1955: 355 *német*). Településnévben a *marót* legkorábbi előfordulása egy 1135/+1262/1566-os oklevélből *Morout* alakban adatolható, s e település bizonytalanul Hont vm.-be lokalizálható. A *maróc* forma ugyanezen település nevei között bukkan fel egy hamis oklevélben +1285>1366/1369-es datálással *Marouch*-ként. Az első eredeti oklevélbeli alakot a Vas megyei *Maróc* település adatai közül idézhetjük *Marouch* alakban 1291-ből. Ez utóbbi alakkal kapcsolatban BENKŐ felhívja a figyelmet a *c* és a *t* betűk korabeli írásképbeli hasonlóságára, a téveszthetőség lehetőségére (1998: 71; vö. MELICH 1925–1929: 228). A rendelkezésemre álló településnévi alakokban 10%-nyi a *maróc* előfordulása, de a *tz* vagy *cz* betűkapcsolattal a végükön szereplő névalakok miatt (1328: *Morouth*, 1371: *Marouthfalua*, 1408: *Moroczfalua* [Marót ~ Marótfalva, Baranya vm.]; 1291: *Marouch*, 1437: *Maracz* [Maróc, Vas vm.]; 1426: *Maroch*, 1449: *Marotz*, 1454: *Marocz* [Maróc, Zala vm.]) úgy vélem, nem lehet szó pusztán tévesztésről. Ezek a betűkapcsolatok ugyanis egyértelműen a *c* hang jelei. Úgy gondolom, ez a helyesírási kép arra is utalhat, hogy nyelvünkben a szl. *moravьcь* kettős átvételéről beszélhetünk: a hanghelyettesítés által jelölt korai, XI. század előtti átvétel a *morafft* > *marót* alakot, míg az ez utáni átvétel a *moraьc* > *maróc* formát eredményezte, amelyeket a magyar nyelv alakváltozatokként kezelve használt. A fent említett Vas megyei *Maróc* mellett (*tz*, *th* névvégű névformájára a korból nincs adatom) még egy Zala megyei település (1426: *Maroch*, *Maroth*, *Moroch*) neve maradt fenn ebben a formában (bár adatai között *tz* ~ *cz* és *th* ~ *ch* névvégű alakok egyaránt előfordulnak).

E népcsoport ómagyar kori megnevezéseként a *morva* lexémát is alkalmazták, amely névanyagunkban *Morowa* formában egy 1113/1249/1410-es oklevélben olvasható első alkalommal, talán a későbbi Bars megyei Aranyosmarótra vonatkozóan. A lexéma eredetét általában Morvaország nevéből a Morva folyóra utaló első névrész elvonásával magyarázták (TESz.; EWUng.; KNEZSA 1955: 892). BENKŐ azonban egy magyar népelnevezési szokásra hivatkozik, amely szerint területnév szokásosan válhat az ott élő etnikum nevévé. Erre alapozva nem támogatja az etimológia fenti elvonással történő magyarázatát (1998: 71). A korban tehát a *marót* (*maróc*) ~ *morva* szinonimák, közöttük semmilyen jelentéskülönbség nem tapasztalható. Ezt a fentebb már említett Bars megyei Marót, a későbbi Aranyosmarót névváltozatai bizonyíthatják: legkorábbi névalakja tehát 1113/1249/1410-ből *Morowa*, [1279–90]-ból *Morouth* formában adatolható, míg 1359-ben *Maroch* alakban került az oklevélbe.

A *marót* (*maróc*) ~ *morva* lexéma a Magyarország területén elszórtan fekvő 19 település több mint 270 névadatában fedezhető fel. Ezek között a leggyakrabban, 232 névadatban a *marót* bukkan fel. Gyakoriság tekintetében ezt követi a *maróc*, amely 29 elnevezésben van jelen, illetve a *morva* 15 névadatban található meg.

Személynévrendszerünkbe az ÁSzt. szerint a *marót* és a *maróc* egyaránt bekerült: a *Marót* 1138/1329-ből (*Maraut*), a *Maróc* 1270-ből (*Maroch*) adatolható. A *morva*-ból származó személynévi adatot viszont nem ismerünk az Árpád-korból.

KÁZMÉR munkájában a legkorábbi előfordulású *Marót* családnevet 1298-ból (fabiano *Morouth*, CsnSz.) adatolja, ezen kívül még három nevet idéz, de ezeket nem tartja népnévre visszavezethetőnek, hanem apanévi vagy abból alakult helynévi eredetűnek mondja. *Maróc* címszót a szótárban nem találhatunk, s hasonló alakú névforma a *Marót* alatt sem jelenik meg. A *morva* ebben a funkcióban előforduló első adatát kérdőjellel veszi fel az CsnSz. 1330-ból adatolva (Andream *Morua*), biztosan ide tartozónak csak egy 1720-as névalakot gondol (Andreas *Morva*), s rajtuk kívül még egyetlen nevet tud itt felsorolni. A csekély névelőfordulás a mai családnévanyagban is regisztrálható, hiszen mindössze 137 magyar állampolgár családneve a *Marót* ~ *Maróth* ~ *Marot* ~ *Maroth*. Mai családnévrendszerünkben a *Morva* 287 személy nevéként van jelen.

A névváltozatok közül csupán a *morva* szerepel SZENCZI MOLNÁR ALBERTNÉL (1611) és PÁPAI-PÁRIZNÁL (1801), de itt nem mint népnév, hanem mint ország-elnevezés bukkan fel 'Moravia' jelentéssel. Szintén csak a *morva* szócikket találjuk meg KRESZNERICSNÉL (1831) 'Moravus' népnévi jelentéssel, s ugyancsak pusztán ezt a lexémát tartalmazza 'Morvaországban született, oda való személy' szemantikai tartalommal BALLAGI MÓR szótára (1873), illetve a CZUCZOR-FOGARASI-féle munka (1862–74) is „Morvaországnak honosult lakosa” jelentést ad meg. Az ÉrtSz. is kizárólag a *morva* lexémát veszi fel anyagába 'a hajdani Morvaországban élő, a cseh nyelvnek egy tájszólását beszélő szláv népcsoport' mai jelentést mutatva ki, s még csak utalást sem találunk e nép történelmi *marót* ~ *maróc* névformájára. Mindezek világosan jelzik, hogy ez utóbbi két alak a magyar nyelv közszavainak sorából eltűnt, s a szinonimák közül az etnikum magyar elnevezése maradt meg a nyelvhasználatunkban.

4. *Tót ~ szlovák*. – Anonymus munkájában egyértelműen elkülönítette a hazai szláv-ságot, amelyet a *Sclai* megnevezéssel jelölt, illetve a Pannónián kívüli, vagy csupán később betelepült szlávokat, akiket viszont mindig a saját nevükön említett (vö. BENKŐ 1998: 67; MAKKAI 1987: 251). A *Gesta Hungarorum* által alkalmazott *Sclai* elnevezés korabeli magyar megfelelője a *tót* volt.

Ez a népnév a magyarban jövevényszó, amelynek közvetlen átadója nem világos. Esetleg germán, feltehetően gepida eredetű, mindenesetre azonos etimonú a német *deutsch* 'német' és a latin *Teutoni* 'egy germán nép' lexémákkal. KISS LAJOS véleménye szerint mielőtt a honfoglaló magyarság nyelvében meghonosodott a gepidákra, illetve a velük a Kárpát-medencében együtt élő szláv népcsoportokra vonatkozott, amit a 'nép' jelentése alapozhatott meg (1996: 447). Az EWUng. pedig felveti, hogy átadó nyelvként esetleg az ófelnémet jöhet szóba.

Legújabban ZOLTÁN ANDRÁS foglalkozott ezzel a kérdéssel, és az átadó nyelv keresésekor a fentiekkel szemben az *ay* diftongust tartalmazó balti adatokból indult ki: óporosz *tauto* 'ország', litván *tautà* 'nép', lett *tàuta* 'nép' (2005: 31–2), s hozzátette, hogy „a Kelet-európai-síkságon a baltiak ősei a honfoglalás előtti időkben útjába is eshettek a magyarok elődeinek. A baltiak és a szlávok viszonylag későn (Kr. u. V–VI. sz.) különültek el egymástól, tehát nem róhatjuk meg nagyon az ősmagyarokat azért, mert a baltiaktól átvett és kezdetben nyilván rájuk vonatkoztatott szóval a hozzájuk nyelvileg, földrajzilag, néprajzilag közel álló szlávokat is jelölni kezdték” (ZOLTÁN 2007: 220).

A magyarság az elnevezést – általános jelentését leszűkítve – azokra a szláv csoportokra alkalmazva vette át és használta, amelyek nem rendelkeztek önálló államisággal, s önmagukat az összefoglaló *slavěne* 'szláv' névvel illették (vö. TESZ.). BENKŐ azonban megjegyzi, hogy ez utóbbi névvel nem csupán a hazai szlávok nevezték meg magukat, holott a *tót* – Anonymus alapján – csupán rájuk vonatkozott (BENKŐ i. h.): a hazai vagy annak tartott szlávokat jelentette, de bizonyosan nem jelölhette a lengyeleket, a keleti szlávokat és a bolgár-szlávokat, vonatkozhatott viszont például a szlovén (vend), kaj-horvát, szlovák népcsoportra (KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 24; vö. MAKKAI 1987: 253; KMTLex. *tótok*). Ezen kívül KRISTÓ szerint a szerbeket is gyakorta illették a szláv megjelöléssel (2003: 114), bár ez ellentmondana annak a racionális állításnak és általános tapasztalatnak, hogy a korabeli magyar nyelvben önálló névvel rendelkező népcsoportokra ezt az elnevezést nem alkalmazták. A *tót* tehát összefoglaló jelentésű volt, ami talán azzal magyarázható, hogy a magyarság felismerte a fent említett szláv népeket összekötő, együvé tartozásra utaló sajátosságokat, mint például a közös földrajzi elhelyezkedést, az életmódbeli, társadalmi, szokásbeli stb. sajátosságokat. Ugyanakkor ennek az ellenkezője is elképzelhető, hogy tudniillik a magyarság végigélte a szláv-ság kialakulásának, majd differenciálódásának folyamatát, amíg a velük együtt élő szlávok közül csak a szlovákok nevezték magukat a **slavěn-* tövel. Bizonyára ennek is szerepe lehet abban, hogy adataim szerint az ómagyar kori települések között igen nagy számban, az ország egész területén találunk ezzel a népnévvel alakult elnevezést, hiszen több mint 160 település nevében, több mint 840 adatban van jelen. Számuk a XIII. század második felétől kezd emelkedni (nyilvánvalóan a tatárjárás pusztításának eredményeképpen történő betelepülés következtében), de

ugrásszerű növekedést a XIV. század elejétől regisztrálhatunk, amikor több kisebb szláv csoport áramlott Magyarország belső területeire. Annak ellenére azonban, hogy a *tót* elvileg számos szláv nép jelölése lehetett, mégsem kell véglegesen lemondanunk annak kiderítéséről, hogy egy adott településnévi megjelenésében melyik önálló szláv népességet takarta, hiszen ezt történeti-földrajzi vizsgálatokkal többnyire meg lehet állapítani. KRISTÓ GYULA szerint ha a történeti források ténylegesen megnevezik az egyes szláv etnikumokat, akkor északon cseheket, lengyeleket és ruténokat, délen pedig bolgárokat és szerbeket említenek. Ebből azt a következtetést vonja le, hogy ekkoriban „a konkrét népelnevezések azon országok etnikumára utalnak, ahonnan a szláv népesség kiindult” (2003: 118).

A lexéma magyar nyelvbe történt átkerülésének körülményei teljesen homályosak (l. fentebb); az átvétel időpontját BENKŐ legkésőbb a honfoglalás korára vagy közvetlenül az azt megelőző időre teszi (1998: 69). Első közzsói előfordulása 1405 körülről ismert a Schlägli Szójegyzékből „Sclauus: *thot*” alakban (TESz.). Más nyelv ezt az etnikumjelölőt nem használta, s ha a lexéma szemantikai változását vizsgáljuk, a későbbiekben további jelentésszűkülést figyelhetünk meg: a *szlovák* népnév szinonimájává lett, bár ez a névforma a korábban tárgyalt *oláh* és *rác* névalakokhoz hasonlóan inkább gúnyos, pejoratív használatúvá vált. Éppen ezért „A hazai szerbek, szlovákok és románok kérésére a magyarországi hivatalos nyelvhasználatban az önelnevezésük váltotta fel a sértőnek minősített *rác*, *tót* és *oláh* szavakat a 19. század második felében” (OSVÁTH 2003: 56). Ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a régi magyar köznyelvben, sőt a közjogi használatban is jelen lévő *Tótország* elnevezés eredetileg Szlavóniát, azaz a Dráva és a Száva közti, illetve a Zágráb vidékétől keletre, a Szerémségtől nyugatra fekvő területet jelölte (vö. KMTLex. *Szlavónia*). A KÓSA–FILEP-féle munka felhívja a figyelmet arra, hogy az ezen a területen élő, magukat a XVII. századig *slovene*-ként nevező horvátság magyar neve szintén a *tót* volt (1975: 181), s ugyancsak *tót*-oknak hívták a török hódoltság után, a XVIII. század elejétől a Felvidékről az alföldre érkező népességet is.

A TESz. a *szlovák* közszónak a mai ’nyugati szláv nyelvet beszélő, főként Szlovákiában élő nép tagja’ szemantikai tartalmú első előfordulását 1828-ból adatozza *Slowák* formában, s szélesebb körben való elterjedéséről csak a II. világháború után beszélhetünk (vö. KMTLex. *szlovákok*). Ezzel a nyelvünkben történt kései megjelenéssel magyarázhatjuk, hogy a *szlovák* népnév az ómagyar kori helynévalkotásban nem vett részt, és hogy a mai helynévanyagban sem jelenik meg településnév-alkotó elemként.

A *tót* népnév egyelemű személynévi használata nem látszik jellemzőnek; BENKŐ az 1138/1329-ből említhető *Totti*, illetve az 1202–1203/1500-ból való *Totu* névalakot egyaránt bizonytalanul ide vonhatóan tartja (1998: 68). Erre a funkciójára első biztos adatunknak az 1287-es Michaelis filii *Thot* látszik (ÁSzt.), mert FEHÉRTÓI ugyan két korábbi adatot is közöl, ám azok településnévi mivolta egyértelmű. A *szlovák* pedig személynévvé egyáltalán nem vált.

A családnevek sorában a *tót* lexéma legkorábbi előfordulását 1320-ban láthatjuk (Nicolaus *Touth*, CsnSz.), s további előfordulásait a családnévszótár négy hasábján keresztül olvashatjuk. A *szlovák* az CsnSz. szerint ebben a funkcióban sem adatozható.

Napjainkban a *tót* népnévből lett családneveket viselők száma az etnonimára visszavezethető családnévvel rendelkezők között messze a legnagyobb: 222 228 magyar viseli a *Tóth ~ Toth ~ Tót ~ Tot*, illetve ezek változatait családnévként (CsnE. 477). A *Szlovák ~ Szlovak* mindössze 779 magyar állampolgár családnéve, s bár nem a magyar *szlovák* etnonimából származik, de szlovák etnikumra utal a *Szlovenszki*, a *Szlovacsek* és a *Szlovacsik* családnév is. Hogy a *szlovák* sem korai egyelemű személynévnek, sem korai családnévnek nem lesz alapjává, annak nyilvánvalóan a közszó kései kialakulása lehet magyarázata. Ez azonban – ahogyan a mai névanyag is jelzi – a családnévek rétegében való későbbi megjelenését nem befolyásolta, bár nem túl nagy számban van jelen napjainkban sem.

A két lexéma szótárainkban való megjelenését vizsgálva azt láthatjuk, hogy a XVII–XIX. századi művekben a *szlovák* címszót – a fentebb mondottak alapján természetesen – hiába is keressük. SZENCZI MOLNÁR (1611), PÁPAI-PÁRIZ (1801) és KRESZNERICS művében (1831) is csupán a *tót* etnonima szerepel, amelynek a korabeli nyelvhasználat szerinti összefoglaló 'Sclavus, Dalmata, Illirycus' jelentését olvashatjuk. A CZUCZOR–FOGARASI-féle munka (1862–74) a *tót* jelentésében a magyarországi lakhelyet emeli ki, illetve utal az etnikum önelnevezésére, azaz a *szlovák*-kal való szinonimikus használatra: „magát saját nyelvén *szlovák*-nak nevezi, s nyelve kivált a nyugati megyékben legközelebb áll a cseh és morva szójárashoz”, míg önálló *szlovák* szócikket itt nem találhatunk. BALLAGI MÓR szerint (1873) a *tót* 'személy azon szláv fajú népből, mely Magyarország felső részén lakik'. E meghatározás után azonban számos olyan szólást idéz, amely az etnonima gúnyos értelmű, pejoratív használatát mutatja. Illusztrációként néhány példa: *Rászorul, mint tót a hugyos körtére.* („akkor használják, midőn vmely előbb megvetett tárgyra visszafanyalodik”). *Tót nem ember, hanem tót.* *A tót is megpihent, mikor a fáról leesett.* *Mindenéből kifosztották, mint tót az emberségből.* *Tót asszonynak tót a lánya.* Az ÉrtSz. a mai nyelvhasználatnak megfelelően értelmezi, közszóként adja meg a *szlovák* jelentését 'tömegében Csehszlovákia keleti részén élő, nyugati szláv nyelvet beszélő nép' (természetesen napjainkban ez már Szlovákia, de a jelentésen ez semmit nem változtat), a *tót* esetében viszont a sovíniszta mellékjelentést emeli ki a II. világháború előtti idők nyelvhasználatából.

Az említett sovíniszta vagy pejoratív jelentésárnyalat ellenére – ahogyan fentebb is láttuk – családnévként igen gyakori előfordulása, „ilyenkor semmi sértőt nem érzünk bennük, sőt Örkény István Tótek című darabjában egyikük a tipikus magyar család szimbólumaként szerepel. A hazai szlovákok magyarul beszélve a *tót* önelnevezést használják, szlovákul pedig a *slovak* (t. sz. *slovaci*) szót... Mindez azt bizonyítja, hogy a *tót* népnév a nyelvünkben talán mégsem olyannyira pejoratív jelentésű, mint a számos negatív értelmű szólás és közmondás alapján gondolnánk.” (OSVÁTH 2003: 56).

5. Orosz, rutén, ruszin, rusznyák. – Az *orosz* etnonima a korokban ugyan nem összefoglaló jelentésű, hanem konkrét népcsoportot jelölt, ám egészen más etnikum állt mögötte, mint a mai magyar nyelvben. A honfoglaláskor a Kárpát-medencébe érkező magyarok jelentős szláv népességgel találták szemben magukat, s számuk a későbbi betelepítések révén is gyarapodott. A szláv csoporton

belül az egyik etnikumot a magyar nyelv az *orosz* névvel jelölte. Beköltözésüket a XI–XII. századra teszik, de oroszok csatlakozása a magyar népességhez feltehető már a honfoglalás előtti időszakban vagy a X. század végén is (GYÖRFFY 1990: 61).

Az *orosz* népnév a magyar nyelv honfoglalás előtti török jövevényszavainak egyike (vö. oszm., türkm. *urus*, tat. *uris* 'orosz ember'). A török nyelvekbe a szláv *rus* 'északi germán, skandináv' → 'orosz' átvételével került, végső forrása pedig a finn nyelven keresztül az északi germán (TESz.). A magyar nyelvbe kerülése kapcsán LIGETI LAJOS kazár nyelvi közvetítésre gondol (1986: 270), az átvétel ideje azonban bizonytalan, talán a IX. századra tehető. A népnév korai magyar alakja *urus* lehetett, az *orosz* korabeli jelentése azonban különbözik a mai 'nagyorosz'-tól (TESz.). Magyarország területére az ukrán nyelvjárású későbbi ruszinok, más néven rutének vagy rusznyákok tömeges betelepülése 1320 táján indulhatott meg, s e népcsoportot, illetve minden magát a *rus*-töböl képzett népnévvel megnevező keleti szláv népességet jelölte a magyarság az *orosz* etnonimával.

Ez a népnév jelentős számú, több mint 50 település ómagyar kori nevében található meg, s több mint 370 névadat tartalmazza. Az általam összeállított korpuszban az *orosz* lexéma legkorábban egy 1208/1359-es datálású oklevélben olvasható a Moson vármegyebeli *Oroszvár* (*Wruswar*) nevében. Előfordulása tehát korán, már a XIII. század elején megfigyelhető, de településnév-adásunkban jelentősebb szerepet a XIV. században töltött be. Ez az az időszak, amikor megközelítőleg annyi település nevének létrehozásában kapott szerepet, mint az ezt megelőző XIII. és az ezt követő XV. században összesen. A nevek tömbösödése az ország keleti–északkeleti részén figyelhető meg: Bereg, Bihar, Szabolcs, Ung, Zemplén megyékben emelkedik ki az *orosz* népnevet tartalmazó településnevek száma, de lényegében az ország egész területén előfordulnak településnév-alkotó lexémaként.

Személynévként nyelvünk szintén igen korán használatba vette. Az ÁSzt. az *Uruz*, *Oruz*, *Huroz* címszó alatt közli adatait, amelyek között elsőként egy +1092/+1274-es datálású hamis oklevelet idéz (*Huroz*). Az első eredeti oklevélbeli megjelenése 1214/1550-ből származik (*Wrusz*). Családnévként első megjelenése 1332-ből adatható (*Oroz*, CsnSz.), de ezután számos előfordulása regisztrálható. Ma a magyar állampolgárok közül 16 259 viseli az *Orosz* családnévet és változatait (CsnE. 356), amely a népnévi alapú családnévek között jelentősebb gyakoriságúnak számít.

A TESz. az *orosz* közszói előfordulását a ma használatos 'orosz ember' szemantikai tartalommal mutatja ki rögtön az általa idézett első adatnál (1130–40/XII–XIII. sz.: *Uruzdi*), ez az eljárás azonban vitatható. Ahogyan fentebb már szóltam is róla, a lexémát a korai ómagyar korban még a rutén etnikum megnevezésére használták, így az etimológiai szótárnak ez a XII. század elejéről idézett adata túl korai az itt megadott jelentéshez. Eredeti (korai) jelentése 'rutén ember' kellett, hogy legyen.

Régi szótáraink közül az *orosz* jelentését SZENCZI MOLNÁR ALBERT (1611) és KRESZNERICS (1831) is az ómagyar korban is szokásos 'Ruthenus'-ként adja meg. Figyelemre méltó azonban, hogy a PÁPAI-PÁRIZ munka (1801) emellett még a 'Russus, Moscus' szemantikai tartalmat is jelzi, s ez már a későbbi magyar nyelvhasználatnak megfelelő alkalmazást mutat. A CZUCZOR-FOGARASI-féle mű (1862–74) tágabb értelemben az orosz birodalom lakosaként, szűkebb értelemben Európa leg-

inkább északkeleti részén élő szláv eredetű és nyelvű népeként adja meg, s megemlíti, hogy „Ide tartoznak azon oroszok Lengyelhonban, Magyarországbán stb. kik népies nyelven: *ruthenok, russzinok, rusznyákok*”. Ebben a munkában az utóbb említett lexémák közül csak a *rusznyák* szerepel még magyarországi és gácsországbeli (azaz halicsi) oroszok népneveként értelmezve. Külön figyelmet érdemel itt BALLAGI MÓR szótárának (1873) ’az orosz birodalom polgára, akármilyen nemzetiségű legyen is’ jelentésleírása, illetve sokkal inkább az, hogy BALLAGI korának népelnevezési és névhasználati „technikája” is felvillan itt. Gazdagnak látszik a lexéma alkalmazása, hiszen első jelentésben ’az orosz birodalom polgára, akármilyen nemzetiségű legyen is’, másodikként ’a szlávok azon fajából való személy, amely másképp muszkának is neveztetik’, majd ’magyarországi lakos, akinek vallási elvei, szertartásai az északi szlávokéival egyeznek’. Ez utóbbi megfogalmazás arra hívja fel a figyelmet, hogy a korabeli népnevek által jelölt népcsoportot nem a mai fogalmaink szerint kell értelmezni. Ugyanakkor DÓHOVICS BAZIL 1835-ből származó kézírata arról tanúskodik, hogy az orosz nevet a XIX. században többértelműsége miatt igyekeztek pontosító előtaggal ellátni, így pl. a *magyar-orosz* ’ruszin’, a *muszka-orosz* ’nagyorosz’ jelentéssel szerepel a munkában.

A mai magyar nyelvhasználatbeli szemantikai tartalma ’bármely nemzetiségű szovjet/orosz alattvaló/állampolgár’, emellett azonban az ÉrtSz. a régiesnek mondott összefoglaló jelentésű használatára is utal, amely szerint a hajdani cári Oroszország területén élő népek (a tulajdonképpeni oroszok, a fehéroroszok és az ukránok) együttes jelölője is volt.

A rutén, vagy más néven ruszin népesség magát a kezdetektől a *rusz* névvel nevezte meg. Talán ez jelenhetett meg a következő településnevekben: 1470, 1482, 1506, 1510: *Rws*, 1520–21: *Oroz* al. nom. *Rws* – Orosz ~ Oroszfalu ~ Oroszfalva, Hunyad vm.; 1424: *Ruz* – Rűsz, Szeben vm.; é. n.: *Rus* – Rusz, Szilágy vm. Szintén ennek lehet személynévi megjelenése az ÁSznt. által *Rus* címszó alatt közölt, a XIII. század közepéről (1255/1277) idézett *Rus* névalak. Családnévi előfordulására azonban nincs példa.

A *rutén*, a *rusznyák* és a *ruszin* szinonim jelentésű lexémák a magyar nyelvben jóval később jelentek meg. A TESz. az előbbi latin eredetűnek (k., h. lat. *Ruteni*, *Rutheni* ’a régi Oroszország lakói’), az *us* végű alak névvégének elhagyásával magyarított, esetleg német közvetítésű szónak mondja (vö. ném. *Ruthene* ’Galícia, Kárpátalja és Bukovina lakója’), s 1760-ból adatoz *Rutenusok* alakban ’a cári Oroszország lakója; Galíciában, Kárpátalján és Bukovinában élő ukrán személy’ jelentéssel. A ’kárpátukrán’ jelentéssel csak a XIX. század első harmada táján tűnik fel az írásosságban (1839: *ruthenokról*, TESz.), s az ÉrtSz. lapjain ez az etnonima már ’régies’ minősítéssel szerepel.

A *rusznyák* az írott forrásokban elsőként 1742-ben jelenik meg *Rusnyákok* alakban, s a *rutén* népnévvel való szinonim szemantikai viszonyát a TESz. a két közszó szó szerint megegyező jelentésmegadásával hangsúlyozza: ’a cári Oroszország lakója; Galíciában, Kárpátalján és Bukovinában élő ukrán; Ruthene’. 1838-ból pedig az etnonima ’kárpátukrán’ jelentését regisztrálja. A szó a magyarban szlovák, esetleg ukrán eredetű, vö. szlk. *Rusniak* ’ukrán ember [gúnynévként]’; ukr. *pycniák* ’Galíciában, Kárpátalján és Bukovinában élő ukrán’.

Rögtön a 'kárpátukrán' jelentéssel jelenik meg a magyar nyelvben a *ruszin* lexéma, amely ukrán eredetű (vö. ukr. *pýcún*, 'Galícia, Kárpátalja és Bukovina ukrán nemzetiségű lakosa'; le. *Rusin* 'ua.', TESz.). Első adatát 1839-ből *rusziniusok* formában olvashatjuk a végén latinositással, és etimológiai szótárunk megjegyzi, hogy az elnevezés elavulóban van. BAILLAGI szótára (1873) a 'Magyarországban vagy Galiciában lakó oroszok közül való személy' jelentésben való használatát mutatja.

A *rusznyák* és a *ruszin* név végső forrása megegyezik a magyar orosz népnév végső forrásával (TESz.). A *rusznyák* elnevezésben a tőhöz kapcsolódva valószínűleg egy képzőbokr szerepel (-*bn-* melléknévképző + -*jak-* főnévképző), a *ruszin* pedig az indoeurópai 'egy' számnév tövével azonos szláv -*in-* szingulatív képzőt tartalmazza.

FEHÉRTÓI munkájában több olyan címszót találhatunk (*Ruschin*, *Ruzen*; *Ruscinus*; *Ruthenus*; *Ruthen*), amelynek adatai a *ruszin* és a *rutén* lexémákhoz köthetők. A *Ruschin*, *Ruzen* első adata 1264-ből *Ruschin* alakban bukkan fel, a *Ruscinus* címszó alatt legkorábbi előfordulásként az 1237-ből származó *Ruscinum* alakot olvashatjuk. A *Ruthenus* elsőként az 1273-ból lejegyzett *Rutheni* névalakot idézi. A latinos végződés már hiányzik a *Ruthen* címszó alatt 1280>1391-es dátummal közölt *Ruthen* alakból (ÁSzt.). A *rusznyák* viszont, úgy tűnik, személynévként nem volt használatban. Mindezekből jól látszik, hogy a magyar nyelvben adatolható első közszoí előforduláshoz képest e személynevek jóval korábbiak, amit véleményem szerint talán az magyarázhat, hogy az adatokat tartalmazó oklevél írója a neveket „latinósíthatta”, tehát ezek nem magyar etnonimákból létrejött személynevek. Figyelemre méltó ugyanakkor az is, hogy a régi családnevek között a szótáraink által említett első közszoí előforduláshoz képest majd két évszázaddal korábbi, 1648-ból van két olyan adatunk, amelynek ez a népnév adta az alapját (*Ruszin* Jurko, *Ruszin* Janos, CsnSz.). Rajtuk kívül csupán négy másik elnevezést találhatók ebben a szócikkben. Eredetüket visszavezethetjük esetleg a fentebb is említett személynévre, de a népnév közszoí használata előfeltétele a személynévvé válásnak, így akár arra is gondolhatunk, hogy korábbi közszoí alkalmazásukat az írásosság a véletlen folytán nem őrizte meg. Ma *rutén* és *ruszin* népnévből alakult családnev nem adatolható, a *rusznyák* viszont 1 476 magyar állampolgár családnevében van jelen *Rusznyák* ~ *Rusznák* ~ *Ruzsnyák* ~ *Rusznyák-Orosz* ~ *Rusznak* alakban és különböző egyéb változataiban (CsnE. 407).

A *ruszin* etnonima napjaink nyelvében való jelenlétét vizsgálva az ÉrtSz.-ban nem jutunk messzire, mert szócikkét hiába is keressük. A *rutén* és a *rusznyák* népnév jelentéseként csak annyi szerepel, hogy 'kárpátukrán'. Az előbbi használatát a szótár régiesnek minősít, az utóbbit régiesnek és népiesnek mondja. A ma is használt *kárpátukrán* terminus ('az Északkelet-Kárpátokban, ill. azok nyugati lejtőin élő ukránok', ÉrtSz.) a II. világháború után terjedt el, s vele hivatalosan a népcsoport ukránsághoz tartozását akarták hangsúlyozni. A Trianon előtti Magyarország kárpátaljai területén élő szlávokat a szovjet éra idején ukránná minősítették, s a ma már független Ukrajna is így tartja számon őket. (Az egyetlen, 2001-es ukrán népszámlálás során a fent mondott területen 5 045 fő vallotta magát ruszinnak, s 3 428 ruszin anyanyelvűnek. Vö. http://www.ukrcensus.gov.ua/results/nationality_population/nationality_popul2/?select_5/?data1=1&box=5.5W&rz=1_1&rz_b=2_3&k_t=21&

botton=cens_db.) Ám ez a népcsoport önálló nemzetiségnek vallja magát, és saját magára az ÉrtSz.-ból hiányzó *ruszin* etnonimát használja, így ezt szeretné hivatalos elnevezésként elfogadtatni (OSVÁTH 2003: 62). Minderről POPOVICS TIBOR MIKLÓS a következőket írja: „Az évszázadokon keresztül Magyarországon hagyományos ruszin megnevezést egészen 1991-ig [...] viszonylag ritkán alkalmazták. [...] az 1993-as magyarországi nemzetiségi és kisebbségi törvény egyértelműen deklarálta, hogy a ruszinok külön úgynevezett taxált etnikumnak tekinthetők. Tehát Magyarországon most már megvan a ruszin etnonim használatának jogi garanciája.” (<http://www.valtozovilag.hu/t365/tux0516.htm>).

6. Az ómagyar kori településnevekben megjelenő etnonimák szemantikai tartalma a nyelvtörténet során eltérő módon alakulhatott. Azokat a népneveket, amelyek jelentése a korai időszakhoz képest nem változott, dolgozatomban nem tárgyaltam. A jelentésváltozáson átment népnevek kapcsán vizsgálataim szerint ritkábban a jelentésbővülést (pl. *sváb*), gyakrabban azonban a jelentésszűkülést (pl. *kun*, *tót*, *német*, *olasz*) tapasztalhatjuk. Ez utóbbi jellemzőbb változásnak nyelven kívüli oka lehet, így szerepet játszhatott a név által megnevezett népcsoport egyértelműen körvonalazhatóvá válásának, elkülöníthetőségének lehetősége más hasonló népcsoportoktól, illetve ezzel összefüggésben a magyar nyelvhasználók igénye az ilyen etnikai csoportok pontos megnevezésére (pl. a különböző újlatin népek: *olasz*, *francia*; az újonnan beköltözött németek megkülönböztetése a régebben itt tartózkodóktól: *szász*, *sváb*). Emellett előfordul a szemantikai tartalom módosulása is (pl. *orosz*).

Tanulságos ugyanakkor azt is megvizsgálni, hogy mivel magyarázható bizonyos etnonimáknak a magyar nyelvhasználatból történt kiveszése. Megfigyelhető, hogy az ugyanazon népcsoportot megjelölő szinonim (azaz egyidejűleg használt) nevek között gyakran az maradt meg, amelyik a nép önelnevezése is (pl. *bolgár*, *román*, *szerb*, *szlovák*). A fent említett jelenség azokban az esetekben is tapasztalható, amikor a második, később eltűnt nevet szinte kizárólag a magyar nyelv alkalmazta (pl. *morva*, *rác*). Az egyes névalakok hivatalos nyelvhasználatból való kiveszéséhez még egy nyelven kívüli tényező is hozzájárulhatott: a szinonim nevek egyikéhez valamilyen oknál fogva pejoratív jelentésárnyalat kapcsolódott (pl. *oláh*, *polyák*, *rác*, *tót*), aminek eredményeképpen egy idő után ennek a névváltozatnak az alkalmazása visszaszorult, legalábbis a sztenderd nyelvhasználatban a nép belső neve gyökeresedett meg.

Egészen sajátos azoknak a népneveknek az esete, amelyek úgy maradtak máig ismert és használt etnikumjelölők, hogy az általuk jelölt nép valójában eltűnt, pontosabban elmagyarosodott (*jász*, *palóc*). Az ok itt is a nyelven kívül keresendő: a magyarságba olvadt, nyelvét is elvesztő nép leszármazottai máig számon tartják eredetüket, az összetartozás tudata élénken él bennük, hagyományaikat ápolják, így legalábbis néprajzi csoportjelölőként napjainkban is használjuk az önálló népként élt őseiket jelölő etnonimákat. Ezzel ellentétes jelenséggént pedig az összetartozás érzésének, az ún. „mi-tudat”-nak a hiánya a népnév kiveszéséhez járulhatott hozzá (*oláh*).

Tárgyszók: etnonima, jelentésváltozás, népnév személy- és családnévként, népnév településnévben, pejoratív jelentés, népnév kiveszése.

A hivatkozott irodalom

- BENKŐ LORÁND 1998. A szlávok népnevei Anonymusnál és ómagyar nyelvi hátterük. In: UŐ, Név és történelem. Akadémiai Kiadó, Bp. 58–75.
- DÓHOVICS BAZIL 1835/2003. „Kijegyzése azon szókknak, melyek hason hangzatuak, v[agy] érteményűek is mind a’ magyar, mind az orosz nyelvben” című kéziratában. 1835. Kiadva: Й. ДЗЕНДЗЕЛІВСЬКИЙ, Ю. САК, Я. ШТЕРНБЕРГ, Василь Довгович – зачинатель досліджень угорсько-українських та угорсько-російських лексичних сходжень. МПП „Гражда”, Ужгород. (Faksimile.)
- GYÖRFFY GYÖRGY 1990. A magyarság keleti elemei. Gondolat, Bp.
- KISS LAJOS 1996. A Kárpát-medence régi helynevei. Magyar Nyelvőr 440–50.
- KNIEZSA ISTVÁN 1955. A magyar nyelv szláv jövevényszavai 1–2. Akadémiai Kiadó, Bp.
- KÓSA LÁSZLÓ – FILEP ANTAL 1975. A magyar nép táji–történeti tagolódása. Gondolat Kiadó, Bp.
- KRESZNERICS FERENCZ 1831. Magyar szótár gyökérrenddel és deákozzattal. Buda.
- KRISTÓ GYULA 2003. Nem magyar népek a középkori Magyarországon. Lucidus Kiadó, Bp.
- KRISTÓ GYULA – MAKK FERENC – SZEGFÜ LÁSZLÓ 1973. Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez. I. Acta Historica Szegediensis Tomus XLIV. Szeged.
- LIGETI LAJOS 1986. A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Akadémiai Kiadó, Bp.
- MAKKAI LÁSZLÓ 1987. Erdély a középkori Magyar Királyságban (896–1526). In: Erdély története 1–3. Főszerk. KÖPECZI BÉLA. Akadémiai Kiadó, Bp.
- MELICH JÁNOS 1925–1929. A honfoglaláskori Magyarország. Magyar Tudományos Akadémia, Bp.
- NÉMETH GYULA 1930/1991. A honfoglaló magyarság kialakulása. Második, bővített és átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Bp.
- OSVÁTH GÁBOR 2003. Ország- és népnevek problémái a kultúráközi kommunikációban. Külkereskedelmi Főiskolai Füzetek 12. Bp. 55–69.
- PÁPAI-PÁRIZ FERENC 1801. Dictionarium Ungaro-Latino-Germanicum. Pozsony.
- POPOVICS TIBOR MIKLÓS 2005. Adatok a ruszin etnonim értelmezéséhez. Változó Világ 8. évf. <http://www.valtozovilag.hu/t365/tux0516.htm>.
- RÁCZ ANITA 2009. Nyugati népek megnevezésének változásai a magyar nyelvben. Magyar Nyelvjárások 47: 81–97.
- RÁCZ ANITA 2010. Törökségi népek elnevezései régi magyar tulajdonnevekben. Helynév-történeti Tanulmányok 5: 113–27.
- SZENCZI MOLNÁR ALBERT 1611. Dictiones Ungaricae, summo studio collectae et Latine conversae. Hanau.
- SZENCZI MOLNÁR ALBERT 1621. Dictionarium Ungarico-Latinum innumeris vocibus Ungaricis formulisque loquendi Latine redditus, cui inspersa sunt usitiora proverbium Ungarica, cum aequipollentibus Adagiis Latinis. Heidelberg.
- SZENCZI MOLNÁR ALBERT 1708. Dictionarium Ungarico-Latino-Germanicum, innumeris vocibus ungaricis Formulisque loquendi Latine redditus, Nunc quarta vice locupletatum. Cui inspersa sunt usitiora Proverbium Ungarica, cum aequipollentibus Adagiis Latinis: Quae omnia sub initiali, vel praecipua Adagionis Ungaricae voce facile reperiuntur. Noriberg.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2007. Széjegyzetek az „Etimológiai szótár”-hoz. Magyar Nyelv 208–23.

On the historical semantics of Slavic ethnonyms in Hungarian

Ethnonyms constitute a well-definable group of Hungarian lexemes: they serve for identifying a group of people characterised by a definite set of properties: a 'people'. These notions may be thought of as clear and unambiguous; but if we look into the historical semantics of ethnonyms, we are confronted with a high degree of variability. Names of peoples regularly occur as constituents of Old Hungarian place names, as well as in the stratum of single-element personal names of the same period and in that of the later family names, too. The history of ethnonyms in Middle and Modern Hungarian are increasingly represented in the gradually developing literature of contemporary Hungarian dictionaries, giving accurate information concerning the meanings and possible semantic changes of members of this group of words. The present paper, relying on the sources referred to, examines ethnonyms that were used in the Árpadian Age and are still in use today, but whose meanings differ in the two periods concerned.

Keywords: ethnonyms, semantic change, ethnonyms used as personal or family names, ethnonyms in place names, pejorative meaning, loss of ethnonyms.

ANITA RÁCZ

A XVIII. századi győr–újvárosi személynévhasználat Szociolingvisztikai szempontú megközelítés

I. A személynévek társadalmi meghatározottsága. – A társadalom befolyásolja, sőt meghatározza a tulajdonnév-használatot. A tulajdonnéven belül a személynév, de különösen – véglegesülése időszakában – a családnév társadalmi meghatározottsága rendkívül jelentős. A társadalmi körülmények következményeit is ott látjuk a névhasználatban: kezdetben a családnév kialakulásában, később a megkülönböztető elemek alkalmazásában, majd a névváltoztatásokban stb. Természetesen a névkincs szoros kapcsolatban áll a társadalom különböző tényezőivel, ebből is következik, hogy a névhasználatot, az egyes névélettani folyamatokat a nyelven kívüli hatások erősen befolyásolják. „a név nem nyelvi kritériumok, hanem szociokulturális körülmények révén lesz név” – idézi TOLCSVAI NAGY GÁBOR gondolatát HAJDÚ MIHÁLY (1998: 10). Ezért mondhatjuk, hogy a szociolingvisztika nagy szerepet játszik a tulajdonnév tartalmának, fogalmának, meghatározásának értelmezésében, de a nevek használatáról is csak a szociolingvisztika segítségével tudunk teljes képet alkotni.

A XVIII. századra a családnévhasználat többé-kevésbé megszilárdult, de az egy-egy személyhez kötődő családnév a végleges formáját, következetes alkalmazását csak a XVIII. század vége felé nyerte el. Az 1700-as évek első felében, közepén még az tapasztalható, hogy a közösség tagjainak megnevezése változhat, a személyhez kapcsolódó családnév cserélődhet. Vajon mi idézheti elő a családnévhasználat bizonytalanságát? A feltett kérdésre az egyik lehetséges válasz az, hogy a közösség tagjainak többsége ekkor még nem ismerte a környezetében élők öröklődővé vált, öröklődővé váló családnévét. Hiszen akkor válhat egy családnév a szerepét betöltő tulajdonnévvé, amikor nem csupán a viselője és rajta kívül még néhány ember szá-

mára tölti be identifikáló funkcióját, hanem a közösség nagy része a családnév alapján tudja őt azonosítani. „A szabályosan öröklődő, kételemű névrendszer kialakulását Magyarországon a XVII–XVIII. századra szokás tenni” – idézi a MEZŐ ANDRÁS által megfogalmazott gondolatot HAJDÚ MIHÁLY (2003: 736). De amikor ezt a kijelentést tesszük, akkor a férfiak családnévére, pontosabban a családfők családnévére gondolunk. Vajon a nők és a gyermekek családnéve is ugyanebben az időszakban vált kötelezően elfogadott és következetesen használt, az őt ismerő közösség szinte minden tagja által ismert családnévvé? Az alább következő példák, elemzések, értelmezések segítségével egyrészt azt mutatom be, hogy nemek és életkor szerint különbözik a XVIII. századi családnévhasználat, másrészt azt, hogy a nők és a kiskorúak családnévvel történő azonosítása – írásban! – csak a XVIII. század második felében vagy inkább a század végén lesz következetes. Tehát a társadalmi viselkedés, a nők, a gyermekek társadalmi megítélése visszatükröződik a névhasználatban. A vizsgált korpuszból nyert adatok azt bizonyítják, hogy a nyelvi és a társadalmi folyamatok összefüggenek, azaz az adott személy neme, életkora és társadalmi helyzete meghatározza, befolyásolja a névvel való ellátottságot. Az természetesen világosan kimutatható, hogy a nőknek és a gyermekeknek ugyanúgy van család- és keresztnéve, mint a férfiaknak. Azaz minőségi, nyelvi különbséget nem lehet felmutatni, de a mindennapi alkalmazás, a nők és a gyermekek családnévének használata, a családnév rögzítésének következetessége és gyakorisága eltér a férfiakra vonatkozó névhasználattól. Mindebből a társadalmi hierarchiára lehet következtetni, fel lehet állítani a társadalomban a fontossági sorrendet a névvel való megnevezés, a névhasználat gyakorlata alapján.

A több évszázaddal korábbi névhasználat nyelven kívüli tényezőinek feltárására, a társadalmi környezet tulajdonnévre, személynévre gyakorolt hatásának vizsgálatára kiváló forrásul szolgálnak az anyakönyvi bejegyzések. A névhasználat szociológiai meghatározottságáról főként a halotti anyakönyvek tartalmaznak sok információt. A születési vagy házassági anyakönyvekben ugyancsak előfordulnak hasznos adatok, de gyérebben. Az alábbiakban azt vizsgálom meg, hogy a halotti anyakönyvek bejegyzéseiből lehet-e következtetni az adott személy társadalmi fontosságára, az adott közösségben betöltött szerepére, a meghalt személy egykori jelentőségére, fontosságára, azaz milyen mértékben függenek össze a lejegyzett név szerkezeti, alaki, formai jegyei a nevet viselő személy társadalmi helyzetével. Megvizsgálom azt, hogy nemek és életkor szerint van-e különbség a névhasználatban, illetve azt, hogy a társadalmi státusz, a közösségen belüli szerep eredményez-e eltérést a név bejegyzésében.

II. A családnévhasználat végleges megszilárdulása. – Különböző területeken végzett vizsgálatok azt bizonyítják, hogy a XVIII. század kezdetén még a családfők (akik általában a férfiak voltak, de néha összeírásokban látjuk, hogy özvegyasszonyok is szerepeltek ilyen státuszban) teljes személynévvel való azonosítása nem kivétel nélküli (HAJDÚ: 2003: 736; BENKŐ: 1949: 22). Különösen nem következetes és nem egyértelmű a gyermekek és a nők vagy az alacsonyabb társadalmi presztízsű személyek névvel történő identifikálása. Erre jó példákat szolgáltathatnak a magyar nyelvű protestáns halotti anyakönyvi bejegyzések.

Mint ismert, a református és evangélikus anyakönyveket a XVIII. század folyamán jórészt magyar nyelven írták, ellentétben a római katolikusokéval, ezeket ugyanis az 1830-as évek közepéig latin nyelven vezették. Az anyanyelvűség kedvezett a mindennapi névhasználat lejegyzésének. Így a protestáns anyakönyvekben a század első felében nagyon sok értékes bejegyzés található.

A családnévhasználat végleges megszilárdulásának folyamatára, a családnévhasználat jellemzőire a Győrhez szorosan kötődő Újváros nevű település (ma Győr egyik városrésze) halotti anyakönyveinek bejegyzéseiben kerestem a példákat. Néha egy-egy adatot más forrásból is idézek, de a tipizálás alapját az anyakönyvekbe lejegyzett nevek adják. Újváros lakossága a XVII. században, a török pusztítások után kezdett újból megtelepedni, és a folyamatos lakosságszám-növekedés még az 1700-as években is jellemző volt. Mind az összeírásokban, mind az anyakönyvekben tapasztalható, hogy sok esetben a családnév mellett vagy esetleg helyette kialakult egy megkülönböztető név.

A XVIII. században lezajló folyamatban kerestem a szabályszerűséget. A különböző felekezetek anyakönyveiben található nagy mennyiségű névanyag szolgáltatja az adatokat.

1. A férfiak családnévéről. – Az alább következő adatok alapján első megállapításként megfogalmazható, hogy körülbelül az 1730-as évekig a névbejegyzések nemek és életkor tekintetében eltérőek. Ezt mutatják a halotti anyakönyvek, de a polgárfelvételt rögzítő jegyzőkönyv szintén (MORVAI 2007). Az elhunyt felnőtt férfiak nevének rögzítése általában szabályosan, azaz családnév és teljes alakú keresztnév formájában történt. Nem így az asszonyoké és a gyermekeké – erre később térek ki. A férfineveknél ritkán fordult elő, hogy a hivatalos családnév mellett a keresztnévet nem a teljes alakjában írták. Elvértve, csak kivételesen találtam becéző formában férfikeresztneveket. Néhány példa: *Petróczi Sigának fiatskája* (1730), *Balog Miskának egy jól tevő Özvegy Asszony* (1732), *Horváth, alias Sárzó Bentze* (1731); *Szabó Istók felesége* (1731); *Nagy Istók felesége* (1732), *Erdéli Palkó mészáros inas* (1739). A példák egy részében a nem hivatalos formájú keresztnév asszonynévben szerepelt, talán emiatt is írták becéző alakban a férfikeresztnévet. Vagy a másik esetben a meghalt személy fiatal életkora magyarázhatta az *Istók*, *Palkó*, azaz a mindennapokban használatos becéző névalakokat. A magyar nyelvű példák az evangélikus halotti anyakönyvből valók.

A beírást végző személy gyakran törekedett arra, hogy a férfiakat megkülönböztető névelemmel, pontosító körülírással lássa el, hogy az ő azonosításuk még egyértelműbb lehessen: *Nagy Jánosnak a Rábcza utcában kis leánykája* (1737); *Komáromi Fazikas Zambó Pál* (1741). A római katolikus halotti anyakönyvben *Martinus Takáts alias Horváth* név olvasható (1757).

A leírtak ellenére mégis érződik a családnévhasználat bizonytalansága. Igaz, hogy a férfiak teljes nevét beírták, és igaz, hogy a családnév mellett egy újabb, harmadik névelemmel igyekeztek pontosan azonosítani az elhunyt személyt. Véleményem szerint azonban a XVIII. század elején a sok harmadik, többedik elemként – a családnév és a keresztnév elé, mögé – beírt újabb név éppen a családnévhasználat bizonytalanságát jelzi. Általában az *alias*, ritkábban az *aliter* szóval kapcsolták

össze a két családnévelemet. Később a magyar megfelelők: a *vagy*, *avagy*, *másként*, *másképpen* szavak kerültek a két névelem közé. Gyakran értelmező, azaz helyet, kort, foglalkozást jelölő szavak, szerkezetek álltak a családnév mellett. A XVIII. században fordult elő e névforma gyakrabban, de akad az 1800-as években is (VARGA 2006: 118). Úgy tűnik, hogy a kétféle névelem küzd az öröklődővé válásért, még nem dőlt el, melyik elem válik véglegesen családnévvé (HAJDÚ 2003: 756). A beírás sorrendje nem nyújt segítséget abban, hogy melyik névelem milyen szerepkörrel rendelkezett, ugyanis még egy kéz írásánál sem tapasztalható következetes sorrend. Hol az első, hol a második helyre, hol a személynév után zárójelbe írja be az anyakönyvet vagy jegyzőkönyvet vezető személy a harmadik névelemet. Jó példa erre a sorrendváltozásra az összeírásokban és az anyakönyvekben is megtalálható kételemű családnév: *Horvát aliter Bene*, majd egy más időpontban *Bene aliter Horvát*. Ugyanarról a személyről van szó, ezt a név melletti egyéb adatok megerősítik. Az *alias*-os, *aliter*-es név annak a közösségnek fontos – tapasztalatom szerint –, amelyik a név segítségével akarja a köztük élő embert azonosítani. A másoktól való egyértelmű megkülönböztetést, a személy pontos identifikálását szolgálhatják ezek a névelemek. Egy 1737-ből származó adat az egyelemű családnév kialakulásának folyamatába is betekintést enged: *Légrádi, aliter Török István, nemzetségére nézve Török, de Istennek kegyelme által meg tért. 83 eszt: katoná renden lévő temtetett el* (1737). A *Légrádi* vált – a leszármazottak adatai alapján erre lehet következtetni – a végleges családnévvé.

A Győri polgárkönyvben (MORVAI 2007) szintén – ez a jegyzőkönyv 1600 és 1743 közötti adatokat tartalmaz – a családnévhasználat megszilárdulási folyamatának fontos tanúköveit találhatjuk. Néha nyomon követhető vagy a kételemű, vagy az *alias*-os névalak segítségével, ahogy az eredeti idegen hangzású nevet felváltja egy magyar hangzású, magyar jelentésű szó: *Adamus Fekete aliter Kasszány graeci ritus de professione culcitrarius filius hujas* (1740). Egyértelműen a *Fekete* lesz a végleges családnév, ezt a görögkeleti anyakönyvek bizonyítják. A *Kasszány* családnév nem található az ortodox anyakönyvekben, a *Fekete* viszont később is gyakori név volt az újvárosi rác családok között. A legtöbb esetben idegenből betelepült lakosok neve mellé került egy újabb, harmadik elem, amely gyakran az etnikai hovatartozást foglalta magában, de vonatkozhatott a foglalkozásra vagy a származási helyre is. Hogy valóban a családnévhasználat bizonytalanságát üzenheti ez a névtípus, arra XVII. századi példák tömegét lehet igazolásul felsorakoztatni. Az 1600-as évekbeli összeírásokban, jegyzőkönyvekben, végrendeletekben gyakran olvashatók ilyen formai felépítésű családnevek, mint például *Christoph Hop alias Wiener*. Amikor a családnévhasználat megszilárdult, és a közösség tagjai egyre inkább ismerték és alkalmazták az adott személyhez kötődő családnevet, akkor maradtak el a harmadik, negyedik névelemek a névanyagokból. Ismét a XVII. századi győri polgárok nevét tartalmazó Győri polgárkönyvből idézek néhány bejegyzést: *Zseöcz Geörgy alias Totth* (1618), *Tott alias Osziarovicz Zsoch Miklos* (1622); *Varga alias Bohicz Miklós* (1623); *Blasius Gaiszler al[ite]r Szuneghiartho* (1640); *Bede Miklos aliter Szabo* (1680); *Petcj Innocentius aliter Gombkötő* (1684).

A halotti anyakönyvi bejegyzések nem ritkán a különböző személyek közötti kapcsolatokról is szólnak. Időnként kiviláglott a beírást végző személy és a leírt név

viselőjének jó vagy rossz viszonya, esetleg rokonai kapcsolata: *Takács Imre Öcsém Uram* (1732). És néha meglepő személyes véleménynyilvánítás, indulatos megjegyzés is olvasható: „*Pap István egy rút korhel kálvinista ember*” (1736), akit az evangélikus hitű felesége temettetett el, ezért került a neve az evangélikus halotti anyakönyvbe, nem pedig a reformátusok közé. A következő bejegyzés – valószínű – a megnevezett férfi személy helyi társadalmi jelentőségére, ismertségére utalhat: *Wötsei Pál Napa* (1728), hiszen az asszonyt temették, ennek ellenére a veje neve olvasható.

A családnév előtt álló névkiegészítők általában az elnevezett korára, családi állapotára vagy társadalmi státuszára utaltak: *Néhai N[em]zetes Káldi Mihálynak Árvája*; vagy *Farkas Mátyás Uram*.

Egyrészt megállapítható tehát az, hogy a férfineveknél családnevet és teljes alakú keresztnévet írtak az anyakönyvbe, másrészt azonban az is, hogy a családnév-használat még nem tökéletes, ezt igazolják a családnév melletti *alias*-os és más névelemek. A férfineveknél gyakran látható, hogy névkiegészítővel a rangra, pozícióra vagy valamilyen kapcsolatra utaltak.

2. Az asszonynevekről. – A férjezett nők nevét lényegesen változatosabb alakokban jegyezték le, mint a férfineveket. A nők társadalmi, jogi helyzete alárendeltebb volt, mint a férfiaké, ez megmutatkozott a női nevek rögzítésében is. Gyakori a névelemhiány, sőt a névhiány, nem ritkán körülírással, névkiegészítőkkel nevezik meg az asszonyokat. Ezeknek a névkiegészítőknek – gyakran ideiglenesen, csak abban az adott szövegkörnyezetben – tulajdonnévi szerepük lesz, ugyanis segítik az identifikációt, sokszor azonosítanak, esetleg kiegészítenek, pontosítanak, vagy éppen értelmezőként követik a személynevet, de ez által teszik egyértelműen azonosíthatóvá a megnevezett személyt. A névkiegészítő grammatikailag is (birtokviszony) és jelentéstan tekintetében is szorosan kötődik a környezetében levő tulajdonnévhez, tehát annak részévé válik, sőt közszóból alkalmi használatú tulajdonnévvé alakulhat (HAJDÚ 1999: 277).

Az asszonynevek történetével, szerkezetének, jelentéstanának kutatásával többen foglalkoztak. A *-né* képző kialakulását PAIS DEZSŐ (1951), az asszonynevek történetiségét PAPP LÁSZLÓ (1960) és B. GERGELY PIROSKA (1993, 1995) követte végig. B. GERGELY PIROSKA a XVI–XIX. századi asszonynév-használatot az „Erdélyi magyar szótörténeti tár” alapján vizsgálta. FERCSIK ERZSÉBET az asszonynevek, női nevek történetiségén túl a mai asszonynévhasználatot is kutatja (FERCSIK 2003, 2005, 2008).

Az asszonyneveket szerkezetük szerint csoportosítva találunk körülírásos azonosítást, amikor a leánykori név egyik eleme sem szerepel a leírt névben, de természetesen találunk olyan neveket, amelyekben a leánykori név egyik vagy másik, vagy akár mindkét eleme megjelenik, akár különböző névkiegészítőkkel együtt is. „A teljes szerkezetű asszonynevek általában három jól elkülöníthető részből állnak: a férj teljes neve, a nő teljes neve és a közöttük lévő viszonyt, azaz a házasság állapotot kifejező nyelvi elemek” (FERCSIK 2005: 31–2). A három névrész sorrendje, valamint ennek teljes vagy redukált volta alapján csoportosíthatók a nevek. A névformák, névelemek sorrendje, a névkiegészítők vizsgálata alapján névtípusokat lehet

felállítani. Nemritkán a névforma és a vele megnevezett személy társadalmi helyzete közötti összefüggés is nyomon követhető. A névhasználatban megjelenő névformák gyakoriságát, a nevek megterheltségét szintén vizsgálhatjuk.

A személynév mellett található különböző névkiegészítők, ezek általában közszók: *asszony, feleség, özvegy, hátra hagyott özvegy, házos társa, hűtös vagy hitvös társa*. Lehetnek önálló lexémák, a feleség szó vagy ennek szinonimái; viszonyt jelölő lexémák: általában a férj nevével birtokviszonyban állnak, vagy a név után birtokos személyjeles alakban fordulnak elő. Természetesen a *-né* képző ugyancsak a házasságra utal (FERCSIK 2005).

A XVIII. század első felében az asszonyok megnevezése igen gyakran körülírással történt, ami általában annyit jelent, hogy az asszony leánykori személynevének egyik eleme sem szerepelt a leírt névalakban, leggyakrabban a férj, de néha az apa, a fia, sőt a veje neve alapján identifikálták az asszonyt, tehát csak különböző viszonyító elemek segítségével volt azonosítható.

A nevek grammatikai leírásában elkülönítettem a körülírással azonosítási módot – a leánykori név egyik eleme sem szerepel a bejegyzett névben – és az asszonyok leánykori nevéből legalább egy elemet vagy a teljes névformát tartalmazó egyedítést. Ez utóbbi vagy a férj teljes neve és az asszony teljes neve, vagy másik lehetőségként az asszony teljes neve, esetleg az asszony keresztnéve valamely névkiegészítővel együtt.

A három felekezet (katolikus, evangélikus, református) halotti anyakönyveinek névanyaga alapján összehasonlítást készítettem arról, hogy hol milyen mértékű az asszonynevek, illetve a felnőtt, de hajadon nők nevének a következetes, hivatalos formájú használata. Két-két időszakaszt választottam ki: 1739–1743 és 1789–1793 közötti 5–5 évet. Egymástól távoli időszakban ezek az évek kínáltak összevethető adatokat. Ugyanis a századelőn hol az egyik, hol a másik halotti anyakönyv hiányos vagy nehezen olvasható, 1749 és 1783 között pedig a protestáns anyakönyvezés szünetelt, e felekezet híveinek nevét is a katolikus anyakönyvekbe írták. A bejegyzések alapján készült az alábbi statisztika.

1. táblázat

Az asszonynevek a halotti anyakönyvekben 1739–43 között

	római katolikus	evangélikus	református
nincs leánykori névelem	38 (44,7%)	71 (73,2 %)	54 (80,6%)
van legalább egy leánykori névelem	47 (55,3%)	26 (26,8%)	13 (19,4%)
nevek száma	85	97	67

2. táblázat

Az asszonynevek a halotti anyakönyvekben 1789–93 között

	római katolikus	evangélikus	református
nincs leánykori névelem	3 (2,8%)	5 (5,5%)	21 (26,9%)
van legalább egy leánykori névelem	105 (97,2%)	86 (94,5%)	57 (73,1%)
nevek száma	108	91	78

A statisztikai elemzés szerint a XVIII. század első felének vége táján különbség mutatkozott a latin nyelven vezetett római katolikus és a magyar nyelvű protestáns anyakönyvek asszonynévhasználatát tükröző névbejegyzései között. Nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy a latin nyelv hivatalosabb szelleme miatt lehetséges az, hogy a katolikus anyakönyvekben fegyelmezettebben rögzítik a meghalt nők nevét. A protestáns anyakönyvekben a név-, illetve névelemelhagyás, valamint a névkiegészítőkkel történő körülírások sokfélesége lelhető fel. A századvég tájékán már az evangélikus anyakönyvekben is hasonlóan magas az asszonyok leánykori nevét feltüntető bejegyzés. Ennek azonban nemcsak nyelvi vagy névhasználati oka van, hanem egyszerűen az a magyarázat, hogy megváltozott az anyakönyvek szerkezete – táblázatos formában írták, és a fejlécben megadták, mely adatot kell beírni –, azaz a nők leánykori teljes nevének rögzítését elvárták a bejegyzést végző személytől.

Amikor 34 év kihagyás után 1783-tól ismét elindult a protestáns felekezetek önálló anyakönyvvezetése, akkor már a táblázatszerűen beosztott anyakönyvben a meghalt személy teljes nevét jegyezték le. Olyan esetekben, amikor az elhunyt személy felnőtt és házas volt, olyankor a házastárs nevét is beírták, amikor az elhunyt személy gyermek vagy nőtlen, illetve hajadon volt, akkor a szülők teljes nevét is rögzítették. Itt tehát a szabályosan vezetett anyakönyvben csak annyit látunk, hogy *Anna Pap* az elhunyt személy, a férj pedig *Georgius Kozma*. Megállapítható tehát, hogy ez idő tájt egyértelműen véglegesül a családnévhasználat.

A fenti eredményeken túl másik elemzési szempontként egy felekezet, nevezetesen az evangélikus gyülekezet halotti anyakönyveiből gyűjtöttem ki a felnőtt nőkre vonatkoztatható neveket és a névszerűen viselkedő névkiegészítőket. Azért nem a katolikus vagy a református anyakönyveket választottam, mert az evangélikusokéi magyar nyelvűek, ellentétben a római katolikusokéval, és az evangélikusok vezette anyakönyvek több adatot tartalmaznak, mint az ugyancsak magyar nyelven írt református anyakönyvek.

A XVIII. század első felének evangélikus halotti anyakönyveiből a felnőtt nőkre vonatkozó bejegyzéseket összesítettem és kategorizáltam. 12-féle típust különítettem el.

1. A férj teljes neve + *feleség*, esetleg *özvegy* vagy *hátra hagyott özvegy* vagy *házos társa* vagy *hütvös* vagy *hitvös társa* (38,8%).

A leggyakoribb megoldás ez a körülírással névtípus, amikor is a férj teljes nevét írták le, megjegyezve, hogy az ő házastársa hunyt el. A házassági kapcsolatot elég sok változattal nevezték meg: a *felesége*, *házos társa*, *hütvös társa*, *hitvös társa* szavakat, szó szerkezeteket találjuk a férj neve mellett. A férj teljes neve és a közszóval jelölt viszonyító elem között birtokviszony van. A következő jellemző példák sorolhatók ide: *Néhai Fuchs Mihál meg hagyott özvegye* (1725); *Török Mihálynak meg hagyot özvedgye* (1728); *Nagy Istók felesége* (1732); *Kurutz Szabó János felesége* (1733); *Varga János nevű embernek özvegye* (1733); *Prépost János hütvös társa* (1740); *Györgyi György felesége* (1742). Fiatalabb nők esetében leggyakrabban ezt a névtípust alkalmazta az anyakönyvet vezető lelkész. Hogy valóban nem idős nők voltak, az abból is látszik, hogy az említett asszonyok sokszor gyermekszülésben haltak meg – *Balog Istvánnak Gyermeke Szülésben meg halt felesége*

(1730) –, vagy a következő sorban ilyen bejegyzés olvasható: *Ugyan ezeknek kis leányok is* (1748); *Vörös János piczinye és felesége* (1734).

Gyakori, hogy a házastársi viszonyon túl egyéb, azonosítást vagy szubjektív közlést nyújtó kiegészítő elem került a név elé: *Néhai Botka György özvegye* (1728); vagy a név mögé: *Varga Jánosnak özvedgye öreg jámbor* (1729); vagy a férj neve és a házastársi kapcsolatot megnevező névkiegészítő közé: *Örsi Mészáros György öreg ember felesége* (1725). A birtokviszonyt többféle grammatikai megoldással fejezhette ki a lejegyző személy: *Katona Istvánnak házas társa* (1727); *Taxonyi Péter házas társa* (1733). Némely esetben kiírta a birtokos jelző *-nak/-nek* ragját, némely esetben viszont jelöletlenül hagyta a szerkezetet. A meghalt férjre utal az *özvegy*, *hátra hagyott özvegy*, *hátra hagyott felesége* névkiegészítő.

2. A férj teljes neve + *-né* (31,6 %).

Gyakori típus a férj teljes nevéhez kapcsolt *-né* képzővel való körülírás. *Balog Mihálné 65 eszt. öreg asszony* (1725); *Öreg Méhes Mártonné özvegy asszony* (1726); *öreg Szakál Istvánné* (1729); *Sokorai Ferentzné Szegény öreg asszon* (1729); *Szakállos Jánosné Öreg Özvegy asszony* (1731); *Balog Miskáné egy jót tevő Özvegy Asszony* (1732); *ntes Csontos Györgyné asszony böcsületes Özvegy* (1732); *öreg Tót Jánosné özvegy* (1733); *Újvári Istvánné 74 eszt. és 34 eszt. özvegy* (1735); *néhai Alapi Mihályné* (1739); *Kozma Gergőlné* (1741).

Ebben a csoportban feltűnően sok az öregasszony, sőt az öreg- és özvegyasszony. Jellegzetessége ennek a típusnak, hogy az anyakönyvet vezető személy nem írja le az elhunyt asszony nevét, viszont sok egyéb, általában pozitív tartalmú tényt közöl róla: *Szegény öreg asszon; egy jót tevő Özvegy Asszony; böcsületes Özvegy*. A névkiegészítők az életkor mellett az asszony életéről, tetteiről, a családi állapotról is adnak információt. Valószínű, hogy ez a névtípus az idős és átlagos társadalmi, szociális helyzetű – tehát sem a nagyon szegény, sem a kiemelkedően előnyös társadalmi csoport tagjai közé nem tartozó – személyekre vonatkozó névhasználatot tükrözte vissza. B. GERGELY PIROSKA vizsgálatai és ebből adódó megállapítása szerint „Ez a leggyakoribb és a legáltalánosabb megnevezési formája az asszonyoknak a XVI–XIX. században. Az asszonynevek vizsgált adatainak 51%-át ez a névforma teszi ki” (GERGELY 1993: 121). Az újvárosi anyagban kisebb arányban találtam ezt a névtípust.

3. A férj teljes neve + *felesége* vagy *házas társa* vagy *hűtös társa* vagy *hitvös társa*, valamint az asszony teljes leánykori neve (9,2%).

Gyakorisági sorrendben a harmadik helyen áll ez a típus. Ebben a férj nevéen túl az asszony teljes leánykori neve is szerepelt. Megfigyelhető, hogy a XVIII. század első felében folyamatosan – de nem nagy számban – előfordul a férj neve mellett az asszony leánykori teljes nevének a kiírása. A *nemzetes* vagy a *vitézlő renden lévő* névkiegészítő, vagy éppen a német családnév (a német ajkúak általában katonák, illetve mesteremberek) arra utalhat, hogy a néven nevezett személy a helyi közösség megbecsültebb rétegébe tartozott. *Patonai Mihál felesége Nedőci Susanna* (1725); *Nemz: Atzél András uramnak ezen mi sz: Ecclesiánknak Cantorának házas társa*, *Koáts Rosina asszony* (1727); *néhai Szabó Mihál vitézlő renden lévő keresztén Atyánkfiának meg hagyott özvedgye Követses Jutka asszony* (1728); *nemzetes Kartsai Sigmond Ur házas társa Miskei Ersébeth asszon* (1729); *Nztes Nagy István*

Ur házas társa, N: Radó Örsébeth (1733). Azonban találhatók olyan bejegyzések is, amelyekben a magasabb társadalmi pozícióra nem utal semmilyen névkiegészítő: *Horvát Sigmond felesége Halál Éva* (1734); *Horváth János felesége Vörös Panna* (1739); *Dávid Pálnak özvegye Szür Jutka* (1740); *Kamarási Ferentz Hütvöse Kováts Örse assz.:*(1744); *néhái Öreg Matkovich Pál özvegye Fenyő Éva* (1748).

4. A férj teljes neve + -né képző és az asszony teljes neve, néha az *asszony* szóval kiegészítve (3,95%).

Talán a nő leánykori neve után írt asszony főnév a magasabb társadalmi rangot fejezte ki. *Néhái Petrótzi Sigmondné, Káldi Éva assz.:* (1748); *Nemzetes Tisztapataki Jánosné Pap Örsébeth asszony* (1727); *Fodor Thamásné, Balog Susánna asszony* (1737); *Gombás Andrásné, Bödő Panna* (1743); *Nemes Jánosné Vég Örse* (1745).

„Az asszonynév mellett a feleség teljes leánykori nevét feltüntető névforma folyamatosan élt a XVI. századtól napjainkig. A nyelvtörténeti adatok sűrűsége gyakorisági sorrendben a harmadik helyen álló névformának mutatja, mely társadalmi kötöttség nélkül minden rendű-rangú asszonyt megilletett” (GERGELY 1993: 123). Az úJVárosi evangélikus közösség halotti anyakönyvében ritkábban fordult elő ez a névtípus, mint B. GERGELY PIROSKA vizsgálataiban. Ebben a névtípusban a névkiegészítők alapján az állapítható meg, hogy az elhunyt feleség házastársa élő személy volt. Természetesen csak feltételezés, mivel az adatokból biztos tények nem olvashatók ki, de a feltüntetett névkiegészítők nem utaltak arra, hogy az elhunyt feleség özvegy lett volna. Igaz, hogy egy példát ennek cáfolataként is találhatunk: *Néhái Tóth István özvegye Horváth Ilona* (1747).

5. A férj családnevéhez vagy foglalkozásához kapcsolt -né képző és – nem minden esetben – névkiegészítőként az *asszony* (2,6%).

Öreg Borosiné szegín koldus asszon (1730); *Pénzváltóné* (1741); *Borosné egy Szegény asszony* (1741); *Örökösne Asszonyom* (1747). Az első bejegyzés alapján azt gondolnánk, hogy a társadalom alsó rétegeire vonatkozhatna ez a névtípus, de ez nem mindig igazolható.

6. Az asszony leánykori teljes neve (sokszor az *asszony* névkiegészítővel együtt) + a férj teljes neve a *felesége* vagy egyéb névkiegészítőkkal (2%).

Timár Örse asszony Nedőczy István felesége (1732); *Nzetes Piller Ágotha assz.:* *Nztes Nagy Istv. Uram felesége* (1737); *Ragolya Kata assz.:* *Fodor Barbély Pál felesége* (1743). A győri polgárfelvétel jegyzőkönyvei is tartalmazznak ide sorolható példákat: *Susanna Göllin pro priori Simonis Bátschek num vero Caroli Groll Relicta Vidua* (Győri polgárkönyv 1740), *Catharina Vendl relict Michaelis Bondo vidua* (Győri polgárkönyv 1742).

Ebben az asszonynévtípusban érvényesülhet a latin nyelv szórendi hatása is, de lehet, hogy ezekben a szerkezetekben a férj neve egyszerűen értelmezői funkciót töltött be az egyedítésben. Valószínű, hogy a felsorolt esetekben a feleség szerepe, vagyoni helyzete vagy a társadalmi jelentősége volt nagyobb, ő hangsúlyosabban volt jelen a helyi közösségben, mint a férj. A polgárfelvételről írt jegyzőkönyvben szereplő asszonyok általában özvegyek, emiatt rájuk mint családfőkre tekintettek, ez idézhette elő, hogy teljes leánykori nevüket – első helyen – feltüntették.

Az alábbi bejegyzés – *Elisabeth Német alias Ünnepné* (1757) – egy olyan asszonynévtípust képvisel, amelyre ezt az egyetlen példát találtam, azaz elsőként

a teljes leánykori név latinos sorrendben, utána *alias*-sal kapcsolták a férj családnevét a *-né* képzővel. Mivel több hasonló bejegyzést nem találtam, ezért nem tekintem külön típusnak.

7. A férj (apa) teljes neve + *felesége* vagy egyéb névkiegészítők (*leánya*), valamint az asszony (vagy leány) keresztnéve (2%).

Néhai Horvát Mártonnak özvedgye Panna asszon (1725); *Néhai Saidendorfer Jánosnak özvegye Mária Rosina* (1740). Német eredetű nevek esetén előfordult, hogy az asszonynak csak a keresztnévét írták be, valószínűleg a messziről betelepült család nőtagjainak családnevét a közösségben – a férj halála után – nem ismerhették.

A férj teljes neve + *-né* és az asszony keresztnéve típusra egy példa sem akadt, talán ez is erősíti, hogy a körülírásos névtípusnál a férj teljes neve + a *-né* képzős névforma kevésbé volt használatos, mint a férj teljes neve és a felesége stb. névkiegészítő forma.

8. Csak az asszony vagy leány keresztnéve szolgálja az identifikációt (2%).

Anna Apolonia frajlán (1743); *Egy szegény Éva asszony nevű öreg asszon* (1731); *egy szegény Kata nevű asszony* (1738); *egy Borka nevű Öreg leány* (1738); *Ilona, az Egyházi szegényeink közül egyik* (1739). Ebben a névtípusban idős, de nem házas nők neve is megtalálható, vagy olyanoké, akik a helyi társadalom periferiáján család nélkül éltek, talán családnevüket sem ismerte a közösség. Feltehetően a névelemhiány ellenére a helyi társadalom számára egyedítést jelentett a körülírt névforma.

9. Az apa, esetleg a fiú vagy a vej teljes neve és a *leánya*, esetleg *anyja* vagy *napa* közszoí névkiegészítő.

Az alább sorolt néhány példát találtam erre a típusra, százalékos értéke elenyésző. *Nagy Márton Annya asszony* (1747); *Néhai Katona Mihálynak hajadon leánya* (40 éves) (1735); *Wőtsei Pál napa* (1728). Ebben a névtípusban egyértelműen látható, hogy a férfi személyéhez viszonyítva azonosították az elhunyt nőt, nyilvánvalóan ez a névhasználat azt az üzenetet hordozta, hogy az apa vagy a fiú, tehát a férfi volt a tekintélyesebb személy.

Sőt találunk példákat arra is, hogy még egy újabb férfi családtag nevével pontosították az elhunyt személyét. Úgy igyekeztek őt identifikálni, hogy közben az asszony nevének egyetlen eleme sem szerepelt a bejegyzésben: *Bognár György felesége, Démi István Bánki pred: Leánya* (1733).

Egy érdekes példa a *Hamlinak anyja egy jó Öreg asszony* (1732). A *Hamli* feltehetően családnév, talán a fiú neve, de ez a megnevezés nem található a családnévállományban. Mivel csupán egy ide vonatkozó példát találtam, ezért külön csoportot nem alkothat, úgy vélem, hogy az előző típushoz áll közel.

10. Az asszony leánykori teljes neve.

Szintén csak néhány példa akadt erre a névhasználati típusra. Az első név jelzi, hogy férjezett személyt azonosított, a második példa valószínűleg hajadon személy neve volt, a harmadik esetben a családnév végződése alapján arra következtethetünk, hogy az elhunyt személy német nemzetiségű volt.

Légrádi Éva özvegy asszony (1748); *A Szegény Öreg Csapó Jutka* (1742); *Eva Berkin egy szegény özvegy* (1735). Egy II. József-féle összeírásból származó név

az első példával azonos, *Dursa Pulcheria özvegy Purgerné* (polgári személy). A lakóhelye (Rác utca), valamint a család- és keresztnéve alapján biztosan állítható, hogy az újbátori rácok közül való az asszony, tehát a szerb közösségnek a névhasználatát illusztrálja az idézett bejegyzés.

11. A férj teljes neve + *felesége*, *özvegye* stb. és az asszony leánykori családneve.

A kevés példa jelzi, hogy nem jellemző névtípus. *Christoph Lohrman felesége Nata Mannschberg* (1731); *Kovatsits István hűtös társa nata Szabó* (1742). Ezt inkább a német családnévűek esetében találtam, megnevezi a névforma az asszony házasság előtti családnevét, tehát *Kovatsits István hitvese „született” Szabó*. A megszokott magyar névhasználatától idegen, a latin és a német nyelv hatása idézhette elő.

12. A személy azonosítása tulajdonnévi elem használata nélkül történik.

A meghalt személyek névtelenek. Általában idegeneket jelölt a bejegyzés, de lehetnek közöttük olyanok, akikre a körülírás alapján a helyi közösség biztosan ráismert. *Egy öreg szegín koldusok közül való asszon* (1726); *Egy szegén jövevény asszony* (1728); *egy szegény öreg Németh asszony* (1735); *egy szegény öreg guta ütött asszony* (1735); *Egy Szegény Svábné asszony* (1735). Feltételezésem szerint a 'német' és a 'sváb' szó a nemzetiségi hovatartozást jelölte. A névhiány és a körülírás teljes szövege az elesett, szegény és idős asszonyok társadalmi helyzetét, megítélését tükrözi.

3. A gyermekekre vonatkozó névhasználat. – A családnévhasználat megszilárdulásának folyamata a gyermekek nevének rögzítésén is nyomon követhető. A gyermekek megnevezése eléggé egyhangú. Ugyanis szinte mindig az apa teljes nevével nyelvtani viszonyban álló, a gyermekekre vonatkozó közszó nevezi meg a meghalt fiút vagy leányt. Tehát a családnév ismerete, használata, öröklődése bizonyos, de csak a felnőtt férfihoz kapcsolódva. Viszont a gyermek teljes nevének rögzítését nem érezték fontosnak. A gyermek nevének írásából, pontosabban legtöbbször a körülírás gyakorlatából nyelven kívüli tényezőkre és szokásokra utaló folyamatokra bukkanhatunk. A gyermekeket ugyanis a magyar nyelvű protestáns anyakönyvekben 1749-ig szinte kivétel nélkül csak a szülő neve alapján lehet azonosítani. Azaz ismert a családnévük az apa neve folytán, de nem rögzítették a keresztnévüket. Őket a legritkább esetben nevezték meg a saját keresztnévükön, csupán csak köznévi tartalmú körülírással jelölték, azaz *kis fia*, *fiatskája*, *kis fiatskája*, *leánkája*, *leánykája*, *kis leánkája*, *kis leánya* a teljes néven megnevezett apának. Az apa nevével birtokviszonyban állt a közszó. Gyakran még a meghalt gyermek neme sem derült ki a bejegyzésből: *gyermetskéje*, *pitzin gyermetskéje*, *kis gyermetskéje*, *kis gyermeke*, *kettős gyermetskéi*. Előfordult, hogy nem az apa, hanem az anya személyével kapcsolták össze a gyermeket, de ilyenkor is csak az apa nevét írták le, hiszen ez volt az asszonynév alapja is. Néha viszont ezekből a szerkezetekből sokat megtudhattunk a családi állapotokról anélkül, hogy az anya vagy az éppen meghalt gyermek nevére kaptunk volna információt: *Koroknyai Istvánnénak árva leánkája* (1734); *Méhes Istvánné szegény asszonynak 11 esztendő fia* (1732); *Csuti Mihál oskolába járó fiatskája* (1729). A gyermek keresztnévét csak abban az esetben jegyezték le, ha már felnőtt vagy felnőtt kor

közeli életkorban hunyt el: *Néhai Nzetes Káldi Mihálynak Árvája Catharina Süket és Néma lévén* [58 éves] (1723); *Zapfel Mátyásnak itt német kovátsnak 17 esztendőös fiát, Mihált* [temette] (1725). Kiírták akkor is a gyermek nevét, ha az *Uram*, a *Nemzetes* névkiegészítőkből arra lehetett következtetni, hogy a társadalmi rangsorban magasabban helyezkedett el a családfő: *Lehner György Uram leánkája Mária Rosina* (1737). Ezen utóbbiakból a gyermek teljes neve kikövetkeztethető.

A protestáns anyakönyvezés 1749 és 1783 között szünetelt, ebben a bő három évtizedben a római katolikus anyakönyvekben vezették az evangélikus és a református neveket is. Így a protestáns felekezetekhez tartozó gyermekek neve a század első felében és az utolsó két évtizedében követhető nyomon. A jellemző példák alapján három típus rajzolódott ki.

1. A gyermekek azonosítása névkörülírással történt:

a) Az apa teljes neve + *gyermetskéje* vagy *pitzin gyermetskéje* vagy *kis gyermetskéje* vagy *kis gyermeke* vagy *kettős gyermetskéi*: *Kováts Mihály kis gyermetskéje* (1741); *Nagy István Újvárosi Sellér gyermetskéje* (1737).

b) Az apa teljes neve + *kis fia* vagy *fiatskája* vagy *kis fiatskája* vagy *leánkája* vagy *leánykája* vagy *kis leánkája* vagy *kis leánya*: *Barát Pál 16 esztendőös hajadon leánya* (1729); *Szabó Gáspár meg hagyott kisleánykája* (1734).

c) Az asszonynev: a férj teljes neve + *-né* képző és a *leánkája* vagy *leánya* vagy *fiacskája*: *Koroknyai Istvánnénak árva leánkája* (1734); *Fülöp Mártonné fiacskája* (1744).

d) A nagypa teljes neve és az *unokája* névkiegészítő: *Koáts Istvánnak Unoka leánkája* (1728).

e) Az apa családneve + *gyermetskéje*, *fia*, *lánya stb.*: *Egy Tóth nevű ember gyermetskéi* (1737); *Röjtöki Leánykája* (1737); *Seregél Uram gyermetskéje* (1737).

2. Az apa családneve vagy az anya asszonyneve és a gyermek keresztnéve alapján kikövetkeztethető a meghalt gyermek teljes személyneve:

a) Az apa teljes neve + a gyermek keresztnéve: *Lehner György Uram leánkája Mária Rosina* (1737); *Néhai N. Káldi Mihálynak Örse Leánya* [13 éves] (1741); *Nzetes Doctor Gömöri Dávid Uram Fiatskája György* (1739); *Conrádi György Uramnak Deáki iffiú fia György* (1745).

b) Az asszonynev: a férj teljes neve + *-né* képző és a *gyermek keresztnéve*: *N[femze]tes Fabritius Györgyné assz: Leánya Susanna* (1739).

3. A teljes személynévvel történő azonosítás. A fiatal teljes neve: *Füty Örse hajadon leányzó* (16 éves) (1744). A névkiegészítővel is jelzi, hogy őt már felnőttnek tekintette a közösség, így a leány teljes személynevét rögzítette a bejegyző személy.

A különböző kategóriákat százalékos részesedésük alapján nem jellemeztem, ugyanis nem volt értelme az egyes típusok arányait vizsgálni, mivel oldalakon át csak körülírásos névalakokat találtam, elvértve akadt olyan bejegyzés, ahol a gyermeket saját tulajdonnévvel azonosították.

Viszont az asszonyneveknél már említett 5–5 esztendőben a gyermekek megnevezését szintén kigyűjtöttem a különböző felekezetek anyakönyveiből, ennek százalékos értéke alapján mutatom be az eredményt.

3. táblázat

A gyermeknevek a halotti anyakönyvekben 1739–43 között

	római katolikus	evangélikus	református
körülírás (nincs névbejegyzés)	4 (1,6%)	119 (87,5%)	56 (93,3%)
azonosítás (van névbejegyzés)	251 (98,4%)	17 (12,5%)	4 (6,7%)
bejegyzések száma	255	136	60

Az 1739 és 1743 közötti időben a római katolikus anyakönyvben szinte mindig lejegyezték a megszületett gyermek keresztnévét és a szülők nevét. A latin nyelvűség okozhatta a bejegyzés következetességét. A protestáns anyakönyvekben a már fent ismertetett példának megfelelően a gyermekek körülbelül 90 százalékának nem írták le a keresztnévét, így tehát esetükben írott formában teljes személynév-használatról nem beszélhetünk.

4. táblázat

A gyermeknevek a halotti anyakönyvekben 1789–93 között

	római katolikus	evangélikus	református
körülírás (nincs névbejegyzés)	0	0	8 (7,1%)
azonosítás (van névbejegyzés)	308 (100%)	312 (100%)	105 (92,9%)
bejegyzések száma	308	312	113

A század vége felé közeledve gyökeresen megváltozott az anyakönyvvezetés gyakorlata. Éppen ez lesz a legfőbb oka annak, hogy erre az időszakra megszűnnek a különböző körülírásos formák. Ahogy már utaltam rá, megváltozott az anyakönyvek szerkezete, táblázatos formában írták az elhunyt személyekről a feljegyzést, így a bejegyző papok, lelkészek kényszerítve voltak a teljes személynév rögzítésére. Ezt az eredményt tükrözi a táblázat.

III. Összegzés. – A fenti adatokból leszűrhető eredményeket összegezve megállapítható, hogy a XVIII. század első évtizedeiben a férfiak családnevének használatában még időnként bizonytalanság volt tapasztalható. De ez a század közepére szinte meg is szűnt. Csupán néhány egyedi eset lehet kivétel ez alól. A férfikeresztnéveket szintén szabályosan rögzítették, írásban csaknem mindig teljes alakúak voltak, elvértve találni olyan bejegyzést, amelyik feltehetően a mindennapi névhasználatra utalt: *Zsiga, Miska, Bence*. Az asszony- és a gyermeknevekkel összevetve megállapítható, hogy a férfiak személynévének írásban történő használata már letisztult, véglegesnek, következetesnek mondható. Ugyanekkor az asszonyneveknek sokféle változata élt egymás mellett, viszont a különböző típusok gyakorisága eltérő volt. Amikor a feleség család- és keresztnéve is olvasható az anyakönyvben, akkor gyakran tapasztalható, hogy a férfiak keresztnévével ellentétben a női keresztnévnek a becézett formáját rögzítették: *Panna, Jutka, Örzse*. Ennek is lehet társadalmi üzenete, amely szerint a férfi az, aki örököl és örökít, aki a családfeje, tehát az ő pontos család- és keresztnévére oda kellett figyelni. A férfinak volt

társadalmi rangja, ezt a névhasználat is megmutatta. Ezzel ellentétben a nők névvel történő azonosítását nem tartotta fontosnak, nélkülözhetetlennek sem a szűkebb, sem a tágabb környezet. A nők megnevezésének társadalmi súlytalanságát jól tükrözi az alábbi példa: *Néhai Tóth Jánosnak leánya Német Gergelné* (1743).

B. GERGELY PIROSKA szerint: „a Timár Jánosné típust alapformának kell tekintenünk” nemcsak gyakorisága folytán, hanem folytonossága okán is (1993: 125). Újváros névanyaga szintén bizonyítja, hogy valóban ez a jellemző névtípus, de az itt elemzett anyagban a második helyre került gyakoriság tekintetében.

A bemutatott asszonynevek példákat szolgáltatnak a névhasználat sokszínűségére. Ez a tarkaság viszont egyértelműen arról tanúskodott, hogy nem volt még következtethetőség az asszonynevek használatában, nem volt még kikristályosodott névforma.

A gyermekek teljes nevének írásban történő következetes használata ugyan csak a XVIII. század vége körül szilárdult meg. Azonban a szóbeliségben a közösség tagjai még nagyon sokáig a felmenők neve alapján azonosították a gyermekeket.

Kulcsszók: a családnévhasználat társadalmi meghatározottsága, asszonynevek, névkiegészítők, megkülönböztető névelemek.

A hivatkozott irodalom

- BENKŐ LORÁND 1949. A régi magyar személynévvadás. Néptudományi Intézet, Bp.
- B. GERGELY PIROSKA 1993. Az erdélyi asszonyok régi megnevezéséről. Névtani Értesítő 15: 118–25.
- B. GERGELY PIROSKA 1995. Mesterségűző asszonyemberek megnevezései az erdélyi régióban. Magyar Nyelv 186–91.
- FERCSIK ERZSÉBET 2003. A nők hivatalos megnevezése a XVII–XVIII. századi boszorkányperek okirataiban, vagyis az ördögfi inczelkedesből büös, bajos eördögös Asszoniok neveiről. Névtani Értesítő 25: 115–22.
- FERCSIK ERZSÉBET 2005. Az asszonyok megjelölésére szolgáló névformák és a névhasználat a 17–18. században. Névtani Értesítő 27: 31–9.
- FERCSIK ERZSÉBET 2008. A női nevek kutatása a magyar névtudományban. In: BÖLCSKEI ANDREA – N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk., Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. Balatonszárszó 2007. június 22–24. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Bp. 342–9.
- HAJDÚ MIHÁLY 1998. A tulajdonnév „meghatározása”. Névtani Értesítő 20: 5–12.
- HAJDÚ MIHÁLY 1999. A személynévek közszoói elemeiről. Névtani Értesítő 21: 274–80.
- HAJDÚ MIHÁLY 2003. Általános és magyar névtan. Osiris, Bp.
- MORVAI GYULA 2007. Győri Polgárkönyv 1600–1743. Városi Levéltári Füzetek 10. Győr.
- ÖRDÖG FERENC 1975. Az asszonyok megnevezése a népnyelvben. In: SZATHIMÁRI ISTVÁN – ÖRDÖG FERENC szerk. 1975. Pais Dezső tudományos emlékülés Zalaegerszegen. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 140. Bp. 69–72.
- PAIS DEZSŐ 1951. A -né képző. Magyar Nyelv 1–12.
- PAPP LÁSZLÓ 1960. A nők megnevezése a XVI. század 2. felében. Magyar Nyelvjárások 40: 56–89.

VARGA JÓZSEFNÉ HORVÁTH MÁRIA 2006. Történeti személynevek a Rábaközéből (1690–1895). VH – Famulus Bt., Győr.

VARGA JÓZSEFNÉ HORVÁTH MÁRIA

Personal names in 18th-century Győr–Újváros A sociolinguistic study

It is a generally held view among onomatologists that family names began to be permanently and consistently used in Hungarian in the 18th century. This paper attempts to support this view by a sociolinguistic investigation of personal names used in the 1700s in Újváros (a town near Győr). Our analysis in terms of gender, age, and social status has confirmed the above claims. The use of men's names – that is, the inherited family name followed by the full form of the person's Christian name – had become uniform by the middle of the century. Married women's names, on the other hand, still exhibited variability at that time. Many ways of individualisation can be found in the sources, but two types emerge as typical: the husband's full name with the common noun 'his wife' (or some synonym thereof) added, and the husband's full name with the suffix *-né* 'Mrs'. Most married women's names tried to identify their bearers periphrastically. The use of names with respect to children became unified by the end of the 18th century. That was the time when children were first consistently referred to by family name and Christian name in writing. The study is based on death certificates issued by Catholic and Protestant churches of Újváros.

Keywords: social determination of the use of family names, married women's names, name complements, distinctive constituents of names.

MÁRIA VARGA HORVÁTH

A szaknyelv kutatás modelljei és módszerei: szociolingvisztikai megközelítés*

1. Bevezetés. – A reál tudományokban az elméletek kidolgozása során rögzítették és rögzítik az alapfogalmakat és a közöttük bizonyítottak tekinthető módon fennálló összefüggéseket, vagyis az axiómákat (alaptörvényeket), majd ezek alapján vezetnek be további származtatott fogalmakat, és a tudományterület módszereivel igazolják a tudományos törvényeket. A nyelvészetben egy általánosan elfogadott alapfogalom- és axiómarendszer és az erre támaszkodó terminológia hiánya a különböző nyelvészeti ágak közötti megértést nehezíti. Az egységes fogalmi rendszer hiánya akadályozza a tudományos megismerést, és a fogalmak értelmezése és leírása helyett a definíciókról és elnevezésekről való vitákhoz vezethet. „A tudományágakon belül a paradigmák konfliktusai gyakorta korlátozzák a gyümölcsöző vitákat” (LÉVY 2008: 10). A szaknyelv kutatás és a terminológia egyik alapfogalma a *terminus* – azonban a két diszciplínában nem ugyanazt értik alatta,

---

* Köszönettel tartozom a tanulmány lektorának számos javaslatáért, különösen a tájnyelvi szó-készlet osztályozásával kapcsolatos megjegyzéseikért.

vagyis nem ugyanazt a fogalmat jelöli ez a szó; másrésről a két terület kutatási módszerei többnyire különböznek egymástól.

Bár triviálisnak tűnhet, de fontosnak tartom megjegyezni az alábbiakat. A nyelv-változat-típusok elkülönítése osztályba sorolást jelent, az osztályozás pedig a tudományos kutatás alapvető módszere. Az osztályozás sokféle szempontra épülhet, ennek megfelelően egy halmazból kialakítható alosztályok száma és azok összetétele függ az osztályozás szempontjainak megválasztásától. Ha a halmaz tagjait egyszer egyik, máskor másik kritérium alapján kategorizáljuk, akkor egymástól jelentősen eltérő alosztályokat hozunk létre. Az osztályozás az osztályozandó sokaság tulajdonságainak mérésével való meghatározásán alapszik. Ebből az következik, hogy az osztályba sorolás függ a mérésével meghatározandó paraméterek megválasztásától, és a mérési módszertől (FÓRIS 2008a, 2008b).

E tanulmány egyik célja áttekinteni a szaknyelv kutatás néhány alapfogalmát. A terminológiai megközelítésre vonatkozó vizsgálataim eredményei megtalálhatók korábbi írásaimban (pl. FÓRIS 2005, 2007a). Tanulmányom másik célja, hogy a szaknyelvek leírásának különböző megközelítési módjai közül megvizsgáljak néhány, a szociolingvisztikában alkalmazott szaknyelvi modellt és vizsgálati módszert.

2. A magyar szaknyelv kutatás előzményei. – A magyar szaknyelv kutatás gyökereit a nyelvújításhoz és az annak során kialakult nyelvműveléshez szokták kötni, amelyeknek a vizsgálatunk szempontjából legfontosabb jellemzői a következők.

A) **A magyar nyelvújítás.** – Az európai nyelvekben különböző időpontokban és eltérő módon jelent meg az igény a nemzeti nyelvek szakszókincsének bővítésére, rendszerezésére. Ez a folyamat időben és módszereiben eltért az egyes nyelvterületeken (vö. BALÁZS–DEDE szerk. 2008). A reformáció, a felvilágosodás mozgalma, a nemzetközi tudományos élet kialakulása, az egyes nemzetek önállósodási törekvései stb. mind hatással voltak a latin nyelv egyeduralmának fokozatos megszűnésére, a nemzeti nyelvek oktatásban, tudományban, gazdaságban való egyre nagyobb mértékű térhódítására.

A magyar nyelv történetében különösen fontos periódus volt a nyelvújítás időszaka, melynek során a szaknyelvek megújításával, elsődlegesen – korabeli szóhasználattal – a helyes magyar „műszavak” és „mükifejezések” megalkotásával foglalkoztak. A XVIII–XIX. században lezajlott orvosi, matematikai, fizikai, növénytani, irodalmi stb. magyar szóalkotásokat „műszótárakban” (mai szóval: szakszótárakban) rögzítették (részletesen l. TOLNAI 1929; KOVALOVSKY 1955; PAIS szerk. 1955; FÁBIÁN 1984; FÓRIS 2005: 11–21).

A nyelvújítás célja közérthető magyar szavak megalkotása, a „magyarosítás” volt. Arra törekedtek, hogy a magyar nyelv szabályainak figyelembevételével minél több belső keletkezésű szót alkossanak, és hogy lehetőleg ne tükörfordításokat hozzanak létre, hanem a fogalom jellemzői alapján a már létező terminológiai rendszerbe illő, legáltalább szót vagy kifejezést alakítsák ki. Ezért is nevezték *szóalkotás*-nak és nem fordításnak a tevékenységüket. Mivel a példaként követett európai nemzetek nyelveiben a legtöbb tudományos fogalomnak volt megnevezése, a magyarok számára a fő feladatot nem a fogalmak létrehozása és rendszerezése jelen-

tette, hanem a már létező fogalmak magyar elnevezésének megtalálása, egyfajta „nyelvi szabványosítás”. Ennek megfelelően a fogalmak és a terminusok rendszerbe állításának, a terminológiai rendszer kidolgozásának kérdése, valamint a jelentés-megadás feladatai háttérbe szorultak, inkább a szakemberek feladatai közé tartoztak.

Az új szavakkal és kifejezésekkel szemben számos elvárást támasztottak. Fontosnak tartották, hogy az új szó a) szabatos, egyértelmű, b) alkalmas, c) szemléletes, d) helyes és magyaros, e) hajlékony, f) egyöntetű, g) állandó, h) és a meglevő rendszerrel összhangban levő legyen (KLÁR–KOVALOVSKY 1955: 41–3). Ezen kívül azt is fontosnak tartották, hogy minden szó egy tudományágon belül csak egy fogalmat jelöljön, a fogalom lényegét világosan fejezze ki és rövid, találó legyen (KLÁR–KOVALOVSKY 1955: 44). – Ezek a követelmények a valóságban azonban gyakran nem teljesülnek, és nem is mindig teljesülhetnek (FÓRIS 2005: 15–21).

Az elveknek megfelelően alkotott szavakkal egyes esetekben jól sikerült megoldani a feladatot – például kifejezőre és pontosra sikerültek a *téglaalap* és a *tégla-test* szavak, más esetekben kisebb sikerrel jártak – például a ma használatos, latin eredetű *sinus* szónak számos formája versengett egymással a XVIII–XIX. században: *kebel*, *közöböl*, *végtáv*, *félhúr*, *öböl*, *csüngöny*, *függöny* (KERESZTESI 1935, idézi PEILLES 2005). Számos példát találhatunk a kémia nyelvének megújításáról is SZŐKEFALVI-NAGY (1972) írásában – amiből szintén kitűnik, hogy a tudományos fogalmakat adottnak tekintették, és fő feladatuknak a magyaros szóalakok megteremtését tartották.

A szóalkotás módjait és elveit általánosnak, az egész nyelvre kiterjesztendőnek és érvényesnek tekintették. FÁBIÁN PÁL megállapítása szerint „a szóalkotás módjaiban nincs különbség: a gazdasági élet új szavait ugyanazokkal az eszközökkel hozzák létre, mint az irodalom szavait: a nyelvújítás szóalkotási módjainak valamelyikén” (FÁBIÁN 1955: 223).

B) A nyelv művelés kialakított elvei. – A nyelv művelés az ismeretterjesztést szolgálja, egyfajta oktatási rendszeren kívüli oktatási forma, melynek célja megtanítani a magyar nyelv nyelvtani szabályait azoknak, akik azt nem ismerik elég jól, így például a (nem nyelvész) szakembereknek.

A „megfelelő szók csinálásához”, új szakszavak alkotásához kettős ismeretre van szükség: a fogalmakat és a szóalkotás szabályait is ismerni kell. Ezért vált fontossá, hogy a szakemberek számára útmutatókat készítsenek a grammatikai, de főleg a szóalkotási szabályokról. A fentebb idézett KLÁR–KOVALOVSKY-féle munkában is a „műszavak és műkifejezések” alkotásának módjait veszik számba és ismertetik.

Ugyanezt a célt éadjük tetten a szaknyelvekkel foglalkozó nyelv művelő kiadványokban. Szemléletes példa GRÉTSY LÁSZLÓ „Szaknyelvi kalauz” című, 1964-ben kiadott könyve. Az előszóban írja a szerző: „Ez a könyvecske nem a nyelvészhez s nem is az előzőkban olyan gyakran emlegetett „nagyközönséghez” szól elsősorban, hanem a technikushoz és a mérnökhöz, a kémikushoz és a közgazdászhoz, a szerkesztőhöz és a szakfordítóhoz, a matematikushoz és a jogászhoz, tehát általában a *szakemberhez*. Azokhoz szól, akik valamely szakterületnek, tudományágnak, szakmának hivatott ismerői, gyakorlott művelői, s azokról a műszóhasználati és nyelvhelyességi kérdésekről szól [...], amelyekkel e szakemberek mindennapi munkájuk

végzése, hivatásuk gyakorlása, szaktudományuk művelése közben kerülhetnek szembe” (GRÉTSY 1964: 7–8). Tehát a könyv szakemberek számára készült nyelvi tanácsadó, ismeretterjesztő, melyben megtaláljuk a helyesírás, a szóalkotás, a mondat tan legfontosabb kérdéseit, a helyes és helytelen formák bemutatását. A példákat szakszövegekből válogatta a szerző.

A nyelvművelés tehát magától értetődőnek tekintette, hogy a szakértők a fogalmakat ismerik; abban segítette a szakembereket, hogy a magyar nyelv szabályainak megfelelő, szabatos szavakat, kifejezéseket és mondatokat hozhassanak létre és használhassanak. Nem céljuk tehát a szaknyelvek összetett kérdéskörének a tanulmányozása, sokkal inkább tájékoztatás, ismeretek közvetítése. A nyelvművelés mély nyomot hagyott a magyar szabványosításban is, ahol a szakemberek a terminusok jelölőjének kialakításában ma is elsősorban a „magyarosság” követelményét tartják szem előtt.

A nyelvművelés célkitűzései között tehát nem szerepel a szaknyelvekkel kapcsolatos kutatások végzése, feladata a magyar művelt köznyelv kialakult és elfogadott szabályainak és normáinak a terjesztése.

3. A nyelvváltozat-típusok modelljei és a nyelvváltozat-típusok megnevezése. – A tudományos megismerés eredményét általánosan modellekkel szokás megadni. Ennek megfelelően a szaknyelvekre vonatkozó ismeretek is különböző modellekkel írhatók le.

A) Általános és speciális nyelvek (nyelvváltozatok) modelljei. – A nyelv valamely változatának a vizsgálata szükségessé teszi a nyelvi rendszer egészének az ismeretét, ugyanis bármely kiragadott nyelvváltozat a többi nyelvváltozattal és a nyelv egészével szoros kapcsolatban van, jellemzőit ebben az összefüggésben lehet hitelesen megadni. Ebből ered a szaknyelv kutatásnak az a metodikai törekvése, hogy a szaknyelvet a köznyelvhez viszonyítva vizsgálja. A köznyelv e t a l o n szerepére a későbbiekben térek ki. BERGENHOLTZ és TARP (1995: 16–20) elemzi részletesen a különböző általános és speciális nyelvi modelleket, az ő írásuk alapján foglalom össze e modellek típusait.

a) Az egyik modell szerint az általános nyelv magába foglalja a köznyelvet és a speciális nyelveket is, így a nagyobb halmaznak, az általános nyelvnek a része a szaknyelvek halmaza. A köznyelv tehát szintén az általános nyelv egy részhalmaza. (A magyar szakirodalomban ebben az értelemben az *általános nyelv* = *nemzeti nyelv*.)

b) Egy másik modell képviselői ezzel ellentétes nézeten vannak, szerintük minden általános nyelvi lexéma a speciális nyelvekben gyökerezik. Eszerint a modell szerint a nagyobb halmaz a speciális nyelvek összességének halmaza, és ennek részhalmaza az általános nyelv. (A magyar szakirodalomban ebben az értelemben az *általános nyelv* = *köznyelv*.)

c) Egy harmadik nézőpont szerint kommunikációs szempontból az általános nyelv és a speciális nyelvek teljesen elválaszthatóak egymástól, mivel különböző szituációkban használatosak. A szakemberek közti kommunikáció és az általános, mindennapi kommunikáció teljesen különválnak, ennek megfelelően két különálló halmazzal illusztrálhatóak.

d) Létezik egy olyan modell, amely az általános nyelv létezését megkérdőjelezi, arra alapozva, hogy minden egyes nyelvhasználati szituációnak specifikus célja van, ebből következően minden egyes nyelvváltozat speciális nyelvnek tekinthető. BERGENHOLTZ és TARP példája szerint az orvosi témájú regény, a pornográf magazin és az orvosi szakkönyv nyelve ebben a modellben egyaránt különböző speciális célú nyelveknek minősülnek.

e) Egy másfajta modell szerint az általános nyelv és a speciális nyelvek csak részben különböznek el egymástól, és a két nagy halmaznak van egy közös metszete. Ezt a modellt arra alapozzák, hogy a valóságban a speciális nyelvek az általános nyelv elemeinek csak egy részét használják, és fordítva, a speciális nyelvek egyes elemei az általános nyelvben is megtalálhatók, például grammatikai elemek és lexikai egységek. A speciális célú nyelvhasználat lexikai elemeinek nagy része és egyes regiszter-specifikus szerkezetek nem fordulnak elő az általános nyelvhasználatban, és az általános nyelvben használt lexikai elemek mindegyike sem használatos a speciális nyelvekben.

Az ismertetett modellek külön-külön egy-egy megadott célra jól használhatók, ugyanakkor nem univerzálisak, de ez nem is várható el tőlük. Egyetlen közös motívumuk az általános ↔ speciális dichotómia, de ez által túlságosan le is egyszerűsítik e bonyolult összefüggésrendszert.

E modellek alapján is megállapíthatjuk, hogy a nyelvváltozat-típusok sokféle módon kategorizálhatók, és nincs „általánosan elfogadott megoldás” az osztályozásukra. Az egyes modelleket úgy írták le, hogy adott vizsgálatokhoz egy-egy csoport céljának megfeleljenek. Számos, egymástól eltérő szempont alapján vizsgálták a nyelvváltozatokat, ezért kategorizálták a szaknyelveket önálló nyelvváltozatként, rétegnyelvként, alnyelvként, csoportnyelvként stb.

B) A szakmai tevékenységhez kapcsolódó elnevezések. – A nyelvészek általában fontosnak tartják, hogy a szóalak kifejezze a jelölt fogalom tartalmát, de legalábbis utaljon annak valamely fontos tulajdonságára. A jelölt fogalom különböző értelmezését látjuk megjelenni a 'szaknyelv' fogalom megnevezéseinek nagy számában és változatosságában.

A magyar szakirodalomban a társadalmi nyelvváltozatokat többek között szaknyelvekre és csoportnyelvekre osztják, de számos további kategória létezik, további jelölőkkel (amelyek gyakran szerzőnként is változnak). Az angol nyelvű közleményekben az *általános célú nyelvhasználat*-ot (*language for general purposes*, rövidítve *LGP*) és a *speciális célú nyelvhasználat*-ot (*language for special purposes*, rövidítve *LSP*) különítik el egymástól. A *speciális nyelv* (angol *LSP*) elnevezés valójában ernyőterminusnak tekinthető, amely sokféle nyelvváltozatot foglal magába: a különböző szaknyelveket, csoportnyelveket, hobbinyelveket stb. A magyar *szaknyelv* szót egyes esetekben az angol *LSP* fogalmának feleltetik meg, máskor azonban kifejezetten a különböző konkrét szakmák, foglalkozások, tudományágak nyelvezetét értik rajta. Ennek következménye, hogy gyakran nem férnek bele e kategóriába a szabadidős tevékenységek, ezért a magyar nyelvű szakirodalomban például a sportnyelvről író szerzőknek indokolniuk kell, miért a szaknyelvek és nem a csoportnyelvek közé sorolják a sportnyelvi vizsgálatokat, míg angol nyelvű közleményekben elegendő, ha *LSP*-ként, speciális nyelvként emlegetik.

A szaknyelvek elnevezésére sokféle lexéma használatos különböző nyelvekben. Például olaszul: *tecnoletti, lingue speciali, linguaggi settoriali, linguaggi specialistici, microlingue, sottocodici*; németül: *Sondersprache, Fachsprache*; franciául: *langues spéciales, langages spéciaux, langues de spécialité*; angolul: *Language for Special Purposes, Language for Specific Purposes* stb. (ABLONCZYNÉ 2006: 20–3).

A magyar szakirodalomra és a szaknyelvek elnevezésére nagy hatást gyakorolt DÁNIEL (1982) sokat idézett tanulmánya, melyben a *szaknyelv* elnevezés helyett az angol *Language for Specific Purposes* mintájára a *szakmai nyelvhasználat*, a *tudományos nyelv* helyett pedig a *tudományos nyelvhasználat* megnevezések mellett foglalt állást – ezzel a magyar nyelvű szakirodalomban megalapozta ennek az elnevezésnek a terjedését. Az osztályozás bizonytalanságából adódóan a fogalom elnevezéséről zajló vita máig sem hagyott alább. BAŃCZEROWSKI 2003-as tanulmányában például a szaknyelvkutatásról mint külön tudományágról ír és azt *technolingvisztiká*-nak nevezi, 2004-es tanulmányában pedig a *technolektus* jelölő mellett foglal állást (BAŃCZEROWSKI 2003, 2004). A legelterjedtebb megnevezés magyarul – talán rövid és kifejező volta miatt – mégis a *szaknyelv* alak maradt.

4. A szociolingvisztika és a szaknyelvkutatás. – A szociolingvisztika tárgykörébe tartozik a nyelv és a társadalom kapcsolatainak, egymásra hatásának vizsgálata. Ebből következik, hogy a szaknyelvekkel – mint behatárolható társadalmi csoportok által beszélt nyelvváltozatokkal – kapcsolatos kérdések is e területen legyenek feltárva. Ennek a diszciplínának több részterületen megvannak a kidolgozott, kipróbált vizsgálati módszerei, amelyek egyrészt a területi nyelvváltozatok, másrészt a társadalmi nyelvváltozatok leírására szolgálnak. Számos vizsgálati módszer részletesen megtalálható a szakkönyvekben. Legfontosabb jellemzőjük, hogy kontrasztív, összehasonlító eljárásokon alapulnak, a köznyelv és a vizsgált nyelvváltozat-típus jellemzőit vetik össze. Ezekben a módszerekben központi helyet foglal el a köznyelv, amely e t a l o n szerepet tölt be.

A) A nyelvváltozatok osztályozása. – A szociolingvisztika alapelve, hogy a nyelvhasználat és a társadalom szoros összefüggésben van egymással, és a társadalmi környezet befolyással van a nyelvhasználatra, a nyelvhasználat pedig hatással lehet a társadalomra. WARDHAUGH így fogalmazza meg a nyelv és társadalom közti viszonyt: „A nyelv és a társadalom között sokféle kapcsolat lehetséges. Ilyen kapcsolat az, hogy a társadalom struktúrája befolyásolhatja vagy meghatározhatja a nyelv struktúráját és/vagy a nyelvi viselkedést” (WARDHAUGH 1995: 15). A nyelvhasználat tehát függ a nyelven kívüli – társadalmi, szociológiai – tényezőktől. „Ma már evidenciának tekinthető, hogy a társadalmi rétegzettségnek törvényszerű következménye a nyelvhasználati rétegződés” – írja KISS JENŐ (1995: 13). Ennek a felismerésnek az eredménye, hogy a nyelvhasználat kérdéseit elkezdték társadalmi tényezők alapján értelmezni.

Az általánosan elterjedt megközelítés ellenére az osztályozás szempontjaiban azonban nem sikerült egyezsége jutni. GRÉTSY húsz évvel ezelőtti írásában megállapítja, hogy „külföldön, itthon is se szeri se száma a nyelvváltozatok csoportosítására irányuló kísérleteknek, valamiféle egységes felosztás kikristályosodását azonban nehezíti, sőt, szinte lehetetlenné teszi, hogy a megközelítés módjai, szem-

pontjai mások és mások” (GRÉTSY 1988: 86); valamint hogy „a csoportosítások már csak azért is nagyon eltérnek egymástól, mert a kutatók nem mindig ugyanazt értik valamely megnevezésen” (i. h.). BENKŐ is arra hívja fel a figyelmet, hogy nehezíti a tudományos munkát „az az óriási mértékű, nem csak magyar, hanem nemzetközi viszonylatban is megnyilvánuló *szemléleti, kategorizálási és terminológiai zűrzavar*, amely e téren uralkodik” (BENKŐ 1988: 16).

Korábban a társadalmi nyelvváltozatokat főként a szókincsbeli eltérések alapján osztályozták. „Félrevezető lehet a társadalmi nyelvváltozatok két típusának a megnevezése: *csoportnyelvek* és *szaknyelvek*. Nincs ugyanis szó *nyelvekről*, hanem elsősorban vagy kizárólag *szókészleti* eltérésekről. A szaknyelvekre az jellemző, hogy logikailag és nyelviileg rendezett, definiált, kodifikált s közérdekű terminológiájuk van. A csoportnyelvekre pedig az, hogy *szókészletük* nem kötődik bevett foglalkozásokhoz, állandó cselekvési formákhoz, jól elkülöníthető szociológiai csoportokhoz s a szaknyelvekhez viszonyítva inkább *magánérdekűek*” (KISS 1995: 75). GRÉTSY (1988) több indokot sorol fel arra, miért tartja célszerűnek a szaknyelvek és más társadalmi nyelvváltozatok elkülönítését egymástól.

HAJDÚ MIHÁLY „A csoportnyelvekről” című kötetében a köznyelvtől eltérő nyelvváltozat-típusokat nevezi csoportnyelveknek – tehát a társadalmi és területi változatok minden fajtáját –, mint írja: „az egységesnek fölfogott nyelven belül minden olyan nyelvi jelenség a témakörébe tartozik, amely ettől az egységes nyelvtől (köznyelvtől) eltér, akármennyi ember is használja vagy használta, de kommunikatív célja kétségtelenül kimutatható” (HAJDÚ 1980: 9). A SEBESTYÉN által leírt rendszerben (1988: 117–8) a társadalmi nyelvváltozatok elnevezése csoportnyelv, amelyet négy további részre oszt: a) szaknyelvekre, b) hobbinyelvekre, c) életkori nyelvváltozatokra, d) argóra. Egészen másként osztályozza a nyelvváltozatokat WACHA (1992: 89–90), aki a szaknyelveket külön csoportba sorolja a „foglalkozásbeli rétegződés” alapján, és külön kategóriába teszi a társadalmi rétegződés szerinti nyelvváltozatokat.

Ebből a rövid áttekintésből is látszik, hogy a társadalmi nyelvváltozatok osztályozása a magyar nyelvészeti szakirodalomban nem teljesen egységes (a magyar nyelvi rétegződést bemutató modellekről l. TOLCSVAI NAGY 2003). A legelfogadottabb, széles körben használt és oktatott a KISS-féle osztályozás, amely szerint (KISS 1995: 74 alapján) a magyar nyelv mai nyelvváltozat-típusait az alábbi három nagy csoportba osztjuk: 1. köznyelvi változatok (beszélt és írott köznyelv), 2. társadalmi változatok (csoportnyelvek és szaknyelvek), 3. területi változatok (nyelvjáráások). Eszerint a társadalmi nyelvváltozatok közé a szaknyelvek és csoportnyelvek tartoznak; mint említettem, nyelven kívüli tényezők, az egyének társadalomban betöltött szerepe, foglalkozása, időtöltése alapján való osztályozás szerint.

Az 1970-es évektől újabb nyelvészeti ágak jelentek meg, és ezzel egy időben a köznyelvi vizsgálatokon túl a különböző szaknyelvek mondattani, szövegtani, pragmatikai vizsgálata is elindult. Az a megállapítás, hogy a szaknyelvek a köznyelvtől nem pusztán szókincsükben különböznek, hanem számos egyéb jellegzetességükben is, hatást gyakorolt a további kutatásokra. Az új vizsgálatok túlmennek a szókincsvizsgálatokon, és más jellemzők megállapítását is célul tűzik ki.

B) A szaknyelv fogalmának értelmezése. – Abban a legtöbb szerző egyetért, hogy létezik a nyelvváltozatok között egy „szaknyelv” kategória, azonban a fogalom tartalmát különbözőképpen határozzák meg, emiatt e terminus egyértelmű definiálása is nehézségekbe ütközik. „A szaknyelv definiálására irányuló felfogások közös vonása, hogy a fogalmat a köznyelvtől való elkülöníthetőségben próbálják megragadni” – írja KURTÁN (2003: 38). Ez természetes, hiszen – mint fentebb láttuk – a szociolingvisztikai módszer ezen a kontrasztív eljárásan alapul.

Több szerző arra irányítja a figyelmet, hogy megfelelő-e, kifejező-e maga a megnevezés, vagyis nyelvnek tekinthető-e a szaknyelv (pl. DÁNIEL 1982). PUSZTAI ISTVÁN szerint „A szaknyelv valóban nem autonóm nyelvrendszer, de rendszer, mégpedig az irodalmi nyelvhez és a köznyelvhez viszonyított különbségek rendszere. E különbségek, melyek részben minőségiek, részben mennyiségiek, alkotják azokat a megkülönböztető ismertetőjegyeket, amelyek a szaknyelvet a nemzeti nyelv egyik változatává, azaz alárendelt fogalmává teszik” (PUSZTAI 1982: 67). Vagyis PUSZTAI ISTVÁN értelmezése szerint a nemzeti nyelv több osztályra bontható, és ezen osztályok között a központi magot az irodalmi és köznyelv alkotja, ennek egyik kiegészítő rendszere a szaknyelv. HAJDÚ MIHÁLY (1980: 18) a csoportnyelv megnevezést így értelemben, a nyelvváltozat-típusok összefoglaló terminusaként használja, és ennek egyik alkategóriájaként írja le a szaknyelvet: „a szaknyelv jó összefoglaló neve azoknak a csoportnyelveknek, amelyek foglalkozásokhoz kötődnek, illetőleg egyik meghatározójuk a szakmai azonosság”. HAJDÚ még azt is hozzáteszi, hogy „nyugodtan nevezhetjük a foglalkozási, foglalatossági, valami iránti vonzódási stb. alapon elkülönülő, helyesebben tömörülő csoportok nyelvét szaknyelvnek” (i. m. 18–19). KURTÁN (2003: 39–44) részletesen áttekinti a *szaknyelv* különböző értelmezéseit: a szaknyelvet mint csoportnyelvet, mint alnyelvet, mint funkcionális stílust, mint nyelvváltozatot és mint regisztert határozza meg. ABLONCZYNÉ (2006: 20–5) lényegre törő összefoglalást ad a szaknyelvi vizsgálatok elveiről, és kiemeli, hogy a szociolingvisztikai nézőpont új, fontos megállapításokra adott lehetőséget.

A szaknyelvek *regiszter*-ként való értelmezése az angol nyelvű szakirodalomból ered, ezért ezzel a terminussal érdemes részletesebben is foglalkoznunk. „Halliday a hangnem, a mező és csatorna együttállását, azaz metszetét a *regiszter* terminussal jelöli. Megkülönböztet h a s z n á l ó k , azaz szociális és társadalmi csoport szerinti változatokat – ezek neve *dialect* (ami nála mindig tágabb értelemben, ’csoportnyelv’ jelentésben szerepel), illetve h a s z n á l t szerinti, azaz helyzeti és stilisztikai változatokat – ezek neve *register* (HALLIDAY 1964: 87 = 1968: 1949, vö még HALLIDAY 1978)” – idézi CSERESNYÉSI (2004: 43). Ennek alapján CSERESNYÉSI (i. m.) a regisztereket a formalitás szintjeiként kezeli, különbségüket „a beszélők közti távolsággal, a helyzet hivatalosságának az eltéréssel, illetve a beszéd és írás különbségével” tartja jellemezhetőnek. WARDHAUGH szerint „a regiszterek olyan szótári egységekből álló kollekciók, amelyeket különböző foglalkozási vagy társadalmi csoportokkal kapcsolunk össze. A sebészek, a pilóták, a bankmenedzserek, a könyvelők, a dzsesszrajongók és a stricik szókincse eltérő” (WARDHAUGH 1995: 48). – Mint látjuk, két különböző értelemben szerepel a szakirodalomban a *regiszter* megnevezés. CSERESNYÉSI megállapítja, hogy „ma a *regiszter* sztenderd meghatározása a brit nyelvészetben foglalkozási vagy »téma szerinti változat«, illetve »té-

ma, tárgy és tevékenység szerinti változat« (pl. orvosi, jogi, matematikai), amely főként szókészletében sajátos. [...] Ez a megközelítés elmosza a stilisztikai és csoportnyelvi változatok közötti határvonalat” (CSERESNYÉSI 2004: 43–4).

Mindezekből a szakirodalmi osztályozási kísérletekből világosan látszik az a szociolingvisztikai szemlélet, hogy az egyes társadalmi csoportok szociológiai jellegű, foglalkozás szerinti elkülönülése egyben speciális célú és speciális jellegzetességeket mutató nyelvi-nyelvhasználati jellemzőket is kimutathatóvá tesz. A szaknyelvekkel foglalkozó nyelvészek célja és feladata ennek megfelelően az, hogy kimutassák, melyek azok a nyelvi jellemzők, amelyek a szaknyelveket (vagyis az egyes foglalkozásokat űző emberek nyelvhasználatát) elkülönítik a köznyelvtől (vagyis a „normál, mindennapi” nyelvhasználattól). Ezért szükséges a) a szókincsbeli különbségek kimutatása, b) a szövegek szintaktikai jellegzetességeinek vizsgálata, c) a szövegszintű, főként statisztikailag kimutatható jellemzők analízise.

C) A szókincs osztályozása a szociolingvisztikai szakirodalomban. – Mint azt kifejtettem, a szaknyelv kutatásban a nyelvváltozat-típusok vizsgálatát többféle szinten végzik. Ezekben a vizsgálatokban a mai napig kulcsszerepet játszik a szókincs analízise és osztályozása.

Például a szokásos felosztásban három részre különítik el a szakszókincsset (KURTÁN 2003: 155; TOLCSVAI NAGY szerk. 2002): 1. köznyelvben is használt szavak (általános köznyelvi szókincs); 2. csak a szaknyelvekben használt szavak (közös szakszókincs); 3. speciális szakszavak – olyan szavak, amelyek csak egyetlen szaknyelvben használatosak (ez a csoport a szakirodalomban számos elnevezéssel szerepel: *terminus*, *terminus technicus* ~ *terminusz technikus*, *speciális szakszó*, *specifikus szakszó*, *nomenklatura* ~ *nómenklatúra*). E felosztásban tehát a nyelvváltozat-típusokban való előfordulásuk szerint osztályozzák a szavakat és kifejezéseket (vagyis tulajdonképpen a szakszövegekben előforduló lexémákat). Ebben a szemléletben a *terminus*-t a *speciális szakszó* szinonimájának tekintik. SEREGY (1989) különbséget tesz *terminológia* (szakszavak) és *nómenklatúra* (a szaktudományok speciális szavai) között. A szakszavak összességét nevezi *terminológiá*-nak – ebben a rendszerben a *szakszó* szinonimája volna a *terminus*, a *speciális szakszó* szinonimája pedig a *nómen* lenne. A „Nyelvi fogalmak kissoztára” (TOLCSVAI NAGY szerk. 2002) szerint a „terminológia: egy szaknyelv szakszavainak összessége” – a meghatározásból arra következtethetünk, hogy a *szakszó* szinonimája a *terminus*, vagyis a szakszavakat a terminusokkal azonosítja, lényegében egymás szinonimájának tekinti őket (akárcsak SEREGY). A szótár egy másik szócikkében viszont azt találjuk, hogy a „szakszó (latin kifejezéssel *terminus technicus* /*terminusz technikus*): olyan szó, amelyet egy bizonyos formában vagy jelentésben egy meghatározott szakma használ. A ~nak az adott szakmában mindig pontosan meghatározott jelentése van. A ~k legnagyobb része ismeretes és használatos a mindennapi beszédben is, jelentésük azonban nagymértékben különbözhet”. Eszerint a két meghatározás szerint a *terminus*, *terminus technicus* és a *szakszó* ugyanazt jelentené, vagyis denotatív szinonimák, tehát ugyanazt a fogalmat jelölnék. (A probléma részletezését l. FÓRIS 2007b.)

A magyar nyelvészeti forrásokban tehát több ellentmondás is felfedezhető, például egyrészről úgy foglalnak állást, hogy a szakszavakat egy meghatározott

szakma használja, kizárólag szakmai nyelvhasználatban fordulnak elő; másrészt, hogy a szakszók legnagyobb része ismeretes és használatos a mindennapi beszédben is.

A szociolingvisztika részét képező szaknyelv kutatás szóosztályait célszerűnek látszik összevetni a dialektológiában sikeresen alkalmazott szóosztályozási módszerekkel. „[A] tájszavaknak három fő típusát különböztetjük meg Szinnyei óta: a valódi, jelentésbeli és alaki tájszavakat” – írja KISS (2002: 399, vö. még KISS 1998, 2001). A valódi tájszó a köznyelvi beszélő számára nem ismert, a jelentésbeli tájszó a köznyelvi szótól egy vagy több jelentésében különbözik, az alaki tájszó a köznyelvi szótól alakjában (tehát legalább egy beszédhangjában) különbözik. A „Magyar dialektológia” című könyvben HEGEDŰS (2001) a következő szempontok szerint foglalja össze a kategorizálást: „A tájszavak osztályozásának alapjául két egyetemes, azaz minden nyelvre érvényes kritérium szolgál: az alak és a jelentés (funkció), valamint a kommunikáció (a köznyelvi alapú érthetőség). Természetesen bármilyen kritériumot alkalmazunk (a két említettet és másokat is), a köznyelvhez való viszonyítás, tehát a kontrasztív alapállás változatlan marad. Ennek értelmében az első kritérium szerint a tájszavak köznyelvi megfelelőiktől a) vagy alakjukban, vagy b) jelentésükben (funkciójukban), vagy pedig c) mindkettőben különböznek. [...] A második kritérium szerint pedig vannak köznyelvi alapon érthető és vannak nem érthető tájszavak” (HEGEDŰS 2001: 376). E kritériumok képezik a tájnyelvi lexika osztályozásának alapját. KISS JENŐ (2002: 399) a valódi tájszavakat két további csoportra osztja: a) tulajdonképpeni tájszó, amelyek fogalma és szóalakja sem ismert a köznyelvben, és b) névbeli tájszó, amelyek fogalma igen, de szóalakja nem ismert a köznyelvben; továbbá bevezeti az alaki-jentésbeli tájszavak kategóriáját (így összesen a tájszavak öt csoportját különbözteti meg).

A nyelvjárási szóképzés feltárására nyelvatlaszokat és tájszótárakat készítettek. KISS JENŐ a tájszótárt olyan nyelvjárási szótárként határozza meg, „amely egy (vagy több) településnek vagy tájegységnek, illetőleg az egész nyelvterületnek csak azon lexikális elemeit tartalmazza, amelyek területi kötöttségük, nincsenek meg a köznyelvben, illetőleg más alakban és/vagy jelentésben vannak meg, mint a köznyelvben” (KISS 2002: 392). Vagyis „egy helyi nyelvjárásnak vagy több nyelvjárásnak, esetleg egy tájegységnek a köznyelvhez viszonyított lexikai többleteit” (i. m.) gyűjtik össze a tájszótárakban.

A szaknyelvek szókincsében nincsenek – vagy csak minimális mértékben lehetnek – hangalaki eltérések. A szakszókincset írott források alapján gyűjtik és vizsgálják, az írott szakszövegekben pedig fonematikus eltéréseket nem találunk. Ezért egy, a KISS JENŐ-féle osztályozás analógiája szerint készülő szakszókincsoztyályozásból az alaki (fonematikus) és az alaki-jentésbeli csoportok vizsgálata nyugodtan elhagyható. Érdemes viszont a szóalakok különbözőségét vagy egyezőségét vizsgálni, ezzel egy ún. lexikai kategóriát bevezetni. Mint HAJDÚ írja a szakmai és kedvtelésből űzött csoportnyelvek vizsgálati kritériumairól: „Célunk ugyanis ebben az esetben nem a hangalak aprólékos megfigyelése és följegyzése, hanem a hangsor és jentés viszonyának kutatása, a szakkifejezések használatának vizsgálata, vagyis jentéstani megfigyelés” (HAJDÚ 1980: 30).

A szakszókészlet vizsgálata során az osztályozás szempontjai tehát a szóalak és a jelentés (funkció), valamint a kommunikáció (a köznyelvi alapú érthetőség) lehet. Ennek alapján három nagy csoportra oszthatjuk a szakszókészletet, az első csoportot pedig további kettőre – így összesen négy csoportot különböztetünk meg:

1. **V al ó d i s z a k s z ó** – a köznyelvi beszélő nem érti, nem ismeri fel, jelentésében és alakjában is különbözik a köznyelvi szavaktól. E csoportot további két részre oszthatjuk:

a) **k o n k r é t s z a k s z ó** – a köznyelvben lexikai (és fogalmi) hiány miatt sem a szóalak, sem a fogalom nem ismert, a szóalak és a fogalom is csak a szaknyelvben ismert, pl. *differentia hányados, predikátum*;

b) **l e x i k a i s z a k s z ó** – a köznyelvben a fogalom ismert (de más jelölővel), a szaknyelvben használt szóalak nem ismert (ezen belül több alcsoport elkülönítése lehetséges – teljes fogalmi egyezés [szinonímia], részleges egyezés [rész-egész viszony, alá-fölérendeltségi viszony]), pl. *stroke* (ejtsd: *sztrók*, kny. *gutaütés*, részviszonyban: *agyvérzés*), *diftéria* (kny. *torokgyík*).

2. **J e l e n t é s b e l i s z a k s z ó** – a köznyelvi szóval alakilag megegyezik, de egy vagy több jelentésében különbözik tőle, pl. *lóerő, zöld* (az első a fizikában teljesítményt, a második egy elemi részecskét jelöl).

3. **K ö z n y e l v v e l k ö z ö s s z a k s z ó** – amely szóalakjában és jelentésében is megegyezik a köznyelvi szóval, de az adott szakma szókincséhez hozzátartozik. Pl. *erő, sebesség* (fizika); *összeg, különbség* (matematika); *sejt, bőr* (biológia); *hegy, domb, folyó* (földrajz); *oldat, vegyület* (kémia).

Látszólag a 3. csoport magába foglalja a teljes köznyelvi szókincset. Azonban az egyes szaknyelvi rétegek ebből a közös szókészletből csak bizonyos részeket használnak fel. A példaként felsorolt szavak közül meg lehet határozni, hogy melyik tartozik elsődlegesen egy-egy jól behatárolható tudomány- vagy szakterülethez. Például a fizika és nyelvtudomány köznyelvben is használt szavai (pl. *erő, szó*), valamint a kovács- és pékmesterség köznyelvben is használt szavai (pl. *üllő, kovás*) a köznyelvben is jól elhatárolható csoportba tartoznak.

Ez az összesen tehát négy részes csoportosítás a szaklexika teljesebb osztályozását teszi lehetővé a jelenleg használatos hármas csoporthoz képest, mert bevonja a negyedik csoportba tartozó szaknyelvi szókincs jelentős részét is, valamint figyelembe veszi a lexikai, a jelentésbeli és az alaki különbözőségeket.

A szaknyelvek között egyre jobban kialakuló átfedés és a szókincs egyre nagyobb mennyisége azonban megnehezíti a szakszavak ilyen jellegű egyértelmű tipizálását.

5. A szociolingvisztikai szemléletű szaknyelvi vizsgálatokból levonható következtetések. – A fentiek alapján összefoglalom, milyen főbb következtetéseket vonhatunk le a szaknyelvekről és a szaknyelv-kutatásról.

1. A napjainkra kialakult szaknyelv-kutatás a szociolingvisztika szemléletmódjával közelíti meg a szaknyelvek kérdéskörét.

2. A szaknyelvi vizsgálatok kiindulópontja, hogy a köznyelv az a központi kategória, amely az etalon szerepét tölti be, és ehhez

viszonyítva végezhető a kategorizáció. Ez a szemléletmód azért bizonyulhatott hasznosnak, mert a köznyelv megismerése és leírása után a szaknyelveknek már csak azokat a jellemzőit kell leírni, amelyekben a köznyelv és a szaknyelvek eltérnek egymástól. Ebben a kontrasztív szemléletben egyértelmű az a jel alapú megkülönböztetés, amely szerint a köznyelvben használatos *k ö z n y e l v i s z a v a k* tól különböztetik meg a szaknyelvekben előforduló szavakat, vagyis a *s z a k s z a v a k* at, szóalakjuk és jelentésük egyezése vagy különbözősége alapján. Valójában – mint a 4. C) pontban részleteztem – a szakszókincs kontrasztív szemléletű osztályozásában pontosabb volna négyféle csoport elkülönítése egymástól. Ugyancsak e kontrasztív megközelítés alapján célszerű összehasonlítani a köznyelvben és a szaknyelvekben előforduló morfológiai és mondatszerkezeti jellegzetességeket.

3. A szavak osztályozását a szociolingvisztikai kategorizálás csak akkor teszi objektívvé, ha az egyes szavakról eldönthető, hogy melyik kategóriába sorolható be. Ahhoz azonban, hogy egy adott szóról el lehessen dönteni, hogy szakszó-e vagy sem, pontosan kell ismernünk a jelentését, és pontosan kell tudnunk, mely szavak a köznyelvi szavak. – Ez utóbbi nehézség fellép a dialektológiában is, amikor arról kell dönteni, hogy egy nyelvjárásban használt szó tájszó-e. Azt viszont nem minden esetben lehet tudni, hogy egy adott szó köznyelvi-e, ennek pedig több oka is lehet: „1. nincs minden köznyelvi szó szótározva, azaz nincs minden köznyelvi szónak a köznyelvi státusa megállapítva; 2. a szókészlet gyors változásával nem tud lépést tartani a szókészlet szótári feldolgozása, illetőleg az aktualizált köznyelvi értelmező szótárak megjelentetése; 3. a köznyelvi szótárak minősítéseiben is lehetnek következetlenségek, pontatlanságok” (HEGEDÜS 2001: 379). – A köznyelvi szavak és a szakszavak jelentésbeli azonosságát vagy különbözőségét csak akkor lehet megállapítani, ha mindkettő jelentését ismerjük, ehhez pedig az szükséges, hogy mind a köznyelvi szó, mind a szakszó jelentése definiálva legyen (szótárban, adatbázisokban), vagyis a meghatározó jegyek alapján eldönthető legyen egy szó hovatarozása. Mindebből pedig az következik, hogy minél több szó (köznyelvi és szakszó) alakja és jelentése lesz pontosan rögzítve, annál pontosabban és annál több konkrét szóról lehet megállapítani, hogy mely csoportba sorolható be. Vagyis a *s z ó k i n c s v i z s g á l a t o k* at az *viszi* előre, ha az *osztályozáshoz* szükséges módszerek és paraméterek rendelkezésre állnak. Például a közoktatási tankönyvek szókincsének vizsgálata, ezen belül annak eldöntése, mi számít szakszónak (vagy idegen szónak) és mi nem, éppen azért nem lehet objektív, mert nem állnak rendelkezésünkre olyan kritériumok, amelyek a viszonyítás lehetőségét megadnák (FÓRIS 2006).

4. Hosszú ideig, körülbelül az 1970-es évekig, a szaknyelvi kutatások szinte kizárólag a lexikai vizsgálatokra korlátozódtak. A kvantitatív nyelvészet és a szövegnyelvészet újfajta megközelítésének eredményeképpen azonban a köznyelvi szövegek mellett a szakszövegek több szempontú vizsgálata is megkezdődött. Ennek eredményeként megállapították többek között, hogy a szakszövegeket nem, vagy nem csak a lexikai állományuk teszi szakszöveggé, hanem céljuk, és bizonyos, a köznyelvi szövegektől eltérő statisztikai jellemzők, mint például egyes grammatikai szerkezetek, mondatszerkezetek nagyobb előfordulási gyakorisága, amely nyelvenként és műfajonként is eltérhet egymástól (pl. passzív vagy műveltető szerke-

zetek, szógyakoriság). A nemzetközi szakirodalomban általában HOFFMANN (1985) összefoglaló munkájához kötik annak felismerését, hogy a szaknyelv nem csak a szakszókincsrel jellemezhető. A szaknyelvi vizsgálatok hangsúlya ezzel a lexika szintjéről áttevődött a mondatok és a szövegek szintjére, valamint előtérbe került a szakszövegek pragmatikai szempontú elemzése.

5. A nyelvészek objektív kritériumokat keresnek arra vonatkozóan, mi alapján lehet eldönteni, hogy egy adott szöveg szakszövegnek tekinthető-e vagy sem. Eleinte a szókincshez kötötték, vagyis ha szakszavak vannak a szövegben, akkor az szakszöveg – ennek azonban ellentmond az, hogy a) vannak olyan szövegek, amelyek közérthetően, kevés szakszóval írnak le egy témát, mégis szakszövegnek minősíthetők; b) vannak olyan szövegek, amelyek sok szakszót tartalmaznak, mégis más műfajba sorolhatók (szépirodalmi művek, pl. Somlyó György több verse). Egyes szerzők a szöveg célját tartják a legfontosabb kritériumnak, mások több együttes kritérium megfelelőségéhez kötik, például a címzett, a téma, a cél szerepéhez (SOBRERO 1993).

6. A szaknyelvi vizsgálatok új irányzatai. – Az 1990-es években a pragmatikai szemlélet és a fordításkutatás újabb irányba terelte a szöveg-vizsgálatokat, ezen belül a szakszövegek elemzését is. Több új szövegtipológia megalkotása után a pragmatikai szemléletű szövegtipológia – amely szövegen kívüli, kommunikatív-pragmatikai kritériumok alapján osztályozza a szövegeket – a korábbiaknál pontosabb lehetőséget ad a szakszövegek megfelelően differenciált osztályozására és elemzésére (GÖPFERICH 1995; KÁROLY 2007: 142–4; TOLCSVAI NAGY 2001: 331–8). Ezek az eredmények arra hívják fel a figyelmet, hogy szakszövegek jellemzőit nem lehet „általában” leírni, hanem ennél pontosabban, árnyaltabban, tárgykörökre és műfajokra bontottan célszerű tanulmányozni őket. Például a tudományos publikációk műfaji jellemzői sok hasonlóságot mutatnak egymással, valamint a termékleírások vagy a használati utasítások között is sok közös szerkezeti jellemzőt lehet kimutatni, akkor is, ha más témáról (vagy más nyelven) írták azokat. Ebből következően a szövegek műfaji jellemzői nem társadalmi meghatározottságúak elsődlegesen, hanem kommunikatív-műfaji sajátosságokat mutatnak.

A nyelvvaltozatok kutatásával más nyelvészeti diszciplínák is foglalkoznak, így a szókincsvizsgálatokkal foglalkozó jelalapú (szemasziológiai) lexikológia és lexikográfia, valamint a fogalomalapú (onomaszológiai) terminológia és terminográfia. A terminológiai vizsgálatok nem a nyelvvaltozatot használó társadalmi csoport jellemzői alapján közelítenek a szaknyelvekhez, hanem céljuk a nyelv fogalomalapú leírása. Abból indulnak ki, hogy a nyelv feladata a világi környezetből származó ismeretek továbbítása, vagyis a fogalmakban absztrahált ismereteket kell a nyelvnek mint kommunikációs rendszernek közvetíteni. Ezért a fogalmat, valamint a fogalom és a jelölő viszonyát, a jelentést állítják a kérdéskör középpontjába. A terminológia tárgykörében végzett vizsgálataim eredményei azt mutatják, hogy a szaknyelvek kérdéskörében mutatózó ellentmondások a fogalomalapú megközelítéssel, valamint más típusú modellek és módszerek kidolgozásával feloldhatók.

Kulcsszók: szaknyelv, szociolingvisztika, modell, szakszókincs, terminológia.

A hivatkozott irodalom

- ABLONCZYNÉ MIHÁLYKA LÍVIA 2006. Gazdaság és nyelv. Lexikográfia és terminológia kézikönyvek 2. Lexikográfia Kiadó, Pécs.
- BALÁZS GÉZA – DEDE ÉVA szerk. 2008. Európai nyelvművelés. Az európai nyelvi kultúra múltja, jelene, jövője. Inter Kht. – PRAE.HU, Bp.
- BAŃCZEROWSKI JANUSZ 2003. A szaknyelvek szerepe a civilizációs fejlődésben. Magyar Nyelvőr 277–82.
- BAŃCZEROWSKI JANUSZ 2004. A szaknyelvek és a szaknyelvi szövegek egyes sajátosságairól. Magyar Nyelvőr 446–52.
- BENKŐ LORÁND 1988. Irodalmi nyelv – köznyelv. In: KISS–SZÜTS szerk. 1988: 15–33.
- BERGENHOLTZ, HENNING – TARP, SVEN eds. 1995. Manual of specialised lexicography. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- CSERESNYÉSI LÁSZLÓ 2004. Nyelvek és stratégiák. Avagy a nyelv antropológiája. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- DÁNIEL ÁGNES 1982. Szaknyelv vagy szakmai nyelvhasználat? Szakszöveg vagy szaktudományos szöveg? Magyar Nyelvőr 337–42.
- FÁBIÁN PÁL 1955. A gazdasági élet nyelve. In: PÁIS szerk. 1955: 165–226.
- FÁBIÁN PÁL 1984. Nyelvművelésünk évszázadai. Gondolat, Bp.
- FÓRIS ÁGOTA 2005. Hat terminológia lecke. Lexikográfia és terminológia kézikönyvek 1. Lexikográfia Kiadó, Pécs.
- FÓRIS ÁGOTA 2006. A terminológiai szemlélet a tankönyvek minőségi megítélésében. Iskolakultúra 16/5: 79–88.
- FÓRIS ÁGOTA 2007a. A terminológiai fejlesztés feladatai: a műszaki-tudományos terminusok rendszerezése. Magyar Nyelv 55–66.
- FÓRIS ÁGOTA 2007b. A terminológia terminológiája. In: PUSZTAY JÁNOS szerk., A magyar mint veszélyeztetett nyelv? BDF, Szombathely. 122–33.
- FÓRIS ÁGOTA 2008a. Kutatásról nyelvészeknek. Bevezetés a tudományos kutatás módszertanába. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- FÓRIS ÁGOTA 2008b. A mérés szerepe a nyelvtudományi kutatásokban. Magyar Terminológia 1: 167–88.
- GÖPPERICH, SUSANNE 1995. A pragmatic classification of LSP texts in science and technology. Target 7: 305–26.
- GRÉTSY LÁSZLÓ 1964. Szaknyelvi kalauz. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp.
- GRÉTSY LÁSZLÓ 1988. A szaknyelvek és a csoportnyelvek jelentősége napjainkban. In: KISS–SZÜTS szerk. 1988: 85–107.
- HAJDÚ MIHÁLY 1980. A csoportnyelvekről. MCsD. 1. ELTE-MTA, Bp.
- HEGEDŰS ATTILA 2001. A nyelvjárási szókészlet és vizsgálata. In: KISS szerk. 2001: 375–408.
- HOFFMANN, LOTHAR 1985. Kommunikationsmittel Fachsprache. Eine Einführung. 2., völlig neu bearbeitete Auflage. Akademie-Verlag, Berlin. (1. Auflage: 1976.)
- KÁROLY KRISZTINA 2007. Szövegtan és fordítás. Akadémiai Kiadó, Bp.
- KERESZTESI MÁRIA 1935. A magyar matematikai műnyelv története. Harmathy Nyomdavállalat, Debrecen.

- KISS JENŐ 1995. Társadalom és nyelvhasználat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- KISS JENŐ 1998. Tájszavak és tájszótárak – régi kérdéskör, új problémák. Magyar Nyelvőr 426–37.
- KISS JENŐ 2001. A nyelvi változatosság és a nyelvváltozatok. In: MDial. 25–30.
- KISS JENŐ 2002. Tájszótárírás és tájszótárak. Magyar Nyelvőr 391–415.
- KISS JENŐ – SZÜTS LÁSZLÓ szerk. 1988. A magyar nyelv rétegződése. 1–2. Akadémiai Kiadó, Bp.
- KLÁR JÁNOS – KOVALOVSKY MIKLÓS 1955. Műszaki tudományos terminológiánk alakulása és fejlesztésének főbb kérdései. MTESZ, Budapest.
- KOVALOVSKY MIKLÓS 1955. Tudományos nyelvünk alakulása. In: PAIS szerk. 1955: 227–312.
- KURTÁN ZSUZSA 2003. Szakmai nyelvhasználat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- LÉVY, PIERRE 2008. Az értelmiség új felelőssége a kommunikáció korában. Információs Társadalom 8/4: 8–11.
- PAIS DEZSŐ szerk. 1955. Nyelvünk a reformkorban. Akadémiai Kiadó, Bp.
- PELLES TAMÁS 2005. A terminológia szerepe a megértésben – példák a matematikából. In: CS. JÓNÁS ERZSÉBET – SZÉKELY GÁBOR szerk. 2005. Nyelvek és nyelvoktatás Európa és a Kárpát-medence régióiban. A XIV. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásai. Nyíregyháza, 2005. április 5–7. I–II. A MANYE kongresszusok előadásai I. MANYE – Bessenyei György Könyvkiadó, Pécs–Nyíregyháza. 232–6.
- PUSZTAI ISTVÁN 1982. Szaknyelvművelésünk időszerű kérdései. Magyar Nyelv 67–76.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD 1988. A belső nyelvtípusok néhány kérdéséről. In: KISS–SZÜTS szerk. 1988: 108–19.
- SEREGY LAJOS 1989. Mi a szaknyelv? In: BÍRÓ ÁGNES – FELDE GYÖRGYI – KEMÉNY GÁBOR – SEREGY LAJOS – TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk. 1989. Szaknyelvi divatok. Gondolat Kiadó, Bp. 13–27.
- SOBRERO, ALBERTO 1993. Le lingue settoriali. Istituto dell'Enciclopedia Italiana, Roma.
- SZŐKEFALVI-NAGY ZOLTÁN 1972. A magyar kémiai szaknyelv kialakulása. In: SZABADVÁRY FERENC – SZŐKEFALVI-NAGY ZOLTÁN szerk. 1972. A kémia története Magyarországon, Akadémiai Kiadó, Bp. = <http://www.kfki.hu/chemonet/hun/teazo/gyujt/nyelv.html>; <http://www.kfki.hu/chemonet/hun/teazo/gyujt/nyelv2.html>.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2001. A magyar nyelv szövegtana. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2003. A magyar nyelvi rétegződést bemutató modellekről. In: HAJDÚ MIHÁLY – KESZLER BORBÁLA szerk. 2003. Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp. 272–7.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk. 2002. Nyelvi fogalmak kisszótára. Korona Kiadó, Bp.
- TOLNAI VILMOS 1929. A nyelvújítás. Magyar Tudományos Akadémia, Bp.
- WACHA IMRE 1992. A nyelvi rétegződés kérdései. In: KEMÉNY GÁBOR szerk. 1992. Normatudat – nyelvi norma. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp. 49–105.
- WARDHAUGH, RONALD 1995. Szociolingvisztika. Osiris Kiadó, Bp.

Models and methods in LSP research: A sociolinguistic approach

One of the objectives of this paper is to survey certain fundamental concepts of LSP research; another objective is to discuss certain models and methods of sociolinguistic research from among the various approaches employed in LSP descriptions. The principles of language cultivation and their relationship with LSP research, some models and names of types of language varieties, the connection between LSP research and sociolinguistics, the interpretation of the concept 'Language for Special Purposes', and types of classification of word stock and technical vocabulary are presented; then, four classes of technical vocabulary are established according to form, meaning, and communicative value. Finally, conclusions are drawn and new directions of LSP research are summarized.

Keywords: LSP, sociolinguistics, model, technical vocabulary, terminology.

ÁGOTA FÖRIS

Lehetett-e Sylvester János egy bécsi nyomtatványtöredék magyarra fordítója?

1. BORSA GEDEON 1969 júniusában a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából romániai könyvtárakban kutatót régi magyar nyomtatványok után. Útjának gyümölcse többek között négy, addig példányból ismeretlen mű fellelése volt. Ezek közül az egyik a volt unitárius kollégium könyvtárában a BMV 260 jelzet alatt szereplő kötet, amely két összekötött, erősen hiányos, címlap nélküli nyomtatványtöredéket tartalmaz. A másodikat 308a sorszámmal illesztették be az RMNy.-be (a továbbiakban röviden csak 308a-ként utalok rá; a kiadvány fotómásolata megtekinthető az OSZK Régi Nyomtatványok Tára FM2 3498 jelzetű mikrofilmjén). BORSA kiderítette róla, hogy a szerző Saint John Fisher rochesteri püspök (latinosan Joannes episcopus Rophensis v. Roffensis, magyarosan Fisher Szent János), a mű pedig a „Psalmi seu precesiones ... item Psalmi aliquot selecti ex Davide” címen, első kiadásban 1509-ben, Londonban megjelent latin zsoltároskönyvének magyarra átültetett változata. A fordító azonban már a kortárs jezsuita szerzetes, Szántó István számára is ismeretlen volt. BORSA (1969: 208) idézi az 1574-ben kelt levelet, amelyben Szántó a magyar nyelvű katolikus kiadványok megjelentetését szorgalmazta, és felsorolta az általa addig ismert ilyen jellegű nyomtatványokat, említve John Fisher művét is: „Vidi et orationes quasdam Rophensis a quodam ignoto autore translatas”. Ebből a megjegyzésből arra lehet következtetni, hogy a nyomtatvány sehol nem tüntette föl a magyar fordító nevét.

A kiadásról az RMNy., valamint BORSA (1969) szerint csak annyit lehet biztosan tudni, hogy Caspar Stainhofer nevéhez fűződik. A mű Bécsben, valamikor az 1570-es évek elején jelenhetett meg. A töredék elején álló ajánlás a nyomdász nevében szól Draskovich György zágrábi püspökhöz, aki 1563-tól 1573. június 9-ig (kalocsai érseki kinevezéséig) töltötte be hivatalát. A szövegben Sylvester magyar Újtestamentuma (a továbbiakban használok az ÚT. rövidítést is) mint tervezett kiadvány szerepel: „ez vtan nagiobbat igieközném mijnden fozgalatommal es gond vifelelemmel Nagifagodnak es az kőörtien nepnek ky adnij. De miért hogij az Magiar

Vrak keueffen vadnak, nijnchen kij feghitfeggel lenne az Chiftus neue dijhijreiert, es az hiótnek meg tartalafert, Wij testamentomnak niomtatafara, kit magiar orlzag szijue szerijnt kijuannia twlem, wdõre kel hadnom” (az A iij jelzetű ív rektóján, kiemelés tőlem). Ezért a 308a biztosan 1574 előtt került ki a sajtó alól (akkor adta ki Stainhofer az ÚT.-ot). A kolozsvári akadémiai könyvtárban fellelt kötetben a vizsgált töredék össze van kötve egy másikkal, amelyet kolofonja szerint 1572-ben nyomtatott a bécsi műhely. Mivel a két kiadvány nyomdai kivitele is megegyezik, ezért ehhez közeli időpontot tarthatunk valószínűnek a 308a megjelenését illetően is. Mindent egybevetve az RMNy. által megállapított 1572 körüli dátum valószínűnek látszik.

A 24 fólióból álló, az ajánlason kívül egyetlen bűnbocsánati ima töredékét tartalmazó nyomtatványrészletet felfedezése óta nem tanulmányozták behatóbban, valószínűleg ezért kerülte el a kutatók figyelmét, hogy a szöveg nyelvi megformáltság szempontjából meglehetősen hasonlóságokat mutat Sylvester János magyar nyelvű alkotásaival: a „Puerilium colloquiorum” magyar részeivel (fakszimilében: A két legrégebbi magyar nyelvű nyomtatvány, kiad. és bevez. MELICH JÁNOS, Bp., M. Nyelvtud. Társ., 1912, a továbbiakban a PC. rövidítés is jelölheti, RMNy.-száma: 8) és az Újtestamentum-fordítással (fakszimilében: Sylvester János: Új Testamentum. Újsziget 1541, hasonmás kiadás, Bp., 1960, Bibliotheca Hungarica Antiqua 1., RMNy.-száma: 49). Jelen tanulmányban megkíséreltem bebizonyítani, hogy a nyelvi egyezések mennyisége és jellege miatt a mű magyarra fordítójának Sylvester Jánost kell tartanunk.

2. A szövegek hasonlóságai akkor tűntek föl számomra, amikor a korai magyar nyelvű nyomtatott írásbeliség digitális korpuszát állítottam össze, és elemeztem a névszójelezés és -ragozás nyelvi változóit. A korpusz hozzáférhető a világhálón, címe: <http://www.ektf.hu/konyvtar/Korpusz/korpuszmain.html>. A névszójeles és -ragos alakok teljes konkordanciája is megtalálható itt, tehát a tanulmányban közölt adatok és példák ellenőrizhetők. A vizsgálat eredményeit PhD-disszertációmban összegeztem (KALCSÓ 2009). A korpuszban Sylvester művei közül a „Puerilium colloquiorum” magyar nyelvű része teljes terjedelmében, az Újtestamentum-fordítás pedig egy 6800 szavas mintával szerepel (a teljes szöveg 5%-a). A 308a mintája a korpusz építésekor a kisebb terjedelmű szövegek esetében megállapított mintavételi minimumnak megfelelően ezer szavas. A szövegrészek nyelvi egyezései arra sarkalltak, hogy további kutatásokat végezzek, és kiderítsem, véletlen azonosságokról van-e szó, vagy statisztikailag is igazolható Sylvester szerzősége. Kiindulópontom az volt, hogy a XVI. századi nyomtatványok nyelvében még nagymértékben jellemző a korabeli nyelvi változók értékeinek egyedi eloszlású használata. A nyomtatott írásbeliség nyelvi egységesülése még nem volt olyan fokú, hogy viszonylag homogén nyelvezetű szövegeket eredményezett volna. Ha elegendő mennyiségű minta áll rendelkezésre, a változóértékek elemzése útján azonosítható egy-egy idiolektus. A korpusz névszóinflexiók alakjainak feltérképezése után például jól kirajzolódott Heltai Gáspár, Székely István, Sylvester János és mások nyelvének sajátosságai, valamint bizonyos esetekben az azonos területen élő vagy tevékenykedő

írók nyelvjárása is (pl. egy néhány szerzőből álló északkeleti csoporté, amelyhez az í-zés különböző mértékű megléte, és további jellegzetességek kapcsolhatók).

A 308a magyar szerzőjének azonosítása során három lehetőséggel kell számolnunk: 1. a fordító egy eddig ismeretlen XVI. századi írónk; 2. a fordító nem Sylvester János, hanem valaki más, ismert kortárs; 3. Sylvester készítette a magyar szöveget. Az 1. lehetőség akkor igazolható, ha be tudjuk bizonyítani, hogy a vizsgált töredék szövege egyik korabeli szerzőhöz sem köthető, azaz ha találunk idiolektális sajátosságokat, olyan nyelvi formákat, amelyek teljesen egyediék, a kor más szerzőjére nem jellemzőek, vagy bizonyítani tudjuk, hogy a nyelvi változók eloszlása csak erre a nyomtatványra jellemző mintázatot ad. Mivel egyik sem bizonyult igaznak, ezt a lehetőséget kizárhatjuk. Az egyezések mellett természetesen különös figyelmet fordítottam a szerzők azonosságát kizáró ellentétek keresésére is, hiszen a második lehetőség akkor volna igazolható, ha Sylvesterre egyáltalán nem jellemző, viszont másra valló nyelvi sajátosságokra lelünk (ellenkező esetben kizárható). A szerzőséget tehát három feltétel teljesülése esetén tarthatjuk valószínűnek: 1. a 308a nyelve Sylvester műveivel azonos alakokat tartalmaz; 2. más szövegben ezek az alakok együttesen nem fordulnak elő; 3. nincsenek ellentmondások a 308a és Sylvester nyelve között. Ezért nem csupán a terjedelmesebb magyar nyelvű Sylvester-szövegeket (a PC. 1686 szavas teljes szövegét és az ÚT. 6800 szavas mintáját), hanem az egész korpuszt összevettem a 308a-val, hogy kiderüljön, más szerzők esetében milyen mértékben mutatható ki hasonlóság. A tüzetesebb vizsgálatba nem a korpuszbeli ezerszavas részletet, hanem a töredék ajánlás utáni részét, azaz az imádságot vontam be (az A iij jelzetű ív verzójától a D iijj verzójáig, ahol a szöveg megszakad). A minta még így is viszonylag kis terjedelmű (3136 szavas), ám arra már alkalmas, hogy az idiolektális sajátosságok azonosíthatóak legyenek.

Az ajánlást azért kell kizárnunk a vizsgálatból, mert minden jel arra mutat, hogy annak írója nem azonos a fordítóval. Nyelvezete eltér a főszövegtől, az alábbiakban felsorolom a legszembetűnőbb ellentmondásokat. (Az ajánlás az A ij–A iij jelzetű íveken található, így annak jelzeteit nem közlöm, mert a kis terjedelem miatt példái könnyen kikereshetők, a főszöveg adatainak a lelőhelyét viszont az ívjelzéssel megadom.) Az -Ú melléknévképző következetesen középzárt, pl.: *efző* ('eszű'), *ilető* ('életű'), *nieluő* ('nyelvű'), míg a főszövegben egy zárt alakot találunk: *jdesbifzidű* ('édes beszédű', D r.). Az ö-ző *kőróztien* szóalak kétszer is előfordul, míg a főszövegben csak *kereft* (C viii r.), *kereftfaán* (C viii r.), *kereftfān* (C vi v.) stb. alakok találhatók¹. A *szerez* ige töve kétszer ö-ző alakban szerepel (*fzörzót*, *fzörzet*), míg a főszövegben kizárólag illabiálisan fordul elő: *fzerzeik* (A vii r.), *fzerzifed* (C r.), *fzerzifnek* (C viii r.). Három adatban szerepel a *most* fő nyíltabban: *maftanij* (kétszer), *maftan*, míg a főszövegben kizárólag középzárt példákat találunk: *moftan* (többször, pl.: C ij r., C vi v.), *moftes* (B iv v.) stb. Az í-zés jóval szórványosabb, több é-ző fő és toldalék a főszövegben kizárólag í-ző formában található meg: *Tizteffeghes* : *tifzteffisig* (A iijj v.), *Főlleghes* : *fellighednek* (C viii r.), *vegheztem* : *vigre* (C ij r.), *kerriffel* : *kirlek* (D v.), *véuen* : *viue* (C vii v.) stb. A -VAL rag hasonló: *kerriffel*, *aitatofaggal* stb., míg a szövegben kizárólag hasonulatlan alakokat találunk (l. 7.) stb.

¹ Ugyanakkor a *keresztyén* és a *kereszt* szavak nem azonos eredetűek. (A szerk.)

Az ajánlás szövege a nyomdász nevében szól a zágrábi püspökhöz. Mindezek miatt kétségbe vonhatjuk BORSA GEDEON véleményét: „Az ajánlás végén álló N. M. S. betűk talán a fordító nevét jelölik” (BORSA 1969: 208). Sokkal valószínűbb, hogy azok a nyomdászra utalnak. MOLNÁR JÓZSEF az ÚT. 1574-es kiadásának a tüzetes vizsgálata után azt feltételezte, hogy Stainhofernek lehetett magyar szedője vagy korrektora (MOLNÁR 1963: 22–3). Valószínű, hogy a 308a magyar nyelvű ajánlása az ő műve, az említett nyelvi sajátosságok az ő anyanyelvjárásának alakjai.

3. A Sylvester-szövegek és a 308a főszövege között igen sokrétű nyelvi egyezéseket lehet találni, vannak azonos hangtani, alaktani, mondattani, szókészletbeli formák. A korpusz első átfogó vizsgálata a névszóinflexiók jelenségekre terjedt ki, azért ebben a tanulmányban főként ezekre támaszkodom. A XVI. századi nyomtatványok tüzetes korpuszalapú elemzése során feltártam, hogy melyek azok a névszójelezési és -ragozási esetek, amelyekben variálódás tapasztalható (azaz nyelvi változókként jelennek meg, l. KALCSÓ 2009). Ezek közül jó néhány az adatok csekély száma (vagy éppen hiánya) miatt nem vizsgálható a Sylvester-korpusz és a 308a összevetésekor. Tárgyunk szempontjából a következő változók adatai relevánsak és vizsgálhatók:

- a) a *-k* többesjel mint relatív tö utáni nyílt véghangzó középzárttal szemben (pl. *házakat ~ házakot*),
- b) a birtokos személyjelek (Sg. 1., Sg. 2., Pl. 1., Pl. 2., Pl. 3.) mint relatív tö utáni nyílt véghangzó középzárttal szemben (pl. *lábamat ~ lábamot* stb.),
- c) az inessivusban álló *-ba/-be* a *-ban/-ben*-nel szemben (pl. *áll a kapuba ~ áll a kapuban*),
- d) az illativusban álló *-ban/-ben* a *-ba/-be*-vel szemben (pl. *megy a házban ~ megy a házba*),
- e) az elativusi, delativusi és ablativusi ragok középzárt magánhangzós alakja a zárttal szemben (pl. *házból ~ hazbul, házról ~ házrul, háztól ~ háztul*),
- f) az instrumentalis-comitativusi rag hasonult alakja a nem hasonulttal szemben (pl. *kézzel ~ kézvel*),
- g) a causalis-finalisi rag középzárt alakja a zárttal szemben (pl. *bűnért ~ bűnirt*),
- h) a temporalisi rag az előzményeivel szemben (pl. *Eger megszállásakor ~ megszállása koron ~ megszállása kort ~ megszállása korán ~ megszállása korban*),
- i) az essivus-formalisi *KÉPPEN > -KÉPPEN* középzárt alakja a zárttal szemben (pl. *egyképpen ~ egykíppen*).

A felsoroltakban (és más nyelvi jellegzetességekben) a Sylvester-művek és a 308a feltűnő, jelentős mértékű egyezést mutatnak. Az alábbiakban ezeket veszem sorra.

4. A többesjeles és a birtokos személyjeles relatív tövek utáni véghangzó nyelvallása szempontjából a 308a nagyon hasonló képet mutat, mint Sylvester művei. Voltaképpen a tárgyragos alakok vizsgálatára kell szorítkoznunk, mivel a primer ragok közül ez az egyetlen, a középmagyar elején is eleven toldalék, amely előtt ingadozó nyelvallású magánhangzó van. A vokális nyíltsága szempontjából két típust lehet megkülönböztetni. A nyomtatványok nagyobb részében kizárólag nyílt

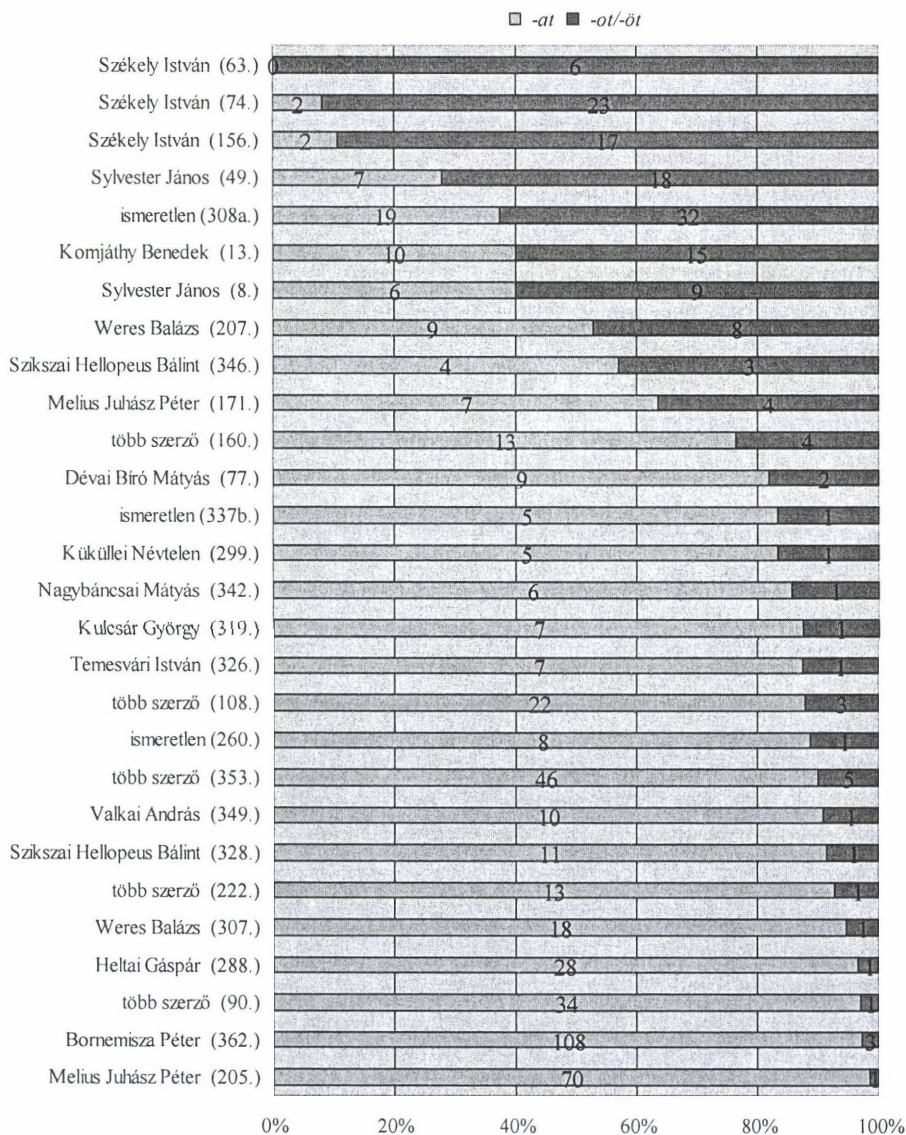
alakok szerepelnek. A középső nyelvválású magánhangzót tartalmazó formák csak akkor azonosíthatók biztosan, ha veláris töveken vagy palatális labiális vokálissal szerepelnek, mivel a zárt *ē* jelölése a korai nyomtatványokban sem volt szokás. A középzártakat is használó 28 mű adatai az 1. ábrán látható diagramról olvashatók le (a szerzők neve után zárójelben az RMNy.-sorszám látható).

Ennek alapján megállapítható, hogy Székely István, Komjáthy Benedek és Sylvester János esetében valószínűsíthető a nagyobb arányú középzártság. A 308a -*kot*, -*mot*, -*dot* stb. végződése több mint 60%-os arányban fordulnak elő: „Mert te io vagi, es irgalmas, es olli melli *azokot* es űduőzyted az te irgalmafságod szerint az kik miltok nem valanak arra.” (B iv r.), „Az ű sferelmiből, es irgalmafflagából valtameg *azokot*, kik eluefztenek vala” (C vi v.), „Fel indytām az te *haragodot* az en hamiffaghimal” (A vi r.), „fel emelnem az en *ortzāmot* te hozzád” (B ij v.) stb., de: „Vallion mene ideig forditodel előlem az te *ortzadat?*” (C v.), „Ne lűied en reām az te *niláidat*” (C ij v.), „te vram ű rea erefzteid mind az mű *hamiffaghinkat*” (C vi r.), „*azokat* valafztām magamnak, mellieket te nem kedueleil” (A vi v.) stb. A többi szerző esetében 50% alatti előfordulási arány jellemző. E tekintetben tehát a Sylvester-nyomtatványokkal egy csoportba sorolható a vizsgált töredék, hiszen azokban is nagyjából azonos arányban szerepelnek a középzárt alakok. Csak az ÚT. példánál maradv: „az iften imez kőuekből *fiakot* tāmāšthat az Abrahamnak” (B r.), „es az földnek kirali, oda kezdik vinni az ű *kazdagfágokot*” (Yy r.), „Ne kifirczed az te *uradot* iftenedet” (B ij r.), „Egyptombol hiuām meg az en *fiamot*” (A iij v.) stb., összesen 27 adatban; de: „Es az ű reytekit meg n'ituāñ, adanak űneki, *aiandikokat*” (A iij r.), „En Iesus küldim el az en *angalomat*” (Yy v.), „Es azok legottan el haguañ az ű *haloiokat* ű vtanna meninek.” (B ij v.) stb., összesen 13 adatban. Megjegyzendő továbbá, hogy a többesjeles -*köt* alakra csak hét példa van a korpuszban (labiális palatális töveken szinte kizárólagos a -*ket* forma). A labiális véghangzók öt mű sajátjai: RMNy. 1: 49., 207., 299., 308a, 319. A Sylvester-Újtestamentum két adata: „hamiff dolognak láttatik ennekem, kőőzue boczātnom űtet az Czāšārhoz, es meg nem ielentenem az *bűnőköt*, az mellekből vādoltatik” (cc v.), „Teremczetek annakokairt *gőmőlczóköt* mellek az illetnek meg iobbijtāfához illendők legenek” (B r.). A 308a is tartalmaz ilyeneket: „melli keresztfān megfōlztā az fű, es hatalmas *ōrdőgőköt*” (C viii r.), „Ki menteid *űköt* az te neuedirt” (B iv v.). Ez újabb releváns egyezést jelent.

5. Az inessivusi és illativusi esetek ragjairól a TNyt. az alábbiakat mondja el. A kései ómagyar korpusz adatainak „31,13%-a az alak és a funkció viszonyát tekintve »szabálytalan«-nak mondható” (KOROMPAY 1992: 397). Ebből a nem hagyományos funkcióban (pl. illativusban) álló -*ban/-ben* az összes előfordulás 13,64%-a, míg az eredetitől eltérő funkcióban (pl. inessivusban) álló -*ba/-be* az összes adat 52,52%-a. Az alak és funkció megfelelésének három fő típusát különíti el: a) a -*ban/-ben* és a -*ba/-be* használatát világosan megkülönböztetett, b) a két ragot közös -*ba/-be* alakban kiegyenlítő típust, c) a két ragot a -*ban/-ben* javára kiegyenlítő típust (vö. KOROMPAY 1992: 398–9). A korai középmagyar kori nyomtatott írásbeliséget képviselő korpusz adatait is elsősorban abból a szempontból fogtam vallatóra, hogy mintái mely típust testesítik meg.

1. ábra

A tárgyrag előtti nyílt és középzárt vokálisok aránya a korpuszban

Az inessivusi *-ba/-be* általánosnak mondható, mindössze 7 műben nincs rá példa (ezekben általában kizárólagosak a *-ban/-ben* alakok). Jelen vizsgálat szempontjából irreleváns ez a típus, mivel mind Sylvester, mind a 308a esetében a korpusz átlagának megfelelő arányban fordulnak elő az ide sorolható adatok.

Az illativusban álló *-ban/-ben* alakok igen elterjedtek: 62 mintában találhatók példáik. 12 műben kizárólagosak, további 16-ban 50% feletti arányban szerepelnek.

Ezek zöme históriás ének, ahol a rímkényszer miatt a szokásosnál amúgy is nagyobb számban fordulnak elő. Összesen 41 mintában (Sylvester szövegeiben és a 308a-ban is) azonban nincsenek ilyen adatok. Az összefüggés ezekben az esetekben is szignifikánsnak mondható: Sylvesternél 165 inessivusi *-ban/-ben* mellett nincs ellenpélda, a 308a-ban ugyanígy: 49 adat, ellenpélda nélkül. A példák idézésétől ez esetben helytakarékoságból eltekintek, a fentebb említett webcímen a ragos alakok konkordanciájában megtalálható az összes adat. Az inessivus mindkét műben kizárólag *-ban/-ben* formájú, így nincs mit összevetni. Ebből a szempontból tehát ismét egyezést találunk.

6. Az elativusi, delativusi és ablativusi raghármass nyíltsága szempontjából a korpusz mintái csoportokba rendezhetők. Egy korábbi tanulmányomban részletesen ismertettem ezeket (KALCSÓ 2007). A 308a a *-BÓL*, *-RÚL*, *-TÚL* típusba tartozik. Az elativusi ragra 20 adat van, ebből 19 középzárt: „megmofa műnköt az mű *bűnűnkől*” (D ij v.), „Ki nem terek az en *gonoffaghombol*” (A viii r.), „Tedd azt vram iften hogi tériek meg az en gonofz *vtaimbol*” (D iij v.) stb., 1 zárt: „az titok gonofz *bűnőkből* tifztytsmeg enghemet” (D ij r.). A delativus kizárólag zártan szerepel 10 adatban: „Az en jffiuflagomnak *bűneiről* es az en *vitkēimről* meg ne emlékezzél” (D iij r.), „eggi *gonoffāgrul* mās gonoffāgra meneik” (A vii v.) stb. Az ablativus ugyancsak ellenpélda nélkül zárt 7 adatban: „Bizonaua te ellened vitkeztem *germeklīghemtől* fogua mind ez napiglañ” (B iij r.), „megmenekedünk az *haragtul* ű általa” (C vii r.), „Kitzoda tifzta az *fertelmefsigtől*” (D iiij r.) stb.

A korpuszban a 308a mintáján kívül további tíz mű (RMNy. 1: 49., 77., 78., 88a, 173., 213., 295., 296., 340., 350.) képviseli ezt a típust. Köztük szerepel Sylvester Újtestamentuma, amelyben az adatok eloszlása (elsőként minden esetben a középzártak számadatait felüntetve): elativus: 45 : 0, delativus: 1 : 42, ablativus 0 : 31, azaz Sylvester nyelvjárása is a *-BÓL*, *-RÚL*, *-TÚL* típust képviseli. Az ÚT. példáiból: „Es fok nip kōuetē űtet *Galileabol*, *Decapolifbol*, es *Ierufalemből*, es *Sidoorβagbol*, es Iordan eluē valo esgb *tartoman'okbol*.” (B ij v., ellenpélda nélkül), „te magad řtetmet vehecz mind *ezekről*, *kikről* mű űtet vādolluk” (dd iij r.), „az halottaknak *reminlighekről*, es *fel tāmādāfokrul* itiltetem en” (dd v.), 1 ellenpélda van: „kiknek inai *belekről* el indultanak vala” (B ij v.), „el Bakada *eggmāftul* az gūlekezetnek fokafāga” (dd v.), „Az *ūdōtől* fogua kezde Iefus predicalni” (B ij r., ellenpélda nélkül). (A „Puerilium colloquiorum” alacsony adatszám miatt nem vethető össze érdemben.) Tehát Sylvester nyelve ebből a szempontból is megegyezik a vizsgált nyomtatványával.

7. A névutói eredetű instrumentalis-comitativusi ragot az ómagyar korban az etimon elején álló [β] változásai miatt a tő és a rag hangteste között létrejövő hiátus különböző irányú megszüntetése vagy épp meg nem szüntetése miatt nagy alaki gazdagság jellemezte (vö. KOROMPAY 1991: 309–10, 1992: 379–80). A közép-magyar eleji nyomtatott könyvekben ebből a formakészletből már csak bizonyos elemek jelennek meg. A korpuszban magánhangzós szóvégeken *-val/-vel*, mássalhangzós szóvégeken az utolsó konzonánst jelölő kettőzött vagy egyjegyű betűvel, illetőleg hasonlatlanul, ugyancsak *-val/-vel* alakban található meg.

A 308a szövegében 33 hasonulatlan alakot találunk: „nizzed az te egigetlen eggi szűlőteted, melliet az te ifteni *hatalmadual* nemzeil” (C vii v.), „el vĕfz ez vilāg, mind *azokual* egetembe, kik ez vilagon vadnak” (C iv v.), „eggikoru volna az *iftenuel*” (C vii v.) stb., hasonult alakok nincsenek. A korpuszban a hasonulatlan alakok 42 műben fordulnak elő, vagyis a korban a nyomtatványok nyelvében eleve-nen él ez a változat. Ezen minták közül azonban csak hét esetben szerepelnek az adatok több mint felében a nem asszimilálódott példák: az RMNy. 1: 8., 13., 49., 88a, 296., 337b, 350. sorszámúakban. Sylvester két műve (RMNy. 1: 8., 49.) közül az ÚT. adatszám az esetben is szignifikánsnak tűnik: 58 hasonulatlan példával szemben mindössze 4 hasonult áll: „Christufnak euangeliomāt irā Sido *betűkuel*” (A v.), „io lelki *elmsretuel* vífeltem en magamot” (dd r.), „Cefareaba le mene az Ananias fű pap, ęs az *vinekuel* egetembe, ęs egğ nimell Certullus neuű ielefeñ Bolo *melteruel*” (dd iij r.) stb., de: „egğ Botul el vāluāñ *melliuel* en ű kōzōttōk āluāñ ezt kiāltām” (dd iij v.) stb.

8. Mielőtt a nyelvi egyezéseket tovább vizsgálnám, szükségesnek tartom megjegyezni, hogy az eddig említett változók értékeinek azonos eloszlása együttesen már csak Sylvester műveire és a 308a-ra jellemző. Tehát ha csupán ezek alapján kellene döntenünk, már akkor is igen valószínűnek kellene tartanunk a szerzők azonosságát. A 308a négy változóból három alakjainak a megoszlásában megegyezik még az RMNy. 1: 77. és 88a mintáival (azaz Dévai Bíró Mátyás „Orthographia Vngaricá”-jával és Batizi András „Kereztyeni tvdomanrvl valo rövid könyveczké”-jével). Mindkét szövegben az ország északkeleti részeire jellemző formákat találunk. Dévai esetében ez a többéves ott-tartózkodással, Batizi esetében pedig a szülőföld nyelvjárási hatásával magyarázható. Mindkettőben megtalálhatjuk viszont a 308a szerzőségét kizáró ellentmondó alakokat is: Dévainál a *-val/-vel* ragok következetesen hasonulnak (8 adatban, ellenpélda nélkül), Batizinál pedig a jelek utáni véghangzók következetesen nyíltak (14 adatban, ellenpélda nélkül). Mindkét szerzőnek vannak további művei is, amelyek még kevesebb egyezést mutatnak a 308a-val.

Ha folytatjuk a vizsgálódást, akkor további számos, egy-egy esetben önmagában is bizonyító erejűnek tartható megfelelést találunk.

9. Az időhatározói *-KOR* végződés és előzményei igen változatos eloszlásban jelennek meg a korpusz mintáiban (a *koron*, *kort* névutói alakokban, a *-kor* agglutinálódott rag formájában, a *korában*, *korán* birtokos személyjeles névszókkkal alkotott birtokos szerkezetekben). A 308a nyelvben kizárólag a *koron* névutói alak fordul elő (néhány példában hosszú nazális jelével): „az te nag szzerelmedirt, melliuel münkōt szzereteil meg *akkorones*, *mikoron* teneked ellenfghid volnank” (A v r.), „Ime bűnben szűleteim en, mert *akkoroñ* es bűnnek miatta fertelmes valeik, *mikoron* az en aniām enghemet szűle.” (B iij r.) stb. A *-kor* után ez a forma a leggyakoribb a többi szövegben is, összesen 70 műből adatolható. A *-kor* alaknál lényegesen nagyobb adatszámban azonban csak 25 nyomtatvány mintájában fordul elő (RMNy. 1: 16., 17., 49., 64., 74., 156., 162., 164., 208., 219., 284., 288., 289., 294., 304/1., 307., 308a, 315., 322., 324., 339., 348., 350., 358., 360.). Ezek közül a legtöbb *koron* alak Pesti Gábor műveiben, a Heltai-kiadványokban és Sylvester

János Újtestamentumában található. Heltai és Pesti más változók ellentmondó értékei és egyéb okok miatt kizárható a lehetséges szerzők köréből. Sylvester esetében azonban ismét jelentős mennyiségű példáról van szó: a 76 *koron* adata mellett mindössze 8 *-kor* forma található: „kezekbe vißnek tighedet hog' *valamikoroñ* meg ne űßed az kûbe az te labadat” (B ij r.), „*Akkoroñ* be telleded az mi Ieremias profatatûl meg mondatott vala, *mikoroñ* ezt mondâ” (A iij v.) stb., de: „*mikor* az Pâlt tõruiñbe hijtâk volna, vadolni kezdę űtet az Certullus” (dd iij r.), „Ennek azirt ßolgâll *mindenkor* tißta ßüeduel” (A r.) stb. További jelentős egyezést jelent, hogy a *koron* névutós alakok nazálisát csak Sylvester és a 308a jelöli a példák egy részén hosszúnak az egész korpuszban.

10. Nem csupán a névszóragozáshoz kapcsolódó jelenség a 308a *é*-vel szembeni *í*-zése. Előfordul töben, hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben egyaránt, szuffixum előtt és szuffixumban is. Már TRÓCSÁNYI ZOLTÁN megállapította, hogy a XVI. századi nyomtatványok szerzői közül az *í*-ző alakok nagyobb mennyiségben Sylvesteren kívül Komjáthy Benedekre és Székely Istvánra jellemzőek (TRÓCSÁNYI 1935: 5). Komjáthy esetében valószínű, hogy nem saját nyelvjárásának a megnyilvánulásaival van dolgunk (l. még alább). Székely István *í*-zése pedig jóval kisebb fokú, mint a többi szerzőé. Voltaképpen ki lehet jelenteni: a XVI. századi nyomtatványok közül nagyobb mérvű, saját *í*-zést csak Sylvester János műveiben és az RMNy. 1: 308a jelzetű szövegtöredékben találunk.

Az 308a *í*-ző töveinek az elemzése egy másik tanulmány tárgya lehet. Itt csak annyit jegyzek meg, hogy ezen tövek közül a legtöbb Sylvesternél is zárt alakban fordul elő. A toldalékok vizsgálatánál maradvá megállapítható, hogy a korpuszban két szuffixum szerepel zárt alakváltozatban.

A causalis-finalisi *-ÉRT* rag öt szövegmintában (RMNy. 1: 8., 13., 49., 64., 308a) zárt (*í*-ző) alakban fordul elő. A 308a szövegében két *é*-ző ellenpélda található: „Vram irgalmazz ennekem az te newednek *ditziretyert*” (C iij v.–C iv r.), „emlekezzëlmege kijrlek *kijkert* fzenuede kinth” (C vi v.). Emellett azonban van 17 *í*-ző alak: „imâdľăgot tûn *azokirt* kik az iftennek ellene tûttenek vala.” (C vi v.), „meg vereil az en *bûnômirt*” (C r.), „megbotraânkozâm az en hamifuoltomirt” (A vii v.) stb.

Az RMNy. 1: 13., azaz Komjáthy Szent Pál levelei-fordítása esetében két, egymást követő, kapcsolódó szövegmondatban fordul elő a 4 *í*-ző alak – ez valószínűvé teszi, hogy a Komjáthyról több kutató által is feltételezett (l. pl. MOLNÁR 1963: 50.) – a korban elfogadott – részleges plagizálás, kompilálás nyomaival, nem pedig a szerző saját nyelvjárási alakjaival van dolgunk. Ezt a feltevést erősíti az a tény is, hogy a Komjáthy-műrészletekben 53 *é*-ző forma található. Az RMNy. 1: 64., azaz Ozorai Imre „De Christo et eius ecclesia...” című műve esetében pedig egyetlen szóalak 4 példájáról („*azyrt*”) van szó, amelyek mellett 27 középzárt alak van. Sylvester műveiben azonban ellenpélda nélküli a zárt forma, összesen 51 adat található rá a korpuszbeli mintákban, példák az ÚT.-ból: „lobb ßüuel felelek meg az en űgemben en *magamirt*” (dd iij r.), „Vgân ezen ighe niha az ollan *kinirt* vîtetik, mellet az *vir ontâfirt* kell ßenuedni” (3z iij r.) stb., a PC.-ból: „Myth akarz *miyrth*

maraggyak.” (13. lap), „Myth zoolaz ekkyppen my okyrth.” (47. lap) stb. Ez az egyezés önmagában is igen figyelemreméltó.

A másik *i*-ző szuffixum, a korban még névutószzerűen is használt *-KÉPPEN* a 308a-ban szintén kizárólag 6 zárt adatban fordul elő. A korpuszban további 6 műben szerepel ebben az alakváltozatban: RMNy. 1: 8., 13., 49., 74., 156., 207. A 308a példáiból: „meg fzegheim az en hűtömöt, *azonkippeñ* mint az alizon fzeghimeg hűteit az ű vrának” (A vii v.), „*mikippen* tamaggianak fel azok, az ű bűnőköl, kik hamiffagot tűttenek?” (C iv v.), „*mikippeñ* mostes *azonkippeñ* vagon” (B iv v.) stb. A többi mű Sylvester János, Komjáthy Benedek, Weres Balázs és Székely István nevéhez fűződik. Komjáthy és Weres Balázs esetében ismét számos ellenpéldát találunk (az előbbi mintájában 24 középzárt az 5 zárt mellett, az utóbbiában 12 középzárt a 6 zárt mellett). Székely István esetében következetesnek tűnik a zárttság (csupán 3 *é*-ző alak a 17 *i*-zővel szemben), más változók azonban kizárják az ő szerzőségét (pl. nála sosem zárt a delativusi rag). Sylvester műveiben 31 zárt adat van, ellenpélda nélkül. Az ÚT. példáiból: „Miheleñ kedigleñ meg talallatok, *kouetfigkippeñ* hozzatok meg” (A iii r.), „Il illen beñiduel naponkid valo bolālāban. Il inekekben, *kiuāltkippeñ* az virāg inekekben” (3z iii r.) stb., a PC.-ből: „*Ekkyppen* aliyth mynketh thanwlly” (49. lap) stb.

11. Az eddigieken kívül még számos olyan jelenség található a 308a-ban, amelyek azonosak a Sylvester-nyomtatványokban találhatóakkal. Ezek rendszeres és módszeres összefoglalása külön tanulmány keretében lehet célszerű. Ez esetben csupán a névszójelezés és -ragozás azonosságait elemeztem. A felsorolt egyezések azonban már a továbbiak nélkül is alapot adnak arra, hogy valószínűsítsük Sylvester János szerzőségét.

Irodalomtörténeti, könyvészeti, eszmetörténeti vonatkozásokra szándékosan nem tértem ki, mert véleményem szerint a nyelvi egyezések bizonyító ereje jóval nagyobb, mint az egyébként is homályos Sylvester-életrajzból kikövetkeztethető tényeknek (ezekre l. BALÁZS 1958). Néhány fontos mozzanatot mégis meg kell említenem.

Az ajánlásban a nyomdász rejtélyes megjegyzést tesz, amelyből arra lehet következtetni, hogy a szöveget egy korábbi nyomtatvány alapján adta ki újra: „NAGij efzō es iambor iletheō Roffi Ianos Pūpōk lőzret imatfagos kōnuechket ez maftanij niomorult iōdōbe NAGYSA: Vram magamba vegheztem kü adnij, melliet twlem fok iambor hogij wionnan deak bōtōk hel megh niomatnam giakorta valo kerriřfel fokfzōr kijuant” (A ij r., kiemelés tőlem). A deak betűkkel való nyomtatás minden bizonnyal arra utal, hogy a Stainhofer rendelkezésére álló nyomtatvány betűi nem voltak szokványosak. Véleményem szerint a kifejezés azt jelenti, hogy ’antikva betűtípussal’. Feltételezésem szerint az ÚT. nyomtatásakor is használt bastard készlettel (vö. VARIAS 1958) kinyomtatott szöveg alapján dolgozhatott a bécsi nyomdász, vagyis az ÚT.-mal közel egyidőben kiadott eredetiből. (A sárvár-újszigeti nyomda betűiről l. még V. ECSÉDY JUDIT nyomdatörténeti monográfiáit: 1999, 2004.)

De hol van ennek a nyomtatványnak nyoma a Sylvester-bibliográfiában? A kérdésre a választ Abádi Benedek egy levele adja meg, amelyet Nádasdy Tamáshoz

írt 1541. május 29-én. „Újdonságként – írja itt Abádi – megküldöm Nagyságodnak a tőlem legújabban kinyomtatott *Cantiunculae*-t” (saját fordításában idézi BALÁZS 1958: 178, a levél közlése: ItK. 3: 94–5, az eredeti mondat: „Pro novitate misi vestrae magnificentiae Dominationi *cantiunculas* a me proxime excusas”, kiemelés tőlem). BALÁZS JÁNOS szerint egy korábban Sylvester által két levélben is említett nyomtatványról van szó, amelyben a *Genezis* verses tartalmi kivonatát készítették el (RMNy 1: 48., a levelek közlése: ItK. 3: 91–2, a latin nyelvű mondatok: „Legat itaque dominatio vestra magnifica nova carmina, legat tropos etc. cum per otium licebit. Huic addidi et cantiones Geneseos”, valamint „Reperi schedam inclusam litteris ejusdem, in qua scriptum erat, ut aliquot exemplaria mitterem cantionis, quae est velut epitome Geneseos”). Megjegyzi azonban, hogy GULYÁS PÁL (1931) a Sylvester által említett „*cantió*”-t, és az Abádi által említett „*cantiunculae*”-t különböző nyomtatványoknak tartja, amelyek közül egyik sem maradt fenn példányban. GULYÁS véleményéhez csatlakozva úgy gondolom, hogy az említett levélben előforduló „*cantiunculas*” pluralis accusativusi alak jelentheti John Fisher zsoltároskönyvét. Ez már csak azért is valószínűbb, mert Sylvester Nádasdynak az 1541. februári 13-ai levelével együtt küldött példányt a „*cantió*”-ból, tehát még ha indokolt is lett volna a szöveget három hónap elteltével újra kinyomtatni, abból a mecénásnak újabb példányt küldeni már aligha. Sejtésemet bizonyítani nem tudom, ám a tények egybehangzóan arra engednek következtetni, hogy az Abádi által Nádasdynak elűjságot, bastard betűkkel kinyomtatott „*cantiunculae*” egy példánya kerülhetett Stainhoferhez (még lehet, hogy a Bécsben elhunyt Sylvester hagyatékából, csakúgy, mint az ÚT. egyik 1541-es eredetije), és ő újonnan, „deák betűkkel” (azaz antikva betűtípussal) kinyomtatta (mint az Újtestamentumot). Ebben az esetben az RMNy. 1: 308a jelű, a kolozsvári akadémiai könyvtárban őrzött nyomtatványtöredék a sárvár-újszigeti nyomda egy csupán említésből ismert nyomtatványának a második kiadása, egy eddig ismeretlen (azonosítatlan) magyar nyelvű Sylvester-szöveg.

Kulcsszók: Sylvester János, Caspar Stainhofer, névszóragozás, nyelvtörténeti korpuszvizsgálat, *í*-zés.

A hivatkozott irodalom

- BALÁZS JÁNOS 1958. Sylvester János és kora. Tankönyvkiadó, Bp.
- BORSA GEDEON 1969. Legújabban előkerült XVI. századi magyarországi, illetve magyar nyelvű nyomtatványok. In: Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1968–69. OSZK, Bp. 207–16.
- V. ECSEDY JUDIT 1999. A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisaajtó korában 1473–1800. Balassi Kiadó, Bp.
- V. ECSEDY JUDIT 2004. A régi magyarországi nyomdák betűi és díszai. Hungaria typographica I. Balassi Kiadó, Bp.
- GULYÁS PÁL. 1931. A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és a XVI. században. OSZK, Bp.
- KALCSÓ GYULA 2007. Az elativusi, delativusi és ablativusi ragok vizsgálata a magyar nyelvű nyomtatott írásbeliség első fél századában. Magyar Nyelv 282–300.

- KALCSÓ GYULA 2009. A névszóragerőződés egységesülése a XVI. századi magyar nyomtatványokban. Pandora Könyvek 21. Liceum Kiadó, Eger.
- KOROMPAY KLÁRA 1991. A névszóragerőződés. In: TNYt I: 284–318.
- KOROMPAY KLÁRA 1992: A névszóragerőződés. In: TNYt II/1: 355–410.
- MOLNÁR JÓZSEF 1963. A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527–1576 között. Akadémiai Kiadó, Bp.
- TRÓCSÁNYI ZOLTÁN 1935. Régi magyar nyomtatványok nyelve és helyesírása. Akadémiai Kiadó, Bp.
- VARJAS BÉLA 1958. A sárvár-újszigeti nyomda betűtípusai. Irodalomtörténeti Közlemények 62/1: 140–51.

KALCSÓ GYULA

Could János Sylvester be the Hungarian translator of a printed fragment from Vienna?

This paper tries to prove that the text of the Stainhofer fragment, discovered by Gedeon Borsa in 1968, had been translated by János Sylvester. The proof is primarily based on an analysis of identical features of declension in the fragment and in Sylvester's texts, compared in each case with data from a representative digital corpus of 16th-century printed documents. The values of variables of inflected forms (e.g., stem final vowels of plural stems, the suffix of the inessive, or the forms of elative–delative–ablative triplets) invariably exhibit identity. In addition, some Sylvester-specific features (e.g. dialectal front vowel raising), as well as biographic and historical bibliographic data also show that the question in the title has to be answered in the positive.

Keywords: János Sylvester, Caspar Stainhofer, declension, historical corpus studies, dialectal front vowel raising.

GYULA KALCSÓ

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A „Tartózkodó Kérelem” ritmikájához

1. Csokonai egyik versét használja példa gyanánt PETŐFI S. JÁNOS (2009) szemiotikai textológiai nézeteinek igazolásához. Egyebek mellett a költemény verselésével is foglalkozik: „A metrikai-ritmikai nyelvi formáció reprezentációjának létrehozása – ha más információ nem áll rendelkezésünkre – feltételezésen alapszik” – írja (PETŐFI 2009: 145), majd két különböző módon írja le a vers ritmusát, egyszer a hangsúlyos, ütemes, egyszer pedig az időmértékes lehetőségeket vizsgálva (utóbbi megoldáshoz NEMES NAGY ÁGNES egyik eszszéjét használja).

2. A jónikus mértékek közé tartozó ionicus a minore ritmusegység a magyar lírában más költők műveiben is – Földi János, Babits Mihály, Weöres Sándor – is megvan mint magyar jónikus (vö. SZEPEŠ–SZERDAHELYI 1981: 296; SZUROMI 1990: 41). Csokonainak a „Tartózkodó Kérelem” című versében (Csokonai 2002a: 230), illetőleg ennek előzményében:

„Egy Tulipánthoz” (Csokonai 1994: 9) az efféle mérték BABITS MIHÁLY megfigyelése, majd ELEK ISTVÁN, JÓZSEF ATTILA és mások, később BABITS nyomán NEMES NAGY ÁGNES foglalkozott a kérdéssel (I. SZILÁGYI 1994: 270–7, 2002: 864–6). Egyébként a jónikusok a Csokonai-versben anapesztusokkal kapcsolódnak.

PETŐFI S. JÁNOS bemutat egy a hangsúlyviszonyokon alapuló ritmikai lehetőséget, amely szerinte „ellene mond a helyes lexikai nyelvi megformáltság törvényeinek, minthogy olyan szótagokra helyez hangsúlyt, amelyekre az nem eshet”, majd NEMES NAGY ÁGNES esszéje nyomán közli a „metrikai-ritmikai nyelvi formációnak a rímszerkezetet is figyelembe vevő adekvát reprezentációját”-t, vagyis – egyszerűbben szólva – szótagokra bontva a szövegszavakat és melléjük téve a szokásos ritmikai jeleket, továbbá a rímképletet, amelyben: „Az aláhúzott szótagok a metrikai sémától eltérő ritmikai elemek”, csupán ezekből a helyekből idézek (elhagyva az itt és most érdektelen rímképletet), „a »+« felsőindex azt jelzi, hogy a vele megjelölt egységek verbális elemei (szavai, kapcsolatai) helyén azok sensusát (sensusait), illetőleg azok elfogadható kombinációt kell figyelembe venni” (PETŐFI 2009: 146–7):

Sze- me- id szép ra- gyo- gá- <u>sa</u>	U U -- U U --
E- le- ven haj- na- li tűz,	U U -- U U --
A- ja- kid har- ma- to- zá- <u>sa</u>	U U -- U U --
So ⁺ k e- zer gon- do ⁺ t e- lüz.	U U -- U U --
<u>Tel</u> - je- síts ⁺ d an- gya- li szó- k- kal,	U U -- U U --
Sze- re- tő ⁺ d <u>a</u> - mi- re kért:	U U -- U U --

A „Sze- me- id szép ra- gyo- gá- sa” és az „A- ja- kid har- ma- to- zá- sa” periódusokban „a metrikai sémától eltérő ritmikai elemek” meglehetően kétséges. Ezeket a PETŐFI által megjelölt helyeket egyszerre rövid és hosszú szótagként jelölik a kutatók (I. SZILÁGYI 1994: 272). Ha nem az írásképből és nem a ritmusképletből, hanem a szöveg hangzó anyagából indulunk ki, akkor bizonyára a *Szemeid szép ragyogása* | *Eleven hajnali tűz* szövegmondat egységben a témát az *Eleven hajnali tűz* réma (valamint állítmányi) részét szünet választja el, amely egy moraként a *ragyogása* szó -sa zárószótagjához adódik (U + U), ez érzékelhető a vers hangossá tételekor, ezért lehet az illetén és efféle helyzetű szótag értéke: U. Ugyanígy szerkezetű az *Ajakid harmatozása* | *Sok ezer gondot elüz* szövegmondat egység. Megjegyezhető továbbá, hogy lehetséges a Csokonai-vers *ragyogása* és *harmatozása* szavaiban a két magánhangzó közötti mássalhangzónyúlás: *ragyogássa, *harmatozássa*, ennek jelenségnek azonban a vers ritmus alakításában itt nincs jelentősége. Céloz az effélék „közértékűségére” FÖLDI (1962: 26) is.

A „Tel- je- síts⁺ d an- gya- li szó- k- kal” szövegmondat egység eredetibb szövege – a tanulmányíró nem a kritikai kiadást használja – (CSOKONAI 2002a: 230):

Szemeid' szép ragyogása
Eleven hajnali tűz,
Ajakid' harmatozása
Sok ezer gondot elüz.

Telyesítsd angyali szókkal,
Szeretőd a'mire kért:

Ez azt mutatja, hogy a *Telyesítsd* szóalak első szótagja a költő jelölésében és bizonyára kiejtésében rövid. Csokonai helyesírásának első korszakáról írva SZILÁGYI (1975: 193) rámutat, hogy „az *l + j* kapcsolatot, mint a Kazinczy által is kifogásolt *széllyel* esetében is, gyakran *ly* helyettesíti: *szolly, szálly*”. A költő helyesírásának harmadik korszakát bemutatva SZILÁGYI (1975: 197) ezt írja: „Ejtéssajátságának megfelelően az *illy, olly, ilyen, olyan, a'melly* írásában végig hosszú mássalhangzót (o: egyszerűsítve kettőzött kétjegyű betűt) használt”. A „Tartózkodó Kérelem”-nek nincsen kézirata, 1802-ben bukkan fel (SZILÁGYI 2002: 864), emiatt vonatkozhatnak rá az utóbb említett helyesírási jellegzetességek, ami azt jelenti, hogy a *Telyesítsd* ritmusa: U U — —. A Csokonai színműveiből készített szövegszótárban is van két *telyesít* igealak, s vannak ennek az igének különféle derivátumai hasonló írásmóddal (*telyes, telyesít, telyesíthet, telyesítő*), de vannak *lly*-t tartalmazó alakulatok is, CsokSzkt.: *teljes, teljesít, teljesíteshet, teljesítő*. FÖLDI JÁNOS, aki Csokonai barátja és mestere volt, s aki 1790-ben megírta, hogy „A' Versírói Szabadság” megengedi, hogy „*bellyebb, killyebb, tellyes* 'satb. melyeket egy Versíró igazabban tehet így: *bélyebb (beebb) felül, félyebb, kilyebb, vagy kiebb, télyes* 'satb.” (FÖLDI 1962: 29). Sajnos Csokonai nem írt a kérdésről, minthogy „A' Magyar Prosodiáról” címen számon tartott töredékes munkája elején még csupán a sarkalatos versekről értekezik (jobbára FÖLDI alapján), a rímelés kapcsán érinti „az olvadt, vagy sejj betűk” (így az *ly, ny*) kérdését (CSOKONAI 2002b: 30). Mindezek engednek arra következtetni, hogy a költő rövid mássalhangzót jelöl a *Telyesítsd* szó *ly*-jával, tehát a szókezdet tagolva: *te-je-. Így a ritmusrend megfelelő.

PETŐFI S. JÁNOS szerint itt is eltérés van: „Sze- re- tő+ d a- mi- re kért”. „A rím-megőrző linearizálási lehetőségek elemzése második lépéseként a sorokon belüli cseréket elemezzük” – írja, s a következő változatokat adja mondván: „Ezeknek a cseréknek az elemzése a metrikai-ritmikai szerkezet tanulmányozásához nyújt segítséget”: „Teljesítsd angyali'szókkal szertetőd^amirekért [o: amire^kért]”; „Teljesítsd angyali'szókkal^amire^szertetőd^kért”; „Angyali'szókkal teljesítsd szertetőd^amire^kért”; „Angyali'szókkal teljesítsd amire^szertetőd^kért”. (A ^ jelnek nincs a tanulmányban magyarázata.) A *Telyesítsd angyali szókkal, Szeretőd a'mire kért*: szövegmondategységek – figyelembe véve (mondjuk:) a MMNyR. mondattani mintáit – bizonyára némi szintaktikai átrendeződéssel, metataxisssal jöttek létre. Az *a'mire* írásképhez tudni kell, hogy Csokonai a hiányjelet zsengeiben is, később is használja, némelykor ellenben az *a'* határozott névelő helyett *az* fordul elő nála (SZILÁGYI 1975: 193), utóbbi előfordul színműveiben is: *az hazafiak, az Világ* (CsSzk.: *az*²). A hiányjel használata arra is utalhat, nem csupán a költő helyesírási szokására, hogy a költő ezzel jelzi a bizonyára általa is kimondott, illetőleg mások beszédében is hallott *ammire (= *az + mire*) szóalakot, amellyel a ritmus kifogástalan. FÖLDI effélékre is kitér: „Alattonban meg kettőztetett mássalhangzó követi a' Czikkelly szót, mikor az után Mássalhangzó következik, és e' Név-váltó szokat: *e', ama', eme', íme'*. mint: *a'vér, a' tenger* 'satb. [...] Ez *alattonbeli, vagy alattomos* helyezettetés. (Positio clancularia)” (FÖLDI 1962: 17). „A' magyar' nyelv' rendszeré”-ben, az első akadémiai magyar nyelvtanban a „Szómértan” című fejezet röviden érinti „a szóhangok' kiejtésének időbeli mennyiségét”: „Az *a* névelő is némelyek által és néha közös gyanánt használtatik; de részint egytagu létére, részint már természeténél fogva kimutatható hangsúlyt kívánván, de még azért is, mivel *a'* kimondásban az utána jövő mássalhangzó mintegy kettőztetve ejtik ki: inkább hosszú, mint közös gyanánt vétessék” (MNyR. 362, 366). A határozott névelő prozódiai kérdéseire FÖLDINEK és CSOKONAINAK A RÁDAY, KAZINCZY ÉS DAYKA fölfogástól való különbségére l. HORVÁTH JÁNOS 1969²: 140–1, 143.

A vers első szövegmondata: *A' HATALMAS szerelemnek | Megemésztő tüze bánt* ugyancsak hiányjeles írásmódú, a nagybetűs egységkezdés után az első szót is végig így írja a költő. E szövegmondat kezdetének kiejtése elvben *ahhatalmas (← *az hatalmas) is lehetne, ám ennek határozottan ellene van FÖLDI JÁNOS fölfogása, aki az úgynevezett hangmértékes versekben lévő *h* hang szerepéről hosszasan értekezik; és végül egyebek mellett megállapítja, hogy „4. A' Czikkely szó a' és mutató Névváltó szók: *ez, amaz, emez, ímez* meg is tarthatják a' z-t a' h előtt, minthogy a' h-t lehetetlen kettőztetni, mint: *az hegy, amaz halom*, és akkor a' z a' h-val összeütközvén, az első, helyheztetéssel hosszú lesz, min *Az Házasságot szerző* mindennek az Isten. *Szilveszter*. Vagy [Új bek.] 5. El is maradhat a' z ugyan azokból a' H előtt és akkor azok rövidek lesznek, tsak egyes, és nem kettőztetett mássalhangzó lévén a' H. mint: a' *Ház, e' ház, ama' Ház, eme' ház* (FÖLDI 1962: 22). Követve ezt igazolja költeményt 1818-ban megzenésítő PFEIFER FERENC A–Gisz–A–H–C'–A tizenhatodokra alkotott dallama: *A' ha-(A–Gisz)-tal-(A–H)–mas(C')*”, a kottában a *-mas* szótaghoz pontozott C' tartozik (I. SZILÁGYI 2002: 866). – Egyébiránt a szemiotikai textológia bizonyos eljárásai kapcsán PETŐFI (2009: 182) megemlíti, hogy „Az ének és a zenei kíséret mediális összetevők egy játékfilm részei. – Példa: A »Tartózkodó kérelem« Sebő Ferenc egy korábbi zenei feldolgozásának beépítése Makk Károly 1954-ben bemutatott »Liliomfi« című filmjébe”; különben a film zenéjét VINCZE OTTÓ (1906–1984) szerezte, a bemutatás évében SEBŐ FERENC (1947–) hétéves, I. ÚFlex., MNlex.

A MNyR. nem foglalkozik a *h*-val kezdődő szavak előtti névelő kimondásának kérdésével, bár megállapítja (FÖLDI JÁNossal összhangban): „A' *h* nem csupa lehelet, mint a' latinoknál, hanem valóságos betű, 's ha mássalhangzó kerül mellé, hosszúvá teszi az előtte álló szótagot, p. o. *lomha, korhad, terhes*” (MNyR. 366). A szögmértan szerzője, CZUCZOR GERGELY emellett megírja, hogy a *csehnék, juhnak* szóalakban viszont a *h* nem is hallatszik (MNyR. 363). A *h*-val kapcsolatos licentiákról írva HORVÁTH (1969²: 144) megállapítja, hogy FÖLDI és CSOKONAI a *h*-t nem veszi mássalhangzónak, hasonlóképpen „A *h*-t pusztá hehezetnek (voltaképp nem számító hangnak) veszik, nem egyszer” Kisfaludy Károly, Vörösmarty Mihály, Petőfi Sándor (a példákat is I. HORVÁTH 1969²: 146). – A *h* zöngétlen réshang stilisztikumához I. FÖNAGY 1989²: 35, 56.

A' *HATALMAS szerelemnek (Megemésztő)* szerkezet szótaghosszai tehát zárójelben mutatva a folytatásból: U U – – U U – – (U U – –).

3. Mindezek után elmondhatni: Csokonai versében zavar a ritmusrendben aligha mutatkozik.

A hivatkozott irodalom

- Csokonai Vitéz Mihály 2002a. *Költemények* 5. 1800–1805. Szerk. SZILÁGYI FERENC. Akadémiai Kiadó, Bp. (Szerk. JULOW VIKTOR [et al.], Csokonai Vitéz Mihály Összes művei.)
- CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY 2002b. *Tanulmányok*. Sajtó a. r. BORBÉLY SZILÁRD et al. Akadémiai Kiadó, Bp. (Sorozatszerk. DEBRECZENI ATTILA, Csokonai Vitéz Mihály Összes művei.)
- FÖNAGY IVÁN 1989.² A költői nyelv hangtanából. Akadémiai, Bp.
- FÖLDI JÁNOS MCMLXII. A' Versírásról. Tankönyvkiadó, Bp. (Kézirat: 1790.)
- HORVÁTH JÁNOS 1969.² Rendszeres magyar verstan. Akadémiai Kiadó, Bp.
- MNyR. = A' magyar nyelv' rendszere. A' Magyar Tudós Társaság, Budán, M. DCCC. XLVI.

- PETŐFI S. JÁNOS 2009. A szemiotikai textológia megokoltságáról, jellemző jegyeiről és alkalmazásáról. Magyar Nyelv 129–56.
- SZEPES ERIKA – SZERDAHELYI ISTVÁN 1981. Verstan. Gondolat Kiadó, Bp.
- SZILÁGYI FERENC 1975. Csokonai helyesírásának I. korszaka, 1785–1793. In: Csokonai Vitéz Mihály 1975. Költemények 1. Szerk. JULOW VIKTOR. (Szerk. JULOW VIKTOR [et al.], Csokonai Vitéz Mihály Összes művei.) 190–4.
- SZILÁGYI FERENC 1975. Csokonai helyesírásának III. korszaka, 1801–1805. In: Csokonai Vitéz Mihály 1975. Költemények 1. Szerk. JULOW VIKTOR. (Szerk. JULOW VIKTOR [et al.], Csokonai Vitéz Mihály Összes művei.) 196–7.
- SZILÁGYI FERENC 1994. Tárgyi és nyelvi magyarázatok. [Az „Egy Tulipánthoz”] Verselése. In: Csokonai Vitéz Mihály 2002. Költemények 4. 1797–1799. Szerk. SZILÁGYI FERENC. Akadémiai Kiadó, Bp. (Szerk. JULOW VIKTOR [et al.], Csokonai Vitéz Mihály Összes művei.) 272–7.
- SZILÁGYI FERENC 2002. [A „Tartózkodó Kérelem”] Verselése. In: Csokonai Vitéz Mihály 2002a. Költemények 5. 1800–1805. Szerk. SZILÁGYI FERENC. Akadémiai Kiadó, Bp. (Szerk. JULOW VIKTOR [et al.], Csokonai Vitéz Mihály Összes művei.) 865–6.
- SZILÁGYI FERENC 2002. [A „Tartózkodó Kérelem”] Dallama. In: Csokonai Vitéz Mihály 2002. Költemények 5. 1800–1805. Szerk. SZILÁGYI FERENC. Akadémiai Kiadó, Bp. (Szerk. JULOW VIKTOR [et al.], Csokonai Vitéz Mihály Összes művei.) 866.
- SZUROMI LAJOS 1990. A szimultán verselés. Akadémiai Kiadó, Bp.
- ÚFlex. = Új filmlexikon 1–2. Főszerk. ÁBEL PÉTER. Akadémiai, Bp. 1971–1973.

BÜKY LÁSZLÓ

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Datolyaszilva, hurma. A *Diospyros* nemnek – ahova a valódi ébenfa (*D. ebenum*) is tartozik – körülbelül kétszáz, főleg Ázsiában őshonos, de újabban számos szubtrópusi és trópusi vidéken termesztett faja ismeretes. Közülük jelentősebbek a közönséges vagy kaukázusi hurma (*D. lotus*), az amerikai vagy virginiai hurma (*D. virginiana*) és a keleti hurma (*D. kaki*). Egyetlen gyümölcsnemnek a fajait különböző elnevezések hivatottak jelölni, de a magyarban a *datolyaszilva*, *hurma* és *kakiszilva* nevek rivalizálnak a növény nem megnevezésére.

VÖRÖS ÉVA alapos munkájában (Egztotikus gyümölcsök magyar neveinek történeti-etimológiai szótára. Debrecen, 1996) a *Diospyros* nem tagjainak elnevezéseit talán túlspecifikálva az alábbi címszók alatt tárgyalta: *amerikai datolyaszilva* (1880), *datolyaszilva* (1893), *égi kakiszilva* (1986), *hurma* (1989), *kakifa*, *kakigyümölcs* (1908), *kakiszilva* (1909), *olasz datolyaszilva* (1893), *perszimón* (1880), *virginiai kakiszilva* (1986) és *virginiaiszilva* (1987). A *hurma* elnevezés jóval korábbi is adatolható (pl. a *datolyaszilva* mellett *keleti hurma* a *Diospyros kaki* neve, I. JESZENSZKY ÁRPÁD, Délgyümölcsfélék termesztése hazánkban. Bp., 1957. 93).

Kína gyümölcsjeinek felsorolásakor LÓCZY LAJOS így írt: „a kaki (*Diospyros Kaki*), melynek húsos és igen ízletes gyümölcsait az idegen, ha csak külsejét látja, könnyen összetéveszti a paradicsomalmával, bőven terem. A kaki aszalva (szu-czü) füge módjára sokáig eláll s egész Khinában a legkellemetesebb téli csemegét adja” (A khinai birodalom természeti viszonyainak és országainak leírása. Bp., 1886. 205; említi még *kaki* néven: i. m. 395, 475). Az újabb kínai tárgyú munkák (pl.: NAGY BALINT, Kínai társalgás. Bp., 1986. 198;

TEREBESS GÁBOR, Ezerízű Kína. Bp., 1986. 27) a kínai *shizi* megfelelőjeként általában a *datolyaszilva* terminust adják meg. A *shizi* egyébként Kínában talán az ókortól, de legalább is a Tang-kortól fogva részegséget enyhítő táplálékként ismert, és aszalva is szokás fogyasztani, amikor is a neve *shibing*.

A *Diospyros* nem tagjainak megnevezésekor szokásos *-szilva* utótag részben szárított mivoltára utal; a magyar paraszti kultúrában a legtipikusabb aszalt gyümölcs a szilva. A magyar *datolyaszilva* elnevezés német (*Dattelpflaume*) és talán angol (*date-plum*) közvetítéssel valószínűleg végső soron perzsából vett tükörszó (újperzsa *xormâ* 'datolya', *xorm-âlu* 'hurma', szó szerint 'datolyaszilva', HEINRICH F. J. JUNKER – BOZORG ALAVI, Wörterbuch Persisch–Deutsch. Leipzig, 1965. 272). A magyar *hurma* talán közvetlenül török eredetű (VÖRÖS i. m. 94–5), ám érkeztetett az oroszból is, ahol a *persimon* szóval rivalizáló *xurma* elnevezés török (azeri, türkmén, krími tatár) jövevényszó. Magában a törökben és a hozzá közel álló nyelvekben (azeri, türkmén, gagauz) a *hurma* perzsa jövevényszó és 'datolya' jelentésű.

KICSI SÁNDOR ANDRÁS

ÉLŐ NYELV

Az / variabilitása öt foglalkozási csoportban

Kutatások a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú beszélt nyelvi korpuszban*

„If structure is at the heart of language, then variation defines its soul”

(WOLFRAM 2006: 333)

1. Bevezetés. – Az / hang variabilitását, azaz váltakozó realizációját, illetve rövidülését, kiesését vagy megmaradását, mint a magyar nyelv jelenségeinek egyikét, számos nyelvészeti diszciplína módszereivel többek között nyelvtörténészek, dialektológusok, nyelv-művelők, nyelvi és nyelvészeti ismereteket terjesztő nyelvészek vizsgálták, kutatták és értékelték. Ennek oka abban keresendő, hogy „legbonyolultabb viselkedésű mássalhangzónk, a szótagzáró /” (KISS 1982: 19). Az (/) változóról készült, beszélt nyelvi adatokat feldolgozó tanulmány elején ezekből idézünk fel néhányat röviden.

A hangtörténeti kutatások szerint (l. pl. E. ABAFFY 2003) már az ómagyar korban meghatározott fonotaktikai helyzetben a dentialveoláris likvida (/l/) csökkentett nyomatékú felső nyelvállású labiális magánhangzóra vokalizálódik, a szó hangrendjének megfelelően félhangzós *u*-vá, *ü*-vé válik (a szó hangrendjének megfelelően), s a megelőző magánhang-

* Ez a tanulmány a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú BUSZI-2 felhasználásával készült. Az adatbázist az MTA Nyelvtudományi Intézete Előnyelvi Osztályának nyelvészei hozták létre 1987 és 2007 között, OTKA (legutóbb K 60403) és AKP támogatással, a kutatásvezető KONTRA MIKLÓS volt. A BUSZI-2 korpuszból az adatok kinyeréséhez SASS BÁLINT nyújtott segítséget, ezért ezúton is köszönetünket fejezzük ki. A tanulmányban felhasznált adatok gyűjtésének dátuma: 2009. 07. 21. A tanulmány korábbi, rövidebb változatát „Az / variabilitása és a foglalkozás – elemzések a BUSZI-2 irányított beszélgetéseiben” címmel a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú II. Szimpóziumán (Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 2009. október 20.) az első szerző adta elő. Ezúton köszönjük meg a két névtelen lektornak a tanulmány első változatához fűzött hasznos észrevételeit és javaslatait.

zóval együtt kettőshangzót, diftongust alkot. Ugyanakkor az *l* vokalizálódása csak szórványosan jelentkezik, és csak szótagzáró helyzetben levő *ol*, *él* szótagokban érvényesül, ha az *l* után dentális (*t*, *d*) mássalhangzó áll. Ez a változás nagyjából a XIII–XIV. században zajlik, de mindvégig nyelvjárási jelenség marad. Mivel az *l* vokalizációja nem minden nyelvjárásban ment végbe, *volt* ~ *vout*, *feld* ~ *feüid* kettősség keletkezhetett (E. ABAFFY 2003: 301–2). Hat-hét évszázadot ugorva az időben, a XX. század második felében azt tapasztaljuk, hogy az *l* variabilitása a magyar nyelvjárásokban továbbra is megmaradt (vö. JUHÁSZ 2003). A nyugat-dunántúli nyelvjárási régióban például a szótagzáró *l* kiesése: *vuot*, *füöd* (pótlónyúlással kísérve), *emënt*, *rögge* (pótlónyúlás nélkül) történik. A dél-alföldi nyelvjárási régióban a szótagzáró pótlónyúlásos kiesése *ol*, *öl* hangkapcsolat esetén eléggé gyakori, de az *-l* ígeképző és az *-l* igerag nem esik ki, valamint a *-ból/-ből* stb. határozóragok tipikus realizációja *-bú/-bű*, *-rú/-rű*, *-tű/-tű*. Ezzel szemben a Tisza–Körös-vidéki nyelvjárási régióban az *l*-t – ugyanezen fonotaktikai helyzetekben – kiejtik (vö. JUHÁSZ 2003: 268, 279, 288–9).

Az *l* évszázadok óta tartó variabilitása fonetikai sajátosságaival függ össze. A magyar köznyelvi rövid mássalhangzók artikulációs jellemzése szerint az *l* alveoláris (dentialveoláris), laterális közelítőhang, amely zöngés (GÖSY 2004: 84). A közelítőhangok képzéséről GÖSY MÁRIA ezt írja: „A magánhangzók képzéséhez hasonló képzésű mássalhangzók akusztikai szerkezete – várhatóan – hasonló lesz a magánhangzókéhoz” (2004: 142). Azt, hogy az *l* képzési ereje és hallhatósága jelentősen eltér a magyar mássalhangzók zömétől, jól mutatja az a skála, amely a magyar beszédhangokat aszerint rendezi, hogy a beszélő a hangok képzéséhez milyen nagyságú izommunkát fejt ki (vö. KASSAI 2003: 535–6). Az általunk vizsgált laterális *e* szerint a skála szerint a mássalhangzók sorában az egyik leggyengébb, közte és a magánhangzók között csak egyetlen hang, az *r* található.

A fonológiai leírás szerint „A likvidák viselkedésének legfontosabb vonása, »ingatagságuk«, tehát az, hogy különféle helyzetekben gyakran kiesnek, mégpedig rendszerint pótlónyúlással (gyors/lezser beszédben akár anélkül is). Ez a tulajdonság leginkább az *l*-re jellemző, de kisebb mértékben az *r*/ és *j*/ esetében is megtalálható” (SIPÁR 1994: 201).

A „Nyelvművelő kézikönyv” az *l* ejtésével kapcsolatban tanáccsal látja el a magyar nyelven beszélőket: „Az *l* elhagyása és az előző magánhangzó megnyújtása (*föd*, *vót*) népies; művelt köznyelvben ejtsük ki az *l*-et!” (NymKk. 2: 13).

NÁDASDY ÁDÁM egyik nyelvi ismeretterjesztő cikkében a vizsgált hang variabilitásáról kialakult nézeteit többek között – személyes emlékekkel illusztrálva népszerűsíti: „A filozófia-professzor ezt mondta előadásában: »olyan dókra irányult a figyelem...«. A [dókra] hangalak a *dolgokra* szó gyorsbeszédi rövidülése, sokan és sokszor használják. [...] A művelt beszélők csak gyors és/vagy fesztelen beszédben élnek ezzel az *l*-kieséssel, de a műveletlen vagy nyelvjárási beszélők lassú, gondozott beszédükben is alkalmazzák (»Uram, nám vagyok *métó*«, imádkozták a parasztnénik Fejér megyében gyerekkoromban)» (2008: 258–9).

Az *l* variabilitása a magyar nyelvnek a kezdetektől napjainkig tartó széleskörűen ismert jellegzetessége, ezért nem csak a különböző nyelvészeti diszciplínák művelőit foglalkoztatta. Arany János még verseiben is megénekelte (vö. BEKE 2005).

A szociolingvisztikai kutatások eredményei az mutatják, hogy az egyes nyelvi változoknak társadalmi jelentésük is van, ami a nyelvi változás kezdetének/terjedésének kialakulásában szerephez jut (pl. LABOV 1980; DOWN 1998: 253). Összetett dolog kideríteni, hogy mi alakítja egy-egy nyelvi változó társadalmi jelentését. Az *l* variabilitása esetében ennek megértéséhez – sok egyéb mellett – a fenti idézetekben összefoglalt ismere-

tek is hozzájárulnak. Emellett az egyéni, aktuális tapasztalatok is formáló erejűek lehetnek. A fentiekben leírtak szerint az / kiesése jellemezhet: filozófiaprofesszort, ha gyorsan, illetve fesztelenül beszél; templomba járó idős Fejér megyei nőt; nyelvjárási beszélőket, akik akár gyors/fesztelen, akár lassú/gondozott stílusban beszélnek. Másként fogalmazva: többé-kevésbé ismeretes, hogy az / variabilitása összefügg a beszédhelyzet formalitásfokával, a különböző társadalmi csoportokkal, a nyelvjárási beszélőkkel. Ezzel együtt mindeddig nem készült szociolingvisztikai módszerrel gyűjtött adatok segítségével leírás az (/) változó variabilitásának szabályairól. Arról, hogy ezen variabilitás tekintetében milyen eltéréseket találunk, ha a beszélők különböző csoportjait, vagy a beszélőkön belül a különböző beszédhelyzeteket összehasonlítjuk egymással. Tanulmányunk fő célja, hogy rávilágítsunk egyes szociolingvisztikai ismérvek relevanciájára a beszélt nyelv elemzésében. Ennek keretében megpróbálunk az / variabilitásával kapcsolatban – 86 órányi hangfelvétel anyagát elemezve – olyan újszerű eredményeket bemutatni, amelyek a budapesti beszélőket a XX. század végén jellemzik. Nem célunk a szociolingvisztikai változók kizárólagos hatásának bizonyítása (pl. a dialektológiai vagy más hatásokkal szemben), csupán azt szeretnénk érzékeltetni, hogy ez a megközelítés is szolgáltathat új és fontos tudományos adalékokat a beszélt nyelv megértéséhez.

2. V i z s g á l a t i m ó d s z e r e k . – Jelen tanulmányban a BUSZI-2 korpusz irányított beszélgetéseinek adatait dolgozzuk fel (vö. KONTRA 1990; KONTRA–VÁRADI 1997; VÁRADI 2003). Ahhoz, hogy a Budapesten rögzített 50 szociolingvisztikai interjú nyelvi adatait elemeznünk tudjuk, egy 1987-től 2008-ig tartó, több munkafázisból álló munkafolyamatot kellett elvégeznünk¹.

Nyelvi és társadalmi összetételének sokszínűsége miatt a magyar főváros a szociolingvisztikai vizsgálatok kiváló terepe (vö. G. VARGA 1968; KONTRA szerk. 2003). Budapest lakossága a társadalmi összetétel, az életszínvonal és az életkörülmények tekintetében komoly különbségeket mutat, s ez azonnal szembetűnik kerületeinek összehasonlításakor (ANDORKA 2003: 210). A vizsgált populáció heterogenitását nemcsak gazdasági, iskolázottsági státusz-különbségek határozzák meg, hanem többek között négy társadalmi és nyelvi szempontból is igen fontos aspektust kell kiemelni, ami hatott és máig hat nyelvi-nyelvjárási sajátosságaira: a) A Budapesten élők közül sokan vidéken születtek. – b) Budapesten több nemzetiségi közösség is él. – c) A XX. század politikai, társadalmi és gazdasági változásai következtében Budapest lélekszáma a mai Magyarország határain kívüli területekről (főleg Erdélyből, vö. BARTHA 1991) különböző hullámban érkező bevándorlókkal is gyarapodott. – d) Budapest 1950-ben kibővült egy sor környékbeli településsel (Nagy-Budapest megszületése).

A BUSZI-2 50 adatközlője öt különböző társadalmi státuszú beszélőcsoportba sorolható. A kvótamintavétel szempontjai az 5 foglalkozási csoport mellett az életkori eltérések voltak: 10 tanár (50 év felettiek), 10 egyetemi hallgató, 10 bolti eladó, 10 gyári munkás és 10 szakmunkástanuló (15–16 évesek) (vö. KONTRA–VÁRADI 1997: 6). A minta, a foglalkozási csoportokon kívül (és azokon belül), a populáció fent ismertetett heterogenitását is tükrözi.

A BUSZI leírása szerint a vizsgálat h a n g t a n i r é s z é n e k a „célja az, hogy kiderítsük, mi a 1) társadalmi helyzettől, 2) beszédsebességtől és 3) stílustól függő disztribúciója

¹ Az adatközlők részvételét a kutatásban és a korpusz építésében részt vevő kollégák munkáját ezúton is megköszönjük.

egyes fakultatív fonológiai és/vagy fonetikai szabályoknak?” (KONTRA 1987: 7). A leírás a konkrét vizsgálati kérdések alatt, az ötödik pontban nevezi meg az /k/-esést (1987: 9). Ebben a tanulmányban az / variabilitását az irányított beszélgetések² anyagán, a társadalmi helyzet összefüggésében, a beszélők közötti különbségekre összpontosítva vizsgáljuk.

Az / kiesés az / variabilitás egyik formája. Empirikus vizsgálatunk első lépéseként – ennek eredményeiről számolunk be a jelen tanulmányban – a teljes / variabilitás foglalkozástól való függését vesszük górcső alá. Legegyszerűbb statisztikai mutatóként azt vesszük számba személyenként, hogy az adatközlő rögzített beszédében a magyar helyesírás szabályai szerint leírt szöveg / betűinek hány százaléka esetében produkál a szabályos írásos formához képest / kiesést (formális / kiesés). Ez a formális / kiesés hangtanilag rövidülés, ha a személy a hosszú / hangot röviden ejti (pl. *kell* helyett *kel*-t mond).

Kutatási tervünk az, hogy amennyiben ezzel a formális / variabilitás mutatóval mérünk különbségeket kapunk a foglalkozási csoportok között, akkor rátérünk a szabályszerű / variabilitások (rövidülés, kiesés; szóvégi toldalékokban, illetve szótagzáró helyzetben stb.) szerinti összehasonlításokra.

Ez a formális / kiesés arány kiküszöböli az interjúk hosszúsági különbségeiből fakadó egyenetlenségeket és úgy számolható ki, hogy az összes formális / kieséseket elosztjuk az irányított beszélgetésekben meglévő összes írás szerint kiejtett /-ek és a formális / kiesések összegével, majd az eredményt megszorozzuk 100-zal.

Ezzel a mutatóval elemezzük tehát, hogy az 5 foglalkozási csoportba sorolt 50 adatközlő irányított beszélgetésében az / formálisan milyen arányban esett ki. A tesztadatok statisztikai elemzését a ROPstat statisztikai programcsomaggal (vö. VARGHA 2007; www.ropstat.com) végeztük el. Az (l) nyelvi változó és a foglalkozás változó kapcsolatát három aspektusból vizsgáljuk és a következő kérdésekre keressük a választ:

1. Milyen az / variabilitásának nagysága az 5 foglalkozási csoportban egymáshoz viszonyítva?
2. Mennyire viselkednek az / variabilitását tekintve hasonlóképpen az ugyanabba a foglalkozási csoportba tartozó adatközlők?
3. Elkülönülnek-e élesen a foglalkozási csoportok (átfedések nélkül) egymástól (diszkrétén elkülönülő halmazokban)?

A szociolingvisztikai kutatások a nyelvi rétegződést különböző nyelvi változók mentén a társadalmi rétegződés modelljének összefüggésében vizsgálják (vö. pl. LABOV 1965, 1972; KONTRA szerk. 2003). A beszélők nyelvi változatosságát számos földrajzi és demográfiai változó befolyásolhatja, például a beszélők lakhelye, életkora, neme, iskolázottsága, foglalkozása. Az eddig vizsgált BUSZI-2 változók közül például a (*nék*) változó esetében a gyári munkások szignifikánsan több nemstandard [*nák*] választ adtak, mint a tanárok és az egyetemi hallgatók. Ebből következően tehát a (*nék*) változó jelöli, differenciálja a társadalmi csoportokat (vö. BORBÉLY 2007). Jelen kutatásunk hipotézise, hogy a szellemi

² Az irányított beszélgetések számítógépes lejegyzésekor az / variabilitásának kódolásához a következő rendszert alkalmaztuk. A lejegyző a rövid és hosszú / realizációját konvencionálisan rögzítette: / – ll. A rövid / kiesését a következő kóddal jelölte: </>. A hosszú / rövidülését, illetve kiesését a hallottakkal összhangban a következőképpen jelölte: *ál*</>*ása*, illetve *ke*</></>. A lejegyző a következő kóddal jelölte az / kiesését, ha azt az előtte álló magánhangzó pótlónyúlása kísérte: <:>, pl. *vo*<:></>*tak*.

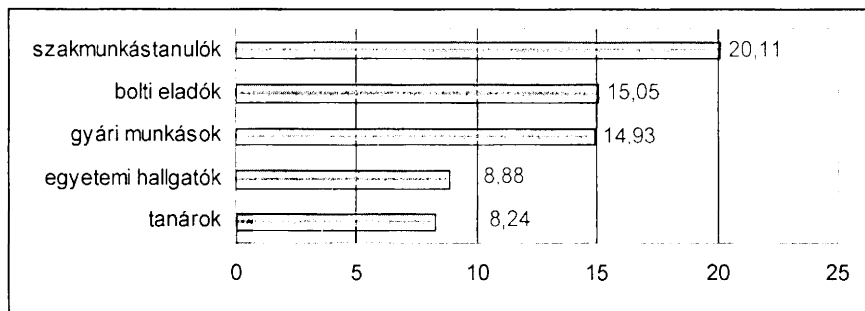
foglalkozású adatközlők (tanárok és egyetemi hallgatók) irányított beszélgetéseiben ritkábban fordul elő a formális / kiesés, mint a fizikai foglalkozású adatközlőknél (gyári munkások és szakmunkástanulók). E szempontból a bolti eladók az említett két-két csoport között helyezhetők el. Vagyis legkevesebb lesz a formális / kiesés a tanárok és az egyetemi hallgatók csoportjában; ennél több lesz a formális / kiesés a bolti eladók csoportjában és a legtöbb formális / kiesés a gyári munkások és szakmunkástanulók csoportjában lesz. Minde mellett az eredmények alapján célunk lesz annak a népszerű hiedelemnek – ahogy WOLFRAM nevezi (1997/2002: 109) – a tesztelése, mely szerint a nyelvi variabilitás szabályszerűsége egyértelmű és egyszerű: egy csoport minden tagja ugyanazt a dialektust használja változatosság nélkül, és a másik csoportba tartozó beszélők egységesen a másik változatot használják.

3. E r e d m é n y e k . – A BUSZI-2 50 irányított beszélgetése összesen 268 448 szót foglal magában. Ebből az adatközlők összesen: 173 317 szót mondtak ki, melyek közül az adatközlők adatait tekintve 5524 szóban 5737 formális / kiesést kódoltunk. A formális / kiesés százalékos arányának átlaga a mintában 13,44, tehát az 50 adatközlő átlagosan minden 100 /-jéből 13,44-et a lejegyző-nyelvészek³ / kiesésként kódoltak.

A) Az 5 foglalkozási csoport összehasonlítása a formális / kiesés szerint. – A BUSZI-2 irányított beszélgetéseiben, az 50 adatközlő megnyilatkozásaiban a formális / kiesés százalékos arányának átlaga foglalkozási csoportonként a következő: tanárok 8,24, egyetemi hallgatók 8,88, gyári munkások 14,93, bolti eladók 15,05 és szakmunkástanulók 20,11 (vö. 1. ábra).

1. ábra

A formális / kiesés százalékos aránya 5 foglalkozási csoportban
a BUSZI-2 irányított beszélgetéseiben (n=50, mintaátlag: 13,44%)

Az eredmények nagy megbízhatósággal azt támasztják alá, hogy a legkisebb mértékű a formális / kiesés a tanárok és az egyetemi hallgatók csoportjában, a legnagyobb mértékű pedig a szakmunkástanulók csoportjában. A bolti eladók ebből a szempontból a szellemi foglalkozású adatközlők (tanárok és egyetemi hallgatók) és a fizikai foglalkozású (szakmunkástanuló) adatközlők között helyezkednek el. A bolti eladók csoportátlaga – a hipoté-

³ A BUSZI-2 számítógépes lejegyzését nagyrészt Bartha Csilla (46%) és Borbély Anna (42%) végezte el.

zissel ellentétben – a gyári munkások csoportátlagától ugyanúgy nem különül el, mint a szakmunkástanulók csoportátlagától. Leegyszerűsítve, a statisztikai elemzések alapján a formális / kiesés százalékos csoportátlagait páronként összehasonlítva az alábbi diszkriminációs mintázatok rajzolódnak ki (vö. 1. táblázat):

1. táblázat

Az 5 foglalkozási csoport (n=50) páronkénti összehasonlításainak eredményei⁴

Tanárok	egyetemi hallgatók 0,35	gyári munkások 3,69+	bolti eladók 3,76+	szakmunkás- tanulók 6,55**
Egyetemi hallgatók	tanárok 0,35	gyári munkások 3,34	bolti eladók 3,40	szakmunkás- tanulók 6,20**
Bolti eladók	gyári munkások 0,07	szakmunkás- tanulók 2,79	egyetemi hallgatók 3,40	tanárok 3,76+
Gyári munkások	bolti eladók 0,07	szakmunkás- tanulók 2,86	egyetemi hallgatók 3,34	tanárok 3,69+
Szakmunkás- tanulók	gyári munkások 2,86	bolti eladók 2,79	egyetemi hallgatók 6,20**	tanárok 6,55**

a) A tanárok mintázata (három szignifikáns különbség: két esetben $p < 0,10$; egy esetben $p < 0,01$ szinten);

b) egyetemi hallgatók mintázata (egy szignifikáns különbség $p < 0,01$ szinten);

c) bolti eladók és a gyári munkások mintázata (egy szignifikáns különbség $p < 0,10$ szinten);

d) szakmunkástanulók mintázata (két szignifikáns különbség $p < 0,01$ szinten).

A statisztikai adatok tehát nem pontosan támasztották alá a vizsgálat elején felállított társadalmi rétegződés hatásának hipotézisét, mely három mintázatot feltételezett (1. tanár és egyetemi hallgató; 2. bolti eladó; 3. gyári munkás és szakmunkástanuló). Vagyis sztereotipikus az a megközelítés, amit a vizsgálati hipotézis képvisel. Hasonló következtetésre jutottak egy másik BUSZI-2 változó variabilitását ismertető tanulmány szerzői is, amikor az adatok elemzését követően azt a következtetést vonták le, hogy a tanulmány címében olvasható kérdés „valószínűleg túl kategorikus”, nevezetesen, hogy: van-e Budapesten zárt *é*? (HATTYÁR–KONTRA–VARGHA 2009). A gyári munkások és a bolti eladók nyelvhasználatát sikerült a legkevésbé elhelyezni a többi foglalkozási csoporthoz viszonyítva. Ennek egy magyarázata az lehet, hogy a gyári munkások között nem csak nyolc osztályt végzett adatközlő van, hanem olyan is, aki érettségizett, illetve főiskolai végzettségű, mindemellett biztosan más tényezők is hatással lehetnek a hipotézis és az eredmények közötti különbségre (ilyen az adatközlők anyanyelvének nyelvjárási háttere, de lehetnek egyéb körülmények is). Az egész mintában csupán két tanárnál kódoltunk kevesebb formális / kiesést (2,69% és 3,30%), mint annál a gyári munkásnál, akinél a formális / kiesés százalé-

⁴ Jelölés: +: $p < 0,10$; **: $p < 0,01$.

kos aránya csupán 3,95%. Ez a gyári munkás a foglalkozási csoportjába tartozó adatközlőktől például abban különbözik, hogy német anyanyelvű többnyelvű, és a magyar nyelv mellett beszéli az orosz, valamint a szerbhorvátot (a szóhasználatot az interjú felvételének idejéhez, 1987-hez kell kötni).

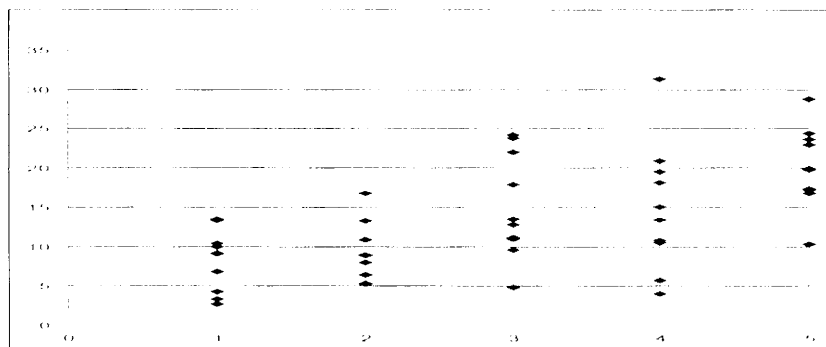
B) Az egyének foglalkozási csoportokon belüli eltérései a formális / kiesés szerint. – A foglalkozás és az / variabilitás kapcsolatát elemezve most arra a kérdésre keressük a választ, hogy mennyire viselkednek az / variabilitását tekintve hasonlóképpen az ugyanabba a foglalkozási csoportba tartozó adatközlők.

A minta egészét tekintve az az adatközlő, akinek a megnyilatkozásaiban a legkevesebb formális / kiesést kódoltuk, *t a n á r* volt (2,69%), és *g y á r i m u n k á s* volt az, akinél a legtöbb formális / kiesést kódoltuk (31,37%). A foglalkozási csoportokon belül az adatközlők közötti eltérés illusztrálását a 2. ábra szolgálja. Eszerint, míg a szellemi foglalkozású adatközlőknél a formális / kiesés százalékos arányának legalacsonyabb és legmagasabb értéke közötti különbség a tanároknál 10,82%, az egyetemi hallgatóknál 11,59%, addig a bolti eladóknál 19,4% és a szakmunkástanulóknál 18,48%. A legnagyobb különbség a gyári munkások csoportjában van: 27,42%. A formális / kiesés százalékos arányának legalacsonyabb és legmagasabb értéke közötti különbség tekintetében tehát csoporton belüli társaik értékeitől a leginkább a gyári munkások térnek el.

A foglalkozási csoportok heterogenitásának leírását szolgáló kvantitatív módszer a szórás kiszámítása. A szórás lényegében az átlagtól való átlagos eltérést jelenti. A szórást a következőképpen lehet értelmezni: minél nagyobb egy foglalkozási csoportban a formális / kiesés értékeinek a szórása, annál nagyobb a foglalkozási csoport heterogenitása (vö. VARGHA 2007: 66–7).

2. ábra

A formális / kiesés százalékos arányának értékei 5 foglalkozási csoportban (n=50)⁵

A tanárok csoportjában a formális / kiesés százalékos értékének a szórása: 3,88%, az egyetemi hallgatók csoportjában: 3,84%, a bolti eladók csoportjában: 6,59%, a szakmunkástanuló csoportjában: 5,15%, a gyári munkások csoportjában: 8,04% (vö. 2. táblázat). A leíró statisztikai eredményeknek megfelelően, az 5 foglalkozási csoport közül a szórás

⁵ Jelölés: 1: tanárok; 2: egyetemi hallgatók; 3: bolti eladók; 4: gyári munkások; 5: szakmunkástanulók.

a bolti eladók és a gyári munkások esetében a legnagyobb. Ez lehet egy magyarázata annak – sok egyéb tényező mellett –, hogy az adatok e két foglalkozási csoportban miért nem igazolták a hipotézisnek megfelelően az *I* variabilitását. Ezt a 2. ábra *x* tengelyén elhelyezett 3. (10 bolti eladó) és 4. (10 gyári munkás) oszlop értékei is jól mutatják.

Az elméleti szórások egyenlőségének tesztelésére használt O'BRIEN-próba: $F(4; 45,0) = 1,615$ ($p = 0,1869$) és LEVENE-próba: $F(4; 45,0) = 1,923$ ($p = 0,1230$) (vö. VARGHA 2007: 343) azt mutatta, hogy a szórások nem különböznek egymástól szignifikánsan ($p > 0,10$). Az eredmények értelmezésekor fontos szem előtt tartanunk WOLFRAM megállapítását, miszerint az empirikus keretek olykor a szignifikáns és nem szignifikáns eredmények közötti határt tekintve inkább csak emelkedők/ereszkedők és bizonytalanok, mint különállók és tiszták (2006: 333). A jelen esetben a szignifikancia elmaradásának legfőbb oka a minták alacsony elemszáma. Ennek fényében „irányadónak” tekintjük a 2. táblázat adatait, vagyis ha nem is igazolhatók az eredmények statisztikai próbával, a csoportok heterogenitása közötti különbségek érzékelhetők: a formális / kiesés százalékos aránya szerint az egyetemi hallgatók és a tanárok viselkednek egymáshoz viszonyítva leginkább hasonlóan, őket e tekintetben a szakmunkástanulók követik.

2. táblázat

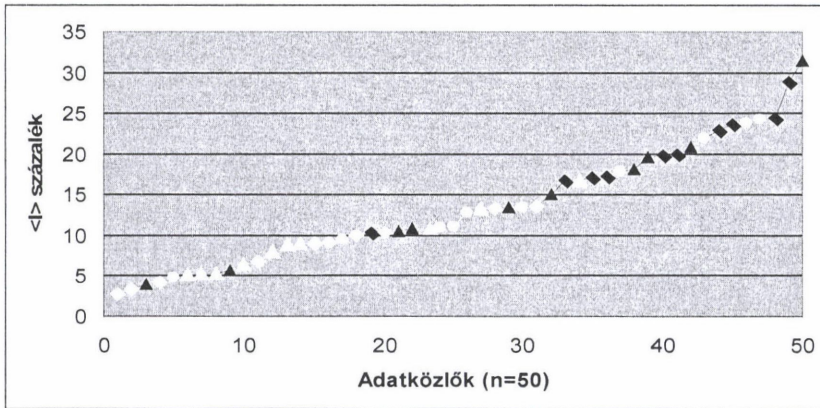
Foglalkozási csoportok heterogenitása a formális / kiesés százalékos értékeinek a szórása szerint

3,84–3,88	5,15	6,59–8,04
egyetemi hallgatók: 3,84 tanárok: 3,88	szakmunkástanulók: 5,15	bolti eladók: 6,59 gyári munkások 8,04

C) Az 5 foglalkozási csoport kvalitatív elkülönítése a formális / kiesés szerint. – A foglalkozási csoportok és a formális / kiesés kapcsolatát elemezve felvetődik egy további kérdés: létezhet-e az 50 adatközlőtől nyert formális / kiesés százalékos értékeinek skáláján olyan övezet, amelybe például bizonyos foglalkozási csoportba tartozó adatközlők értékei nem kerülnek bele? Vagyis vannak-e a formális / kiesés értékskálán olyan övezetek, amelyek például dominánsan csak a tanárookra és az egyetemi hallgatókra érvényesek, és vannak-e olyan értékövezetek, amelyekben többnyire csak a gyári munkások és a szakmunkástanulók találhatók? Ennek kiderítését szolgálja a 3. ábra, melyen az 50 adatközlőt a formális / kiesés százalékos értéke szerint emelkedő sorrendbe rendeztük. Az eredmények szerint az 50 adatközlő értéke 2,69%-tól 31,37%-ig terjed. Ha szemügyre vesszük ezen az értékintervallumon belül az alsó, 2,69%–9,95%-ig terjedő formális / kiesés százalékos értékeket, azt tapasztaljuk, hogy az ide eső 18 adatközlő közül 7–7 tanár, illetve egyetemi hallgató, 2–2 bolti eladó, illetve gyári munkás, viszont nincs egyetlen egy szakmunkástanuló sem. Ellenben ha szemügyre vesszük az 50 adatközlő formális / kiesés százalékos értékintervallumán belül a felső, 17,17%–31,37% övezetet, akkor azt tapasztaljuk, hogy az ide eső szintén 18 adatközlő közül 4–4 bolti eladó, illetve gyári munkás és 8 szakmunkástanuló, viszont egyetlen egy tanár vagy egyetemi hallgató értékei sem esnek ide. Az alsó és a felső értékövezet közötti középső értékövezetbe (10,32%–16,79%) 16 adatközlő értékei esnek bele (3–3 tanár és egyetemi hallgató, 4–4 bolti eladó és gyári munkás, valamint 2 szakmunkástanuló).

3. ábra

Adatközlők formális / kiesés (százalékos) értékeinek növekvő sorrendje⁶

A százalékos formális / kiesés értékskálán belül így kialakított három övezet is igazolja fenti állításunkat, miszerint a foglalkozás összefügg az / variabilitásával: a tanárok és az egyetemi hallgatók jól elkülöníthetők a szakmunkástanulóktól (vö. 3. táblázat). A bolti eladó és gyári munkás foglalkozási csoportok heterogenitását ez az elemzés is jelzi, hiszen míg a tanárok, egyetemi hallgatók és szakmunkástanulók értékei csak két-két értékövezetbe tartoznak, addig a bolti eladók és a gyári munkások értékei mindhárom övezetben megtalálhatók. A 3. táblázat egyben kiváló illusztrációja lehet a szociolingvisztikai kutatások egyik alapproblémájának is, nevezetesen annak, hogy a variabilitás szabályszerűsége leírható, hiszen a benne ismertetett statisztikai eredmények igazolják, hogy az 5 foglalkozási csoportba tartozó beszélők nyelvi produkciója közötti eltérések nem véletlenszerűek. Ez a szabályszerűség a jelen esetben úgy fogalmazható meg, hogy a százalékos formális / kiesés skálát alkalmas osztópontok segítségével fel tudtuk bontani olyan övezetekre, amelyek szerint a vizsgált foglalkozási csoportok élesen elkülöníthetők egymástól (l. 3. táblázat). A kapott eredménnyel kapcsolatban mindamelllett megfogalmazódik az a kérdés, hogy ezek a manuálisan azonosított övezetek matematikai statisztikai szempontból a legjobbak-e. Nagyban növelné a kapott kategóriákba vetett bizalmunkat, ha az 5 foglalkozási csoport diszkriminációjára valamilyen egzakt statisztikai módszer matematikai optimalizációval hasonló osztópontokat, illetve övezeteket támasztana fel. Éppen ilyen övezetek azonosítására dolgozta ki VARGHA (2005) az o s z t ó p o n t e l e m z é s módszerét, melyet sikeresen alkalmazott pszichológiai csoportok diszkriminációjára kvantitatív változók segítségével (VARGHA 2008). Ez a módszer a ROPstat programcsomagba is be van építve (VARGHA 2007) és az a lényege, hogy az elemzés során a függő változó értékskáláján a program megkeresi azokat a pontokat (ezek az ún. osztópontok), amelyek a megadott csoportokat statisztikai kritériumok szerint a legelősebben, leghatékonyabban különítik el. A statisztikai kritérium az, hogy az osztópont egy olyan

⁶ Jelölés: tanárok: fehér négyzet; egyetemi hallgatók: fehér háromszög; bolti eladók: fehér kör; gyári munkások: fekete háromszög; szakmunkástanulók: fekete téglalap.

határvonalat képezzen a függő változó értékskáláján, ami jól diszkriminálja az összehasonlított csoportokat: egyesek dominánsan ez alatt, mások dominánsan e felett helyezkednek el.

3. táblázat

A minta formális / kiesés (százalékos) értékintervallumának három övezete
és a foglalkozási csoportokba tartozó adatközlők eloszlása

	Övezetek		
	2,69%–9,95%	10,32%–16,79%	17,17%–31,37%
tanárok	7	3	0
egyetemi hallgatók	7	3	0
bolti eladók	2	4	4
gyári munkások	2	4	4
szakmunkástanulók	0	2	8
Összesen	18	16	18

A százalékos formális / kiesés függő változó esetében az 5 foglalkozási csoport elkülönítésére elvégzett osztópontelemzés 10 lehetséges osztópontot azonosított a százalékos formális / kiesés skáláján. Ezek közül 5 volt szignifikáns 5%-os szinten. A 3 legmarkánsabb osztópontot a 4. táblázatban foglaltuk össze, statisztikai jellemzőikkel együtt. A khi-négyzet statisztika azt méri, hogy az adott osztópont alá eső személyek aránya milyen mértékben tér el egymástól az 5 foglalkozási csoportban. Ezen érték szignifikanciájának mértékét jelzi a mellette lévő oszlopban látható p-érték. Az alfa-infláció (a jogtalan szignifikancia) elkerülése érdekében a program ezt a p-értéket még a BONFERRONI-féle módszerrel (az elvileg szóba jöhető osztópontok számával, esetünkben 10-zel való beszorzással) korrigálja (l. a 4. táblázat utolsó oszlopát).

4. táblázat

A százalékos formális / kiesés skáláján statisztikai osztópontelemzés segítségével feltárt
3 legmarkánsabb osztópont⁷

Osztópont	Khi-négyzet érték	p-érték	Korrigált p-érték
17	20,59	0,0004	0,0038**
13,5	18,39	0,0010	0,0103**
10	17,88	0,0013	0,0130*

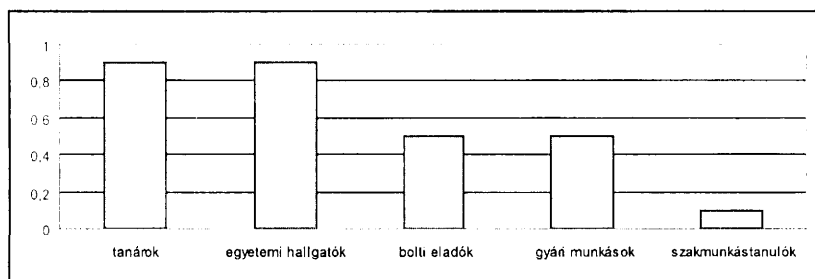
Ha összevetjük a 4. táblázat osztópontjait a 3. táblázatban feltüntetett övezetekkel, akkor azt látjuk, hogy az első osztópont (17) éppen a 3. táblázat felső két övezetének (10,32–16,79, illetve 17,17–31,37) markáns elválasztó pontja, a harmadik osztópont (10) pedig az alsó két övezet (2,69–9,95, illetve 10,32–16,79) hasonlóan markáns elválasztó pontja. A középső osztópont (13,5) jelentését az 4. ábra segítségével fogalmazhatjuk meg, melyen ezen osztópontra vonatkozóan bemutatjuk az osztópont alá eső személyek arányát az 5 foglalkozási csoportban (a másik két osztópont esetében ezek az arányok a 3. táblázat adatai alapján egyszerűen kiszámíthatók). A 4. ábráról leolvasható, hogy a középső, 13,5-es osztó-

⁷ Jelölés: * p < 0,05; **: p < 0,01.

pont egy olyan határvonal, mely a lehető leghatékonyabban különíti el egymástól a tanárok és egyetemi hallgatók csoportját a szakmunkástanulókétól. Míg előbbiek 90–90%-a produkál 13,5 alatti százalékos formális / kiesés értéket, az utóbbi csoport tagjainak 90%-ára ennél nagyobb százalékos formális / kiesés érték jellemző (azaz 10% esik a 13,5-es szint alá).

4. ábra

Foglalkozási csoportonként a 13,5-es osztópont alatti százalékos formális / kiesés értékű személyek aránya

Az osztópontelemzés tehát egyrészt megerősítette a 3. táblázatban látható, manuális módszerrel elkészített övezetek relevanciáját, másrészt feltárt még egy olyan osztópontot is (13,5), melynek segítségével 3 foglalkozási csoport (tanárok és egyetemi hallgatók versus szakmunkástanulók) nagy hatékonysággal elkülöníthetők egymástól a százalékos formális / kiesés értéke alapján.

4. D i s z k u s s z i ó . – Hogyan értelmezhetők ezek a kvantitatív eredmények a nyelvi változás szempontjából? A kutatók a kvantitatív szociolingvisztikai vizsgálatokban a nyelvi változás és a variabilitás/változás összefüggésében – a társadalmi és nyelvi kontextussal összefüggő értelmezéskor – általában egy-egy nyelvi változó egyik változatának vagy másik változatának (változatainak) a gyakorisági megoszlásait, azaz a mennyiségi mutatókat veszik alapul. BARBARA M. HORVATHI és RONALD J. HORVATHI (2002) az / vokalizációjának ausztráliai és újjélandi geolingvisztikai kutatásában egy olyan kifejtő (interpretatív) modellt mutat be, amelyben a nyelvi változás dimenzióját a nyelvi változók változatainak több, illetve kevesebb előfordulása adja, amit t ö b b / k e v e s e b b m o d e l l - n e k neveztek el (2002: 321–4). A több/kevesebb modell összegzi az eddigi jelentősebb empirikus adatokra épülő kutatási eredményeket, elméleti következtetéseket, amelyeket a változáskutatók a kvantitatív eredmények értelmezéséhez használtak. Mint a legtöbb modell, amely eltérő módszertani háttérű kutatásokat összegez: vázlatos, tehát a legfőbb irányokra mutat rá és csupán egy-egy közösségben folytatott kvantitatív vizsgálatra épül. A szerzők a modellből – saját kutatásukra vonatkozóan értelemszerűen – a földrajzi elterjedtség dimenziójára összpontosítanak. HORVATHI és HORVATHI az idő dimenzióra példának a BAILEY-féle hullámmoddelt említik. BAILEY és mások a dialektusok variabilitását formalizáló modelljükkel (a germán $p > f$ hangváltozás példáján keresztül) azt szemléltetik, hogy a változás az időben egy adott pontból kiindulva hullámokban terjed (vö. BAILEY 1973).

Tanulmányunkban az adatainkból kiindulva viszont elsősorban a társadalmi dimenzióra koncentrálnunk (vö. 5. táblázat, a táblázatban a kiemelés az első szerzőtől származik). A szer-

zők a modell társadalmi dimenzióját számos kutató (pl. LABOV, MILROY, ECKERT) vizsgálati eredményeire alapozzák, ezek alapján egységesen kialakult véleményük, hogy a „több” a nyelvi változás kiindulópontját mutatja. Sokkal változatosabb a magyarázata annak, hogy a nyelvi változás a társadalmi rétegek melyik csoportjából indul ki. A változás elindítóiként MILROY (1980) a társadalmi hálózatokat jelöli meg, ECKERT (2000) a középiskolásokat célzó etnográfiai kutatásaiban egy csoport hatását emeli ki, amely befolyással lehet a nyelvi változásra; DUBOIS és HORVATH (2000) a cajun angolban⁸ tapasztalható változásokat vizsgálva a nyelvi változás elindítójaként a férfiakat jelöli meg. A szerzők LABOV (1990) tanulmányáról is említést tesznek, melyben a szerző nagyszámú szociolingvisztikai írás áttekintése után arra a következtetésre jut, hogy a nyelvi változások a munkásosztályból indulnak el és a nők ennek innovátorai, ezzel együtt a változást legkésőbb átvevő beszélők feltehetőleg a középosztálybeli férfiak. A szerzőpáros modelljének ismertetésekor azt a lényeges megállapítást is megemlíti, hogy a „több”-re (vagyis egy-egy változó változatának gyakoribb előfordulására) gyakrabban terelődik a figyelem a vizsgálatokban, mint ellenpólusára, a „kevesebb”-re (vö. HORVATH–HORVATH 2002: 321–3).

5. táblázat

A több/kevesebb modell (HORVATH–HORVATH 2002: 322)

A változás dimenziói	TÖBB	...	KEVESEBB	Elvárt szabályszerűség/ mintázat	Elméleti értelmezések
Nyelvi	ELTERJEDŐ	...	GÁTLO	Változatos	Fonetikai/ fonológiai elméletek
Társadalmi	ELINDÍTÓ/ INNOVÁTOR	...	ÁTVEVŐ	Nők: munkásosztály	Társadalmi hálózat elmélete; diffúzióelmélet
Földrajzi	KIINDUL	...	ELTERJED	A városi társadalmi rétegzettség szerint: felülről vagy alulról veszi kezdetét; gravitációs modell	Területi elmélet
Időbeli	KORAI	...	KÉSŐI	Jelöltség	BAILEY-féle hullámmódel

A fenti BUSZI-2 eredményeket értelmezve a több/kevesebb modell nyújtotta keret szerint először azt kell értelmeznünk, hogy a nyelvi változás tekintetében mit jelent a több/kevesebb a köznyelvi / és a nyelvjárási / kiesés szerint (l. a változás földrajzi dimenzióját). „A nyelvjárási alakok, jelenségének visszaszorulása általában a megfelelő köznyelvi alakok, jelenségek javára, illetőleg azok irányába történik. [...] A nyelvjárás háttérbe szorulásának legfőbb tényezője és jellemzője az, hogy a nyelvjárási sajátosságok gyakorisága és a nyelv-

⁸ A cajun angol az angolnak egy olyan változata, amelyet a franciaajkú cajun közösségben beszélnek. A cajun angol nyelvcsere folyamatában lévő közösség tagjai elsősorban az USA Dél-Louisianától keletre fekvő texasi területein élnek (vö. pl. DUBOIS–MELANÇON 1997).

járási beszélők száma csökken” (KISS 1982: 161). Amint már a bevezetésben is említettük, a legtöbb magyar nyelvjárásban még napjainkban is ismert fonológiai jelenség az / kiesés, tehát ezekben a nyelvjárásokban a több köznyelvi / jelenti a változást. A szótagzáró / kiesésének visszaszorulásáról (a szótagzáró / megmaradásáról, vagyis nem esik ki az esetek egy részében) és annak generációk közötti eltéréseiről a nyelvjárási kutatások is számot adnak: „egyre jobban visszaszorul s az idősebbek nyelvére jellemző” (vö. KISS 1968: 363, 1982: 157). KISS JENŐ mihályi nyelvjárási kutatásában a szociálisan általános érvényű, visszaszorulóban levő változások közül a szótagzáró / megmaradását a „legnagyobb hatóerejű változások” között tartja számon (1982: 157). A fővárosi adatok e megállapításokat tekintve is figyelemre méltóak. A BUSZI-2 korpuszban a standardtól való eltérés aspektusából kiindulva az a beszélő, aki kevesebb / kiesést produkál, a standardtól alig tér el, aki pedig több / kiesést produkál, jelentősen eltér a standardtól. A köznyelvi / elterjedését (a nyelvjárási alak visszaszorulását) a standardizáció eredményezte, ezért a vizsgált foglalkozási csoportokat tekintve ezen forma elterjedésének az elindító, innovátorai a szellemi foglalkozásúak (vö. 6. táblázat). A gyári munkások pedig – a hipotézissel ellentétben – azért nem lettek a BUSZI-2 korpuszban azok, akiknél a legtöbb formális / kiesést kódoltuk, mert közülük néhányan iskolázottabbak (vö. bevezetés), illetve életmódbeli különbségeik is regisztrálhatók voltak.

6. táblázat

Az / variabilitása a BUSZI-2-ben a több/kevesebb modell szerint
(vö. HORVATH–HORVATH 2002)

A változás dimenziója (társadalmi)	Több standard változat (elindítók)	Kevesebb nemstandard változat	
A hipotézis mintázata	tanárok egyetemi hallgatók	bolti eladók	gyári munkások szakmunkástanulók
Eredmények mintázata	tanárok egyetemi hallgatók	bolti eladók gyári munkások	szakmunkástanulók

5. Összegzés. – A tanulmány az / beszélők közötti variabilitását vizsgálja az ötven budapesti beszélővel 1987-ben rögzített irányított beszélgetés adatait felhasználva. Az / variabilitásának bevezető szociolingvisztikai elemzéséhez felhasznált egység a formális / kiesés százalékos aránya volt. A formális / kiesés százalékos arányát az 5 foglalkozási csoport szerint átlagoltuk. Az / variabilitását az egyének (az 50 adatközlő), illetve a foglalkozási csoportok formális / kiesésének százalékos arányával mutattuk be.

A vizsgálat hipotézise az volt, hogy a formális / kiesés százalékos értéke eltéréseket mutat a BUSZI korpuszban elemzett 5 foglalkozási csoportban úgy, hogy egyrészt a tanárok és egyetemi hallgatók, másrészt a gyári munkások és a szakmunkástanulók értékei között a bolti eladók értékei lesznek. Az átlagok és a szórások segítségével kimutattuk, hogy a foglalkozási csoportok elkülönítése az / variabilitása szerint lehetséges, de nem egészen a hipotézisben megfogalmazott előzetes elvárások szerint. Az / variabilitását mutató adatok elemzésekor kiderült, hogy az egy-egy foglalkozási csoporthoz tartozó adatközlők eltéréseket mutatnak. Például attól, hogy egy adatközlő a gyári munkások közé került, lehet többnyelvű, magát autodidakta módon képző személy, aki nyelvi produkciójában emiatt/ezzel

együtt nem a gyári munkásokra hasonlít. Annál is inkább, mivel ezen személy százalékos formális / kiesés értékénél – az egész mintából – csak két tanár produkált kevesebbet, így tehát kevesebb formális / kiesést kódoltunk beszédében, mint nyolc tanárnál és az összes egyetemi hallgatónál.

Fontosnak tartottuk az elemzett adatok segítségével bemutatni, hogy a) a formális / kiesés összefügg a vizsgált foglalkozási csoportokkal; b) emellett a foglalkozási csoportokon belül az egyének között is jelentős eltérések vannak; c) a formális / kiesés értékskáláján van két olyan övezet, ahova bizonyos foglalkozási csoportba tartozó adatközlők (tanárok, egyetemi hallgatók, illetve szakmunkástanulók) értékei nem kerülnek. Statisztikai adatokkal igazoltuk, hogy az / variabilitása megkülönbözteti a foglalkozási csoportokat (vö. LABOV). Egyben az elemzések azt is alátámasztják (vö. WOLFRAM 2002: 109), hogy nem igaz az a tévhit, hogy a nyelvi variabilitás szabályszerűsége egyértelmű és egyszerű. Így tehát nem is lehet pontos az a megállapítás sem, hogy egy-egy társadalmi (pl. foglalkozási) csoport minden tagja ugyanazt a dialektust használja. Ugyanakkor az is kirajzolódott, hogy az ötből három foglalkozási csoport tagjainak vizsgált nyelvi adatai elkülönülnek a másik két foglalkozási csoportba tartozó beszélők nyelvi adataitól (vö. 3. ábra és 3. táblázat).

A tanulmányban – a minta nagyságának megfelelően – a foglalkozás változó hatását elemeztük, miközben más változó hatásának jelentőségét nem zártuk ki. Mivel a formális / variabilitás mutatóval markáns különbségeket kaptunk a foglalkozási csoportok között, tervezzük a finomabb, szabályszerű / variabilitások (rövidülés, kiesés; szóvégi toldalékokban, illetve szótagzáró helyzetben stb.) szerinti összehasonlításokat. Az ezt követő elemzések az / kiesés és a beszédsebesség, valamint a stílus kapcsolatára fognak irányulni. Az / variabilitásával tervezzük továbbá a terepmunkások adatközlőkhöz történő alkalmazkodását is leírni. A szakirodalom a variabilitást az / nyújtó hatásával hozza genetikus kapcsolatba. A korpusz lehetőséget nyújt ezenfelül olyan nyelvi jelenségek elemzésére is, mint az / kiesés és az előtte álló hang p ó t l ó n y ú l á s ának gyakorisági összefüggése, valamint a nyelvjárási és a történeti adatok vallomásainak további összevetése (l. pl. IMRE 1965; BALOGH 1968; KISS 1982; NÉMETH 2008: 55–67).

A hivatkozott irodalom

- E. ABÁFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet. In: MNyt. 301–51.
- ANDORKA RUDOLF 2003. Bevezetés a szociológiába. Osiris Kiadó, Bp.
- BAILEY, C-J N. 1973. Variation and linguistic theory. Center for Applied Linguistics, Washington.
- BALOGH LAJOS 1968. A szótagzáró / kérdéséhez. Magyar Nyelv 355–61.
- BARTHA CSILIA 1991. Erdélyi menekültek magyar nyelvi viszontagságai. Regio 2/1: 77–87.
- BEKE JÓZSEF 2005. Nagykorús hatása Arany János nyelvére. Holmi 2005. december. <http://epa.oszk.hu/01000/01050/00024/08.html>.
- BORBÉLY ANNA 2007. Társadalmi variabilitás és/vagy stílus-variabilitás: a (*nVk*)₂ nyelvi változó a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú 2. változatában. In: GUTTMANN MIKLÓS – MOLNÁR ZOLTÁN szerk., V. Dialektológiai Szimpozion, Szombathely, 2007. augusztus 22–24. Berzsenyi Dániel Főiskola, Szombathely. 53–8.
- DOWNES, WILLIAM 1998. Language and Society. 2nd edition. Cambridge University Press, Cambridge.

- DUBOIS, SYLVIE – HORVATH, BARBARA 2000. When the music changes, you change too: Gender and language change in Cajun English. *Language Variation and Change* 11: 287–313.
- DUBOIS, SYLVIE – MELANÇON, MEGAN 1997. Cajun is dead – Long live Cajun: Shifting from a linguistic to a cultural community. *Journal of Sociolinguistics* 1/1: 63–93.
- ECKERT, PENELOPE 2000. *Linguistic variation as social practice*. Blackwell, Oxford.
- GÓSY MÁRIA 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Osiris Kiadó, Bp.
- HATTYÁR HELGA – KONTRA MIKLÓS – VARGHA FRUZZSINA SÁRA 2009. Van-e Budapesten zárt *ë*? *Magyar Nyelv* 453–68.
- HORVATH, BARBARA M. – HORVATH, RONALD J. 2002. The geolinguistics of /l/ vocalization in Australia and New Zealand. *Journal of Sociolinguistics* 6/3: 319–46.
- IMRE SAMU 1965. A szótagzáró /a/ a felsőöri nyelvjárásban. *Magyar Nyelv* 368–74.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2003. A magyar nyelvjárások területi egységei. In: MDial. 262–324.
- KASSAI ILONA 2003. Fonetika. In: KIEFER szerk. 2003: 507–48.
- KIEFER FERENC szerk. 2003. *A magyar nyelv kézikönyve*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- KISS JENŐ 1968. A szótagzáró /a/ a rábaközi Mihályiban. *Magyar Nyelv* 361–4.
- KISS JENŐ 1982. A rábaközi Mihályi nyelvjárásának hang- és alaktana. Akadémiai Kiadó, Bp.
- KONTRA MIKLÓS 1987. A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú. MTA Nyelvtudományi Intézet élőnyelvi kutatócsoport, Budapest, 1987. július. Sokszorosított anyag.
- KONTRA MIKLÓS 1990. Budapesti élőnyelvi kutatások. *Magyar Tudomány* 512–20.
- KONTRA MIKLÓS szerk. 2003. *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Osiris Kiadó, Bp.
- KONTRA, MIKLÓS – VÁRADI, TAMÁS 1997. The Budapest Sociolinguistic Interview: Version 3. Working Papers in Hungarian Sociolinguistics Nr. 2, December 1997. Linguistics Institute, Hungarian Academy of Sciences, Bp.
- LABOV, WILLIAM 1965. On the mechanism of linguistic change. *Georgetown Monographs on Language and Linguistics* 18: 91–114.
- LABOV, WILLIAM 1972. *Sociolinguistic patterns*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- LABOV, WILLIAM 1980. The social origins of sound change. In: WILLIAM LABOV szerk., *Locating language in time and space. Qualitative analyses of linguistic structure* (No. 1). Academic Press, New York. 251–65.
- LABOV, WILLIAM 1990. The intersection of sex and social class in the course of linguistic change. *Language variation and change* 2: 205–54.
- MILROY, LESLEY 1980. *Language and social networks*. Basil Blackwell – University Park Press, London–Baltimore.
- NÁDASDY ÁDAM 2008. Könnyű nyári tápsorrend. In: Uő, *Prédikál és szónokol*. Magvető, Bp. 258–61.
- NÉMETH MIKLÓS 2008. Nyelvi változás és váltakozás társadalmi és műveltségi tényezők tükrében. Nyelvi változók a XVIII. században. Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged.
- SIPTÁR PÉTER 1994. A mássalhangzók. In: StrNyt. 2: 183–272.
- G. VARGA GYÖRGYI 1968. *Alakváltozatok a budapesti köznyelvben*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- VARGHA ANDRÁS 2005. Sokaságok összehasonlítása új módszerekkel. *Statisztikai Szemle* 83: 429–48.
- VARGHA ANDRÁS 2007. *Matematikai statisztika pszichológiai, nyelvészeti és biológiai alkalmazásokkal*. 2. kiadás. Pólya Kiadó, Bp.

- VARGHA ANDRÁS 2008. Új statisztikai módszerekkel új lehetőségek: a ROPstat a pszichológiai kutatások szolgálatában. *Pszichológia* 28/1: 81–103.
- VÁRADI TAMÁS 2003. A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú. In: KIEFER szerk. 2003: 339–59.
- WOLFRAM, WALT 1997/2002. Dialect in Society. In: COULMAS, FLORIAN szerk., *The Handbook of Sociolinguistics*. Blackwell Publishing, Oxford. 107–26.
- WOLFRAM, WALT 2006. Variation in language: overview. In: KEITH BROWN főszerk., *Encyclopedia of Languages and Linguistics 2*. Elsevier, Oxford. 333–40. http://www.ncsu.edu/linguistics/docs/pdfs/walt/Language_variation-sgl.pdf.

BORBÉLY ANNA – VARGHA ANDRÁS

S Z E M L E

Benkő Loránd, A Szovárd-kérdés Fejezetek egy ómagyar nemzetség történetéből

Akadémiai Kiadó, Bp. 2009. 136 lap

1. BENKŐ LORÁND páratlanul gazdag és sokszínű tudományos munkásságának legutóbbi bő másfél évtizedében egyértelműen vezető szerephez került a névtörténeti tematika. BENKŐ a magyarság történetének honfoglalás körüli évszázadait elsősorban a történeti névkutatás eszközeivel nyomozza, ahogyan ezt az itt elemzett munkájában közvetlenül is megfogalmazza: „tanulmányomat a történeti névtan keretébe helyeztem, és igyekeztem következetesen ebben tartani, e diszciplína elveit és módszereit alkalmazva” (10). Ez az eljárás teljesen érthető, mivel a jelzett korszak írásos forrásai magyar nyelvi elemekként az esetek óriási többségében tulajdonneveket, hely- és személynéveket tartalmaznak. A névkutatásban alkalmazott, mára általánosan elfogadottá vált módszerek a nyelvészet oldaláról közelítőktől is a sokszempontúságra, komplexitásra törekvést követelik meg a vizsgálatokban, azt a fajta viszonyulást, amely nélkül a magyarság korai történetének, különösképpen pedig az őstörténeti kérdéseknek a búvárlatában aligha lehet bármely területen is hiteles és időtálló eredményeket elérni.

E honfoglalás környéki névtani tematika BENKŐ LORÁNDnál elsősorban tanulmányokban jelenik meg, az egyetlen kivétel, amely terjedelmével kiemelkedik a sorból, a Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről írott nagy ívű munka, „Az ómagyar nyelv tanúságtétele” (Bp., 2002). A rövidebb írásokban is rendkívül erősen megmutatkozik azonban az egymáshoz való kapcsolódás igénye, a nagyobb témakörök átfogásának szerzői szándéka. Ebből adódik, hogy amikor aztán egymás mellé helyezve, kötetekben kaphattuk kézbe ezeket a dolgozatokat (Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról. Bp., 1998; Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről. Bp., 2003), mint egységes műveket olvashattuk őket.

BENKŐ LORÁND munkamódszere engem leginkább a régészére emlékeztet, aki előtt ott hevernek a múlt törött cserepei, s aki ezekből próbálja összerakni azt az egykori tárgyat, amelyről nem feltétlenül tudjuk, mi is volt valójában. A cserepek között oda nem illő, más tárgyakhoz tartozó darabok is vannak, így aztán az anyagot gondosan át kell válogatni, az

egy-egy darabokat alaposan meg kell tisztítani, lehántva róluk az évszázadok alatt rájuk rakódott rétegeket, és hozzá kell illeszteni a többi részlethez úgy, hogy együtt egyre jobban kiadják a hajdani tárgyat, s ennek eredményeképpen mind inkább kirajzolódik előttünk egy-egy régi edény, használati eszköz képe. BENKŐ LORÁND névtörténeti tanulmányai a múlt cserepei közül egy-egy darabot tárnak fel előttünk ugyancsak gondos válogatás és megmunkálás után: láthatjuk rajtuk a díszítéseket, olykor még a színeket is, s a szerző azt is mindig megmutatja nekünk, hogy e részek a szélek mentén hogyan illeszkednek más darabokhoz. BENKŐ persze nem akármilyen méretű és bonyolultságú munkadarabon dolgozik: az ő cserepedénye a magyarság több évszázados történetét testesíti meg, benne a helyek, személyek és történések sokaságával. Bármilyen összetett is azonban ez a tárgy, minden egyes részlet megismerése után az a benyomásunk támad, hogy – noha előttünk még nem állnak teljesen egybe a mozaikok – a mesternek már az adott pillanatban is pontos képe van az egészéről.

BENKŐ a cserepek közül ezúttal egy nagyobb, kulcsfontosságúnak tartott darabot nyújtott át nekünk a Szovárd-kérdést tárgyalva: egy neves ómagyar nemzetség történetét mutatja be azzal a hiedelemvilággal együtt, ami körülötte a tudományos interpretációkban évszázadok alatt kialakult.

2. A magyarság régebbi történetének kutatásában leginkább a forráshiány szab határt ismereteink bővítésének. Különösképpen érvényes ez a megállapítás az írott forrásokra, s mivel ezen a téren csak nagyon kis valószínűséggel számolhatunk eddig nem ismert dokumentumok felbukkanásával, a korszakkal foglalkozó kutatóknak nemigen marad más lehetőségük, mint az, hogy ugyanazokat az emlékeket újra és újra megvizsgálják az általuk érvényesnek tartott tudományos ismeretek kritikai fényében. Ennek során a kutató nem érheti be azonban a szűkebb értelemben vett forráskritikával, hanem szembesülnie kell a korábbi interpretációk alapgondolataival és részleteivel egyaránt, kritikai elemzés tárgyává téve ezeket is, lehetőség szerint úgy, hogy eközben figyelemmel van az egyes elméletek és magyarázatok keletkezésének korára és szellemi körülményeire is.

Ez utóbbi attitűdnek a fontosságát BENKŐ LORÁND nem győzi munkáiban elégszer hangsúlyozni, s e felfogásnak az itt tárgyalt könyvében is visszatérően hangot ad, mivel az a tapasztalata – meggyőző példáival ezt rendre igazolja is –, hogy a történeti tudományokban többnyire egyfajta rosszul értelmezett tekintélytisztelőt okán gyakran kritika nélkül hagyományozódnak tovább szilárdnak vélt feltevések és következtetések, s válnak újabb elméletek alapjaivá. Következésképpen képviseli azt a véleményt, mely szerint csakis a kritikát sokszorosán kiálló tudásra alapozhatunk további következtetéseket. Ez azt mutatja, hogy BENKŐnél a megismerés határtalan vágya és igénye, másfelől pedig a tudósi felelősségérzet korlátja érzékeny egyensúlyban van, s talán nem túlzás állítani: a kutatói etika alapkövetelményeként jelenik meg.

3. Az Árpád-korhoz kötődő tematikát BENKŐ LORÁND Anonymus gesztájából bontja ki legszívesebben. A Szovárd-kérdést tárgyalva is erre támaszkodik leginkább, mivel azonban a nyomok itt az ősmagyar korba, a vándorlások időszakába is elvezetnek, egyenrangú forrásává válik egy másik fontos mű is, Konsztantinosz bizánci császárnak a birodalom kormányzásáról írott munkája (DAI.). E két nyelvemlékünk a honfoglalás körüli évszázadokra vonatkozóan a magyarság nyelv- és névtörténetének, de jószerével az egész történelmének is megkerülhetetlen sarokköve, amelyeket tudósgenerációk sora vallat hosszú idők óta. Bizonyára nem véletlen az sem, hogy már azokban az évtizedekben is, amelyekben az

idevágó névtani tematika még csak olykor-olykor villant fel BENKŐ LORÁND munkásságában, éppen ez a két mű kötötte le a figyelmét egy-egy kérdés megtárgyalása erejéig. A *Csepel* névvel összefüggésben a király által nagy birtokkal megajándékozott lovászfűú esete kapcsán kísérelte meg először feltárni a Gesta Hungarorum névtelen szerzőjének, P mesternek a munkamódszerét, s világította meg ennek tanulságai alapján a helynév valódi történetét (Az anonymusi hagyomány – és a *Csepel* név eredete. MNy. 1966: 134–46, 292–305). Egy másik írásában pedig a népvándorlások korának változékony és homályos világába vezetett el bennünket azt kutatva, hogy a bizánci császár híradásában szereplő *λεβεδία* és *Ἀτελκουζοῦ* hol is kereshető valójában (A magyarság honfoglalás előtti történetéhez *Léved* és *Etélköz* kapcsán. MNy. 1984: 389–419).

A kutatói módszer alapjaiban már évtizedekkel ezelőtt is ugyanolyan hangsúlyokkal, a BENKŐ LORÁND felfogására jellemző egyéni vonásokkal jelenik meg, mint ahogyan azt e tematikát tárgyaló újabb írásokban, közte az itt tárgyalt munkában is feltűnni látjuk – e jellegzetességekről az alábbiakban bőven lesz majd szó –, ám nyilvánvalóak a különbségek is, amiket leginkább talán az a körülmény magyaráz meg, hogy az egymással dialógusban álló írások sokkal inkább támaszkodnak egymásra, ami többek között azzal a következménnyel is jár, hogy az alkalmazott módszerek közül hol az egyik, hol a másik kap nagyobb hangsúlyt, jelenik meg kifejtettebben vagy kevésbé részletezően. Az olvasó szempontjából ez egyúttal azt is jelenti, hogy noha e munkák önmagukban is kerek egészek, mégis azok számára, akik a rokon tematikájú BENKŐ-szövegeket is ismerik, jóval nagyobb mélységükben tárulkoznak fel.

4. A Szovárd-kérdésről írott munka BENKŐ LORÁND szándéka szerint egy három osztatú mű középső részeként készült el: az első rész a címben megjelölt témát a Konsztantinosz „De administrando imperio”-jában említett nevezetes *Σάβαρτοι ἀσφαλοι* (*szavarti aszfali*) helyével összefüggésben boncolgatná, a harmadik egységet pedig P mester személyének szentelné behatóan foglalkozva az életével, kapcsolatrendszerével, tisztségeivel (9–10, 20). Mivel véleménye szerint az itt tárgyalt tematika adja az egész kérdéskör kulcsát, ezt fejti ki részletesebben, de a másik két tárgy is vörös fonalként fut végig a szövegen, néhol komolyabb csomópontokat is képezve. Mindezt az „Előljáró megjegyzések”-ben (9–14) tárja elénk a szerző, s itt nagy vonalakban a tárgyal választott téma tudománytörténeti háttérét is bemutatja az olvasónak. E vázlatos áttekintésben az előremutató, megbízható ismereteknél is nagyobb hangsúlyt kapnak azok az elavult szemléleten alapuló nézetek és tudásbeli hiányok, amelyek BENKŐt a témával való foglalkozásra készítették.

A könyv négy fejezete két nagyobb egységre tagolódik. Az egyik ezek közül magát a Szovárd-kérdést mint egy ómagyar nemzetség történetét tárgyalja, ahogyan ezt a munka alcíme is jelzi. A másik, jóval kisebb terjedelmű rész „rövid foglalatban” (10) összegzi mindazt, amit BENKŐ a bevezetőben elmondottak szerint a három részes munka első egységének szánt: a Szovárd-probléma szembesítését Konsztantinosz szövegével. Ily módon a könyv egészének csak mintegy ötöde foglalkozik ugyan szorosabban vett őstörténeti kérdésekkel, ám hogy ez BENKŐ LORÁND számára igencsak fontos témakörnek számít, azt az az elsőre külsődlegesnek tetsző körülmény is mutathatja, hogy könyvét „néhai kiváló őstörténész” barátja, CZEGLÉDY KÁROLY emlékének ajánlja.

5. A könyv első egysége a Szovárdok ügyét két forráscsoportra támaszkodva tárgyalja: nagyobbrészt a gesztákéra és krónikákéra, kisebb mértékben pedig az oklevelekére. A törté-

neti munkák ismertetése ugyancsak két részre bomlik, Anonymus gesztájának, illetve a korai krónikáknak az elemzésére. Ebben az egységben kapott önálló fejezetet magának a *Szovárd* névnek az etimológiai magyarázata is.

A BENKŐ LORÁND Árpád-kori tematikába vágó írásait ismerőkben aligha kelt meglepetést, hogy a munka e részében – de talán a munka egészében is – Anonymusé, P mesteré a főszerep. Régi hőse ő a magyar történeti kutatásoknak, ám egy idő óta némileg más megvilágításban láttatja személyét a szakemberek egy része. BENKŐ az Anonymus-kutatások megújulásának a lényegét abban látja, hogy a filológia figyelme a külső körülményekről áthelyeződött a szöveg belső összefüggéseinek vizsgálatára (15). Én magam úgy vélem, hogy e szempontáthelyezésben BENKŐ LORÁNDnak nem kis érdeme van, mégpedig leginkább abban a tekintetben, hogy gesztájának sorai mögött P mestert mint alkotó személyiséget igyekszik minél plasztikusabban ábrázolni. A *Szovárd*-könyvben ennek megfelelően önálló fejezetet kapott a mester munkamódszerének a bemutatása (15–22). Ez a rövid összefoglalás nem áll előzmények nélkül BENKŐ LORÁND munkásságában: a geszta szórványairól publikált írásaiiban számos vonását mutatta már be a Névtelen alkotói módszerének, a legmeghatározóbbnak tartott eljárását pedig önálló tanulmányban is részletezte (Helynév–személynév–történes korrelációjának szerepe P. magiszter munkamódszerében. In: *Név és történelem* I 1–27).

Az itt bemutatott fejezetben az alkotói magatartásból azok a vonások kerülnek előtérbe, amelyek a *Szovárd*-kérdés tárgyalása szempontjából fontosak lehetnek. Ebben az összefüggésben különös hangsúlyt kapnak P mester személyiségjegyei: írói vénája, gazdag ismeretanyaga, széles látóköre, céltudatossága, másfelől pedig feltehető társadalmi kapcsolatai, beágyazottsága korának hatalmi, szellemi elijébe. Az e témában tett megállapítások hitelét BENKŐ LORÁND számos korábbi dolgozata növeli, különösképpen azok, amelyek a mester tájismeretét taglalják, illetőleg az Anonymusnál feltűnő nemzetségek ügyét boncolgatják. A jeles történetíró munkamódszerében BENKŐ szerint meghatározó szerepet játszott kivételes nyelvi érzékenysége: nagy hely- és névismeretén alapuló tudós felfedezése a hely- és személynevek összefüggéséről, nép- és nyelvlélektani ismeretei, ami különös élénkséggel mutatkozik meg az általa szívesen adott névmagyarázatokban. BENKŐ az itt tárgyalt tematika kapcsán is talál olyan mozzanatok, amelyek alapján a mesterről alkotott képet tovább finomíthatja, árnyalhatja: több más tényezővel együtt a *Csoramogyerá*-hoz fűzött magyarázata is bizonyítéku szolgál P magiszter bizonyos fokú görög nyelvtudása mellett (42).

Anonymus munkamódszerével kapcsolatban BENKŐ – a *Szovárd*dokkal összefüggésben – különös nyomatékot ad a rejtegetés, a rejtőzködés, a hiány mozzanatának. Már a korábbi íásaiban is többször felhívta a figyelmet arra, hogy nagyon fontos az is, ami egyáltalán nem vagy éppen mintegy szándékoltan homályosan szerepel a gesztában. A *Szovárd*dokkal kapcsolatban különösen szemet szúr az a hiány, hogy noha *Szovárd* mint személy igencsak gyakran és mindig egyértelműen kedvező összefüggésben szerepel a szövegben, a nemzetség viszont egyáltalán nincs megemlítve, holott ez minden fontosabb szereplő kapcsán egyébként előkerül (26), mi több, „P mester gesztája jelentékeny súllyal az ómagyar nemzetségekről szól, pontosabban azok érdekvilágához kapcsolódik” (18), sőt azt is valószínűnek tarthatjuk, hogy „a korai írásbeliségünkbe valósággal berobbanó »de genere« megjelölés keletkezése nem független P mester személyétől” (70).

A hiány feltűnő jelenlétét látja BENKŐ abban is, hogy P mester a nyitrai, az al-dunai és a balkáni hadjáratban is szerepelteti *Szovárd*ot és testvérét, Kadocsát, akik ezekben az eseményekben kitüntetett szerepet játszanak, de – másoktól eltérően – mégsem kapnak ezért

jutalmat. Az efféle ügyek mögött BENKŐ írói szubjektivitást sejt, „a háttérben fájó érzelmi velejárókkal” (40). Ezen a ponton azonban nem visz tovább bennünket a szerző tolla – ez a történet az előszóban vázolt harmadik részben teljesebben kifejtődhetne ki –, afelől azonban nem hagy bennünk kétséget, hogy SZILÁGYI LORÁND régebbi felvetéséhez csatlakozva P mester származását a Szovárd nemzetséghez kapcsolja.

Az Anonymus gesztáját tárgyaló rész jól mutatja azt is, hogy e munka belső összefüggéseinek, külső kapcsolatainak és alkotójának beható ismerete sem ad minden esetben megfelelő fogódzót ahhoz, hogy minden egyes részletét teljesen tisztán láthassuk. Ilyen kérdés például Szovárd és Kadocsa rokoni kapcsolatainak pontos tisztázása, amelyre a szöveg nem ad lehetőséget, így aztán BENKŐ sem foglal állást a kérdésben, de bemutatja PAIS és VESZPRÉMY egymástól némileg eltérő értelmezését (23–4). Ám ennek az itteni téma szempontjából nincs is meghatározó jelentősége, mivel akármilyenek is a részletek, a Szovárdok kiemelt szerepe a vezérek között vitathatatlanul áll előttünk. Inkább csak sejtéseket mutatnak az olyan megjegyzések, amelyek egy-egy hely vagy személy megjelenítésének az okait firtatják. BENKŐ szerint azzal, hogy a történetben a Baracska nemzetségbeli Vojta az Al-Dunánál, Tarhoson kap birtokot, P mester e nemzetség birtokaspirációit kívánta megtámogatni (36), Bors szerepeltetését a nyitrai hadjáratban viszont nem annyira Bors ispánnak az itteni birtokérdekeltsége motiválhatta, hanem sokkal inkább a *Bors* – *Bars* nevek azonosíthatósága (34).

A krónikairódalomban a Szovárdok ügye másképpen jön elő, mint ahogyan az P mesternél szerepel. Az eltérések megvilágításához szorosan hozzátartozik Anonymus gesztája, másfelől pedig a Kézai-krónika és a XIV. századi krónikaegyüttes viszonyának a tisztázása. Ebben az összevetésben egyértelművé válik, hogy a korai krónikák forrásértékben nem vetekedhetnek a XIII. század elején keletkezett gesztával. A Szovárd-ügyet BENKŐ ezekben a forrásokban is ugyanolyan módszerrel nyomozza, mint P mester munkájában, azaz igen nagy figyelmet szentel Kézai Simon és Ákos mester személyének, szerepüknek és kapcsolatrendszerüknek saját koruk hatalmi és érdekviszonyai között. E részben fokozottan előtérbe kerülnek a Szovárdok valóságos birtokviszonyai – bizonyos mértékig előrevetítve egy későbbi fejezet tematikáját –, ezek alapján vonja például kritika alá a szerző a Szovárdoknak Lél vezérhez mint ősapához való kapcsolását (48–9).

A korai krónikák kapcsán kerül elő a Kézainál szereplő *Turul* nemzetségnek és a *turul* ’egyfajta ragadozómadár’ közsónak az ügye is, amely ugyan közvetetten kapcsolódik csak a Szovárdokhoz, másfelől azonban a kérdés tisztázása különösen fontos módszertani szempontból, mivel ebben az alfejezetben BENKŐ valójában a XIX. századi romanticizmus hagyományával kíván leszámolni. (E rész fontosságát az is mutatja, hogy a könyv megjelenése előtt csupán ennek a szövegét publikálta a szerző önállóan is: Árpád „de genere Turul”. MNy. 2009: 9–16.) A kérdés tárgyalásában abból a körülményből indul ki, hogy Kézai művén kívül semmilyen más forrásban sem találkozunk a *Turul* nemzetségnévvel, de az ugyanilyen alakú közszóval sem. *Turul* nevű személyekről s róluk elnevezett településekről azonban van tudomásunk a régiségből. Ez alkalmasint szolgálhatott volna éppen egy nemzetség nevének alapjául is, a kérdés azonban az, hogy hogyan társíthatta a szóhoz Kézai az ’ölyvféle ragadozómadár’ jelentést. BENKŐ GOMBOCZ korábbi névfejtéséből indul ki, aki a nevet egy hasonló jelentésű törökségi szóból származtatta. A kérdés kulcsát Kézai Simonnak a nevében is megőrzött származási helye adja a szerző kezébe, ugyanis Kéza környékén, a Vértől délre eső területeken az Árpád-kor korai időszakában nagy számban feküdtek besenyő telepek, amelyek lakói idővel aztán beleolvadtak a magyarságba. Ezeknek az elmagyarosodó

besenyőknek a nyelvében élhetett tovább egy 'héja, ölyv, sólyom' jelentésű, nagyjából *tíru* alakú szó, amelyet származása révén Kézai is ismerhetett, és felhasználhatott a munkájában.

BENKŐ LORÁNDnak ezt a feltevését teljesen megalapozottnak tarthatjuk, néhány rész-megállapítását azonban esetleg más magyarázattal is helyettesíthetjük vagy kiegészíthetjük. BENKŐ arról beszél, hogy ezt a szót Kézai valamilyen szintű besenyő tudása alapján ismerhette (66), valószínűbb azonban, hogy abban a magyar nyelvváltozatban, amit a nyelvükben akár már teljesen magyarrá vált besenyők használtak, „a kétnyelvűség reliktumai [...] egyes fogalmi mezőkben [...] jó ideig fennmaradtak” (65), így e vidék nyelvében sokáig létezhetett is akár egy ragadozó madarat jelentő *turul* közszó, amely később aztán kiveszett a használatból, s csupán Kézai révén maradt fenn az utókor számára. E szót a jeles krónikáíró tehát saját anyanyelvjárásából is ismerhette, azaz arra sem kell feltétlenül gondolni, hogy e szó soha nem volt magyar nyelvi valóság (62). A madárnevet Kézai azonosíthatta az általa is ismert korabeli *Turul* személynévvel – annál is inkább, hogy tipológiai szempontból beleilleszthető a kor személynévrendszerébe –, s ennek alapján alkalmazhatta nemzetségnévként is. BENKŐ a *Turul* személynév eredetéről nem nyilatkozik, úgy vélem, hogy ez különösebb nehézség nélkül összekapcsolható a besenyő nyelvből származó, magyar tájszóvá lett *turul* közszóval.

6. Önálló fejezet tárgyalja a Szovárdok történetét az Árpád-kori magyar társadalomban. Ebben a részben más forráscsoportra, az oklevélanyagra kerül át a hangsúly. A nyilvánvaló eltérések meglete mellett a geszták és krónikák, illetve az oklevelek mint nyelvtörténeti források között BENKŐ nem lát éles különbségeket, ahogyan ezt a P mesterről írott tanulmányaiban korábban számos kérdés kapcsán is kifejtette. A Szovárdok kapcsolatainak tisztázásában a legfontosabb problémát a keleti és a nyugati ág elsőségének a megállapítása jelenti: BENKŐ – másokkal szemben – birtoklástörténeti adatokkal egyértelműen igazolja a nemzetség bihari vagy még keletebből való származását.

BENKŐ LORÁND az adatok legszélesebb körére kíván támaszkodni a *Szovárd* név eredetének és történetének a magyarázatában is: a nemzetségnévi és személynévi használata mellett a hasonló esetekben jellemző, de nem kivétel nélküli településnévi előfordulására azonban nem ismerünk példákat. A név abszolút tövét (*szov-*) BENKŐ határozott egyértelműséggel a *szi(v)* igével azonosítja, amelyet az etimológiai szakirodalom alapnyelvi eredetű, hangutánzó természetű tönek tart, a magyarban igen szerteágazó szóbokorral. Az etimológiai azonosítás legkritikusabb pontja a többeli magánhangzók megfeleltetése, amelyet a szerző hangtörténeti érvelés mellett a XV–XVIII. századból való nyelvtörténeti adatokkal is alátámaszt: a *szivárvány*-nak például a régiségben többször is előfordul *szovárvány* formája, a XVI. századból pedig – igaz hapaxként – idézhető a *spongya-szovár* 'szivacs' értelemben (76–7, 80). Mindkét itt bemutatott adatban ugyanaz az *-ár* képző fordul elő, mint a személy- és nemzetségnévben is; az e képzővel alkotott névszó jelentése pedig közel áll a folyamatos cselekvést kifejező igék melléknévi igeneveinek jelentéséhez: 'szívó' (80). A név végén szereplő *-d*-t BENKŐ egyértelműen személynévképzőnek mondja (81–2), amely közszoí elemből tulajdonnévi értékű szót hoz létre. Az így elnevezett személy azonban nem valamilye felszívó tevékenységéről kaphatta a nevét, hanem erős, szilárd tulajdonságáról, amit legközvetlenebbül az analógiaként felhozott, azonos töből származó *szívós* közszó és az ebből származó személynév jelentése, valószínű motivációja meggyőzően támaszt alá.

A *Szovárd* nemzetségnév a személynévhez képest másodlagos, erre BENKŐ a *-d* képző funkciója kapcsán közvetlenül is utal (82). Ezt az elképzelést gyámoltítja a nemzetségevek

általános tipológiai jellege is, mivel igen gyakori volt, hogy valamely nemzetség magát egy azonos nevű őstől származtatja, s ezt megnevezésében is kifejezi (71–2). Az efféle összefüggések valószínűsége akár az olyan esetekben is fennállhat, amikor az adatok időrendje ezt közvetlenül nem támasztja alá. Ennek alapján úgy tűnik tehát, hogy a *Szovárd* nemzetségnév egy ugyanilyen személynévet viselő ős nevére megy vissza, s e személynév a 'szívós' jelentésű *szovár* közszóból eredeztethető, ami az adott személy valamiféle tulajdonságát jelölte. E névalakulási lehetőséget BENKŐ nem fogalmazza meg ugyan összegző módon, elejtett megjegyzései alapján azonban joggal gondolhatunk egy ilyen jellegű folyamatra.

Van azonban a kérdésnek egy másik oldala is: a nemzetségnevek másik nagy csoportja ugyanis a nemzetség ősi birtokainak a nevéből való (81), azaz tulajdonképpen a származás, a birtoklás helyét jelzi. S ezen a ponton válik igazán érdekessé és izgalmassá, hogy a *Szovárd* név töve helynevekben – igaz nem településnevekben – is megtalálható. BENKŐ három *Szovár-hegy*-et mutat be középkori adatokkal, valamint esetleg ide vonható további helyneveket is (83–5). S hogy az összevetés még csábítóbb legyen: e helyek éppen azon a vidéken, főképpen Biharban fekszenek, ahol a *Szovárdok* ősi fészket is ki lehet mutatni. Ez az azonosítás azonban etimológiai oldalról több komoly problémát is fölvet.

Az első megválaszolandó kérdés az, hogy mi a *szovár* jelentése ezekben a helynevekben. BENKŐ a megoldást abban látja, hogy ezen a vidéken természetes körülmények között kétféleképpen fordul elő a földi szurok, vagyis a természetes aszfalt, aminek a neve a régiségben szerrinte *szovár* lehetett. Ezt az elképzelést a szó közvetlen adatolása híján jelentéstani magyarázatokkal igyekszik alátámasztani. Analógiaként az e vidéken fekvő hegyvonulat későbbből való *Aszfalt-hegység* nevét is említi (84). E feltevés nem elképzelhetetlen ugyan, az ilyen jelentésű közszóként való előfordulásának a hiánya mellett gyengíti azonban az elképzelést az is, hogy a *spongya-szovár* adat tanúsága szerint egyidejűleg e hangsornak 'egyfajta közet' és 'szivacs' jelentéssel is kellett rendelkeznie. A *Szovárd* nemzetségnévnek e helynevekkel való összekapcsolása is felvet további etimológiai problémákat. BENKŐ szerint „a nemzetség kapta nevét a vidék természeti jellegzetességéről. A névadás motivációja mögött pedig aligha lehet más, mint a nemzetségnek erről a vidékről való származása.” (93). E megfogalmazás eleve kétséget hagy az olvasóban afelől, hogy a nemzetségnév vajon a feltételezett *szovár* 'természetes aszfalt' szóval van-e kapcsolatban mint „természeti jellegzetességgel”, vagy pedig egy ebből alkotott helynévből származtatható-e. Ez utóbbi esetben viszont ezen a környéken *Szovárd* helynévvel kellene számolnunk, amely a *szovár* anyagnév és a *-d* helynévképző kapcsolataként lenne értelmezhető, s ebből vezethetnénk le a *Szovárd* nemzetségnevet. A *Szovár-hegy* nevek előtagja önálló helynévi használatban éppígy feltehető, ám ebben az esetben a helynévből *-d* személynévképzővel alkotott nemzetségnévvel mint sajátos névtípussal kellene számolnunk. Ezek az elképzelések ráadásul nem egyeztethetők össze azzal a fejlődési sorral, amely egy *szovár* 'szilárd, szívós' közszóból való személynévet és egy ebből alakult nemzetségnevet tételez fel. Ez utóbbi hipotézisben megítélésem szerint névtörténeti szempontból jóval kevesebb belső ellentmondás, kevesebb megoldatlan kérdés vetődik fel.

7. Az itt tapasztaltnál is bizonytalanabb, ingoványosabb talajra lépünk akkor, amikor Konsztantinosz *szavarti aszfali*-jával szembesülünk. Ezen azonban különösebben nincs mit csodálkoznunk, hiszen egy X. századi bizánci szerző tudásába, világképébe kell belehelyezkednünk ahhoz, hogy a magyarságról alkotott képét értelmezzük, s ha ezt helyesen tesszük is meg, még mindig csak arról van ismeretünk, hogyan is látta a császár eleinket. Mivel az

e téren felmerülő ügyekről a velük foglalkozó kutatók igencsak sokféleképpen vélekedtek, az is nyilvánvaló, hogy nem ok nélküli BENKŐ LORÁNDnak az az igyekezete, hogy a végképp elavult, de magukat még mindig tartó nézeteket határozottan háttérbe tolja, illetőleg megerősítse és továbbvigye a kritikát ma is kiálló elképzeléseket. Az egyik ilyen alapvető megállapítása szerint hangtörténeti alapon egyértelműen cáfolható az a nézet, amely a magyar *Szovárd* nevet a DAI. *szavarti*-jából származtatja, ez utóbbit pedig a *szabir* népnévre vezeti vissza (72–4, 103). Elutasítja azt a tudományos hiedelmet is, hogy a besenyőknek volt egy másik, Konsztantinosznál szereplő *kangar* megnevezésük (105–10).

A DAI.-ban szereplő *szavarti*-t BENKŐ THURY JÓZSEFnek a XIX. század végén kifejtett véleményére támaszkodva örmény nyelvi háttéren látja megfejthetőnek annál is inkább, hogy az e név által jelölt nép ősi örmény területen helyezhető el. A *szavarti* az örményből jól magyarázható 'fekete fiúk' jelentésű összetételként, amelyet valamilyen forrásból maga a bizánci császár is ismerhetett, mivel egy másik munkájában görögre lefordítva éppen így szerepelteti (113–5). Elképzelhető, hogy a szó az örménység valamely néprészét jelölte, de a Kaukázusban élő számos kis néptörzsek egyikére is vonatkozhatott, amelyet aztán Konsztantinosz a magyarok egy kisebb csoportjával hozott összefüggésbe. A *szavarti* mellett hátravetett jelzőként álló *aszfali* kétségkívül egy 'szilárd, bizonyos' jelentésű görög szóval azonosítható, amelynek kiterjedt szómezejébe a 'természetes aszfalt' jelentésű szó is beletartozott (116). A *szavarti aszfali* szerkezetet BENKŐ Konsztantinosz egyéni leleményének tartja, amelynek a magyarokra vonatkoztatását csakis az udvarában megforduló magyar főemberekkel való információcseréjéből lehet megmagyarázni. Ennek kulcsát a szerző a *Szovárd* név etimójában és az *aszfali*-ban rejlő azonos szemantikai tartalomban ('földi szurok, természetes aszfalt') véli megtalálni. A képzettársítás részleteit azonban a maga szabta szabályokhoz igazodva „az ilyen tematikájú kutatómunka természetének megfelelő óvatossággal” (9–10) kezeli, és nem rajzolja meg pontosabban. Leginkább arra gondolhatunk, hogy a nála vendégeskedő magyaroktól nemcsak a *Szovárd* nevet ismerhette meg, hanem azt is, hogy emögött milyen közsői jelentés rejtőzködik. Én itt azonban – a korábbiakban kifejtettek alapján – kevésbé gondolnék a közet névére, hanem inkább a 'szilárd, erős' jelentésre. A *Szovárd*-ot a *szavarti*-hoz hasonló hangzásúnak találván kapcsolhatta aztán a császár e népnevet a magyarokhoz, és toldotta hozzá saját nyelvén a 'szilárd, bizonyos' jelentésű *aszfali* szót. (Ebben az összefüggésben viszont nem játszhatott közre a név lejegyzésében az a körülmény, hogy a császár a fentiekben elmondottak szerint ismerhette a *szavarti* eredeti etimológiai jelentését is.)

8. Az itt előtérbe hozott problémák mellett BENKŐ LORÁND Szovárd-kérdést tárgyaló művének még számos részlete lenne kiemelésre, tüzetesebb megvilágításra méltó. A munka döntően névtörténeti tárgyából és módszeréből következően álljon itt ezek közül még néhány olyan név, amely a tárgyhoz kapcsolódóan kerül elő a szövegben, és hosszabb-rövidebb etimológiai tárgyalás, olykor azonban csak apróbb, ám fontos pontosítás, felvetés merül fel velük összefüggésben. Részletesebb kifejtést kap a *Kadocsa* (52–6) és a *Vécs ~ Bécs* (69, 94, 97–8), rövidebbet a *Vojta* (36) és a *Glád* (35) személynév, valamint a *Bodon* (91–2), illetve *Lél* (96) személy- és helynevek kapcsolata. A nép(rész)nevek közül előjön a *besenyő* (106–8) és a *Csobamogyera* (40–2). A helynevek között a megfelelő névbokorhoz kapcsolódóan van megemlítve a *Szovárkó*, *Zovány* és *Szováros* (84–6), analógiaként a *Somogy* (76; ennek *Simigiensis* alakjai azonban nem feltétlenül a *som* egykori palatális változatával magyaráz-

hatók, hanem sokkal inkább a latinizálás számlájára írandók), továbbá a *Zavar* (96, amelynek egykori ejtészváltozataként az *sz-szel* kezdődő formákat teljes bizonyossággal kizárni talán nem lehet; hasonló jelenségekre l. 73, 85).

9. BENKŐ LORÁND alkotói módszerének nagy erénye témáinak lekerekítettsége: amit az itt elemzett könyvében elének tett, az ezúttal is szigorú, hézag nélküli logikával és alkotó fantáziával van végiggondolva, elvarratlan szálak a fő gondolatokat tekintve nem maradnak benne. Annak ellenére lehet ez a benyomásunk, hogy maga hangsúlyosan utal a folytatás lehetőségére P mester személyének az előtérbe állításával. Emellett az összefogottság mellett BENKŐ nagy mestere azonban annak is, hogy elszórt utalásokkal, problémafelvetésekkel ráirányítsa a kutatók figyelmét egy-egy részletproblémára, ami a figyelem fókuszába helyezve más tekintetben persze azonnal lényeges, központi kérdéssé válik. Aki tehát az ő munkáit gondosan olvassa, aligha panaszkodhat a magyar névtörténeti kutatások terén a feladatok hiányáról. E könyvével BENKŐ LORÁND rámutatott ugyanakkor a magyar névtörténeti vizsgálatoknak egy olyan nagy kérdéskörére is, amely a megoldatlan problémák tömegével áll előttünk, s amelynek egészéről és számtalan részletéről is nyelv- és névtörténeti értelemben csak nagyon homályos képünk van: a nemzetségnevek problematikájára. A Szovárd-kérdést taglalva BENKŐ mintegy mintát ad az ez ügyben végzendő munkához, s láttatja azt is, hogy az e téren nyert eredmények messze túlmutatnak a nyelv- és névtörténet határain.

HOFFMANN ISTVÁN

Európai helyesírások

Az európai helyesírások múltja, jelene és jövője

Szerk. BALÁZS GÉZA – DEDE ÉVA. Inter Kht. – Prae.hu, Budapest, 2009. 316 lap

Amikor eljutott hozzám e könyv címe, érdeklődésem irigységgel keveredett. Ugyanis bennem is felvetődött egy hasonló ötlet, és komolyan elgondolkodtam azon, hogyan lehetne hozzájutni a pontos, tudományos igényeknek megfelelő információkhoz.

BALÁZS GÉZA és DEDE ÉVA összeállításának deklarált célja az egymáshoz történetükben és elveikben hasonló helyesírások összehasonlítása. Ennek célját a Bevezetésben eképp fogalmazza meg: „A helyesírások (pl. betűk, írásjelek) összevetése kiváló alkalmat kínál európai művelődéstörténeti áramlatok (kulturális, vallási hatások, vándorlások stb.) bemutatására. A helyesírások ilyen szempontú összevetését még nem végezték el, de reményünk szerint ez a kötet sokakat inspirál munkára.” Ebből következik, hogy a kötet művelődéstörténeti és nyelvpolitikai szempontok szolgálatában szerveződött.

Az egyes nyelvek helyesírásának jellemzésére a szerkesztők magyar szerzőket kértek fel. Ez több mint kényelmi szempont: szükségszerűen azzal jár, hogy minden egyes nyelvet bizonyos mértékben a magyarhoz hasonlítva írtak le, még akkor is, ha ez nem volt deklarált eleme a koncepciónak. A szerzők kétségtelenül megfelelően jártasak az általuk leírt nyelvben, ugyanakkor nem biztos, hogy kellő kompetenciával rendelkeznek általában a helyesírás terén. Megfontolandó, hogy nem adott-e volna jobb eredményt, ha egy, kifejezetten a he-

lyesíráshoz, az írástanhoz értő ember dolgozta volna fel az egyes nyelvek megfelelő eredeti szakirodalmát. A könyv magyar olvasóknak készült, és ismeretterjesztő szándékú, ami indokolja a magyar központi komparativitást, továbbá így lehetnek érthetőek a leírások az egyes nyelvek megfelelő szintű ismerete nélkül. Ugyanakkor a magyar helyesírás belső terminológiájának erőltetése nem egyértelműen szerencsés – ez megakadályozta az ellenáramú hasznát: a magyar helyesírás jövője szempontjából tanulságos lett volna az eredeti szabályozások szellemiségének követése.

A szerkesztők a tematikai egységességet közös vázlat megadásával biztosították, amely 12 pontot tartalmazott. Közöttük négy történelmi irányultságú, egy a nyelv rétegződéséhez kapcsolódik, négy a helyesírás jellemzőivel foglalkozik és kettő nyelvpolitikai. Mindez megfelel az alapgondolatnak. Az más kérdés, hogy nem ez az egyetlen szükséges megközelítés. Általában hiányzik a nyelv jellegének és írásának összefüggése, bár több helyen kénytelenül megjelenik a jelen kötetben is, hiszen például, az orosz írás jellemzése nem működhet a morfológia figyelembe vétele nélkül. A „lehetne másképp” azonban meg lehetőséget nyújt a morfológia figyelembe vétele nélkül. A „lehetne másképp” azonban meg lehetőséget nyújt a morfológia figyelembe vétele nélkül. A „lehetne másképp” azonban meg lehetőséget nyújt a morfológia figyelembe vétele nélkül.

Kiindulásként megállapíthatjuk, hogy a mű koncepciója megalapozott, és a kérdőív alkalmas a konzisztens válaszok szervezésére, az más kérdés, hogy a válaszadók – többnyire szerencsére – egyénien értelmezték. A kérdőívet bírálja azonban az a tény, hogy többször előfordul (összesen 13 esetben), hogy a szerző valamelyik kérdésre nem adott választ. Ilyen például, az 5. kérdés (A helyesírás jellege). Már a bevezetés felveti az európai helyesírások jellegének hasonlóságát: „mind betűíró, latin vagy cirill betűs, hangjelölő rendszerek” (10). Ezek után ez a kérdés feleslegesnek bizonyult, és a fegyelmezett válaszadók nem is fordítottak rá 3-4 sornál többet. Ugyanakkor igencsak hiányzik a nyelv jellegének vizsgálata az írásrendszer szempontjából: a nyelvtípusnak (agglutináló, flektáló, izoláló) szükségképpen van szerepe az írás alakulásában.

Végezetül mindenképpen ki kell térni egy fel nem tett, de a cikkek zömében mégis megválasztott kérdésre: a nyelv számítógépes realizálásának helyesírási összefüggéseire. Bár ezek a reagálások többnyire kuriózumokat mutatnak be, és nincs feltétlen konklúziójuk a helyesírás egésze szempontjából, nem szabad azt hinni, hogy ez az összefüggés nem is létezik. A cikkek formális megjelenítése, közlése azt az érzetet kelti, hogy a gyűjtemény idő előtt jelent meg. A kérdőívekre adott válaszok rengeteg fontos információt tartalmaznak, ám úgy tűnik, némi szerkesztői ráfordítással lényegesen hatásosabb összeállítás készülhetett volna az anyagból.

Elsőként is súlyos bírálat illeti magát az összeállítást. A kötet 23 nyelvről tudósít, ezek mindegyike érdekes és indokolt, ám ha a magyart tekintjük az összehasonlítás centrumának, attól különböző távolságot mutatnak. A problémát nem is a benne foglalt nyelvek jelentik, hanem a hiányzók.

Nehezen menthető a görög nyelv kimaradása, különösen azért, mert a görög írást valaha a magyarok tudták olvasni, a görög ábécé ismerete hozzátartozott a magyar kultúrához, és a matematikai jelölések között ma is használatosak a görög betűk. Elméleti és gyakorlati szempontból nagyon tanulságos lett volna az úgymond mesterséges helyesírások (eszperantó, török, azeri, romani) ismertetése.

Úgy gondolom, az összeállítás egyik deklarált szempontját, a környező államokban élő magyarok helyesírási problémáinak feltérképezését megnehezíti a szerb, a horvát és a román nyelv kihagyása. Jellemző, hogy a Kritérium Kiadónál a 70-es években megjelent

magyar helyesírási szabályzatban van egy fejezet, amely a román nevek helyesírásával foglalkozik. A kisebbségben levő magyarság alapvető nyelvi problémája a többségi nyelv hatásának ellensúlyozása. Ez a többségi nyelv valamilyen szintű ismerete nélkül nem megy. Érdekes lett volna a csángó írásbeliségről is szólni – ami kicsit olyan, mint ha magyart írnánk román helyesírással.

A kötetet egyszerűen nem lett volna szabad kiadni a román, a szerb és a horvát nyelv bemutatása nélkül. Ezeket a nyelveket első helyen kellett volna preferálni, és a hiányuk teljesen ötletszerűvé teszi a válogatást.

Nagyon hiányoznak a balti nyelvek. A Bevezetés kiemelt helyen említi a litván nyelvet, mint amelyiknek a legrégebben jelent meg a helyesírási szabályzata. Ezek után a kötetben erről a nyelvről egy szó sincs. Ha már a Baltikumnál tartunk, hiányzik az észti, különösen a rendkívül szófukar finn cikk mellett.

A hiányok felsorolását a török nyelv említésével zárom. Nem köztudott, de a latin betűs török írás a magyarok szempontjából igencsak érdekes. NACIYE GÜNGÖRMÜS munkássága alapján értesülhettünk arról, hogy a latin betűs török írás létrehozásában magyar tudósoknak (név szerint Németh Gyulának) is szerepe volt. A latin ábécét 1928-ban vezették be Törökországban, így meglehetősen friss nyelvtervezési aktus.

Összegezve: a könyv 23 nyelvet ismertet, ezzel szemben 16 hiányzó nyelvet (összesen 17 írást) soroltam fel, és ennek kapcsán nem említettem az oroszországi és a kelta nyelveket. Mindezek alapján megállapítható, hogy a könyv jogos címe Fél Európa helyesírása lenne.

Az egyes cikkekben leírtak tartalmi bírálatához nem rendelkezem megfelelő ismeretekkel, kivéve a magyart és az orosz. Ezért e kettőn kívül csak formális bíráló megjegyzéseim lehetnek, illetve az egyes cikkek informativitását kritizálhatom.

A tartalom értékelése terén is az a következtetésem, hogy a szerkesztők idő előtt hagyták abba a munkát. Általában véve nem rokonszenves az egyes cikkeknek a vázlatot szorosan követő felépítése, amelynek során megjelennek üres pontok is. Ez teljes mértékben a befejezetlenség érzetét kelti. Az egyes cikkeket a könyv szerkesztőinek kellett volna célszerű szerkezetbe foglalni, elfogadva azt a körülményt is, hogy nem lehet és nem is kell egyforma cikkeket írni valamennyi nyelvről.

Így igencsak felületesnek, lapidárisnak tűnik az angol cikk. Alapvető kifogásom, hogy mindössze két nyelvváltozat létezéséről ír, miközben a lokalizált számítástechnikai rendszerek eleve 15 különféle változatot említenek. Természetesen nem biztos, hogy ezek eltérése helyesírási jellegű és lényeges, de e mellett a tény mellett nem lett volna szabad elmenni. Más részről, talán célszerűbb lett volna az angol és az amerikai helyesírást külön cikkben tárgyalni.

Különös hatása van BÁRDOSI VILMOS cikkének a francia nyelvről. A szellemes, igazán olvasnivaló cikk majdnem kizárólag helyesírás-történeti kérdésekkel foglalkozik. Nincs okunk kételkedni BÁRDOSI kompetenciájában, így elfogadhatjuk, hogy a francia helyesírásról nincs más fontos írnivaló.

A könyv szakmai-módszertani referenciája RIHMÉR ZOLTÁN cikke lehetne a latin nyelvről. Kétségtelen, hogy RIHMÉR helyzete sajátos, hiszen a latin többnyire „befejezett” nyelv, más részről a legkedvezőbb nyelvpolitikai helyzetben van, hiszen a római katolikus egyház mintegy monopolizálja az élő latint. RIHMÉR igen arányosan, lényegre törően szervezi a mondanivalóját, és olyan, az írott nyelv jelenét, az új íróeszközök nyelvre gyakorolt lehetséges hatását összegző megállapításokat tesz, melyek messze túlmutatnak a helyesírás

adta kereten. Ezekkel a megállapításokkal érdemes lenne részletesebben foglalkozni, de ez nem fér el a jelen ismertetés keretei között.

A német cikk lényeges szempontot vezet be, a tipográfiáét. Ez a szempont másutt is megjelenik (pl. RIHMER latin és PÁTROVICS lengyel cikkében), de általában kevesen figyelnek oda erre. Van olyan felfogás, amely szerint a tipográfiának nincs köze a helyesíráshoz, de jobb tisztázni, hogy itt alapvetően nem a helyes írásról, hanem általában az írásról van szó, amelynek elidegeníthetetlen része a tipográfia. Ennek szélsőséges példája, hogy bár mindössze két nyelv, az orosz és az ukrán vonatkozásában, a latin betűstől eltérő írás is helyet kap a könyvben.

Az orosz helyesírásról DÉSI EDIT ad tanulságos körképet. Írása mindenképpen összefügg a Moszkvai Fonológiai Iskola fonémafelfogásával, illetve az orosz nyelv hangsúlyozási sajátosságaival, amelynek következtében a fonetikus írás helyenként nagyon bizonytalan, ezért a morfológiai elvnek sokkal nagyobb a szerepe, mint más nyelvek esetében. Fontos az internet hatásával foglalkozó rész, hiszen a másodlagos szóbeliség körülményei között mutatkozik meg az orosz helyesírás nehézsége. A szerző példaként a *krokodilus* (крокодил) szót hozza, amelynek akár négy írásmódja is lehet (az említetten túl крокадил, кракодил, кракадил) azonos ejtéssel. A magam tapasztalata szerint közepesen művel orosz anyanyelvűek teljesen bizonytalanok az olyan idegen szavak írásában, ahol hangsúlytalan helyzetben van *a* vagy *o* betű. Ezek ejtése nem okoz gondot: [ə]. Írásban azonban bizonyára hiperkorrekció révén például gyakran a *симпатичный* alak jelenik meg a szabályos *симпатичный* helyett. Itt szeretném kritikaként megjegyezni, hogy a *родовой* szó fonetikus képét a szerző vitathatóan adta meg, a kiejtési szótárban a /gadə'voj/ szerepel.

A magyar nyelv helyesírásáról a kötet főszerkesztője, BALÁZS GÉZA állított össze gazdag és olvasmányos anyagot. Sok szempontból ez az írás lehetne az egész könyv alapja, minthogy értékelhető mélységükben tárgyalja a kötet kitűzött céljait. Kissé visszásnak is tűnik, hogy a magyar cikk a maga 26 oldalával éppen kétszerre terjedelmesebb, mint a második leghosszabb írás.

Igen részletes és széles a történelmi visszatekintés. Részletes ismertetést kapunk az írásformák mögött álló társadalmi mozgalmakról, ugyanakkor kevesebbet tudunk meg magukról ezekről a formákról. Kétségtelen, hogy a tipográfiai szempont nem vált a magyar helyesírás-elmélet részévé, de volt olyan cikk a könyvben, amely írt a tipográfiai formák váltásának jelentőségéről. Ez a szempont a magánhangzók írásának alakulása terén a leglényegesebb. A mellékjelezés hosszabb folyamat eredményeként érte el a mai formáját: ez a történelmi folyamat lényegében kimarad a cikkből. Ahol hivatkozás történik rá, sajnálatosan az is hibás: például a 130. oldalon található egy idézet FABIÁN PÁLTÓL „Jól mutatja az egyenlenséget, hogy még a hosszú *ő* és *ű* formája tekintetében sem volt egyetértés: széles körben élt ugyanis az *ő*, *ű* mellett az *ó* és *ú* betűforma is”. Nincs a kezemben az idézet forrása, de ott minden bizonnyal az *ő*, *ű* betűk látszottak (vessző a duplapont fölött). Ez ismét csak egy olyan körülmény, amely az elszármazottságra vall, hiszen gondos szerkesztői átolvasás során legalábbis a téves forma mindenképpen szembeötlött volna. Egyébként, ezek a betűk, mint a szerző jelzi, 1820 körül tűntek el a magyar írásgyakorlatból. Ugyanakkor szó sem esik az ábécé fejlődése során használt egyéb betűkről, például az: *ő*, *ű* alakról. A magánhangzók témájánál maradva a gondatlanság jele, hogy az *ö* és az *ü* betűnket a szerző egyedinek állítja (141), holott ezek más nyelvekben (pl. német) is megvannak.

A szabályozástörténet későbbi folyamában nagy hiányérzetet hagy bennem, hogy a szerző a két háború közti időszak kiadványait kizárólag az akadémiai szabályzat lenyomatainak ismer-

tetésére korlátozza, megállapítva, hogy a másodiktól a tizedik kiadásig nem történt változás. Ezzel szemben a birtokomban levő 1922-es első kiadás és 1937-es hatodik kiadás között lényeges strukturális és szövegbeli eltérések vannak. Ugyanakkor szó sem esik a BALASSA JÓZSEF szerkesztette „Az egységes magyar helyesírás szótára és szabályai” című kiadványról, amely a nyomdai helyesírást kívánta szabályozni. Ez a vonal a háború után is folytatódott (Helyesírási és tipográfiai tanácsadó, TIMKÓ GYÖRGY szerkesztésében, 1971-ben), illetve napjainkban is van nyoma: ÉRDI JÚLIA és GARAI PÉTER „Tipográfia és helyesírás 30 nyelvhez” című kiadványában.

A mai szótárak összehasonlítása kapcsán azt a megállapítást olvashatjuk, hogy a helyesírási szabályzat és az Osiris-féle Helyesírás között 50 eltérést mutat ki SZEGI ÁDÁM. Ez a megfogalmazás zavaróan pongyola, ugyanis a SZEGI ÁDÁM által kimutatott 50, illetve feltételezett 200 eltérés nem a szabályzat és az OH., hanem a két kiadvány szójegyzéke között van – az OH. még a szerzők időnkénti ellenvéleménye ellenére is alkalmazkodik a szabályzathoz. Vitatható a jelenlegi AkH. kritikája is. Nem mintha a bírálatok közül akárcsak egy is alaptalan lenne, de ezek nem elvi, hanem realizációs kérdések. Mindazonáltal úgy gondolom, hogy a helyesírási rendszer leírásának nem kell feltétlenül kritikai szándékúnak lennie.

Formális szempontból ismételten a javító átolvasás hiányát kell felvetnem. Csak ennek tudhatók be az olyan, helyesírásiilag nem értelmezett megoldások, mint a 140. oldalon egy táblázat fejlécében az „eredeti forma őrzés” (sic!) felirat, az olyan, szakmailag védhetetlen *bon mot*, amely a 142. oldalon áll: „A magyar ábécében van hang nélküli betű (*ly*) és egy betű nélküli hang (a zárt *e*)”. Hiszen az *ly*-hoz tartozik a magyarban hang, az más kérdés, hogy ugyanezt a hangot többségében másik betű jelöli. Másrésről, a zárt *e* hang jelölésére a magyar ábécé az *e* betűt használja, így a betű nélküli hang megfogalmazás szellemes, de nem igaz.

Súlyos hiba olvasható a 147. oldalon: „A rövidítésekhez, jelekhez a toldalékokat kötőjellel az eredeti kiejtett forma szerint kapcsoljuk (AkH. 280.); *rt.-val* (azaz részvénytársasággal)”. A szerkesztetlenség magából a szövegből is kitűnik, hiszen helyesen *rt.-gal* kellene, hogy itt szerepeljen. (Megjegyzés. Az AkH. az utóbbi formát ajánlja a szójegyzékében, ezzel szemben az OH. az *rt.-vel* alakot.)

A bírálatot a számítógép és a helyesírás viszonyának figyelmen kívül hagyásával szeretném zárni. Bár – helytelenül – a másodlagos írásbeliség hatása nem szerepelt a kiadott vázlatpontok között, több szerző foglalkozott vele. A magyar nyelvet elemző cikk ezt jogosan mellőzte, hiszen a függelékben külön tanulmány található róla BÓDI ZOLTÁN tollából. Észre kell azonban venni, hogy nem ugyanarról van szó. A számítógépes szövegszerkesztők írásellenőrzői több szempontból összefüggenek a felvetett kérdéssel: szükségképpen hatnak az oktatásra, ugyanakkor megtörik a nyomdai helyesírás pozitív hatású hegemoniáját azáltal, hogy a szedő és a nyomdai revizor gyakorlatilag megszűnt mint szakma. A nyomtatott szövegek minősége esetlegessé vált. Ez bizonyos tekintetben vissza is hathat a helyesírára, minthogy a számítógép a szemantikai alapon értelmezhető helyesírási helyzetekkel nem tud mit kezdeni.

A könyv külső kivitele kevés kifogást hagy maga után. A külső borító az Európai Unió színeit idézi, a címkép ízléses, bár kissé dezinformatív: mivel Izland és Skócia felett is megjelenik egy-egy graféma, holott ezek a nyelvek nem szerepelnek a könyvben. A könyvészeti információ korrekt, csak a felelős szerkesztő neve hiányzik az impressumból. A tipográfia korrekt, pontosan követi a nyelvészeti szövegek kváziszabványát. A helyesírás – a felemlegetett eseteket leszámítva – tökéletes.

Összefoglalva: a kezdeményezés irigylésre méltó, és a szervezőmunkát mindenképpen dicséret illeti. Ennek ellenére, úgy vélem, jobb lenne, ha a mű még kézirat lenne, amelyet

– az aránytalanságokat kikerülendő – célszerűen meg lehetne szerkeszteni, végre lehetne hajtani rajta egy alapos korrektúrát, és mód lenne anyanyelvi szakemberek általi lektorálásra.

Két és fél momentumot hiányolok a kötet egésze tekintetében: 1. Sokkal többet kellett volna foglalkozni a szokásos hibákkal. Ez kétarcú dolog: egyrészt az idegen anyanyelvű tanulóknak kell megmutatni a csapdákat, másrészt érdekes az anyanyelvűek által elkövetett hibák bemutatása. 2. Hiányzik a számítógépes írásellenőrző programok ismertetése. Készséggel elismerem, hogy ezek feltárása és elemzése nem feltétlenül a kiválasztott szerzők kompetenciája (bár ki tudja?). Lehet, hogy időszerű lenne egy hasonló áttekintés létrehozni ezen a területen – és ha megszületik, annak konzekvenciáit belevonni a jelen műbe. 3. A fél kifogás a másodlagos írásbeliség, az internet helyesírási vonatkozásait illeti. Azért fél, mert a szerzők egy része foglalkozik ezzel a kérdéssel, annak ellenére, hogy direkt kérdés nem vonatkozott rá. Hiányzik a teljes körkép, még akkor is, ha a közlések nagyon hasonlóak.

Ha a bírálónak egyáltalán lehet ilyesmire joga, én azt kívánom, adódjon lehetőség ennek a műnek a kiegészítésére, befejezésére, folytatására.

KIS ÁDÁM

Régi nyelvtanaink hasonmás köteteinek újabb kiadásáról

1. KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY, *A magyar nyelv magyarázata*. Hungaria Illustrata.

Hasonmás kiadás fordítással. Fordította: C. VLADÁR ZSUZSA. MNyTK. 228/2. sz. Budapest, 2008. 287 lap. – 2. TSÉTSI JÁNOS, *Helyesírási-grammatikai megjegyzések*. Observationes Orthographico-

Grammaticae. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította: C. VLADÁR ZSUZSA. MNyTK. 230. sz.

Budapest, 2009. 46 lap. – 3. KÖVESDI PÁL, *A magyar nyelv alapjai*. Elementa Linguae Hungaricae. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította: C. VLADÁR ZSUZSA. MNyTK. 232. sz. Budapest, 2010. 119 lap

Újabb, XVII. századi, korai magyar grammatikák fordítása és hasonmás kiadásai jelentek meg a Magyar Nyelvtudományi Társaság gondozásában C. VLADÁR ZSUZSA fordításában, KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY nyelvtana, „A magyar nyelv magyarázata”, amely eredetileg 1655-ben látott napvilágot Utrechtben; TSÉTSI JÁNOS munkája „Helyesírási-grammatikai megjegyzések” címen, ez PÁPAI PÁRIZ FERENC Dictionariuma függelékéként az 1708-as löcsei kiadásban; valamint KÖVESDI PÁL grammatikája, „A magyar nyelv alapjai”, ami szintén Lőcsén, 1686-ban jelent meg.

1. KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY, akit elsősorban teológusként, bibliafordítóként és a debreceni kollégium tudós tanáráként őrzött meg az utókor emlékezete, jelentős grammatikai munkásságot tudhat magáénak. Nemcsak magyar nyelvtant, de héber grammatikát és alapfokú angol nyelvkönyvet is írt, ahogy ezt a grammatika fordítójának az előszavából megtudhatjuk.

KOMÁROMI magyar nyelvtana, a „Hungaria Illustrata” kevés figyelmet kapott mindezekig. Noha SZATHIMÁRI ISTVÁN alapvető nyelvtudomány-történeti munkája tájékoztatást ad róla, mégis kevés szakirodalom foglalkozik vele. Korábban csak latinul volt olvasható, de manapság a latintudás fogyatkozni látszik. A Nyelvtudományi Társaság szándékának köszönhetően azonban a könyv már magyarul is kézbe vehető. És igazán figyelemre méltó ez a munka, hiszen a névszóragozási rendszer leírásában, az igék felosztásában, az igerago-

zási paradigmák jellemzésében merőben más módszereket alkalmaz, mint kortársai, elvi megközelítése pedig egyenesen modernnek is mondható.

Vegyünk egy példát a magyar igeről, igeragozásról szóló fejezetből a fenti kijelentés igazolására. A szerző a tárgy különböző fajtáiról (határozatlan, határozott) szól, s ezeket részletezi elméleti szempontból: az igeik „1. vagy egy határozatlan, bizonytalan tárgyra irányulnak, amit a »valamit« szóval mutatunk meg, (...); 2. vagy egy meghatározott és biztos tárgyra irányulnak, amit az »ezt« vagy »azt« szóval jelölünk, (...); 3. vagy egyes számú tárgyra irányulnak, amit a »Te« vagy »Téged« szóval jelölünk, (...); vagy (...) 4. semmilyen tárgyra nem irányulnak, hanem a latin intranszitiv igeinek felelnek meg; (...). A tárggyal nem rendelkező igeiktől eltekintve (...) a tárggyal rendelkezők tárgya vagy határozott, vagy határozatlan. A határozatlan tárgy: »valamit«. A határozott tárgy vagy osztályt jelöl: »ezt« vagy »azt«, vagy egyént jelöl. Ez utóbbi (...) vagy idegen, külső: »téged«, vagy nem idegen és külső, vagyis saját maga.” (243–5). Ez a meghatározás akár még ma is megállhatná a helyét.

Általában is igaz az újból megjelent munkára, hogy KOMÁROMI nem a nyelvi tények leírását tartja elsősorban lényegesnek, hanem annak a kategóriarendszernek a bemutatását, amelybe a nyelvi tények besorolhatók. Így kerülhet sor olyan szóalakoknak a felsorolására, amelyek például az igei alakok megalkotásának a szabályai alapján létrehozhatók (így 70-80 lehetséges igealak egy ige kapcsán), de amelyek a mindennapi nyelvhasználatban valószínűleg abban a korban sohasem fordultak elő.

A nyelv tan felépítése a következő: A szerző ajánlása, a kor elvárásainak megfelelően. – Az olvasónak szánt előszó. – A fejezetek mutatója. – Általános bevezetés a magyar nyelv természetéről és a betűkről. – Első könyv. A névszóról. – Második könyv. Az igeikről. – Harmadik könyv. A partikulákról.

A grammatika Előszavában KOMÁROMI megjelöli munkájának célját: ez a nyelvtanítás, elsősorban az idegen ajkúak számára, mert nyelvünket még „soha egyetlen idegen ajkú sem tudta tökéletesen megtanulni. (...) ha *nak* toldalékot kellene használni, *neket* használnak, *nek* helyett meg *nakot*” (49). Másrészt pedig a könyv célja a magyarok nyelvhasználatának a javítása, vagyis a normaadás, mert „a legtöbben bizony nem tudnak helyesen beszélni magyarul, még a született magyarok sem” (51). Emellett a magyar nyelvet kívánja bemutatni a maga természetében, ezzel dicsőséget szerezve neki. A nyelv bemutatására egy megfelelő, magyarázó szabályrendszert akar létrehozni, amire megítélése szerint nagy szükség van, hiszen „minden magyar férfi és nő ismeri a magyar nyelv használatát, mégis, ha megkérdezed, miért így kell inkább mondani, és nem úgy, akkor csak pislognak, mint béka a kocsonyában” (51).

A szerzői szándékkal ellentétben azonban a nyelvtan tömörsége, az általános nyelvi szabályok leírása, a definíciók megadása, az egyes kategóriák bemutatása, továbbá a szabályok pontokban, sorszámokkal történő megfogalmazása sokkal inkább tudományos igényű grammatikára emlékeztet, mint a mindennapokban is használható nyelvtanító munkára.

KOMÁROMI az Előszóban kitér arra is, hogy a korábbi nyelvtanokkal ellentétben nem a latin nyelvtanirói mintát követi, hanem mivel a héberrel való rokonságot tartja valószínűnek (ezt többek között a magyar rovásírással, illetve a toldalékrendszerünk sajátosságaival látja bizonyítottnak), ezért a héber grammatikaírás mintáját tekinti alapvetőnek. Nyelvünk eredetére vonatkozóan a szerző azt állítja, hogy a magyar a nyelvek babiloni összezavarodásának az idején született, és így nem kérdéses a héberhez való hasonlósága. Nyelvünket mindemellett az ősnelvek egyikének tekinti.

A könyv fejezeteinek mutatója egy valódi, mai értelemben vett tartalomjegyzék.

A Bevezetésben a magyar nyelv természetével, eredetével, tisztaságával (vagyis hogy nem keveredik más nyelvvel, valamint kevés idegen szó található benne) és „atyafiságával” ismerkedhetünk meg. Itt kapnak helyet a betűk, az írásjegyek, illetve a hangok jellemzése is.

A névszóról szóló részben olvashatunk a határozott névelőről, mint a névszó elkülönítő jeléről, a szóképzésről, az alapszavak és a képzett szavak természetéről, a melléknévfokozásról, a többes számról, az összetett szavakról (melyekből a szerző megítélése szerint nincs is sok), a névragozásról, vagyis a névszó esetek szerinti alakulásáról, a magánhangzók változásáról; továbbá a különálló névmásokról, valamint a névszókhoz kapcsolt névmásokról, azaz a toldalékokról, ahogy ma nevezzük, a birtokos személyjelekről.

Az igék fejezete az ige általános fő jellemzőiről szól, az igeragozásról, a gazdag képzési rendszerről, vagyis „a magyar ige bámulatos termékenységről” (ebben a részben találkozhatunk a *ver* ige nyolcvan lehetséges „alakjával”), valamint a ragozás típusairól és az igék jelentés szerinti felosztásáról.

A harmadik könyv a partikulákat mutatja be. Ide sorolja a szerző az úgynevezett határozó partikulákat, vagyis a határozószókat, amelyekről megtudhatjuk, hogy „a dolgok sokfélesége miatt sokfélét jelentenek” (255), valamint fokozhatók szabályosan és szabálytalanul; továbbá jellemzi a kötőszókat, az előjárószókat és az indulatszókat. Az előjárói partikulák vagy a szó elejéhez járulnak, például „névmásokhoz kapcsolódnak, mint *nálam, nálad, nálunk, nálatok*”, vagy a névszók végéhez csatlakoznak, „mint *embernél (...), uramnál (...), uramhoz* stb.” (263).

S ezzel véget is ér a nyelvtan, mondattani részt nem tartalmaz. Ahogy a szerző írja: „a mondattanról és a költészetanról (...) nem szólunk itt, ezeket a gyakorlatra és a használatra bízva, bevégezzük a magyarra tanítást” (265).

A grammatika kétnyelvű kiadását melegen ajánljuk minden érdeklődő figyelmébe. VLADÁR ZSUZSA fordításának köszönhetően így már magyar nyelven is hozzáférhető ez az újabb, igen érdekes s elsősorban elméleti jellegű munka. A megértést és az eligazodást nagyban segíti a fordító előszava, valamint a kötet végén található jegyzetei. A könyvet a forrás-sok jegyzéke és a felhasznált irodalom zárja.

2. A fordítás és a hasonmás kiadás megjelenésének sorrendjében TSÉTSI JÁNOS Orthográfiaja következik, amely 1708-ban PÁPAI PÁRIZ FERENC szótárának függelékeként jelent meg. Helyesírási munkáról lévén szó, a fordító kiemeli, hogy ez a grammatika kiemelkedik a régi nyelvészeti könyvek közül írásmódjának következetességével és hibátlanságával, ebből is látható, hogy a megjelenés előtt a munkát igen gondosan átnézték.

A szerző ebben a munkájában gyakorlatilag a szóelemző írásmód alapelvei mellett foglal állást, hiszen a kiejtési elvvel helyezkedik szembe, amikor ezt írja: „A képzett szavaknak meg kell őrizniük tőszavaik betűit ... Az írásnak nem kell követnie a kiejtést. Mint: Romlottság ...” (27). Ebben – mint ahogy KOROMPAY KLÁRÁNAK a kötethez írt előszavából megtudhatjuk – GELEJI KATONA ISTVÁN „Magyar grammatikatska” című munkájára támaszkodik, amely 1645-ben jelent meg, és voltaképpen lefektette a szóelemző írásmód alapelveit. TSÉTSI közvetlen mestere pedig MISZTÓTFALUSI KIS MIKLÓS, aki tipográfusként ugyancsak az említett alapelv képviselőjeként és terjesztőjeként játszott jelentős szerepet.

A könyvecske felépítése a következő: A rövid szerzői előszót követően megjegyzéseket olvashatunk a helyes magyar írás és szólás módjáról. Ebben kitér a szerző a magyar és a héber nyelv szoros rokonságára, valamint felhívja a figyelmet a magánhangzók kétféle, rövid és hosszú voltára. Hangsúlyozza az ékezetek jelentőségét a szavak megkülönbözteté-

sében, mint például: *hal – hál*. S ezzel tulajdonképpen a hangok közötti oppozíciókra hívja fel a figyelmet a szavak szembeállításakor. Ezután az egyszerű szavakról, majd a képzett szavakról szóló szabályok következnek. Szóba kerülnek itt például a *v-s* és az *sz-es* változatú tövek: *szó – szavat, tó – tavat; eszek – ettem – egyél – enni* (27–29). A toldalékokról is említést tesz a könyv, többek között a felszólító mód jelének változatos megjelenési formái, alakváltozatai is helyet kapnak, továbbá a kétféle igeragozás használatának szabályairól is szól. A képzett szavakat az összetett szavak követik, itt is az első szabály a szóelemző elv szerinti: „Az összetett szavakban meg kell tartani az eredeti rész betűit” (31). Itt szerepelnek a toldalékokkal (mégpedig a birtokos személyjelekkel) kapcsolt névszók. Ezen belül pedig a birtokos és a birtok száma foglalkoztatja leginkább a munka szerzőjét. A kötet végén a beszéd helyes módjáról és a helyes mondat szerkesztéséről szóló szabályok zárják a szabálygyűjteményt.

Ez a háromszáz éves munka korábbi kiadásaiban ma már szinte ismeretlen és nehezen érthető. Így azonban a hasonló kiadás fordítással együtt megteremti a lehetőségét annak, hogy ismét közel kerüljön az olvasókhoz és a szakemberekhez.

3. KÖVESDI PÁL grammatikája, „A magyar nyelv alapjai” a szerző szándéka szerint (is) rövid nyelvtan, elsősorban iskolai használatra, s nem tudományos célra jött létre. A fordító, VLADÁR ZSUZSA bevezetőjében megemlíti, hogy a könyv SZENCZI MOLNÁR ALBERT grammatikája alapján készült, de az említett cél érdekében azt nagymértékben leegyszerűsítette, elhagyta a definíciókat, a példák sokaságát, s többnyire csak rövid és felszínes meghatározásokat ad. A névszókat például így jellemzi: „Az a névszó, amely elé tehető az *ez* mutató névmás, az *az* névelővel” (42). Az ígéről pedig azt írja, hogy az ige az, ami elé személyes névmást lehet tenni: „Az ige az elébe tett *En ...* névmásról ismerszik meg, mint *En olvasok*” (53).

A nyelvtan felépítése a következő: A könyv a hagyományos grammatikák beosztását követve hangtani, alaktani és mondatnyi részből áll. A szerző bevezető szavai után az első fejezet „A betűkről való szabályok” címet viseli, s mintegy másfél oldalnyi, kurta hangtani-helyesírási megjegyzéseket tartalmaz. A második „A névszók ragozásáról” szól, megállapítása szerint „két névragozást lehet elkülöníteni, az elsőben a részeseset *-nak*-ra végződik, a másodikban *-nek*-re” (27). A ragozási példákban a szerző következetes a kiinduló meghatározáshoz (ahhoz, hogy mit nevezünk névszónak), hiszen valamennyi példájában szerepelteti az *ez* mutató névmást és a határozott névelőt. A harmadik fejezet „A toldott szavak ragozásáról” címet kapta, s rögtön a kiinduló mondatban leszögezi, hogy „A toldott szavaknál az *enyém, tied, mienk, tietek, övé ...* birtokos névmások utolsó szótagjai járulnak a névszókhoz” (39). A negyedik „A névmások ragozásáról” tájékoztat, ahol megkülönböztet szabályos és rendhagyó ragozási sorokat. Az ötödik fejezet „Az igék ragozásáról” címet viseli, itt első és második ragozású igékről, valamint határozatlan és határozott ragozásról beszél (ez az utóbbi elnevezés emlékeztet a mai terminológiára). Rendhagyó igék (a *megyek* és a *vagyok*) is helyet kapnak a ragozási fejezet végén. A hatodik fejezetben „Az előjáróról” olvashatunk, aminek meghatározása igen érdekes, miszerint: „Az előjárók a magyarban a névszók után állnak, emiatt toldalékoknak is nevezhetnénk őket, mint *Tedd az asztalra, ...Az ajtó előtt...*” (81).

Ezek után következik „A szintaxisról” szóló rész, amely többnyire rövid, féloldalas fejezeteket tartalmaz (például a főnevek, a főnév és a melléknév, valamint a határozószók egyeztetéséről, továbbá a különféle vonzatokról).

A grammatika sok helyen nagyon leegyszerűsített megfogalmazásokat tartalmaz, a fordító szerint tele van átgondolatlan, zavaros okfejtésekkel, rendszerezéssel és szóhasználatlaltal.

Nem tudományos értéke miatt jelentős, hanem inkább azért, mert élő és provinciális nyelvhasználatot tükröz, és „betekintést ad az iskolamestereknek a magyar nyelv tanításával és magyarázatával vívott napi küzdelmeibe” (18).

BALOGH JUDIT

Bokor József, Nyelviség és magyarság a Muravidéken

Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Lendva, 2009. 182 lap

BOKOR JÓZSEF pályájának jelentős szakaszában a Maribori Egyetemen dolgozott, kezdetben lektorként, majd tanárként, több évig tanszékvezetőként. Oktatói és kutatói tevékenysége magától értetődően vezette a muravidéki magyarok nyelvjárásának, nyelvhasználatának kutatására. A téma dialektológiai, szociolingvisztikai és – ma már ez természetes – a kettő ötvözeteként való megközelítése számos cikk, tanulmány, konferencia-előadás formáját öltötte magára.

A könyv a szerző korábban megjelent írásainak átdolgozott gyűjteménye, amellyel a szakmai közönség számára nehezen hozzáférhető helyeken megjelent munkák is elérhetővé váltak.

A tanulmányok öt, tartalmilag elkülönülő fejezetbe sorolódnak. Az első egység „A magyar nyelv státusa és a magyarság nyelvi helyzete Szlovéniában” cím alatt (9–28) azt a sajátos helyzetet tárgyalja, hogy a jogilag elismert, ilyen szempontból a Kárpát-medencében talán leginkább kedvező helyzetben lévő magyar nyelv (A magyar nyelv státusa, helye, szerepe a Szlovén Köztársaságban, 11–7) használati köre egyre zsugorodik (A magyarság nyelvi helyzete és nyelvválasztása a Muravidéken, 17–22). A magyar nyelvhasználat visszaszorulása kétnyelvűsödéshez vezet. Ennek általános és sajátos, a Muravidékre jellemző kérdéseit „A kétnyelvűsödés néhány kérdése általában és Szlovéniában” című tanulmány tárgyalja (22–8).

A címet tekintve a kétnyelvűség áll a következő nagy egység középpontjában is (A magyar nyelv állapota és állaga a kétnyelvűség körülményei között, 29–74). Egyúttal ebben a legterjedelmesebb részben foglalkozik a nyelvjárás jelenségeivel. „A magyar nyelv nyelvjárásiasága és kontaktusossága Szlovéniában” (31–8) a vizsgált nyelvjárási kisérték típusbeli besorolhatóságát fejtegeti. A szakirodalom tükrében egyes tájszavak változatosságát mutatja be, majd a nyelvi rendszer különböző részeit illető nyelvjárási jelenségeket veszi számba. Az archaikus jelenségek mellett szól a szókészlet újabb, szlovén hatásra bekövetkezett változásairól is. Külön tanulmány foglalkozik a Muravidék nyelvjárásait tárgyaló szakirodalommal (A nyelvjáráskutatás a Muravidéken különös tekintettel a lexikai vizsgálatokra, 39–45). A teljes körűnek tekinthető bibliográfia közlése mellett BOKOR JÓZSEF saját tervezett kutatómunkáját is megemlíti.

A változásvizsgálat a modern dialektológia egyik fontos kutatási szempontja. A kötetben (az előző cikkhez is kapcsolódóan) „A tájszókincsek változása egy család körében a Muravidéken” című tanulmány mintegy 100 fogalom megnevezéseit vizsgálja három nemzedék szóhasználatában (45–52). A nyelvjárásnak a köznyelvhez való közeledése, a kettősnyelvűség és egyúttal az adatközlők nyelvi „viselkedése”, azaz annak a jelentkezése, hogy a nyelvjárás-hoz való viszonyuk már nem magától értetődik, két következő cikk (Adalékok a kisebbségi nyelvjárások életéhez a Muravidéken, 52–6; és Három újabb megfigyelés a Muravidék nyelv-

járásairól és nyelvhasználatáról, 56–60) alapgondolata. A valóságos- és a látszólagosidő-vizsgálatok egyaránt szerepet kaptak a „Diakrón változások, szinkrón változatok a muravidéki magyar nyelvjárásokban” (60–7) című tanulmány megközelítési módjaiban. A dialektológiai blokk utolsó írása a muravidéki nyelvjárások kutatásának időszerű kérdéseit tárgyalja (68–74).

A következő nagy egység a nyelvi attitűd kérdései körül forog (A nyelvi tudat, nyelvi attitűd és a nyelvhasználat a Muravidéken, 75–108). A nyelvi attitűd már korábban is szóba került a kétnyelvűséggel kapcsolatban, itt azonban központi kérdéssé válik négy tanulmányban is. Többség és nemzeti kisebbség kapcsolatrendszerének kérdéseit tágabb keretben fogalmazza meg „A nyelvi tudat és a nyelvhasználat összefüggései a Muravidéken” (77–84) című cikkében. A földrajzi, társadalmi, történelmi háttér vizsgálata után arra a máshonnan – különösen Ausztriában, az Őrvidékkel kapcsolatban – ismert megállapításra jut, hogy a magyar nyelv értékében alacsonyabb rendű az állam nyelvével szemben. Ezt az érzést a második világháború utáni évtizedekben Magyarország gazdasági helyzete, szerepe, sőt külpolitikája jelentősen erősítette. A megállapítás a szerző szerint sem csak Szlovéniára érvényes, hanem az egész egykori Jugoszláviára, ugyanakkor kétségtelen, hogy a mindig is fejlettebb Szlovénia a legutóbbi évtizedekben is vonzóbb maradt a muravidéki magyarok körében Magyarországnál. Az általánosabban, szélesebb keretek között megfogalmazott megállapítások egy faluban észlelhető realizációjáról, a helyi tényezők szerepéről olvashatunk a „Néhány tapasztalat a nyelvi tudat és a nyelvhasználat összefüggéséről a szlovéniai Szentlászlón” (84–8) című írásban.

A nyelvhez, nyelvhasználatához való viszony vizsgálatában BOKOR JÓZSEF megkülönböztet egy tudati és egy akarati mozzanatot. Bár központi kérdésként a magyarságnak a magyar és a szlovén nyelvhez való viszonyát kezeli, de a környezetükben élő szlovénoknak magyar nyelvhez való viszonyát is vizsgálta. Miután ez inkább negatív, a kétnyelvűség inkább csak a magyarok számára fontos – de végül is a környezet kedvezőtlen hozzáállása esetükben is a magyar nyelv helyzetét gyengíti. A másodlagos és harmadlagos szocializáció egyértelműen a szlovén nyelvnek kedvez („A nyelvi attitűdök általános kérdései a kétnyelvű Muravidéken” 89–95). A nyelvi attitűdökkel foglalkozó egység utolsó tanulmánya a Muravidéken használt két nyelv tetszési indexét, és a két nyelv jövőjének megítélését firtatja 300 adatközlőtől lakóhelyük, életkoruk, iskolázottságuk és anyanyelvük tükrében („Egy muravidéki attitűdvizsgálat és néhány tanulsága” 95–108).

Különösen izgalmas „A kétnyelvű oktatás a szlovéniai Muravidéken” (109–36) című nagy egység, hiszen aki nem foglalkozott behatóan a kérdéssel, márpedig legtöbbször ilyenek vagyunk, annak csak felületes és előítéletes fogalmai vannak az oktatásnak erről a formájáról. A „Gondolatok, tapasztalatok, víziók a muravidéki kétnyelvű oktatásról” (111–22) című tanulmány a történelmi háttér felvázolása, a kétnyelvű oktatás kialakulásának ismertetése után igyekszik értékelni, eredményeit és hátrányait megismertetni ennek a sajátos oktatási modellnek. Végül következtetése, hogy ez az oktatási forma fenntartható és fenntartandó, de feltétlenül reformokra szorul. A gondolatmenet a következő tanulmányban („Az anyanyelv dominanciájáért a kétnyelvűségben” 122–8) folytatódik: itt esik szó a szlovéniai kétnyelvű iskoláztatás típusáról, hazai és szlovéniai megítéléséről, továbbá a Szlovéniában folyó kétnyelvű oktatás jogi garanciáiról. A témakört a szlovéniai kétnyelvű tantervek készítésének módszertani kérdései, a tantervek felépítését, problémáit ismertető cikk zárja („Szlovénia új magyar tantervei elé” 128–36).

A kötet záró fejezete „A magyar nyelv jövője, nyelvi tervezés, teendők a Muravidéken” (137–59). Az előző fejezet meglehetősen pesszimista kicsengése után („Úgy érzem, itt

van a nagy lehetőség, az utolsó igazi alkalom a muravidéki magyartanítás színvonalának az emelésére, illetőleg stabilizálására. Gondolom, néhány év tapasztalta fogja majd megmutatni igazán, mit is műveltünk [ti. a kétnyelvű tanterv létrehozásával]. Addigra pedig a Muravidéken – erős a gyanúm – úgysem lesz már anyanyelvű magyaroktatás...” 136) a gondolatmenet egyfajta „muszáj-Herkules”-t idéz. „A magyar nyelv sorsa, jövője, esélyei Szlovéniában” (139–45) című tanulmány a magyar nyelv fennmaradásának feltételét abban látja, hogy életképessége, teljesítőképessége, piaci értéke erősödjék. Ebben az oktatásnak, a médiának és a nyelvművelésnek döntő szerepet kell betöltenie. Mivel a magyar nyelv jogi helyzete Szlovéniában rendezettnek látszik, a korpusztervezésnek jut kiemelt feladat. Erről szól az „Öt tételben a magyar nyelvi tervezésről a Muravidéken” (145–8). A tennivalókból kijut a maribori egyetem magyar tanszékének is. Ezek összegzését olvashatjuk az „Egy kis tanszék a kisebbségért...” című cikkben, ahogy a szerző egyetemi tanárként, tanszékvezetőként látta a munka eredményesebbé tételének módját, lehetőségeit (149–55). – BOKOR JÓZSEF tanulmánygyűjteményének záró cikke KOLLÁTH ANNA „Magyarul a Muravidéken” című könyvének az ismertetője (155–9).

A kötetet SZABÓ JÓZSEFnek, a könyv lektorának méltató írása, a könyv szlovén nyelvű összefoglalása (BERNIAK ELIZABETA fordítása), jegyzetek és gazdag irodalomjegyzék zárja.

BOKOR JÓZSEF könyvét magas szakmai színvonala mellett a közérthető, világos szaknyelv használata jellemzi. További értékelésére SZABÓ JÓZSEF említett írásából idézek: „A tanulmánygyűjtemény átfogja a szlovéniai magyarság kisebbségi helyzetéből adódó kétnyelvűségének teljes problematikáját, mégpedig a muravidéki magyar nyelv státusától a mai állapotán, sajátos nyelvhasználatán, nyelvjárásiasságán, a kétnyelvű oktatás körülményeinek vizsgálatán át a nyelvtervezés és a nyelvmegőrzés problémaköréig. BOKOR JÓZSEF Nyelviség és magyarság a Muravidéken című munkája olyan eredményeket foglal magában, olyan értékeket képvisel, amelyek túlmutatnak a nyelvtudomány keretein, jól hasznosíthatóak például az iskolai oktatásban, a szlovéniai magyarság nyelv- és identitástudatának erősítésében, s ezáltal anyanyelvünk megőrzését is szolgálja” (163).

ZELLIGER ERZSÉBET

A Nyugat stiláris sokszínűsége

A Nyugat születésének 100. évfordulója alkalmából

a 2008. május 28-án Debrecenben tartott tudományos emlékülés anyaga.

Szerk. KIS TAMÁS. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének kiadványai.

Debrecen, 2008. 87. szám. 166 lap

A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézete 2008-ban jubileumi kiadvánnyal köszöntötte a Nyugat folyóirat 100 éves évfordulóját. A Nyugat megújító szellemisége, modernizmusa, etikai és esztétikai integritást valló irodalom-felfogása, az alkotói tehetség szuverenitásának tisztelete és kibontakoztatása ma is példa. Ennek bizonyítása az emlékülésen (2008. május 28.) elhangzott előadások kibővítve összeszerkesztett változata, melyet SZIKSZAINÉ NAGY IRMA gondozott.

A három nagy fejezetre tagoló tanulmánygyűjteményhez „A Nyugat öröksége és továbbélése” címmel SZIKSZAINÉ NAGY IRMA írt bevezető gondolatokat. Mint hangsúlyozza,

„a Nyugat, a XX. századi magyar irodalom legjelentősebb folyóirata, olyan kultúrtörténeti, szellemi folyamat elindítója, ébren tartója volt, amelyre – az 1908-as megindulása óta – mi magyarok úgy tekintünk, mint a reformkor utáni legnagyobb erkölcsi és szellemi megújulásunkra. Hiszen a Nyugat a kulturális vonzereje következtében szellemi, irodalmi műhely, és kiváló művek alkotói fóruma lett” (5).

Az első fejezet az „Átfogó történeti-esztétikai szempontok érvényesítése” címet viseli. KEMÉNY GÁBOR, HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, PETHŐ JÓZSEF, TÁTRAI SZILÁRD és FEHÉR ERZSÉBET dolgozatai modern megközelítésben mutatják be a Nyugat stílusát, az ott folyó stílusvitákat. A Nyugat stílusa – amely nincs és mégis van címmel KEMÉNY GÁBOR tanulmánya határozza meg a kötet alaphangját. A szakirodalom egy része kétségbe vonja, hogy a századfordulónak volt egyáltalán valamiféle korstílusa. Ennek ellenére nyilvánvaló, hogy a Nyugattal valami minőségileg új kezdődött a stilisztikában is. A különbség a verselést tekintve abban érzékelhető, hogy megszűnik a gépies jambus uralma, megnő a szimultán ritmusú, magyarosan és időmértékesen egyaránt ütemezhető versek száma (Füst Milán). Újszerű zeneiséget hoz a magyar szabad vers az addiginál markánsabb rímelés. A szókincs merítési köre kibővül, kezd megszűnni a „költői” és a „nem költői” szavak közötti hagyományos különbségtétel. Az új stílus eredeti szókapcsolatai merészek, különösen jelzős szerkezeteiben jelennek meg a szavak újfajta társításában rejlő lehetőségek (pl. oximoron). A szintaxis zárt mondat szerkezetei fellazulnak, majd felbomlanak: a szecessziós „idegesség” a mondat szerkezetre is rányomja bélyegét. Az alakzatok közül a halmozás válik divatossá (Krúdy). Az újabb költői nyelvet Ady szavával az „életesség” jellemzi. Képi világában a gondolatiság nyelvi érzékletességgel párosul (Ady, Kosztolányi).

Az igazi stílusváltozás a Nyugat költői csapatában csak a háború után az 1920-as évek elejétől-közepétől bontakozik ki. KEMÉNY GÁBOR jogosan állapítja meg, hogy „a Nyugat egy olyan szépirodalmi (és nem csupán szépirodalmi!) stílusnormát teremtett, amely majdnem egy évszázadra meghatározta nyelvi eszményünket és ezzel összefonódott gondolkodási normáinkat” (15).

HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET „Stílusviták a Nyugatban” című tanulmányában a korabeli irodalmi nyelv és stílus kérdéseiről folyó eszmecserét mutatja be a folyóirat első, második és harmadik korszakából. A századforduló értelmisége nyugatra figyelő nyitott befogadó ugyan, de az újítások nyelvi megvalósítását másként, többféleképpen képzei el. „Kosztolányival szölv a *kisvárosi pókháló* és a *nagyvárosi szemét* nem mindenki számára varázsolódott *arannyá*” (18).

A Nyugat első korszakában (1908–1920) Horváth János és Ignótus vitáját kell kiemelni. Külön figyelmet érdemel Ady hozzászólása. Horváth János kritikái éllel jegyzi meg a folyóiratról, hogy „nem érdemli meg addig a Nyugat nevet, míg legalább egy kis stilisztikai kényességet nem követel meg paczuha munkatársaitól” (20). Ignótus reflektálva Horváth János írására, az írók nyelvalkotó jogait védi. Tanulságosak a nyelvi változással kapcsolatos okfejtései, ahol szociolingvisztikai látásmódja külön figyelmet érdemel a mai olvasó szemszögéből. Mint írja, „a nyelvet azok csinálják, akik beszélnek, s úgy csinálják, ahogy mint németül mondják, a szájuk nőtt” (24). Ady Endre Ignótus mellett, de konzervatív álláspontot képviselve szól hozzá a vitához, „Van-e magyar nyelv?” című írásában. Felismeri az új jelenségek között a nagyvárosi nyelv formálódását, de azt is látja, hogy az eldobott magyar nyelvet közös akaratral föl lehet támasztani.

A Nyugat második korszakában (20-as 30-as évek) a nyelvmegtartás, nyelvmegőrzés, nyelvápolás, nyelvébresztés gondolatköre kerül előtérbe. A nyelvben való megmaradás Tri-

non után különösen fontos hangsúlyt kap. A viták ekkor elszigeteltebbek, minthogy a nyelvtudomány önállósulásával e kérdéskörrel az előző korszakhoz képest más fórumokon más mód-szerekkel vitáznak. A Nyugat írásai közül a kor kedvelt műfaja, az esszé emelhető ki, amely a nyelvmegmaradás kérdéseit boncolgatja. Babits stíluskritikai rovata a jó stílus kérdéseit járja körül. Kiemelt vita zajlott Schöppflin Aladár és Kosztolányi között a nyelv és stílus kérdéseiről.

A harmadik korszak (a 30-as évek második fele 1941-ig). E korszakból Babits Mihály, Cs. Szabó László, Illyés Gyula nyelvvédő írásai emelkednek ki. Illyés azt hangsúlyozza, hogy a szavak üres edények, mindenkor azt tölt beléjük, amit akar, de aztán azt is issza ki. A stílus fejlődése az igazság fejlődése. Illyés nyelvbölcséleti megközelítése a nyelvtudomány eredményeire is épít, de lényegében tovább viszi azt a kultikus hozzáállást, amely Ady, Ignó, Kosztolányi felfogásából kirajzolódik.

A vitákból nyomon követhető, hogy a folyóirat első szakasza a nyelvújítás, a második a nyelvtisztítás, a harmadikban mindez folytatódik, de bölcséleti háttére elmélyül. 1941-ben Babits halálával megszűnik a Nyugat. Az alkotói gárda még három évig magyar csillag néven viszi tovább a Nyugat örökségét. A Nyugat öröksége, benne a stílusviták tanulságai – állapítja meg tüzetes elemzése végén a szerző – nemzedékek életművébe épültek be.

Krúdy és a Nyugat kapcsolatáról ír tanulmányában PETHŐ JÓZSEF. Vizsgálatai középpontjában, ahogy a cím is mutatja, „Krúdy stílusának jellemzése és értékelése a Nyugatban” áll. Az író 1910-től kezdődően 20 novellát és tárcát, egy regényt („Aranyidő”), több kritikát, könyvismertetést jelentetett meg a folyóiratban. A korabeli konzervatív kritika a Krúdy-stílus és a „Nyugat-stílus” hasonlóságát emelte ki. Krúdy prózája számos olyan stílusjellemzőt tartalmaz, amelynek első felbukkanása a Nyugathoz köthető. Ezek közül a legfontosabbakat PETHŐ JÓZSEF így határozza meg: „a sajátos egyéni stílus, a »rokontalanság« hangsúlyozása; a mesterek és tanítványok, a »rokonok« keresése, például az összekapcsolás Mikszáthtal, Prousttal; a zeneiség; a stílusirányzathoz sorolás kérdésköre” (33).

Krúdy „mindenkítől nemesen különböző, erős poéta” – véli Ady Endre. Krúdy szellemi rokona Mikszáthnak, olyan magában álló különös, utánozhatatlan volt embernek és írónak egyformán, mint egy Krúdy-regény alakja. A fiatal Krúdy szerepjátszó és szerepkereső önstilizációját nem szabad szellemi környezetéből kiszakítva vizsgálni. A stílusmesterek és tanítványok között Mikszáth prózaművészetével való rokonságát kell megállapítanunk. Szép Ernő szavai szerint Krúdyra a „halk tünemények, alig élő fátyolképek, inkább képzelt, mint hallható zenedarabok” a jellemzők. Krúdy stílusát a gordonkahang metaforával lehetne visszaadni. Krúdy nem sorolható stílusirányzatokhoz, inkább több stílusirányzat együttes hatását lelhetjük fel stílusjegyei között. A szecesszió, a szimbolizmus és az impresszionizmus jegyei külön-külön és egészében is jellemzik írásait. PETHŐ JÓZSEF, aki rég óta biztos kézzel elemzi az író stílusát, aláhúzza, hogy a Nyugat olvasása a Krúdy-kutatás mai továbbviteléhez is fontos forrásokat kínál.

TÁTRAI SZILÁRD dolgozata „A lírikus és az epikus Esti Kornél” címmel egy másik meghatározó írószemélyiség, Kosztolányi stílusába enged betekinteni. A 30-as évek elején keletkezett Kosztolányi-művekre hangsúlyozottan jellemzők az itt tárgyalt nyelviség-, szövegiség- és műfajiség-tematizációk. TÁTRAI SZILÁRD a műnemeket GENETTE nyomán tág műfaji kategóriákként értelmezi, s megközelítésében a funkcionális kognitív szemléletű szövegtipológiák tapasztalati alapú megismeréséből indul ki. A szerző kognitív nyelvészeti alapon tekint a műnemekre, s az epika és a dráma jellemzőjét a narratív megértés ún. propozicionális jellegében emeli ki a líra procedurális megértésével szemben. A propozicionális megértés két alapvető módja a narratív és az argumentatív megértés. A líra az elemibb,

egyszerűbb procedurális megértéssel áll összefüggésben. Az alakzatok Kosztolányi költészetében különösen az aposztrophé, a fiktív diskurzus nevezhető tipikusnak. Ezek az „Esti Kornél éneké”-ben az „Esti Kornél rímei”-ben, az „Esti Kornél újabb versei”-ben kísérhetők figyelemmel. Az aposztrophéval együtt járó felszólítás gyakori alkalmazása a cselekvésre ösztönzést vonja maga után. A lírai diskurzusokkal együtt járó transzcendáló jelentésképzés a jellegadó tulajdonsága a propozicionális megértéssel jellemezhető epikával és drámával. Az aposztrophikus diskurzus – emeli ki a mély elméleti alapozottságú elemzés – nekünk befogadónak is lehetőséget nyújt a transzcendáló jelentésképzésre.

FEHÉR ERZSÉBET „A Nyugat-hagyomány ellenfényben (1945–1950)” címmel a háború utáni új hatalom Nyugat-ellenes ideológusainak vitáját és azok tevékenységét mutatja be, akik egzisztenciális kockázatot vállalva küzdöttek a Nyugat-örökség értékeinek átmentéséért és megőrzéséért az utókor számára. A Nyugat-örökség a kor ideológusai számára a legnagyobb akadályt jelentette az „irányított művészet” programjának megvalósítása előtt. Vádak, gyanúsítások és torzítások útján ment végbe a Nyugat szellemiségének ún. marxista revíziója. Az uralkodó rendszer vezető ideológusa Lukács György volt, aki a Nyugat által képviselt modern irányzatok helyett a művészet politikai irányításának eszközeként tekintett az irodalom funkcióira. Később a 60–70-es évek stílusvitája képes csak felszámolni a háború utáni öt esztendő irodalompolitikai hatásait. Lukács György és Révai József képviselte ideológia a meggyőzés és a nyers támadás hangnemei között váltogatta eszközeit. Támadták Babitsot „indirekt líraisága” miatt, az „izolált Én” idegenségérzetét is bűnéül hozva fel. Babits ellensúlyozásaként Ady forradalmiságát hangsúlyozták. Lukács a költészet ún. forradalmi vonulatának két pillérét Petőfiben és Adyban látta. A polarizáló értékelés, a dogmatikus irodalomszemlélet, az irodalomtörténet más alakjait is pozitív és negatív pólusokra helyezte el. Ostváth Ernő 1945-ben megjelent összes írása adott alkalmat Lukácsnak arra, hogy az „Osváth-legendát” célba véve elmarasztalja a Nyugatot. A Nyugat másik nagy költője, Kosztolányi marxista megítélése a háborús felelősség kérdését is felveti az 1919 utáni szerepvállalására utalva. Ellene fordították nyelvörző harcoságát, formaművészetét, amit öncélú játéknak állítottak be. Kosztolányi ürügyén a Nyugat-örökségre mértek súlyos csapást. Ezek az eszmeifuttatások hosszú időre meghatározták a magyar irodalomtörténet és az iskolai irodalomoktatás korabeli alapvetéseit. A Nyugatot ebben az összefüggésben az aktuális ideológia számára a filozófiai kultúra hiánya, az önkéntes szubjektívizmus, és a formalisztikus felfogás jellemezte. A Nyugat megjelenésének 70. évfordulójára rendezett tanácskozás hozta csak meg a folyóirat korszakos jelentőségének elismerését. FEHÉR ERZSÉBET dolgozata a kordokumentáción túl azoknak állít jeles emléket, akik a Nyugat-örökség értékeinek mérceként való újbóli felemeléséért a 70-es években jelentős irodalmi, szellemi tevékenységet fejtettek ki.

A kötet második fejezete sokoldalú elemzéseket kínál a Nyugat indulásáról és képviselőiről. Az első csoportban BENCZE LÓRÁNT, R. MOLNÁR EMMA és EÖRY VILMA gondolatébresztő dolgozatai érdemelnek figyelmet.

BENCZE LÓRÁNT „A hatalom, a művészet és a tudomány retorikája a Nyugat első számaiban” címmel arra keresi a választ, alakította-e a Nyugat a történelmet, vagy csak tükrözte korát. A Nyugat által az olvasó elé tárt kép összetett művelődési teljesség vagy részhalmaz? A kérdések megválaszolása monográfia terjedelmű, ezért a szerző csak az első számok írásainak elemzésére szorítkozik. Ignotus dolgozatának hátterében a darwinizmus és a belőle fakadó szociáldarwinizmus bukkan fel – állapítja meg a szerző. Napjainkban ez

azért érdemel figyelmet, mert a globalizáció ökológiájának alapkérdései megegyeznek Ignotus kérdéseivel: fennmarad-e a kicsi (nemzet, nép, nyelv), és miért. A kulturális különbségek mint konfliktusok szemiotikai jellemzői is fontosak. Ignotus cikkének szociokulturális, politikai és gazdasági környezete arra is választ vár, mennyire hatékony és meggyőző a hatalom megszerzése és fennmaradása a beszédben. BENCZE LŐRÁNT elemzésében a mai olvasó számára is aktuális erővel vetődik fel Ignotus írása kapcsán a kulturális nyelvi fölény, a kulturális relativizmus, az eltérő szemiotikai világ, a szociokulturális minták, a másfajta kultúra megítélése, az adott világrendszerbeli pozíció kérdése. Ignotus cikke arra a végkövetkeztetésre jut, hogy kultúradominanciájuk van a kicsiknek „tudásban, szépségben és munkában”, azaz a tudományban, művészetben és a gazdasági életben. A meggyőzés eszköze a hatalom megszerzéséhez a nyelv, a szó, éppen ezért indokolt, hogy a szövegtannál ősbib, azaz a retorikai megközelítés is figyelmet érdemeljen (vö. 65).

R. MOLNÁR EMMA „Az »ÉN« nyelvi megjelenési formái Ady Endre korai verseiben” címmel a Nyugat első generációjának legmarkánsabb költőegénisége, Ady Endre útkereséséről, s abban az „én” szerepének fejlődéséről és kiteljesedéséről szól. Vizsgálja az új versek „én”-motívumát, amely a szimbolistákra kiemelten jellemző. Sorra veszi az egyes szám első személyben, a harmadik személyben önmagáról írt, és a többes szám első személyben megjelenő költői „én” reprezentációit. Olyan versek tartoznak ide a legismertebbek közül, mint a „Búgnak a tárnák”, a „Lelkek a pályván”, „A Tisza-parton”, „A Hortobágy poétája”, a „Harc a Nagyúrral”, az „Új vizeken járok” stb. Jóllehet Ady költészetének kibontakozását a későbbi korszakok hozták meg, de a szerző meggyőzően mutatja fel az első verseskötetben megjelenő „én”-motívumok alapján, hogy a témák és formák újszerű megvalósítására Ady már ekkor készen állt (vö. 75).

ÖÖRY VILMA „A Balázs Béla-féle szimbolizmus a Nyugat első korszakában” című dolgozata irodalomtörténeti és -elméleti keretben világítja meg a Balázs Béla-életmű Nyugathoz kapcsolódó korszakát (1908–1911). Balázs Béla – akinek 2009-ben emlékezzünk születésének 125. évfordulójára – a Nyugat megjelenésétől kezdve 1919 tavaszáig összesen 64 írást publikált a folyóiratban. Értekezései írásainak csaknem felét teszik ki, de megjelentek versei, novellái, regényrészlete és színdarabjai is. Balázs Béla világlátását és szemléletét elemelve a szerző megállapítja, hogy Balázs „filozófiai hajlamában és programalkotó szándékában elsősorban Lukács Györgyhoz, valamint Fülep Lajoshoz kötődött” (78). Egyszerre állt a Nyugattól jobbra és balra is, ezekben az években erősödött meg kapcsolata Kodálllyal, s ismerkedett meg Bartók Bélával. Az önmagát kereső alkotó a szimbolizmus hatását sem tudta kikerülni. Kodály és Bartók kapcsán a népi kultúra is hatott rá, de műveiben nem ez, hanem egy általánosabb, univerzálisabb, ősi indíttatás sejlik fel. „A kékszakállú herceg vára”, amely Bartók zenéjével lett igazán ismertté, felmutatta a zenével való kapcsolódását is.

Balázs Béla mesemondó tehetség volt, rögtönözte a meséket, nem pedig megalkotta. A mese Balázs irodalomesztétikájának ideális megvalósulási terepe. A mese szimbolista jelentésstruktúrája Balázs Bélánál az elbeszélői nézőpont s a mese történetiségében kirajzolódó önmegfogalmazás szintjén érhető tetten. Metaforáinak világa s azok intenzív értelemtulajdonító mechanizmusa a szimbolikus jelentésrétegek feltárását is lehetővé teszi. A Balázs Béla által megalkotott művek belesimulnak a Nyugat korai időszakának útkereséseibe. A szerző tüzetes elemzéssel támasztja alá, hogy a filmművészetéről ismert Balázs Béla írói munkásságát tekintve a megkésett magyar szimbolizmus értelmezési keretébe illik.

A dolgozatok másik csokra a Nyugat szerzőiről szól, stilisztikai esettanulmányokat sorakoztat fel.

BÜKY LÁSZLÓ „Szerkezetrend költői szövegművekben” címmel az aranymetszés szabályainak versbeli érvényesülését járja körül. A Fibonacci-sor pontjain található rémák a szövegszerkezet fontos pontjai. A téma-réma felépítés megfelel a szövegtéma kifejtésének, a szövegtéma szavaira épülve alakul a szövegegész (vö. 90). Példának Weöres Sándor „Rongyszőnyeg”-ének verseit említi, majd Karinthy Frigyes és Füst Milánnak a Nyugatban megjelent „Habok a köd alatt” című versének téma-réma elemzésére. Rámutat e versek szerkezeti arányaira, szövegszervező kulcspozícióira. Kitűnik, hogy a lírai cselekmény szinte a formális logika alapján is felvázolható, s váltópontjai megegyeznek az aranymetszés arányszámaival. Az aranymetszés szabálya tehát nem csak a természetben, s különböző művészeti ágakban – az építészetben, zenében, képzőművészetben stb. – érvényesül, hanem az irodalmi, s ezen belül a vizsgált lírai művek szövegszerkezetében is.

DOMONKOSI ÁGNES a férfi-nő viszonylat nyelvi megjelenítését vizsgálja Móricz Zsigmond „A szerelmes levél” című kisregényében. A férfi-nő viszony a móriczi szövegvilág egyik legmeghatározóbb, sokrétű megmutatkozása, ellentmondásai legtöbb írásában megtalálhatók. „A szerelmes levél” című kisregényt a Nyugat is méltatta. Móricz a férfi-nő viszony ábrázolásában már itt finom keverékét adja a nagy műveiben fellelhető nyelvi megoldásoknak, bár azok tragikuma helyett e korai műben ironikusan könnyed stílust alkalmaz (vö. 103). A párbeszéd és a szabad függő beszéd Móricznál igen gyakran maga a szabad függő gondolat. A párbeszédformálás technikája az élőbeszéd tiszteletét, annak visszaadására való törekvést reprezentálja. A dialógusok indítása és lezárása, a rövid, tömör, egymondatos fordulók legtöbbször a kapcsolat fenntartásának jelzései. A férfi és a nő belső monológjai nem érnek össze valódi párbeszéddé. „A beszéd és a hallgatás – a mindig belső beszéddel járó hallgatás –, azaz a külső és a belső beszéd ellentéte mint szövegszervező elv már a kisregény nyitó jelenetében megjelenik” (108). A szerző sokoldalúan elemzi a retorikai stilisztikai alakzatokat, a hangcserélő immutációs szóferdítéseket és szójátékokat, amelyek a nő és a férfi beszédmodorát jellemzik. A férfi-nő viszony anya-gyermek viszonyként való konceptualizációja is kimutatható a szövegből. A nőhöz kapcsolódó fogalmi séma problematikussága abban rejlik, hogy a férfi a nőt egyrészt szentnek látja, anyának, akit tisztelni kell, másrészt szolgálónak, sőt rabszolgának, aki köteles a férjére istenként felnézni (vö. 110). „A szerelmes levél” című kisregény házasságképe Móricznál itt ironikus, az elbeszélő e stílus révén tud távolságot tartani az elbeszéltekről. A móriczi kisregény nyelvi „keverésében” a párbeszéd és a szabad függő beszéd összjátéka, az egymásnak ellentmondó nő- és házasságfogalmak küzdelme, a szexualitás jelenléte és körülírásos ábrázolása a későbbi nagy epikus művekre előremutatóan követhető nyomon (vö. 113).

JENEI TERÉZ dolgozatában „Babits irodalomszemléletének változásáról” ír az esszéportrék stílusának tükrében. Az esszék javarészt a Nyugatban láttak napvilágot. Tematikailag két csoportjuk különíthető el. Az egyik egy jelentős filozófus vagy irodalmár portréját rajzolja meg, a másik teoretikus, irodalompolitikai vagy esztétikai kérdésekre keres választ. „Mindkét esszé-csoportra jellemző, hogy gyakran egyszerű recenzióból széleseknek portrévá vagy bölcseleti-etikai elemzéssé” (115). Babits esszéjét a vallomásos lírai szubjektum egyeduralma jellemzi, állapítja meg Németh Lászlóval egyetértésben JENEI TERÉZ. Babits pályájának elején immanensebb, homogénebb esszéportrék születnek, amelyek témaválasztásában a cél az önmeghatározás, a saját irodalomtörténeti pozíció kijelölése. Az esszék stílusában az értekező próza és a költői próza stílusjegyeinek keveredése mutatható ki. Babits iskolázott retorikussággal, retorikai alakzatokkal gazdagítja esszéjét. A líraiság a mondat- és szövegszerkesztésben is fellelhető.

Babits pályáján az első világháború után szemléletváltást tapasztalunk. Magatartására az elzárkózás jellemző. Ez az esszékre is rányomja bélyegét. A korábbi portrékon a 20-as évek elejétől a korelemző ítélkező magatartás kerekedik felül. Mindez a stílus átalakulását is maga után vonta. Az esszék tovább metaforizálódnak, nem ritka az allegóriák alkalmazása. A stílus sokszor nyugtalan, gyakori a stílusalakzatok közül az erős érzelmi intenzitást tükröző felkiáltás, a fokozás, az interrogáció, a dubitáció stb. Babits portréesszéinek stílusa a lírikus alkatot tükrözi. A 20-as évek után a próféta szerepvállalása patetikusabbá, nyugtalanabbá teszi nyelvezetét. Mindezekről JENEI TERÉZ meggyőzően érvel Babits magyar és világirodalmi portréinak (Petőfi, Arany, Vörösmarty, Dante, Meredith és mások) tüzetes elemzése alapján.

KORNYÁNE SZOBOSZLAY ÁGNES tanulmánya Németh László indulását taglalja a Nyugatban. „Író is úgy lettem, hogy Szilasbalhás kiszólt belőlem” – idézi a címben a szerző Németh László önvallomását. Németh László a Nyugat novellapályázatán 1925-ben a „Horváthné meghal” című elbeszéléssel első helyet ért el, jöllehet ezt a tényt a Petőfi Irodalmi Múzeumban a Nyugat 100 éves évfordulójára rendezett kiállítása sehol sem említi – szögezi le sajnálattal a dolgozatíró. Németh László ugyanakkor a tanulmányokra kiírt pályázaton is részt vett. A novellapályázat sikere ellenére az író és a Nyugat kapcsolata nem volt felhőtlen. Legnagyobb számban tanulmányai jelentek meg a Kritika rovatban.

A regények és drámák figurái között Németh Lászlónál sokszor visszatérnek a mezőföldi szülőföld vonásai, az ottani nyelvjárás sajátosságai. Az első novella hangtani és alaktani nyelvjárásiassága a szereplők egyenes beszédében, az ígék, a főnevek, a hangalakok formájában lelhető fel, s a nyelvjárásiasság-jelleg sokszor az írásképpen is megjelenik. Használatukkal kizárólag a beszéltetésben találkozunk, a narrációból ezek hiányoznak. Jellegzetes az idézés módja és az idéző mondatok természete is e korai novellában. SZOBOSZLAY ÁGNES korábbi dolgozataiban sokoldalúan megvizsgálta Németh László regényszövegeiben is – a „Gyász”, az „Ilszony”, az „Irgalom” alapján – a bekezdések számát. A Németh László-i bekezdésszerkezeteket Móricz „Kerek Ferkó” című regényének egy részletével vetette össze.

Németh Lászlónál az íróra jellemző módon alakul az egyenes beszéddel indított új bekezdés jelzése. Az egyenes beszéd novellában betöltött szerepéről s a hozzá kapcsolódó tartalmi kérdésekről tüzetes képet kapunk az elemzésben. Az „Irgalom” két kötetének idézeteit állítja szembe a „Horváthné meghal” hasonló szerkezeteivel. Több változatot különít el aszerint, hogy az idéző mondat milyen szerkezeti viszonyban van az idézettel. Az idéző mondat vagy elmarad, vagy megelőzi, vagy követi az idézetet, illetve beékelődik az idézet belsejébe. Olykor jelbeszéd helyettesíti a megszólalást, vagy csak utalás van a megszólalásra. Előfordul, hogy az író a narrációban minősíti a beszédet, s annak mögöttes tartalmára utal. Az idéző mondat a beszélés tényére vonatkozik, a beszédet kísérő körülményre, vagy körülírja a megszólalás tényét. Ezeknek aránya mennyiségileg is jellemzi Németh László korai stílusát.

A későbbi nyelvi-stiláris eszközök, a jellemző alakzatok már ebben a novellában is feltűnnek. Ilyenek az információk sűrítése, a hasonlatok, metaforák, a megszemélyesítések, a tárgyiasítás mint a szemléletesség eszköze, a színekdoché, a vízió és a látomás. A „Horváthné meghal” fontos stílusesezközei Németh László későbbi munkáira is jellemzőek. A „Horváthné meghal” olyan elbeszélés, amely a Németh Lászlói életmű „gyökértáján” már „mutatja a későbbi törzs sűrű ágazatát, a korona megkapó gazdagságát” (135).

PORKOLÁB JUDIT és BODA ISTVÁN KÁROLY szerzőpáros „Egy látomás jelentésrétegei” címmel Füst Milán „A névtelen iszik” című vers szövegvilágát elemzi. A műértelmezés folyamatának sajátos kognitív modelljét mutatják be az írói szókincstárat felölelő konkor-

danciaszótár szövegmetaszeteinek segítségével. Az elemzett vers egyes kulcsszavaihoz a költő más műveiből konkordanciakereső programmal olyan szövegrészeket gyűjtöttek, amelyekben a kulcsszavak majdnem azonos jelentésekben fordulnak elő, ezeket a jelentésvariánsokat sikeresen tudják „beemelni” az értelmezett Füst Milán-versbe. „A névtelen iszik” című vers a Nyugatban 1932-ben jelent meg. A vers szövegvilágában az ősi mítosz- és látómasteremelés attitűdje meghatározó, mint Füst Milán egész költészetében is. A lírai alany megosztottsága jellemzi a vers nyelvezetét. A kiválasztott vers egyes pontjain más Füst Milán-versek részleteit illeszthetjük be, s így egy hiperszöveget kapunk, amely a teljes életmű költői szó-készletének kölcsönhatását tárja elénk. A szerző a szókincs szubjektív motívumait a *csend*, az *ablak*, a *végtelen* metaforáit emeli ki többek között ezzel a módszerrel. A szerzőpáros dolgozata értékes adalékul szolgál Füst Milán kevésbé tisztázott életművének elemzéséhez.

V. RAISZ RÓZSA „Közléstípusok és stílusirány egy Kaffka-elbeszélésben (Polixéna tant)” című dolgozatában Kaffka Margitnak egy olyan elbeszélését választja tárgyául, amely a Nyugat kiadásában megjelent „Csonka regény és novellák” című kötet egyik darabja. A novella én-elbeszélés. Különböző kommunikációs helyzetekben figyelhető meg benne az elbeszélői nézőpont. Az én lehet egy elbeszélő szereplő, állhat más névvel vagy harmadik személyű személyes névmással. Az elsődleges elbeszélő ritkán lép ki a novella teréből és idejéből. Itt azonban a főszereplő a másodlagos elbeszélő. A két elbeszélő szövegének stílusa között stíláris ellentét feszül. A mondat szerkezeti és alakzati elemzés során a szerző pontos elemzésre alapozva mutat rá, hogy a Nyugat első korszakában Kaffka Margit került legközelebb a szecesszióhoz. Fokozott stílusbeli összetettség, nagymértékű egyediség jellemzi a nyelvezetét, mondataiban egymásba fonódnak a konkrét és szimbolikus metaforikus értelmezés lehetőségei.

SIKOSZAINÉ NAGY IRMA kötetzáró dolgozata „Tóth Árpád impresszionizmusáról” ad meggyőző képet. A Nyugathoz kapcsolódó irányzatok közül az impresszionizmus a kor modernségének megtestesítője volt. A „Körúti hajnal” című versben a dolgozatíró sorra veszi a Tóth Árpád-i impresszionizmus jellemző vonásait, az irányzati és egyéni stílusjegyeket. Elemzése a festészeti és irodalmi impresszionizmus sokoldalú összetételén alapul: A vers témája a fény születése és folyamatos változása napkeltekor. A fény születésének fázisait a pillanatot folyamatként megragadva érzékelteti a költemény. A hangulatiság a szenzualitás kiegészítőjeként gazdagítja a szövegértelmezést. A pillanat rögzítése statikus-ságot sugall. A hangulati alapú metaforákban minden átlékelül. A fénytel teli táj festői képbe illően mégis szinte mozdulatlan. Az impresszionizmusra jellemző zeneiség több forrásból táplálkozik: az alliteráció, a hosszú mássalhangzók gyakorisága, a jambikus lejtés, a számos soráthajlás sodró lendületet kölcsönöz a szövegnek. „A különböző érzékszervekre ható ingerek keltett érzetek összképzete egységes képet teremt a szubjektum egyéni érzékelésében, szubjektív látásmódjában” (165) – állapítja meg a szerző Tóth Árpád versét a funkcionális stilisztika eszközeivel elemezve.

A Debreceni Egyetemen 2008-ban a Nyugat értékeit és örökségét vette számba ünnepi megemlékezésén. Az elhangzott előadásokra épülő jelen tanulmánykötet ékesen bizonyítja, hogy a szövegben megélt és megértett életművek kapcsán a magyar nyelvészeti tudományosság nagy figyelemmel fordul a XX. század elejét meghatározó folyóirat története és hagyományai felé. A nyelvészeti, stilisztikai kutatások eredményei az irodalomtudománnyal együtt teszik teljessé a magyar kultúratörténet – értékeiben ma is követendő példát teremtő – Nyugathoz kapcsolható korszakának megismerését.

CS. JÓNÁS ERZSÉBET

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Megemlékezés Telekiné Nagy Ilonáról
(1933–2010)

Idén távozott el közülünk a tanárként és nyelvészként közismert Telekiné Nagy Ilona, aki 1933. december 27-én született Terbeléden (Trebeľovce, Losonci járás, Szlovákia). Komáromban érettségizett, Pozsonyban szerzett tanári oklevelet. Füleken, Ghymesen és Nyitrán tanított (itt előbb gimnáziumi, majd főiskolai tanár volt). Kutatói érdeklődése főleg a névtan területére összpontosult, szaktanulmányok, monográfiák, főiskolai és középiskolai tankönyvek (társ)szerzője. Oktatói és tudományos tevékenysége mellett fontosnak tartotta a szlovákiai magyar tudományos szervezetek létrehozását is, s így vette ki részét a Szlovákiai Magyarok Anyanyelvi Társaságának megalapításában. Nyelvészeti tevékenységéért a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól 1992-ben Csűry Bálint-emlékérmert kapott. 2000-től a Magyar Professzorok Világtanácsának szlovákiai rezidense volt.

Telekiné Nagy Ilona a (mai) Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén nyelvészeti tantárgyakat (elsősorban leíró nyelvtani tanegységeket, többnyire fonetikát és mondattant, illetőleg onomasztikát) oktatott 33 éven keresztül, 1968-tól 2001-ig, nyugdíjba vonulásáig. 1996 és 2001 között a nyitrai magyar tanszék vezetője volt. A nyitrai egyetem tanáraként, az itt eltöltött majdnem négy évtized alatt számos magyar és tanítói szakos pedagógust készített fel e felelősségteljes hivatásra. Nem túlzás azt állítani, hogy talán minden szlovákiai magyar alap- és középiskolában volt és van olyan pedagógus, aki Teleki tanárnő vezetése alatt sajátította el a nyelvészeti ismereteket.

A nyitrai magyar szakos hallgatók számára egyetemi jegyzeteket írt (Fonetika, 1999), illetve társszerzőjük volt (Magyar nyelv, 1991; Kommunikáció – nyelv – grammatika, 1995; Nyelvtani gyakorlatok, 2001). Lexikográfiai munkálatokban is részt vett, az 1999-ben Nyitrán kiadott Magyar–szlovák és szlovák–magyar nyelvészeti terminológiai szótár társszerzője volt. A szlovákiai alap- és középiskolások részére magyar nyelv és irodalom tankönyvek, módszertani kézikönyvek megírásában társszerzőként vett részt.

Fő kutatási területe a toponímia volt, tudományos fokozatait (1979: Nyelvjárási jelenségek a Galántai járás földrajzi neveiben. Bölcsészdoktori disszertáció. Károly Egyetem, Prága; 1984: A Galántai járás földrajzi neveinek típusai. Kandidátusi értekezés. Comenius Egyetem, Pozsony; 1994: Charakteristické zjavy zemepisných názvov 'A földrajzi nevek jellemző sajátosságai'. Docensi habilitáció. Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra) is ebből a témakörből szerezte. A nyitrai magyar tanszéken az 1960-as évektől irányította (férjével, Teleki Tiborral együtt) a helynevek gyűjtését Szlovákia magyarlakta területén. Vezetésével számos (több mint száz) földrajzi nevekkal foglalkozó szakdolgozat született. Hallgatóival több száz település helynévanyagát gyűjtette össze. „Kutatómunka a Konstantin Egyetem Hungarisztika Tanszékén” (in: Ezredforduló. A tudomány jelene és jövője a kisebbségben élő közösségek életében című konferencia előadásai. Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 2001. 230–2) című cikkében megemlíti, hogy a szlovákiai magyarlakta terület kétharmad részének helynévanyagát a nyitrai hallgatók segítségével felgyűjtötték.

Egyik tanítványával, HORVÁTH ILDIKÓval közösen jelentette meg a „Csilizköz földrajzi nevei” (Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 2000) című kiadványt. A szerzőpáros a helyne-

vekkal kapcsolatos elméleti kérdések után a Csallóközben található tájat jellemzi, s a tájegységbe tartozó hét község (Balony, Csiliznyárad, Csilizpatas, Csilizradvány, Kulcsod, Medve, Szap) történeti és jelenlegi helynévállományát ismerteti. A kiadvány Csilizköz minden régi vízének, dűlőjének hajdani és jelenlegi népi, illetve hivatalos nevét tartalmazza. A névváltozás dinamikáját a XIX–XX. századi kataszteri térképek és telekkönyvek, valamint a helyszíni, élőszavas gyűjtés névanyaga is mutatja.

Telekiné Nagy Ilona a bel- és külterületi helynevek összegyűjtését és feldolgozását egyéb településeken, például Kolonban (Az Arany A. László által vizsgált jelenségek Kolon földrajzi neveiben. In: Emlékkönyv Arany A. László tiszteletére. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2007. 481–4; Kolon helynevei a múlt században. In: Kolon egyháztörténeti, néprajzi és nyelvi jellegzetességei. Anyanyelvi Füzetek 5. Kiadja a Szlovákiai Magyarok Anyanyelvi Társasága és a Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Hungarisztika Tanszéke, Nyitra, 1998. 39–43) és Terbeléden (Terbeléd földrajzi nevei. Szlovákiai Magyarok Anyanyelvi Társasága – Nyitrai Pedagógiai Főiskola Hungarisztika Tanszéke, Nyitra, 1994) is elvégezte.

A nyelvföldrajz és a névtan kapcsolatát vizsgálta „Izoglosszák a Galántai járás földrajzi neveiben” (in: III. Dialektológiai Szimpozion. Szombathely, 1998. 83–93) című tanulmányában, melyben a Galántai járás helyneveiben előforduló hangtani jelenségek izoglosszáival foglalkozott, és kísérletet tett a vizsgált földrajzi nevek nyelvföldrajzi megoszlásának ábrázolására. A Galántai járás vízneveiről az 1992-ben Nyitrán megrendezett 5. Élőnyelvi Konferencián értekezett (in: Hungarológia 3. Nemzetközi Hungarológiai Központ, Bp., 1993. 299–303).

A „Nyelvi és nyelven kívüli változások hatásai a földrajzinév-állományban” (in: Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében. MTA Nyelvtudományi Intézete, Bp., 2000. 213–20) című tanulmányában Szlovákia magyarlakta területéről származó példák segítségével azt bizonyította, hogy a földrajzi névanyag alakulásában fontos szerepet játszottak az interetnikus kapcsolatok is. A magyar–szlovák kétnyelvű környezet tulajdonnevekre gyakorolt hatásával, a kontaktusjelenségekkel „Névadási szokások megváltozott nyelvi környezetben” (in: Hetedik országos alkalmazott nyelvészeti konferencia. I. kötet, Külkereskedelmi Főiskola, Bp., 1997. 217–20) és „Kétnyelvűség a földrajzi nevekben” (in: „Ludia ľudom bez hraníc“. Zborník referátov medzinárodnej konferencie, Helsinské obč. združenie na Slovensku, Nitra, 2000. 140–5) című cikkében foglalkozik.

„Földrajzinév-gyűjtésünk feladatai a 3. évezred kezdetén” (in: Jövőkép. Selye János Kollégium, Komárom, 2001. 24–30) című tanulmányában a szlovákiai magyar helynévkutatás további feladatait fogalmazta meg.

A névtani publikációkon kívül a nyelvtudomány egyéb területeiről (lexikológia, mondatn) is születtek tanulmányai.

Egykori tanítványai és kollégái nevében köszönjük Telekiné Nagy Ilona tanárnőnek a szlovákiai magyar pedagógusképzésben kifejtett áldozatos munkáját.

BAUKO JÁNOS

Pusztai Ferenc 70 éves*

A 70. életév elérése hagyományosan fontosnak számít. Nem véletlen, hogy akkor vannak a hivatalos köszöntők (a Magyar Nyelvtudományi Társaságban is régi hagyomány ez). Régebben, érthető okokból, különösen nagy becsben tartották a 70. születésnapot. Egy XVIII. századi köszöntő például így kezdődött (Pálóczi Horváth Ádám gyűjtéséből ismerhetjük): „a rég várt nagy ünnepnap végre elérkezett!”. Jókai már nem lelkesedett ennyire, mert humorral fűszerezett sorokba rejtve gondolt a távolból közelítő messzeségre is, s barátait olyan meghívóval invitálta 70. születésnapjára, amelyben ez állt: „gyászbeszédek tartásától kéretik eltekinteni”. Márai hátra is, előre is tekintett, a 70 évre így gondolva: „valamitől távolabb – valamihez közelebb”.

70 évet megérni nem érdem, nem erény, csupán állapot. S mint ilyen tény. S a tényeket illik tudomásul venni. Pusztai Ferencet ismerve biztos vagyok abban, ő sem várta e „nagy ünnepnap”-ot, s talán szívesebben ülné otthon, könyvei meghitt társaságában. De abban is biztos vagyok, hogy az új állapotot, hogy ti. 70 éves lett, természetes módon veszi tudomásul, és mintha semmi sem történt volna, teszi a dolgát tovább. Merthogy semmi sem változott – tudniillik ami az ő életmódját, realista szemléletét, önmagával szemben következetesen alkalmazott szigorú mércéjét, kilengésektől nem színezett fegyelmezettségét, változatlan emberi és szakmai megbízhatóságát illeti. Mindaz, amit róla 5 évvel ezelőtt írhattam a „101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére” című kötetben, ma is minden szavában érvényes. S ez nem az én nem létező jövőbelátásomnak, hanem annak köszönhető, hogy ő megmaradt annak, aki volt. Hiteles, segítőkész embernek és tanárnak, csapatjátékosnak, a gondosság és pontosság mintaképének, olvasói tájékozottságban utolérhetetlen kollégának, a józan, mérlegelő tárgylagosság ritka megtestesítőjének – vagy ahogy Eötvös kollégiumi körökben annak idején ismertük és emlegetve volt: páternak (kortárs kollégistatársai mindmáig így is emlegetik). Apropó Eötvös Kollégium! Pusztai Ferenc életében fontos, s az is marad e nevezetes intézmény, aminthogy ő is fontos a Kollégiumnak. Hiszen maga is kollégista volt, s 1963-tól, a diploma megszerzése után seniorként működött a Kollégiumban. Számon tartandó szerepe volt abban, hogy a régi Collegium mintájára szerveződhetett, s maradhatott meg az új Kollégium. Azon magasabb minisztériumi tisztséget is betöltő kollégisták közé tartozott, akiről azt mondta a Kollégium egyik volt igazgatója, Szijártó István a 2010-es októberi kollégiumi ünnepségen, hogy „bármikor szólítható tanácsnokok voltak, s egyben védőernyőt is jelentettek a Kollégium számára”. Mivel a magyar nyelvtudomány számos jeles képviselője a Kollégium neveltje volt (GOMBOCZCAL kezdve, PAIS DEZSŐN és ZSIRAI MIKLÓSON át BÁRCZI GÉZÁIG), kínálkozik a feladat: megírni, mit jelentett az Eötvös Collegium mint alma mater a magyar nyelvtudománynak. Milyen jó lenne, ha Pusztai Ferencnek lenne ideje és kedve ezt is megírni!

Ünnepeltünk 1963-ban került a BENKŐ LORÁND vezette pesti egyetemi magyar nyelvészeti tanszékre, ekkor jelent meg első közleménye, s ekkor került „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára”-nak (TESz.) a munkaközösségébe is. Ezzel a magát a nyelvtudománynak elkötelező nyelvészpalánta a szavak, a szótárak, a lexikográfia világába, s ezekkel foglalkozó jeles tudósok környezetébe került: „ilyen kezdetet kívánni sem lehet” – vallotta ő maga később. Mondhatni rendeltetészerű, hogy munkásságának fő vonulata a szókészlethez kötődik: a szavaknak, illetőleg jelentésüknek, stílushatásuknak, változásuknak a titkait fürkésző szinoptikus látásmóddal, állapot és változás szoros összefüggésében. Idevágó ta-

---

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasó ülésén 2010. november 2-án.

nulmányai mindig szilárd fundamentumon nyugvó, széles látókörű elemzések, amelyeket szerzőjük egyéni, kifejező, igényes stílusa tesz színessé. A Pais-díjjal méltán kitüntetett Pusztai Ferenc Tosu tanár úr bölcs véleményét meggyőződéssel vallva érvényesíti vizsgálataiban „a nyelv lét és levés” szemléletet. Természetes, hogy egyidejűleg foglalkozik közép-magyar kori források jelenségeivel és a mai magyar lexikográfia problémáival. Aligha lehetett volna nála alkalmasabb főszerkesztőt találni az „Értelmező kéziszótár” második (az akkori időből nézve átdolgozandó, mai szemmel nézve átdolgozott) kiadására. S ezt arra is gondolva mondom, hogy az ilyen feladat ellátásához csapatjátékos-szellemre van szükség, önfegyelemre, sok-sok türelemre, a tárgy iránti olthatatlan érdeklődésre, s – talán ez a megfogalmazás is helyénvaló – a köz szolgálatának hajlandóságára, belső késztetésére. Mindez a ritka adottság benne megvan. Ezt igazolja az is, hogy ő a főszerkesztője a 2008-ban megjelent „Magyar értelmező szótár”-nak („hangosszótár”), amely az ÉKsz². anyagának mintegy harmadát tartalmazza, hogy ő a főszerkesztője a „Magyar szinonimaszótár” idén megjelent 2., átdolgozott kiadásának, s hogy szótári főmunkatársként tevékenykedik a „Nagyszótár” munkatársi gárdájában, hasznosítva párját ritkító lexikográfiai tapasztalatait. Ha mindez bizonyáságul nem volna elég, hangozzék el egy idézet tőle: „az, aki szótári ember lesz, az (mint Nagy László versben bujdosója) szóban bujdosóként egy rengetegbe veszi be magát, amiről tudja, hogy végeláthatatlan, de emberi léptékünkben fölterképezhető, lakható és gyönyörű” (MNY. 2008: 382).

Pusztai Ferenc tanulmányaiban elvi következetességgel térnek vissza állásfoglalások, feladat kijelölések. A nyelvhasználatból indul ki, s oda tér vissza. S mert ezt teszi, a nyelvet használó közösséget sosem téveszti szem elől. Ezért nyilatkozik meg ismételten a köznyelv és a közmagyar ügyében, a magyarországi és a kisebbségi magyar nyelvhasználatnak, a nyelvi többközpontúságnak, a nyelvi szétretegződésnek és az angolnak mint lingua franca-nak a kérdéskörében. Okkal hangsúlyozza, hogy a nyelvhasználat számos kérdésében nem csak a lexikográfia és a nyelvművelés illetékes. Nyelvtörténeti szemléletében szinte kezdettől fogva kiemelt hangsúlyt helyez a beszélt és írott nyelviség kettőssége s kapcsolata vizsgálatának a fontosságára. Véleménye az, hogy „A nyelvi, a tudománytörténeti múlt [...] nemcsak tapasztalatokkal, tanulságokkal szolgál, de bátorít is. Azt bizonyítja, hogy efféle feladatokkal való küzdelem, a gondot okozó folyamatokba való beavatkozás nem reménytelen. Ha szükséges – kitartó erőfeszítéssel –, lehetséges is” (GAZDA ISTVÁN – STEMLER ÁGNES szerk., Pannóniai Fénisz, avagy hamvából fel-támadott magyar nyelv. Első nyomtatott tudományos könyveink [16–19. század]. Országos Széchényi Könyvtár – Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 2005. 25).

Pusztai Ferenc sok időt, energiát lekötő közéleti elfoglaltságai idején is tartott egyetemi órákat és publikált is. Miután az előbbieket letette, a tudománymérés eszközeivel is jól mérhetően ugrásszerűen megnőtt tudományos produktuma. Az utóbbi 19 évben – tanulmányait tekintve – megközelítően háromszor annyit publikált, mint korábban. (S az említett szótári munkálatokban vállalt szerepét itt nem is vettem számba!) Munkaéthoszából következik, hogy a pontos munkavégzés életének magától értődő tartozéka, sőt szerves része. Ezért is hiteles, amit ő úgy fogalmazott meg – s ezt én ismeretségünk majdnem fél évszázadának tapasztalatai alapján most rá vonatkoztatom –, hogy „Sokat sokan tudnak dolgozni, de munkaerkölce igazából csak annak van, aki nem csupán szeret és tud dolgozni, hanem azt is tudja, mit szeret. Az erőfeszítéseket, a fáradozást ez teszi értelmessé, a célratörést értelmezhetővé, az eredményt igazán értékesé, s nem utolsósorban vonzóvá” (Nyr. 2002: 4). Mint tanárra órá is áll, amit másról szólva fogalmazott meg: „úgy vállalják, végzik tanári mun-

kájukat, mintha világi rend tagjai lennének. Meggyőződésből, önként vállalt, munkáló fegyelemmel, ezért fáradhatatlanul” (MNY. 1996: 376–7).

Azt kívánjuk, maradjon az Ünnepe az idézetek értelmében fáradhatatlan – kutatóként s tanárként egyaránt. Kívánjuk, hogy embersége, felelősségtudata, munkaerkölce és megnyilvánulásainak fegyelmezett gondossága és tárgyilagossága legyen továbbra is ösztönző példa. Kívánjuk, hogy tolla alól sorjázzanak az újabb és újabb írások nyelvről és nyelvtudományról, mert – hallottuk, idéztem már: „végeláthatatlan, de emberi léptékünkben föltérképezhető, lakható és gyönyörű” az, ami életünk egyik létfeltétele, egyszersmind pedig kutatásunknak tárgya: a nyelv világa.

A bevezetőben említett idézetek korábbi korok szerzőitől származnak. Az emberi életkor azóta kitolódott. Mint ebben a körben tudni illik, PAIS DEZSŐ, a számunkra is feledhetetlen Tosu tanár úr 80 évben jelölte meg az ifjúkor legfelső határát. Erre is gondolva köszöntőmben csak néhány, az Ünnepekre jellemző tényről villantottam föl, szándékom szerint a legfontosabbak közül. Ami az életművet illeti: semmi sincs lezárva! Tudomásom van arról, bőven vannak megvalósítandó tudományos tervek a tarsolyban. Ehhez, a megvalósításhoz – meg persze a szerkesztésekhez – is kívánok erőt, egészséget, alkotókedvet.

Kedves Feri! Ezeknek a gondolatoknak a jegyében köszöntlek, s kívánom, Isten éltesen sokáig!

KISS JENŐ

Szabó József 70 éves*

Tisztelt Kollégák! Kedves Ünneplők! Szabó József, a Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének professzora október 18-án ünnepelte hetvenedik születésnapját. Bár a Nyelvtudományi Társaság választmányának előzetes terveiben a születésnaphoz legközelebbi kedd, az október 19-e volt kiszemelve a köszöntésre, technikai okokból mégis novemberre tevődött át az ünnepi alkalom. A csúszásnak valójában az volt az oka, hogy a „háttérben” két köszöntés szervezése folyt, és a szegedi pályatársak is szerették volna meglepni az ünnepelet. Megosztottunk tehát testvériesen, átengedve Szegednek október harmadik hetét. Megtehettük, hisz Szabó tanár úr időközben egy napot sem öregedett. Ugyanolyan derűs, vidám és fiatalos, mint mindig. Pláne, ha kedvenc kutatási területéről, a dialektológiáról esik szó. Lelkesen magyarázva, érvelve szól a még elvégzetlen feladatokról: gyűjtésekről, feldolgozásokról, hazai és határon túli nyelvjárásokról, regionális köznyelvekről.

A szegedi kollégák tehát megelőztek bennünket, de ez így is volt rendjén. A tartalmas, jól megszervezett, jó hangulatú rendezvényből hadd utaljak két köszöntőre. Az egyik Forgács Tamásé volt, aki tanszékvezetőként nagyon alapos, szép pályaképet vázolt föl az ünnepelet munkásságáról. A másik Nagy L. Jánosé, aki nem csupán a szegedi munkatársak, barátok üdvözléseit folytatta, hanem a Nyelvtudományi Társaság helyi csoportja nevében is szólt.

A szegediek abban a vonatkozásban is kitettek magukért, hogy az alkalomra elegáns tisztelő kötetet jelentettek meg és nyújtottak át az ünnepeletnek (Tanulmányok Szabó József 70. születésnapjára. Szerk. NÉMETH MIKLÓS, SINKOVICS BALÁZS. Szegedi Tudományegye-

---

* Elhangzott a Nyelvtudományi Társaság 2010. november 9-i ülésén.

tem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 2010.). Ebben természetesen olvasható Forgács Tamás említett beszéde, részletes Szabó József-életrajza is. A publikussá vált köszöntő felmenti a budapesti laudáció íróját egy hasonló portré megalkotása alól, és lehetővé teszi, hogy vásznára több egyéni színt és ecsetvonást vigyen föl. Kedves kollégák, tisztelt majdani tudománytörténészek és lexikonszócikk-írók! Az esetleges filológiai hiányérzetet elkerülendő személyes hangú köszöntőm mellé hadd adjam tehát kiegészítő olvasmányként a megjelent emlékkönyvet, annak is a bevezető és záró szakaszát. Ez utóbbi 1963-tól 2010-ig tartalmazza az ünnepelt publikációs jegyzékét (i. m. 193–206).

Miután pedig sikerült kimenteni magamat az átfogó pályakép bemutatása alól, hadd éljek rögtön a személyesség adta lehetőséggel! Azzal kezdem, hogy szívesen és örömmel álltam a Szabó tanár urat köszöntők sorába. Ismeretségünk és barátságunk – ha jól számolom – kerek harminc esztendeje kezdődött, a III. Magyar Névtudományi Konferencián, Veszprémben, ahol egy-egy érdeklődésünkhöz közel álló névtani témával szerepeltünk. Bár akkor még leginkább a tájnevekkel voltam elfoglalva, felfigyeltem rá, hogy Szabó tanár úr milyen érdekes, modern témát választott. Előadásának címe „Csongrád megye nyelvjárási sajátosságainak áttekintése a földrajzi nevek alapján” (MNYTK. 160: 173–6). Az onomato-dialektológiaként is emlegetett névföldrajz az elmúlt évtizedekben nálunk és külföldön is egyre nagyobb népszerűsége tett szert, és megjósolható, hogy még szép jövő előtt áll, hiszen a számítógépes technológia mind az adatbázis-építést, mind a nyelvi kartográfiát új lehetőségek elé állítja. A kreatív, nyelvtechnológia iránt érdeklődő fiatalok – némi ösztönzés után – szívesen próbálják ki magukat ezen a tudományközi területen.

S ha már a biztatásról, ösztönzésről van szó, megemlítem Szabó József egyik legjellemzőbb, legszimpatikusabb tulajdonságát, a barátságos közvetlenséget, amellyel fiatalabb és kevésbé fiatal kollégái felé fordul. Érdeklődik és buzdít, fontos számára a másik ember sorsa, erőfeszítései. Az elmúlt harminc évben sokszor találkoztunk, beszélgettünk, tudományról, oktatásról, személyes dolgokról. Kicsit röstelkedve kell bevallanom, hogy bár magam is igyekeztem, szinte mindig megelőzött udvarias kérdéseivel, figyelmes érdeklődésével. És ez nem üres reflex nála, rutinszerű „hogyvagyunk-hogyvagyunk”, vállveregetős nagyvonalúsággal előadva, hanem őszinte kíváncsiság és egyszerűség. Meg talán annak az évezredes népi kultúrának a természetes tartozéka, amelyben egy falu, egy kisközség tagjai nemcsak ismerik és megbecsülik egymást, hanem szolidárisak a sorsközösségben, s a nehéz időkben magától értetődően segítik egymást. Mai elszemélytelenedő, elembertelenedő világunkban mennyire érezzük ennek a mentalitásnak a hiányát!

Szabó tanár úrnak a barátságos közvetlenség mellett – ahogy erre röviden már utaltam – a másik tiszteletre méltó emberi tulajdonsága az egyszerűség és nagyfokú elkötelezettség választott szakterületei iránt. A kiemelt területek közé az első helyre a dialektológiát, a másodikra a névtant tehetjük. Nyolc könyve közül hét a nyelvjárások kutatását célozza, de sok energiát fektetett a földrajzi nevek gyűjtésébe és közzétételébe is. A szülőföld szeretete sugárzik abból is, hogy a dunántúli megyék közül Tolna és Somogy vaskos helynévköteteinek összeállításában, kiadásában komoly szerepet vállalt, de részt vett a „második haza”, Csongrád megye egyes helyneveinek közzétételében, tudományos feldolgozásában is.

Szabó József munkásságának középpontjában pályája első szakaszában szülőfalujának, Nagykönyinak a nyelvjárási feldolgozása állt. Először szakfolyóiratokban publikált szöveg- és tájszómutatványokat, később szöveggyűjteményt és tájszótárat is megjelentetett, ez utóbbit feleségével, Sz. Bozóki Margittal. A monográfiák sorát „A mondat szerkesztés

nyelvszociológiai vizsgálata a nagykovácsi nyelvjárásban” című nyitja 1983-ban. A cím is jelzi, hogy mind a mondattannal, mind a szociolingvisztikai szempontokkal a magyar dialektológia elhanyagolt területeit kívánta a figyelem előterébe állítani. S bár a helyi kötődés is megmaradt, ezzel a művével a szerző a maga és választott szakterülete számára is szélesebb horizontot nyitott. A szociolingvisztikai érdeklődés munkásságának azóta is állandó tényezője, sőt kiterjed immár a német nyelvterületre is, mindenekelőtt a svájci nyelvi helyzet elemzésére.

De térjünk vissza a nyelvjárási monográfiák sorához! Azt hiszem, nem tévedünk, ha Szabó József munkásságának csúcsára – legalábbis a hetvenéves évfordulóiig – két nagyszabású szintézist állíthatunk. Időben az első „A nagykovácsi nyelvjárás” 1986-ból, amely a „Kopány menti tájszótár”-at is ide számítva (2000), egy település hagyományos („népi”) nyelvhasználatának átfogó és mintaszerű leírását adja. Nagykovácsin kívül csupán Mihályiról készült a XX. században ilyen részletes és ilyen korszerű összefoglaló. – A másik monográfia, amely a szerző akadémiai doktori értekezéséül is szolgált, a „Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárászigegek” 1990-ből. Az alapos nemzetközi szakirodalmi tájékozódás után, gazdag nyelvjárási anyagon megírt könyv határokon is átvélő elemzéseket tartalmaz. Kíváncsú lenne folytatni, immár nemcsak déli irányba tekintve.

A tudományköziség igénye Szabó József két nemrég napvilágot látott kismonográfiájában is tetten érhető. Míg a nyelvjárászigegek kérdése a településtörténettel van szoros szimbiózisban, addig „A népi szemléletmód tükröződése nyelvjárásaink szókészletében” (2007) és „A török hódoltság néprajzi és nyelvi nyomai földrajzi neveinkben” (2008) című könyveiben az etnográfia és a történettudomány vált a nyelvészet szövetségésévé.

Tisztelt Professzor Úr! Kedves Jóska! Engedd meg, hogy ezekkel a formális és informális megszólításokkal üdvözljelek mint kiváló tanárt és kutatót, Társaságunk választmányának oszlopos tagját, a szegedi, pozsonyi, veszprémi (stb.) katedrákat megjárt egyetemi oktatót, és nem utolsó sorban mint igaz barátot. Kívánok neked és családnak békés időket a nyugdíjas évekre, és kellő szakmai nyugtalanságot az előtted álló számos tudományos terv megvalósításához. Isten éltesse!

JUHÁSZ DEZSŐ

Murádin László 80 éves

Murádin László 2010. november 29-én ünnepelte nyolcvanadik születésnapját. E jeles ünnepen a Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében is szívből gratulálunk!

Kolozsvári kollégánk tudományos tevékenységének legkiemelkedőbb teljesítménye „A romániai magyar nyelvjárások atlasza” anyagának összegyűjtése és kéziratának összeállítása (RMNyA. I–XI. Szerk. JUHÁSZ DEZSŐ. Bp. 1995–2010). Bár a szerző jelentős terepmunkával járult hozzá a XX. század 50-es, 60-as éveiben folyó regionális atlaszkutatásokhoz is, például „A moldvai csángó nyelvjárás atlasza”-nak (szerk. GÁLEFFY MÓZES, MÁRTON GYULA, SZABÓ T. ATTILA. I–II. Bp. 1991) és a kiadásra váró regionális székely nyelvatlaszok anyagának összegyűjtéséhez, sőt maga is készített egy még kéziratban levő Aranyos vidéki kisatlaszt, élete fő művének mégis az RMNyA. 11 kötetes sorozata tekinthető. Ez a vállalkozás egy kisebb kutatócsoport munkájaként, Szabó T. Attila vezetésével indult a Román Tudományos Akadémia kolozsvári nyelvtudományi intézetében. Az ötvenes évek diktatúrája azonban a kutatócsoportot

felszámolta, egyedül Murádin László maradhatott meg főállású kutatóként a munkálatok továbbvitelére. Mivel Szabó T. Attilát teljesen lekötötték a kolozsvári egyetem magyar tanszékének vezetésével, illetve saját kutatásaival – főleg pedig az „Erdélyi magyar szótörténeti tár” létrehozásával – összefüggő feladatok, Murádin Lászlóra maradt a teljes romániai magyar nyelvterületet átfogó nagyatlasz terepmunkája és adattárának összeállítása. Ezt a grandiózus feladatot szinte emberfeletti elszántsággal, a mai kutatók számára szinte elképzelhetetlen kitarással, elkötelezettséggel és a legmagasabb szakmai színvonalon oldotta meg. A közel másfél évtizedes gyűjtőmunkát egy évtizedes anyagrendező, kéziratkészítő szakasz követte, melynek eredménye egy több mint kétezer gépelt oldalas adattár és háromezer lapos kézíratos térképgyűjtemény lett. A készülő atlaszból és a belőle kirajzolódó tanulságokról számos nyelvöldrajzi adatközlés és esettanulmány készült, de a nagy mű kiadására a Ceaușescu-érában nem volt lehetőség. A kedvező változást a rendszerváltást követő évek hozták meg, amikor az atlasz gépiratos adattárát, majd a kézzel rajzolt munkatérképeket is Budapestre lehetett hozni, ahol az ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai és Dialektológiai Tanszéke, valamint a Magyar Nyelvudományi Társaság szakmai támogatásával, az OTKA pályázatainak keretében, új számítógépes technikák alkalmazásával másfél évtized leforgása alatt révbe ért a kiadás folyamata is. Tekintettel arra, hogy a XX. századi magyar népi nyelvet bemutató átfogó mű, „A magyar nyelvjárások atlasza” csupán 22 romániai kutatóponton végezhetett mintavételt, az RMNyA. 136 településen kikérdezett (háromszor nagyobb) adatfelvétele hiánypótló az erdélyi, partiumi és moldvai magyar nyelvjárások leírása, megismerése szempontjából. A Murádin László gyűjtötte atlasz nélkül a magyar nyelvjárástörténet és településtörténet nyelvöldrajzi leírása is reménytelen vállalkozás lenne. Az atlasz a magyar néprajz és művelődéstörténet gazdag tárházának is tekinthető, mivel módszeresen áttekinti a fontosabb fogalomkörök népi szókincsét.

Murádin László már több mint negyven éve, egészen pontosan 1968 óta szerkesztője kolozsvári Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményeknek. Hosszú ideig technikai, illetve társszerkesztőként, az utóbbi években (Szabó Zoltán halála után) főszerkesztőként viselte és viseli gondját e kiváló folyóiratnak a kéziratok begyűjtésétől kezdve a tartalmi, nyelvi és nyomdatechnikai munkálatokig bezárólag. E színvonalas periodikában maga is számtalan cikket, kisebb-nagyobb tanulmányt, recenziót és adatközlést jelentetett meg. Csupán a romániai magyar nyelvjárásokkal összefüggő írásainak a száma meghaladja a félszázat. Ezeknek a külön kötetben való publikálására épp a közelmúltban került sor (Erdélyi magyar nyelvöldrajz. Nyelvészeti tanulmányok. Europrint Könyvkiadó, Nagyvárad, 2010).

Murádin László szerteágazó munkásságának állandó összetevője a nyelvművelés, nyelvi ismeretterjesztés. A romániai magyar napi- és hetilapokban folyamatosan jelentetett meg a nyelvhasználattal összefüggő írásokat. Állandó nyelvművelő rovata volt a marosvásárhelyi Új Életben és a kolozsvári Igazság című újságban, de más erdélyi magyar orgánumokba is írt, illetve írt ilyen témájú cikkeket. Nyelvművelő írásainak válogatott anyagát gyűjteményes kötetekben is megjelentette. Az utóbbi években figyelemre méltó névtani könyvekkel gazdagította az erdélyi tudományos ismeretterjesztő irodalmat, népszerű formában bemutatva például számos település nevének eredetét, és foglalkozott erdélyi családnevekkel is (Utak és nevek. Településnevek erdélyi utakon. A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, Bp. 2003; Utak és nevek. Településnevek partiumi utakon. Europrint Könyvkiadó, Nagyvárad, 2007; Erdélyi magyar családnevek. Europrint Könyvkiadó, Nagyvárad, 2005).

Murádin László ma is aktívan dolgozik, szerkesztőként, nyelvművelőként és tudósként egyaránt. Munkássága, szakmai teljesítménye és a kisebbségi lét nehézségei közepette is

lankadatlan helytállása mindenki számára példamutató. Nyolcvanéves jubileumán kívánunk neki jó egészséget és töretlen munkakedvet!

JUHÁSZ DEZSŐ

Üzenet a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak

Októberben¹ Sátoraljaújhelyen, az „Édes Anyanyelvünk” verseny díjkiosztó ünnepségén találkoztam dr. Szathmári István professzorral, aki kedvesen meghívott a Nyelvtudományi Társaság december 9-i budapesti közgyűlésére, amelyen megemlékeznek szépapám, Kazinczy Ferenc születésének 250. évfordulójáról². Sajnos nem áll most módomban Svédországból újra Magyarországra utazni, de kérem őt, hogy adja át az üdvözlétemet a közgyűlés résztvevőinek. Igen jó érzés azt tapasztalni, hogy ünnepi események hosszú során méltatják idén Kazinczynak a magyar nyelv és irodalom megújításában vállalt szerepét, s hogy megindult műveinek kritikai kiadása.

Nemrég lapozgattam egy finn irodalomtörténetben, és meglepetéssel láttam, hogy H. G. Porthan, a 18. század vezető finn tudósa a magyar és a lapp nyelv rokonságáról írt. Ez annál inkább feltűnt nekem, mert nemrég a Magyar Nyelv Múzeuma számára készített ismertető füzetben olvastam, hogy Sajnovics János 1769-ben a magyar és lapp nyelv rokonságát figyelte meg. A két esemény nagyjából egyidejű volt, és ezért sejtettem, hogy valami kapcsolat lehetett közöttük. Utánajártam a dolognak, és rátaláltam Porthan cikkére, amely őt folytatásban az első finn újság első évfolyamában jelent meg 1771-ben. Annak idején svéd volt a finnek irodalmi nyelve, tehát el tudtam olvasni. Porthan részletes kivonatot közölt Sajnovics latin nyelvű dolgozatából néhány személyes megjegyzéssel.

Sajnovics Észak-Norvégiában a Vénusz bolygó pályáját tanulmányozta, ott került kapcsolatba a lappokkal. Feltűnt neki, hogy amikor távolról hallotta a lappok beszédét, az úgy hangzott, mintha magyar lett volna. Egy szót sem értett, de a nyelv dallama, valamint az, hogy a hangsúlyt az első szótagra helyezik, megegyezik a magyarral. A hangok kiejtése is nagyon hasonlít; azt írta, hogy a *gy*, *ny* és *ty* hangok, amelyek nem léteznek más nyelvben (ő legalábbis úgy tudta), a lappban szintén előfordulnak. Olyan tökéletesen tudta kiejteni a lapp szavakat, hogy mások azt hitték, tud lappul. Amikor visszatért Koppenhágába, buzdították, hogy hatoljon mélyebbre az esetleges nyelvrokonság kérdésében, de nehezen tudott a lapp nyelvről szóló irodalomhoz jutni, mert ami volt, azt dánul írták, és azt nem értette. Végül is valaki lefordított neki latinra egy lapp nyelvtant. Akkor látta, hogy a nyelv szerkezete, a ragozás módja is nagyon hasonlít a magyarhoz, amit komoly szakértelemmel és részletesen elemzett. Mellett talált néhány szót, amelyek majdnem egyformák a lapp, a finn és a magyar nyelvben.

Most már tudjuk, hogy a finnek és az észtek genetikailag nem állnak rokonságban sem a magyarokkal, sem a lappokkal, de kétségkívül fennáll egy finnugor nyelvi rokonság. Mind ez nem újdonság a Magyar Nyelvtudományi Társaság tagjai számára, de én úgy látom, hogy ez a magyar nyelv életerejét bizonyítja. 5-6000 évvel ezelőtt különváltak az uráli nyelvcsaládhoz tartozó nomád népek, a vándorlásuk folyamán annyi idegen szót vettek át különböző forrásokból, hogy a nyelvi hasonlóság gyakorlatilag eltűnt. De ezeket a befoga-

¹ 2009 októberében. – A szerk.

² L. MNy. 2010: 1–14.

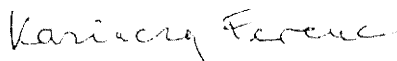
dott szavakat beillesztették nyelvünk szerkezetébe, úgy ragozták őket, oly módon használták, mint a nyelvhez tartozó ősi szavakat.

Ez a több évezredes folyamat még ma is folytatódik. A most átvett idegen szavakat beolvasztjuk a nyelvünkbe, sőt – amikor a kiejtés szerint írjuk le –, magyarosítjuk őket. A Társaság honlapján előfordul a *mintafájl* szó, amire csak akkor ismertem rá, amikor – gondolatban – kimondtam, mert az angol írásmód, amelyhez szokva vagyok, *file*. Játszani is lehet az új szóval: „Ha valamit egy fájlba teszünk, akkor azt fájloljuk, és nem kell fájlalnunk, hogy ezáltal egy új magyar szót alkottunk!”

Ne féltük tehát a nyelvet! Arra gondolok, hogy romlásról csak akkor lehetne szó, ha az újdonság lenne a rossz, és a maradiság a jó. Szójátékszerű ez a gondolat, de úgy érzem, Kazinczy szellemében hangzik, és talán nem tekintik ebben az összefüggésben provokálónak, bár túlságosan leegyszerűsít egy bonyolult kérdést. Nyelvünk változik, változni fog, de állománya nem romlik. A magyar nyelv mindig magyar marad, s rajtunk, magyarul beszélő embereken múlik, hogy milyen gondolatokat, tartalmakat közvetítünk vele.

A Nyelvtudományi Társaság honlapján megismerkedtem a Társaság célkitűzésével és működésével. A 106 éves múlt bizonyítja, hogy azt a fontos feladatot, amit magára vállalt, nagy sikerrel végezte és végzi. Köszönöm, hogy gondoltak rám, és sok sikert kívánok a jövő évekre is!

Stocksund, 2009. december 1.

Dr. Kazinczy Ferenc

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Északkelet-magyarországi személynevek a kései ómagyar korból*

Tar – Méhes 1. 1439/1757: Gregorius *Thar*, jo. (DL. 10008); **Kálmánd 2.** 1446: Mathey *Thar*, jo. (DL. 13934); **Litke 3.** [1445–1448]: Jacobus *tar*, jo. (DL. 81193); 1449: Jacobus *tar*, jo. (DL. 81139); [1450 k.]: Jacobus *thar*, jo. (DL. 82987); **4.** [1521–1526]: Paulus *Thar*, jo. (DL. 26243); **Pap 5.** [1445–1448]: Stephanus *tar*, jo. (DL. 81193); 1449: Stephanus *tar*, jo. (DL. 81139); [1450 k.]: Stephanus *thar*, jo. (DL. 82987); [1450 k.]: predium *Stephani thar*, jo. (DL. 82987); **6.** 1449: Valentinus *tar*, jo. (DL. 81139); [1450 k.]: Vallentinus *thar*, jo. (DL. 82987); **7.** [1500–1520]: ferencz *tar*, jo. (DL. 83022); **8.** [1500–1520]: wýncze *tar*, jo. (DL. 83022); **9.** 1521: Melchior *Thar*, jo. (DL. 82582); **10.** 1521: Valentinus *Thar*, jo. (DL. 82582); **11.** 1521: Lucas Warro alias *Thar*, jo. (DL. 82582); **Kisvárdá 12.** [1445–1448]: Johannes *tar*, jo. (DL. 81193); **13.** [1445–1448]: Mikahel *tar*, jo. (DL. 81193); 1449: Michael *tar*, jo. (DL. 81139); [1450 k.]: Michael *tar*, jo. (DL. 82987); **14.** [1445–1448]: Valentinus *tar*, jo. (DL. 81193); 1449: Vallentinus *tar*, jo. (DL. 81139); [1450 k.]: Vallentinus *tar*, jo. (DL. 82987); **Nagymihály 15.** 1450: [Emerici *Thar?*], jo.

---

* L. MNy. 2010: 251–3.

(DL. 14314); **Szentgyörgy 16.** 1450: Jacobus *tar*, jo. (DL. 81193); **Geszteréd 17.** [1450–1470]: Ambrosius *Tar*, jo. (DL. 56701); **18.** 1459/1821: Augustinum *Tar*, jo. (DL. 55654); **Hosszúmacs 19.** 1451: Martinus *Thaar*, jo. (DL. 14467); **Hegyes 20.** 1451: Anthonius *Thaar*, jo. (DL. 14467); **Harang 21.** [1451–1461]: Anthonius *taar*, jo. (DL. 56691); **22.** [1451–1461]: Johannes *taar*, jo. (DL. 56691); **Bacska 23.** 1456: Laurentius *Thar*, jo. (DL. 15063); **Nábrád 24.** 1459: Clemente *Thar*, jo. (DL. 55658/a.); 1459: Clemente *Thar*, jo. (DL. 55658); **Nagyár 25.** 1459: Paulo *Thar*, jo. (DL. 55658/a.); **Kér 26.** [1460–1480]: Michaelis *tar*, jo. (DL. 56700); **Kérszemjén** [1460–1480]: Michael *tar*, jo. (DL. 56700); [1460–1480]: Michaelis *tar*, jo. (DL. 56700); **[Semjén] 27.** [1468 u.]: Stephanus *Thaar*, jo. (DL. 55872); 1468: Stephanus *tar*, jo. (DL. 55872); **28.** 1468: Dionisius *thar*, jo. (DL. 55872); **Gút, Aba, Körtvélyes 29.** 1470: Stephanus *Tar*, jo. (DL. 17017); **30.** 1470: Gregorius *Tar*, jo. (DL. 17017); **31.** 1470: Lucas *Tar*, jo. (DL. 17017); **Prügy 32.** 1477/1718: Thomas *Thar*, jo. (DL. 16955); **Turtó 33.** [1490–1510]: Johannes *Thar*, inq. (DL. 82989); **Váncsod 34.** 1497/1757: Matheo *Thar*, jo. (DL. 10008); **Pátroha 35.** [1500–1520]: mathe *tar*, jo. (DL. 83022); **36.** 1521: Thomas *Thar*, jo. (DL. 82582); **Nagyrozsály 37.** 1509: Paulo *Thar*, jo. (DL. 71106); **Kisrozsály 38.** 1509: Clemente *Thar*, jo. (DL. 71106); **Salánk 39.** 1509: Thoma *Thar*, jo. (DL. 71106); **Szászfalu 40.** 1513: Stephano *thar*, jo. (DL. 86743); **Feketeurdó 41.** 1513: Anthonio *thar*, jo. (DL. 86743); **Ajak 42.** 1521: Matheus *Thar*, jo. (DL. 82582); **Jánk 43.** 1521: Elias *Thar*, jo. (DL. 82582); **44.** 1521: Blasius *Thar*, jo. (DL. 82582); **Tas 45.** [1521–1526]: Michaelis *Thaar*, jo. (DL. 26243); **Szamosszeg 46.** [1521–1526]: Stephanus *Thaar*, jo. (DL. 26243); **Józsefháza 47.** 1523: Petro *Thar*, jo. (DL. 71174). < *tar* 'kopasz' (TESz.). Mm: E.

Tarka – Szentgyörgy 1. [1445–1448]: Benedictus *tarka*, jo. (DL. 81193). < *tarka* 'több színű, foltos' (TESz.). Mm: E.

Tatár – Szászfalu 1. 1450: Johannes *thathar*, jo. (DL. 70896). < *tatár* 'eredetileg mongol néptörzshöz tartozó, velük kapcsolatos' (TESz.). Lehet a népcsoport jellemvonására utaló tulajdonságjelölő név is. Mm: E.

Tepertő – Laskod 1. [1460–1480]: Thomas *Theperthee*, jo. (DL. 56700); 1463: Thoma *Theperthe*, jo., fam. (DL. 55752). < *tepertő* 'kis termetű személy' (TESz. *töppertyű*).

Térdes – Szirma 1. 1478: Michael *Therdes* de Zýrma, no. (DL. 70985). < *térdes* vsz. 'bütykös lábú' (NySz.).

Teremtő – Jánk 1. 1521: Gregorius *Theremthe* (!), jo. (DL. 82582); **2.** 1521: Michael *Theremthe*, jo. (DL. 82582). < *Teremtő* 'Isten' (TESz. *terem*¹). Talán szavajárásra utal.

Tolvaj – Amac 1. 1446: Mathyas *Tholway*, jo. (DL. 13934); **Döge 2.** [1445–1448]: Johannes *toluay*, jo. (DL. 81193); **Kisvárdá 3.** 1449: Johannes *tolual*, jo. (DL. 81139); [1450 k.]: Johannes *tolvay*, jo. (DL. 82987); **Halmi 4.** 1478: Petro *Tholvay*, jo. (DL. 70985); **Tagy 5.** 1500: Valentino *Tholway*, jo. (DL. 73536); **Nagykaraszló 6.** 1509: Johanne *Tholway*, jo. (DL. 71106); **Feketeardó 7.** 1513: Michael *Tholway*, jo. (DL. 86743). < *tolvaj* 'lator, kőborló, prédáló, gonosztevő' (CsnSz.).

Tompa – Veresmart 1. 1521: Petrus *Thompa*, jo. (DL. 82582); **Krassó 2.** 1523: Mathe[o] *Thompa*, jo. (DL. 71174). < *tompa* 'nehéz felfogású' v. 'közönyös, fásult'. Mm: E.

Toppantó – [Semjén] 1. 1468: Relicta Blasi *toppanto*, jo. (DL. 55872). < *toppantó* 'lábával dobantó'. Az elnevezés alapja bizonyára egyfajta járásmód (CsnSz.).

Torkos – Lelesz 1. [1460–1480]: Laurentius *torkos*, jo. (DL. 48185); **Érpály 2.** 1479/1757: Paulum *Thorkos*, jo. (DL. 10008). < *torkos* 'falánk, telhetetlen, mértéktelen' (CsnSz.).

Töke – Pátroha 1. [1500–1520]: pal *tŵke*, jo. (DL. 83022); 1521: Paulus *Thevke*, jo. (DL. 82582); [1521–1526]: Pauli *Thewke*, jo. (DL. 26243); **Nagyrozsály 2.** 1509: Matheo *Thewke*, jo. (DL. 71106); **3.** 1509: Johanne similiter *Thewke*, jo. (DL. 71106); **4.** 1509: Andrea *Thewke*, jo. (DL. 71106). < *töke* 'ostoba' (CsnSz.). Mm: Ts., D.

Tökmag – Litke 1. [1445–1448]: Anthonius *tekmag*, jo. (DL. 81193). < *tökmag* 'fel-tünően kis termetű személy' (ÉrtSz.).

Tökös – Lelesz 1. [1460–1480]: Benedictus *Theukes*, jo. (DL. 48185); **[Semjén] 2.** 1468: Johannes *teekees*, jo. (DL. 55872); [1468 u.]: Johannes *Twekes*, jo. (DL. 55872). < *tökös* 'here-sérves' (TESz. *tök*). – L. még **Tökés** (Ts).

Túros – Kisvárda 1. 1449: Emericus *Thuros*, jo. (DL. 81139); **Kelecsény 2.** 1476: Johanne *Thuros*, jo. (DL. 17783); **3.** 1476: Thoma *Thuros*, jo. (DL. 17783). < *túros* 'fekélyes, sebes' (CsnSz.).

Tüzes – Gyarmat 1. 1452: Valentino *Thýzes*, jo. (DL. 14584). < *tüzes* 'heves, indula-tos' (vö. TESz. *túr*²). – L. még **Túrós** (Ts).

Vad – Majtény 1. 1446: Valentinus *waad* ~ *vaad*, jo; **2.** 1500: Barla (!) *wad*, jo. (DL. 73536); **Terebes 3.** 1513: Paulo *wad*, jo. (DL. 86743); **4.** 1513: Benedicto similiter *wad*, jo. (DL. 86743); **5.** 1513: Dominico *wad*, jo. (DL. 86743); **6.** 1513: Briccio *wad*, jo. (DL. 86743); **7.** 1513: Matheo *wad*, jo. (DL. 86743); **Hn. 8.** [1521–1526]: Relicta Valentini *wad*, jo. (DL. 26243). < *vad* 'bősz, kegyetlen, erőszakos' (TESz.). Mm: Ts.

Vak – Kisvárda 1. [1445–1448]: Mate *vak*, jo. (DL. 81193); [1450 k.]: Matheus *vak*, jo. (DL. 82987) = 1449: Matias *cecus*, jo. (DL. 81139); **Harang 2.** [1451–1461]: Matheus *vak*, jo. (DL. 56691); **Lelesz 3.** [1460–1480]: Thomas *vak*, jo. (DL. 48185). < *vak* 'világtalan ember' (TESz.).

Vas – Kálló 1. [1430–1450]: Nicolai *was*, jo. (DL. 56693); [1430–1450]: Nicolai *was*, jo. (DL. 56709); **Lelesz 2.** [1460–1480]: Petrus *vas*, jo. (DL. 48185); **3.** [1460–1480]: Clemens *vas*, jo. (DL. 48185); **Sényő 4.** 1466: Gregorio *was*, fam. ign., jo. (DL. 55839); **[Semjén] 5.** [1468 u.]: Gregorius *was*, jo. (DL. 55872); **Tekeháza 6.** 1513: Demetrio *was*, jo. (DL. 86743); **Feketeárdó 7.** 1513: altero Petro *was*, jo. (DL. 86743); **Ajak 8.** 1521: Blasius *was*, lib. (DL. 82582); [1521–1526]: Blasius *was*, jo. (DL. 26243); **Szamoszeg 9.** [1521–1526]: Michael *was*, jo. (DL. 26243); **10.** [1521–1526]: Valentinus *was*, jo. (DL. 26243); **11.** [1521–1526]: Relicta Katherina *was*, inq. (DL. 26243); **12.** [1521–1526]: Ambrosius *was*, jo. (DL. 26243). < *vas* 'szürke színű fém, ebből az anyagból készült tárgy, eszköz, alkatrész' / 'bilincs' / 'kard, tör' / 'kemény, szilárd tárgy' (TESz.). A csn. makacs természet-re utaló metaforikus tulajdonságnév is lehet. Mm: Ts., D.

Vastag – Nagyrozsály 1. [1445–1448]: Valentinus *vastak*, jo. (DL. 81193); 1449: Valentinus *vaftag*, jo. (DL. 81139); **2.** 1453: Paulus *vafdag*, jo. (DL. 81139). < *vastag* 'erős, izmos' (NySz.).

Vékony – H. n. 1. 1467: relictia Michaelis *vekon*, jo. (DL. 45273). < *vékony* 'sovány, karcsú, gyenge, gyarló, hitvány' (CsnSz., TESz.).

Vén – Szászfalu 1. 1513: Georgio *wen?*, jo. (DL. 86743); **Alsócsongova 2.** 1513: Ladislao *wyn* (!), jo. (DL. 86743). < ? *vén* '(nagyon) öreg' v. 'valakihez képest már nem elég fiatal' (TESz.).

Veres – Földes 1. [1435–1439]: Nobilis domina Lucia vocata filia Blasii Thewrek de feldes nunc vero consors Stephani *veres* de eadem, no. (DL. 56710); **Tas 2.** 1439/1447: Ladislaus dictus *weres* de Sene ~ Ladislaum *weres*, off. (DL. 13327); **3.** [1521–1526]:

Andreas *weres*, jo. (DL. 26243); **4.** [1521–1526]: Clementis *weres*, jo. (DL. 26243); **Pap 5.** [1445–1448]: Stephanus *veres*, jo. (DL. 81193); **Döge 6.** [1445–1448]: Dionisius *veres*, jo. (DL. 81193); 1449: Dionisius *veres*, jo. (DL. 80968); [1445–1448]: Anthonius *veres*, jo. (DL. 81193); **7.** 1449: Antonius *veres*, jo. (DL. 80968); **Hn. 8.** 1450: Ladislaus *weres*, hr. (DL. 14314); **Nagymihály 9.** 1450: Gregorii *weres*, jo. (DL. 14314); **Sámson 10.** [1450–1470]: Matheus *weres*, jo. (DL. 56701); **11.** [1450–1470]: Paulus *weres*, jo. (DL. 56701); **12.** [1490–1510]: Gaspar *weres*, jo. (DL. 82989); **13.** [1490–1510]: Barrabas *weres*, jo. (DL. 82989); **14.** [1490–1510]: Laurentius *weres*, jo. (DL. 82989); **Hosszúmacs 15.** 1451: Valentinus *weres*, jo. (DL. 14467); **Gyarmat 16–17.** 1452: Andrea et Stephano *weres*, jo. (DL. 14584); **Márok 18.** 1453: Georgius *veres*, jo. (DL. 81139); **Bacska 19.** 1456: Demetrius *veres*, jo. (DL. 15063); **Kér 20.** [1460–1480]: Ladislaus *veref*, jo. (DL. 56696); **21.** [1460–1480]: Gallus *veres*, jo. (DL. 56700); **Badaló 22.** [1460–1480]: Ladislaus *veres*, jo. (DL. 56700); **23.** [1460–1480]: Gregorius *veres*, jo. (DL. 56700); **24.** [1460–1480]: Martinus *veres*, jo. (DL. 56700); **Hn. 25.** 1462/1469: Ladislaus *weres* [de Thywkuð?], no. (DL. 55899); **Szatmár 26.** 1462: Ladislaus *weres*, no. (DL. 55719); **Hn. 27.** 1463: Blasius *Veres*, hr. (DL. 15882); **Érpály 28.** 1463: Blasio *weres*, jo. (DL. 15882); **29.** 1479/1757: Paulum *Veres*, jo. (DL. 10008); **Sényő 30.** 1466: Thoma *weres*, fam. ign., jo. (DL. 55839); **Váralja 31.** 1478: Matheo *Veres*, jo. (DL. 70985); **Turc 32–33.** 1478: Gregorio *veres*, Demetrio filio eiusdem, jo. (DL. 70985); **Kökényesd 34.** 1478: Petro *veres*, jo. (DL. 70985); **Tivadarfalva 35.** 1478: alter Nicolaus *veres* dictus de eadem Thývadarfalva, no. (DL. 70985); **Szegegyház 36.** [1490–1510]: Michael *weres*, jo. (DL. 82989); **Fábiánháza 37.** 1500: Barla *weres*, jo. (DL. 73536); **38–39.** 1500: Andrea, Matheo *weres*, jo. (DL. 73536); **40.** 1500: Paulo similiter *weres*, jo. (DL. 73536); **Szaniszló 41.** 1500: Petro *weres*, jo. (DL. 73536); **Salánk 42.** 1509: Fabiano *Weres*, jo. (DL. 71106); **43.** 1509: Paulo *Weres*, jo. (DL. 71106); **44.** 1509: Johanne similiter *Weres*, jo. (DL. 71106); **45.** 1509: Michael *Weres*, jo. (DL. 71106); **Gyula 46.** 1513: Valentino *weres*, jo. (DL. 86743); **Tekelháza 47.** 1513: Johanne *weres*, jo. (DL. 86743); **Felsőcsongva 48.** 1513: Clemente *weres*, jo. (DL. 86743); **Meggyes 49.** 1513: Demetrio *weres*, jo. (DL. 86743); 1523: Demetrio *Veres*, jo. (DL. 71174); **50.** 1523: Gregorio *veres*, jo. (DL. 71174); **51.** 1523: Francisco *weres*, jo. (DL. 71174); **Apafalva 52.** 1513: Alberto *weres*, jo. (DL. 86743); 1523: Alberto *Veres*, jo. (DL. 71174); **53.** 1513: Stephano *weres*, jo. (DL. 86743); **Szinérváralja 54.** 1513: Gregorio *weres*, jo. (DL. 86743); **55.** 1513: Michael *weres*, jo. (DL. 86743); **Feketeardó 56.** 1513: Paulo *veres* ~ *weres*, jo. (DL. 86743); **57.** 1513: altero Michael *weres*, jo. (DL. 86743); **Szamoszeg 58.** [1521–1526]: Gregorius *weres*, jo. (DL. 26243); **59.** [1521–1526]: Benedictus *weres*, jo. (DL. 26243); **Józsefháza 60.** 1523: Thoma *Veres*, jo. (DL. 71174); **Lök 61.** 1525: Georgius *wewres*, jo. (DL. 62463). < *veres* 'vörös <hajú v. bőrű személy>' (TESz.).

Víg – Józsefháza 1. 1523: Michael *výg*, jo. (DL. 71174). < *víg* 'vidám, jókedvű' (CsnSz.).

Virág – Kálmánd 1. 1500: Anthonio *wýrag*, jo. (DL. 73536); **Ricsé 2.** [1521–1526]: Petrus *Wýragh*, jo. (DL. 26243). < *virág* 'ua.'. A csn. feltehetően valamilyen tulajdonságra (pl. szépségre) utaló metaforikus névátvitellel keletkezett (vö. TESz.: 1490 k. 'szép leány').

Vitéz – Olcsva 1. 1440: Johanne *wýtez*, jo. (DL. 55194); 1447: Johanne *wythez*, jo. (DL. 55346); **2.** 1440: Jacobo *výthez*, jo. (DL. 55201); **Kálló 3.** [1459–1461]: Johannis *witez*, no. (DL. 56688); [1459–1461]: *vitez*, no. (DL. 56688); 1461: Egregius Johannes *wýtez* de Kallo, no. (DL. 55705); **4.** 1525: Egregii Johannis *Wýthez* de Kallo ~ Johannis *Wýthez*, no. (DL. 62463); **Ajak 5.** [1480–1500]: Matheus *wythez*, jo. (DL. 83021); **6.** 1521: Michael *wýthez*,

jo. (DL. 82582); *Fábiánháza* 7. 1500: Stephano wythez, jo. (DL. 73536); *Pap* 8. [1500–1520]: ambrus wythez, jo. (DL. 83022); *Szászfalu* 9. 1513: Ladislao wythez, jo. (DL. 86743). < vitéz 'hős, bátor' (TESz., OkISz.) Mm: Ts.

Zagyvás – Szoboszló 1. 1451: Relicta Nicolai Zagwas, jo. (DL. 14467). < zagyvás 'zavaros, éretlen beszédű' (CsnSz.).

Zúgó – Terebes 1. 1513: Elia Zwgo, jo. (DL. 86743). < zúgó 'pihegő, fulladozó, ziháló' v. 'zúgolódó' (NySz.).

A hivatkozott irodalom

- FEHÉRTÓI KATALIN 1994. Gondolatok családneveink eredetéről. Magyar Nyelvőr 118: 430–7.
- N. FODOR JÁNOS 2002. A Tiszakönyök jobbágynevei 1560-ból. MND. 170. Bp.
- N. FODOR JÁNOS 2008. A magyar családnevek új szempontú rendszerezési lehetőségéről. Magyar Nyelv 104: 286–306.
- N. FODOR JÁNOS 2009. A Felső-Tisza-vidék késő középkori személyneveinek szótára (1401–1526). Bp.
- HAJDÚ MIHÁLY 2003. Általános és magyar névtan. Osiris Kiadó, Bp.
- KÁLMÁN BÉLA 1989⁴. A nevek világa. Negyedik, átdolgozott kiadás. Csokonai Kiadó, Debrecen.
- KNIEZSA ISTVÁN 2003². A magyar és szlovák családnevek rendszere. In: KNIEZSA ISTVÁN, Helynév- és családnévvizsgálatok. Lucidus Kiadó, Bp., 255–349.
- KOROMPAY KLÁRA 1971. A történeti személynévkutatás néhány kérdése. In: HAJDÚ MIHÁLY – PUSZTAI FERENC szerk., A magyar nyelv kutatásának és oktatásának módszertani kérdései. Tanulmánygyűjtemény. Nyelvtudományi Dolgozatok 6. Bp. 27–34.
- MIKESY SÁNDOR 1947. Szavajárási nevek. Magyar Nyelv 43: 45–7.
- MIKESY SÁNDOR 1966. Hatujjú. Magyar Nyelv 62: 226–7.
- MIZSER LAJOS 2000. Tirpák vezetéknevek. Nyíregyháza.
- A. MOLNÁR FERENC 1989. Névtan, szótörténet és művelődéstörténet (a *gödény* és a *pelikán* szavakról). In: BALOGH LAJOS – ÖRDÖG FERENC szerk., Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. magyar névtudományi konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján (Zalaegerszeg, 1986. október 8–10.). Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp. 360–7.
- ÖRDÖG FERENC 1973. Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Turul 1903 = BAY ILONA, Jegyzetek a Chicheri Ormosok és a Ludányi Bayak családtörténetéhez. Turul 1903: 57–61.

A szótárak és egyéb forráskiadványok hivatkozásainak feloldását a folyóirat rövidítésjegyzéke tartalmazza. A településnevek földrajzi azonosításához N. FODOR 2009. adattári melléklete nyújt segítséget.

N. FODOR JÁNOS

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Kiss Jenő elnök* címére (1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A) kell küldeni. – Az évi tagsági díj 4000 Ft, nyugdíjasoknak 2000 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyesen, gyeden lévőknek 1000 Ft. Pártolói tagdíj 10000 Ft. – A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, III. em. 324. szoba), vagy befizethetők a Társaság Erste Bank 11991102–02102971 számú csekkszámlájára. A Társaság köszönettel fogadja a személyi jövedelemadó 1%-ára tett felajánlásokat; adószám: 19007665-1-41.

Félfogadási idő: kedd (a felolvasó ülések előtt): 14–16.30, csütörtök: 10–12 óráig. Telefon (félfogadási időben): 485-5200/5121 mellék.

A Társaság honlapja: www.mnyt.hu, ímélcíme: tarsasag@mnyt.hu.

EGYÉB TUDNIVALÓK

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél, ímélben: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303-3440. További információ: +36-80-444-444. • Megvásárolható a *Kis Magister Könyvesbolt*ban (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796). • Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (11-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891, ímél: batthyany@kultur-press.hu) • Éves mutató: Kiss Gabriella. Szerdte az Argumentum Kiadó. Tördelte Láng András. Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme. A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/>. Ímélcímünk: magyarnyelv@c3.hu.

Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to *Magyar Nyelvtudományi Társaság / Hungarian Linguistic Society*, Budapest, Múzeum krt. 4/A, 11-1088 Hungary. E-mail: magyarnyelv@c3.hu. Web: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/>. Distributed in Hungary by Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága. Subscriptions accepted by newspaper carriers, and in the Magyar Posta Zrt. office: 1008 Budapest, Orczy tér 1. E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu. Distributed outside Hungary by Batthyány Kultur-Press Kft. (11-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: +36-1-201-8891, e-mail: batthyany@kultur-press.hu).

Folyóiratunk állandó támogatója
az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága.

Folyóiratunknak ezt a számát
támogatta:

Nemzeti Kulturális Alap

ISSN 0025–0228 (nyomtatott)

IIU ISSN 1588-1210 (online)

The Hungarian Language

Journal of the Society of Hungarian Linguistics

Managing Editor

LORÁND BENKŐ

Editor

DEZSŐ JUHÁSZ

Technical Editors

TAMÁS FARKAS, RUDOLF SZENTGYÖRGYI

Editorial Board

IMRE BÉKÉSI, LÁSZLÓ HONTI, FERENC KIEFER,
JENŐ KISS, ISTVÁN NYOMÁRKAY, FERENC PUSZTAI,
ÁRPÁD SEBESTYÉN, PÉTER SIPTÁR, ISTVÁN SZATHMÁRI

Advisory Board

ELŻBIETA ARTOWICZ (PL), DANILO GHENO (I),
RIHO GRÜNTAL (FIN), VALENTIN GUSEV (RU),
JÁNOS PÉNTEK (RO), SUSAN GAL (USA),
EBERHARD WINKLER (D)

CONTENTS

<i>Szentgyörgyi, Rudolf</i> : Greek place names in The deed of foundation of the Abbey of Tihany	385
<i>Rácz, Anita</i> : On the historical semantics of Slavic ethnonyms in Hungarian	396
<i>Varga Horváth, Mária</i> : Personal names in 18th-century Győr-Újváros: A sociolinguistic study	410
<i>Fóris, Ágota</i> : Models and methods in LSP research: A sociolinguistic approach	424
<i>Kalcsó, Gyula</i> : Could János Sylvester be the Hungarian translator of a printed fragment from Vienna?	439
Minor Contributions. <i>Büky, László</i> : On the rhythm of Csokonai's "A shy request"	450
Etymologies. <i>Kicsi, Sándor András</i> : <i>Datolyaszilva, hurma</i> 'persimmon'	454
Spoken Hungarian. <i>Borbély, Anna</i> – <i>Vargha, András</i> : The variability of <i>l</i> in five occupational groups. Investigations in the spoken language corpus of the Budapest Sociolinguistic Interview	455
Reviews. <i>Hoffmann, István</i> : Benkő Loránd, <i>A Szovárd-kérdés. Fejezetek egy ómagyar nemzetség történetéből</i> [The Sovard issue. Chapters from the history of an Old Hungarian clan]. – <i>Kis, Ádám</i> : Balázs Géza – Dede Éva eds., <i>Európai helyesírások. Az európai helyesírások múltja, jelene és jövője</i> [European orthographies: Past, present, and future]. – <i>Balogh, Judit</i> : On a new edition of facsimiles of early Hungarian grammars. – <i>Zelliger, Erzsébet</i> : Bokor József, <i>Nyelviség és magyarság a Muravidéken</i> [Hungarian language use in the Mura Region]. – <i>Cs. Jónás, Erzsébet</i> : Szikszainé Nagy Irma ed., <i>A Nyugat stílárís sokszínűsége</i> [The stylistic variegation of <i>Nyugat</i>]	470
Society News. <i>Bauko, János</i> : In memoriam Telekiné Nagy Ilona (1933–2010). – <i>Kiss, Jenő</i> : Ferenc Pusztai is 70. – <i>Juhász, Dezső</i> : József Szabó is 70. – László Murádin is 80. – <i>Dr. Kazinczy, Ferenc</i> : Message to the Society of Hungarian Linguistics	497
Data from the History of Hungarian. <i>N. Fodor, János</i> : Late Old Hungarian personal names from North-East Hungary	506